

Великі надії (дилогія)

Володимир Гжицький

ВЕЛИКІ НАДІЇ

ДИЛОГІЯ

КНИГА ПЕРША

У СВІТ ШИРОКИЙ

Роман

...Світ широкий, воля... Т. Шевченко

ЧАСТИНА ПЕРША 1

День 28 липня 1914 року почався чудовим ранком. У домі директора двокласної школи в селі Довгім — одночасно й учителя — Степана Гаєвського встали рано. Діти його, два сини і дочка, зразу з ліжка побігли на річку купатись, дружина, Надія Гаєвська, рада, що ніхто не заважає, поспішала з прибиранням у кімнаті, щоб братися до сніданку, а сам господар вийшов у двір подихати свіжим ранковим повітрям.

Шкільний двір був ще в тіні, а солом'яний дах господарського будинку вже купався у сонячному промінні. На гребені даху воркували голуби, по його схилу стрибала, весело скрекочучи, сорока, внизу, біля тину, кудкудакали кури, випущені з курятника, та раз по раз горланив півень, вітаючи ранок.

Гаєвський був у такому віці, коли ще не думають про старість. На вигляд йому можна було дати років сорок — сорок два, не більше. Правда, від сидячої роботи почав уже повнішати, що, при його невисокому зрості, трохи старило. Але він не відчував у цьому незручності. Рухи в нього були повільні, статечні, як у людини, що досягла у житті певної мети, яку шанують і яка має внутрішню пошану сама до себе.

"Піду посиджу в садочку перед клумбами, гляну на квіти", — подумав Гаєвський. Квіти були посіяні його дружиною, і сам він дуже любив їх, особливо троянди. Він пригадав, що ще вчора ввечері один пуп'янок троянди був майже наполовину розкритий і за ніч повинен був би цілком розцвісти. Кортіло подивитись. Він уже взявся рукою за хвіртку в садок, коли якась таємна сила примусила його оглянутись, неначе хтось вперто колов очима його спину. Гаєвський повернув голову і побачив, що вулицею до школи поспішав вїйт, несучи в жмені якісь папери. Цією рукою з паперами вїйт вимахував, даючи знак, щоб учитель зупинився. Здивований незвичайною поведінкою вїйта, Гаєвський підійшов до воріт.

>— Що трапилось? — спитав здалека, помітно хвилюючись. По рухах цього повновидого чоловіка бачив, що в нього не проста справа.— Що сталось, говоріть! — повторив.

— Не питайте, пане директор, страшно! — відповів вїйт.

— Що таке?! — злякався Гаєвський. Вїйтові не стало духу.

— Війна!! — відповів він по хвилині, простягаючи учителеві папери.— Читайте, там усе написано...

Війт Іван Прус не старий ще, але, як на селянина, був надто гладкий. Це часто буває з селянами, що від хліборобства переходять на роботи, не зв'язані з фізичною працею: на крамарство, візникування чи, як у даному разі,— на війтівство. Так було Г з Прусом, який за два роки війтівства став у два рази грубший, ніж був до того. Прус був малописьменний. Писареві, людині невеликої освіти й до того ж п'яниці, він не дуже довіряв, отже з усіма важливими справами біг до вчителя.

Почувши про війну, Гаєвський, мов від удару в груди, похитнувся. Лице вкрилося червоними плямами.

Тремтячими руками розібрав папери, принесені війтом. У першому прочитав наказ про мобілізацію всіх чоловіків від двадцяти до сорокалітнього віку. В інших паперах був маніфест імператора, оголошення надзвичайного стану, наказ про обов'язкову подачу підвід. Всі ці папери він тільки пробіг очима. Промайнули слова маніфесту, де багато яких було написано з великої літери: Ми, Мої народи, Мій Престол. Тоді ж, уперше в житті, закралось обурення в душу учителя, бо народи, на які покладав надії цісар, писано з малої літери, а престол, який вони мали боронити, з великої. Одначе це довго не затрималось у пам'яті. Була важливіша подія: війна і зв'язані з нею нещастя. Страшна несподіванка! Хоч із газет давно було відомо, що в Сербії якийсь студент-терорист убив наслідника австрійського престолу Франца-Фердинанда, але щоб це привело до війни? Убили ж колись дружину цісаря Франца-Йосифа Єлизавету, на нього самого був замах, проте війни від цього не було!

— Що ж робити? — спитав війт.

— Чи я знаю? Ідіть оголошуйте людям про мобілізацію.

— Весь народ у полі.

— Посилайте вершників, самі їдьте. Термін явки — двадцять чотири години, встигнуть.

Війт побіг.

Тепер треба було підготувати дружину. Гаєвський боявся, що для дружини з її слабким серцем такий удар може не минути безслідно. У хаті застав її в сльозах.

— Ти все чула? — спитав Гаєвський.

— Ой, усе, усе!.. Певно, і ти підеш, і Микола піде на ту війну прокляту.

— Заспокойся,— просив Гаєвський.— Поки що ні Микола не піде, бо йому всього вісімнадцять літ, ні я не піду, бо мені сорок один.

— Ти правду кажеш?

— Чого б я мав говорити неправду? Гаєвська зітхнула з полегшенням.

— Слухай,— сказала вона,— а може таке бути, щоб війна тривала рік?

— Що ти, кохана! За три місяці вичерпаються усі державні запаси. А ти — рік!

— Я боюсь, що коли війна протягнеться довше, то сина можуть узяти.

— Ніхто не візьме.

— А брати?

— Що брати?

— Осип і Віктор, вони ж підлягають мобілізації.

— Так, я й забув,— зітхнув Гаєвський.— Вони, мабуть, нічого й не знають.

— Звідки ж їм знати! Певне, ще сплять і навіть у сні не бачать, яке нещастя їх чекає,— журилась Гаєвська.— Коли б хоч глянути на них перед від'їздом.

— Та це ми влаштуємо.

...Гаєвських вважали щасливою родиною, і самі вони вважали себе щасливими. Проте жили скромно, маленької заробітної платні учителя ледве вистачало, і треба ж було троє діток утримати в школі. Невеличку допомогу одержували від батька Гаєвської, лісничого в сусідньому селі Могильниці. Господиня сама обшивала себе й своїх дітей і якимсь перебивалась. Ось уже майже двадцять літ як побрались, але були взаємно задоволені. Все щастя вбачали в дітях. Всіх їх любила однаково. Правда, Гаєвський казав жартома, що в нього найдорожчий син Микола, але це треба було розуміти так, що той найбільше коштував грошей, бо наука не йшла йому завжди рівно, треба було тратити гроші на репетиторів і "ди-дакторум", тобто плату за право навчання, яку вносили невстигаючі учні гімназії двічі на рік. Але тепер усе було забуте: син закінчив школу і привіз атестат зрілості. Зате дуже добре вчилися молодші сестра і брат Миколині, і вони компенсували недоліки в учобі старшого. Тепер усі троє були вдома на вакаціях, і батькам не було більшої радості, як бачити їх разом коло себе. Та й то різдвяних та великодніх ферій можна не рахувати, бо тоді приїжджали діти на кілька днів; і тільки літні вакації тривали два місяці, однак й за два місяці батьки не встигали натішитись своїми дітьми. Зараз вони купались у річці і про події, які звалились на голову батьків, села, усієї держави і на них самих, нічого не знали.

— Яке щастя, що Колі нема ще двадцяти років,— сказала Гаєвська. Її хвилювала зараз тільки одна думка: щоб ніхто з її родини не пішов на війну. Те, що син і чоловік наразі звільнені від мобілізації, не цілком заспокоювало. Не йдуть сьогодні, але можуть піти завтра. Хто знає, як розгорнуться події. Вона не сумнівалась у перемозі Австрії. Хто там рахуватиметься з маленькою Сербією! Але ще всяке може статися. Підлягають мобілізації два її брати. Вона думає про них, і сльози набігають на очі.

— Бідні хлопці, що з ними буде? — каже вона до чоловіка.— Щастя, що не жонаті. А як ми всі прагнули, щоб Ося женився. Не хотів, наче передчував, що буде війна.

Гаєвський нервово ходить по хаті і про щось напружено думає. Він не відповідає. Надія бачить, що він зайнятий своїми думками, і замовкає. Обоє деякий час мовчать...

Надія Гаєвська була найстарша в родині. І хоч, крім неї, було ще чотири дорослі брати і сестра Галя, Надія вже з юних літ стала ніби головною в сім'ї. З нею радились, її слухали, вона гостро переживала горе і радість родини. Зараз два брати мали йти на війну — найстар-

ший) е р і ї — канікули, святкові дні.

ший Осип, тридцяти п'яти років, учитель недалекого села, і наймолодший Віктор, двадцяти шести років, що тільки цього року закінчив вищу лісну школу у Відні і мав дістати посаду зразу ж по вакаціях, які проводив з Осипом у батьків. Мешкали вони там з братом серед чарівної тиші лісу, в кількох кілометрах від найближчого села, не підозріваючи навіть, що їх чекає...

На дзвіниці вдарив дзвін на сполох.

Гаєвська перехрестилась.

2

З купання повернулись діти і, переступивши поріг кімнати, мов по команді, зупинились. По обличчях батьків пізнали, що трапилося щось недобре. Хвилину тому веселі, щасливі, свіжі від швидкої ходи і сонця, з мокрим, прилиплим до скронь волоссям, стали, наче наткнулись на якусь незриму перешкоду. Зупинились поглядами по черзі то на батькові, то на матері. Лице матері — мокре від сліз, батькове — бліде, засмучене. Таким вони бачили його тільки раз, після смерті любимої батькової сестри, їхньої тітки Ольги, і то було вже давно.

— Що трапилося? — спитав нарешті Микола.

Спершу він подумав, що це якийсь родинний конфлікт, і тому не насмілювався питати, але потім по обличчях батьків помітив, що це не так.

— Ти ще нічого не знаєш? — спитав у свою чергу батько. — Чуєш, як дзвін б'є на сполох?

— Пожежа?

— Війна.

— Он що! — Микола замовк, замислився. — Хто ж з ким воює? — спитав по хвилині. З тону його чути було, що ця звістка зробила на нього важке враження.

— Австрія оголосила війну Сербії.

— За Франца-Фердінанда?

— Так.

— Варто воювати! — вигукнув іронічно Микола. — Чого ж плачете? Фердінанда шкода? — звернувся він жартома до матері, щоб її розвеселити.

— Не Фердінанда, а дядьків твоїх, що підуть на війну.

— Це справа інша, — запечалився хлопець.

— А що тепер буде зі школою? — спитала Зіночка, що досі мовчала.

— Про школу, діти, треба поки що забути, — відповів сумовито батько. — Я думаю, що до кінця війни заняття в школах не розпочнуться, а хоч і розпочнуться, то не з першого вересня, не скоро. Школи, мабуть, займуть під шпиталі, може, й не всі, але вчителів не буде. Заберуть на фронт. У наказах, що я читав уранці, ніхто не звільняється від мобілізації. Але моя школа не пустуватиме. Я почну науку. А вам, діти, доведеться потроху вдома вчитись самим.

Слова батька було сприйнято з двоїстим почуттям: із радістю, що вакації будуть продовжені, і смутком, що рік може пропасти дарма. Хто тоді гадав, що не рік, а роки дарма пролинуть? Щиро засумувала Зіна, яка завжди була пильною ученицею; для неї сама думка про можливу втрату року була нестерпно важкою. У хлопців же не спостерігалось особливого смутку. ВсЯни переглянулись і мовчки зрозуміли один одного. Надворі було так гарно, так невимовно гарно! Стояла чудова погода, на полях у самому розпалі жнива, починалась возовиця снопів, у садах стигли фрукти. А скільки радості чекало їх у діда в лісництві, куди вони збирались усією родиною до кінця

вакацій! Нічого не трапиться, коли ці вакації будуть продовжені.

Микола пригадує, як, будучи в третьому класі гімназії, він раптом засумував за волею, лісом, полями, за селом, де в нього минуло стільки радісних днів> за домом і написав до батька, щоб той забрав його зі школи, бо він і хотів би, але не може вчитись. Своє слізне прохання він по-дитячому мотивував тим, що за цей рік все одно дістане двійку, то краще йому повернутись додому і тих зайвих два місяці просидіти вдома, а з нового року вже з самого початку візьметься до роботи. Переляканий батько ледве переконав його, що вчитись доконче треба, і то зараз, і в жодному разі кидати школи не можна. І допомогло. Тоді він залишився в школі і в кінці року перейшов у вищий клас. "І це було добре,— думає Микола,— інакше я сьогодні атестата зрілості не мав би. Але цією додатковою, непередбаченою волею, що дарувала доля, нехай і через війну, не треба нехтувати. Хто знає, що чекає попереду?"

Микола не любив довго задумуватись.

— Значить, йдемо до Могильниці?

— Ідіть,— була відповідь батька.

— А ви? Чей же і вам треба попрощатись з дядьками?

— Обов'язково. Ми приїдемо надвечір. Тепер коней не дістати.

— А де мама?

— Певне, на кухні.

Хлопці пішли попрощатися з мамою. Застали її в сльозах. Сумна, з блідим, матовим, мов із білого мармуру обличчям, яке зараз особливо відтіняло чорне волосся, рівні чорні брови і карі очі, струнка, висока, мати була прекрасна в своїй печалі. Вона поцілувала синів, і ті побігли. За ворітьми Євген захоплено сказав:

— Яка наша мама гарна! Другої на світі такої нема! Микола був тієї ж думки.

3

Дорога до лісництва, де працював їх дід і де зараз перебували дядьки, вела через два села, що лежали майже поруч, і невеликий ліс. Уже в своєму селі бачили брати рух, незвичайний у такий час. Із полів вертали додому люди, переважно парубки і молоді чоловіки, чий вік підпадав під мобілізацію. Їх уже встигли покликати кінні поліцаї, що разом із війтом роз'їжджали верхи по полях. На подвір'ях вештались господині, плакали малі діти, кричали сполошені кури, валували потривожені собаки. В двох сусідніх селах, через які доводилось переходити, зустрічались уже перші обози з мобілізованими. Вози піднімали хмари куряви, через яку майже не видно було самих пасажирів, тільки чути було їхні п'яні крики, плач, пісні. Бачили двох жандармів, що звідкись появились у селі. В їх присутності ще швидше забігали сільські поліцаї з грубими ціпками — єдиною ознакою їхньої влади і обороною від собак, яких доводилось дратувати майже у кожному господарстві. На дзвіниці, як і в їхньому селі Довгім, монотонно балам-кав одинокий дзвін.

Над селами чорною хмарою нависла тривога. День з ясного зробився понурий, здавалось, що ніколи не блисне сонце.

— Ходім швидше звідси,—просив Євген,—тут страшно.

І справді, було страшно. Хлопці прискорили ходу і через кільканадцять хвилин спинились перед стіною густого грабового лісу. Це володіння графа Борковсь-кого.

Дорога пішла спершу вгору узліссям, звідки ще було видно село, куряву від возів, чувся тривожний гамір. Нарешті і він затих, як тільки хлопці заглибились у ліс. Відразу повіяло приємною прохолодою, запахло знайомою лісовою вологістю, повіяло терпким запахом торішнього бурого листя, грибницею. Брати зітхнули на повні груди.

— Спочинемо? — спитав Микола.

— Можна трохи,— погодився Євген.

Брати знайшли два суміжні пеньки і посідали. У лісі панувала якась урочиста тиша.

— Про що ти думаєш? — спитав Микола брата, що посумнішав раптом, опустивши голову.

Євген стрепенувся.

— Я думаю,— сказав він по хвилині,— які нещасливі ці люди, що їх оце поженуть на війну.

— Велике лихо впало на народ, — промовив, зітхнувши, Микола.

— Уяви собі: прокинувшись уранці, вони ще нічого не знали,— продовжував Євген снувати вголос свої думи.— Кожен з них мав якісь плани, принаймні на один день. Тепер жнива, кожний збирався на роботу, чи на свій шматок поля, чи на панський лан. Усякий кудись прямував, і ось раптом кидай, людино, все і йди невідомо куди, і вже ніхто з них не знає, де сьогодні буде спати, що буде їсти...

— А скільки з них не повернеться ніколи! — вставив Микола.— Скільки стане каліками! Ще добре, коли той, що повернеться, знайде вцілілу хату і її мешканців. А що, коли ворог вдереться в край і знищить його, сплюндрує, попалить села, збудить міста? Так уже не раз було і за часів татарщини, і пізніше. Тоді в полон брали навіть жінок і дітей, а потім із дітей яничар виховували.

Євген стрепенувся.

— Не може бути, щоб до нас ворог дійшов! — сказав він переконано.— Де-де та Сербія! А крім того, Австрія більша за неї, і вона переможе.

— Ти так думаєш? — засумнівався Микола.

— Я певний.

— А що таке ворог?

— Як-то що? Ти ж знаєш!

— Я то знаю, а хочу чути, чи ти знаєш?

— Ну, от Сербія — ворог?

— Ні.

— Чому?

Євген не міг зрозуміти.

— Чекай, я поставлю питання інакше,— почав Микола.— Поляки — вороги наші чи ні? Як ти думаєш?

— Вороги.

— Чому?

— Не дають нам, українцям, розвиватися, сидять в усіх урядах, не дають нам ходу.

— Хто не дає розвиватись? Наші сусіди Майовський чи Марцінів?

— При чому тут Марцінів? — здивувався Євген, не розуміючи, куди хилить брат.

— А хто?

— Пани, що сидять у Відні, у Львові, графи там усякі, ксьондзи.

— Отож-то! Вони і є наші вороги, а не Марцінів. Антін Майовський був твоїм найбільшим приятелем у дитинстві, так же? Разом гуси пасли. Який же він тобі ворог?

— То правда.

— Бачиш, те саме і з сербами. Властиво, ще гірше. Ні я, ні ти, ні наші батьки, ні наші селяни сербів в очі не бачили. Вони, так як ми, хотіли розвиватись, а їм не давала ходу Австрія, вони й обурились проти неї. Усю Австрію вбити не могли, то вбили її цісаря чи наслідни-ка. Ось як стоять справи.

Євген розгубився і не знав, що казати.

— Ти говорив напочатку, що ворог може вдертися до нас. Ти мав на увазі сербів? — спитав по хвилині.

— Я вже казав тобі, що серби бувають різні, як бувають різні українці, поляки, росіяни, німці. Ясно, що всі вони мають своїх майовських і марцінових... Але... тобі ще, мабуть, цього не зрозуміти.

Микола в гімназії належав до таємного гуртка, що складався із гімназистів старших класів. Цей гурток ставив собі за мету підвищувати політичну освіту своїх членів. Гуртківці мали досить велику бібліотеку, що містилась у помешканні голови гуртка. Гімназист-голова, кінчаючи гімназію, передавав головування і помешкання з бібліотекою молодшому. Так воно тягнулося десятиліття. В бібліотеці, крім української класики, були деякі праці Маркса і Енгельса в перекладах на українську і польську мови, Дарвіна, брошури українських письменників Франка, Павлика і Драгоманова, книги польських прогресивних письменників-демократів, взагалі твори, офіційно заборонені в гімназії. Кожен гуртківець мав обов'язок раз на рік підготувати і прочитати в гуртку реферат на літературну або політичну тему. Після реферата йшли обговорення, дискусії. Частина гуртківців виносила велику користь з приналежності до гуртка, більшість же трималась його тільки заради самої романтики підпілля, заради таємничості усієї справи. Микола не належав до керівного ядра, але читав книжки і акуратно відвідував збори. Прочитавши в п'ятому класі "Боротьбу віри з наукою" Дреппера, він став завзятим атеїстом, а наслуховавшись рефератів про додаткову вартість, про діалектику природи, а вдома піз час вакацій — різних соціалістичних гасел від дядька Віктора, студента віденського лісного інституту, Микола вирішив, що він соціаліст. Однак у нього не було ще глибокого розуміння цієї великої ідеї. І саме це було причиною, що він так і не закінчив як слід розмови з братом, бо не міг докладно пояснити, чому виникають війни і чому одні люди примушують інших воювати і умирати на війні, а самі залишаються збоку.

— Ну що ж, ходімо, — сказав Микола.

Євген негайно погодився. Він ніколи не перечив старшому братові і дорожив його

дружбою.

4

Лісничівка, до якої поспішали хлопці, лежала серед невеличкого чотиристаморгового 1 лісу, що належав зубожілому польському графові, після смерті якого управління рештками майна перейшло до рук кузена його вдови, шляхтича Смяловського, пияка і скандаліста, людини без професії і певних занять. Він поволі доводив усе господарство до повного занепаду.

Щоб зрозуміти, що собою являла лісничівка та її мешканці того часу і яке значення вони мали для родини Гаєвського, треба про це розповісти докладніше.

Лісничівкою називались два житлові будинки: стара, крита соломою, ліплянка, що складалася з трьох кімнат,

1 М о р г — 0,5 га.

кухні, кімрки, сіней і ганку, в якій починав свою службу лісничого і уже дослужував сороковий рік дід Миколи та Євгена, батько їхньої матері Іван Яворенко, і новий будинок, цегляний, недавно побудований, куди мала переселитись із старої ліплянки родина Яворенків і яку несподівано зайняв шляхтич Смяловський. Між цими двома домами виникла і тривала тепер прихована війна. Перед старою лісничівкою росли три величезні груші. За будинком був невеличкий сад, збоку до нього тулився город, за городом — пасіка. Навпроти дому оддалік стояла велика кам'яна стайня, у якій дід тримав четверо коней, кілька корів та свиней. В ній доживав віку і старий кінь Смяловського. В одну лінію із стайнею стояла стодола, за стодолю — тік і другий город, на якому сіяли звичайно коноплю. Проти стодоли — комора, за коморою кошниця на кукурудзу. В одному куті пасіки стебник для зимівлі бджіл, в другому, під грубезним дубом, невеличка дерев'яна хатка пасічника з віконечком у ліс і дверима на пасіку, що називалась будкою. Оцю будку і облюбували собі дідові сини для житла під час вакацій. В ній і застали їх племінники Микола й Євген.

Хлопці були зустрінуті радісними окриками, які швидко змінились здивуванням і смутком. Дядьки просили хлопців докладно розповісти все, що ті знали про війну. Але що вони могли знати? Микола переповів ще раз почуте від батька, а Євген додав, що в селах, через які вони переходили, вже промчали перші підводи з мобілізованими.

— А наші уже знають, що сталося? — спитав дядько Осип.

Микола заперечливо похитав головою.

— Ми не казали, боялись,— пояснив Євген.— Спершу побігли до вас.

Але вдома вже і дід, і баба знали, і так само, як Євген їм, вони боялись сказати про це синам. Тільки що розповів їм про все поліцай, присланий спеціально з села. Від пасіки всі гуртом рушили до хати. На ганку сидів поліцай і їв груші.

— Чули, панове? — спитав він, встаючи з лавки і вклоняючись.

— Про що?

— Про війну, про мобілізацію?

— Чули.

— Тоді розпишіться, прошу, що читали.

Поліцай подав папірця, і дядьки на ньому розписались.

Почалися збори. Ніхто не знав, що брати з собою в дорогу, чого треба, чого не треба. В мобілізаційному листку пропоновано мати запасну пару білизни, рушник, кухлик і ложку, а також харчів на добу. Але всім здавалось, що цього замало. Баба пакувала в рюкзаки їжі на тиждень, білизни по кілька пар. Дядьки просились, запевняли, що все це не потрібне, але даремно — баба робила своє. Дід ходив з кутка в куток, розгублений, мовчазний, можливо, молився нишком. Ніхто не плакав. Баба дуже рідко плакала взагалі. Внуки ніколи не бачили її в сльозах, а дід, колишній солдат і учасник австрійсько-пруської війни 1866 року, тримався так, як, на його думку, повинен був триматись старий солдат. Усі намагались робити добрі міні, а кожний про "себе думав: чи доведеться ще зійтись усім хоч раз у житті? Одна баба не уявляла, що може бути інакше. Вона знала, що на війні ранять, убивають, але щоб загинули її сини — не припускала.

Увечері виряджала дядьків уся родина. Приїхали Га-євські. Тепер уже плакали всі. Втирала скупі сльози баба, плакав дід, бувалий солдат. Дядьки, винувато усміхаючись і водночас ковтаючи сльози, сіли на віз. Коні шпарко рушили з місця, і колеса покотилися по сухій, утертій дорозі, по тих самих місцях, по яких ще минулої ночі ці два молоді чоловіки, що їхали зараз захищати Австрію, гуляли, безжурно розмовляли, сміялись і гадки не мали, що через кілька годин їх чекає гірка розлука.

Збірним пунктом, куди мали з'явитись дядьки, була Теробовля, старовинне повітове містечко. Туди вони зараз тримали путь.

5

Минули дні, газети сповіщали про великі перемоги Австрії. Війська просувалися в глиб Сербії, налили села, міста, нищили посіви на полях, в тилу ж Австрійської держави війни не відчувалось. Кого могло турбувати, що сербські селяни залишаються без хліба, що їхні діти попухнуть з голоду, що тисячі залишаться без дахів над головою? "Хай би були не вбивали наступника австрійського престолу! Кара мусить бути", — так думав пересічний обиватель Австрійської імперії.

В домі Гаєвських життя текло по давно заведеному порядку. Про війну говорилося, як про щось далеке і незрозуміле, як про колишню війну русько-японську, бо вона, мов далека буря, шаліла десь там, на Балканах, яких ніхто ніколи не бачив і дуже мало знав. Взагалі цю війну вважали за мало серйозну і чекали швидкого кінця.

— Довше трьох місяців війна тривати не може, — впевнено говорив тепер Степан Гаєвський. — На більший час ресурсів не вистачить ні в одній державі.

Це була його улюблена формула; серед місцевого громадянства він вважався знавцем політичних справ. Тепер, маючи більше вільного часу, пильно читав щодня газети, крім того, вивчав історію та географію Сербії і прийшов до цього висновку свідомо.

Його дружина лякалась і такого терміну. Для неї і три місяці було занадто довго.

— Не забувай, що там мої брати, — говорила вона, неначе чоловік міг припинити війну швидше.

Чоловік заспокоював, твердячи, що за братів нема чого хвилюватись.

— На першій лінії воюють регулярні війська,— говорив він переконливо, хоч сам ніколи в армії не служив і цілком не розумівся на воєнних справах.— На першій лінії воюють кадри,— повторяв,— а резерв, та ще й лян-двере *, до яких належать твої брати, сидить в країні і дивиться за порядками. Якщо, зрештою, піде так далі, як досі йшло, то серби скоро попросять миру.

Степан Гаєвський користувався авторитетом в цілій родині. Він був людиною, як на свій час, начитаною, був у курсі новин української і світової літератури, читав у перекладах українських і польських Толстого і схилявся перед ним, читав Достоевського, який взагалі користувався великою популярністю в Галичині, дуже любив Чехова, цінував Горького,— його твори тільки-но почали з'являтися за кордоном, і він їх читав у німецькому перекладі. Знав, що існує в російській літературі знаменитий критик Белінський, проте не читав, бо в перекладі на українську мову його не було, а російські книжки до Галичини не доходили, однаке любив деякі цитати з його творів. Чув про Добролюбова, Чернишев-ського і Герцена. В душі своїй він був переконаним

Ляндвере — крайова оборона (ніж.).

демократом, проте до австрійського уряду ставився лояльно, бо був залежний, мав родину і, як не раз говорив, не мав права позбавляти її засобів до існування. Учителював він уже понад двадцять два роки, і люди його поважали.

Середнього росту, повновидий, круглолиций, Гаєвський мав чорне, завжди гладко причесане волосся, русьві, майже білі, або швидше кольору стиглого жита, стрижені вуса, рівний ніс і ясні, волошково-сині очі. Мав лагідну вдачу і такий же голос, терплячий і вибачливий. Загалом — це був справжній, вроджений педагог.

Однаке прогнози Гаєвського щодо швидкого кінця війни не справдились. Виявилося, що мало прочитати з підручника історію і географію Сербії. Щоб робити передбачення, потрібно мати ширші погляди нахвітову політику взагалі, треба знати інтереси і сподівання ще інших держав, не тільки зайнятих у війні безпосередньо; слід, нарешті, розуміти мову світової дипломатії, а всього цього Гаєвський не знав. Він думав, що війна виникла через убивство Франца-Фердінанда, а це було тільки приводом до війни,— причини крилися глибше.

Першого серпня телеграми сповістили, що 28 липня Австрія, а згодом і Німеччина оголосили війну Росії. Ці звістки були прийняті в народі зі смутком і острахом. Всі газети виходили збільшеними тиражами, рясніючи величезними заголовками, повні найсенсаційніших відомостей. Газети нападали на Росію за те, що вона взялась допомагати Сербії, кричали про миролюбність австрійського імператора і віроломність російського царя. Пророчили швидкий розпад Російської імперії, пригадували наслідки російсько-японської війни, називаючи Росію велетнем на глиняних ногах. Польські часописи заговорили про виділення Польщі в самостійну державу, а в наступні дні закликали до утворення легіонів із добровольців, що під захистом Австрії мали здобути собі Польщу.

В патріотичному чаду заметушилась значна частина польської молоді. Легко

сказати — самостійна Польща! Почали зголошуватись в армію добровольці. Польські ксьондзи виголошували в костьолах гарячі промови, кінчаючи їх закликом до молоді вступати в легіони.

Українські націоналістичні газети почали й собі вголос мріяти про "самостійну" Україну під скіпетром Габсбургів і теж заговорили про легіон, вважаючи, певне, що нема нічого легшого, як організувати легіон, підпорядкувати його загальному командуванню австрійських генералів і... відірвати Україну від Росії. Тим більше, що знайшовся навіть претендент на український престол, Вільгельм Габсбурзький, що потім уже, як ті легіони було сформовано і перетворено в армію січових стрільців, прийняв собі псевдонім Василя Вишиваного, від со-рочки-вишиванки, яку демонстративно носив, підлабуз-нюючись до українського народу. Він почав відразу ж вивчати українську граматику, мову, звичаї. Підготовка до ролі українського правителя йшла солідно.

Одного ранку пошта принесла листа, в якому Миколі Гаєвському пропоновано прибути до Тереховлі і вступити до військового загону — складової частини майбутньої української добровольчої армії. Про січових стрільців тоді ще ніхто не знав. У цьому листі-відозві було сказано, що до загону мають зголошуватись допризовники-українці віком від 17 до 20 років. Неявка ввгїжати-меться дезертирством і зрадою національній справі. Підписано було: "Комітет".

Микола прочитав і гірко усміхнувся:

— Ось вам і кінець війни, яку хотіли закінчити за три місяці. Ні, братці, ще й початку як слід не було. "Комітет"?! Цікаво, хто в цьому комітеті? Хоч і не трудно вгадати: піп, суддя, адвокат Юркевич. Хто ж інший? І хто їх уповноважив такі відозви писати і творити якісь загани? Хто? Як ви думаєте, тату?

Схвилюваний, Гаєвський ходив по хаті. Відколи оголошено війну Росії, він цілком розгубився. Всі його прогнози пішли нанівець, у новій ситуації він цілком перестав орієнтуватися. Знав, що на кордонах Австрії стоїть велика ворожа армія, а це всього сорок кілометрів від його оселі. Козаки могли прискочити сюди за кілька годин. Він багато читав про козаків, про їх доблесть і звірства і боявся їх. Він щиро вірив у непереможність австро-німецького війська, вірив у його технічні вдосконалення, але вже в серце закрадались сумніви. А хто знає? Глянеш на цю Росію на карті — аж страх бере,— їй кінця-краю не видно! Австрія проти неї — плямка на хустині. В уяві воскресла поразка Наполеона, його втеча з Росії. Все це робило враження, все це породжувало сумніви...

На синове запитання він уже не знав, що відповісти.

— Я думаю, що ти маєш рацію,— відізався нарешті, розбуджений з задуми.— Ясно, що в комітеті тім пани, які не мають синків допризовного віку, а в кого і є син, той не дасть його на забій добровільно. Я не знаю, як тобі бути!

— А я знаю,— сказав раптом Микола.

— Ти нікуди не підеш, правда? — випередила сина мати, боячись, щоб він не погодився піти.

— Я воювати за Австрію добровільно не піду,— сказав він твердо.— В ніякі легіони не вірю, теробовель-ську витівку вважаю за дитячу забаву, проте...

— Що проте? — злякалась мати.

— Проте до Теробовлі піду, треба ж подивитись на комедію. Це ж історична комедія.

Другого дня вранці за церковною огорожею, де було призначено збір добровольців, Микола застав чоловік двадцять молодих хлопців, теж викликаних сюди. Це були переважно гімназисти п'ятих-шостих класів, у своїх формених мундирчиках із золотими пасочками на комірцях. Було й кілька цивільних молодих людей. Тут він побачив товариша по гімназії Михайла Лукаша. Микола зрадів. Михайло був розумний, дотепний хлопець, співак і музикант, з ним було завжди приємно і весело.

— Давно ти тут? — спитав Микола.

— Другий день.

— Також на запрошення комітету?

— Звичайно.

— Що ж тут робиться?

— Муштруємось. Ось зараз прийде інструктор, і почнемо муштру. Триває це годину-дві, а потім байдики б'ємо.

— А де їсте, спите? — питає Микола.

— їмо в благодійній кухні, якою завідує наша відома патріотка пані Пухнацька, а спимо поки що в школі, на соломі, згодом, кажуть, будуть сінники і, може, навіть ліжка,— відповів, усміхаючись, Михайло.

— І все це серйозно? — дивувався Микола.

— їй-богу, не знаю, здається, що ні. Мені здається,— він підійшов ближче,— що скоро москалі дадуть їм та-ких легіонів, що своїх забудуть.

— І я так думаю і сюди вплутуватись не маю наміру. До речі, щось тут попівських синків не видно,— не переставав питати Микола.

— Чого захотів! — відізався Михайло.— Добре, що свого репетитора прислали.

— Ти про кого?

— Про репетитора синів отця Кубрака.

— Де він?

— Ось вийшов зараз із-за дерева.

— Що й казати, патріотичний вчинок! Замість себе наймита післали. Не для панів ця справа,— сказав Микола, показуючи на групку новобранців, яка після перепочинку почала знов марширувати.

— Чого захотів! — відізався Михайло.— Вони воліють менш небезпечні заняття, як от гру в карти; та й забави зі служницями далеко цікавіші, ніж військова муштра... Ти вже йдеш? — спитав він, бачачи, що Микола збирається відходити.

— Йду і тобі раджу йти зі мною,— відповів Микола.

Михайло подумав.

— А справді, маєш рацію,— сказав він.— Мене навчили ходити, як мав я півтора

року. Чого мене має переучувати якийсь фельдфебель?

І вони пішли, щоб більше сюди не повертатись.

6

У місті був надзвичайний рух. По вулиці сновигали тисячі людей, як у відпуст, що буває тут два рази в році: на Івана Купала і на Ганни. На державних установах майоріли австрійські чорно-жовті прапори. На станції ревли паровози — там щокілька годин відходили ешелони на схід.

Микола подався на вокзал. Тут також панувало небувале за нормальних спокійних часів пожвавлення. Маленький вокзал був переповнений військовими. В залах стояли і сиділи в повному озброєнні солдати і підфіцери, чекаючи своєї черги для від'їзду на фронт. По перону бродили офіцери, черниці якогось невідомого чернечого ордену в своїх довгих чорних сукманах і білих накрохмалених косинках, що щільно облягали їхні ситі лиця, і пані-патріотки. Черниці носили в торбинках об-разки релігійного змісту та бляшки із зображенням архангела Гавриїла, що мечем поражає змія; цими святощами вони обдаровували солдатів, які їхали на фронт. Бляшки радили чіпляти до шапок, а образки тримати на грудях. Сувеніри мали охороняти воїнів від ворожих куль, як панцирі.

Микола побродив по перону, а коли поїзд рушив, повернув знову до міста. Не пройшовши й ста кроків, побачив Михайла, що поспішав на вокзал.

— ■ Куди ти? — зупинив його Микола.

— На ешелон хотів подивитись.

— Запізнився, поїзд відійшов,— сказав Микола.— Єдине цікаве, що міг би побачити, це новий і досить оригінальний вид зброї, яку прийняв австрійський уряд на озброєння армії.

— Що саме? — здивувався Михайло.

— Святі образки. Михайло не зрозумів.

— І бляшки.

Михайло стояв, усе ще не розуміючи, про що йде мова.

Микола оповів, що бачив на вокзалі.

— Я бачив інше,— сказав Михайло, вислухавши товариша.— Зараз у церкві йде відправа на честь якогось Габсбурга. Повна церква офіцерні й війська, від порога до вівтаря м'які фотелі, позбирані від усіх багатих мешканців міста. На тих фотелях сидить вищий командний склад. Ходім побачимо, як будуть виходити із церкви ці військові світила. Кажуть, є там і один генерал, подивимось. Служба, мабуть, буде не довга, Пухнацький її швидко відкалатає, бо йому за неї не заплатять.

Одначе отцю Пухнацькому не довелось відслужити службу божу. Не встигли приятелі дійти до церкви, як із-за рогу вилетів на коні улан — вістовий якогось штабу. Він зупинив коня біля церкви, кинув повіді вартовому жандармові, що стирчав коло порога, не пускаючи нікого всередину, і, влетівши до церкви, на весь голос крикнув:

— Росія в Сатанові!

Після цього вискочив з церкви, сів на коня, і викрикуючи на весь голос цю

тривожну фразу, пронісся, мов вихор, через усе місто до казарм.

В одну мить церква спустіла. Незважаючи на чини і ранги, офіцерство юрмою висипало з дверей і зразу ж розбіглося. Вістові, що стояли з кіньми за церквою під час служіння, подали своїм офіцерам коней. На коня підсадили опасистого генерала, і він в оточенні ад'ютантів і офіцерів поскакав також у бік казарм. Не минуло й години, як із казарм у повному озброєнні, зі шкіряними турністрами за плечима, вирушив останній батальйон піхоти — залога Теревовлі. Ця частина п'ятнадцятого полку складалась переважно з українців. Були там поляки і чехи, але в невеликій кількості. Всі солдати одягнуті в нові мундири і шапки, обвішані бляшками. Микола показав на них товаришеві:

— Дивись, побожні черниці встигли побувати і в казармах.

— Патріотизм, гідний наслідування, — усміхнувся іронічно Михайло. — Але, — додав він, — судячи по настрою солдатів, вони не дуже вірять у чудодійність сувенірів.

У солдатів справді був дуже не бойовий вигляд; у декого блищали на очах сльози. Сотня, що якраз проходила повз товаришів, співала церковну пісню "Назарета любий цвіте". Цю пісню звичайно співали під час бого-служень у церквах. Любили її старі баби, бо вона була тягуча, жаліслива, сльозлива; співали її також старці на папертях церков, гнусавили лірники. Чомусь саме цю пісню вибрали собі австрійські вояки. Чи був це аванс небу? Як би там не було, звучала вона у них зовсім заупокійно.

— Ти чуєш? — спитав Микола товариша.

— Чую. Тут видно роботу Пухнацьких.

— Мені здається, — сказав Микола, — що армія, яка іде з такими піснями в бій, перемогти не може.

Увечері товаришів чекала нова несподіванка. У місто пригнали російського полоненого. Провели до штабу, але що там нікого не застали, привели у єдине в Теревовлі місце, де можна було завжди застати офіцера, тобто в кав'ярню. За старих мирних часів ця установа була своєрідним офіцерським клубом. Тут пили каву і міцні напої, грали в карти, більярд. Зараз там теж сиділо кілька військових, але уже не таких безжурних, як колись, і не за карточним столом. Що це за офіцери, конвоїрів не цікавило. Треба ж було полоненого кудись здати. Де цього бідного солдата піймали чи сам у полон заблудився, ніхто не знав, проте сенсація була величезна. Перший раз в житті люди бачили ворожого солдата. Правда, цей "ворог" так самісінько говорив, як і мешканці Теревовлі, тобто чисто по-українськи, але шинель на ньому була сіра, і замість синюватого френча — гімнастюрка кольору хакі, та ще замість обмоток мав на ногах чоботи. Це була несподіванка, бо про російську армію йшли чутки, ніби вона мало не гола й боса, а щодо зброї, то й казати нічого. Справді ж, рушниця в солдата була відмінна від австрійської, ремінь мала гірший, а дірка в прикладі була наче не за зразком, а самочинно видовбана. Словом, не так, як в австрійській рушниці. Проте кулі були гострі, австрійські ж — тупі. Це трохи лякало обивателів. Говорили, що це куля дум-дум, тобто розривна. І цей полонений солдат, який нічим не був винен, що кулі в його державі гострі, викликав мимоволі неприязнь у багатьох глядачів, які зібралися

великою юрмою довкола нього. Можливо, дехто уявляв таку кулю у власному тілі, і деякі з тих, що юрмились довкола солдата, раділи, що вони в цивільній одежі і їм безпосередньо вона не загрожує. Тоді ця хвилинка неприязнь до "ворога" уступала місце байдужості. Видовище закінчилось, як полоненого повели в кав'ярню. Офіцери наказали привести його до себе, щоб мати уяву, як виглядає живий противник, з яким вони незабаром зустрінуться на полі бою. Після того, як полонений зник у коридорі, цікаві розійшлися.

— Що ж, може, досить на сьогодні? — спитав Микола товариша.— Надивились тут усяких чудес, і треба рушати додому, розповісти про те, що бачили і чули.

— Сьогодні вже й додому? — здивувався Михайло.

— А чого ж чекати? *

— До легіонів ти категорично не записуєшся?

— Більше ніж категорично. Навіть не думаю.

— Не підуй туди і я. До біса! — сказав по деякій задумі Михайло.

— І правильно зробиш.

— Я маю чудову ідею,— сказав захоплено Михайло.— Ти підеш до мене на ніч, увечері ми поспіваємо трохи, побавимось. У нас в селі є гарні дівчата, і хлопці непогані, багато твоїх знайомих, а завтра повернемося до Теробовлі. Додому тобі все одно далеко, та й утомився за день.

— До тебе теж не близько.

— Рукою подати. Уже ж не те, що до тебе.

Микола довго думав, але нарешті погодився. Посидіти вечір у молодому товаристві, якого він давно позбавлений, могло бути і приємним, бо додому справді задалеко, він був утомлений, а не уявляв, що і один день може заважити.

— Запрошення приймаю, але з тією умовою, що ти колись завітаєш до мене,— сказав він.

Михайло обіцяв, що обов'язково колись зайде. Друзі скоро минули добре знану зелену гірку, на якій стояло кілька одиноких дерев, немов сторожа міста, і вийшли на дорогу, що вела в Михайлове село. На сході раптом загриміло. Хлопці оглянулись. Небо було чисте.

— Що це, грім?

— Щось не те, небо наче чисте.

— Невже почалось?

— Видно, почалось. Ти боїшся? — спитав Михайло.

— Страшно. Що буде з нами? Війна може зламати все наше життя.

— А може, поправить, хто знає?

— Цього не вгадати.

Хлопці замовкли, прислухались.

— Знов ударили гармати,— промовив Микола.— Видно, добра каша заварилась! Чому ж я не вертаюсь додому, а йду кудись далі?

— Не журись, завтра будеш удома. Микола заперечив:

— Тепер уже нічого певного не можна сказати.

7

Другого дня вранці Микола вертався до Теребовлі. Ніч проспав спокійно і відпочив після вчорашнього повного вражень дня, але вечір, як обіцяв Михайло, не був ані приємним, ані веселим. Артилерійські постріли на кордоні нагнали паніку на народ. Пішли найрізноманітніші чутки, одна за одну страшніші, одна за одну безглуздіші. Говорили про звірства "москалів". З'явилися "очевидці". Вони оповідали, що війська палять села, убивають чоловіків, вирізують жінкам груди, дітей надівають на довжелезні багнети; в бою на багнети нашим не витримати, натиску. Таке говорили. Та ще йшли чутки про те, що Росія має полки чорних людей чужої віри, яких самі росіяни бояться, і ось ці полки йдуть в першій лінії на Галичину.

Люди брали найнеобхідніше в дорозі і готувались до втечі, коли б на фронті трапилась невдача. *

Наслухавшись таких страхіть, Микола вирішив поспішити додому. Адже й туди могли долетіти такі чутки. Сам він не дуже вірив їм і був певний, що й батьки його в такі нісенітниці не повірять, та все ж у ці неспокійні дні хотілось бути разом з родиною.

У місті застав такий же панічний настрій, як і в селі. На обличчях громадян видно було розгубленість. Крамниці пустували, власники їх сиділи на порогах і навіть не закликали прохожих досередини.

Дійшовши до церкви, біля якої ще вчора відбувалась муштра малолітніх українських легіонерів, майбутніх "оборонців" Австрії, а в ній самій — відправа для штабу теребовельської залоги, Микола побачив, що зі східного боку міста, з району кладовища, показалися на дорозі якісь люди. Спершу подумав, що то похоронна процесія, але зразу ж переконався, що помилився: люди йшли і їхали, а попереду бігли череди овець, брели корови, густо піднімаючи дорожню пилу. Зацікавлений незвичайною картиною, Микола став на розі вулиці, чекаючи, коли ця строката юрма порівняється з ним. Чим ближче вона підходила, тим більше переконувався парубок, що це біженці, перші біженці з прифронтової смуги. Мов гірська вода, що після зливи вийшла з берегів і, ревучи, котить перед собою каміння, деревину, все, на що наткнеться на своєму шляху, так текла людська ріка, женучи перед собою худобу, що ревла, бекала, іржала і пливла, пливла без упину.

Утікали селяни з прикордонних сіл. Більшість — вигнана з насиджених місць самим австрійським військом, меншість — зі страху перед ворогом, залякана тими, що втікали через їх села. Куди прямувала ця людська маса? З чим утікала? Навіть багатші і ті везли замість добра самий дріб'язок, що похапцем вдалося взяти на віз, а бідні йшли лише з тим, що мали на собі, а щонайбільше з тим, чим нав'ючили корів. Ці добрі тварини, спотворені мішками, клунками, гримлячи бляшаним посудом, доповнювали жалюгідне видовище.

"Чим люди годуватимуть всю цю живність? — думав Микола. — Чим харчуватимуться самі сьогодні, завтра, через тиждень, місяць, а може, рік? Чи ці люди думали про це, коли зривалися з рідних місць? Вони ж не перелітні птахи?.."

Повз Миколу пройшов високий, худий, кривий на ногу чоловік, ведучи за руку малу дівчинку років десяти. Миколі кортіло саме його спитати, куди йде? Він підійшов до біженця і, пройшовши з ним кілька кроків, почав розпитувати, чому втікає.

— Вішають, стріляють,— сказав високий чоловік і більше не хотів говорити.

Микола не повірив. Він почував, що біженець передав чужі слова, що він охоплений загальною панікою, подібною до психозу.

Хто бачив очі того самотнього полоненого, чув його мову, не міг повірити. Деякий сумнів викликало тільки те, що Росія складається не з одних слов'ян, на її території живе більше сотні націй; це він знав з географії. Серед них могли бути й такі, про них саме могли йти такі погослови.

Роздумуючи над цим, Микола помітив раптом, що не то з його очима, не то із сонцем щось робиться: в очах йому стало ненормально жовто. Глянув на сонце. Воно зробилось якимсь червоно-жовтим, як коптяча газова лампа. Він мимоволі глянув у двір панів Пухнацьких, що мешкали біля церкви, і побачив, що не тільки господар, але й уся його родина, жінка і діти, висипали на подвір'я і крізь закопчені скельця розглядають сонце. Чорна сковорода невблаганно насувалась на диск. Уже можна було дивитись на нього незахищеним оком. Якийсь громадянин, що з'явився раптом біля Миколи, як виявилось, дячок місцевої церкви, дав йому шматок закопченого скла.

— Не приготували собі скельця, молодий чоловіче, забули, що сьогодні затемнення сонця, якого більше в житті не побачите,— сказав дячок з легким докором у голосі.— Я сам не знав, та панотець сказали. Ось вони всі дивляться на сонечко,— продовжував дячок.— Це нам господь бог посилає напіннення про свій гнів за гріхи наші.

— І про це вам панотець казав? — спитав Микола.

— Казали, казали. Та й самим видно. Ось і війна. Через що вона? Через гріхи людські.

Микола вже не слухав. Подякувавши за скельце, він пильно став стежити за рухом тіні місяця. Від сонця залишався лише невеличкий серпик, як буває молодик. А через хвилину і він зник. Стало зразу якось нудно, важко. Ще страшніше, ніж до затемнення, ревіла худоба біженців, і в хлівах найближчих господарств, у дворах, завили собаки; кури, яких захопило затемнення поза домом, повитягали шиї і, розбрівшись в різні боки, натикались зосліпу на зустрічні предмети.

На небі з'явилися зорі. Люди хрестились, біля церкви стояли на колінах якісь жінки, ламали руки і волали до бога, щоб відвернув від них кару. А на сході все ближче і ближче гупали гармати, наганяючи паніку, сіючи жах...

Але ось почало прояснюватись; зникли на небі зорі, втихомирилась худоба, кури по-давньому бродили попід плотами, шукаючи поживи. Тільки сонце все ще було не таке, як завжди, а якесь жовте, мов дозрілий гарбуз. Не встигло воно ще повністю скинути з себе диск космічної тіні, як від цвинтаря, що лежав у східній стороні міста, показалася якась кіннота і посіяла новий переполох серед народу. Кинулись хто куди: місцеві — до своїх домів, біженці почали підганяти коняк, зганяти з дороги упертих корів, ховати собою дітей. Згодом виявилось, що це була частина австрійського війська, точніше

мадярський полк гусарів. Полк відступав під натиском російської армії, уже потріпаний артилерією. Відступаючи, офіцери наказали повісити кількох селян і інтелігентів, заскочених на дорогах між селами, за те тільки, що на питання: "Хто ви?" — відповідали: "Русини". Слово "українець" в Австрії того часу було заборонене, а мадяри не чули різниці між словами "русин" і "руський" і тих сердешних австрійських громадян, що послали своїх синів боронити Австрію, вішали на придорожніх деревах.

Перед полком їхало кілька вершників з шаблями наголо, розчищаючи дорогу від біженців. Один з них зупинився на перехресті двох центральних доріг, проти церкви. З правого боку на ходу кінноти був невеличкий рівчак, який легко переступала дитина. Біля цього рівчака зупинився вершник і почав подавати ескадронам, що проходили повз нього, якусь команду. Це була одна і та сама фраза, яку він повторював сотню разів: "Ни-вагок, рѣга gederval". Вона означала, як потім довідався Микола, попередження, що з правого боку рів. І йому знов стало смішно і досадно за армію, в яку вірив народ; учора за піхоту, що вибрала собі за бойовий марш церковну пісню, а сьогодні за кінноту, що злякалась рівчака, цілком не помітного в буденному житті. Що ж буде на фронті? Невже і на полі бою будуть попереджати кінноту, де рівчак, де балка? Та й уже видно, що це за армія, яка починала війну з панічного відступу. Видно було, що ні командування, ні військо не мали ясного уявлення, що таке війна.

Микола пішов похнюпившись. На серці було сумно і важко. Він жалкував, що покинув своїх у такий тривожний час. Може, й вони, як і ці бідолашні біженці, бредуть порошними дорогами невідомо куди? Може, їх уже ніколи не знайде і не побачить? Такі думки уже не раз сьогодні мучили його, хоч він і боровся з ними, відганяв від себе, переконуючи, що то думки безглузді і нісенітні. Не могли його батьки — розумні люди — пускатись у невідоме без примусу, хіба... хіба що їх примусили? І тоді знов чорна туга лягала на серце. Вирішив негайно бігти додому.

"І чого було вчора йти до того Михайла? — думав юнак. — Сьогодні був би вже вдома і не переживав би, не бачив би тих страхіть, які довелося побачити..."

Вийшовши за місто, пішов польовою стежкою, що бігла вздовж шляху. Битим шляхом не хотів йти, бо він був запруджений вщерть біженцями. Серединою шляху скакали кінні і так само, як у місті, розчищали дорогу для відступу військ. Стежка, якою йшов Микола, щодалі відходила вбік від дороги, і за нею відходив і він. У полі було так гарно, так мирно. Кругом, куди не кинь оком, хвилювали нескошені хліба, золотими сльозами плакала пшениця, похилило додолу важку голову жито, сипався на суху землю перестиглий ячмінь, просив коси овес. Микола любив землю, розумівся на господарстві, і серце краялось, що через війну пропадало стільки добра. Ішов задумавшись. Йому кланялись у ноги червоні маки, кивали голівками волошки, що скидалися на краплинки синього неба, які впали згори і затримались серед густого жита, але він і не помічав їх. У збіжжях били ситі перепели, в піднебессі скигліли яструби, але він і не чув їх.

Стежка почала звиватись щораз частіше. Микола знав, що вона скоро зверне праворуч, на польову, мало в'їжджену, вкриту споришем і подорожником доріжку, і

нею, потім суголовками він добереться до широкої польової дороги, яка допровадить його до рідного села. Не раз він їздив цими дорогами, вертаючи зі школи додому на вакації. І цього року добрий батько зустрів його і брата в Тереховлі на вокзалі, а потім вони вертались якраз цими дорогами, милуючись полями, за якими тужили в місті цілий рік, слухаючи співу жайворонків, сюрчання коників, дихаючи свіжим повітрям, переповненим ароматом польових квітів і трав. Він згадує, як радісно було того неповторного ранку... І це було зовсім недавно, заледве кілька тижнів тому. Він закінчив гімназію, і при першій зустрічі з ним на вокзалі батько привітав його з одержанням атестата зрілості і говорив з ним, як з дорослим. Скільки-то планів роїлось тоді в голові, як приємно могли бути проведені вакації, перші вакації після закінчення гімназії, уже не в примусовому гімназійному мундирі, а в цивільній одежі, дорослий між дорослими, і ось несподівано війна, і зразу змінився світ, інакшими стали люди, небо закурили дими пожеж, і навіть сонце затьмарилося від гніву...

Дійшовши до перехрестя, Микола побачив вершника, що збіжжям, мов глибокою водою, плив йому навперейми.

"Чого б це він?" — думав хлопець, а серце почало колотитися тривожно, віщуючи лихо.

Став мов укопаний і чекав. Вершник кричав щось здалеку незрозуміло. Микола подумав спочатку, що не до нього цей крик. Оглянувся — поза ним, ані з боків не було нікого, значить, звертались до нього. Він зробив кілька кроків уперед і тепер почув уже ясне: "Гальт!" Йому наказувано зупинитись.

— Wer sind Sie? 1 — спитав по-німецьки вершник.

— Гімназист, австрійський підданий, — відповів по-німецьки Микола.

— Куди йдеш? — питав той далі.

Це був австрійський польовий жандарм в чині фельдфебеля. Огрядний, років тридцяти п'яти, рудавий, веснянкуватий, з малими, безвиразними очима.

Микола відповів, що йде з міста додому, назвав село, сказав, що ходив купити дещо, але крамниці закриті, тож не купив.

— Посвідчення? — крикнув жандарм, явно не довіряючи словам хлопця.

Микола пояснив, що в гімназіях жодних посвідчень не видають і в нього нічого подібного немає.

— Виверніть кишені, — казав жандарм, наставляючи на свою жертву дуло рушниці.

Микола скорився. Додолу полетів носовичок, ніжик, олівець, гребінець, кілька срібних монет.

— А що маєш зашите в підкладці? — спитав знову жандарм.

Хлопець витріщив очі.

— За кого ви мене приймаєте? — здивувався він.

— За того, ким ти є, за шпики! — гаркнув жандарм.

1 Хто ви? (Шм.)

Микола розгубився. Такого він не сподівався.

— Кругом! — гаркнув жандарм удруге, втішаючись переляком хлопця.

Микола обернувся і заплющив очі. Повіяло холодом смерті. Він думав, що зараз дістане кулю в голову, і не скоро знайдуть його мертвого серед цих широких полів.

Жандарм вичекав хвилину, понишпорив біля рушниць, ляснув затвором і крикнув:
— Марш!

Микола зітхнув вільніше, витер холодний піт з лоба і швидко подався щойно пройденою стежкою назад у місто. За ним на гарному високому коні їхав австрійський вояка і весь час підганяв його, вісімнадцятирічного хлопчину, австрійського підданого, випускника австрійської гімназії ійєні Франца-Йосифа Першого. Микола зараз практично відчув на собі силу влади. Вона була тепер у руках фельдфебелів жандармерії. Оцей озброєний німецький бюргер в чині фельдфебеля міг йому пустити кулю в потилицю і покинути тут у полі, і ніхто б ніколи не притягнув убивцю до відповідальності, бо з моменту оголошення війни закони більше не існували.

Вийшли на шлях. На молодого хлопця, червоного, спітнілого від швидкої ходи, заглядалися люди.

— Куди його женуть? — питали один одного біженці, повз яких він проходив.— Що його чекає, такого молодого? — бідкалися жінки-біженки. Всі співчували хлопцеві, хоч самі не знали, куди йдуть і що чекає їх самих завтра, через годину, бо настав час "винятковий".

Жандарм мав намір віддати хлопця в розпорядження штабу, але штаб утік з міста разом з рештками залоги. Місто було залишене без оборони. Він кинувся в поліцейський участок, але й там не застав нікого. Начальник поліції пакував удома речі і поспішно готувався тікати, поліцаї розбрелися по домах, залишився тільки сторож, що доглядав арештантів, коли такі потрапляли у в'язницю. Зараз камера попереднього ув'язнення була порожня. Сторож зібрався її зачиняти, коли привели хлопця.

— Замкніть до мого розпорядження,— сказав гіо-ні-мецьки фельдфебель.

Сторож не зрозумів усієї фрази, але перше слово "sperren Sie"¹ зрозумів. Він відкрив двері камери,

1 Замкніть (нім.).

2 В. Гжицький, т. 2

33

і Микола увійшов у брудну, смердючу комірку. Двері з грюкотом зачинилися.

Минуло, може, двадцять хвилин, може, півгодини, як знов забряжчали ключі, заскреготів замок, і двері відчинилися.

— Що будемо робити, паничу? — спитав, доброзичливо усміхаючись, сторож.

— Не знаю, що ви хочете зі мною робити,— відповів Микола.

— Я так міркую, що вам пора до мамки, додому. Як ви скажете?

Миколі було трохи досадно, що його вважають не за серйозного політичного в'язня, а за дитину, але все ж це було краще, ніж ставлення жандарма.

— Звідки ви родом? — спитав сторож.

Це був уже немолодий чоловік, лисий, з рештками кучерявого волосся на потилиці, не мав він, як то кажуть, ні кола, ні двора, за кімнату при поліції та харчі виконував

непривабливу службу тюремника.

Микола назвав своє село.

— Був я в ньому, знаю його, там і родину маю. Чий ви будете?

Микола задовольнив його цікавість.

— Он ви хто! Я вас бачив не раз у місті, а не знав, чий ви. Ось що я вам пораджу. Додому ви зараз не дістанетесь. Знов може хтось спіймати в дорозі. Ви йдіть туди, куди прямують біженці. Москалі вас доженуть, і тоді спокійно вернетесь до своїх.

— Хіба вони так близько? — спитав Микола. Старий засміявся.

— Чи близько — питаєте? А ви не бачите, що в місті ні одного вояки нема, а довкола села горять? Це ж наші відступають і села палять.

— "Наші", а свої села палять? — дивувався хлопець.

— Отак, сину, і я дивувався, не вірив, а чув, як моє начальство між собою говорило, що є наказ від самого генерального штабу палити все, нічого не лишати ворогові. Думаєте, що Теробовля уціліє! Де там!

— Хто ж її палитиме?

— Знайдуться охочі. Мадьяри палять наші села, вішають наших людей.— Він підійшов ближче і пошепки додав: — Я думаю, що вони для нас гірші, ніж москалі.

Бачили полоненого? Бачили? Це ж наш український селянин, хлібороб, бідняк.

— Бачив. Що з ним?

— Убили, прокляті, убили безборонного. Сказали, що хотів утікати, а він чи не сам у полон заблудився, он як! Але... це "стан винятковий",— додав він на закінчення.

Прощаючись, Микола дав сторожеві крону, яку той поспішно сховав у кишеню, обіцяючи пропити її за його здоров'я і щасливий поворот додому. По обличчю сторожа легко було пізнати, що він часто випивав за чиєсь здоров'я.

Микола пішов на захід сонця, снуючи гіркі думи. Не давала спокою гадка, чому вбили бідного солдата. Він так запам'ятав його добрі очі, трохи налякані і ніби сльозою оповиті. Коли його оточила юрма, то йому стало ніяково і в очах було здивування, неначе говорили ті очі: "Невже ви не бачили людини?" Миколі тоді так незручно було за своїх земляків, досадно за їх некультурність, і він тоді відійшов геть.

Вирішив податись до товариша, у якого ночував минулої ночі. У нього думав перебути, доки прийдуть росіяни, а там що буде, те й буде.

Спочатку ішов за юрмою біженців, випитуючи по дорозі, чому втікають, і довідувався, що більшість їх вигнали свої ж війська, пограбували їхні хати і потім спалили. Наслухавшись сумних вістей безпосередньо з уст біженців, звернув з дороги і пішов лісом, знайомими стежками. Уже вечоріло. Сонце опустилось низько, позолотило верхи і проглядало крізь стовбури дерев у різноліссі. Тут загалом було тихо, спокійно, як завжди в лагідний день, тільки з дороги, якою текли юрми людей і худоби, долітав понурий, зловісний шум голосів і гуркіт возів.

Микола пішов похнюпившись, коли раптом увагу його привернули до себе сліди кінських копит на стежці. З'явилися вони оце зараз. Микола оглянувся — ззаду їх не було, отже, слід ішов від дороги збоку. Судячи з кількості слідів,— коней було троє. Не

викликало сумніву, що коні військові і саме коні гусарів, яких Микола бачив уранці в місті.

"Певне, патруль",— подумав хлопець, поступаючи тепер обережніше вперед. Зустрічатись в лісі один на один з гусарами не було в його плані, тим більше після

2*

35

недавньої пам'ятної пригоди з австрійським фельдфебелем. Пильно оглядаючись на всі боки, Микола пройшов ще з півкілометра, коли побачив на дереві недалеко від стежки якийсь білий предмет, на який вечірнє сонце кинуло якраз своє прощальне проміння. Микола задивився на цей дивний предмет і відчув раптом, що мороз пішов поза спиною і волосся піднялося вгору. На гілляці старої липи висів чоловік. Високий, худий, з довгим чорним волоссям, підстриженим у скобку, як у літніх галицьких селян, він чомусь видався Миколі знайомим. Не міг пригадати, звідки знає його. Чоловік був тільки у сорочці з домотканого сірого полотна і таких же полотняних штанах, з яких виглядали худі, засмаглі від сонця босі ноги. Вони майже досягали пальцями землі. В його довгу, худу, загорілу ший в'ялась мотузка, і над зашморгом шия здулась. Руки були ззаду зв'язані. Першою думкою було врятувати людину. Він перерізав мотузку, але чоловік глухо повалився додолу. Він був мертвий. Тепер тільки Микола пригадав, звідки його знає. Це був той кривий, якого він уранці питав, куди і чого втікає. "За що ж його скарали?.. З ним була дівчинка,— пригадує юнак.— Де вона?"

Її не довелось довго шукати. Лежала в кущах, за кільканадцять кроків від дерева, на якому повісили її батька. Лежала мертва, спотворена, збезчещена. На личко був накинутий батьків сіряк, на голих дитячих ногах чорніла засохла кров. По них лазили мурашки і великі зелені мухи.

Миколу охопив панічний жах. Не оглядаючись, він прожогом побіг у село. Михайла не застав удома. Товаришева мати сказала, що він у священика, отця Куб-рака, і не говорив навіть, коли вернеться додому.

— Сідайте, прошу, розташовуйтеся, відпочивайте, я Михайла покличу,— просила господиня.

Микола сів, але сказав, що відпочивати не має часу, і Михайла просив не викликати.

— Я передусім мушу піти до громадської канцелярії, до в'їта.

І розповів про те, що бачив у лісі.

— Тепер ви там нікого не застанете,— промовила Михайлова мати, втираючи сльози.— Кому тепер у голові чуже горе, коли свого досить?

~ А проте я піду знайду в'їта, розкажу, що бачив, треба ж поховати людей. Потім зайду до Кубраків, розкажу їм, там і Михайла побачу.

— Ідіть з богом, а до нас приходьте ночувати.

Микола подякував і пішов з хати.

8

Отець Харитон Кубрак, як на свій фак, був винятково освіченою людиною. Син

священика, він, за сімейною традицією, змушений був і сам присвятити себе духовному сану, до якого не мав ані найменшого покликання. Закінчивши філологічний факультет в університеті, він готувався навіть до докторату, але по волі батьків висвятився в попи, оженився, скоро пішли діти, і то дуже густо. Тоді закинув докторат, науку і поринув у будні. По смерті пароха, у якого був помічником, одержав парафію і так на ній нидів, нічого корисного не роблячи. Відкалатував раз чи двічі на тиждень церковну службу, хрестив яку дитину, звичайно у себе в кабінеті, бо не хотілось іти до церкви, відправляв на цвинтар раз на місяць умерлого і спав. За кілька років такого життя він зовсім змінився. Насамперед став ширший, ніж довший, незважаючи на свій майже високий ріст. Його недавно ще гарне, натхненне обличчя з розумними карими очима збільшилось в два рази, очі запливли жиром, величезне підборіддя звисало прямо на груди, бо шиї не видно було.

У своїй рясі, в якій він ходив до церкви служити відправу, виглядав дуже комічно. А що вже говорити про паніматку Лукерію! Дивлячись на неї, важко уявити, що ще не так давно вона була тонкою в стані і навіть принадною жінкою.

У цієї пари багато дітей. Ніхто, мабуть, крім батьків, твердо не знав, скільки їх усіх, бо, окрім своїх, були ще байстрята їхніх синів, які вже в дуже юному віці приживали дітей з наймичками. Ті діти з своїми матерями жили на кухні паніматки, матері працювали й тепер, але тільки за харчі. Паніматка знала, що покриткам з байстрятами ніде дітись, отже, робитимуть і задурно.

Отець Харитон не цікавився тим, що робилось у його господі і зокрема на кухні. Він мав чи не найбільшу в цілій околиці бібліотеку, підшивки газет, які передплачував, за цілі десятки років, у нього зберігався багатий архів. Він не тільки збирав книжки, але й читав їх, і не тільки українською мовою, а й польською, німецькою, французькою та англійською. Панотець вільно читав і російські книжки, хоч не умів по-російськи говорити.

Серед дітей панотця Кубрака були ровесники Миколи і Михайла і навіть одношкільники. По деякому роздумі, Микола вирішив піти туди. Там колись можна було і забавитись. Тепер, звичайно, про забави нічого й думати, бо це був би бенкет під час чуми, та й взагалі Миколі після того, що він пережив і побачив, було не до забави.

Зразу біля порога його обступила вся сім'я Кубраків, та так густо, як того полоненого солдата.

— Говоріть, що чувати? — допитувалась господиня дому, назираючи на нього горою своїх форм; крізь юрму своїх власних дітей пробивався сам панотець.

Микола розповів, що бачив, чув і пережив, і, як не дивно, оповідання не зробило враження.

— Завтра, на мою думку, росіяни повинні бути уже тут,—закінчив він, і тільки ця звістка переполюшила всіх.

— Ой, не кажіть такого, ми ще не готові до дороги! — лементувала господиня.

— А хіба ви кудись збираєтесь? — спитав Микола здивовано.— Геть усі?

Він глянув на безліч голів, що його оточували, і мимоволі усміхнувся.

Господиня знизала плечима.

— Він ще й усміхається! — промовила вона трагічно.— От молодь безтурботна! Та не сидіти ж нам тут! Ви ж чули, що вони жінкам груди вирізують, а чоловікам...— вона запнулась на хвилину,— а чоловікам язики?

Микола непомітно посміхнувся.

Смішно і жаль було дивитись на цю дивачну родину, що, не передбачаючи навіть якихось змін, жила, плодилась, жиріла і раптом, при першій небезпеці, зривалася з місця, залишала дім, господарство (а воно було не мале: корови, коні, птаство, свині), покидала все напризволяще — бо який догляд міг бути від покриток-наймичок; покидала і втікала кудись, світ за очі, у невідоме, рятуючи свою шкуру? А хто міг знати, де буде безпечніше?

— Ви, пане Гаєвський, думаєте тут залишатись? — питав здивовано отець Харитон.— Не боїтесь, що вас замордують?

Микола сказав, що не боїться смерті, хоч це була неправда. Він хотів похизуватись перед дівчатами, а був певний, що росіяни йому зла не заподіють.

— Мені сьогодні мало не відібрав життя свій, австрійський солдат, і коли б не паніка, то я, може, й смерть пожав би. Сьогодні я на власні очі бачив повішеного селянина і згвалтовану, а потім вбиту його малолітню дочку. Це зробили австрійські солдати. Так чого ж мені росіян боятись? Усіх підряд не виріжуть, когось залишать. Можливо, що залишать і мене.

— А чутки?

— Не всім чуткам вірити.

— Зрештою, береженого бог береже,— зробив висновок панотець.

Що після цього залишилось говорити? Юрма Кубраків почала поволі розходитись, і Микола стежив тепер за цією цікавою родиною. Йому ніхто не заважав. Михайло причепився до однієї із дівчат, Дусі, і щось їй нашіптував. Решта Кубраків сновигали по хаті, мов потривожені мурашки. Микола поглядав на це зборище, і йому пригадався один епізод із історії цього ж дому. Панотець у дні нудьги брався іноді дуже безпосередньо до виховання своїх синків, не дуже охочих до навчання. Його улюбленим предметом, а їхнім далеко ні, була латинська мова, а особливо її граматики. Панотець питав спочатку слова, потім розбір речень і нарешті граматику. У нього був свій педагогічний метод. За незнання уроку він бив, і то дуже солідно і педантично, бив спеціальною тростиною. Це була гнучка річ і приставала до тіла дуже добре. Такі тростини продавались у всіх крамницях канцелярського приладдя і були неодмінним атрибутом кожного навчального закладу. В разі потреби нею наганяли розуму до голови з нижчих частин тіла, хоч не було доведено наукою, що саме там зберігаються його залишки.

Хлопці не любили батькових уроків, особливо процедур після них, але сприймали їх як неминуче зло без ремствування. Іноді питали:

— Ви, татку, будете сьогодні бити за кожне слівце окремо чи за всі разом?

Панотець, трясучись і водночас задихаючись від сміху, відповідав:

— За кожне окремо, за кожне окремо. Вияснивши детально, який метод ведення уроків буде

застосований цього разу, сини йшли в другу кімнату і підкладали собі в штанці, у відоме місце, заготовлені заздалегідь подушечки і тоді йшли спокійно на уроки. Це було легше, ніж вивчати їх...

Зараз на обличчях педагога і учнів не видно було й сліду гумору: на лиці панотця Харитона малювався жах, а на обличчях його синів — цілковита байдужість.

Микола, а з ним Михайло попрощались, вийшли надвір. На сході стояла величезна заграва. На її червоному тлі клубочились, піднімаючись вгору, чорні дими. Горіли села. Хто палив: свої чи вороги,— невідомо.

— Де горить? — питали хлопці один одного.

— Та ніби десь зараз за містом, а може, й у самому місті.

Колись така картина викликала б щонайменше жах, а зараз сприймалась трохи не байдуже, так, наче пожежі були необхідним і оправданим фактором війни. Швидко відбулась переоцінка цінностей. В кінцевому підсумку найважливішим стало життя, а все інше відходило на дальший план. Люди, які ще вчора готові були битись за найменшу дрібницю, за кусок деревини, за курку чи яйце, покидали сьогодні хати, залишали все майно на поталу ворогові, втікали світ за очі, не взявши й харчів на дорогу.

— Під якою владою прокинемось ми завтра? — спитав Микола, роздягаючись до сну.

Михайло вже лежав, накрившись ковдрою з головою, бо його морозило.

— Що ти сказав? — спитав він, висунувши голову з-під ковдри.

Микола повторив фразу.

— Га, там видно буде. Сьогодні треба виспатись.

9

Прокинулись хлопці другого дня ще під австрійською владою. Удосвіта розбудила їх Лукашиха, мати Михайла.

— Теробовля горить,— сказала вона таємничо.— Народ утікає з міста. Уночі якісь невідомі громили єврейські крамниці. Це мені розповідала наша жінка, що оце тільки-но вернулася з міста. Вона там ночувала у дочки. Каже, люди всю ніч не спали, боялись за свої хати, але людських хат не палили, тільки єврейські крамниці.

— А де росіяни — не чули? — спитав Микола.

— Кажуть, що козацькі патрулі були вже в Плеба-нівці, а зараз, може, вже і в Теробовлі. Ага, щоб не забути,— додала вона,— прислали зараз від Кубраків, просили, щоб ви зайшли, і то негайно. Вони виїжджають і просять, щоб ви з ними їхали.

— Чого я там не бачив? — сказав Микола. Проте Михайло був іншої думки.

— Що ми втрачаємо? — говорив він.— Поїдемо, прошу тебе. Я їду.

Микола знав, що саме так тягне Михайла до Кубраків, і тому нічого іншого не залишилось, як їхати. Коли господар хати їде, то йому самому залишатись у його хаті було ніяково.

— Ви не втікаєте? — спитав він Лукашиху.

— Ні,— відповіла вона, зітхнувши.— Навіть звір втікає до своєї нори, а я буду втікати зі своєї хати? Куди? Хто мене там чекає?

— А інтелігенти, бачите, втікають,— сказав іронічно Микола, поділяючи розум і здорову логіку цієї простої селянки.

— Це від ученості, — усміхнулась Лукашиха.— Я проста, невчена жінка, я залишусь у своїй хаті.

— Михайла пускаєте?

— Він вернеться, нікуди не дінеться. Ви думаєте, ті втечуть далеко? Нікуди вони не втечуть. Хай їде! Піду зготую сніданок.

Вона вийшла з кімнати, і хлопці почали одягатись.

— їдеш з ними? — спитав Михайло, заглядаючи Миколі в очі.

— З ким це "з ними"?

— Ну, з Кубраками,— збентежився Михайло.

— Що ж, поїду, мабуть,— сказав Микола.— Я нічого не втрачаю. Коли не можна вернутись зараз додому, то мені все одно, де мене доженуть москалі: тут чи на десять кілометрів далі.

Михайлова мати внесла сніданок, і хлопці, нашвидку умившись, сіли до столу. Вона стояла збоку і, склавши руки на животі, дивилась, як хлопці з апетитом їли. На стіл була подана спеціально для гостя засмажена качка. Сестри Михайла — кругловида, гарненька Поля і маленька Славка — сиділи на лавці, розглядаючи юнаків.

Надворі, коли вже хлопці, попрощавшись, вийшли, Микола, звертаючись до товариша, сказав:

— Я б саму матір з малолітніми дітьми не залишив заради дівчини.

Михайло почервонів і, не знаходячи кращої відповіді, сказав, що й Микола покинув свій дім і всю родину.

— Порівняв себе зі мною! Ти знаєш, коли і чого я пішов з дому, — промовив Микола.— Правда, я не повинен був слухати тих дурних закликів наших шановних австрійських патріотів, це раз, а по-друге, ти знаєш прекрасно, що я намагався повернутись, і знаєш, що з цього вийшло.

Михайло мовчав, насупившись, і хлопці мовчки дійшли до двору Кубраків. Тут уже всі були готові до походу, всі найнеобхідніші речі, як постіль, посуд, навантажені на два драбинясті вози, на яких в Галичині возять снопи з поля. На одному з них сиділа, мов величезна квочка в гнізді, попада, а на другому — піп. Діти йшли за возами, кожне несло свій власний скарб само, не довіряючи нікому. Між дітьми панували цікаві стосунки. Таке, наприклад: один із хлопців, ровесник Миколи, уже починав парубочитись, отже, придбав собі зубну щіточку, дзеркальце, гребінець, кілька носовичків. Ці речі в домі Кубраків не були в пошані, і ніхто їх не вживав, за винятком згаданого Миколиного ровесника, Усе це "майно" він носив із собою в кишенях, бо якби де залишив, то хтось із молодших братів чи сестер безумовно вкрав би. Ще й таке: коли на плиті смажилось сало, а смажилось його звичайно багато, бо сім'я була велика, і

коли мати відверталась від плити, — то діти, хто відважніший і бував на той час у кухні, набирав шкварок у свої кухлики і теж тримав у кишені, вживаючи їх потім як додаткову приправу до каші, поданої на обід. Дивна була сім'я. Для Миколи, вихованого в родині, де панувала любов і дружба, незрозумілі були стосунки в ній.

Микола побачив Михайла коло однієї з дівчат, заради якої той покинув матір, і пожалів його. Яблуко від яблуні, кажуть, далеко не відкотиться. Але в цій країні таке водилось, що мрією селянського хлопця, який вивчився в школі, було одружитися з поповою дочкою.

Дорога на захід була забита біженцями. Вони переночували недалеко від дороги і тепер посувались далі. Що діялося в душах цих нещасних?! Час від часу вони оглядались назад, на стовпи диму, з якими пішли в повітря їхні житла і майно.

Вози Кубраків посувалися уперед повільно — дорога була запруджена і рухатись швидше було неможливо. Вздовж неї догоряли вогнища, біля яких ночували і недавно готували їжу люди, що оце зараз йшли чорні, невмивані, сонні, піднімаючи хмару куряви.

— Господи, краще б уже куля вбила, ніж отак мучитись,— зітхне яка жінка. Інша втре сльозу, але йдуть і йдуть уперед, гнані панічним жахом.

Уже було за південь, як Кубраки в'їхали для перепочинку у велике попівське подвір'я в селі Брикулі. Увійшов туди й Микола. Він весь час плентався позаду сам. Михайло тримався дівчат, а йому не хотілося нікого; і дівчата, і хлопці були нецікаві, та й настрою не було. Він думав про батьків і уже який раз лаяв себе в думці, що пішов із дому, а до того ще й Михайло зробив йому незаслужений докір.

Микола увійшов у двір і збоку почав стежити за тим, як зустрічали непроханих гостей господарі. У дворі вже стояло кілька попівських просторих возів і якась коляска — отже, Кубраки були не тірші тут сьогодні. Гостей вийшов зустрічати піп, а за ним через хвилину, поправляючи волосся, появилася попадя. Це були вже старі люди. Піп, невеличкий, сухенький, майже цілком глухий, говорив тихо, а слухаючи, прикладав до вуха долоню трубкою. Попадя, трохи молодша, теж невисока, худорлява. Від якогось нервового тику вона безперестанку хитала головою.

Господарі й гості заговорили про війну, про чутки, які ходять у народі. Микола чув тільки крикливий голос Кубрачихи і здогадувався, що відповідав їй глухий піп. Попадя намагалась усміхатись, але це вдавалось їй важко. Для цієї пари стариків найбільшим страхіттям все-таки була не війна, а... гості.

— Ви нами, панство, не турбуйтеся,— пролепетала Кубрачиха.— Ми хвилиночку перепочинемо і далі їдемо, а їжа у нас своя.

Господарі зітхнули полегшено.

— Чому ж панство нікуди не їдуть? — спитала Кубрачиха.

Попадя махнула рукою,— куди, мовляв, їм, старим, рухатись? Та й не вірять вони, щоб було аж так зле.

Потім господарі повели старих Кубраків і частину їхніх дітей в кімнати, а Микола з Михайлом залишились надворі. Опинившись на самоті, пригадали, що вони дуже

голодні.

— Я ж нічого в дорогу не взяв,— бідкався Михайло.— От дурень.

— Тебе вчили на уроках закону божого, що "самоуничиження паче гордості". Від того, що ти будеш охати чи ахати і називати себе дурнем, ніщо не зміниться,— умовляв Микола товариша.— Тут ми їсти не дістанемо, то ясно, і про це шкода думати. Таку галайстру нагодувати — штука нелегка, то й треба ж мати совість, щоб піти туди! Нам слід не гаючись іти в село і купити в якійсь хаті молока і хліба.

Миколі кортіло пожартувати з товариша, спитати, чому майбутня теща не запропонувала йому хоч крилечко курчати, бо він бачив учора, що курчат зарізано не менш десятка, та й наречена чомусь не згадала його при їжі, проте пожалів і залишив жарт до кращих часів.

Хлопці вийшли за ворота і почали розглядатись, куди йти. Попівський будинок стояв на горбку серед саду, в'їзд до нього був від самого шляху. Село ж лежало біля підніжжя горбка, в долині. Вийшовши на середину шляху, який збирались перейти, хлопці побачили вдалині силуети якихось вершників. На австрійських кавалеристів вони не були схожі, бо австрійська кіннота мала високі коні, а в коней хвости, по формі, обрубані геть з ріпицями по самі тулуби, як у псів фокстер'єрів або бульдогів, а в цих коні були невисокі і з хвостами мало не по саму землю.

— Хто це? — вирвалось в обох. Хлопці зі страхом переглянулись.

— Це ж козаки! — прошепотів Михайло.

— Звичайно,— підтвердив Микола.

Вершники стояли в тій стороні, де сонце сідає на спочинок, куди зібрались далі втікати гості глухого попа. Здивувала хлопців ще й та обставина, що на дорозі не видно було жодного біженця. Куди вони могли дітись?

Глянули на схід — і все стало ясно. З долинки величезними колонами насувалась на село суцільна сіра маса. Російська армія!

Хлопці полетіли в плебанію, щоб оповістити про те, що бачили. Вістка подіяла як вибух бомби. В домі зчинився переполох. Матері ховали по кутках дочок, готові вкрити їх собою, як квочки курчат. Хто ліз ховатись на горище, хто питав, де пивниця, хто біг у сад, на подвір'я, в хліви. В кімнаті стало вільніше. Крім господарів, які нікуди не бігли ховатись, залишилась Кубрачиха, якій зі страху відняло ноги, і ще кілька незнайомих жінок і дітей, в тому числі і діти Кубраків. Не встигли хлопці й озирнутись, як під вікнами появились солдати. Люди здебільшого літні, з вигляду селяни, у багатьох були добрі, лагідні обличчя, далеко приємніші, ніж у австрійських мадярів, та й мова зрозуміла, не така, як у тих. Солдати просили води, а коли можна, то й свіжого хліба. Господиня звернула благальні очі на Миколу, і він зразу ж взявся господарювати. З кухні приніс відро води, поставив на стілець під вікном, Михайлові велів подавати воду, а сам різав хліб на шматки і подавав прохожим. Солдатів проходило багато, буханці зникали один за одним.

Кубрачиха півлежала в кріслі, велика, як гора, і час від часу кричала:

— Люди, ми боїмось вас!

— Ми разве кусаємся? — посміхнеться якийсь солдатик і йде далі. Хто вип'є води і теж іде далі. Хтось попросив огірка.

— Чи є огірки? — спитав Микола.

— У пивниці є,— відповіла господиня.

Тепер голова її захиталась ще швидше. Треба було йти до пивниці, але йти туди ніхто не наважувався. Господиня знов попросила Миколу виручити її.

Микола побіг до пивниці. Коли очі його звикли до темряви, він швидше почув, ніж побачив, що тут він не сам.

"Якийсь солдат уже тут,— подумав,— хоч би штиком не проколов".

Він притиснувся до стіни, чиркнув сірника і... о, диво! За бочкою сидів отець Харитон. Не впізнавши Миколи і думаючи, що це солдат, він покійно підняв угору руки. Як не стримував себе Микола, але не міг не засміятись. Це була незабутня картина. Микола заспокоїв панотця, вони вдвох викотили бочку, і тут же, з доручення Миколи, панотець почав роздавати солдатам квашені огірки.

10

Микола вирішив негайно вертатись додому. Сонце пройшло вже більше половини своєї денної дороги, чекати не було чого: тепер він переконався, що "москалі" не такі вже страшні, як їх малюють, навпаки, з ними наче спокій прийшов. Не чути було більше ні пострілів гармат, ні тріскотні рушниць, ні кулеметів: за військом мирно йшли обози, ситих коней поганяли українські селяни в солдатських мундирах і співали українських пісень.

Ні з ким не прощаючись, Микола накинув на себе гімназичну пелерину, з якою поки що не розставався, і швидко подався в бік Теробовлі. Йому не обов'язково було переходити через місто, але він хотів побачити його після пожежі, та й дорога з Теробовлі додому була добре відома, а незнайомими дорогами в такий тривожний час їти боявся.

По дорозі зустрічав щораз нові обози, легку польову артилерію, артилеристів, саперів, телефоністів, санітарні повозки з візниками на передках. Все це їхало і йшло, але ніхто не затримував Миколу, не чіпав. Іноді дехто з солдатів питав жартома, чи далеко до Відня, бо він, мовляв, збирається до Франца Йосиповича в гості. Оце й усе.

Уже на підступах до міста побачив дим і почув запах згарищ. Теробовля все ще горіла. У місті було майже безлюдно, коли не рахувати кількох мародерів, що хазяйнували в розбитих крамницях. Микола побачив серед них і знайомого — це був недавній сторож в'язниці. Він наклав на голову один на одного десять капелюхів і ніс додому. Микола звернув, щоб з ним не зустрітись, бо соромно було за людину. Проходячи головною вулицею, він переступав через гори паперів, сміття, купи скла. З однієї крамниці було викинуто і розбито об тротуар всі годинники. Тут валялись дорогі маятникові, в різноманітних дерев'яних футлярах, більших і менших, простих і оздоблених різьбою та мося-жем, звичайні ходики, будильники. Не було тільки кишенькових,— ті, певно, розкрадено, і заради них розграбовано, а потім підпалено крамницю. Тепер Микола не мав ніяких сумнівів, хто саме підпалив усе місто.

Пройшовши вулицями, парубок звернув через місток до казарм, які тепер стояли порожні, і битою дорогою подався до села Семенова — останнього населеного пункту на його дорозі до лісничівки. Там він думав застати всю свою родину.

Виходячи з міста, бачив, як за ліс сідало сонце, а поки вийшов із Семенова і вибрався на горбок, то й зовсім смеркло. На полях було тихо, ніде ні живої душі. На потемнілому фіалковому небі, тепер уже і на західній його частині, червоніли заграви. Це мадяри палили ті села, через які відступали; у тій же стороні торохкотіли тисячі коліс обозів, гармат, двоколок з патронами і снарядами, і цей гуркіт тільки підкреслював тишу, що неподільно панувала в полі. Ту милу, літню тишу, знайому всякому, хто побував присмерком у полі і хто умів у неї вслухатись. Не ту мертво, могильну, від якої аж у вухах дзвенить, а тишу живу... Микола саме так визначив її. Ось її злегенька порушив деркач, бродячи серед трав і посилаючи в ніч свій однотонний, любий серцю крик: "дир-дир...". Там десь перепел ударив — маленький, мов грудочка сухої землі, сірий півник; зацвірінчав цвіркун, зашептали в стерні польові коники, в недалекому гаю затужив пугач, і знов якийсь час тиша, поки не повторяться ті самі голоси.

Темрява лягала щораз густіша. Розморена денною спекою, готувалась до сну земля. Здавалось, що вона оце лягла, наче важка чорна корова, випускаючи крізь ніздрі могутній видих, від якого росою вкрилися збіжжя, стерні, польові трави і квіти...

Але ось в південній частині неба немов посвітлішало, і через кілька хвилин з-за обрію виринув червоний півмісяць. Зупинився на мить і поволі поплив угору. Він, мов нічний сторож, заступав на свій пост. Заступив і пішов по небесному тоці, а перед ним, мов горобці, розлетілись зорі.

Напоєний пахощами літньої ночі, зачарований її красою, розміяний, ішов Микола широкими полями, один серед безмежних просторів. Хотілось співати і плакати разом. Тоді вперше в житті з'явилась у серці не відома ще туга, прагнення до чогось нез'ясованого і небувалого досі... Хлопцеві минав вісімнадцятий рік...

Микола йшов і йшов усе вперед, не помічаючи втоми і голоду, хоч за цілий день майже не присідав, а у попів так і не запросили поїсти. Минали години, відколи вийшов із міста. Уже б повинен бути знайомий ліс, а його все ще не було. Ех, коли б швидше! Яким рідним, близьким видавався він зараз хлопцеві! У лісі старенька лісничівка, а в ній його батьки, рідня... Серце забилося жвавіше на саму згадку про близьких, про скору зустріч.

А що, коли їх нема, коли й вони втікали, як ті сердешні біженці, яких він стільки бачив у дорозі? Що ж тоді буде?

Він геть жене від себе зловісну думку і ще більше прискорює кроки. Але лісу все ще не видно.

"Невже блуджу? — думає хлопець.— Не може бути".

Він добре знає цю околицю. Правда, вночі при місячному сяйві речі видаються інакшими. Он ті полини на межі, вони наче ліс здалека. Скільки вже разів вони обдурювали його сьогодні?

Польова стежка нерівна, повна вибоїн, повна глибоких колій. Іти важко, особливо коли ноги плутаються від надмірної втоми. Микола знав, що стежка виведе на ту дорогу, яка іде з села до лісу, отже вирішив залишити її і піти навмання, знаючи, що ліс мусить бути саме в цьому боці. Звернув з дороги, пішов стернями, переступаючи через порослі бур'янами селянські межі. Нарешті минув і їх і вийшов на широкі панські лани скошеної конюшини. Тут вже упевнився остаточно, що йде правильно. Він знав ці конюшиниська. Тепер пішов веселіше. Коли б навіть не застав нікого вдома — переночує в сіні на горищі або в будці, де колись так щасливо проводили вакації його дядьки, а вранці піде шукати своїх рідних...

Йшов, поглядаючи в бік лісу, що вже чорною стіною почав позначатися на темному тлі, коли раптом побачив якісь дві невиразні тіні. Це могли бути коні, яких вигнали на нічне селяни, користуючись з того, що тепер, під час війни, не так пильно охороняються панські лани; могли бути й коні козачого патруля. Людей не видно було, але вони могли лежати біля коней і дрімати, а за-скочені зненацька, могли й вистрілити.

"Що робити? — думав хлопець. — Вертатися на дорогу — неможливо, сили більше нема. Обходити ті тіні здалека — часу шкода, тим більше, що це можуть бути навіть дідові коні, й дуже можливо, що це й вони".

Підійшов ближче. Тіні рухались, але якось дивно, не так, як коні на пасовиську. Сам не розуміючи як і чому, Микола раптом крикнув на все горло, крикнув відчайдушно і злякався свого голосу. Але як же потім зрадів, побачивши, що ці тіні, зірвавшись з місця, величезними скоками кинулись у той бік, у який він ішов, — у бік лісу. Це були самці-сернюки. Він нехотя перешкодив їм битись. За сернюками поскакали серни, що паслись далі, в тіні, на узліссі. Микола пригадав, що це вже половина серпня і починаються оленячі гони.

Через кілька хвилин він почув короткий рев, подібний до уривчастого грубого гавкоту собаки. Можливо, ревів переможець у боротьбі, а можливо, якийсь інший самець викликав противника до бою. До початку війни серн водилося тут дуже багато. Восени і в малосніжні зими можна було бачити на озимих хлібах стада по п'ятдесят штук. Це була краса і гордість подільських лісів.

Микола подався за двома забіяками і швидко опинився на узліссі. Ось і рогатка, що перегороджує в'їзд до лісу. Зараз вона гостинно піднята і височить, мов журавель над криницею. Скільки-то на ній нагоїдались в дитинстві! Рогатка була місцем прогулянок, німим свідком багатьох щасливих хвилин у житті всіх членів великої родини. Зліва від неї дубники — дубовий гайок — зі столітніми деревами; з правого боку — ялинник, що його дід садив. Ялинки, ненабагато старші від Миколи, підчищені, стоять рівними рядами, самі, мов свічки, рівні, вічнозелені, чудові. Скільки разів він сидів у їх тіні, впиваючись ароматом розпареної сонцем хвої, стежачи за життям малих звірків і пташок, що проходило на їх м'якому підложжі, або читаючи книжку, або тільки мріючи, мріючи...

Зібравши докупи рештки сили, Микола побіг по знайомій дорозі. Ще мить — і ось

вже хату видно. Але чому світла немає у вікнах? Що б це значило?

Хлопця охоплює переляк: невже немає нікого? Куди ж пішли? Невже покинули все? А може, побиті, помордовані, а все добро розкрадене, розграбоване? Микола біжить, біжить. І звідки тільки сила взялась! Підбігає ближче і бачить, що світло в хаті є, тільки вікна заслонені, чого ніколи раніше не бувало. Ага, зараз же війна, "винятковий стан".

Його зустрічають криком радості. Тут зібрались його батьки, сестра, брат — всі ті, кого він хотів бачити. Почались розпити, взаємні оповідання про бачене, чуте, і нарешті очі злипаються — втома бере своє. І голод дає про себе знати.

— Мені б шматочок хліба, і я ліг би спати, — просить Микола.

— Зараз буде вечеря, сину, — каже баба. — Через десять хвилин. Не псуй собі хлібом апетиту.

Микола мовчить, він знає: лягти спати без вечері баба не дозволить.

Бідна баба, які сильні в її домі традиції! А скільки то людей ляже сьогодні без вечері! Може, й сини її, що пішли на війну, сьогодні теж не повечеряють. Але в домі баби без вечері ніхто не ляже спати. Микола безконечно радий, що вже дома. Тут так затишно, знайомо і тепло.

"Щасливий, хто має дах над головою, хто має дім, а в домі приязнь і любов", — думає він, але думку цю вже стирає сон.

11

Подружжя Яворенків прожило все життя в цій малій хатині, критій соломою. Тут вони народили шестеро дітей, вивели їх в люди і тут зістарілись. За сорок літ спільного життя і десяти разів не виїжджали з дому. Старий Яворенко замолоду бував кілька разів на ярмарках у Тереховлі, був раз в Улашківцях — невеличкому містечку, віддаленому від його оселі на 35—40 кілометрів, і те, що він дві-три ночі не ночував удома і харчувався під час цих подорожей не завжди нормально, не так, як у своїй хаті, запам'яталось старому назавжди. Він до кінця життя при нагоді згадував той час та й людей, з якими там зустрічався. Не виїжджали вже багато літ і до церкви, що була в шести кілометрах від лісничівки. Років двадцять тому ще їздили хоч двічі на місяць, а потім якось відвикли. Не можна сказати, що були невіруючі, — вони свято вірили в існування бога, його силу і доброту і молились йому щоденно. Коли бувало якесь нещастя вдома, чи град вибивав поле, чи худобина гинула, бабуня говорила: "Боже, який ти добрий!" Цим вона обов'язково викликала усмішку на лицах своїх дітей і особливо внуків, які ніяк не могли зрозуміти, в чому ж ця доброта бога? Молились Яворенки по-різному. Дід, щоб не тратити дарма часу, особливо в літню гарячу пору, в жнива, молився вмиваючись. Його спосіб молитви також викликав сміх онуків, які не раз спеціально підглядали і підслухували, як дід молиться. Дід набирав у великий таз води, скидав сорочку, і починалось молит-во-вмивання. Він набирав води у пригорщі, тер обличчя, одночасно молячись уголос. У той момент, коли руки терли обличчя, слова зливались в незрозумілі звуки, подібні до якогось ву-ву-ву. Уся молитва виглядала приблизно так: "Отче наш, іже еси ву-ву-ву, ім'я твоє, да прийде царство твоє

ву-ву-ву" і так далі.

Вставав він рано, до схід сонця, коли ще всі в домі спали. Бували випадки, що, вставши удосвіта, заставав ще бабу на кухні; ставила опару на хліб або домивала посуд. Іноді вона, бувало, засне сидючи. Тоді будив її, проводжав до ліжка, а сам виходив з хати до роботи. В першу чергу йшов до стайні і давав коням їсти. Коней тримав звичайно четверо, рідко коли більше. Це були прості робочі тварини, які обробляли його власні шматки поля і виконували лісові роботи. Дід любив коней і тому тримав їх, хоч знав, що вони з'їдають йому половину врожаю. Від коней ішов на тік, пасіку, дивився, чи не трапилось чого вночі, а впевнившись, що все в порядку, тихенько вертався до своєї спальні, тихенько сідав перед шафкою-буфетом, обережно відчиняв дверцята і починав господарювати. Там було звичайно багато смачних речей. Могли бути рештки печені, що залишилась від учорашнього обіду, могли бути вареники чи смажені курчата, і дід відрізував великий шматок хліба, грубо обрізував скоринку, намазував хліб маслом і, голосно сопучи, глемедав його, бо не мав у роті жодного зуба. Перекусивши, брав у руки палицю, рідше рушницю, і виходив у поле. Так бувало, звичайно, влітку. Ішов полями один, милуючись красою ранку, сходом сонця, збіжжям і квітами придорожніми, милуючись природою, яку розумів, любив пристрасно, з якою зрісся воедино. Ішов на свої "поля" — окремі порозкидані в різних місцях клаптики землі. Відвідував звичайно щодня інше поле. Всього землі мав дід десять моргів, а порозкидані були в п'яти місцях.

Коли жнива ще не починались, дід зривав по кілька колосків з нивки "для показу" і вертав додому. Приходив, коли вже сонце стояло високо, коли сам зголоднів і вважав, що удома повставали.

На подвір'ї заставав рух. Наймити — їх було два — мастили колеса, лагодились у поле. Виїжджали завжди пізно, тому що без сніданку баба на роботу не пускала.

Зустрічала вона діда звичайно на ґанку, старенькому, як і хатка, також вкритому соломою, опертому на двох дубових стовпчиках, помальованих червоною фарбою. Зустрічала на одній із двох лавок, на яких відпочивала у вільний час родина, або йшла аж до хвіртки. Тут старенькі віталися, бажали собі взаємно доброго ранку, дід цілував руку бабі і, показуючи їй колоски збіжжя, розповідав про врожаї на своїх полях. Урожаї, звичайно, дід хвалив, щоб не робити прикrostі дружині, але фактично ніколи вони не були добрі. Перш за все ниви не оброблялись як слід, земля була не із кращих, суглиниста, вимагала добрив, а їх не вивозили достатньо, бо поля лежали далеко від лісу. Поговоривши про се, про те, бабуня просила діда вмитись, бо зараз буде сніданок. І тоді починалось вмивання і разом із цим молитва.

До сніданку сідала вже вся сім'я, крім баби. Вона ніколи не мала часу, і коли їла — ніхто не знав. Подасть на стіл обід чи сніданок і стане за чиймсь стільцем, прислухаючись до розмови за столом. І тільки-но хто попросить її сісти, як вона мерщій біжить до кухні, виправдуючись, що не має часу. І справді, вона ніколи не мала вільного часу.

Баба, може, колись була й висока. Зараз похила, не сива, хоч мала вже біля 60

років, худорлява. В її невеличких карих трохи запалих очах світилась доброта і ласка. Людина ця не знала злоби, не знала заздрощів; це була ходяча любов і всепрощення. Щодня з ранку до пізньої ночі — на ногах і в постійній праці. Бувало, з'їдуться на канікули діти і внуки,— повна хата, повна будка, усюди повно їх, і своя челядь, а всіх треба хоч тричі на день нагодувати, спекти для цієї галайстри хліба, і все робила вона сама — не любила, коли її дочки, що приїжджали на канікули, допомагали. У кожного з її великої родини були свої приємності, всі користали з відпусток, з волі, ходили на прогулянки, збирали гриби, ягоди, ловили раків, їздили по снопи — для хлопчиків це була велика приємність,— а баба не виходила з кухні: вічно в спеці кухонній, вічно в праці, зиму і літо, усе життя.

По сніданку гості звичайно розходились хто куди: хто з книжкою на ґанок, хто порозмовляти, а дітвора в ліс. Зі стола прибирали, і їдальня перетворювалась у кабінет. Дід сідав на годину-дві до канцелярської роботи, їдальня була найбільша з усіх трьох кімнат. Мала три вікна, була світла і колись призначалась для господаря дідового — графа, який зрештою ні разу за все життя до діда не приїжджав. Це був горбань-туберку-льозник, який завжди лікувався десь по заграницях і вимагав тільки, щоб дід акуратно надсилав йому гроші за проданий ліс.

Ліворуч від входу до кімнати стояв на всю стіну ве-

ликий чорний письмовий стіл дивачної форми і конструкції — теж власність графа. За цим столом працював іноді ранками дід. Він підраховував щось, записував прибутки і витрати, перевіряв касу, яка містилась у цьому ж таки столі, в окремій шухлядці. Це була каса, де зберігались гроші графа, виручені від продажу лісу. Часом із цієї каси дід позичав собі грошей. Це було тоді, коли Іцко Айтнер приносив із містечка якийсь крам. Іцко був багаторічний постачальник всякого краму з міста, і заради нього іноді робились незаконні операції, звичайно, тимчасові, бо коли приходив термін посилати графові гроші, то для вирівнювання каси продавалась корова, а то й шматок поля, і борг покривався.

Адміністративними здібностями дід не міг похвалитись. Не умів він довго сердитись, не міг людини покарати навіть за злочин, любив покричати, але вся околиця знала ціну крику, і ніхто його не боявся... Наприклад, так: іде дід уранці лісом і чує, що недалеко хтось явно господарить. Скрадаючись, підходить ближче до місця, звідки чути цей підозрілий шум, і бачить: стоїть віз, запряжений конякою, а добре знайомий селянин із найближчого села, Макодим Макарчук, накладає на воза хмиз із купи. Нахабство Макарчука виводить діда з рівноваги. Стиснувши в руках палицю, він майже бігом біжить до злочинця.

— Ти що тут робиш, злодюго! — кричить дід іздалеку. Він певний, що злодій буде якось реагувати, буде втікати або принаймні просити пробачення. Але нічого подібного. Макарчук, побачивши діда, робить дуже задоволену міну і йде йому назустріч. Він скидає шапку і старосвітським звичаєм вітає діда.

— Слава Ісусу Христу! — каже він, усміхаючись.— Ото добре, що пана лісничого побачив.

Дід, здивований і збентежений, не розуміє, в чому справа. Він машинально відповідає на привітання, і це ще більше бентежить його. В першу хвилину він навіть думає, що Макарчук має законне право на хмиз, але зразу ж відкидає цю думку як неможливу, бо ніхто такого права, крім нього самого, дати не міг.

— Чого ж ти так радієш? — питає він іронічно.— Того, що я тебе спіймав?

— Та коли б пан лісничий не прийшли, то я мусив би аж на лісничівку коня гнати, а пан самі бачать, що то за кінь.

— Так би ти й пігнав? — сумнівається дід.

— Пігнав би, їй-богу, пігнав би.

— Не божись!

Дід з жалем дивиться на худу збідовану конячину і непомітно для себе міняє тему.

— Чому ж ти не годуєш коня? — питає він докірливо.— Робити на коняці робиш, а вівса жалкуєш? Ех, господарі!

Макарчук зразу використовує перемену в настрої діда і б'є на його почуття.

— Які ми господарі — злидні одні,— каже він журливо.— Був би я господарем, хіба б я приїхав сюди удосвіта та червонів би перед паном лісничим?

Дід цілком уже розм'як, і тепер можна від нього взяти все, що треба.

— Пан лісничий знають, які в нас гаразди. Зварити раз нема чим. Була яка соломинка — попалили всю. Питаєте, чому коняка худа? Її ж соломі спалили. Вірите, жінка стріху почала тягати.

— О, то в тебе жінка добра господиня, коли стріхою в хаті палить!

— То вже, пане, не від розуму, а з горя. У мене малі діти, їм їсти зварити треба.

Дід боїться, що Макарчук його цілком розжалобить. Він бував у селянських ліплянках без підлоги, де вічно стоїть дух глини, вологи і кізків, де влітку безліч бліх, де брудні діти повзають по долівці разом з поросятами і телятами, де нужда і голод. Йому все це стає перед очима, і він, покашлюючи і вже не дивлячись на "злodingу", каже щоб той швидше набирав хмизу і виїжджав з лісу, поки побережник 1 не наскочив.

— І щоб нікому не говорив, що я тебе бачив, бо як спіймаю вдруге, то вже без суду не обійдешся! — грозить дід.

— Та боже борони! — говорить заспокійливо селянин.— Нікому не скажу. Я таки не дурний.

— Та то видно,— каже дід і швидко відходить, а за ним летять слова подяки і добрих побажань.

Дід задоволений собою. Сьогодні, при ранній зустрічі з дружиною, він про все розповість, і вона похвалить його.

Побережник — лісник (місцеве).

— Гей, татуню, —г— скаже, — чи ти не знаєш, що значить "нема"?

До діда щоранку приходять з рапортами побережники, їх два — Зміївський і Дробницький. Вони доповідають, що трапилось на їхніх ділянках: кого спіймали на крадіжці хмизу, кого з сокирою. За зрубане дерево дід дуже сердився і на адресу злodingа

сипав найтяжчі прокляття.

— То той злодюга зрубав дерево? — питає дід.

— Не зрубав, але хотів зрубати, бо шукав суховерха з сокирою в руках. Якби не хотів рубати, не брав би сокири. Я сокиру відібрав і лишив у кухні.

— У мене в кухні? — питає дід.

— Так, у пановій кухні.

— Хай там і лежить. Як добра сокира, то злодій прийде за нею. То котрий?

— Та Кріль Федько.

— Кріль? — перепитує дід.— Та це ж старий лісовий злодій! Кролі з діда-прадіда злодії, а Федь — вогневий злодій! Він ще одної фіри за все життя не купив, а палить, і добре палить! — Дід не знає, чи добре, чи погано палить у своїй хаті Федь і чим палить, але він любить сказати гостре слово.

— Прийде за сокирою, я з ним побалакаю по-своєму,— погрожує він.

Після офіційної частини іде неофіційна. Точаться розмови на звичайні, дріб'язкові життєві теми, найчастіше оповідаються сни, які, до речі, в даному випадку мають практичне значення. В Австрії, до війни 1914 року, діяла постійна лотерея, розиграші якої відбувались щоп'ятниці, круглий рік. Називались вони "тягненнями". Ставилось на будь-яких п'ять чисел, від одного, до дев'яносто дев'ятого, в найрізноманітніших комбінаціях. Можна було ставити гроші на один номер, і це називалось соло, на два — амбо, на три — терно, чотири — кватерно і на п'ять — квінтіно. Вигравши соло, людина одержувала в чотирнадцять разів більше, ніж ставила, вигравши два номери — амбо — більшу, терно — ще більшу, а вже п'ять номерів обіцяли солідну суму, але її ніхто не вигравав. Ставити можна було від десяти грейцарів 1 і вище. Ставки приймали трафіки² по всій австрійській

1 Грейцар— копійка.

2 Т р а ф і к а — державна крамниця для продажу тютюну.

монархії. На вікні такої трафіки можна було бачити, які номери вийшли. Як же практично підбиралось цифру? Отут-то їй помагали сни. У гравців постійних, переконаних, до яких належав дід і яких було багато в Австрійській державі, були сонники, тобто книги досить солідних розмірів, у яких були описані найрізноманітніші сни. Крім того, кожен сон мав відповідне число, на яке можна було ставити на лотерею. І от оповідає такий Змійовський, що йому снівся турок. Ніколи в житті він не бачив турка, але в сні чого тільки не побачиш!

— Приходить він до хати,— оповідає Змійовський,— а чорний, як сажа.

— То, може, мурин? 1 — питає дід.

— Ні, турок,— твердить Змійовський.— Я знаю.

— Турка бачити — це чвірка,— каже дід, навіть не дивлячись у сонник.— І от добрий номер,— додає він серйозно-повчально.— Я на чвірку раз чотирнадцять ринських² виграв. Оцей номер ми й запишемо.

Дробницький слухає цю розмову і про щось уперто думає: він взагалі важкодум і цілком неписьменний. Змійовський ще сяк-так підпишеться і читає друковане, а цей і

того не вміє. Він ніколи не ставить на лотерею, бо здебільшого не має гроша за душею, але зараз йому хочеться взяти участь у розмові.

— Мені снівся найясніший пан,— каже він зненацька.

Йому нічого не снилось, але, щоб не відставати від товариства, придумав і собі сон, і то більш ефектний.

Дід і Змійовський піднімають на нього очі: перший — здивовано, другий — з недовір'ям.

— Як же тобі снівся наш цісар? — питає дід. Дробницький червоніє, але швидко опановує себе.

— На високім гнідїм коні, — оповідає він,— у білому мундирі, та такий гарний, як сонце.

— Старий був чи молодий?

— Старий, дуже старий, білий як молоко,— каже Дробницький уже сміливіше. Він уже оговтався і може фантазувати скільки завгодно.

Дід хапається за цей сон. У нього миттю в голові склалася ціла комбінація, що може дати решту номерів, яких не стає до п'яти.

Мурин — негр.

Ринський — вартість карбованця.

— Скільки нашому цісареві зараз літ? — питає дід. Всі три рахують і нарешті погоджуються, що цісареві

сімдесят п'ять літ.

— Запишемо сімдесят п'ять,— каже він,— Уже маємо амбо-соло: чотири і сімдесят п'ять.

— Наш найясніший пан вступив на престол, як мав вісімнадцять літ, так?

— Так,— підтверджують побережники, хоч цілком не знають, скільки там цісареві було літ, як вступав на престол.

— Тоді була революція сорок восьмого року,— каже дід. — Запишемо ще й цих дві цифри: вісімнадцять і сорок вісім. Народився Франц-Йосиф в тридцятому році. Отже, й тридцять запишемо. Тепер маємо всі номери. На цих п'ять разом я кладу по десять грейцарів на кожен. Тепер на амбо-соло чотири і вісімнадцять — дві шістки *, на терно: вісімнадцять, тридцять і сорок вісім — по шістці. Отже, разом дві корони.

Дід виймає гаманець і витягає дві корони.

— Трохи забагато,— каже дід,— але ці гроші вернуться,— потішає себе.— Хто з вас іде до міста?

— Та моя Доська піде,— каже Дробницький.

— А вона вміє ставити на лотерею?

— Їй, пане, не перший раз.

— Гаразд. Бери гроші, але щоб ніхто, розумієш, щоб ніхто з моїх не знав! Не люблю, як мені докоряють: програв, програв. На цей раз ми не програємо,— каже він.— Виграш певний. Як цісар сниться — виграш певний. Ти, Кароль, ставиш? — звертається він до Змійовського.

— Поставлю пару шісток на свій номер,— каже він. —На чвірку поставлю.

— А на ті номери?

— На ті не поставлю, бо раз, що грошей не маю, і друге...

Він не докінчує фрази. Дробницький сильно червоніє і шукає палиці, яка висить на кобиці ліжка, повішена за кульбаку. Дід радить Дробницькому ставити, але той не хоче, каже, що грошей немає. Дід хоче позичити, одначе Дробницький відмовляється. У нього совість не зовсім чиста. Він один знає, що сон вигаданий, а хіба на вигадані номери виграють? Йому зараз жаль, що ошукав

Шістка — десять грейцарів.

добру людину, що людина програє, але амбіція не дозволяє сказати правду. Тепер до п'ятниці дід і Змійов-ський мріють про виграші. А в суботу заспокоються: не виграли. Не вийшов ні один їхній номер. Вони посумують трохи, а до п'ятниці знов підберуть кілька ну-мерів.

За сокирою, відібраною Дробницьким, Кріль намагається прийти тоді, коли діда нема вдома. Він тоді знає, що робити. Іде до кухні, вітається з бабою, сідає під вікном біля столу і починає розмову. Починає від погоди, потім звертає на урожай, потім розповідь про свою недугу і тільки нарешті про біду.

— Така біда, пані, що нема раз чим занестись. Заробітків нема. Як робив у каменоломні, то був якийсь грейцар, хоч і кривавий, а тепер заробітків нема і жити нема з чого.

Баба слухає співчутливо, і за хвилин п'ять перед Кролем стоїть миска кулеші з молоком або каша. Кріль обідає, дякує за обід, бере свою сокиру, по дорозі зрубує дубового суховерха і спокійно вертає додому.

12

Такі порядки існували на лісничівці і в цілому лісництві доти, доки не з'явився у новому будинку, що був побудований для лісного, уповноважений графіні пан Смяловський. Походив він десь із Мазурщини, української мови не знав і не говорив нею ні слова, селяни його не розуміли, і він не розумів селян, вся околиця люто ненавиділа його. Не спускав селянам ні в чому. Він був здатний здерти з бідної жінки або з дитини хустину за те тільки, що появились у лісі, не дозволяв збирати хмизу, ні грибів, ні ягід. На всі плоди землі говорив: "Мое ест!" Він ганяв побережників, вимагав від них рапортів на спійманих у лісі, накладав на них кари, докоряв і дідові, що той розпустив і побережників, і селян. Між ним і дідом виникали часті суперечки, і він давно виїв би діда, коли б не те, що той мав нотаріально забезпечене доживання на цій саме лісничівці. З часом між Смяловським і дідом встановилась глуха ненависть. Дід був зв'язаний тепер у своїх діях, і престиж його як єдиного зверхника над лісом похитнувся; досі він не мав начальника над собою, крім графа, звичайно, а тепер начальник з'явився в образі розпусника, п'янчуги, афериста, що корчив із себе пана. Ненавидів дід Смяловського страшенно, але це була ненависть беззуба, не страшна для ворога, обмежувалась вона звичайно лайкою на адресу пана уповноваженого. Та це була лайка більше для власного заспокоєння.

У Смяловського був густий голос Коли кричав у лісі, особливо п'яний, чути його було здалека. Ось вертається пан уповноважений із містечка своїм куцохвостим конем, якого купив колись по знайомству з вибрактованих армійських за безцінь, і коли, бувало, потім покажеться в селі з ним, то діти кричать за ним: "Інді-ян, індіян!" — і кидають із-за тинів камінням.

Ось він виїхав на головну дорогу, що веде з "доли-нів" на лісничівку. Його видно вже з вікон. їде і горланить на увесь ліс. Дід стоїть біля вікна, дивиться на свого ворога і щось завзято думає, бо хитає головою, крекче, зітхає, здригається і нарешті випалює:

— У-у-у, бедяр проклятий!

Слово "бедяр" дід видумав і вважає, що воно найбільше підходить для осоромлення його ворога.

— Вбити б гадину прокляту! — думає дід уголос. Насправді він дуже далекий від такого злочину, але

ідея йому сподобалась, і він смакує її далі уголос. Він розмірковує, яким знаряддям можна б здійснити цей ітрашний задум. Всі відомі засоби не придатні, всі вони занадто мізерні; для такого, як Смяловський, треба чогось особливого. І дід знаходить його в своєму уявному арсеналі. Знаходить і ділиться своєю знахідкою.

— Узяти б конячу ногу, — каже він, фантазуючи поволі,— задню ногу, що в рові валяється, яку пси давно обгризли і вона вже вибіліла від дощу і вітру. Але щоб було відомо, що то нога не доброго, цнотливого 1 коня, боронь боже, такого і кості треба шанувати, а щоб це була нога паршивої, норовистої шкапи і щоб мала ще заржавілу підкову, яка тримається на копиті двома вухналями і так паскудно клацає. Узяти б таку ногу, зайти ззаду і тільки р-р-раз по голові, і щоб він тільки: бе-е-е,— щоб бекнув і здох!

Дід пережив усю цю фантастичну картину "убивства" і заспокоївся, неначе справді з пліч великий тягар

1 Цнотливий — добрячий, тягучий (вживане в Галичині).

скинув. А тим часом пан уповноважений під'їжджає до ґанку.

— Пане старший! — кричить він.

Дід робить добру міну і виходить з хати. Він розмовляє з паном, але не догідливо чи підлесливо. Він терпить Смяловського як неминуче зло.

13

Війна затяглась. Ніхто з патріотів австрійських не думав, що росіян пустять у Галичину, а вийшло, що швидше ніж за місяць вони вже зайняли без бою Львів. Австрійці залишали невеличкі заслони в ар'єргарді, а головними силами відступали в глиб країни. В одній такій заслоні, що мала стримувати ворога, був і Мико-лин дядько Віктор. Було це під Кам'янкою Струмило-вою в останні дні серпня. Перед боєм австрійці вислали в повітря свого першого літака для обслідування ситуації в стані ворога. Він мав завдання кинути кілька бомб в місце розташування штабу, викликати цим паніку, а тоді артилерія повинна була вдарити з гармат по військових частинах, що зайняли місто, і після артилерійської підготовки піхота мала піти в контрнаступ. Проте план не вдався. Проти австрійського літака вилетів російський і протаранив його.

Обидва літаки впали на території, зайнятій російським військом. Пілоти обох літаків загинули. Після цього австрійська частина, що готувала контрнаступ, почала далі відступати і зупинилась аж у Перемишлі, який вважався тоді сильною фортецею. Туди і потрапив дядько Віктор і там, на превелику радість, знайшов брата Осипа. Тут пробули вони разом аж до здачі фортеці.

Про те, що війна закінчиться до зими, тепер не було вже й мови. Росіяни швидко підійшли під Перемишль, обложили його і пішли далі. Вони загнали австрійців у Карпати, і там тепер точилася справжня війна.

Микола поривався до якоїсь роботи. Сидіти місяцями удома і нічого не робити ставало невимовно важко. На сімейній нараді ухвалено, що Микола стане на роботу помічника лісничого у діда, на місце дядька Михайла, якого австрійці, можливо за чийось доносом, вивезли до Талергофа на другий день після оголошення війни. Прийняти на роботу і платити за неї міг тільки Смяловський, і Микола мусив звертатись до нього. Дуже не хотілось просити цього пана, але попереджений, що він погодиться на його кандидатуру, пішов. До війни пан не взяв би його на роботу нізащо, але зараз заяву прийняв без застережень, призначивши йому п'ятнадцять карбованців на місяць.

До своїх нових обов'язків Микола поставився дуже серйозно. Вставав рано, мало не разом із дідом, снідав, брав палицю в руки, як дід і побережники, коли йшли в ліс. Палиця в багатьох випадках була символом влади. Важко було уявити, наприклад, без палиці війта, сільського поліція, листоношу. Вона не тільки служила для оборони від собак, вона була наче гетьманською булавою. Коли, наприклад, знімали війта, то говорили: передайте палицю такому-то. Отже, палиця мала велике значення.

Миколі дід подарував свою палицю з турецької вишні з гнутою ручкою. Озброєний так, з блокнотом у кишені, він ішов у ліс на відведені під зруб ділянки і там чекав солдатів, що приїжджали за лісом, чи селян, що наїжджали іноді й з далеких околиць. Із солдатами він любив розмовляти. Серед них були росіяни, але й багато українців. Йому подобалась російська мора, яку він почув уперше з приходом росіян в Галичину. Він тішився, що розуміє її, і пробував сам говорити. Радів, слухаючи українську мову, ту справжню, чисту, запашну, квітучу, не подібну до його галицької, засміченої словами всіх сусідів Галичини. Через солдатів він пізнавав народ російський, від якого відгороджували кордони, якого боялась австрійська влада. Через солдатів пізнавав свій український народ з уст самого народу.

Повертався Микола додому втомлений, але задоволений, що має роботу. Тепер уся його родина мешкала на лісничівці, інакше батькам ні з чого було б жити. Розпорядженням нового генерал-губернатора Галичини графа Олексія Бобринського всі учбові заклади на зайнятій території були закриті, а книжки, видавані не в Росії, заборонені.

Ціла армія учителів була залишена напризволяще, ніхто ними не цікавився, не виплачував їм платні, жили, як хто вмів. Тому більшість учителів і інтелігенції була настроєна проавстрійськи. Багато було й таких, що мали вже великий стаж, очікували

пенсій від австрійського уряду. До таких належав батько Миколи.

У класах, де ще донедавна вчив старий Гаєвський, стояли коні. В школі був кінський шпиталь. Микола раніше заходив раз із братом у село, але вигляд цієї школи зробив на нього таке гнітюче і важке враження, що він більше не хотів туди показуватися.

Цілком інакше, ніж царські чиновники і попи, поводитися на окупованій території прості люди.

Того разу Микола відвідав і своїх близьких сусідів, заглянув до Марини Морозової, що мешкала через дорогу від школи, був у Думи Івана, Старощука і чув, що вони хвалять російських солдатів.

— Та це ж золотий народ,— говорив Старощук, старий, дихавичний чоловік, що все життя батрачив у панському фільварку, а потім у графському млині. А коли його, слабого, вигнали з млина, ходив на поденщину, а в суботу шинкував у єврейській корчмі.— Приносить до мене бохонець хліба, як точило, я такого і на паску не їв, приносить сала на п'ять пальців завгрубшки, цукру такі кусні, як ті камінці, що вздовж цісарської дороги 1 на купках лежать. Приніс,—оповідає з запалом старий,— відрізав хліба, відрізав сала, з'їв, попив окропу з цукром, а всю решту мені без одної копійки залишив! Австріяк такого не зробить, та де! Він, може, хотів би зробити, та не може. У нього той комішняк² твердий, як цеглина, чорна кава, консерва — от і вся їжа; він сам голодний. А в голодного чоловіка яка сила? Видно, Австрії буде трудно виграти війну з москалем. Як ти думаєш, Миколо?

— І я думаю, що трудно,— сказав Микола.

— А як буде з фільварком? — питав далі колишній батрак.—Дрезнер з окоманом³ будуть далі розкошуватись нашою кривавицею? Гей, чоловіче! Ти бачив, як Дрезнерові дочки з кавалерами верхи по полях ганяють в таких довгих сукнях та з тростинами зі срібними ручками, а наші баби босі гнуть спину, криваво працюють на них! Скажи, і далі так буде? Чи далі той старий окоман буде за панську пшеницю купувати наших дівчат? Скажи, Миколо? Та від нього вже цілий кут байстрюків!

Микола задумався. Він знав, що і в Росії, як і в Австрії, як і у всьому світі, є графи і князі, є фільварки і

1 Цісарська дорога — шосе.

2 Комішняк — армійський хліб. 3 Окоман — економ (розм.).

посесори є багаті й бідні. Він знав, що коли не буде Дрезнера, то буде російський пан, і в такому дусі відповів Старощукові.

— Так, так,—похитав головою старий батрак.— Бідному не буде легше і під москалем. Може, хоч зарібок буде легший? — допитувався Старощук.

— Можливо, що в Росії зарібок був би кращий,— сказав Микола,— Там край величезний, на ньому пару десятків Австрій можна б розмістити.

— А то диво! Такий великий? — здивувався Старощук.

— Такий, такий.

— І німець не побоявся йому війну виповісти?

— У німців техніка краща,— пояснив Микола.— Зброя краща, гармати, літаки.

— Але ж у москаля їжа краща! — не здавався батрак.

— Це теж щось значить,— погодився Микола.— Побачимо, хто довше витримає.

Бували дні, коли до лісу ніхто не приїжджав. Дні стояли чарівні — в повітрі літало бабине літо, глибоке небо синіло, на його тлі розкинув усе багатство своїх кольорів ліс. Он на узліссі порозвішувала червоні коралі шипшина, глід запишався, що в нього ягоди ні кольором, ні смаком не гірші, поглядав на дорогу сотнями своїх чорно-синіх очей стиглий терен, сяяли чорні алмази ожин в пожовклій травичці, а над цим усім шелестіли золотими дукачами вічно тремтячі осики і роняли їх у траву, а клени докидали свого золота широкими п'ятірнями; в гушавині падало дощем на землю грабове буре листя, і тільки могутні велетні-дуби, батьки лісу, стояли непохитно, байдужі до красот осені, заслухані в її тишу. Микола милувався цією красою, химерними формами хмаринок, що пливли по високому небу над ним, стежив за зборами пташок до відльоту.

Одного вечора, причаївшись в рові на узліссі, він бачив незвичайні збори у вирій чорногузів. їх злеті-лось на це узлісся сила-силенна. Можливо, що воєнні дії загнали їх сюди. Частина їх пообсідала найближчі до поля дуби, а частина сіла на озимину, що вже почала була пробиватись із землі, і тут почалось таке, чого він ніколи в житті не бачив і не чув: почався не

Посесор — орендатор.

то танок, не то боротьба, а скоріше прощальний концерт, в якому частина птахів брала участь як актори, а частина — як глядачі. На сцені, якою служило озиме поле, йшла дія. Великі білі чорнокриллі птахи, завжди серйозні і німі, зараз вели себе дивно: вони підскакували, підлітали, бігали один за одним, схрещували, мов шаблі, свої довгі жовті дзьоби, марширували, присідали, вставали, махали крилами, сичали, а через кілька хвилин разом, мов по команді, зірвалися з землі, покрутились у повітрі над своєю імпровізованою сценою і посідали на дерева. Микола сидів у рові, доки не смерклося, щоб не лякати чудових птахів — щораз рідших гостей цього краю.

Через кілька тижнів він проводжав журавлів, що пливли повітряним морем у невідомі краї і лишали за собою свою тужливу пісню; стежив очима за ключами гусей, що, як і журавлі, кидали рідний край заради тепла і поживи в чужих краях. Микола думав про себе, що він щасливий, бо може спокійно дивитись на рухи птахів. А скільки людей не має часу вгору глянути, ховаючись від смерті, а скільки молодих і життєрадісних не побачить їх ніколи!

Додому повертався помічник лісничого аж надвечір — хотілось бути якомога більше віч-на-віч з природою. Вільними від роботи хвилинами читав, умостившись на улюбленому дубовому пеньку, або мріяв про майбутнє, мріяв про вищу школу, але ніяк не міг уявити собі, де вона буде, в якому краю, якою мовою доведеться вчитись. Може, й українською? Адже мало які зміни можуть трапитись після оцієї війни! Іще він мріяв побувати на великій Україні. На тій Україні, звідки вийшов Котляревський, Шевченко, Леся Українка, але вільній, про яку мріяли весь свій вік ці великі люди, що

репрезентують у світі його націю, але, на жаль, не державу.

Удома він мусив звітувати, що чув і що бачив. Часописів тоді не було, з Росії вони приходили дуже рідко, а до лісничівки потрапляли ще рідше: занесе з собою, бувало, якийсь солдат стару газету, якої сам вживає на куриво, дивуючи цим місцевих людей. Тоді мешканці лісничівки ще не уявляли, що можна курити махорку, та ще й в газетному папері.

Після свого звіту Микола вислухував чутки, що долітали сюди різними шляхами за день. Чого тільки не

було в тих чутках! І потішали, і лякали себе люди взаємно, не маючи найменшого уявлення про війну, якої не бачили досі, ба не чули навіть пострілів.

Минули погідні дні, минуло бабине літо, пооблітало листя з грабів, берез, осик, ліщини, тільки на дубах де-не-де залишились ще рештки кучерів, коричнево-бурих, розхристаних, понурих. Тепер дуже часто полоскали їх дощі, розчісували осінні вітри.

І в сльотні дні Микола не залишався в хаті. Він зранку одягався тепліше, брав брезентовий плащ поверх одежі, палицю в руки і йшов у ліс. Він любив ліс в усяку погоду і пору року. Любив його сумний шум, і перегони хмар на низькому небі, і шелест листя під ногами; любив бачити на тлі рідкого безлистого лісу струнку серну, або зайчика, або барвисті одежі жінок і дітей, що тепер частіше приходили до лісу за хмизом. Він любив порозмовляти з ними, а темою, звичайно, були москалі. Він довідувався, що з москалями люди уже зжились, що москалі кращі від австрійських мадь-ярів, які повивозили в глиб Австрії, до Талергофа невинних людей, а частину їх перевішали на придорожніх деревах та телеграфних стовпах за те тільки, що ті називали себе русинами. А ці, хоч ворогами вважаються, годують мало не половину села, озувають, одягають. Швидко забували люди Австрію і говорили про неї хіба тоді, коли згадували своїх близьких, яких забрала Австрія на війну.

Сердечність солдатів, їх широка натура вражали бідного галицького селянина, вражали і дивували.

Франка Комуницька — бідна жінка, чоловіка її забрали до війська ще на початку війни, — зустрівшись з Миколою в лісі, оповідала:

— Паничу, там у них того багатства без ліку! Прийшло їх якось до хати три і з порога: "Мамаша, топі печку!" Я вже знаю, що топити — по-їхньому палити. Було в мене трохи того хмизу, що я з лісу принесла, розпалюю. А вони наоббирали бараболю, накришили в горщик, наклали туди шматків сала замість води, їй-богу, правду кажу, і в тім салі варять бараболю. Я, відколи живу, такого не чула, не то що не бачила! Наварили, насипали в миску і до мене знов: "їж, мамаша!"

Франка була захоплена: для неї картопля в салі була нечуваною розкішшю. Микола намагався переконати

З В. Гжацький, т, 2

65

оповідачку, що і в Росії не рай на землі. Що під час по-сух вигидали цілі села на Поволжі, що голод був частим гостем у селянських і робітничих хатах.

— Тут солдати живуть сьогоднішнім днем,— говорив він. — Може, де вкрали сала та й варять у ньому картоплю. Удома, будьте певні, так не варили б.

Проте він не був певний, що переконав жінку.

Микола вів тепер багато подібних розмов. З того часу, як став помічником лісничого, люди збирали хмиз вільно. Він довів Смяловському, що очистка лісу від хмизу необхідна, що в хмизі заводяться паразити і грибки, які шкодять лісові, Микола часто читав тепер і спеціальну літературу і почував себе щораз більш впевнено у лісових справах. Пан Смяловський почав прислухатись до порад молодого лісоведа. Можливо, що були й інші важливі причини того, що Смяловський дозволив людям збирати хмиз безплатно.

Найбільш сенсаційних вісток приносила на лісни-чівку Антошка — дружина Федя Мандрика, у домі якої майже завжди зупинялися солдати.

Антошка за своїх дівочих літ служила наймичкою у Миколиного діда. Це було давно, коли ще Микола був дуже маленьким хлопчиком. Федь від непам'ятних часів працював у діда поденно. Він орав, сіяв, молотив. Тут, у діда, ця пара молодих тоді людей познайомилась, а потім подружилась. Дід справив їм весілля, дав у придане ялівку, і молодята пішли в село на своє господарство, що складалось із старої хати, вкритої соломою, і маленького города. Землі у них не було, коли не рахувати півморга кам'янистого перелогу, і з самого початку подружнього життя довелось їм знову йти на поденщину. Федь працював ще в каменоломні каменярем, але робота була там рідко. Антошка — могутня жінка: кремезна, повногруда, круглолиця, темноока, мала товсті ноги і великі чоловічі руки. Федь же був худий, невеличкий, рябуватий, непоказний, завжди квапливий, завдяки чому мав прізвисько "підвіяний". Село дає іноді дуже влучні назви! Федь і Антошка були бездітні, а це дало привід для нового прізвиська для Федя, а саме: "нутряк". Казали, що Антошка зраджує Федя. Такі розмови пішли, головним чином, з того часу, як з'явилися в селі солдати і повадились до Федя на квартиру. Можливо, людей заavidки брали, що бідняки з того часу стали краще жити, принаймні не голодували. Чутки

про те, що Антошка приймає солдатів, і про більш інтимні справи доходили до лісничівки. Тут сприймалися ці чутки гумористично.

Якось Антошка принесла вістку, що москалі будуть панську землю ділити.

— Чи можливо, щоб так було? — питала вона. Микола відповів, що не чув про таке. Зрештою, сидючи в лісі, і не міг чути нічого.

— Хто вам таке казав?

— Солдат казав. Розповідав у нас у хаті, — пояснила Антошка. — І Федь чув.

— Як же це було, якими словами він про це говорив? — допитувався Микола. Вістка була цікава.

— Цього солдата ми знаємо,— почала поволі Антошка,— Служить він в обозі. Ким він там, не знаю, але до нас часто заходить і з нами добре живе, в згоді. Сів він оце вчора на лаві, закупив тої махорки, що від неї аж очі на лоба лізуть, і ні з цього ні з того каже: "Бідно живете". А в нас ви були і знаєте, що за достатки: старе ліжко, ще моєї

небіжки мами, скрипучий стіл, обдерта порожня скриня, під стінами лава, та й усё. Підлоги нема, долівка, а від неї — сирість, а з сирості раматус *, Як ніч прийде, то крутить ноги і руки, що заснути не можеш, як би не натрудився за день. Мій на тоту мову солдатovu каже: "Звідки, мовляв, багатству взятись, з отих рук, що все життя на чужих токах хліб ціпом молотять або чужим плугом чужу ниву орють?" — "Своєї земельки нема?" — питає солдат. А вже він не молодий, як то бувають жартівники, не якийсь вітрогон, а людина літня і бувалий, на японській війні був і багато світу бачив.

Чоловік мій відповідає, що маємо, каже, півморга кам'янистої, на якій нічого не родить, бо угноїти нічим, своєї худоби нема, та й обробити її нема чим. І плуг, і коні треба брати під відробок, а береш їх від багача тоді, як він своє обробив. От тут і будь мудрий. Так мій йому каже. А солдат щось подумав та й питає: "Про дев'ятсот п'ятий рік чули?" Так, ні з цього ні з того. Мій знизав плечима: "А не чули,— каже, — ні".— "Колись почуєте,— сказав солдат.— Тепер незручно про це. Раз ви про той рік нічого не знаєте, то й гово-

1 Раматус — ревматизм (перекручене слово).

3*

67

рити вам поки що нема чого. Одно вам скажу,— це він так — одно — каже,— вам скажу, але тримайте язик за зубами, як тільки війна скінчиться, коли б вона не скінчилась, чи через рік, чи через два, буде те, що було після японської війни. Але тоді буде щось більше, ніж у 1905 році. Тоді будуть ділити землю. Розумієте?" — "Як не зрозуміти,— каже мій.— Панську землю поділити не штука".— "Мало ви зрозуміли,— говорить до мого солдат, ніби аж з серцем.— Але нічого,— каже,— чекайте терпеливо кінця війни, а тоді вже згадаєте".

— Цікаво,— сказав задумливо Микола.— Де б того солдата побачити? — спитав по хвилині.

— У нас,— з готовністю сказала Антошка.— Приходьте, коли хочете. Як не буде його на той час удома, ми покличемо. Як ви скажете, чи могло б таке бути? — питала Антошка.— А що воно було після тої війни російсько-японської, ви не знаєте?

— Революція була.

,— А як із землею? Чи може таке бути, щоб її поділили? Панську і багатську землю поділити поміж бідних, що не мають де курку випустити?

— Думаю, що може,— відповів, подумавши, Микола.— Але коли це буде, хто зна...

На цьому. розмову було закінчено. Микола попередив Антошку, щоб ні вона, ні її чоловік нікому про це не говорили, бо могли б підвести солдата. Самому ж ця мова глибоко запала в душу. Відповіді на питання Антошки не міг знайти. Замало знань він виніс із гімназії. Треба було знати більше, читати більше, а потрібної літератури не було.

"Що, якби піти до солдата, поговорити з ним? — подумав Микола, але зразу ж і відігнав від себе цю думку.— Солдат може подумати, що я вивідую. Ні, з цього нічого не вийде".

Того вечора повернувся Микола додому сумний, невеселий. На питання, що з ним, сказав, що погано себе почуває, чим перелякав батьків. Почалось, як завжди в таких випадках, мацання голови, міряння температури, однаке температура була нормальною, і це внесло заспокоєння в родину, але не в душу Миколи. Він не розповів, які питання його мучили, бо перелякав би батьків, особливо діда. Це були проблеми революційного характеру, а революції в хаті боялись, не уявляючи, що значить оте страшне слово. В Австрії за життя діда

1 батьків революцій не було. Батьки Миколині знали, звичайно, про польські повстання 30-го і 63-го років минулого століття, мали поняття про французьку революцію, та й то більше з романів про ті часи, ніж із історії, чули, нарешті, про революцію 1905 року, але це було в Росії, яку вивчали більше з листівок-репродукцій деяких картин Третьяковської галереї, популярних в Галичині; про Росію мали уявлення, як про країну тюрем, Сибіру, жандармів. Книжок з історії революційних рухів у Росії, зокрема книжок про революцію 1905 року, в Галичині тоді майже не було. Якщо й була яка брошура, то тільки нелегально. У великих містах і робітничих гуртках при заводах і залізничних майстернях ще можна було дістати подібну книжку, а в містечках і селах їх не було і в гадці. Він промовчав про розмову з Антошкою, однаке вирішив за всяку ціну дізнатись чогось більше і про революційні рухи дев'ятого року, і про соціальні проблеми, які порушив перед Антошкою і її чоловіком невідомий солдат. Йому допоміг випадок.

14

Одного зимового вечора, повернувшись із лісу, Микола застав у кухні гурт солдатів. Були це на перший погляд здебільшого люди літні, видно, ополченці-хрестики¹; два з них, з великими бородами, відразу впали у вічі. Солдати, як видно, прийшли ще до обіду, бо вже добре познайомились з усією родиною, а з бабою у них зав'язалась уже справжня дружба. Побачивши цю картину, Микола очам не повірив, що баба, яка ніколи в житті не бачила ворожого солдата, пустила в хату шість здорових дядьків, вони заповнили собою мало не всю кухню, а вона, і рада, і гостинна, подає їм то окріп, то посуд, дає їм молоко, картоплю, та ще й припрошує, щоб їли. У вчинках цієї літньої жінки виявилась вся глибина материнської любові. Услужуючи солдатам, вона думала про власних синів, що, може, як і ці, терлись по чужих кухнях. Може, і їм якась добра мати подає зараз кухоль молока і окраєць хліба? Вона не говорила про те, що думала, але це видно було по її замислених добрих очах.

І Ополченці носили на шапках, по формі, хрестики. їх так і називали.

Микола з порога привітався. Знайомити взявся найменший серед них ростом солдат Лебеденко. Побачивши Миколу, — а він уже знав про нього з розповіді матері, — підійшов, сам представився і почав представляти Миколі своїх товаришів. Він підводив хлопця до кожного солдата зокрема, називав його прізвище і жартома давав йому смішну характеристику.

— Оцей, з рудою бородою, зветься Сіманов Іван Петрович. Силою дорівнює Іллі Муромцю, з рогатиною іде на ведмедя, виріс в лісах Сибіру, кацап, по-нашому не

розуміє.

— Вр'ют, разумею, — відгризався Сіманов, потиснув руку Миколі, і справді так, що хлопець мало не крикнув.

— Це Петров Петро Петрович, киржак-бородач, з Алтайського краю, тютюну не курить, з чужого кухля не п'є, хіба що горілку.

— А оце Жилкін Іван Іванович — наш співак, сара-товець. З голосом його познайомитеся по вечері, якщо поїсть у міру, бо недоївши чи переївши — не співає.

Високий, чорний і худий Жилкін встав і потиснув руку Миколі.

— А це, — вів далі Лебеденко, — наш друг Шестаков Павло Онисимович, за рік перед війною одружився, має молоду і гарну жінку і не боїться, що вона його зрадить.

— І не боюсь, — сказав гордо Шестаков, тиснувши руку юнакові.

— Ну, і наймолодший серед нас красень грузин Костя Надарашвілі, — закінчив Лебеденко.

— А про себе нічаво не сказав, хохол, — обізвався бородач Сіманов. — Ето, к вашему сведенью, великій спорщик. Вечно спорит, всем недовольний.

Товариство засміялось і взялось до перерваної вечері. Просили до вечері Миколу, але той відмовився. Микола почав уважніше приглядатись до Лебеденка і побачив, що лице в нього, хоч і молоде на перший погляд, вкрите зморшками, що має воно сліди важких переживань, що в його веселих очах блискають іноді вогники непримиренності.

За вечерею Микола довідався, що солдати прийшли надовго, може, й на місяць, що вони рубатимуть ліс на окопи і бліндажі. "Перебування на лісничівці солдатів, та ще таких хороших, якими вони здалися з першого погляду, урізноманітнить однотонне життя", — думав юнак. А головне, це буде охорона від різних неприємностей, яких могла щодня сподіватись самотня хата в лісі.

— Солдатів привів сюди офіцер, — розповідав братові Євген. — Кінь невисокий, але гарний, темно-гнідий. З довгим хвостом. Сідло на ньому якесь дивне, вузьке, дерев'яне, зі шкіряною подушкою. Я ще такого не бачив. Офіцер думав у нас зупинитись, але побачив, що тісно, і вирішив замешкати у Могильниці. Знайшов там гарну хату край села. Йому наші солдати кажуть "ваше благородіє". В їхній армії так прийнято. Смішно, правда?

Другого дня удосвіта партія солдатів на чолі з Миколою, що мав показати ділянку, вийшла в ліс. Було морозно. У лісі ще ледь сіріло. Дерев'я, вкриті інеем, застигли від холоду. Не рухалась ні одна галузка. Під ногами скрипів перший сніг, що тоненьким, немов тюлевим, покривом укрив землю. На його тлі тут і там зеленіли ще окремі стеблини трав, які вперто не жовтіли і не схилялись перед морозом. Солдати йшли весело, бадьоро, і їхня хода поступово будила мешканців лісу. Застукав дятел об сухий стовбур своїм сильним довгим носом, із вершечка дуба зірвався і полетів у бік від дороги яструб, який, коли б не розбудили, ще деякий час дрімав би, заверещала перелякана сойка, виглянула на цей крик білка з дупла, а сірий заєць, що тільки-но зігрів місце під кущиком, зірвався мов наві-жений і спросоння пробіг перед самими ногами солдатів. На нього тюкали, кричали, поки не зник у кущах.

— Для мисливця, який вийшов на полювання, нема більшого щастя, як заєць перебігає дорогу. Тоді кучому, звичайно, далі не бігти,— сказав Сіманов.

— За що їх, бідних, б'ють? — відізався Шестаков, що йшов збоку, похнюпившись, і про щось уперто думав.— Я завжди любив і люблю цю полохливу тварину. За все життя ні одної тварини життя не позбавив і, мабуть, не позбавлю.

— Ти що, старовір? — здивувався Сіманов.

— Ні, православний,— сказав Шестаков.

— А як же з німцями воювати будеш?

— Ніяк.

— Що значить ніяк? Примусять стріляти.

— Що ж, і буду стріляти, але не в людей. Вони мені нічого злого не зробили.

— Тут щось не так,— втрутився в розмову Жил-кін,— якщо німці захоплять Росію, підійдуть під Москву, ти теж стріляти не будеш?

Шестаков задумався,

— Ти мені спершу поясни, як тут бути? — сказав він по хвилині.— Ми от зайняли їхній край і йдемо вирубувати їхній ліс, якого й так обмаль. Це добре?

— Хто ж каже, що добре,— промовив Сіманов і сам заплутався. Пояснити цього не міг.— Як ти скажеш, хохол? — звернувся він до Лебеденка. У всіх важких питаннях солдати звертались до Лебеденка, і його відповіді вважали цілком авторитетними.

Лебеденко стрепенувся. Він слухав уважно і чекав, коли можна буде сказати своє слово.

— Шестаков у багатьох випадках правий,— сказав він.— Ясно, що німці, які сьогодні тримають у руках зброю, прийшли на фронт не добровільно, а під примусом, і кожного зокрема шкода як людину, він такий же нещасний, як і кожен із нас, і його, як і нас, кожної хвилини підстерігає куля. Але привели ту масу і керують ними ті, що хочуть війни: кайзер, всякі архікнязі і князі, графи, поміщики, міністри, генерали і вище духовенство. Так мені здається,— додав він поспішно і звернувся до Миколи, припиняючи дебати.— Далеко ще?

Микола йшов, заслухавшись, не пропускаючи ні слова, сказаного Лебеденком.

— Зараз буде, ще кілька кроків,— сказав він. Розмова повернула на інше. Солдати поглядали на

ліс, який їм доведеться рубати.

— Мелоч,— сказав Сіманов.

— Не подобається вам наш ліс? — спитав Микола.

— Та нічого, чистенький,— сказав Жилкін. Сіманов глянув на Миколу, потім на Жилкіна.

— Ви щось хотіли сказати? — спитав Микола.

Він намагався говорити по-російськи, підбирав слова, але вимова окремих слів і акцент були жахливі. Проте солдати не сміялись з нього, навпаки, заохочували, хвалячи і запевняючи, що говорить він добре, а як побуде з ними з місяць та повчиться, то говоритиме ще краще.

— Що я хотів сказати? — спитав у відповідь Сіманов.— Хотів і не хотів, бо боюсь, щоб не образився. Це не ліс, що ти, парень, показуєш,— сказав він переконливо.— Це так собі, парк, гайок у кращому разі. У вас, синок, лісів нема, хіба що в Карпатах, кажуть, є ліси великі. Там я не був, не знаю. Ліси у нас, в Росії! Ти б побачив наші північні ліси, сибірські ліси, їм нема кін-ця-краю. Можеш їхати, не кажу кіньми, а залізницею день і ніч, тиждень і два, і все будуть ліси і ліси. А ваш ліс? Нам добре понатужитись, нашій компанії, і за місяць лісу як не було. Порядок у ваших перелісках є, нема що казати, але щоб це ліси були, то ні. Їх нема...

Першого ж дня солдати показали, як вони уміють працювати. Микола коли глянув, як полетіли додолу його улюблені дерева, то справді злякався, що через місяць лісу не стане.

Дійсно, що таке чотириста моргів для таких робітників? Микола не думав, що їхня робота відіб'ється так катастрофічно на його улюбленому другові. Він не уявляв, що це, що зараз веселить око і називається лісом, обернеться за тиждень-два в штабелі дров і купи хмизу, які протягом зими розвезуть для різних потреб різні люди, і там, де росли дерева, стирчатимуть тільки голі пеньки, мов пам'ятники на кладовищі. За рік-два і вони зникнуть. Їх покриють лісні трави, бур'яни, пень-кова парость, і не знайдеш тут улітку тіні, і зозуля не закує, бо не матиме де сісти, не співатимуть солов'ї травневими ночами, як досі. І юнак уже з неприязню дивиться на солдатів. Чого вони тут? Чого прийшли? Яка сила пригнала їх сюди?

"Але ж вони прийшли сюди не по своїй добрій волі! — пригадує він слова Лебеденка.— Так, як і мої дядьки пішли у цісарську армію..."

А солдати валять і валять дерева, а ті падають на холодну землю зі стогоном розпуки, наче воїни на полі бою, скошені ворожими кулями. До вечора лежали цілі гори деревини. За нею зразу ж наступного дня почали приїжджати на биках обозники, що стояли в селі, і вивозили цей ліс на позиції, які укріпляло їхнє командування.

Вечорами відбувались концерти у кухні, які залюбки слухала вся родина Яворенків — Гаєвських. Тут, у цій кухні лісничівки, перший раз за їх довголітнє існування пролунала "Дубинушка", "Коробейники" і багато інших російських і українських пісень, яких у

Галичині досі не чули. Улюбленою піснею солдатів була пісня про Ланцова: довга, тягуча. Починав її швидким речитативом Жилкін:

Звенел звонок насчет поверки, Ланцов задумал убежать На тот высокий на чердак...

Після цих слів вступав хор, і тут Жилкін фістулою викидав найдивачніші колінця. Слово "убежать" виглядало як "у-гу-бе-жа-ять", а "чердак" як "че-гер-да-як", і ці слова тягнулись безконечно довго.

Українських пісень співав Лебеденко сам, акомпануючи собі на гітарі. Не раз концертував він цілі вечори, і його піснями заслухувались і солдати, і господарі хати. У Лебеденка був гарний баритон, і він умів ним володіти. Він переплітав сумні мотиви веселими, поважні — жартівливими. Від нього тоді вперше почув Микола чудовий

романс "Дивлюсь я на небо..." і "Заповіт", інакше виконуваний, ніж у Галичині. Дуже подобалась усім пісня "Чорнії брови, карії очі" і багато інших українських мелодій, почутих уперше з уст російського солдата.

Після співу йшли оповідання, казки, спогади, жарти. Жертвами жартів ставали по черзі майже всі тимчасові мешканці кухні, але найбільше діставалось маломовному Шестакову. Солдати дратували його тим, що він, мовляв, залишив молоду жінку і що вона його зрадить. Шестаков боронився, як міг, а це якраз і підбивало товаришів на нові жарти.

— Чим ти доведеш, що жінка твоя буде вірна? — спитав одного разу Жилкін, наперед потішаючись, що той не знайде доказу.

— Докажу,— твердив уперто Шестаков.

— Ну, чим? Чим?

Шестаков почервонів, силкуючись щось придумати, але нічого путнього не знаходив і випалив, що його жінка ніколи не зрадить тому, що ніколи не була... без хліба.

Ясно, що "доказ" Шестакова викликав цілу бурю сміху і низку нових дотепів, на які Шестаков більше не відповідав. Він, звичайно, інакше думав, а інакше сказалось. Хотів пояснити, що увесь час дбав про жінку, працював для неї, любив її і за це сподівався вдячності хоч би у формі вірності, а сказав не те.

Подібні жарти повторювались майже кожного вечора, аж через один випадок припинились раз назавжди.

Якось бичатники, що приїжджали щодня за лісом, привезли лісорубам пошту. Серед неї був лист до Шестакова від його батька. Побачивши листа, він так зрадів, що аж сльози стали йому на очах. Шестаков був неписьменний, як і багато солдатів у той час. Він обережно поклав листа в кишеню гімнастюрки і продовжував роботу, не перестаючи думати, вгадувати, що там, у цьому листі... Час від часу Шестаков обережно виймав листа, дивився на рядки адреси, на марку, яку слинив своїм язиком його батько, і ця марка була така близька йому, що хотілося її поцілувати.

На питання товаришів, що пишуть, відповідав коротко, уривчасто, що листа не читав ще. І тільки по роботі, вдома, попросив Лебеденка прочитати йому, що пишуть, але так, щоб не всі чули, на самоті.

Лебеденко прочитав. Лист починався, як і багато інших солдатських листів, довгими привітаннями та різними побажаннями. Далі батько повідомляв, що жінка Шестакова пустила собі на квартиру австрійського полоненого і живе з ним, не криючись. У першу мить солдат не повірив, думав, що знову з ним жартують, однаке на лиці Лебеденка побачив співчуття. Обвів поглядом усіх товаришів. Вони, видно, догадалися — лиця їх зробились суворими, зосередженими. І солдат при всіх гірко заплакав. З того часу вже ніхто з нього не жартував, і не згадував про це нещастя. Може, кожен з них згадував свою дружину? Хто може знати? 'Досить того, що такі жарти припинились.

Після розмови першого дня в лісі Миколі замало було вечірніх концертів у кухні. Йому хотілось одержати відповіді на питання, що засіли в його юній душі, питання, порушені солдатом, що заходив до Антошки,, ї ось цими солдатами. Він був певний, що відповісти на них може тільки Лебеденко. Микола довго шукав нагоди поговорити з ним віч-на-віч, а все не вдавалось: солдати завжди тримались разом, видно, такий був наказ командування, а може, просто не було потреби їм розходитись. Все ж нагода трапилась.

Був день народження Кості Надарашвілі. Того дня товариші звільнили його від роботи в лісі, Миколина мати спекла для нього пиріг; молодий солдат хотів угостити компанію вином, але вина поблизу не було, треба було йти до міста. За вином взявся піти до міста Микола, але з умовою, що з ним піде Лебеденко з рушницею. Тоді ходити одному цивільному було небезпечно, по дорогах часто сновигали поодинокі і групами військові піхотинці і вершники. Недалеко від лісничівки стояла частина "дикої" дивізії у величезних папах і бурках, не виданих в Галичині, і наводила жах на населення самим своїм виглядом. Отже, бажання Миколи, щоб його супроводжували, було виправдане. Лебеденко охоче погодився, і хлопці пішли. Лебеденко з рушницею, як він казав, на всякий випадок.

Дорога до містечка йшла увесь час лісами. Хлопці минули свій ліс, перейшли по камінні невеличку лісову річку і подались угору> в Будаївський ліс. Дорогу цю, хоч і важку, вибрав Микола навмисне, щоб не зустрічати людей. Отут, у дорозі, на самоті, Микола поставив перед солдатом свої питання.

Лебеденко бачив уже на початку дороги, що хлопець нервує, неначе збирається про щось говорити і не може почати, а проте не думав, що розмова буде саме на таку тему.

— Чому ти про це питаєш? — здивувався солдат.

— Хочу знати. Мені соромно, що я досі нічого не знаю, соромно, але я не винен.

Очі Миколи були такі по-дитячому правдиві, що Лебеденко не сумнівався в його щирості.

— Пробачте, хотілось би знати хоч трохи про революцію дев'ятого року. Ви, мабуть, добре про неї знаєте.

Лебеденко усміхнувся.

— Ось про віщо ти! Добре, тож слухай.

І Лебеденко розповів Миколі про жорстоку експлуатацію, яка панує в Росії, про війну з Японією та її безславний кінець. І нарешті про Дев'яте січня 1905 року, про розстріл мирної демонстрації петербурзьких робітників, що йшли з петицією до царя.

— Цей розстріл і був початком першої російської революції,— закінчив Тарас Іванович.

— Ви були там? — спитав Микола.

— Ні, я був тоді в Харкові. З того дня почався революційний рух, який охопив усю Російську імперію. Питаєш, що таке революція? В усіх містах і містечках почались масові страйки, на всіх заводах і фабриках робітники кинули роботу. Стали заводи і

фабрики. Стали навіть залізниці, пошта. Я працював тоді на великому паровозобудівному заводі "Гельферіх-Саде". В потоці багатотисячної робітничої маси я йшов на демонстрацію. В кінці Петінки — є така вулиця в робітничому кварталі міста — нам перегородили дорогу кінні поліцаї. Почалась бійка. Робітники розібрали брук і закидали поліцаїв камінням, а за те дістали кулі. Почалась перестрілка. У багатьох робітників були револьвери. З'явилися поранені. Поліція відступила, щоб загородити нам дорогу на Московській вулиці. В сутичці я розбив голову поліцаєві, а сам був поранений. У такому стані забрали мене в тюрму. Решту демонстрантів розігнали козаки, викликані губернатором. Почалися масові арешти в місті. Величезна, багатркорпусна і багатоповерхова, обнесена високим муром тюрма на Холодній горі була наповнена демонстрантами. Потім суд, після якого багато наших товаришів потрапило в Сибір на каторгу; я відсидів рік.

— А як же по селах? — допитувався Микола.

— По селах також почалися заворушення. Селяни палили маєтки своїх поміщиків, палили садиби, скирти збіжжя на полях, руйнували машини, інвентар, ділили поміщицьку землю.

— Значить, це правда?

— Що саме?

— Що ділили землю?

— Ділили, та не доділили. Прийшли і на села загони солдатів та козаків, викликані поміщиками, побили селян, проводирів вивезли в Сибір, частину відправили в тюрми і таким способом встановили "порядок".

Лебеденко замовк; мовчав і Микола.

— Скажіть, чи може бути, щоб тепер землю ділили?

— Не розумію, що ти кажеш,—промовив солдат.— Коли мають ділити: сьогодні, завтра?

— При вашій, російській владі. Наші поміщики повтікали до Австрії, їхня земля тепер нічия.

— Так ти зрозумів! Ні, такого зараз не буде. Треба нової революції, щоб це зробити. Якщо ділити, то в усій Росії, не тільки в Галичині. А до цього царський уряд не допустить, бо він складається з поміщиків і сам цар поміщик. Розумієш тепер?

— Розумію,— сказав Микола. Лебеденко глянув на хлопця і усміхнувся.

— Погано, що ти так мало розбираєшся в політиці,— сказав він.

— Сам знаю, що погано,— почав майже крізь сльози Микола.— Соромно перед вами, але що можна було зробити? У школі нас того не вчили, газети не писали, книжок таких не було.

— Да! — з жалем сказав Лебеденко.— І про Леніна не чув? — спитав він.

— Чув,— збрехав Микола.— Чув, але мало. Ви розкажіть.

— Про Леніна двома словами не скажеш. Ленін — вождь більшовицької партії і революції. Його гасло таке: "Перетворити війну імперіалістичну в війну громадянську"...

Перед Миколою ставали нові проблеми, нові питання, не чувані раніше і без допомоги не розв'язані. Лебеденко вже не був той безжурний веселун і співак, яким він здавався спершу хлопцеві. Микола почував себе перед ним маленьким неуком, і йому було соромно за своє незнання, за всю наївність, соромно перед цим таким простим на вигляд і скромним солдатом.

"Від цієї людини можна багато навчитись",—думав Микола.

Проте багато навчитись не довелось. Ще кілька разів вони розмовляли в лісі під час лісопобав. Лебеденко розробив навіть певну систему семінарів для Миколи, але раптом усе обірвалося. Солдати закінчили рубку і через два тижні по тій першій пам'ятній розмові в лісі, по дорозі до міста,— відійшли. Їх проводжала вся сім'я як рідних.

Прощаючись з Миколою, Лебеденко сказав:

— Розмову нашу в лісі не забувай. Книжечки діставай, читай, придадуться.

Того дня Микола вперше по-справжньому відчув, що він уже дорослий, а водночас зрозумів, кого втрачає у цій людині в солдатській шинелі. Ця людина розширила його обрії і показала світ, як буйний вітер, що, розігнавши хмари, відкриває очам синє небо і сонце.

Закінчивши гімназію, Микола думав, що вже може себе зважати освіченою людиною, а зіткнувшись з життям, побачив, що ще далеко до цього. В чому ж справа, хто винен, чи сам, чи домашнє виховання, чи школа? — запитував себе юнак. Він поринув у думи, перед очима, мов у фільмі, проминуло все його свідоме життя, починаючи від раннього дитинства.

16

Дев'ятилітній хлопчак Микола прокинувся в той час, як няня Маринка прийшла запалити в кімнаті, де він спав зі своїм молодшим братиком Євгеном, і кинула на підлогу оберемок дров. Цього разу дівчина так сильно грюкнула дровами, що він відразу сів на ліжку. В кімнаті було темно і холодно. Крізь дірку в шторі продиралось світло сірого зимового ранку.

— Як надворі? — спитав Микола, протираючи кулаками очі.

— Ой, там снігу навалило такого! Падав усю ніч і зараз іде! І гарно надворі — біло-біло! Вставай швидше!

Микола почав швидко одягатись. Маринка за цей час розпалила в грубці, підняла штору, і хлопець побачив частину даху Шкоропадового хліва, вкритого товстим шаром снігу, і ворону на паркані, що, розпускаючи хвіст і хитаючись, жалібно крякала. Микола знав уже з досвіду, що ворона кряче на сніг, отже, все заповідалось непогано. Мрії хлопця зводились до того, щоб на зимові канікули, які припадали на різдво і мали розпочатись через кілька днів, був сніг. І ось він ішов цілу ніч, а судячи з воронячого крякання, йтиме ще.

Микола розбудив брата, який не дуже охоче розплющив очі, і вийшов у кухню. У кухні було тепло. Тут уже давно палилось, на плиті грілось молоко, у високому кофейнику стояла готова кава, але біля плити не було нікого. Умившись, він пішов до

кімнати батьків, щоб сказати їм добридень. Батько й мати, як видно, давно встали, бо мати, одягнена, стелила ліжка, а батько кінчав голитись, що він робив акуратно щодня. В окремому маленькому ліжечку сиділа шестилітня Зі-на і, дуже незадоволена чимось, терла очі. Це була особа маленька, хвороблива і деспотична. В її коротенькому житті трапилась пригода, яка викликала сміх в усій родині і в колі близьких знайомих. Дівчинка вночі впала з ліжечка, а прокинулась аж через деякий час від холоду на підлозі. Прокинувшись, почала рачкувати і, натикаючись на різні предмети, шумом розбудила батьків. Перелякана мати засвітила свічку і, побачивши доню в такому вигляді, спитала, що вона там робить.

— Десь нема моїх подусків,— відповіла Зіна.

Брати називали її Бідою, бо так якимось, пестячи, назвала її мати. Дівчинка спершу протестувала, потім звикла, і це прізвисько стало її другим іменем.

— Бідко, вставай, сніг надворі,— шепнув таємниче Микола, кивнувши головою в бік вікна.

Зіна вдала зразу, що не чує, але, як тільки батьки вийшли до кухні,— мати доварювати сніданок, а батько вмитись,— злізла швидко з ліжка і боса, в одній сорочині, видряпалась на батьків письмовий стіл, що стояв біля вікна. На столі сидів уже Миколка. Цей стіл був улюбленим спостережним пунктом усіх дітей. З цього місця вони щодня стежили за рухом на вулиці, що тягнулась попри школу в кінець села, і бачили не раз багато цікавих речей. Зараз вулиця була чудесна: на дахах хат, на дорозі, на деревах, на плотах, усюди, де оком глянь, лежав шар білого холодного пуху. Вулицею йшли гуртками і поодиночі до школи діти. Йшли в різноманітній одежі: у власних козушках, у материних кофтах і батьківських куцинах, у чобітках, черевиках і великих чоботях з когось дорослого; усі з полотняними білцми торбинами через плечі і з каламарями на шнурочках у руках. Хлопчаки бавились по дорозі, кидалились сніжками, кричали, сміялись, дратували собак, що з лютим гавкотом вибігали з придорожніх дворів, дівчатка йшли звичайно парами, про щось своє зосереджено розмовляючи. Серед школярів ішов Іван Дума, задушевний приятель Миколки. Порівнявшись зі школою і побачивши Миколу у вікні, він показував руками і головою, що пора до школи.

Микола заздрив тим дітям. Насамперед, що вони мешкали далеко від школи і могли йти до неї засніженими вулицями, могли бавитись по дорозі, а йому треба було тільки перейти через кімнату і коридор, щоб бути в класі, а тому ніколи він не бачив по дорозі ні снігу, ні інших радостей, що криє в собі широка сільська вулиця. Микола заздрив селянським дітям ще й тому, що їм усе дозволялось: і йти розхристаними, в незастебнутих козушках, і без рукавиць, і скидати шапки на вулиці, коли жарко, і валятись у снігу, ковзатись на підборах у замерзлому рові, і бавитись коло криниці, де намерзає взимку ціла гора льоду,— а йому, синові вчителя, до того ж і директора школи, нічого цього не дозволялось. Микола вважав себе завжди покривдженим, а часом просто нещасним.

З Іваном Думою Микола здружився від того часу, як почав готуватись з ним разом

до гімназії. Гаєвський намовив старого Тимка Думу віддати свого одинака Івана до гімназії. Іван був одним з найздібніших учнів у класі, і шкода було, щоб хлопець змарнувався. Старий Тим ко опирався, не хотів, але директор наполягав, і Тимко погодився. Минув уже другий рік з того часу, як хлопці разом вчаться. Загальні предмети вони вивчають разом з усіма дітьми, під час шкільних занять, а три рази на тиждень залишаються у класі, як учні розійдуться додому, і годину вчать німецьку мову, необов'язкову в звичайних сільських школах, і арифметику — за програмою для вступу до гімназії. Миколі наука нелегко дається, він лінивий, уроків не вчить. Думі ж наука йде добре. Він пильний і здібний, вчиться акуратно. Одне у нього смішне, що шепелявить. Німецькі слова, та й українські, виходять у нього іноді курйозно. Зате пише добре, а в Миколи і ця справа стоїть гірше.

Побачивши крізь вікно приятеля, та ще й після того, як той поманив його пальцем, Микола побіг просити маму, щоб та швидше давала їсти, але мати якраз несла сніданок в кімнату, і він зіткнувся з нею на дорозі.

— Чого ти поспішаєш? — здивувалась мати. — Маєш ще час, підеш разом з татком.

— Ні, мамусю, я хочу зараз. Дозвольте мені піти через дорогу.

Іти "через дорогу" називалось: вийти чорним ходом на подвір'я, обійти школу і увійти до неї з парадного, як усі діти. Різниця була велика. Через кімнату в коридор не треба було тепло одягатись, але й нічого не побачиш, а "через дорогу" треба було обов'язково брати на себе тепле пальто, шалик і шапку, на ноги калоші або снігівці, на руки рукавиці. Без цього вихід з хати взимку був заборонений, але тоді можна було подихати свіжим зимовим повітрям, побігати і покидатись сніжками.

Мати не хотіла дозволити, резонно доказуючи, що не варто на дві-три хвилини натягати на себе стільки одежі, коли можна пробігти через кімнату без усіх цих приготувань. Але син так жалібно просив, що вона нарешті погодилась.

Поснідавши п'яте через десяте, Микола миттю одягнувся, вхопив ранець з книжками і вибіг з хати. Надворі було чудесно. Насамперед страшно тихо, так тихо, що чути було, як півень співав десь у кінці села, як билось з радості власне серце. Подвір'я було вкрите пуховим покривалом, на якому виднілися сліди до хліва, де стояла корова, і до дровітні, де великий Федь, високий старий чоловік, рубав дрова.

Микола вийшов на вулицю. Сніг уже не падав. Вулицею їхав перший раз цієї зими санками, запряженими парою коней, багач Зеленський з сином, певне, в ліс по дрова. Микола позаздрив синові багача, що може їхати куди хоче і не мусить іти в школу, коли надворі така краса. Микола глянув на фільварок, що тонув у тумані. Палац поміщика був оточений старезними тополями, над якими літали і кричали зграї ворон і галок. Від його двора віяло завжди чимсь таємничим. Можливо, тому, що батьки не дозволяли Миколі ходити до того двора, а може, того, що там були невидані собаки, зустріч з якими була небезпечна.

Микола вийшов по сходах на ґанок, де стояла мітла і де діти мусили перед входом до класу обмести ноги. Він теж обмів свої черевики і зупинився на мить, щоб вдихнути ще раз запах зими. Йому хотілося змерзнути, щоб прийти в клас червоним, як

селянські діти. Можна б скинути на хвилину пальто; але це була небезпечна справа. Хтось міг побачити з вікна, і тоді вже ніколи не пустили б у школу "через дорогу". Микола обмежився тим, що скатав снігову кульку, відкусив шматочок, від цього холодок пішов по всьому тілі, і пішов у клас, де його з нетерпінням чекав Іван Дума. Не давши Миколі навіть роздягтись, Іван розповів, що коло млина ріка вже добре замерзла і діти ковзаються, і що він змайстрував справжні санки-копаниці, якими не то що з гори спускатись, але в які можна й коня запрягати, і що, як тільки "розпустять" на свята; вони будуть спускатися з гори коло цвинтаря, і він певний, що санки летітимуть аж до гуральні.

Микола дуже любив Івана Думу. Це був призвідник усіх забав. З Іваном вони купались, ловили рибу, раків, ходили в ліс по гриби і ягоди, взимку ковзались на ковзанах і спускалися з гори на саночках. Микола дуже любив також свою сестру і брата, і з ними він бавився, але вдома. Це були малята, з ними за межами подвір'я нічого було робити. Тому Іван Дума став незмінним другом і товаришем усіх Миколиних забав.

— Ти зивчив урок з німецької? — спитав Микола, коли Іван закінчив свою розповідь.

Іван знизав плечима.

— Коли ж я мав вивчити? Я був зайнятий санками,— відповів він.— Ти не думай, що такі санки можна зробити за день. Я вже на них тиждень потратив,— збрехав він, не моргнувши.— Але урок я вивчу,— заспокоїв він друга.— До кінця занять ще далеко. Як тільки твій тато займеться з третім класом, я й вивчу.

Довжанська чотирикласна школа, як, зрештою, всі чотирикласні школи, розміщувалась у двох класах. В першому відбувались зранку заняття другого класу, а після обіду — першого, що називався колись "шту-бою" 1, а третій і четвертий класи займались уранці в одному залі, поділеному умовно проходом між двома рядами парт. Перед цим проходом був поміст, або, як його називали, "градус", на ньому — стіл і стілець учителя. З правого боку від учителя — класна дошка. В кутку стояла шафа з різними паперами, актами і канцелярськими приладдями. Над столом учителя висів у золочених рамах портрет австрійського імператора Франца-Йосифа Першого, круглолидого діда з характерно виголоною бородою і двома білими кушиками волосся на лицях.

Точно о восьмій годині у клас входив учитель. Діти вставали і всі разом читали молитву старослов'янською мовою, звичайно, абсолютно не розуміючи значення слів, у чому, зрештою, і полягала святість молитви. Потім усі сідали, і починались заняття. Відбувались вони так: третьому класові, що сидів на лівому від учителя ряду парт, задавалось переписати з книжки певну кількість рядків. Це називалось "тихим заняттям". Третій клас дійсно тихо писав, а з четвертим велось заняття усно. Учитель або пояснював новий матеріал з арифметики, або опитував учнів, викладав географію, або велів учням читати з книжки заданий попереднього дня додому розділ. Так минала шкільна година. Після

Ш т у б а — певне, від німецького слова die Stube — кімната.

перерви четвертий клас діставав подібне заняття, а з третім проводилась робота по відповідній програмі усно. Під час такого тихого заняття Дума Іван гадав вивчити урок з німецької мови, ця практика ніколи не мала успіху, і на уроці німецької мови, який відбувався по закінченні загальних занять у школі, доводилось за це покутувати. Миколу з помилками в диктанті, підкресленими червоним олівцем, відправляв батько до мами. Це була дуже неприємна процедура. Мати докоряла синові, іноді навіть плакала, він плакав також і обіцяв виправитись. Іван ніс свій зшиток до свого батька, і Тимко Дума ретельно перераховував помилки синові на його штанцях прутом.

Другого дня Іван, звичайно, хвалився, що не дуже болісно, але хто то міг перевірити?

Бувало, що обидва учні діставали заслужену кару за невивчені уроки тут же, на місці. В таких випадках учитель не відсилав ледарів нікуди, а всипав їм сам, тростиною, заслужені порції. Для Миколи це було гірше, ніж іти до мами з помилками в диктанті, бо тоді плачу і голосінь матері все одно не уникалось, а соромно було перед своїми малятами, хоч вони ніколи з того не сміялись.

Настав довгожданий день зимових вакацій. Дітей "розпустили" того дня швидше, ніж звичайно. Микола прибіг додому найкоротшою дорогою, тобто через коридор і холодну вітальню, в якій узимку рідко коли палили, економлячи дрова. Кинувши книжки на стіл, він прожогом влетів у кухню і побачив Дмитра — візника дідового, що привіз із лісничівки святкові подарунки, між іншим і ялинку. Дмитро обідав за довгим столом. На ліжку, застеленому грубим, домашнього виробу рядном, на якому спала Маринка, сиділи Зіна і Євген і забавляли Дмитра розмовою про коней, пса, телят і тому подібні цікаві речі. Гість слухав, їв і солідно час від часу потакував. Дмитро вмів розповідати і знав багато казок. Діти любили його як рідного. Для нього "призбирували" тютюн, особливо в той час, коли батько набивав ним гільзи. Гаєвський сам не курих, але для гостей завжди тримав цигарки.

Привітавшись і поговоривши з Дмитром, Микола вийшов на подвір'я. Недалеко від порога стояли сани і розпряжена пара коней. Перед ними висіла причеплена до дишла опалка, а в ній січка з вівсом. Коні були прикриті веретами. Вони роздмухували ніздрями січку, вибираючи з неї овес.

Микола виліз на сани і розмірився про те, як він виросте і буде їздити, куди захоче... А потім почав мріяти про поїздку до діда на різдвяні свята, що мали наступити за кілька днів.

Підготовка до свят-вечора йшла вже з самого ранку. За традицією, на вечерю мало бути дванадцять страв. В домі Гаєвських тої традиції точно не дотримувались, але такі страви, як пісний борщ з ушками, начиненими грибовим фаршем, різні види вареників: з картоплею, капустою і повидлом, голубці з гречаною кашею, кутя, риба, пампушки з трояндовим варенням, були обов'язкові. Діти їх дуже любили. Приготовляла вечерю мати, допомагала їй Маринка. Діти сиділи звичайно наМаринчиному ліжку, стежили за роботою старших і при цьому самі дуже добре бавились. В

повітрі плавали запахи прянощів, які бувають раз на рік і тільки на свят-вечір.

Батько з'являвся в кухні рідко, бо він прибирав ялинку в холодній вітальні, куди дітям не дозволялось заходити. Само деревце ялинки було цього року дуже гарне, пишне, його сам Дмитро вибрав, за що дістав від батька корону, а вже як воно виглядало, вбране золотим "янгольським волоссям" та різнокольоровими свічечками та цяцьками всякими! Ялинку показували дітям але по вечері. А до вечері було ще далеко, ще не все було приготовлено. Вся їжа, до речі, мусила бути пісна, отже, пампушки, наприклад, смажились на конопляній олії — зеленій, пахучій, яку били в олійні напередодні свят. На олії смажився в'ялений судак, якого, крім Маринки, ніхто не любив, проте готувалось його теж заради традиції.

Але нарешті роботи на кухні закінчено, надворі смеркло, з вікна уже не видно хліва, хіба якщо притулити лице до шибки і затулити очі від світла долонями.

На небі з'явилась зірка, а під вікном пролунали дитячі голоси колядників. Заколядували найменші. В маминих кофтах поверх своїх одєжин, у великих чоботях з когось дорослого — колядують. Це і традиція, і спосіб добути кілька мідяних монеток на цукерки. Микола має для колядників дрібні гроші. Батько його розміняв цілу корону на самі грейцари для них.

Микола виходить надвір і дає колядникам по грей-цару. Через кілька хвилин приходить друга партія, третя і так допізна. Тим часом Маринка внесла до хатм сніп пшениці, який привіз Дмитро, і ставить його в куток. Цей сніп називається дідухом. Приносить вона і в'язку сіна та кладе під стіл, а потім в'язку соломи і розстеляє по підлозі. Діти починають бавитись у соломі. Вони вдають квочок, роблять у соломі гнізда, кладуть туди горіхи і сідають на них. Маринка зганяє "квочок" і забирає горіхи. Сміх, крик, гам. Забава триває, звичайно, недовго, дітей кличуть до кімнати одягатись і сідати до вечері. До столу сідають батьки, троє дітей і Маринка. За столом мусить бути парне число. По вечері, яка триває досить довго, бо страв дуже багато, хоч їх і мало хто їсть, батьки засвічують свічечки на ялинці, і всі переходять у вітальню. Тут уже напалено, але пахне не жилим — вологістю і лісом. На вікнах виблискують кристали снігу. При світлі свічечок вони грають всіма кольорами веселки.

Діти недовго сидять біля ялинки, їх і вона скоро знуджує, незважаючи на те, що дуже гарно вбрана і сама дуже пишна. Вони шукають нових цяцьок, пригадують старі, торішні і помагають гасити свічечки. Це теж одна з різдвяних приємностей. Малеча гасить найнижчі, дмухаючи на них, а Микола має бляшаний ковпачок на довгому пруті і гасить верхні, як паламар у церкві. Він робить це дуже поважно. В кімнаті темніє, повітря наповнюється запахом диму, деревце тьмяніє, і діти переходять у теплу кімнату, де вже прибрано рештки страв зі стола і де ще можна за столом посидіти. А під вікна підходять все нові колядники. Микола спочатку виносив їм гроші, а потім йому це набридло і він передав решту грейцарів Маринці, щоб вона виносила. Втомлені багатьма враженнями за день, діти сидять недовго і лягають спати, щоб завтра раніше прокинутись,— адже завтра зранку їхати до бабуні в гості. Під вікнами до пізньої ночі горляють щораз старші колядники, але діти вже не чують їх, вони спокійно сплять.

Перед тим, як самому лягти, батько обходить свої чада, прислухається, як вони дихають, мацає малі голівки, чи не надто гарячі, чи не температурить котре. Так щовечора, — ніжний, добрий батько.

До лісничівки всього вісім кілометрів, але збираються вже від досвітку. Чекають тільки саней від діда. Батько часто поглядає на годинник.

— Вже повинні бути,— каже він до дружини.

— Ти знаєш, як там виряджають. А крім того, #ид-но, дорога кепська,— відповідає вона.

Микола втручається до розмови. Він знає, що дорога прекрасна, сам Дмитро казав, а вже кому краще знати, як не Дмитрові. Микола здригається від самої думки про поїздку. Як приємно, коли обарки постукують по полозах і коники легко біжать без понуки, а сани тільки шелестять по втертій дорозі... А ще коли Дмитро дозволить поганяти коні!..

Є одна неприємність від подорожі взимку, а саме те, що мати дуже закутує у зовсім не потрібні одежі, і тоді всі рухи зв'язані. Зате їзда на санях далеко приємніша, ніж улітку... Коли й перевернуться, то не далеко летіти, та й сніг м'який, не страшно. Микола не хоче признатись собі, що боїться їхати возом по вибоїстих дорогах, а в лісі інших майже нема. На кожній такій вибоїні, коли він, бувало, перехилиється, в ньому вся душа тікає в п'яти, і він часом аж спітніє зі страху.

Його роздуми перериває Маринка, сповіщаючи, що сани прибули.

— І Бровко прибіг,— каже вона окремо Миколі. Микола прожогом біжить у кухню і вилазить на

стіл. Він побіг би відразу до коней, але боїться пса. Це ж його нещастя, ці пси. Раз, ще маленького, вкусив його собака за ногу, і з того часу він собак боїться. Через вікно бачить, як від коней іде пара, видно, спітніли. Коні виїзні — Ніпон і Лавдон. Першому коневі дали кличку після російсько-японської війни, тоді ця назва Японії була модна, другому просто придумали. З кіньми прибіг Бровко. Пес почуває себе в чужому дворі кепсько і тому, як тільки Дмитро виліз із саней, вискакує на сани і вмощується до сну, а може, тільки вдає, що хоче спати. Все ж то хоч і маленька, але своя територія — ці сани. Микола боїться Бровка, і він значною мірою псує йому настрій. Удень пес на прив'язі, але буває, що він зривається. Микола думає, як би познайомитись з собакою. Він бере шматок хліба, намазує маслом і, тільки-но Дмитро заходить в кухню,— вибігає надвір. З порога кличе пса, але той тільки піднімає голову, насторожується і не йде. Надії на знайомство, особливо на зближення, зникають. Знеохочений Микола кидає хліб у бік собаки. Той, не розуміючи цього, зривається з саней і тікає. Шматок хліба з маслом лежить коло саней в снігу. Хлопець засмучений вертається до кухні. Дмитро сидить за столом, на своєму улюбленому місці, перед ним уже порожня чарка. Він випив і жартує з Маринкою. В кухні, крім них, нікого немає.

— Не хоче Бровко хліба,— скаржиться Микола Дмитрові. — Я кинув хліб, а він, дурний, утік.

— Знайде, не бійся,— потішає Дмитро.

Микола виглядає у вікно і бачить, що собака дійсно вже доїдає хліб. Хлопець веселішає, але не дуже. Знайомство все ж не відбулось, а це перед поїздкою мало велике значення.

— Скажи татові, що я пішов лагодити коні, — промовив раптом Дмитро, устаючи із-за стола, — Можна вже їхати.

Микола побіг до кімнати, а через десять хвилин уся родина, одягнена, як на Північний полюс, вийшла з хати. На батькові хутро і поверх нього великий баранячий кожух, підперезаний ремнем, на матері пальто з лисячим коміром і велика тепла вовняна хустка. Малеча також одягнена так, що очей не видно. Сестричку ще вивели за руку, а маленького Євгена Маринка винесла і поклала в сани, як якусь річ. Микола від хустки відпросився, бо не випадає хлопцеві в хустці, але мусив обіцяти, що як тільки відчує найменший холод — негайно скаже про >це.

Як тільки батьки і малеча біля них розсілись, Маринка накинула на них бараницю — велике покривало з баранячих шкур, покрите зверху сукном, а по краях обшите червоною облямівкою.

Микола сів біля Дмитра, обгорнув за наказом матері покривалом коліна, і коні рушили. Спочатку побігли шпарко, поки не розігрілись, а вже на другому кілометрі втомились і пішли поволі.

Дорога була важка, снігу випало замало, і санної ще не було. Дмитро потішав, що в лісі краще. І справді, так воно й було. Але поки добрались до лісу, всі потомились: коні від важкого ходу саней, а пасажери від сидіння.

Ліс був казково чудесний. Дерев, вкриті інеем, стояли величні й радісні, бо сонце своїм скісним промінням відбивалось в міріадах крихтих дзеркалец, розвішаних на галузках, і грало різноманітними кольоровими вогнями.

Минули Слобідський ліс і в'їхали в рідний Могиль-ницький. Коні, почувши стайню, побігли швидше, і незабаром Микола побачив високий тин з острішком, що відмежовував садибу від лісу. Вкритий снігом тин виглядав здалека як оборонний вал. Недалеко від дому вискочив з придорожніх кущів заєць. Бровко пустився було за ним, але, побачивши, що не дожене, вернувся на дорогу і, гавкаючи, побіг додому давати знати, що їдуть гості.

Перший день різдвяних свят, як, зрештою, і великодніх, ставав днем зборів всієї родини у її родоначальників — діда і баби. У ці дні тут завжди гамірно і весело. Родина дружна, отже, її з'їзди, хоч рідкі, були завжди теплі, приємні. Та найприємнішими були вони для внуків дідових, тобто для малих Гаєвських.

Виборсавшись із одежі — хто самотійно, а хто ще з допомогою матері — і привітавшись з усіма присутніми по старшинству, як учили вдома, дітвора розповзлась по кімнатах. Їх було всього три, але кожна мала свій смак і запах. І дійсно, чимось специфічним пахло у кожній кімнаті. Діти роздивлялись спершу, чи змінилось що від останнього їхнього тут побуту, але тут цілими роками нічого не змінювалось і не мало права мінятись. Дітей завжди хвилював письмовий стіл. Там мусило бути багато чудових, просто казкових речей, однак доступ до цього стола дітям був заборонений.

Більш доступним і дуже приємним був трикутний столик. На ньому стояло багато різних дрібничок — фігурка Наполеона, балерина, синя собачка в суцільній скляній кулі, дуже кумедна. Та найцікавішою була статуетка папи римського Лева XIII, що виглядала, мов із шоколаду. Бабське, старе, поморщене лице папи було завжди ехидно усміхнене, неначе він радів, що має в руках молитовник, подібний до плитки шоколаду. Малечі завжди кортіло полизати фігурку, особливо молитовник. Дорослі говорили, що папа святий і тому лизати фігурку непристойно, але Микола, єдиний, що міг дістати до фігурки рукою, послинив якимось раз пальця і мазнув ним папу, щоб переконатись остаточно, з чого він зроблений. Спроба принесла йому розчарування: фігурка була не солодка, а, навпаки, солонувата і відгонила чимось неприємним. Це відразу понизило значення папи і його святість в очах дітей.

Інакша, але не менш цікава була друга кімната, середня, де спали дід і баба. Найцікавішим для дітей в цій кімнаті були килими над ліжками. На килимі над дідовим ліжком виткані собаки: величезний бурий сенбернар з червоними очима і кілька малих песиків різних кольорів і порід; на килимку над бабиним ліжком зображена серна, яку переслідують собаки. Ці два килими завжди притягали увагу малят. Дуже часто ці собаки і серна снилися дітям як живі. Діти боялись їх і кричали вві сні.

Над ліжками діда і баби, понад килимками, висіли картини релігійного змісту: Христос і Марія, а в головах бабиних ще й святий Антоній з Падви, що мав хист знаходити згублені речі. Для того, мабуть, його спеціально тримали. Треба було прочитати відповідну молитву, і річ знаходилась. Молитва ця дуже проста і легко запам'ятовувалась:

Святий Антонію падевський, Ти, громадянине небесний, Нехай буде воля твоя, Хай знайдеться згуба моя!..

Ясно, що той, хто згубив річ, мусив бути гідний уваги святого, інакше він не допомагав, і згуба не знаходилась.

Найцікавішою, хоч і найменшою, була третя і остання кімната. В ній одне лише вікно, що виходило в сад, як і вікно середньої кімнати, але його закривав льох з досить високим дахом, і тому в кімнаті майже ніколи не було сонця.

У кімнаті цій завжди стояли бутлі з усякими наливками, завжди тут чулися запахи бродіння, влітку тут гули бджоли й оси. Над одним із ліжок, над тим, що ліворуч від вікна, висів великий образ, захований у глибині широких рам, точніше, споруди у вигляді каплички або кіота. Перед цією мініатюрною капличкою-кіо-том висіла "невгасима" лампадка, яка майже ніколи не горіла. На порозі ж тої каплички стояв дзвіночок з дерев'яною ручкою. Оцей дзвоник мав силу розганяти грозові хмари, які збирались іноді влітку над лісом. Діти боялись громів, і коли небо вкривали темно-сині хмари, які не віщують нічого доброго, коли в лісі починався той характерний шум перед бурею, а небо перетинали блискавки, діти просили діда, щоб він дзвіноч-

ком відігнав бурю від їхнього дому. Дід слухав, серйозно брав дзвіночок, з певною вірою обходив хату, дзвонив і говорив якусь молитву. Після того хоч і били громи, аж земля стогнала, і лив дощ або падав град, діти перечікували бурю спокійно, вірячи, що

хата від грому забезпечена.

Довівши оглядини помешкання до малої кімнати, діти перевіряли, чи є дзвіночок, і, переконавшись, що він на місці, починали шукати нових розваг. Найбільше їх можна було знайти на кухні. Там, під столом, завжди гніздилося дві-три пари голубів. Так повелося від не-пам'ятних часів. І хоч бабуня часто виганяла самців, що занадто, бува, розворкуються під столом, а проте поправляла їм солом'яні гнізда, і голуби взимку і влітку виводились в її кухні. Отже, подивитись зблизька на голубів, особливо на молодих, було дуже цікаво. Їх дозволялося брати в руки, але в руках вони поводили себе не завжди пристойно і часто бруднили одяг. Приємніше було тримати в руках старих голубів. Вони були ручні і не пручались.

Скоро по приїзді гостей баба подавала святковий сніданок. Це вже був другий сніданок, який складався з холодних смачних закусок. Через три-чотири години — обід. За сніданком і обідом ішли веселі розмови, у яких діти не брали участі. Обідали діти звичайно в середній кімнаті, і подавала їм на стіл мати. Діти, а особливо Микола, дуже любили ночівлю у діда. Вона була цікава своєю небуденністю. Спали насамперед на підлозі, в першій кімнаті, біля письмового стола. Це одне вже було незвичайне і тому приємне. Але справа була навіть не в цьому, а в приємностях перед сном. Звечора, як тільки добре смеркало надворі, Микола біг до стайні. Він оглядав коні, корови, пестив телят, а коли було місячно, йшов за стайню, там по дошці виходив на високу купу гною, з якої виднілася стодола і стіжки сіна, що в сяйві місяця яскраво виділялись на чорному тлі лісу. До стіжків щовечора підходили зайці і серни, яких у лісі було дуже багато. І так це гарно виглядало, мов у казці. Потім ішов до кухні, де вечеряли робітники діда — візник Дмитро і пастух Антошко.

Кухня взагалі вважалася чудовим місцем. Тут можна було поводити себе більш невимушено, вільно, менш офіційно, ніж у кімнаті з дорослими. У кухні завжди був хтось цікавий, бо збирались в ній прості люди;

у кухні можна було почути веселі жарти і цікаві оповідання.

Найраніше лягав дід, а за ним поволі і решта мешканців дому. Микола любив лежати і намагатись не заснути. Як приємно, угрівшись під теплою ковдрою, дивитись на загаптоване морозом вікно, крізь яке виглядає місяць, і слухати гавкання собаки. Проте довго не спати йому ніколи не вдавалось. Поволі затихав увесь дім, засинала стайня. Навіть Бровко заривався глибше в сіно в своїй буді; тільки у кухні все ще довго працювала невтомна, добра бабуня.

У домі Гаєвських рідко нудьгували. Довгими зимовими вечорами батько читав або оповідав щось, мати звичайно шила або вишивала, бо сама вона одягала дітей і себе, а недільними вечорами і вона любила почитати. Микола готував уроки, а потім бавився з сестрою, братом, які до того часу розважались самі. Любимим місцем, для забави маленьких було місце під столом. Стіл був дубовий, масивний, чотирикутний, ніжки його скріплені між собою двома перекладами навхрест. На місці пересічення була виверчена дірка, а в неї вкладена вирізьблена для оздобы галка, яка ніяк не претендувала на якусь подобу людини, а проте маленькі, які буквально пішки ходили

під стіл не згинаючись, дуже любили цю галку, вигадували з нею найрізноманітніші забави, вбирали її то в хустину — і тоді це була дівчинка,— то в капелюх — і тоді був хлопчик,— робили з неї бабу-ягу і потім самі боялись лізти під стіл.

Дуже любили діти малювати. Батько приносив із класу три зошити для малювання і роздавав їм. Кожне мало свій олівець і гумку. Батько привчав, щоб всі прилади після вжитку класти на місце. На акуратність в роботі і забаві батьки обоє звертали пильну увагу. Хлопці мусили щодня чистити собі черевики і вбрання; сестричка, тому що часто хворіла, звільнялась від цієї повинності. Всі троє повинні були щодня самі вмиватись з милом і чистити зуби, а перед кожною їжею мити руки. Всі троє, коли були здорові, мали зробити вранці гімнастику. Батько поробив дітям, відповідно їх віку і росту, дерев'яні гирки, і тими гирками діти під команду батька виконували нескладні гімнастичні вправи. Кожне з дітей могло малювати, що хотіло. Микола малював звичайно пейзажі, де неодмінно були річка, ліс, вдалині хатка лісного, де доконче мусив бути зайчик, або серна, а то й вовк, хоч, правда, іноді важко було відрізнити вовка від серни. Зіночка малювала переважно квіти, і в цьому жанрі вже з дуже раннього дитинства виявила неабиякі здібності. Самолюбство Миколи багато терпіло від того, що менша сестричка випереджала його. Він старався як міг, але не завжди успішно. Щодо Євгена, то він не мав до малювання аж ніякого хисту. Найчастіше малював хату з димарем і димом, поруч коня такої ж величини, як хата, причому кінь звичайно був дуже подібний до хати, а його хвіст — до димаря і диму або й до купи хмизу. Батько потішався, кажучи, що Євген увесь у нього, бо сам батько малювати не вмів. Художній хист старші діти успадкували від матері — художника в усьому, до чого бралась: чи в пошиві дитячого костюма, чи у вишивці, чи в оздобленні кімнати.

Художні заняття дітей відбувались не щодня. Кожний вечір чимось відрізнявся від попереднього. Дуже велику приємність справляли дітям вечірні читання казок. До того ж батько був непоганим майстром художнього читання. Діти заслухувались казками, вони переживали разом з героями казок їхні радості і горе, вони тішились або плакали разом з ними.

Одного разу після того, як казки Андерсена були вже кілька разів перечитані і майже напам'ять вивчені, привіз батько з повітового міста, куди їздив раз на місяць за платнею, невідому досі книжечку "Лис Микита" Івана Франка. І тоді багато вечорів заповнила ця чудова казка. Почались нові забави — ставилися сценки з "Лиса Микити". Коли батько не мав бажання читати і не було інших занять, діти йшли попеститись до матері. Вона тоді відкладала книжку чи роботу і, гладячи маленькі голови синів, примовляла:

Сини мої, гайдамаки, Світ широкий, воля, Ідіть, сини, погуляйте, Пошукайте долі.

Діти знали вже тоді, чий це слова. Саме тоді з'явилися ілюстрації до "Гайдамаків" Шевченка в поштових картках, і всі написи, що були на тих любимих малюнках, діти знали напам'ять. І ці "гайдамаки" — один з передню, а другий з задню ніжку крісла заввишки — слухали і мріяли про героїчні походи справжніх гайдамаків Шевченка. .

Коли у Маринки збирались сусідки на посиденьки, діти йшли до кухні і,

вмостившись на її ліжку, слухали оповідання і казки її подруг і старших сусідок, селянок, що приходили іноді вечорами дерти пір'я або зшивати докупи різні клаптики матерії, звивати їх у шнурки, намотувати в клубки, які потім посилались в сільську ткацьку майстерню для виробу з них хідників на підлогу.

Іноді вечорами бували гості. То були переважно учителі сусідніх сіл; приїжджали вони з жінками, рідше—з дітьми. А траплялися й випадкові люди, яких застала в дорозі ніч. Всіх батьки гостинно приймали і давали нічліг, коли гості цього просили. Мати уміла завжди нашвидку зготовити вечерю для гостя і гарно її подати. Діти Гаєвських дуже любили гостей. За столом сиділи чемно і серед сусідів вважались за добре вихованих.

Одного разу приїхали в гості до Гаєвських з недалекого села учитель Ковалівський з жінкою і двома дітьми: Данилком, ровесником Миколи, і Сонею, молодшою від нього на рік. Ці гості були в домі вперше і тому зробили на дітей велике враження, точніше сказати, враження зробила на Миколу Соня, бо Данилко не сподобався: він зразу почав розповідати про своїх товаришів і про їх подвиги, а це було нецікаво. Зате Соня, хоч і нічого не говорила, запала Миколі в саме серце. Це була дівчинка хоч і молодша, але ростом вища за брата, русява, мала великі ясно-блакитні, кольору бляклих волошок, очі, кругле, рожеве, як її платтячко, личко і великий рожевий бант у волоссі. Вона відразу пішла бавитись із Миколиною сестрою. Зіночка показала їй свої ляльки і цяцьки, а Соня свої рожеві підв'язки під колір плаття, розказала, що в них удома є маленький братик, якому тільки півтора року, і що він залишився з бабою, і ще сказала, що з хлопцями бавитись не любить, але Микола, який слідкував за нею, не раз ловив її погляд на собі.

Гості сиділи недовго,— батьки потім пояснювали, що при першому візиті не сидиться довго,— тому діти не спізнались як слід одне з одним. Микола не мав часу побувати в товаристві Соні, але по її від'їзді не одну хвилину посвятив мислям про неї. Він мріяв про те, щоб бути вже дорослим і одружитись з Сонею. Йому здавалось, що нема кращої від Соні на світі. Він вираховував, скільки то літ треба чекати, щоб мати право одружитись з нею, потішаючи себе, що й дівчинці не можна зараз виходити заміж, і це хоч до деякої міри заспокоювало. Микола нікому не говорив про свою таємницю, і ніхто не підозрівав нічого, тільки Зіна своїм маленьким дитячим сердечком відчула, що з братом щось робиться, що причиною цього Соня, і навіть потішала його, але Микола відкепковувався і втікав, червоніючи від сорому. Дві ночі вранці йому снилась дівчинка в рожевому платті, з рожевим бантом у золотистому волоссі, а потім... а потім швидко забулась Соня...

По селах Галичини від учителя до вчителя, від попа до попа ходив коробейник-словак. Раз у місяць, а бува й рідше, заходив і до Гаєвських. Діти дуже любили його прихід. Словак був цікавий тим, що свій кошик з крамом носив на голові, на шкіряному кружечку, не підтримуючи кошик руками, і тим, що у нього була цікава мова, не цілком зрозуміла для дітей. Усе те говорило, що десь живуть люди, які уміють таке, чого звичайні смертні не втнуть, і воно підносило словака в очах дитячих. Про крам нічого й

казати: кожна річ буквально захоплювала. Крім дерев'яних і різних інших цяцьок, у його коші лежали й потрібні в господарстві речі, але батько рідко купував їх у словака, бо коштували дорожче, ніж у крамницях, а головне, без них можна було обійтись. Для дітей ці дрібниці мали особливу вартість, може, тому, що до міста діти не їздили, по крамницях не ходили і не уявляли, що десь є такі цінності. Для села вони були розкішшю. На прохання дітей і самого коробейника батько купував часом якусь дрібнрцію, порушуючи цим місячний бюджет господині.

Найприємнішим часом для всіх школярів світу є літні канікули. Про них вони починають мріяти уже з кінця зими, і з того часу дні тягнуться безконечно довго. Щасливий то час, коли встигаєш і навчитись, і набавитись досхочу, а днів все ще кінця-краю не видно...

Для дітей Гаєвських вакації мали не менше значення, ніж для інших школярів світу, особливо ж цінним було перебування на лісничівці в гостях у діда. Для Миколи зокрема це були останні вакації перед від'їздом до гімназії. Зараз по вступному іспиті, який щасливо склав і був прийнятий до першого класу, він пішов за матір'ю в крамницю готового одягу і дістав у подарунок від неї новенький гімназичний костюмчик. Складався він із темно-синього кітеля зі стоячим коміром, на якому блищало по одному срібному пасочку, на чорних бархатних петличках, що відзначали перший клас, темно-сірих довгих штанів і чорної шапки на зразок офіцерських зі срібною буквою "Г", замість орла, у вінку зі срібних лаврових та дубових листочків. Це була офіційна і примусова форма для всіх гімназій австрійської імперії, різниця була тільки в букві "Г" української на шапках в гімназіях з українською викла-довою мовою і латинської,— в усіх інших. В такому вигляді приїхав Микола після іспитів додому. Покрасувавшись у селі, він скинув мундир, одягнув свої штанці до колін, в яких ходив досі і в яких так зручно, особливо влітку, накинув на себе свою легеньку блузочку матиного шиття і босий побіг до річки. Там чекав уже Іван Дума. Він теж склав іспит разом з Миколою, але мундира ще не мав. Батько йому не міг купити. Маючи півморга малоурожайного поля, важко було взагалі вижити з землі, доводилось підробляти іншими способами. Тимко навчився від свого батька класти печі. Спочатку клав їх під його доглядом, а потім сам опанував ремесло і зробився пічником, відомим мало не на всю округу. Але хто в селі ставить піч? Хіба що для нової хати. А чи багато нових хат будується в селі річно? Одна-дві, а частіше ні одної, так що і цим небагато можна було заробити. Зводилось якось кінці з кінцями, але на мундир синові наразі грошей не було. Можна було придбати в той час одягу в розстрочку — багато приватних крамниць давало так одягу, але не селянинові. На виплат відпускали тим, хто мав постійну платню і мав з чого сплачувати борги, а на слово не вірили.

Викупавшись у річці, хлопці побігли в лісок на невеличкій горі, що оперезувала село і фільварок, приліплений до її підшви зі сходу.

Іван знав у лісі лисячі нори, і хлопці вирішили перевірити, чи живуть ще в них звірі. Іван прочитав недавно "Лиса Микиту". І ось вони йшли в гості до Ли-сович. Діставшись до першої просіки, що тягнулась паралельно з хребтом гори, хлопці пішли швидше,

весело розмовляючи, сміючись і жартуючи. Праворуч від них видно було в долині рідне село, річку, в якій недавно купались, далі, на обрії, бані церкви і дахи хат сусіднього села, а ліворуч густі зарості грабини, що виросла на недавньому зрубі.

Пройшовши з півкілометра просікою, почули раптом кінський тупіт за собою. Не встигли хлопці зміркувати, що це має означати, як на них наїхав конем вершник з канчуком у руці. Це був чоловік уже не молодий, з сивим волоссям на скронях, червоний на лиці, видно, від спеки, а може, з природи такий, з невеличкими стриженими вусиками під носом.

Вершник був у зеленому піджаку, таких же рейтузах, підшитих жовтою шкірою на колінах, і жовтих чоботях з маленькими шпорами. У вершнику хлопці зразу пізнали власника їхнього села, довколишніх сіл і цього лісу графа Козебродського. Про нього хлопці чули, що це зла людина, але ніколи його досі не бачили. Граф жив у Львові, бував часто за кордоном, а свої села об'їжджав зрідка.

— Що ви тут робите? — спитав він, порівнявшись з хлопцями.

Хлопці збентежились, почервоніли і стояли мовчки ні живі ні мертві.

— Ви чули запитання? — крикнув граф по-польськи.

— Гуляємо, — відважився відповісти Микола.

— Хто вам дозволив тут гуляти? Хлопці мовчали.

— Ви знаєте, чий це ліс? — питав далі граф.

— Божий! — випалив Іван, що поволі почав приходити до пам'яті

— Ах ти, лайдаку! — крикнув граф і оперезав хлопця канчуком. — Ти такий розумний?

. — Не маєте права бити! — крикнув Іван, відскочивши вбік від дороги.

— Не маю права? — заверещав пан. — Геть з мого лісу і з моєї землі, геть! Я вам покажу право!

Граф хотів ще раз ударити Івана, але хлопець махнув шапкою коневі перед очі, кінь скочив убік, і граф від несподіванки ледве втримався на ньому. Хлопці, користуючись цим, чкурнули в грабину. Вони знали, що конем за ними проїхати неможливо, а пішки граф не побіжить, бо, хоч і побіг би, все одно не наздогнав би їх. Граф казився, верещав, наказував негайно, вийти з лісу, грозив застрелити, навіть вистрілив два рази з револьвера, але хлопці і не думали вертатись. Вони були певні, що в гущавині їх не дістане ні граф, ні його куля. Граф постояв кілька хвилин і, не дочекавшись хлопців, від'їхав, а хлопці, посидівши, почекавши,

4 В. ГжицькиГі, т. 2

97

поки стукіт кінських копит не затих, почали спускатись протилежним лісистим схилом гори в долину, до села Грицівки, щоб звідти повернути додому. До лисячих нір уже не йшли, настрою не було. Спускались поволі, розмовляючи про несподівану напасть.

— Тебе дуже болить? — спитав Микола.

— Зараз не дуже болить, але пашить, — відповів Іван.

— Роздягнись, подивимось.

Іван скинув піджачок, стареньку латану сорочку з простого полотна домашнього виробу, і Микола побачив через усю його вузьку спіку червоно-синій набряклий пруг.

— Як же він страшно тебе вдарив! — крикнув Микола.— Ти знаєш, якби оце зараз піти до лікаря, то на того пана можна б подати до суду. Хай би його покарали. Як він смів бити?

Микола розплакався. Ковтаючи сльози, він придумував найстрашніші кари для графа. Він уявив себе зараз дорослим, і ось він викликає графа на двобій і вбиває його за кривду, заподіяну приятелеві. Але кривавий знак на спині дійсний. Фантазії зникають.

— Ходім додому і скажемо твоєму татові, щоб подали на графа до суду,— радить він рішуче.

Іван усміхається з наївного друга. Він не набагато старший від Миколи, всього на рік, але розум у нього практичніший, він знає думку свого батька про суди і каже:

— Ти думаєш, що я виграв би? Де ти бачив, щоб мужик, судячись з паном, виграв? — Це Іван повторює явно чужі слова.— Ще, може, з яким підпанком, то може, але з графом?.. Цей же має кілька сіл власних, своїх ланів він за день конем не об'їде, а грошей у нього — хоч греблю гати. Ти думаєш, що він оце мене одного вдарив? Він б'є свого економа, управителя, лісників. Мої тато оповідали, що він раз старого лісничого, сивого чоловіка, бив цим самим гарапником, і той стояв перед ним без шапки та ще й прощення просив. Побачиш, що він за нас Амброса, побережника на цій ділянці, поб'є за те, що ми були в лісі, а він не бачив.

— Не дай бо', щоб через нас людину били! — сказав Микола.

— А що зробиш? Він пан, і йому все можна,— промовив Іван,

— Чому ж? — задумався Микола.

З того пам'ятного дня хлопець почав задумуватись над питанням соціальної нерівності. Воно постало перед ним перший раз в його коротенькому житті і породило нескінченні "чому?".

Чому пан має тисячі моргів поля, а Шкрибайло і Старощук ні одного, а батько його приятеля Тимко Дума тільки півморга? Чому люди працюють, а граф тільки їздить і б'є людей? Чому на світі багаті і бідні, пани і мужики? Чому нема рівності?

Багато ще питань виникло у хлопців, що серед невинної дитячої забави зіткнулись раптом з жорстокою несправедливістю і перший раз в житті задали собі питання не дитячі, на які, звичайно, відповісти не вміли.

Удома, поскаржившись батькам, одержали однакові відповіді, що не треба було ходити в ліс і пхатись на очі панові, що треба старатись бути подалі від напасті.

— Бався на своєму подвір'ї,— сказав батько Миколі.— А по панських землях не ходи. Чого тобі було лазити в ліс? Чого ти там не видав? У селі бався!

— Але ж бо і наше село належить йому,— сказав Микола.— Куди не підеш — усе його. Недавно, говорив мені Іван Дума, ловили хлопці вудочкою рибу біля їза, а він їхав понад річкою і попроганяв малих рибалок. Чи йому шкода було тої риби, тих дрібних

плотичок, що їх і качки не їдять, і тих кобликів нещасних? В лозину не підеш, бо його, ліс його, гора його, може, ще шкільне подвір'я теж його? — майже в розпачі спитав Микола.

Батько подумав хвилину і сумно похитав головою.

— Кажучи правду, — промовив він тихо, — і це його. Захотів би граф, і мене міг би вигнати, незважаючи на те, що я вже двадцять літ учителюю і службовець державний, не його, а все ж він має право і до мене, бо з кого складається управління державне? З його родичів, знайомих, словом, з таких панів, як він сам. І недарма виникла приказка: "Панові з паном знатись, а біднякові зась".

— Як же це так? — допитувався Микола.

— А так: він давав згоду на мою роботу в його селі. Навіть попа без нього в селі не поставлять, він дає так звані "презенти", тобто згоду на такого-то попа. А здавалось би, яке він має відношення до духовенства?.. Але чому ти про це питаєш? — схаменувся батько

4*

99

Миколи.— Чому думаєш про це?' Тобі ще рано про таке, ти бався поки що, користай з волі. Коли б граф знав, хто ти такий, то, певно, нічого не сказав би,— додав батько.

— А Іван? — спитав з болем у серці Микола. — Що винен був Іван? Що він зробив цьому панові злого? За те, що сказав "ліс божий", треба було бити, та так сильно бити хлопця? Ви б побачили, яку криваву смугу зробив він Іванові своїм гарапником на спині!

Микола заплакав, згадавши слід від удару на спині товариша, але більше, мабуть, від того, що згадав старенький піджачок товариша, його грубу латану сорочку.

— Не плач,— заспокоїв батько.— Для графа, бачиш, ти одно, а Іван друге.

— Але чому? — вирвалось у хлопця.

Батько не відповів. Щоб скерувати думки сина в інший бік, він спитав, чи Микола був чемним з графом, чи поклонився і чи не огризався?

Микола мовчав. Він чекав інших слів від батька, він думав, що батько обуриться, почувши про побої, заподіяні його товаришеві, може, й заступиться, а воно он що...

"Батько боїться",— майнуло в думці. Він повернувся і пішов у двір, залишивши батька в роздумі, чи питан* ня і вся мова сина випадкові. Таким він сина не знав.

Через кілька днів Микола попросив у батька дозволу піти до діда.

— Там хоч ніхто гарапником не битиме за те, що в лісі гуляєш, — сказав він.

Батько не заперечував.

— Іди,— сказав. — Хоч і тут тобі нічого не було б, коли б граф зустрів тебе в лісі самого та знав, хто ти,— додав він.

— Чому ж то?

— А так. Ти думаєш, що у лісі в діда інакше? Тобі можна гуляти в лісі, бо ти внук дідів, а простим хлопцям із села можна, як ти думаєш? Не можна, правда? Отже, не тільки графа треба обвинувачувати, що не пускає до лісу, але й твого діда, і тебе

самого, коли б поставити на його місце.

— Так чому ж це так?

— Цього, бачиш, я вже не знаю. Так було споконвіку, так світ влаштований. Один має багато, другий більше, а третій нічого не має. З цим треба б...— він хотів сказати "боротись", але злякався самої думки і сказав: — примиритись. Одно тобі треба пам'ятати,— продовжував батько,— щоб самому бути порядним, добрим, не гребувати біднішим від себе, не ставити себе вище інших, а уміти бути чемним, але не принижуватись, мужика шанувати, бо він є основа народу, якому ми служимо і тобі доведеться служити.

— Скажіть, а граф також служить народові? — спитав Микола.

— Граф не служить, а обдирає народ,— відповів батько, та зразу ж схаменувся.— Знов ти своє! — grimнув із серцем. — Я вже сказав, що так влаштований світ і ми з тобою нічого змінити не можемо. І ще прошу тебе ніколи про це не думати і, не дай бог, про це говорити! Виростеш — зрозумієш.

Якось незабаром по цій пригоді в лісі виїхала вся сім'я Гаєвських до лісничівки закінчувати там вакації. Одного веселого сонячного ранку прийшла підвода від діда і забрала всіх. Перед від'їздом Микола бігав прощатись з Іваном, який дуже посумнів з приводу від'їзду приятеля. Сам Микола мало не заплакав, прощаючись, але, від'їхавши за село, відразу заспокоївся, переповнений новими враженнями від дороги, самої їзди, коней, що ними дозволив правити Дмитро, від віжок і батога, які він гордо тримав у руках. Не доводилось дуже тужити за ним і в лісничівці. Правда, він часто згадував Івана, бо той був би добрим товаришем у тих забавах, які давав і обіцяв давати ліс; з малими сестрою і братом забава не могла бути така повна, як з Іваном, але доводилось миритись, тим більше, що був знайдений вихід із цього важкого становища. Микола зав'язав знайомство з дітьми побережника. їх було троє, всі менші від нього, до того ж дівчата, і йому, гімназистові, не личило бавитись з малечею, але в лісі цього ніхто не бачив. Тим більше, що найстарша дівчинка побережника була жвава, проворна, прекрасно лазила по деревах, не боялась ні жаб, ні вужів і вміла ловити раки. Улюблені ігри відбувались звичайно на долинах, над річечкою, що ділила землі двох власників, двох польських графів, які, може, й не бачили ніколи своїх маєтків, а тільки проживали ті прибутки, що давали їхні землі.

На тих долинах по цей бік річки були городи — теж власність панська, якими мали право користатись лісничий і побережники як своєрідним додатком до оплати їхньої праці. Городи спускалися з пологої гори до самої річки. Великих прибутків вони не давали, бо кожна злива змивала родючий шар землі і зносила його в річку, а коли що й вродило, то збирали звичайно борсуки і дикі кабани. Проте городи оброблялись і засівались переважно кукурудзою. Біля цих городів діти звичайно бавились. Забав не перелічити. Були й жорстокі, як випалювання ос і шершнів у дуплах дерев, убивання камінням водяних щурів, яких водилося багато в річці; а були й мирні забави, як збирання диких полуниць, суніць, грибів, терну, диких грушок і яблук.

До дуже приємних забав належали ловля риби і раків. Риби мало було в річці, та й

ловила вона погано, зате раків — сила-силенна. Ловили Микола і дівчинка побережника, а малеча збирала їх у мішок і бавилась ними на березі. Ловля була дуже примітивна: засували руку під камінь, рівночасно піднімаючи його, і якщо під каменем був рак, то він звичайно потрапляв у руки. Бувало, що раки чіплялись за пальці і щипали до крові, а раз Микола вхопив у нірці замість рака водяного щура, а він цих звірів дуже бридився. Ясно, що в таких випадках на березі лунали верески, крики, сміх — усе разом.

Якось під час таких забав діти побачили пастушка, хлопчика з Миколу ростом, що пас корову за річкою, на чужому боці. Діти якраз розпалили багаття і збирались пекти в огні раків, яких тільки-но наловили. Пастушок, зваблений димком, підійшов до берега. Був він босий, у полотняних білих штанцях, закованих вище кісточок, у солом'яному капелюсі і старенькій латаній свитині, накинутій наопашки. Сорочка, груба і не дуже чиста, розхристалась на грудях.

— До вас можна? — спитав пастушок.

— Ні, не можна,— відповів грубо Микола. Він нахмурився, як бичок, що збирається вдарити.

— Чому не можна? — спитав пастушок, не звертаючи уваги на грізну позу Миколи.

— Бо не можна.

— Чому?

— Тому. Це наш город, і нічого тобі тут робити.

— А я піду,— сказав пастушок.

— Спробуй тільки! — погрозив Микола.

— 1 спробую.

Пастушок закотив штанці вище, одягнув свиту на рукави і увійшов у річку.

— Вернись! — крикнув Микола.

Але хлопець не слухав. Миколі стало ніяково. Не відізватись на це було неможливо,— не дозволяла гордість. Він зірвався з місця і став перед хлопцем.

— Стій! — крикнув, розставивши руки, щоб загородити пастушкові дорогу.

Але той відхилив одну Миколину руку і вийшов на берег. Микола вхопив його за рукав, та пастушок встиг уже укріпитись на березі і пхнув Миколу в груди.

— А! Ти битись? — крикнув Микола і вдарив пастушка в лице.

Хлопці зчепились, і почалась боротьба, в якій пастушок скоро почав здавати. По кількох хвилинах Микола підняв його і кинув на землю, повалившись і сам. На землі хлопець більше не пручався, і Микола пустив його. Встаючи і обтрушуючи своє стареньке вбрання, пастушок сказав:

— Я не можу з тобою боротись, бо ти пан, їси м'я-со щодня, у тебе сила, а в мене від бараболі...

Ці слова хлопчика і сам його вигляд після борні залишились у пам'яті Миколи на все життя. В першу хвилину йому стало невимовно соромно. Зразу став перед очима граф,— пригода в лісі, згадалось власне обурення вчинком графа, прийшли на пам'ять повчальні слова батька, і зробилось до нудоти огидно. Адже він повторив вчинок графа,

він зробив те саме, що той, не будучи ні графом, ні власником, не маючи ніяких прав ні на цей ліс, ні на город, ні на берег, користаючи тільки з того, що дід його лісничий у цьому лісі і він, його внук, має дозвіл у ньому бавитись.

Щоб зам'яти як-небудь цю неприємну сцену, Микола почав брехати, що м'яса він зовсім не їсть, а як і їсть, то дуже рідко, що він теж їсть бараболю і... більше не знав, що говорити. Але пригадав, що в носовичку, в одному ріжку, мав зав'язаних десять грейцарів. Він негайно витягнув їх і подав пастушкові.

— На тобі, — сказав, — купи собі щось. Пастушок з недовір'ям глянув на монетку.

— Мені не треба, — пробурчав він ображено.

— Ну візьми, візьми, — заохочував Микола. — Коли хочеш, то будемо бавитись разом, раків пектимемо. Хочеш?

Пастушок узяв десятигрейцарову монетку і сказав, що буде бавитись, але спершу заверне корову, бо то така худобина, що піде й піде, тоді не знайдеш.

Він знов закотив штанці і пішов на той бік. Більше не повернувся, боячись, очевидно, щоб ще, бува, не відібрали грошей. До панів, навіть таких, як Микола і його компанія, у хлопчика не було довір'я.

Ніколи дні у школярів не бувають такі довгі, як до вакацій, і ніколи такі короткі, як під час вакацій. Ще перший місяць так-сяк, але другий — котиться швидко, мов камінь з гори.

Микола й не спам'ятався, як минув той другий місяць, як прийшов день, коли треба було залишати ліс з його radoщами і вертатись додому, щоб там зразу ж, лаштуватись у дорогу. Перший раз в далеку дорогу, на довгий час, аж до різдвяних свят, а властиво (цього ще не розумів Микола) на все життя.

Днем прощання з лісом була неділя в кінці серпня, Микола зранку обійшов усі улюблені місця. Він побував у стайні, stodолі, на току і на пасіці, в саду, в знайомих куточках лісу. З усім він прощався: коней гладив, обнімав телят, шептав слова прощання stodолі, коморі, стебникові, будці, стіжкам, ялинникові, куди любив ходити, і прибіг додому, коли вже батьки його, попрощавшись, мали сідати на віз.

— Швидше, сину, куди ж ти ходив? — докоряла мата. — Прощайся і поїдемо, нема часу.

Микола кинувся обнімати добру бабуню, що стояла мовчки на ґанку, ласкаво усміхаючись. Вона ніколи, навіть у найтяжчі хвилини життя, не плакала, не вміла плакати. І зараз шкода було внука, жаль було дивитись на його дитяче горе. Вона всією рукою взяла внука за вухо, поцілувала в чоло і благословила на нову дорогу. Дідусь виголосив на прощання коротеньке напутнє слово, підкреслив значення науки і подарував онукові ринського, але це не компенсувало того, що втрачав Микола, від'їжджаючи з лісничівки.

Після промови діда всі сіли на віз, Дмитро цьвохнув на коні, і лісничівка залишилась позаду.

Зараз Миколу не радували ні ліс з його красотами, ні коні, ні їзда; йому не хотілось уже й правити кіньми, — такий великий смуток був у душі.

Удома чекала Миколу неприємна несподіванка: Тимко Дума за літо передумав віддавати сина до гімназії. Іван оповів про це з плачем. Тепер від'їзд в незнайому школу, в незнайоме місто, в незнайоме помешкання ставав ще страшніший. І досі важко було уявити життя поза домом, а тепер ще важче. Іван,— єдиний, хто міг нагадувати рідне село, з ким можна було порадитись, поговорити,— не їхав. При зустрічі з Гаєв-ським Тимко пояснив, що не зможе утримати сина в місті.

— Таж там треба щомісяця платити гроші, пане, а я де візьму?

— Може б, якось вдалося заробити,— міркував Гаєвський,— В гімназії мусить також бути якийсь фонд для бідних талановитих школярів. Треба поїхати, роздивитись, розпитати. Жаль хлопця, шкода, щоб пропав марно. Поїдьте, Тимку.

Але Тимко й слухати не хотів.

— Ні, пане директор, не можу,— сказав він.— На мундир треба, на перші пори треба, на книжки треба, а де гроші брати? А заробітки які? Ні, хай уже перебуде цей рік удома, а на той рік, як живий буду, віддам до семінарії учительської. Там не так довго треба вчитись, та й хліб власний ближчий з семінарії, ніж із гімназії. Тільки подумати: учи його вісім років у гімназії, а потім ще чотири роки в університеті. Де ж то бідний хлоп може витримати? Це багачам під силу, панам, посесорам, що маєтки мають, або хоч службовцям, що побирають щомісячно платню, але нашому братові — мужикові, робітникові, що з праці рук живе, з поденщини — про гімназію не мріяти. Спасибі вам, що вчили його два роки задурно,—закінчив Тимко.—Дай вам, боже, здоров'я. А Івана цього року до школи не віддам.

Останні два дні перед від'їздом з дому Микола ходив як підмінений. Ні до чого не брався, ніщо його не цікавило, він не хотів бавитись і їсти перестав.

— Мав хлопець такий прекрасний апетит — і раптом мов хто рукою відняв,— журилась мати.

Батько потішав, що все налагодиться, але сам погано приховував хвилювання. У хаті панувало напруження, якого не було раніше. Для Миколи чекання від'їзду стало незносим. Йому хотілося, щоб все швидше закінчилось, щоб минули ці муки чекання, коли така доля, і коли вже доконче треба їхати, то їхати негайно. В глибині душі він дуже заздрих Іванові, який ще на рік лишається вдома, але про це ніхто не довідався.

Настав, нарешті, день від'їзду. Прокинувшись уранці, Микола побачив на стільці, що стояв біля ліжка, замість свого старого одягу,— мундирчик, вичищені черевики, від яких він майже відвик за літо, ходячи босий, і нові шкарпетки. Серце хлопця стиснулось від болю. Так, це був кінець безжурності, щастя. Микола почав натягати на себе незвичну одягу, яка зараз не здавалась ні гарною, ні цікавою.

Почувши, що син не спить, мати увійшла до його кімнати.

— Уже одягаєшся? — спитала ласкаво.— Добре спав?

— Добре, мамусю!

Микола кинувся на шию матері і заридав так ревно, як, мабуть, ніколи в житті.

Мати заспокоювала, як уміла, хоч самій серце боліло. І в неї це було перше розставання з дитиною на довгий час.

За якусь годину вже стояли перед домом коні Степана з-під корчми, замовлені ще звечора на станцію. Сина проводжав на станцію батько.

Прощаючись з матір'ю, сестрою і братом, Микола не плакав. Він наче закам'янів з горя і болю. Йому одного хотілось — щоб вже рушали коні, щоб швидше від'їхати від хати.

Нарешті батько, глянувши на годинника, дав знак рушати. Минаючи придорожній хрест, що стояв зараз за шкільним городом, Микола хотів було помолитись, але не знайшов слів: все переплуталось у голові, сковане болем. Він оглянувся. Школи вже не було видно, тільки верх її даху. Над ним літали його любимі голуби. Далі нерви не витримали, і він заплакав гірко, нестримно, хоч і не усвідомлював, що прощається не тільки з домом, а й зі своїм прекрасним дитинством назавжди.

Перед кіньми стелився кам'янистий білий шлях, а перед Миколою довгий і незбагненний шлях життя...

По відході квартирантів у лісничівці стало порожньо і сумно, а крім того, ще й не дуже безпечно. В недалекому селі Ласківцях зупинилась на досить довгий час кінна гірська артилерія, і два артилеристи, видно, з чиеїсь намови, приїжджали до лісу майже щодня на грабунки. Раз вони постріляли дідових поросят, другий раз забрали усіх гусей. Доки мешкали солдати, такі наїзди були не страшні, а тепер лісничівка була здана на ласку і неласку долі. Приїжджали якось двічі вершники з "дикої" дивізії. У величезних баранячих шапках, великих чорних бурках, з кинджалами за поясами, вони виглядали страшно. Але їх угостили сніданком, почастували вином, і вони від'їхали спокійно, як і приїхали.

Після відходу лісорубів забракувало, видно, на будівлю бліндажів лісу, але командування не прислало постійних лісорубів, а приганяло кілька разів цілі взводи солдатів з сокирами. Вони рубали ліс і вертали назад на свої квартири в села. З солдатами приїжджали верхи офіцери, і ось Миколі довелось бачити, як ці офіцери били солдатів. Один молодий жовторотий прапорщик бив старого солдата по обличчі до крові, і коли той хитався від кожного удару, офіцер кричав: "Смирно!" — і бив ще жорстокіше.

Через кілька днів Микола знов був свідком збиткування офіцера над рядовим. Як і той раз, прийшов на лісничівку взвод військових лісорубів під командою іншого, старшого начальника. Він зупинив взвод перед домом Смяловського, дозволив курити, а сам сів на лавку перед ґанком відпочивати. Біля лавки лежала в'язка дранки для оббивки стіни. Офіцер витягнув з горстки вузеньку дощечку і бавився нею: стинав, як шаблею, голівки квітів, листки з галузок клена, що звисали над лавою. Коли підійшов взводний і про щось доповів йому. Змісту доповіді Микола не чув, але догадався, що це була якась скарга, бо за якусь хвилину унтер привів перед грізні очі командира солдата — літню людину з ополченців, із яких, зрештою, складався увесь цей взвод. Ополченець виструнчився, притулив праву руку до козирка, та не так, видно, як цього бажалось начальникові. Той спалахнув, скочив з місця і з розмаху вдарив солдата драницею по обличчю, та так сильно, що кінець її обломився об вилицю і полетів дотолу. Це ще

гірше розлютило бравого вояку, він поламав решту драниці на голові солдата до цурки, він потім і цурку кинув своїй жертві в обличчя.

Солдат устояв на ногах, але з очей його потекли сльози. Мабуть, не так від болю, як від образи і безсилої ненависті. Рота стояла мовчки, немов онімівши. Що творилось у душі кожного солдата, не важко відгадати.

Це були дуже важкі картини. Миколі пригадувались тоді вечірні оповідання недавніх квартирантів про те, як б'ють офіцери солдатів у тилу, про те, як ті на фронті розплачуються зі своїми мучителями, вбиваючи їх при першій нагоді, оповідання про велику соціальну нерівність в царській армії, яку він бачив тепер на власні очі. Це не могло до добра довести. А проте російська армія перемагала. Усю зиму йшли запеклі бої на всьому східному фронті, в яких переможцями виходили російські війська. Вони зайняли деякі карпатські переходи і рвалися в Угорщину, а тим часом здалась на ласку ворога, давно обложена фортеця австрійська Перемишль, а з нею сто двадцять тисяч австрійців потрапило в полон. Серед них були і два дядьки Миколи. Проходячи повз рідні місця, вони встигли дати знати про себе через випадкового знайомого, а цей потім сповістив сім'ю листом.

— Для них війна закінчена,— говорив батько Миколи, потираючи руки.— Дуже добре, що так сталось. Тепер вони в глибокому тилу дістануть якусь роботу і спокійно чекатимуть кінця війни. Нічого груди свої підставляти під кулі за Австрію.

...Надійшов травень 1915 року. Німці вирішили за всяку ціну підкорити Росію і примусити її укласти сепаратний мир. Вони добре врахували її скрутний стан, розклад в її тилу і частково на фронті. Російським військам доводилось воювати в неймовірно важких умовах, не вистачало не тільки снарядів, але й патронів, солдати багнетами стримували ворога, озброєного до зубів, а все ж таки змикали прорваний фронт і чинили опір німцям, незважаючи на те, що в армії бродило вже глухе ремство. Не стало не тільки снарядів і іншої зброї, не стало обмундирування, не стало й харчів. У війську все голосніше лунали голоси про командирів-німців у російській армії, про таємний зв'язок німки цариці з німецьким генеральним штабом, заговорено про зраду.

Фронт поволі відсувався із заходу на схід і зупинився нарешті над річкою Стрипою. Тепер щодня в лісничівці було чути гупання гармат. Це гриміла австро-німецька артилерія.

Одного дня гарматні постріли пролунали цілком близько. Здавалось, що зразу за лісом. На лісничівці всі були стривожені. Одначе постріли швидко вмовкли, а через деякий час попри лісничівку проскочили візки з амуніцією і кілька солдатів.

Незадовго потім прийшли німецькі війська. Спершу з'явився патруль із шести чоловік. Вояки оточили хату, і один увійшов досередини. Говорив з ним Микола. Німець питав, чи не бачив російського патруля, чи не було козаків, які частини пройшли через ліс. Микола розказав, що знав. Патруль посидів кілька хвилин, вояки покурили, попили води і пішли по слідах відступаючих, а через годину-дві до лісу ввійшла велика військова частина. В помешканні лісничого зупинився штаб. Над лісом пролетів літак. По ньому почали стріляти з рушниць, і він зник, не кинувши бомб. Можливо, він не мав

їх на своєму борту.

Увечері штаб і військо залишили лісничівку, вважаючи її, видно, непридатною зі стратегічних міркувань. Того ж самого вечора на лісничівці не дорахувались двох корів.

— От вам і наші! — сказав Микола, коли пастух Антошко розповів, як німці вкрали корів.

— Та то шубравці прокляті,—обурювався дід.— Вони завжди воювали і воюють грабованим, у своїй державі хліба не вистачає для всіх, так вони війни затівають! Держава, яка грабує, не може війни виграти,— зробив висновок дід.

Дід довго не умів сердитись, і жаль за втраченими коровами минув, але недовір'я до армії союзника Австрії та й до неї самої залишилось. З того часу, як сини дідові потрапили в полон, жили і працювали в Росії, симпатії діда переходили на її сторону.

Німці недовго затримались в новозайнятих місцях., Через кілька днів вони відступили на старі позиції.

Осінь і зима минули порівняно спокійно. Лісничівку ніхто особливо не турбував. Час від часу приїжджали солдати за дровами, за сіном, але це були рідкі випадки. Микола, як і раніше, ходив до лісу, читав книжки, однаке таке становище не задовольняло його. Незвичайні вакації тягнулись неймовірно довго. Молодші сестра і брат почали поволі самотужки опановувати курс шкільних занять, хоч непланово, несистематично. Настрій у всіх був пригнічений: війна набридла.

На східному фронті було більш-менш тихо, німці воювали на заході з французами; навесні шістнадцятого року австрійці пішли наступом на Італію, щоб "покарати" її за зраду; і справді, італійцям завдали великої поразки, а східного фронту не чіпали. Розрахунки німецько-австрійські були: покінчити з західними ворогами, а тоді кинутись на Росію і знищити її. Але ці розрахунки не справдилися. На початку літа російська армія, відпочивши і так-сяк озброївшись, почала новий наступ. Швидким маршем росіяни зайняли усю Східну Галичину, Буковину і знов увійшли в Карпати. Російські солдати, що брали участь у наступі і, поранені, повертали назад, в тиллові госпіталі, говорили, що коли б російська армія мала тоді достатню кількість снарядів, австрійці були б розгромлені вщент.

Однак не тільки недостача снарядів у російським війську була причиною того, що австрійці утримались ще деякий час в бойовій придатності. Затяжка війни, суперечності серед вищого командування, нелади в інтендантстві, економічна розруха і, головне, великі втрати в людях викликали незадоволення серед народу. Почався швидкий зріст революційних настроїв серед населення і війська. Продовжувати війну стало важче, хоч при другій окупації Галичини і Буковини царський уряд узяв інший курс, ніж за першої окупації. Генерал-губернатором, замість Бобринського, призначено Тре-пова. У цього генерала політика була зовні дещо інакша, ніж у його попередника, але тепер стало гірше матеріально. Наближалась зима, в селах почався голод. Фронт вимагав продовольства, а його ставало щораз менше і в тилу, довіз його був важкий, залізничі перевозили зброю і поранених, отже, за все покутували прифронтові села. У них забирали за плату і безкоштовно все, що пощастило взяти, просто грабували. '

На лісничівці залишилось тільки дві корови, та й ті треба було ховати. Не стало свиней, гусей. Злидні підкрадались і до лісничівки.

—: Що ж будемо робити, пані? — питала Антошка, сидючи у кухні на лаві.— Як ще так довше потягне — помремо з голоду.

Сиділа велика, важка, з лицем жовтим, одутлим, очі, підведені синцями, дивились мертвотно в одну точку.

— Повірите, ледве дійшла, ноги як колоди. А що буде взимі? Вона не за горами!

Баба поставила перед гостею велику полив'яну миску кулеші з молоком і великий шмат хліба. Антошка їла жадібно. Дивитись на неї було страшно.

— А як же твій Федь? — питала бабуня.

— Все голодний,—говорила Антошка в перервах між ковтками страви.— Учора зварила чавун бараболі, як колись для свині варила. З'їв усю і встав голодний. Встидно сказати, але і я така. їм, їм ту бараболю, нема куди вже пхати в себе, а їсти все хочеться.

— Омасти нема, ось чого бракує,— журилась баба.

— Де нам про омасту думати,— зітхнула Антошка.

— Я тобі дам пляшку олії і трохи муки разової пшеничної. Треба якось перетриматись до кінця війни,— вирішила баба.

— А де її кінець, пані?

До кухні увійшов дід. Антошка привіталась, сидючи,— хотіла встати, але не змогла.

— Сиди, сиди, їж,— сказав дід, коли Антошка поворухнулась.— Біда в тебе?

— Ой, біда, пане, біда! Ще такої не було.

— Вірно,— сказав сумно дід.— Були і в мене колись корови, свині, гуси. Тепер нічого нема. Дві корови зосталось, а звідки я знаю, що їх сьогодні не заберуть? Війна, безправ'я, кара божя!

Помовчали.

— Я би просила, аби нам пан лісничий дозволили вивезти фірчину ріща. Нема раз чим запалити, холодно,— сказала Антошка.

— Ідіть до Смяловського, чого ви всі до мене ходите,— сказав дід.

— Ой, хто б до нього йшов? Та то ошуст,— промовила Антошка.

Дідові сподобалось, як жінка схарактеризувала його ворога.

— Поганий чоловічина, нема де правди діти,— сказав дід.— Що ж, купку я тобі дам. Вивезти не маєш чим?

— Та де, ні, нема,— журилась Антошка.

— Вивези їй своїми,— попросила бабуня, — поки ще маємо коні, треба допомогти людям.

— Та я не відмовлюсь,— сказав дід.— Хай Федь приходить зараз з неділі, вивеземо.

18

Якось у кінці грудня завітав до Миколи в гості його шкільний товариш Михайло Лукаш. Зустрілись на ганку. Микола якраз йшов у ліс і, побачивши товариша, зрадів невимовно. Михайло виріс, змужнів, став красивим парубком. Микола повів його в хату

знайомити з дідом і бабою, бо з батьками і ріднею Миколи він був знайомий.

— Це мій товариш по гімназії і однополчанин,— сказав" жартуючи, Микола.

— А це в якому полку ви служили? — питав здивований дід.

— А в легіонах українських, забули?

— Та ти там і дня не був, здається? — сказав дід.

— Вірно, але я з того горе-легіону Михайла вирвав.

— Та я там довго і сам не попасаю би, — сказав Михайло.— А ти куди зібрався? — спитав він Миколу.

— У ліс, я ж служу. Я помічник лісничого, хіба не знав?

— Як не знати, знав, тому й прийшов, що знав. Я думав, ти трохи посидиш з нами, не підеш зараз до лісу.

— З приємністю посиджу трохи, але потім все ж таки піду; служба не дружба.

— Розумію. І я піду з тобою.

— А хіба ти не втомився? Ти пішки?

— Ні, я приїхав, і чим ти думаєш? Машиною! І з ким? З москалями, — розповідав весело Михайло.— Офіцер, що в нас стоїть на квартирі, мав справу до Могильниці і запропонував мені проїхатись з ним. А він хороший хлопець, я пригадав, що ти зараз в мо-гильницькій лісничівці, і погодився. Яких я новин від нього набрався!.. Ай-ай-ай!

— Почекайте з новинами,— перебила Миколина мати.— Я подам сніданок, ви поїсте, а тоді і нам розкажете... Я також хочу послухати.

На лісничівці давно вже було по сніданку, але вся родина зібралася в їдальні, щоб послухати гостя.

— Головне, що я вам скажу,— почав Михайло, не перестаючи жувати,— це те, що війна скоро скінчиться.

— Бог би з вас говорив, — вирвалось у матері.— Чи ж справді?

— Правда. Офіцер оповів мені під секретом, що в Петрограді, Москві, Києві і всіх великих містах і селах відбуваються голодні страйки і демонстрації, нарід вимагає миру і хліба. По селах голодні бунти. Поліція не може справитись з демонстрантами, війська пускати проти робочих уряд боїться, бо вже не вірить і війську. Це, каже офіцер, не дев'ятсот п'ятий рік.

Слухачі жадібно ловили кожне слово оповідача. Його відомості лякали і радували.

— Закраюється на революцію, — сказав батько Миколи.—Дев'ятсот п'ятий рік так само починався демонстраціями, а потім та кривава неділя, що коштувала стільки життів і крові робочих.

По сніданку товариші вийшли надвір. Микола — в ліс на службу, а Михайло — проводити товариша на місце роботи, щоб там на самоті поговорити про свої справи, в які всю родину не слід було втаємничувати.

День був чудовий. Зима тільки-но почалася, сніг уже покрив тонким шаром землю, на ньому видніли в усі сторони заячі сліди, де-не-де голубіли тонкі ланцюжки лисячих слідів, на якомусь суховерху стукав дятел, десь недалеко кричала сойка. Під ногами поскрипував захований у сніг мороз.

— Коли б пішли тоді з австрійцями, не ходили б сьогодні по цьому милому ліску, — промовив Михайло.

— Чи взагалі ходили б, — сказав на це Микола. — Цікаво, — продовжував він, — цікаво, що з тим українським легіоном, що мав здобувати Україну для Габсбургів?

— Його вже давно нема, — відповів Михайло. — Про це я чув. Легіон поліг увесь на схилах Карпат, а рештки були включені в склад основної австрійської армії. Невже ти не чув про це?

і— А що тут, у лісі, почуєш?

— Хіба сюди не заходили солдати?

Як ні? Заходили, ще й які! — сказав захоплено Микола. — У нас стояли на квартирі з місяць такі прекрасні люди! Ніколи я не думав, що серед простих солдатів могли бути такі.

Микола розповів про Лебеденка, про його пророцтва щодо кінця війни і революції.

— І слова його справджуються.

— Вірно. Що таке оті страйки, демонстрації? На мою думку, це початок кінця війни. Погоджуюєшся?

Микола хитнув головою.

— А знаєш, — сказав по хвилині Михайло, — на початку війни були хвилини, коли я жалкував, що мене не взяли на війну. Думаю, люди вернуть з війни героями, і соромно буде їм у вічі глянути — вони воювали, а я сидів, розумієш?

— Розумію, тобі хотілось теж убити кілька людей.

— Ні, зовсім ні.

— Чого ж тоді хотілось їти воювати? Воювати — це убивати, так же? Який тоді сенс війни, коли не так?

— Вірно. Слава богу, це було на початку війни, потім, коли я придивився до всіх принаданостей її, воювати відхотілось.

— Я, признатись, ніколи про військову кар'єру не думав, — сказав Микола, — тим більше з рук Австрії, та й удома в мене панував завжди дуже невійськовий дух. Не знаю, звідки в тебе така войовничість.

— Це було колись і, ясно, з невеликого розуму. Помовчали.

— А як твої сердечні справи? — спитав знов Микола, міняючи тему. — Як успіхи у Кубраківни?

— Прекрасні.

— Що ж, вітаю.

— Ти не знаєш, що саме прекрасне.

— Думаю, що сердечні справи.

— Помиляєшся, зараз прекрасне те, що їх нема.

— Як то?

— Так.

Михайло почав розповідати, як ішли його справи і як скінчились.

— Я був закоханий в Дуську. Принаймні так мені здавалось, бо по році я переконався, що ніякого почуття нема.

— Мабуть, раненько нам про це думати? — спитав Микола.

— Мабуть, — погодився Михайло.

Два дні гостював Михайло у Миколи. Хлопці наговорились досхочу, намірялись, і третього дня вранці Микола відвіз товариша дідовими кіньми аж під саму Теробовлю. До міста не заїжджав, бо боявся, щоб хто не відібрав підводу" Тоді це було звичайне явище — підводи забирали для поранених, для інших потреб,— це був військовий час. Були випадки, що підводи забирали і заганяли світами. Щоб врятуватись хоч самим, візники лишали вози і коні напризволяще, а самі пішки втікали назад до села.

Попрощавшись із товаришем, який пішов далі додому на своїх, Микола повернув назад. Проїжджаючи пустинними полями, пригадував той час, коли він повертався до хати на початку війни з палаючої Теробовлі цією самою дорогою, але з іншими настроями, і вернувся думками назад, до початку війни, що вже три роки тривала, замість трьох місяців, як пророкували доморослі політики, згадав жандарма-німця і перший в житті арешт. Микола здригнувся. Чи будуть ще в його житті арешти? Він пригадує Лебеденка і його слова: "Од тюрми і од суми не зарікайся". Тоді він навіть не розумів самого слова "сума", і солдат пояснив, що це торба. Тоді, коли він ще не знав російської мови, смішно чомусь виглядало це слово "сума". До того нещасливого арешту, який тривав усього кільканадцять хвилин, він не уявляв, що людина може потрапити до тюрми, не вкравши, не вбивши, а після пояснень Лебеденка почав інакше на це все дивитись.

Роздумуючи над цим, він все більше переконувався, що велика правда криється в цій мудрості народній і як близько людині до цих двох страшних становищ. Михайло говорив про близькість революції. Що принесе революція його народові і йому особисто? Якими віхами буде позначене його життя?

Проїжджаючи повз місце, де того пам'ятного вечора бились за самку сернюки, він пригадав ту сцену, ту місячну чудову ніч, а потім щасливу зустріч вдома.

"Чи буде в мене коли сім'я? Чи буде в мене жінка, ласкава, добра, як моя мати?"

Серед таких мрій Микола заїхав у двір. На ґанок вибігла майже вся родина, радісно вітаючи його. Боялись, щоб із ним що лихе не трапилось.

19

Зима затягалась. Минуло десять днів березня, а тепла все ще не було. Сонце наче прогнівалось на землю. Вигляне зранку, гляне на неї, окопами та вирвами від снарядів, мов віспою, вкриту, і заховається за хмари, заслонить золоте обличчя від людського божевілля — війни. Від коротких поглядів сонця дерева в лісах плакали — в них починався весняний рух соків, довкола стовбурів сніг розтавав і утворювались водяні кільця, а на галузках дерев дзвонили ковалики, перекликаючись з синицями.

— Тінь, тінь, тінь-тінь-тінь...— чути було в лісі, і серце билось сильніше, відчуваючи близьке народження чогось великого, могутнього, багатогранного.

Микола любив час провесни, любив сині тіні на снігу, любив лійки довкола дерев,

капіж весняний, любив крики гороб'ячі, чорні таловини на пагорбках і рожеві хмарини на небі, любив лісових пташок — коваликів, що молоточками, захованими в крихітних горлечках, будили весну.

Зітхали до весни люди по селах, бо холодно було і голодно в хатах.

— Коли б швидше весна, щоб можна хоч кропиву варити та їсти,— говорили баби.— Ех, коли б швидше!..

У лісі з'являлось тепер щодня щораз більше людей за хмизом. Їх знаходило іноді так багато, що Микола не знав, що й робити. Смяловський наказував гнати з лісу бідноту, але Микола не мав сили не те що гнати, а дивитись на ті жовті виснажені обличчя селянок-матерів, що заради рятування родин від холоду і голоду несли на своїх слабких плечах важкі в'язанки хмизу за шість-сім кілометрів із лісу. Смяловський сердився, але ніяких радикальних заходів не вживав, інстинктивно боячись того, чого боялись у той час і такі, як він, і більші і менші пани,— гніву народного. У селах це вже був не гнів, а розпач; люди, доведені до відчаю, готові були на все. Настав момент, коли не діють більше стримуючі центри, коли зникає страх перед карою, навіть карою смерті.

Десь у кінці першої половини березня Змійовський, вернувши з міста, приніс сенсаційну вістку, що в Росії вибухнула революція.

— Царя вже нема, скинули,— говорив Змійовський.— Замість царя якесь беремненне правительство,— сказав він, перекутивши слово "временне". На це слово ніхто не звернув уваги, бо людей цікавило тільки одне: коли війна скінчиться.

— Про війну не чути, щоб кінчилась,— оповідав Змійовський.— Але в місті радість, солдати ходять веселі, кажуть, що вже офіцерів не слухають, не коряться їм.

— Тоді це кінець війни,— вирішив батько.— Треба дати знати Смяловському,— сказав він.— Побачимо його обличчя, почуємо, що він скаже, а ще краще — попросити його сюди.

Смяловський рідко заходив до Яворенків. Він, може, й заходив би, та його не просили. Дід не терпів його самохвальства, чванства та й взагалі не переносив його органічно, але зараз йому кортіло побачити, яке враження справить на цього пана звістка про революцію.

Смяловський скоро прийшов. Страшна для нього новина зразу його якось приголомшила. Він вилупив очі, і спідня губа почала дрижати.

— І царя нема? — спитав він по деякій часі. Не дочекавшись відповіді, сказав: — Для Росії це трагедія. До республіки вона не доросла.

На цю репліку знов ніхто не відповів, але пан Смяловський і не чекав, видно, нічиїх відповідей.

— Що ж буде з Австрією? — промовив він раптом.

— Буде те саме, що з Росією,— сказав Микола.

Пан ніяк не реагував на слова хлопця. Він, здавалось, і не чув їх. Йому, панові, і не личило рахуватись із словами свого підлеглого.

— Біда, що ми тут сидимо, мов борсуки в норі, і нічого не знаємо, що в світі діється,— промовив він, звертаючись до всіх.— Змійовському ми не зобов'язані вірити

на слово. Може, ще взагалі нічого нема, а ми тут раду радимо. Ні газет, ні журналів. Три роки я не мав газети в руках,— сказав він після хвилинної мовчанки.— Польських газет нема, російських я не розумію та й не вірю їм, та й що мене обходить, що там, у Петербурзі, діється? Мене він не цікавить.

— Одначе вістка про революцію вас зацікавила,— сказав Микола.

— Зацікавила, бо революція означає кінець війни. Побачите, що через місяць Австрія буде тут. Тепер російське військо не військо.

— А коли революція і в Австрії, що тоді? — спитав Микола.

Смяловський задумався.

— Поїхали б ви до Тернополя та чогось довідались,— звернувся він до Миколи.— Газету б якусь привезли, хоч і російську. Ви ж читаете?

— Якщо дозволяєте, я завтра поїду,—сказав Микола.

— їдьте.

Микола глянув на матір. Вона скривилась. В її очах засвітився страх за сина, але вона не сказала нічого, бо знала, що протести її не допоможуть. У світі діялося щось нечуване, велике, повз яке пройти ні старому, ні молодому було неможливо.

Поїзди до Тернополя ходили нерегулярно, проте Миколі пощастило за ніч доїхати до цього губерньського тоді міста, до якого нормально їхалося дві години.

Проминувши розбитий снарядами, зруйнований вокзал, який так полюбився Миколі в гімназійні роки, він вийшов на широку привокзальну площу. Тут стояли гуртками, по два, по три, снували поодиночки взад і вперед солдати, матроси і цивільні люди: робітники, залізничники, селяни. Тільки офіцерів не видно було. Проходячи повз гуртки солдатів, Микола схоплював окремі фрази, що нічого не означали, найчастіше чулися слова "маніфест" і "вибори". Які мали бути вибори і що за маніфест, Микола не міг зрозуміти. Нарешті хтось крикнув: "На мітинг, товариші!" — і юрма солдатів подалась вулицею в місто.

На центральній вулиці, що колись звалась Панською і якою не дозволялось гуляти солдатам, зібрався мітинг. Поки Микола дійшов до місця, де він мав відбутися, народу зібралось уже стільки, що і слова оратора погано було чути. Оратор читав маніфест. Микола ловив окремі фрази.

— "Граждане! Твердия рускаво царізма пала,— кричав оратор.— Століца в руках восставшего народа... Задача рабочево класа і революціонной армії создать Временное правительство".

— Ур-р-ра! — крикнув якийсь солдатик, і могутнє "ура" покотилось по місту.

На трибуні уже був інший оратор.

— Товариші солдати і офіцери! — кричав він.— Свергнут ненавистный нам строй, но это не значит, что мы позволим врагу занять нашу страну. Наша задача продолжать войну до победного конца.

— Долой войну! — крикнув хтось із юрми, і вся маса заревла: "Долой войну!", "Геть з трибуни!", "Тилова крися!"

До трибуни продирався малий солдатик. Здалека не видно було обличчя, тільки

шапку, а властиво вершечок високої солдатської зимової шапки, що, мов човник у мутній воді, проплива до берега, так вона пробиралась до трибуни серед суцільно сірої солдатської маси.

— Товариші! — крикнув солдат, видершись на трибуну. Всі замовкли.— Ви чули, що говорив отут офіцерський попихач? Він закликав до війни, до переможного кінця! А чому він не сказав, коли будуть ділити землю? Чому не сказав про голод, про тяжку нужду, яку терпить простий народ через війну, яку затіяв царський уряд, підтриманий поміщиками і капіталістами? Товариші! Ми обплутані зрадою! Уряд князя Львова не дасть нам землі. Геть Львова! Геть міністрів-капіталіс-тів, геть соціал-зрадників! Вся влада Радам!..

— Замолчі! — крикнув хтось поблизу трибуни, і за цим пролунав револьверний постріл. Чийсь руки схопили промовця, і, коли він сходив з трибуни, Микола пізнав у нього свого першого учителя політичної освіти, свого незабутнього Лебеденка.

Серед юрми зчинився шум, гвалт; коло трибуни виникла бійка. Якісь солдати перевернули трибуну і поламали її вщент.

Летючий мітинг закінчився. І так, як вода у бочці, у якої раптом тріснув обруч, лине у різні боки і невеликими струмками попливе, поки цілком не просмокчеться в землю, так і юрма зразу розступилась великими масами в різні боки, а потім поділилась на менші гуртку і розійшлась поодиноці в різні боки.

— Дядю, хто виступав останній на трибуні? — спитав Микола якогось літнього солдата з давно не голеною бородою, що проходив повз нього.

— Фамілії не знаю, сину, не інакше як представник більшовицької партії, башковитий, видно, парубок. Тобі цікаво було?

— Дуже цікаво. Де б його побачити, того солдата?

— Де ж ти його знайдеш? Він на місці не стоїть. Чув постріл? Це ж у нього ціляв якийсь сучий син, та вчасно по руці вдарили, і не потрапив, куля угору пішла, нікого не поранивши. Таких, як той стріляка, біль-ще тут, от він, певне, до якогось часу й зійшов з очей,, сховався.

До наступного поїзда, що йшов через Тереховлю, тобто до самого вечора, блукав Микола по місту, намагаючись знайти друга, але даремно: його ніде не було. Місто наче в тифу лежало—сіре, понуре, як і небо над ним. Тротуари і вулиці були густо вкриті лускою від соняшникового насіння, вона огидно тріщала під ногами, а вітер гнав її вулицями враз з брудними паперами, клаптями газет, недопалками, сухим торішнім листям. Вулиць ніхто не прибирав з давніх-давен, і нікого, як видно, не турбувало це повне запустіння і не-чувана неохайність.

Час від часу чути було тут і там окремі рушничні постріли, іноді крик. За кожним пострілом Микола тривожно оглядався, прислухався. Після тихого життя в лісі він опинився раптом серед розбурханого людського моря з його страхітливими несподіванками.

Втомлений і голодний, поплентався в бік гімназії, де три роки тому ще вчився. В гімназії був військовий шпиталь. Біля чавунної огорожі стояли в халатах два солдати,

розмовляючи. Микола привітався.

— Здоров, юначе,— відповів старший.

— Одужуєте? Скоро додому? — спитав Микола, приязно усміхаючись.

— Ні, ще не скоро,— сказав старший. Молодший стояв і уважно дивився в рот старшому.

— Як так? — здивувався Микола.

— Спершу розправимось з тими, що з нас знущались, а тоді вже додому підемо.

— З ким це, дядю?

— А з такими, як ті, що тут, в цьому шпиталі, до початку революції щодня гульні і пиятики з сестрами влаштовували. Наверху вмирали герої, поранені на фронті, а вони, тилові криси, тут веселились.

Микола не знав і не уявляв, що можна веселитись, коли за стіною умирають.

— А хто вони, ті офіцери, що і в шпиталі бенкетують?

Солдат, здавалось, радий був із запитання. Він уже видужував, за час хвороби намовчався, і тепер хотілось наговоритись, тим більше, що з'явилась нова людина, рада слухати. Він утер рукою вуса і підійшов ближче до Миколи.

— Є тут між ними один капітан, поміщик з мого села,— почав солдат.— Він мене не знає, бо звідки йому знати простого мужика, та ще й бідняка? А я його добре знаю, ще від малого. Ми з ним ровесники...

Солдат засміявся, наперед смакуючи те, про що буде розповідати.

— Ще малим,— продовжував уже поважно солдат,—любив цей панок таку забаву: вийде, бувало, у двір, побачить хлопців, своїх ровесників, дітей його батраків, підходить і питає: "Хто хоче заробити двадцять копійок?" Ну, ті, що його ще не знали, зголошуються: "Я, я, я хочу!", "А що робити?" — питають. "А нічого не робити,— каже панок,— стояти. Дам раз по морді і заплачу двадцять копійок".

— Ну й забава,— перебив оповідання молодий.— І були охочі заробляти таким манером? — спитав він.

— Були. Але не про це я хотів,— продовжував оповідач, усміхаючись самими очима.— Був у нашому селі одчайдушний хлопець, Гавриком звали. Прочув він про ті забави паничеві і вирішив самому подивитись на них. Прийшов. Сидять хлопці, він підсів до них. Аж підходить панич. "Ну, хто хоче заробити?" — питає панич. "Я,— каже Гаврик.— Дай тільки на п'ятиалтин-ний". Панич усміхається. "Гаразд,— каже,— ставай". Гаврик і не схаменувся, як панич заліпив йому ляпаса, та доброго — хлопець ледве встояв на ногах. "Добре було?" — питає панич і дає двогривений. "Я просив на п'ятнадцять,— каже Гаврик.— Нате вам на п'ятак здачі". Та як дасть паничеві по пиці, той тільки беркиць, і ногами накрився. "Добре було?" — питає Гаврик — і навіткача, а хлопці за ним. З того часу панок більше так не забавлявся,— закінчив оповідання солдат, витираючи очі. Молодий також щиро сміявся. Микола пробував усміхнутись, але не міг.

— І оце так забавлявся в дитинстві цей самий капітан, що тут бешкетує? — спитав він.

— Той самий.

— А чи багато землі в цього пана?

— Більше, ніж у всіх селян разом. Півсела у нього батракує. Але скоро ми ту земельку того... поділимо.

— Коли ж це буде?

— Коли війна закінчиться.

— Як ви думаєте, скоро війна закінчиться? Миколі хотілось дізнатись якомога більше, щоб було

з чим вертатись додому, щоб не виглядало, що він даремно їздив до міста.

— Я тобі сказав: як покінчимо зі своїми ворогами, тоді закінчиться,— відповів солдат.

— Це може бути скоро і не скоро,— сказав Микола.

— А так, вороги наші сильні, вони будуть оборонятись.

Микола згадав постріл на мітингу і слова солдата з неголеною бородою.

— А ви певні, що переможете? — спитав.

— Ясно. А ти хто такий, хлопче, що про таке питаєш?

Микола розказав про сьогоднішній мітинг і про оратора, в якого стріляли. Потім спитав, чи не потрапив часом цей оратор у шпиталь, але солдати сказали, що сьогодні ніяких поранених до них не привозили.

Сумний, повертався Микола назад. Зі слів солдатів виходило, що війна скінчиться ще не скоро. По центральній вулиці, де недавно був мітинг, у величезних папах, перекреслених червоними стрічками, і у широких чорних бурках їхали козаки. Микола згадав джигітів із "дикої" дивізії, що заїжджали на лісничівку в перший рік війни. Тепер здавалось, що це вже було дуже, дуже давно.

ЧАСТИНА ДРУГА 1

Після рівнодення весна почала швидко наближатись. Сонце гріло тепер з самого ранку і вдень не ховалось у мряці; високо по небу, наче капустяні метелики, пролітали білі хмаринки і розпливались в блакитних просторах,— сніги у лісах танули швидко; з горбків спливали блискучі на сонці потічки, які на кожну перепону на своєму шляху гостро реагували, сердито шиплячи і пінячись. Над лісом парами пролітали тихо, без крику, ворони, а вечорами, як тільки сонце ховалось, над узліссям весело похоркували закохані вальдшнепи.

За три роки праці в лісі Микола навчився розрізняти окремі голоси пташок і звірів, полюбив сюрчання польового коника вдень, цвіркання цвіркуна і туркіт ведмедика вночі. Всім серцем він полюбив природу, і здавалось йому, нема більшого щастя, як жити серед неї, в оцьому лісі, який він пізнав з дитинства, в якому виріс, де тримав на обліку кожного дуба і знав мало не кожне гніздо пташине, де за час війни запізнався мало не з усіма мешканцями села, що приїжджали і приходили по дрова, гриби, ягоди і квіти, траву і хмиз, куди він ніс щодня свої гарячі мрії і думи.

Одного весняного ранку десь на початку травня, коли вже розцвітав бузок коло хати, в лісі цвіла черемха, а кущі глоду білили, наче снігом укриті, Микола вийшов на

зруб, де звичайно любив просиджувати, звідки вела дорога до села і видно було на ній здалека кожен річ. Він сів на пенюк і задумався. Було тепло і радісно. Молодість^ весна, жага життя розпирала груди, хотілося піднятися на крила, і летіти в блакитні простори, і розтанути в них, як тануть рожево-білі хмаринки. Сонце, піднімаючись щораз вище, стало пригрівати, запахи розпарені трави, робилось душно. Микола встав, щоб перейти в холодок, коли почув за собою шелест. Оглянувся і онімів із здивування. Перед ним з пучком фіалок у руках стояла дівчина, яку він бачив уперше. Вона з'явилась, неначе у казці. Літ могла мати на вигляд шістнадцять-сімнадцять. На матовому личку її синіли, мов дві фіалки, променисті очі, гармонуючи кольорами з тими, що були в її руках. Її маленький рожевий ротик був піввідкритий від здивування, як у дитини. Парубок теж виріс перед нею, мов із землі, і в першу хвилину перелякався. Деякий час стояли мовчки, спостерігаючи одне одного. Микола відчув, що червоніє, і рівночасно побачив рум'янець на лиці дівчини.

— Хто ти? — спитав нарешті голосом, що від хвилювання цілком у нього змінився.

Дівчина мовчала.

— Звідки ти? — спитав удруге парубок.

— Здалека,— прошепотіла дівчина.

— Підійди ближче,— попросив Микола. Дівчина не рухалась.

— Ну, чого ж ти? Не хочеш? Тоді я підійду. Микола зробив крок уперед і зупинився.

На лиці

дівчини вималювався страх. Вона тривожно оглянулася довкола, неначе шукаючи захисту. Йому стало жаль її.

— Не бійся. Чого ж ти злякалась? — промовив він ласкаво.— Я тобі кривди не зроблю. Я хочу познайомитись з тобою.

Микола підійшов ближче. Дівчина чекала.

— Здрастуй,— сказав.— Як тебе звати? Дівчина зашарілась.

— Оксана,— промовила стиха.

— Гарне ім'я. Ти не тутешня?

— Ні, я з-під Львова.

— Що ж ти тут робиш? — здивувався Микола.

— Довго розказувати. А ви хто такий, що так розпитуєте? — спитала вже спокійніше дівчина.

— Я тут лісничим,— збрехав Микола.

— Навіщо ви неправду кажете? — промовила Оксана.— Лісничий в цьому лісі старий, мені сказали.

— Я пожартував, я помічник лісничого. Дівчина пильно глянула в очі хлопцеві.

— Правду кажете?

— Тепер правду.

— Про вас теж мені казали.

— Що? — поцікавився Микола.

— Що ви добрий. Я зразу здогадалась, як вас побачила.

- Що я добрий? — усміхнувся Микола.
- Ні, що ви помічник лісничого.
- Що ж ти, прийшла на мене подивитись?
- Ні, сьогодні неділя, і я прийшла подивитись, де той ліс, ось чого.
- Навіщо він тобі?
- Квіток збирати, — усміхнулась дівчина.
- Тепер ти неправду сказала.
- Може.
- Скажи ж правду.
- За хмизом прийду, а ви піймаєте і зідрете з мене хустину?

Микола згадав Смяловського, що справді здирав хустини з голівок дітей, і його всього пересмикнуло від слів дівчини.

— Цього ти можеш не боятись, — промовив він серйозно.— А скажи, ти справді будеш такий світ, із лісу додому, хмиз носити?

- А що робити, коли палити нічим?
- Де ти живеш, у кого, розповідай.
- Не цікава моя історія.

Микола взяв її за руку, але вона легко звільнилась.

— Ходім на моє місце,—сказав парубок,—там два гарні пеньки стоять поруч, сядемо, і ти мені розповіси.

Дівчина завагалась.

— Не хочеться,— сказала. Проте по хвилині пішла за парубком.

Сіли на пеньки. Дівчині соромно було, мабуть, за свої босі ноги і блаґеньку, стару, багато разів прану спідничку. Микола мимохіть замилювався її прекрасними маленькими ногами, які вона зразу стулила в колінах і накрила по самі стопи спідницею.

— Тепер оповідай,— попросив Микола.

Дівчина ворухнула вустами, збираючись оповідати, коли увагу молодих людей привернула зозуля, що> не бачачи їх у кущах, пролетіла низько над головами і, сівши на галузку самотнього дуба, залишеного посередині зрубу як насінника, почала кувати. Молоді люди заслухались. Зозуля повторила кілька разів своє миле "ку-ку" і вмовкла.

- Чи правда, що зозуля тільки раз кує на одному місці? — спитала дівчина.
- Як це розуміти?
- А так, що на цій галузці другий раз не закує.
- Побачимо.

Зозуля зірвалась, перелетіла в ліс і там закувала знов.

— Значить, правда. Тепер оповідай.

— Коли вже так доконче хочете, я оповім,— почала дівчина,— але я певна, що вам буде нудно слухати. Кому цікаво слухати про біду, про горе?

- Нічого, послухаю,— сказав Микола,— говори.
- Мій рід виходить з цього села,— почала Оксана.— І мати, і батько народились тут

і тут жили, аж доки не поженились. Тоді виїхали звідси. Хата наша стоїть край села. Знаєте її, певно? Там деякий час комірники жили, їх Хаджаями дражнили. Під час війни вони кудись вибрались із села, і хата пустою стояла. У тій хаті жили колись батьки моєї матері, моя мати, і звідтам посватав її мій батько. Він був військовим. Не думайте, що який генерал чи офіцер, ні, він дослужився до найвищого, до чого селянин може дослужитись, до фельдфебеля, і залишився в армії понадстроково. Землі у нас не було, тільки півморга. Вертати в село не було чого. Мати моя була колись дуже гарна, і він Одружився з нею із-за краси, взяв її без поля. Одружившись, батьки мої виїхали в місто, і там я народилась.

Дівчина замовкла.

— Чого ж ви зупинилися? — спитав Микола.— Оповідайте далі.

Він несвідомо перейшов на "ви" і вже не повертався до старої форми "ти", якої у селі вживають у розмові з дівчатами. "Ви" говорять у селі людям одруженим і тим, що носять "панську", тобто не селянську одягу.

Оксана помітила перемену в звертанні і злегка почервоніла, але нічого не сказала.

— З батьками прожила я чотирнадцять літ,— продовжувала вона.

— Училися? — перебив Микола.

— Училась. Я закінчила виділову¹ школу і мала готуватись до учительської семінарії, але тут війна, батька забрали на війну, прийшли москалі, спочатку жили ще так-сяк, мати шила, я помагала їй, а потім стало голодно, ми порадилися з мамою і вирішили вернути в село. Думали засадити город коло хати та хоч картоплю своєю мати, щоб з голоду не вмерти. Приїхали в село, а тепер жалкуємо.

— Чому?

— Якось дуже чужі ми тут.

— Це зрозуміло, для вас це село цілком чуже, для матері забуте, але поживете — привикнете.

— Боюсь, що не привикнемо.

— Город засадили?

— Засадили з гріхом пополам.

— Чому?

— Самі копали, коней не дістанеш. Бачите, які в мене руки?

Вона показала свої маленькі, долонями догори, руки, вкриті мозолями.

— Бачите, чого мені город коштував?

Миколі жаль стало дівчини. Такій молодій, гарненькій довелося з дитинства стільки витерпіти. Та й тепер вони з матір'ю самотні, в чужім для них селі, без родини, без друзів, без допомоги в такий важкий воєнний час. У нього повинно було відразу ж з'явитися бажання допомогти дівчині, яка справила на нього сильне враження, тим більше, що його оберігала доля, охоронивши від війни, давши йому дім і тепло родинне, але не воно, а цілком не виправдане почуття ревності з'явилося в першу чергу.

— Солдати не докучають вам? — спитав Микола, приховуючи ревниву думку.

— Тепер нема їх у селі,— відповіла дівчина, не зрозумівши, чому він питає.

— А коли були? — допитувався юнак.

Виділова — вища початкова школа.

— Заходили. Тоді мати мене ховала, де могла, і сама я ховалась від них.

Вона говорила як людина, свідомо того, чого дівчині боятись солдатів, чого ховатись.

— Тепер, слава богу, нема їх. Може, скоро війна закінчиться, батько повернеться, і тоді ми знов поїдемо до міста. Коли б швидше!

Микола зітхнув. Він уявив собі, що ця дівчина, з якою він познайомився усього півгодини тому, виїде звідси і він її більше не побачить, і йому шкода стало себе. В грудях прокинулось раптом нове почуття, невідоме досі. Воно вже не раз, мов старець голодний, стукало в двері його серця, але серце мовчало і тільки сьогодні, мов під натиском бурі, розкрило обидві половинки своїх дверей.

— Мені пора,— сказала дівчина, встаючи з пенька

— Посидьте ще,— просив Микола.

— Ні, мені ніколи, мати буде турбуватись, подумає, що я заблудила в лісі.

— В нашому лісі не можна заблудити, щоб і хотів,

— Чому?

— Він маленький.

— Не кажіть. Для того, хто знає ліс, може, й так, а я в ньому перший раз.

— Коли ж ще прийдете?

— А коли вас тут не буває? — спитала дівчина, усміхаючись.

— Не хочете більше мене бачити?

— Не того, але я прийду за хмизом, а ви охороняєте ліс від таких, як я...

— Злодіїв, хотіли сказати?

— Ну так.

— Вам я допоможу назбирати. Коли ж прийдете?

— Певне сказати не можу, не знаю, як мені випаде, може, завтра, і в такий час, як зараз. Ну, будьте здорові.

Микола швидко встав з пенька.

— Не йшли б ще.

— Ні, не можу, піду.

— Подали б хоч руку на прощання,— попросив Микола.

— Іншим разом. До побачення.

Дівчина повернулась і, мов серна, поміж пеньки побігла на дорогу. Микола зі смутком дивився услід, доки її силует не злився з обрієм.

Як тільки Оксана зникла з очей, Микола сів на свій пеньок і задумався.

"Звідки вона взялась? Мов із землі виросла і мов русалка зачарувала... Чи прийде вона ще?"

А потім почав думати, як же вона носитиме хмиз? Невже можливо, щоб вона носила такий світ важкі оберемки на спині? Ні, неможливо, вона просто жартувала.

Микола волів би, щоб дівчина була незалежна, не потребувала нічиєї допомоги, не

потребувала б носити паливо із лісу...

Раптом схопився з місця. Чоло вкрилось потом. "Ні, це не жарти, це правда, у неї злидні, тяжкі злидні. Яка-бо вона бідна і боса, старенька спідничина на ній, і тільки сорочка чогось варта, певне, власними руками вишивана і пошита..." І тепер тільки він почав думати, як би допомогти дівчині, і ось... він вже дорослий і дуже багатий, увесь цей ліс належить йому, він купив від Смяловського і зараз мешкає в його прекрасному будинку. Він веде цю дівчину у свій дім і пропонує їй бути господинею, якщо вона його любить... Дівчина радо погоджується. Тоді він веде її до батька-матері просити благословення. Батьки кажуть: "Не нам з нею жити, а тобі. Любіть одне одного і живіть щасливо..."

Микола прокидається від мрії.

— Який я дурень,— каже вголос— Яка ж далека дійсність від мрій!

Сонце пече, як улітку. Тремтить нагріте повітря, пахне зрубом, розпареною корою, соками повалених цієї зими дубів. Всмоктані живим ще корінням, вийшли вони з землі корою і запінились довкола зрізаного пня. Вони сохнуть на сонці і розсівають цей терпкий п'яний запах. Від спеки і запахів Миколі стає майже млосно, він бере свою палицю і йде в тінь старого лісу, що стоїть чорною стіною недалеко від його любимого пенька. Тепер цей пеньок став ще милішим, бо біля нього він зустрів Оксану. Рятуючись від гарячої зливи сонця, він поспішив до лісу. Тут чудово, тут цілком інакше, ніж на зрубі. На широкій дорозі стоїть ще велика калюжа дощової весняної води. Від неї йде прохолода. Вона аж вабить до себе. Вода чиста, ще не за-

росла зверху водоростями. Дно калюжі м'яке, вистелене сухим дубовим листям, і калюжа ця, наче дзеркало, відбиває в собі галуззя дерев, у ній купається небо, якась сіра хмаринка. Кілька маленьких пташок завзято полощеться при березі її, не звертаючи уваги на кроки людини. Микола зупинився, щоб не сполохати маленьких купальників, обійшов калюжу здалека і пішов далі під зеленим наметом молодого весняного листу грабини, що підшивала старий дубовий ліс. По дорозі додому багато ще таких, і менших, і більших калюж, але він уже увесь час іде боком, повз дорогу, милуючись кожною новенькою квіткою, на які так щедрі наші ліси. Ось наче із зелених пелюшок показалась біла голівка конвалії, а ось їх білий разочок повис на зеленій дротині, вигнувши її в дужку, а он черевички. Ті кушиками ростуть, мішаючись з дрібним листям, а он, мов китайська парасолька, на тонкій ніжці ковпак. Він рано з'явився, цей грибок. Микола обійшов і його, щоб не розтоптати, бо все це окраса лісу, перші дари весни.

Додому Микола вернувся ще до обіду. На ганку застав батьків і діда за розмовою. Вікна у кухні і кімнаті були відчинені, перед кухнею цвіли, мов снігом обсіпані, груші, на одній із них, старій, крилатій, воркували голуби, яких баба тільки-но повиганяла з кухні, перед вікнами кімнати, вздовж штахет, цвіли великі густі кущі бузку, а під ним, сховавшись від спеки, дрімали молоді курчата, що їх уже покинула водити квочка.

Микола привітався і сів біля діда, проти матері і батька, що сиділи на протилежній лавочці. Дід і батько були без піджаків, тільки в сорочках, мати в легкому білому

платті, настрої у всіх був гарний, говорили вони, видно, перед його приходом про щось веселе, бо усміхались.

— Що нового в лісі? — спитав дід, звертаючись до онука.

— Нічого особливого, — відповів Микола. Йому кортіло сказати, кого він бачив і з ким познайомився, але, боячись жартів на цю тему, нічого не сказав.

— Гарно в лісі? — спитала мати.

— Ой, як гарно! Чому ви ніколи не підете в ліс, — говорив Микола захоплено, — квітів скільки! Конвалія цвіте, на зрубі фіалки.

5 В" Гжицький, т* 2

129

Він замовк, згадавши фіалки в руці чарівної дівчини і її очі, подібні до цих квіток.

— Нема часу ходити в ліс, — сказала мати.

— Ну, на це час повинен знайтись, травень буває тільки раз в рік.

— І раз в житті, — сказала мати. Микола задумався.

— Травень зараз у твоїй душі, сину, користай з нього. Твоя душа повинна цвісти, як конвалії і фіалки, в твоїй душі повинні солов'ї співати, а ти часом такий понурий.

— Правда, мамо, — промовив палко Микола. — Сьогодні мені здавалось, що весна розіпре мені груди, хотілось співати і плакати з радості. Мені здається, що в такі саме хвилини поети пісень складають, бо тоді пісні самі рвуться із серця.

— Можливо, сину. Чому ж саме сьогодні ти відчув це, хіба раніше не бувало такого з тобою?

— Бувало, та давно. Ще на початку війни, а потім, правда, щовесни прокидалось в душі щось таке незрозуміле і гасло. А цього року вибухло якомсь найсильніше.

Микола побачив, що мати, батько і дід пильно слухають його мову і потай переглядаються. Він помітив це, зрозумів, що зайшов занадто далеко, засоромився, почервонів і замовк. Мати покликала його до себе і пригорнула. Йому стало легко на душі, як у ранньому дитинстві, коли не раз з плачем ішов до неї і відходив завжди заспокоєний і щасливий.

— Бідний мій хлопчику, — сказала ласкаво мати. — Не будь війни, ти вже був би на третьому курсі якогось факультету, а війна — і ти помічник лісничого. Але і за це я дякую богу, за те, що не на війні ти, а вдома. Нема за кого воювати і голову класти. За цісаря розгорілась війна і вже мільйони лягли. А що нам той цісар? Не дочекав би, щоб я за нього свого сина віддала! — сказала вона з серцем.

— А за Україну, коли б довелось, віддала б? — спитав син, усміхаючись.

Мати подумала одну хвилину і сказала твердо.

— Нема на світі такої справи, за яку б мати віддала добровільно свою дитину. Ясно, що коли б уперся, я б тебе не втримала, але добровільно віддати?.. — Вона не скінчила фрази.

Із кухні вийшла і стала на порозі баба. Як звичайно, втомлена, спітніла від плити і спеки на кухні.

— Вже вернув, сину, з лісу? — спитала вона з доброю усмішкою.

— Вернув, бабуню,— відповів Микола, вітаючись.

— Певне, їсти хочеш?

— Ні, не дуже.

— Поклич, сину, хлопців на обід, вони вже, певне, зголодніли.

Микола побіг до стайні. Коли він повернувся, на ґанку вже нікого не було. Не заходячи до кімнати, пішов до будки, де з приходом тепла ночував з братом. В пасіці гули бджоли, пахло воском і медом. В кімнатці було тихо, вольотно. На рамі маленького віконечка лазила одна бджола. Вона, видно, давно пробувала пробитись крізь прозору перепону, бо від втоми ледве повзала. Микола насамперед відчинив вікно і випустив полонянку, потім скинув піджак і ліг на свою постіль. Вона була, приємна, прохолодна. Під поміст, що стояв на невисоких стовпчиках, завжди надувало за зиму багато снігу, він там залежувався, потім довго танув, і влітку там завжди була температура нижча від зовнішньої. Ліжка в хатині саморобні, виготовлені з березових стовбурів у корі; були це споруди практичні і в той же час оригінальні, справді лісові. Над ліжками в березових рамках, теж вкритих корою, висіли два лубочні малюнки: на одному зображені якісь матроси з баками, в смугастих майках, що мирно пливли в човні, на другому закохана пара. Ці лубки були вдома ще, мабуть, з молодих літ діда, бо Микола пам'ятав їх із раннього дитинства; завжди вони висіли на стінах у будці і час від часу ставали предметом жартів і насмішок дядьків. На величезному старому дубі, що ріс біля будки, затужила раптом дика горлиця, улюблена пташка його сестри Зіни, яку вона любила більше, ніж солов'я. І Микола любив цю пташку. Цього року він почув її вперше. Заховавшись в листя, пташина посидала на землю й доносила до серця своє однотонне, але ніжне і миле "ту-у-ур, тур, тур, ту-у-ур, тур". Микола заслухався і знов замріявся.

Як би було приємно слухати цю пташку вдвох з тією чарівною дівчиною! Чи думає вона про нього? Чи зробив на неї хоч невеличке враження? Микола пригадує, як він повадився з нею, її вираз обличчя, її щирий,

5*

131

невдаваний страх при зустрічі і потім досить хитру усмішку при прощанні.

"Чому вона не хотіла подати руку на прощання?"

Ах! Коли б уже завтра! Раптом образ Оксани почав зливатись з іншим дівочим образом — ясноокої дівчини в рожевому платті. "Це Соня,— думає Микола.— Чому ж вона досі не виросла?"

Дівчинка стала перед ним і каже:

— Ти обіцяв любити мене до смерті, а що ж ти робиш? Пам'ятай, що Оксана не справжня жива дівчина, а лиш мара, привид, ти її більше не побачиш. Вставай, давай руку, підемо звідси,— каже вона.

Микола хоче подати руку, але не може — рука важка, мов кам'яна.

— Вставай,— повторює владно дівчина в рожевому і шарпає його за руку так сильно, що він прокидається.

Перед ним стоїть братик Євген і сміється.

— Ну й спиш ти,— каже він,— кричу, кричу, тягну за руку, і хоть би тобі що! Вставай, обід на столі.

Микола схоплюється з ліжка і хвилину хитається, мов п'яний,— його розморило у сні.

3

Як входити в село з боку лісу, праворуч стояла окрема хата, не обгороджена плотом і не оздоблена садочком, як інші хати, її сусідки, а облуплена, давно не білена. В цій хаті мешкав уже кілька років зайда, якого люди чомусь прозвали Хаджаєм, не знаючи, властиво, що це значить, і так це прізвисько залишилось за ним, доки він жив у селі. За прізвисько він дуже сердився, і тим жорстокіше його дражнили. Найбільше докучали йому хлопчак, знаючи, що він хворий на серце і за ними не побіжить. Була у нього жінка і дівчинка шести років. Працювала одна жінка. Вона садила невеличкий город за хатою, ходила на поденне і тим утримувала дім. Чоловік її часто хворів, і від нього не можна було чекати якоїсь допомоги в роботі.

З цим Хаджаєм трапився курйоз, який призвів до того, що він вибрався з села і ніхто більше про нього не чув. Було це так: на початку війни дев'ятого чотирнадцятого року австрійські війська з перших же днів відходили під натиском російських військ, які буквально наступали їм на п'яти. Відступали вони різними дорогами, а одній якійсь частині довелося втікати через Могильницю. Як тільки ар'єргард тої австрійської частини вийшов із села, від лісу наблизився козачий патруль. Він обережно під'їхав до першої хати і зупинився. Один з козаків, щоб вивідати, що діється в селі, постукав у шибку. У вікні з'явилося обросле шерстю, довго не голене обличчя господаря.

— Хазяїн,— сказав козак,— давно відійшли австрійці?

— Я вам не Хаджай,— відповів злбно господар.

— Тоді ти дурень,— сказав козак і поїхав до другої хати, де й одержав потрібну інформацію.

На другий день Хаджай вийшов на подвір'я і почав скаржитись сусідам, який у селі поганий народ:

— Тільки-но увійшли в село,— говорить він з болем у серці, — прийшли чужі люди, а вже їм хтось сказав, що мене Хаджаєм дражнять.

— То не може бути,— запевняли сусіди.— Хто міг це зробити? Ваша хата скраю, хто міг раніше вас їх бачити?

— А я вам кажу, що правда, — упирався Хаджай.— Під'їжджає під вікно козак і питає: "Хаджай, давно відійшли австрійці?" Не сам я чув, жінка чула, вона вам не збреше. Я не стерпів і крикнув: "Не, маєте права нас прозивати!" Він ще щось сказав, але я вже не втямив що.

Ясно, що після цього сміялись з Хаджая старе й мале. Може, це було причиною, що він продав усе, що мав, і вибрався з села, а може, що інше, тільки досить того, що хата залишилась пустою. Із забитими вікнами, перехрещеними дошками дверима, вона виглядала понуро. Про неї уже почали складатись легенди: говорили, що там духи

водяться, що щось плаче щоночі, і не без підстав, бо на горищі її завелись сови і скиглили ночами.

Простояла ця хата так два роки. Аж одного разу прийшло повідомлення, що повертається її власниця, про яку вже люди й забули.

Незабаром приїхала вона з дочкою. Зразу почали обидві доводити хату до порядку. З ранку до вечора працювали тяжко. Місили глину, ліпили зсередини і зовні, білили, фарбували навіть, і через деякий час хати не можна було впізнати: вона стала краща й охайніша, ніж хати сусідів. Мати привезла з собою машинку, почала шити, спершу для найближчих сусідок, а згодом і дальшим, і так ці дві самотні жінки жили. Не солодко, бо за гріш у селі було важко, а за хліб і того гірше, але виходу не було. Не раз вони жалкували, що приїхали до села, та вертати назад до міста не мали куди. І так ці жінки вирішили залишитись в селі до кінця війни, дочекатись, коли живий, чоловіка і батька і з ним вертати до міста. Кінця війни сподівались в селі незабаром, хоч фронт ще стояв і війна продовжувалась. Через село йшли з фронту поранені солдати, проходили дезертири, а таких після Лютневої революції було теж немало; всі вони розповідали про незадоволення на фронті, про розмови і братання між ворожими солдатами в окопах, що близько стояли одні від одних, про вбивство ненависних офіцерів, які до революції знущалися з них та й тепер ще гнали на смерть.

Про повернення господині самотньої крайньої хати дізналося зразу все село. Особливо багато говорили про красу дівчини, на яку заглядались молоді парубки, що повиростали під час війни, та й деякі дядьки, яким набридли зморені працею, заниділі від нужди й голоду власні жінки, з заздрістю та ревністю — дівчата і якраз ті жінки, що* набридли чоловікам. Оксана не раз ловила на собі пожадливі погляди чоловіків, але не звертала на них уваги, і тільки зустріч в лісі з молодим помічником лісничого розбудила почуття, що досі спали в її напівдитячому-напівдівочому серці. Несподівана поява в лісі юнака, його принадне лице і ласкава мова справили сильне враження на дівчину. Йдучи додому, вона мріяла про хлопця, що з'явився їй, мов царевич казковий, у лісі. Вона пригадала його привітні слова, і ніжні погляди, і те, як він хотів на прощання потиснути їй руку і як сердечно запрошував приходити до лісу.

Про свою зустріч із хлопцем Оксана розповіла матері. Мати зацікавилась.

— Хто ж він такий? — допитувалась.

— Кажу ж вам, помічник лісничого.

— Молодий?

— Авжеж, не старий.

— А може, він уже жонатий? — сумнівалась мати. Оксана стрепенулась.

Припущення матері, цілком

несподіване, яке ніколи і на думку не могло спасти їй, мов окропом обшпарило. Кров ударила до голови, дівчина почервоніла.

— Не може бути,— сказала вона стривожено.

— Чому не може бути? Все може бути. Він гарний?

— Як царевич,— випалила дівчина.

— Який же він? — допитувалась мати.

— Високий, стрункий, смаглявий, очі карі, ніс рівний, губи повні...

— Бачу, що ти добре придивилась. Видно, сподобався?

— Що ви, мамо! — промовила, зашарівшись, дівчина. Другого дня вранці, ледве дочекавшись сніданку,

Микола вирушив до лісу. Хотів з ним іти Євген, він часто проводжав брата, і там, у лісі, коли не було у Миколи роботи, вони вдвох проводили час в розмовах і забавах, на які така винахідлива молодість. Брати любили один одного, розумілися з півслова, мали однакові уподобання. Микола любив товариство молодшого брата, але сьогодні він хотів за всяку ціну бути сам, і коли брат висловив бажання піти разом, Микола вигадав багато усяких причин, чому брат повинен був залишитись удома.

— Через години дві я повернусь, і тоді підемо вдвох на долини ловити раків. Тим часом накопай черв'яків.

Євген, нічого не підозріваючи, погодився, і Микола пішов у ліс. Вийшовши на лісову дорогу і переконавшись, що за ним ніхто не йде, побіг щосили. Йому чомусь уявилось, що дівчина прийде зранку і, не заставши його, піде назад або загубиться на зрубі, і він її не знайде. Підстьобуваний такими думками, він ішов і біг, аж доки не прийшов на зруб і на те місце, звідки дорога веде до села. На дорозі не видно нікого. Ранок, як і вчора, видався чудовий. В лісі співали цілі хорм пташині, на тлі яких виділялось соло солов'я, що, не наспівавшись під час короткої травневої ночі, присипляв зараз у гніздечку свою маленьку сіру подружку. Микола позаздрив маленькому коханцеві, який користувався безперечною взаємністю. Над панськими полями, що прилягли до лісу, тріпотіли крилечками повислі на золотих промінчиках сонця сірі жайворонки, їх співи, зливаючись з голосами лісових співаків, наповнювали повітря і душу Миколину такою радістю, що не вміщалася в грудях.

Далеко на дорозі, що загубилась серед полів, на самому обрії замаячили раптом дві постаті. Вони поки що невиразно виділялись на тлі тремтливого серпанку, витканого з нагрітого і напоеного вологістю повітря, але вже можна було пізнати, що це йшли жінки: одна була вища, друга нижча ростом. Ще позавчора Микола був би задоволений побачити у лісі людей. Вони завжди приносили якісь новини з села, інформували про хід війни, про події на фронті і в селі. Коли, наприклад, йому оповідали, що через село проходило багато поранених, то він знав, що на фронті йшли бої, а поранені, зупиняючись, спочивали в хатах і розповідали про все, що діється на позиціях. Це була усна пошта, дуже часто нісенітна і неправдоподібна, але коли не було іншої, мусила задовольняти й така. Зараз, побачивши двох жінок, коли він чекав одної, Микола був незадоволений. Він навіть хотів сховатись і дати жінкам пройти мимо, коли раптом серце почало битись жвавіше: в нижчій на зріст він наче став упізнавати Оксану. Заховавшись за дуба, почав вдивлятися. Так, нижча була Оксана, не могло бути більше сумнівів. Але хто ж та друга?

Коли Оксана і та друга наблизились до рову, що оточував ліс, Микола вийшов з-за дерева. Жінки зупинились, спантеличені несподіваною появою в цьому місці хлопця.

— Добридень,— привітав він ввічливо жінок. Оксана почервоніла, і цей рум'янець освітив її принаadne личко, як сонце освітлює вранці землю.

— Оце моя мама,— сказала дівчина, показуючи на свою супутницю.

Це була молода ще і дуже гарна з обличчя жінка, і дочка, як дві краплі води, подібна до неї.

Микола підійшов і привітався, назвавши своє прізвище. * ^

— Ми з ділом до вас,— почала мати.

Микола сказав, що охоче вислухає і допоможе.

— Палити нема чим,— сказала мати.

— На це є рада,— промовив хлопець, усміхаючись.— В лісі дров багато.

— То добре, що в лісі є, але було б краще, якби хоч трохи з того, що в лісі на землі валяється, перекинув хто до нас. Ксеня каже, що ви дозволили їй збирати хмиз, і вона щодня носитиме по в'язочці додому, але ви ж самі розумієте, що це будуть одні сльози. Хіба на спині наносишся такий світ дров? Та й шкода мені її спини, слабенька вона ще, а де тої сили набрати, коли, правду кажучи, ми й недоїдаємо...

— Мамо!..— крикнула дівчина.

— А чого таїти? — спитала жінка.— Голодуємо ми не одні, а ціле село, за винятком хіба багачів.

Миколі стало соромно за те, що він ситий, що їсть нормально, що виглядає добре, а люди голодують, і ось ця прекрасна дівчина ніколи сита не буває. Йому страшно стало дальших слів Оксаниної матері. Він хотів, щоб вона перестала говорити про голод, про нужду, а в голові почали роїтись плани негайної допомоги нещасній сім'ї.

— Я добуду вам дров,— сказав він, щоб заглушити слова жінки і власний сором.— Я добуду дров, — повторив, не знаючи, звідки він їх візьме. Йому могли й не дати, не продати, не він же власник лісу і навіть не лісничий, не розпоряджається продажем, він тільки виконує волю власника.

— От би ми вам подякували,— промовила мати.— Ми чужі в цьому селі, вам, певне, Оксана казала? Приїхали сюди, думали, легше тут буде, а воно не то що легше, а гірше стало. Люди непривітні, чогось не люблять нас, і розібрати не можу, за що не люблять. Якось недавно зайшов до нас сусід посидіти. Прийшов, посидів, поговорили. Не вижену ж його з хати. Так його жінка на другий день накинулася на мене, бити хотіла, а вже скільки наображала мене і дочку, то й переповісти не можна. "Ви,— каже,— з дочкою приїхали сюди, щоб наших чоловіків переманювати!" Неначе у нас іншої роботи нема, тільки чужих чоловіків переманювати. Таке верзла, що слухати гидко.

— Мамо, не треба про це,— просила час від часу Оксана.

— Просила б вас до нас зайти коли-небудь, та боюсь, щоб від вашої жінки не мати неприємностей,— почала вона хитрістю.

— Моєї жінки? — спитав парубок.— Яка у мене може бути жінка?

Він хотів сказати, що ще занадто молодий, що не то що мати, а думати про жінку рано, але завчасу схаменувся і не сказав, щоб не втратити чоловічої гідності перед жінками.

— Ні, ні, я ще не одружений,— сказав.— Звідки ви це взяли?

— Тепер, відколи у нас Росія, чоловіки рано женяться,— сказала вона впевнено.— То за Австрії, поки хлопець не відбув військової служби, не мав права женитись. У нас раніше женився парубок, як мав двадцять чотири роки, а тепер сімнадцять літ мине — і жениться. З одного боку добре, а з другого — зле.

— З якого боку добре? — поцікавився Микола.

— А хоч би з того, що всі хлопці, які служили в армії і з армії пішли на війну, не жонаті. Це багато значить. Вони не лишили солдаток, не лишили вдів і сиріт.

— Ваш чоловік лишив солдатку і дочку?

— Це інакше,— перебила мати Оксани.— Чоловік мій був надурочником, він не входить в цей рахунок. Крім чоловіка, пішли резервісти, а вони жонаті, за малими винятками. Але все одно на деяке число вдів і сиріт менше, ніж могло б бути, якби був дозвіл женитись молодим.

— В цьому є, безперечно, логіка,— сказав Микола.— Значить, добрий був закон, що забороняв молодим женитись? Так я вас розумію?

— Ну, так.

— В чому ж зло?

— В чому зло, питаєте? А що доброго в тому; що такий парубок має двадцять чотири роки і більше, поки жениться, нагрішить змолodu, а потім бере дівку чисту, а сам... краще не казати.

— Значить, цей закон австрійський добрий і поганий, так? Добрий для воєнного часу, а поганий для мирного?

— Та так виходить.

— Значить, ці хлопці, що користують зараз з того, що Австрії нема, і женяться, добре роблять?

— Я думаю, що добре,— сказала мати Оксани.— Недарма наша стара приказка каже: "Не зарікайся рано встати і рано одружитись".

Поки мати розмовляла з Миколою, Оксана мовчала, але видно, що розмова їй набридла, і вона перервала її досить енергійно:

— Годі, мамо, ви не того прийшли сюди, щоб про австрійські закони говорити.

Мати зразу замовкла. Видно, що донька мала вплив на неї.

— Як же ми зробимо з дровами? — почала вона знов, але цілком інакше, прохальним тоном.

— У вас нема чим вивезти дрова з лісу? — спитав Микола.

— Хто мені дасть коней? — сказала безнадійно. "Що робити? — думав Микола.— Просити коней у

діда — значить, сказати йому, в чому справа".

Але тут же думка підказала йому вихід із становища. В селі, недалеко від хати, де мешкала Оксана з матір'ю, стояв незакінчений будинок діда. Цей будинок призначався для наймолодшої дочки дідової Галі. Почато його будувати давно і покинуто. Мешкав у цім недобудованім будинку рідний брат діда Осип, старий, самотній чоловік, вічний

холостяк, п'яничка. Прослуживши багато літ в армії ротним писарем і звільнений з неї за систематичну п'янку, оселився в братовій хаті, зайнявши одну, навіть не білену кімнату, і там доживав свого віку. Була це психологічно цікава людина. Перш за все він нічого не робив, хоч був ще здоровий і не дуже старий. Років мав під шістдесят, а може, й усі шістдесят. Нікуди з хати не виходив, тижнями не вмивався і звичайно не носив сорочки. Білизну, яку присилала йому час від часу братова, тримав деякий час "на смерть", тобто на те, щоб було в що одягнути його, коли б умер, але ніколи не витримував довго — продавав і пропивав. Його співмешканцями по кімнаті були ручні голуби, дві-три пари, з якими він вів постійні розмови, і курчата, що до певного віку ночували в його кімнаті, на спинці дерев'яного ліжка. Щастя старого, коли вони сиділи до нього голівками,— тоді терпіла тільки долівка. Гірше, коли обертались хвостиками,— тоді страждало ліжко, на якому, окрім соломи і старої ряднини, нічого не бувало. Запаскуджену курми солому він час від часу викидав. Голуби ж ночували на полиці, під стелею, і від цього терпів поріг, бо полиця була над порогом. Крім цієї живності, тримав, він ще два вулики бджіл у дворі. За бджолами умів ходити, але ходив і біля бджіл неохоче. Два вулики давали йому меду на цілу зиму, він і їв його, і робив усякі наливки, які й випивав, не дочекуючись ніколи, поки як слід перебродять.

Годував його брат, тобто Миколин дід, присилаючи по дві хлібини, трохи сиру і масла щотижня. Картоплю й іншу городину садили йому сусіди за половину врожаю на городі перед хатою.

Цього старого оригінала і згадав Микола, вирішивши використати його для свого задуму.

— Мені здається, що я зможу вам допомогти,— сказав він жінкам.— Завтра хай прийде Оксана, і я дам їй відповідь. Сьогодні дещо розвідаю вдома і завтра скажу. Я буду радий,— додав він,— коли Оксана при-ходитиме до лісу по квіти і ягоди, а не по дрова.

На цю репліку мати сказала, що Оксана не має часу на забави, що квіти можуть збирати тільки панянки, які не мають роботи. Але Оксана з вдячністю глянула на хлопця.

Він не раз уже ловив на собі її погляд. Сьогодні вона йому ще більше сподобалась, ніж учора. Микола почував, що душевний спокій, який був досі його неодмінним супутником, втрачений надовго, якщо не назавжди.

4

Попрощавшись з жінками (на цей раз Оксана подала на прощання свою маленьку теплу руку, а мати попросила заходити до них, подивитись, як живуть), Микола поплентався додому, роздумуючи, як йому вийти з цього становища. Насамперед треба попросити дров у Смяловського. Дров тепер не продавали, рештки взято на облік, і самовільний продаж міг викликати неприємності. Отже, до Смяловського йти було обов'язково. Але дарма є прислів'я: про вовка помовка. Не встиг Микола подумати про цього пана, як той і з'явився на зрубі. Ніколи він не ходив сюди. Дід казав, що він боявся сам ходити. Смяловського не любили, і він це знав. Як би там не було, а пан

уповноважений графині з'явився на зрубі. Привітались. В руках у пана Смяловського було грубезне істичилно, оковане на кінці; ним він, видно, думав оборонятись від бабів, які колись погрожували, що повиривають йому рештки волосся.

— Що доброго чувгіти? — спитав пан. Видно було, що він в доброму настрої.

— Тихо в лісі,— сказав Микола, — жодного руху.

— Новин з фронту ніяких? — питає далі пан. Він був охочий до новин і вірив усяким, навіть найнеймовірнішим. Йому, наприклад, на початку війни один напівбожевільний оповів, що через його село йшли негри і що напередодні були розвішані на церкві й школі плакати, в яких попереджалося населення, щоб не боялось чорних військ.

Смяловський повірив і передав це як найновішу сенсацію. А по суті, він не був такий дурний і неосвічений. Якусь школу він все-таки закінчив і книжки читав.

Микола розповів йому, що чув від одного пораненого солдата, який, заблудившись, проходив лісом, що сподіваються нової революції і аж після тої другої революції війна буде закінчена.

— Яка ще революція? — тут не повірив пан Смяловський.— Уже зняли царя, чого їм ще треба?

— Цього я не знаю,— сказав Микола.— Поранений говорив, що солдати вимагають розподілу поміщицьких земель.

— Хай би собі йшли в Росію і там робили, що хотіли,— сказав пан Смяловський.— А чого вони тут хочуть?

— Але я головного не сказав,— промовив Микола, вигадавши нову версію.— Солдат той говорив, скоро війська російські відступлять до передвоєнних границь і сюди повернуться Австрія.

— Коли б швидше! — зітхнув пан уповноважений. Настрій його, що був зіпсувався, знов покращав. Ско-риставши з цього, Микола попросив дров.

— Дядькові у селі нема чим палити,— сказав він.— Я прошу в рахунок моєї платні відпустити мені хуру дров.

— Прошу дуже, беріть купу, яку там хочете, а вартість її я з платні вирахую. Чому мені дід не сказав? Я давно дав би.

— Дідові прошу не говорити, я хочу від себе зробити подарунок,— попросив Микола, боячись, щоб пан колись не проговорився.

— А, так? Не скажу. Це, певне, перший самостійний подарунок із зароблених грошей? — спитав, приязно посміхаючись, пан Смяловський.

Микола кивнув головою.

— Дуже гарно з боку молодії людини,— похвалив пан уповноважений.— Куди ви зараз? — спитав він, коли було закінчено про ліс.

— Думаю піти пообідати,— сказав Микола.

— Ходімо разом.

Залишатись на зрубі пан побоявся, думка про солдата і нову революцію його турбувала.

— Коли ви бачили того солдата? — спитав пан несподівано.

— Учора,— збрехав Микола, не моргнувши.

— І часто вони ходять, ті солдати?

— Щоб часто, то ні, але ходять. Недавно я бачив черкеса в бурці і папасі, проїжджав через зруб. Я сховався, бо сам його злякався, — брехав далі Микола.

Це нагнало доброго страху на пана Смяловського, і він покvapно пішов додому, тягнучи за собою Миколу, який тепер був певний, що на зруб пан не скоро прийде.

Як легко було брехати панові, так важко було говорити неправду дідові, якого Микола дуже любив. Одначе сказати правду, на його погляд, було неможливо. Вирішив попросити коні в діда і завезти дядькові дров, але небагато, а так, щоб йому вистачило на деякий час, а решту завезти Оксані. З цим підійшов до діда. Дід дав коні без жодного слова, хоч був здивований, що брат так швидко спалив привезені йому недавно дрова. Однак подумав, що брат із подвір'я продав дрова, щоб випити.

Другого дня вранці Дмитро, якого Микола втаємничив у свої справи, завіз один віз дров Оксані і один дядькові. Тепер Микола нетерпляче чекав появи в лісі дівчини, певний, що вона прийде ще хоч раз подякувати йому.

Вона прийшла того ж самого дня. Микола побачив її здалека на дорозі і пізнав по особливій легкій ході. Все було прекрасне в цієї дівчини, навіть хода. А може, це тільки здавалося закоханому? Хотів бігти назустріч, подякувати за те, що прийшла, хотів сказати, що цілий день нудгував, думав про неї, але не побіг і не сказав нічого. Чекав, доки вона перейшла рів, тоді вийшов їй назустріч.

— Я була певна, що вас ще застану,— сказала Оксана, вітаючись.— Серце чуло. Мати не хотіла пустити, боялась, що пізно, але я пішла. Хотілось подякувати вам за вашу доброту. Ви врятували мою спину від щоденних нош та таких тяжких, що ой!

Микола притримав у своїх її руки, маленькі, гарячі, огрубілі від щоденної селянської праці і тим миліші йому. Радий був вкривати їх поцілунками, але стримувала його хлоп'яча соромливість.

— Про вас правду казали, що ви добрий,— промовила дівчина.

Микола почервонів.

— Ця доброта мені не багато коштує,— сказав він, з жалем випускаючи руки дівчини.

— Можливо, але я знаю, яке це має значення для мене, для нас,— промовила вона серйозно.

— Може, не будемо про це говорити? — спитав Микола, якому справді неприємні були перебільшення його доброти і послуг. Він почував, що його вчинок хоч і хороший, проте не цілком чесний,— даремно ж він не може про це говорити вдома, серед найближчих.

— Коли не боїтесь,— продовжував він,— то, може, підемо та сядемо на зваленого дуба недалеко звідси. Сіли б на землю, та роса падає, можна простудитись.

— Нічого, я не боюсь, — сказала дівчина.

Микола взяв її за руку, і вони пішли до зваленого дуба. Це був, властиво, тільки невеличкий, може, три-, чотириметровий обрубок дуба, який, падаючи, розколовся в

комлевій частині, і ту частину лісоруби залишили. Над колодою змилювалися трави і лісові квіти, обгорнули її, залишивши тільки верхню частину сонцю. На цю дубову спину сіли молоді люди. На зрубі уже синів туман. У верхніх його шарах, збившись з дороги, блудив місяць. Із лісу, нагрітого за день, віяло теплом. Раптом закричав десь близько пугач.

— Ой, страшно,— прошепотіла дівчина, мимоволі тулячись до Миколи.

— А казали, що нічого не боїтесь! Не лякайтесь, це дуже симпатична і надзвичайно корисна пташка.

— Ні, вона нещастя ворожить.

— Тільки не нам,— заперечив Микола, обнімаючи тонкий стан дівчини. Оксана не протестувала.

Молоді люди посиділи так кілька хвилин, не розмовляючи, заслухані в мову власних сердець. Рука Миколи мимоволі задрижала, і дівчина легенько відсторонила її.

— От би нас хто побачив, — було б про що поговорити в селі,— промовила усміхаючись.

— Не мав би нічого проти, хай би говорили.

Оксана підняла на нього очі. Що він хотів цим сказати? Микола не пояснював. Він тільки сказав, що таких вечорів, як цей, небагато, мабуть, в житті людини і що саме вона, Оксана, зробила його таким прекрасним.

— Я щасливий,— шепотів він.— Мені так добре, так дуже добре! А вам? — спитав несміливо.

— І мені, — промовила тихо дівчина.

На узліссі відізвався раптом соловей. Спочатку несміливо, ніби пробуючи голос, потім все частіше і густіше полились трелі маленького співака, наповнюючи чарами і так переповнену ними по вінця синю травневу ніч.

— Ходімо,— промовила раптом, прокинувшись від мрій, дівчина.— Додому далеко, і мати буде турбуватись.

Микола глибоко зітхнув.

— Як жаль, що ви мусите йти.

— Не ночувати ж тут, — усміхнулась лагідно.

— Так, це правда. Щастя не буває довго, кажуть люди, і я переконуюсь в цьому. Я проведу вас аж .додому,— сказав захоплено Микола.

— Не далеко буде вертатись? — спитала Оксана.

— Ні, ні, ходімо.

По дорозі до села розмовляли просто, як добрі знайомі. Заговорили про школу. Оксана про те, що їй хотілось далі вчитись, що вона мріяла стати учителькою, і коли б не війна, то, певне, тепер уже й закінчувала б навчання; Микола казав, що через рік він міг би бути лісничим у великих державних лісах; а так йому доводиться сидіти в маленькому лісі і вся його робота зводиться до простої охорони.

— Чи ви зайдете коли до нас? — спитала Оксана недалеко від села.

Микола обіцяв, що зайде, якщо там, у неї, не застане когось, хто міг би бути йому

неприємний.

— Хто ж це, по-вашому, міг би бути? — спитала дівчина.

— Я не знаю. Хтось, кому ви подобається або хто вам подобається.

— Навіщо ви псуєте настрої? — спитала з жалем дівчина.— Щастя коротке тому, що ми псуємо його самі. Нікого у нас ви не застанете,— додала вона з серцем.

Микола почав виправдуватись і просити пробачення. Він знає, що не має права так говорити і це просто не зовсім розумний жарт.

— Більше не буду. Дайте руку.

Оксана радо подала руку, і він поцілував її тепло, ніжно.

— Не треба,— просила дівчина.— Мої руки не для поцілунків. Дивіться, які вони грубі, спрацьовані.

— Тим вони мені миліші,— сказав юнак.

5

Минув день сьомого липня, день Івана Купала. Було повір'я, що в цей день сонце купається; що ніби, зійшовши, кілька разів поринає у тумані, мов у воді, і тоді вже спокійно підводиться вгору. Маленький Микола ходив якось із дядьком Михайлом, із тим, що сидів тепер у Талергофі, дивитись на схід сонця сьомого липня, але тоді сонце чомусь не купалось. Дядько пояснив, що сонце, певно, забуло про день сьомого липня і скупається завтра. Микола повірив, але другого дня вже не пішов дивитись.

День Івана Купала святкували в родині дуже урочисто тому, що то були іменини діда. З цієї нагоди з'їжджалась колись вся сім'я, але цього року, як і всі воєнні роки, багато її членів бракувало. На столі стояли фотографії трьох синів дідових, відсутніх сьогодні, а самі вони, певне, зітхали десь далеко звідси: два в Туркестані, в полоні російському, а один у Талергофі — в неволі австрійській.

Після Івана Купала починались звичайно жнива. Дід наймав косарів. їх було з давніх-давен три: Федь Мандрик, Яків Головацький і Максим Грушечка. Це були постійні сезонні робітники від непам'ятних літ. Виходили вони на дідові поля прямо зі своїх хат, а полуденки їм привозили або приносили з лісничівки. Косарям давали сало, сир, сметану, бо косовиця — робота важка. У такі дні вдома всі раніше вставали, і по сніданку молодь і дід ішли в поле допомагати косарям.

Одного ранку, коли ще вся родина сиділа за сніданком, до кімнати постукав і на порозі став несподіваний гість — Іван Дума. Появу хлопця зустріли радісно,— в домі Гаєвських його всі любили. Це був колись талановитий учень Гаєвського і друг дитинства його сина; Яворенки знали його тільки з оповідань, але раділи разом з дітьми. Він вніс різноманітність в їх життя самою своєю появою, а крім того, він міг мати цікаві новини, яких сім'я, живучи в лісі, не знала.

— Звідки ти взявся? — питав Микола, поки товариш вітався з його родиною.

— Як звідки? З неба звалився. Чекав, чекав, що, може, хтось з'явиться на вашій старій оселі,— ніхто не йде. Чи зреклись, думаю, і хати і села, чи, може, яке лихо їх спіткало? Прийшов довідатись.

— Дякую, що прийшов. Сідай, поснідаєш та розповіси, що на світі чувати,—

промовив Микола.

— Сказати правду, погано в селі живеться,—розповідав Іван, уплітаючи свіжий хліб з маслом і запиваючи його гарячим молоком.

По його обличчю видно було, що справді погано живеться. Зараз, коли він заспокоївся, воно зблідло.

— Спочатку про вашу школу. Зараз у ній вже нічого нема. Був колись кінський шпиталь, була стайня, зараз цього всього нема, але нема й школи. Підлоги знищені, вікна перебиті, стіни облуплені, двері поламані. Щоб знов зробити школу, треба капіталу, а де його взяти? Це вже зробить держава, яка тут залишиться.

— А хіба є сумніви щодо того, яка держава тут залишиться? — спитав старий лісничий.

— Є, і великі.

— Невже Австрія не мала б вернути? Що ви кажете?

— Бачите,— почав Іван,— коли б росіяни хотіли воювати далі, як хоче того Керенський і його компанія, то Австрії сюди б не вернути.

— Чекай, Іване, ти сказав, якби росіяни хотіли воювати. Що це значить? Хіба не хочуть?

— Не хочуть, і це буде щастя Австрії, якщо вона хоч на короткий час вернеться.

— Як же це розуміти?

— А ось як: уряд Керенського не має лі пошани, ні любові в народі. Долю Росії вирішать солдати. Солдати Керенського ненавидять, бо він їх обдунив. Вони сподівались від революції поділу поміщицьких земель, знищення великого капіталу, а чого дочекались? Того, що їх женуть на фронт битись за тих же поміщиків і капіталістів.

— Звідки ти все це знаєш, Івасю? — питав здивовано учитель, не пізнаючи свого колишнього шепелявого учня.

— Еге! — сказав Іван.— Ми три роки не бачились, а за три роки я багато дечого бачив, чув і читав дещо. Того, що я знаю, ні в гімназії, ні в семінарії не вчать...

— Ти молодець, Іване.

Микола з заздрістю дивився на товариша. Йому соромно стало, що товариш дитинства, хоч закінчив тільки семінарію, має ширший світогляд, ніж він, розуміється в політиці, цікавиться ходом війни і, певне, ще не все тут сказав із того, що знав. Миколі кортіло поговорити з товаришем без свідків, і коли вже уляглись перші враження від почутого, запропонував товаришеві пройтись з ним до лісу...

— Якщо ти не дуже втомився, звичайно.

— Чим було втомитись — тими кількома кілометрами? Як заберуть до війська, то не будуть питати, чи ти втомився, чи ні.

— А коли можуть забрати до війська? — затурбувалась Гаєвська.

— Як верне Австрія, якої тут так дуже чекають,— зіронізував Іван.

— Ой, не хочу я Австрії,— сказала Гаєвська з серцем.

— Отож-то!

Хлопці вийшли, пообіцявши закінчити розмову за обідом.

Опинившись у лісі сам на сам, Микола почав розпитувати товариша, як він жив ті три роки, яких людей бачив, що читав.

— Мені, сидячи в лісі, не довелось багато чути, але тут я дізнався дещо таке, чого раніш і в сні не снилося.

Тут Микола розповів про солдата, що квартирував у Мандриків, про свого першого вчителя і просвітителя в політичних справах, про розмови з ним, після яких він інакше почав дивитись на світ і на людей.

— Удома я про це не кажу. Дід у мене старих переконань, його я не хочу дратувати. Батько передовіша людина, але також тримається за Австрію, сподіваючись пенсії і боячись, що друга держава не зарахує йому багатолітнього стажу. А мені б та Австрія до хрину з її карлами та зітами 1.

— Отож-бо й є,—перебив Іван.—З того, що я чув і читав, мені здається, що так, як в Росії розправились з царем та його прислужниками, так само розправляться зі своїми цісарями і кайзерами в Австрії і Німеччині, а може, й в усіх країнах світу. Пощо вони, ті паразити? Я як читав, які капітали мав цар російський, то волосся догори лізло. А з якої речі? Ти подумай, з якої речі ті паразити мали розпоряджатись не тільки мільйонами карбованців, але й мільйонами життів людських? Чому, з якої речі якийсь дегенерат, через те тільки, що народився в царській родині, мав право розпоряджатися мною? З якої речі? Хіба він не з того тіста, що й я?

— Не з такого, а з гіршого,— вставив Микола,— бо ти здатний на всяку роботу і голова в тебе добра, а на що був здатний хоч би такий царевич Олексій, син алкоголіка і розпусника Миколи?

— Справді! А скільки паразитів живе на світі, крім царя?! — сказав Іван.— Ти пам'ятаєш, як нас з тобою застав граф у лісі і вдарив мене гарапником за те тільки, що я ступив ногою на його землю? В мені кров кипить, як згадаю те. Колись мені було байдуже, я думав, що так має бути, щоб пан мав лани і ліси, а мій батько п і в м о р г а поля і півроку голодування.

— Попи нас того вчили,— сказав Микола.

— І обіцяли панам пекло, а бідним рай на тому світі.

— Не чув я, щоб панам вони обіцяли пекло, навпаки, їм і по смерті був забезпечений рай, вони церкви будували, каплиці. Якби такий попина крикнув з амвона, що властитель села, такий-то граф, піде по смерті в пекло, то тільки б того попа й бачили.

— Правда. Тому я й казав у вас, що буде друга революція, яка скине спочатку Керенського з його урядом, а потім усіх поміщиків, капіталістів, усіх тих графів, генералів та іншу погань.

— Звідки ти знаєш, Івасю? — спитав зацікавлений Микола. Іван відповів не зразу, йому хотілось трохи похизуватись перед товаришем, поінтригувати його.

— Я, брате, з такими людьми зустрічався, — промовив Іван.

1 К а р л І — останній імператор австрійський. З і т а — його дружина.

вив по хвилині Іван,— з такими чудовими людьми!..— Він трохи помовчав і, зробивши таємниче лице, сказав: — Був навіть такий, що спеціально з Теробовлі приїжджав, книжки мені привозив.

— Які книжки? — спитав Микола.

Іван, замість того, щоб відповісти, в свою чергу запитав:

— Ти чув про Леніна?

— Чув, але знаю про нього дуже мало.

Іван глянув на Миколу з жалем, як дивляться на тяжкохворого або на каліку.

— Е, брат, — сказав він захоплено, — другої такої людини на світі нема! Це під його керівництвом був повалений царський режим, під його керівництвом зріє нова революція, яка має скинути режим Керенського, яка має знищити раз назавжди усіх тих графів ненависних.

Іван Дума завжди мав у пам'яті графа Козеброд-ського, що скривдив його в дитинстві. Цей граф був наче уособленням усього панства, і на ньому зосереджував він свою ненависть.

— О, коли вже їх не стане! — зітхнув Іван. — Мені розказував один солдат, що недавно, кілька днів тому, у Петербурзі Керенський розстріляв мирну демонстрацію робітників і солдатів. Він має ще силу, але скоро її не стане. Ленін виб'є йому з рук управління державою. Ленін проти війни, він за мир в усьому світі.

Хлопці деякий час ішли мовчки. В лісі було тихо, душно, час від часу десь висвистувала вивільга, перериваючи душну тишу лісу, а на вершечку дуба, до якого доходили приятелі, воркувала горличка. Микола, почувши її, затримав товариша.

— Давай послухаємо. Ти любиш горлицю?

Іван не звернув уваги на спів пташки, прослухав якомсь запитання Миколине і не зрозумів, чого він хоче. Він був зайнятий своїми думками, а крім того, не умів милуватись природою, не відчував її так, як Микола.

Миколі було досадно, але не сказав про це нічого.

— Ти знаєш, — продовжував Іван свою думку, — коли б сюди мала вернутись Австрія, я утік би в Росію. А ти?

— Я про це не думав, — відповів Микола, але в душі був переконаний, що нікуди він з дому не поїде, ні на що не проміняє сім'ю, а тепер і Оксану, яку згадав зараз із теплим почуттям.

— Ти знаєш, — стишив голос Іван і, оглянувшись, сказав, — я вступаю в партію.

Микола витріщив очі.

— Ти тільки нікому ні слова.

— Ясно, ти не бійся. Яка ж це партія? — спитав Микола, не цілком довіряючи товаришеві. Він знав, що Іван любить похвалитись.

— Комуністів, — сказав урочисто Іван. — Вони борються проти Тимчасового уряду, вони проти війни і за мир. Вони проти поміщиків і капіталістів. Я вступаю в Комуністичну партію, щоб нищити всю ту наволоч. Ех! Коли б мені потрапив у руки той граф, що ударив мене гарапником за те тільки, що я йшов по його землі! Я б його

примусив їсти ту землю!

Микола бачив, що перед ним не той Івась, товариш приємних забав дитячих, що перед ним уже цілком доросла людина. Микола подумав, що коли б у їх домі довше прожили тоді солдати, то невідомо, хто з них більше хвалився б сьогодні ознайомленням з революційними ідеями. Лебеденко, правда, закинув у його юнацьке серце зерно зневіри в усе старе, гниле і заскорузле, і зерно це зійшло, але плекати стеблину не було кому, і вона помаленьку ниділа. Іван прийшов, щоб підлити животворної води під стеблину, не дати їй зав'янути, однаке, крім цієї води, ще чогось бракувало.

— Знаєш що,— вхопив Миколу за руку Іван,— вступай і ти зі мною до партії!..

Микола здивовано видивився на товариша.

— Ось чого ти прийшов?! — сказав він.— Я тобі вдячний, але...

— Але сам не вступиш!

— Мене, мабуть, і не приймуть такого, як я є.. Я не підготовлений для такої роботи.

— Готуйся.

— Легше сказати — готуйся. Але як? Тебе підготували, ти читав дещо, а я? Я ж нічого не знаю.

— Захочеш, будеш знати.

— Ні,— завагався Микола. — Мені здається, що я не годжусь для такої роботи. Революціонери — особлива порода людей, щось вище за людей.

— Що, по-твоєму, боги, чи що? — перебив грубо Іван.

— Не боги, але люди дуже сильні, безстрашні, готові на всякі жертви. Мені з ними не рівнятися.

— Дурниця, ти сам себе не знаєш, засидівся ти в лісі, треба на волю, у широкий світ! Скажи, будь ласка, ти проти панів, графів, усяких смяловських, у яких ви всі зараз служите?

— Ти мені, Іване, не докоряй службою у Смяловського. Я мушу десь працювати,—сказав зніяковілий Микола.

— Ні, я тільки питаю, ти проти?

— Безперечно.

— От цього й треба. А ще одно: ти в бога віриш? Іван ставив питання за питанням, не даючи Миколі

зосередитись. Це вже Миколі не сподобалось.

— Що ти мене допитуєш, як слідчий? — спитав він серйозно.

— Ти не ображайся, я по-дружньому. Коли б я не вірив у твою дружбу і не знав тебе, я не прийшов би і про таке не говорив би.

Микола пом'якшав, але й задумався. Справді, яке ж його ставлення до релігії?

— Чому ти питаєш, як я ставлюсь до релігії? — спитав по хвилині.— Хіба в партії не буває релігійних?

— У Комуністичній партії — ні,— сказав він твердо.— Запам'ятай це!

Микола вирішив прямо не відповідати, та й сам він не міг і собі відповісти, яке,

справді, його ставлення до релігії, а крім усього... Микола цілком збентежився. Він розгубився і вже не знав, що казати. Іван бачив це, а також зрозумів, що Микола до такої серйозної роботи далеко не підготовлений, і більше про його вступ до партії не говорив.

За обідом, який пройшов, до речі, дуже весело, Іван розповідав багато цікавого. Він був у Тернополі, часто бував у Теребовлі, їздив кілька разів до Львова. Його з делікатності не питали, за чиї гроші він їздив, знаючи біду, яка не залишала дому його батьків, сам Іван про це не казав, але батько Миколи здогадувався, що Іван має якісь фонди. Учителю чомусь подумав, що його колишній учень просто шпіює. Цей здогад був дуже неприємний. Гаєвський гордував усякими шпиками, на чію б користь вони не діяли.

Кінець візиту був явно зіпсований. Настрій Гаєвського різко змінився, та й решті родини ці поїздки чомусь не сподобались. Кожне пояснювало по-своєму, але всі міркування зводились до одного: у Івана не все чисто, та й занадто він розв'язний, як на свої літа.

На щастя, Іван не помітив переміни. Того ж вечора він пішов додому. Микола проводжав його аж на кінець свого лісу.

6

Минуло два місяці— від першої зустрічі Миколи з Оксаною. Пролинув цей час, мов сон. Вони зустрічались мало не щодня. У них були свої улюблені затишні куточки в лісі, куди не заглядало цікаве людське око, хіба що іноді пташка сяде проти них на галузку, а побачивши їх, зірветься і полетить геть стрімголов під веселими поглядами закоханих.

Одного разу молода білочка довго дивилась на молоду пару, роздумуючи, видно, що це за постаті і чи треба їх боятись, чи це, може, невід'ємна частина лісу, така, як дерева і кущі, бо досі вона людей, очевидно, не бачила.

— Ми наче у казці,— сказала тоді Оксана.— Нас не бояться ні пташки, ні звірі.

— Це ти така прекрасна, що на тебе живе заглядається і стоїть мов зачароване, не в силі очей відірвати. Ти мене причарувала, бо відколи познайомився з тобою, не маю години спокою, не можу в хаті втриматись, біжу в ліс, і коли тебе нема, то хоч посиджу на тому місці, на якому ти сиділа.

— А я чого біжу в ліс? — спитала дівчина.

— Не знаю.

— Не знаєш? Тобі близько, ти вийшов із хати — і в лісі, і в тебе тут робота, а мені далеко, а йду, щодня йду і чекаю, а як тебе не побачу — серце завмирає. А прийдеш, обіймеш, і тоді так легко і гарно, що весь світ забуваєш, не пам'ятаєш, що війна, що в хаті нестат-ки, що мати лає... Ти ніколи не питаєш, що діється в мене вдома. Ти ніколи не питаєш, чи легко мені виходити до тебе...

Це був перший легенький докір.

Миколі стало соромно. Справді, він ніколи не питав про це дівчину. Він поводився досі, як егоїст, який боїться порушувати небезпечні теми, щоб не почути чогось

неприємного.

— Пробач, кохана,— просив Микола.— Ти ніколи не скаржилась, а я не хотів псувати тобі і собі настрою.

Дівчина сумно всміхнулась.

— Правда, що, приходячи сюди, я все забуваю,— говорила вона. — Мені хочеться хоч цю годину мати спокійну, бо вдома не все гаразд...

— Що ж удома? — спитав Микола.

— Колись, іншим разом, зараз не хочеться говорити. Скільки не допитувався Микола, Оксана більше нічого не хотіла сказати.

Микола повернувся додому в пригніченому настрої, який помітили зразу всі домашні, і в першу чергу мати.

— У тебе якась неприємність, сину? — спитала вона.

— Ні, яка може бути неприємність? — заперечував син, намагаючись уникнути пильного погляду матері і її розпитів.

— Приїжджав хтось до лісу? — допитувалась мати.— Чув що, може?

— Ніхто не приїжджав, і нічого я не чув,— заспокоював Микола, мимоволі червоніючи.

Мати більше не допитувалась, бачачи, що син не хоче говорити, і Микола відійшов.

Було прикро, що обдурив матір, але виправдувався тим, що сказати про все не міг, не мав сили.

Якось незабаром, одного дуже гарного ранку, йдучи до лісу на роботу, в кількохстах кроках від дому він зустрів матір. Побачивши її, пригадав, що сьогодні не попрощався з нею, ідучи в ліс, і навіть не згадав про неї. Стало дуже ніяково. Мати мала в руці пучок лісових квітів і зробила вигляд, що зустріла сина випадково, проте Микола здогадався, що зустріч ця з її боку обдумана і що зараз почнеться розмова, до якої він не приготувався і якої уникнути тепер буде неможливо.

— Що ви тут робите одна в лісі? — спитав він, підходячи до матері і цілючи її руку.

Мати трохи змішалась. Йдучи сюди, на це побачення, вона планувала зробити його випадковим, але, зустрівшись з поглядом сина, вирішила сказати правду.

— Я вийшла наперед, щоб з тобою на самоті поговорити. Я бачу, що з тобою щось діється, спостерігаю це віддавна, від весни. Ти не будеш заперечувати, що це так?

— Вам здалося, матусю.

— Не криви, сину, душею,— сказала мати.— На твоєму обличчі написано, що це не так. Тебе щось пригнічує. Ти ще занадто молодий, недосвідчений, у тебе, в твоїй душі, щось сталося. Скажи, ти не закохався?

Микола почервонів по самі вуха і не знав, що відповісти.

— Чого ж ти мовчиш? Соромитись нема чого. Хто вона така?

— Що ви, матусю! — пробував заперечити Микола, але даремно.

— Не соромся, кохання — не злочин. Воно може привести до злочину, ось чого я боюся і чому вирішила вдертися силою в твою душу, коли не хотів відкрити її передо мною сам.

— Чому не хотів? Я хотів, але боявся, — промовив Микола.

— Боятись нема чого, коли все йде чесно. Так хто вона така?

— Ось саме цього я й боявся, — промовив палко Микола. — Я боявся цих питань: хто вона така, та якого роду, та звідки, боявся розмов про мезальянси, знаючи переконання щодо цього нашого дому, тобто в першу чергу ваші, батька, хоч він, властиво, найменше висловлювався з приводу цього, і сестри. Уявляю, як вона буде глузувати з мене, почувши, що дівчина, яку я кохаю пристрасно, правдиво, глибоко, проста селянка, бідна селянка...

Микола не закінчив, на очах у нього стали сльози. Мати в першу хвилину злякалась, не сподіваючись такого.

— Чекай, сину, чому ти думаєш, що хтось з тебе буде сміятись? — промовила вона. — Може, сестра твоя й хотіла б, щоб ти покохав дівчину з інтелігентної сім'ї, може, того хотіла б і я, але це не значить, що ми протестували б, коли б ти, наприклад, хотів одружитись з селянкою. Справа твого одруження буде твоєю власною справою, ми, як твої щирі друзі, можемо тільки порадити тобі в чім-небудь чи показати тобі те, чого ти, засліплений коханням, можеш не побачити. Це, я кажу, було б в тому випадку, коли б ти хотів одружитись, але ж до цього, я гадаю, ще далеко. Як ти думаєш?

— У цьому все моє горе, що далеко, — сказав Микола, безнадійно зітхнувши.

— Добре, що хоч це ти розумієш. Проте хто ж така ця дівчина, що ти її полюбив так палко?

Микола розповів про Оксану все, що знав.

— Це та, що мешкає у хаті Хаджая? — спитала мати.

— Та сама. Тільки не вона в хаті Хаджая, а Хаджай мешкав у її хаті.

— Зараз це не грає ролі. Я чула про неї, — сказала мати.

— Ви чули про неї? — здивувався Микола. — Ви вже й цікавились нею?

— Ні, не цікавилась. Само прийшло в хату. Якось раз Дробницький бачив вас разом у лісі і сказав нам. Він знає цю дівчину.

— Що ж він говорив?

— Нічого поганого. Каже, що дівчина порядна. Я от хотіла поговорити з тобою, щоб ти не забувся та не зробив дівчині прикrostі. Не забувай, що женитись ти ще не можеш насамперед тому, що зараз війна і ти не знаєш, що з тобою буде завтра. Друге, не менш важливе: тобі треба здобути освіту, щоб не доводилось служити у пана, як твоєму дідові і дядькові, чим, до речі, уже докоряв тобі твій приятель Дума. А третє... ти, певне, знаєш польську приказку, в якій говориться, що ранній дощик, як плач дівочий і студентське кохання, швидко вщухає.

— Чому ви так кажете, мамо, про кохання?

— Воно в тебе перше. А в світі якось так ведеться, що перше кохання ніколи не буває тривке.

— Може, в світі так буває, але не в мене. Я ніколи, ніколи її не покину! — палко сказав Микола.

— Я можу тільки побажати тобі щастя, більш нічого я для тебе не прагну, — сказала

мати.— Одного прошу, і ти мені мусиш це обіцяти: щоб не зробив цю дівчину нещасливою.

— Як це розуміти? — спитав Микола.— Коли б я її зараз покинув, то, певне, зробив би її нещасливою, то го ви боїтесь?

— Не про це мова,— заперечила мати. — Можливо, що коли б ти її зараз покинув, це якраз було б її щастям. Я боюсь, скажу прямо, щоб не зробив ти з неї покритки і не пустив з байстрам тинятись світами. Ти ще не знаєш, що з тобою буде завтра. Війна триває, Смяловський може тебе звільнити кожної хвилини, батько твій без роботи. Пам'ятай про це все! Женитись ти не можеш, поки не здобудеш певного шматка хліба! Обіцяй мені, що будеш пам'ятати про це, про що ми з тобою говорили, і не зробиш нечесного вчинку.

— Обіцяю,— сказав Микола врочисто.

Мати подала йому руку, і він поцілував її на знак пошани, вдячності і любові.

Оксану він застав на улюбленому місці. Сиділа сумна, зажурена. Побачивши Миколу, з блідою усмішкою пішла йому назустріч. Микола зразу побачив якусь перемену в дівчині.

— Що з тобою? — спитав вітаючись.

— Нічого.

— Ні, ти не така, як завжди.

— — І ти не такий. Ти приходив раніше за мене, а сьогодні мені довелось чекати на тебе мало не годину.

— І через це ти засумувала?

— Не тільки через це.

— Значить, є й інші причини?

— Ходімо сядемо в холодку,— сказала вона замість відповіді.

Пішли на те місце, де він серед кущів ліщини зробив щось подібне до альтанки. Ліщина росла біля підніжжя величезного дуба, і він своєю кроною, мов гігантською парасолею, закривав цю альтанку. Була в ній примітивна лавочка, точніше дрючок на двох розсохах, забитих в землю.

— Чому ж ти сьогодні засмучена? — спитав Микола.

— Скажи спочатку, чого спізнився?

Микола завагався на мить, а потім вирішив усе сказати Оксані. Повторив їй майже дослівно розмову з матір'ю. Дівчина слухала уважно, а коли він закінчив, залилась сльозами.

— Я знала, я знала, що так буде,— говорила вона крізь сльози.

— Що ти знала, мила моя, що ти знала? — питав Микола, цілуючи заплакане личко.

— Я знала, що ти моїм не будеш.

— Чому, рідна моя? Тільки твоїм я можу бути і ти моєю, і без тебе я жити не буду, без тебе світ мені остогидне. Той день, що я тебе не бачу, мені здається, що я не живу на світі. Як ти можеш таке казати? Тим більше, що мати моя не заперечує, каже тільки, що рано, що війна ще триває, що мене можуть узяти на війну, і що тоді робити?

— Я б тебе чекала у твоїх батьків,— сказала Оксана, перестаючи плакати.

Ця заява збентежила Миколу. Вона була така несподівана і при тому така смілива, що він не знав зразу, що відповісти.

— Я про це не подумав,— сказав він.— Треба буде про це поговорити вдома, хоч я не сподіваюсь успіху. Ти знаєш, що мій батько безробітний, живемо у діда майже на його утриманні. Одружитись мені, ввести жінку не в свій дім — я не маю права, совісно було б. Мені здається, що до кінця війни мені не дозволять одружитись,— додав він по хвилині.

— А я не можу довше в своєму домі жити, розумієш? Не можу! Ти не знаєш, що мені коштувало те, що я виходила мало не щодня до тебе. Мати забороняла мені, вона била мене, а я все-таки йшла, бо любила тебе, бо мені важко не бачити тебе, бо я звикла до тебе. Мати пригрозила мені, що коли я ще хоч раз до тебе вийду, то вона піде на лісничівку до твоєї матері і скаже, щоб тобі заборонили зі мною зустрічатись. Ти питав мене вчора, що зі мною. Я не хотіла казати, не хотілось мучити тебе, досить, що сама мучусь. Сьогодні ти знаєш все і нічого не знаєш, бо слів замало; треба пережити те, що я переживаю щодня, щоб зрозуміти моє горе.

Дівчина розридалась.

— Чому ж ти мені про це ніколи не говорила? — питав стурбований Микола, обнімаючи її, заспокоюючи.

— А що б ти зробив? Чим допоміг би? — Вона дивиться на нього великими очима, і його пригноблює її погляд. — Я ось зараз звертаюсь до тебе, а що чую? — каже вона.— Що допомогти не можеш? Значить, не любиш!..

— Рідна моя, не бий мене так жорстоко,— благає Микола.

— Вже просишся? А коли б тебе били так, як мене, і не тільки словами, а пруттям, що ти привіз, жаліючи мою спину? Ти б побачив, як вона виглядає, ця спина! Що б ти тоді говорив? Ти ніколи не спитав мене, як я живу, чи, може, я голодна, ти тільки чекав моїх пестоців!..

Вона знов заплакала. Микола сидів мовчки, все нижче згинаючись під її словами, що били без жалю по оголеному серцю.

Дівчина раптом схопилась з місця. Вона витерла хустиною очі, поправила плаття, готова йти.

— Я піду,— сказала вона вже спокійно.— Наговорила тобі непотрібних слів, але не жалкую, ти мусиш усе знати.

— Ти більше не прийдеш? — спитав Микола.

— А тобі більше нічого не треба, тільки щоб я приходила? Ех ти, паничу! — в словах дівчини промайнула тінь ненависті.

— Чому ти така жорстока сьогодні? — мало не закричав Микола, не сподіваючись такого удару. Він був тим страшніший, що майже заслужений.

— Не жорстока, ні. Після того, що вчула від тебе, друга ніколи не прийшла б, а я, може, й прийду ще. Коли — не можу сказати, але прийду. Тепер уже знаєш, як мені важко приходити.

— Дай хоч раз поцілую, Ксешо!

— Ні, сьогодні ні. Іншим разом.

Вона повернулась і пішла не оглядаючись. Микола закам'янів на місці. З відходом дівчини в душі його померкло сонце. Це був перший понурий день серед усіх сонячних днів короткого кохання. Микола подумав чомусь, що це й останній день його щастя.

7

— Треба, сину, просити в пана Смяловського відпустки на два тижні та й перевозити з Дмитром снопи з поля, поки погода,— говорив батько до Миколи одного серпневого ранку,— Геньо береться до цієї роботи, але яка ще в нього сила! Він тільки може кіньми правити, але накладати снопи на два вози для нього заважко.

Микола охоче погодився, йому треба було зараз доконче якоїсь важкої роботи, щоб відвертала його увагу від усього того, що сталось. Після останньої зустрічі з Оксаною в лісі він і не заходив у ті місця, де ще недавно нетерпляче чекав на неї. Він перший раз у житті поцілував тут, в цьому лісі, уста дівочі, п'янів від поцілунків і був безмежно щасливий, не уявляючи навіть, що це щастя може скінчитись, що його може щось затьмарити. А проте скінчилось, і так несподівано, і так скоро... Микола не вірив, що воно могло скінчитись назавжди. Він був певний, що дівчина вернеться, як був безумовно певний, що вона його любить. Справа тільки в часі. Але що, коли вона прийде і поставить питання прямо? "Одружусь",— вирішив раптом. Подумав хвилину, і самому стало смішно. В двадцять років заводити сім'ю? В його родині чомусь так рано не женились. Із чотирьох дядьків тільки один був одружений. Як же на нього будуть дивитись домашні — батько, сестра, брат? А що буде з навчанням, з усім майбутнім життям? Ні, це відпадало.

"Ось що! — знайшов він раптом.— Треба заручитись. Зробити офіційні заручини". Він має перстенець, який йому подарувала мати після закінчення гімназії,— золотий перстенець з ізмарагдом, що символізує щастя родинне. Цей перстенець він накладе їй на палець. Але треба добитися згоди батьків. Як же це зробити? Вирішив діяти через сестру. Вона хоч і насміхається з його закоханості, але любить його і, певне, охоче буде клопотати за нього перед матір'ю, ну, а мати — перед батьком.

З такими думками зайшов Микола до Смяловського. Той лежав на кушетці і читав книжку.

— Що пан читає? — спитав Микола, привітавшись.

— "Графа Монте-Крісто" Думаса-ойця,— відповів по-польськи пан. Ім'я автора книги Дюма він вимовляв так, як було написано, тобто Думас, з польським наголосом на другому складі від кінця слова,— Дуже я люблю обох Думасув, ойця й сина,— додав пан, показуючи на етажерку, де в гарних оправах красувалися твори обох Дюма в польських перекладах. Тут були: "Три мушкетери", "Двадцять літ пізніше", "Королева Марго" і "Дама з камеліями" Дюма-сина.

— Читав пан? — спитав Смяловський.

— Не читав "Королеви Марго".

— Можу позичити.

Микола подякував, сказавши, що тепер не має часу, бо починається возовиця і він буде зайнятий у полі.

Довідавшись, чого прийшов Микола, пан відразу дав згоду на відпустку, проте з застереженням, що дні відпустки не будуть оплачені. Микола був готовий до цього, отже, не просив і не заперечував.

— Кеди пан хце м'єць урльо? 1 — спитав Смяловський.

Микола сказав, що із завтрашнього дня. Пан погодився.

— Ванда! — крикнув він до кухні.

— Чого вам? — почувся звідти приємний жіночий голос.

— Дай-но вина і дві чарки! Почастую вас вином власного виробу, з малини,— сказав він, звертаючись до Миколи,— Колір прекрасний і смак непоганий. Одна вада, що трохи моложаве. Для людини молодість — це добра річ. Ось ви ще таке молоде вино, що бродить. А для вина потрібно довший час, щоб стати добрим. Спробуємо, яке є.

До кімнати ввійшла з тацею, на якій стояла пляшка і дві чарки, молода гарна жінка. Це й була Ванда, яку він кликав з кухні. Пан привіз її недавно звідкись як домашню робітницю, а потім зробив її своєю нешлюбною жінкою, і зараз вона вже була вагітна. Їй було років з двадцять п'ять, не більше. Беручи на увагу, що йому йшов шістдесятий, то різниця віку була солідна, і вона служила приводом до частих посмішок, на які, зрештою, пан Смяловський не звертав уваги. Це був тип, який міг іти крізь юрму людей, як крізь мряку, не помічаючи її. Це була одна порода з графом, що побив колись Івана Думу. Той, наприклад, виходячи на вулиці Львова з екіпажа, кричав, як у лісі: "Гоп-гоп", поки його лакей не показувався з палацу, що стояв в п'ятдесяти кроках на горбку, оточений зеленню, і не збігав униз — забрати його валізку, що важила всього кілька кілограмів. А цей підпанок також не визнавав людей не свого кола, хоч, властиво, сам ні до якого кола не належав.

Зустрівшись очима з Миколою, Ванда густо почервоніла. Вона була ще не знайома з ним, але бачила вже його, і не раз душними літніми ночами він їй снівся. Зараз вона червоніла з іншої причини: її соромило становище неофіційної жінки, а до того жінки людини, яка могла бути їй дідом. Поставивши тацю на стіл, вона мовчки вийшла до кухні.

За чаркою чоловіки, як і при кожній зустрічі, заговорили про війну, і пан Смяловський висловив припу-

Коли хочете відпустки? (Польськ.)

щення, що війна швидко закінчиться, що поверне Австрія і він продасть ліс. В Миколи болісно стиснулось серце на цю звістку. Цей ліс був колискою його матері, дядьків і його власного дитинства. Вся родина любила цей ліс, як якусь святість. Скільки пригод було зв'язано з ним, скільки приємних спогадів! В ньому був знайомий кожний куточок, майже кожне дерево, бо мало не всі дерева садив дід власними руками. І ось прийшов чужинець, зайда, безбатченко і якимось диким, неприродним правом хоче продати ліс! Коли б це сталося, дід муситиме вийти з лісу, і не буде до кого приїхати; в цій хаті, де побачили світ найближчі йому люди, поселяться нові господарі,

і стане цей ліс чужим, як чужий він зараз для папа Смяловського, який не знає його, не любить і не розуміє. Юнака взяла досада. Випливла наверх ота Страшна нерівність, яка панує в світі, згадалась сцена з графом у лісі, став перед очима Дума Іван. Щоб досадити панові, Микола сказав, що має відомість про назрівання нової революції, яка, можливо, перекинеться на Австрію і на весь світ.

— Сконд пан то ве? 1 — спитав стривожений Смяловський.

Микола розповів, що чув від Івана Думи про голодні демонстрації в Петрограді та інших містах Росії, про страйки робітників, про заворушення в селах, підпали поміщицьких маєтків, убивства поміщиків.

— В Австрії революції не буде,— запевнив пан Смяловський.

"— Чому?

— Тому, що Австрія — конституційна монархія, а Росія була деспотична і такою залишилась.

— А що, коли ця частина Галичини відійде до Росії? — спитав Микола.

Смяловський замислився.

— Нemoжливим ест,— сказав по хвилині і випив чарку вина.

Такого він не міг уявити.

Другого дня вранці Дмитро на одному сноповому, возі, а Микола з Євгеном на другому виїхали з двору. День був ясний, безхмарний, заповідалась спека. На дорогу в поле баба дала яблук-зеленок. Це буди особливо смачні яблука, не дуже показні з вигляду, зелені, але

Звідки ви це знаєте? (Польськ.).

б В. Гли^ький, Т. 2

161

такі соковиті, що дуже добре гасили спрагу, і їх баба тримала спеціально для тих, хто їхав у поле.

За лісом повівав вітерець, пахло збіжжям, скошеними травами і в'ялими квітами. У небі — ні хмаринки, на полукупках, покладених вздовж дороги, сиділи яструбці і зосереджено вичікували малих гризунів.

Настрій у Євгена був прекрасний, він правив кіньми, щасливо розглядаючись на всі боки. Микола сидів сумний і зосереджений, як той яструб на полукупку.

— Чого ти сумуєш? — спитав Євген.— Так гарно на світі, а ти сумний.

— Невесело мені.

— Ти закохався, правда? — спитав Євген,

— Звідки ти знаєш?

— Я чув, як мама татові говорила.

— Що ж вони говорили?

— Що ти закохався і женитись хочеш.

— А тато що?

— Сміявся. Я думаю, що це неправда.

— Що саме?

— Що ти хочеш женитись. Всі ці жонаті такі нудні, неприємні. Не думаю, щоб ти хотів проміняти нас усіх на жінку.

— Чого ж я мав міняти вас на жінку? Ви лишилися би такими, як були, а... жінка жінкою.

— Ні, не кажи,— не погоджується брат.— Дядька Ярослава пам'ятаєш? Доки не женився, був веселий, бавився з нами, а як оженився — і не той став, за жінкою світу не бачив. Та й учитель Ведмідь так, усі так. Я думаю, що ти такого не зробиш? Правда?

— Правда, я не збираюсь женитись.

— Ото молодець! Я не повірив, як почув таке про тебе. Я певний, що ти сказав би мені, коли б щось таке у тебе трапилось. Ми ж ніколи не мали таємниць один від одного, хіба що...

— Що саме?

— Хіба що зараз ти утаїв щось від мене.

— Нічого я не утаював.

— Ну, й добре. Я й не повірив. Ти гляди навколо, який світ прекрасний! Коли б ще не війна, яке чудове було б життя.

Після тих слів брата Микола наче повеселішав. Він ніколи ясно не міг уявити себе в ролі жонатого. При самому уявленні, що він може бути батьком, — червонів

сам перед собою. Це ж була б справжня нісенітниця! Але в той же час. не міг уявити життя без Оксани, серце рвалось до неї, і зараз, їдучи в поле, він мріяв побачити її хоч здалека, бо може ж таке статись: поле близько села, і вона може вийти чого-небудь у поле.

"А може, вона прийде в ліс?" — подумав Микола.

Думи хлопцеві перервав голос Дмитра. Він повертав коні праворуч, на стерню, і крикнув, щоб і Євген їхав за ним. Це вже було поле діда:, невеличкий дво-морговий клин не дуже доброї землі, але тому, що найближчий від дому, то найкраще удобрений і через те найбільш врожайний. На ньому досить густо, в два ряди, стояли полукіпки.

Дмитро заїхав на кінець гонів і зупинився перед першим полукіпком, звідки мали починати брати снопи. На всіх полях, куди не глянь, стояли ще не вивезені полукіпки. Тільки на одному клині їх не було вже, і клин цей орав плугатар на зяб. Здалека обличчя плугатара не видно було, але кидалось у вічі те, що він налягав на ногу.

— Ми думали, що перші будемо звозити снопи, а бач, вже хтось вивіз свої і на зяб оре,— здивувався Євген.

. — Це ж багач Шапковський,— пояснив Дмитро.

— Я чомусь його не знаю,— сказав Микола.

— Він тут недавно. Сам з Ласковець. Як парцелювали панське поле, він купив кілька моргів, побудував хату і переселився сюди. Про нього кажуть, що він з чортом у змові. Його жінку грім забив, як ішла з серпом із поля, а сам він віз якось мливо з млина, а був п'яний, перевернувся з возом, упав під полудрабок і зламав ногу. Тепер кульгає.

— Чого ж йому чорт так погано помагає? Жінку, кажеш, громом забило, а сам ногу

зламав,— спитав, усміхаючись, Микола.

— Зате до війська не пішов,— пояснив Дмитро. Микола задумався.

— Людина рада, що кульгає, тільки б на війну не йти,— промовив він.— Я пригадую, як солдат Шестаков, що стояв у нас на квартирі в п'ятнадцятому році, говорив, що погодився б обидві ноги втратити, тільки б живим вернути. Чи варте життя аж таких жертв?

— Видно, варте, коли люди так дорожать ним,— сказав Євген.

6*

163

А Дмитро додав зітхнувши:

— Кожному життя мило, найменшій тварині: миші, комарикові мило, а це ж люди!

Почали накладати снопи на віз.

Накидав на віз Микола, а Дмитро складав. Євген допомагав ретельно, але коли добирали полукіпок до кінця, він кидав вила, озброювався батогом і слідкував за останнім снопом, під яким майже завжди були миші. І як тільки сніп, настромлений на вила, йшов угору, миші розбігались, а Євген бігав за ними, ляскаючи батогом; а що батогом в таку маленьку та ще й рухливу мішень важко попасти, то миші, звичайно неущкоджені, ховались у нори.

Закінчивши накладати першого воза, сіли в тіні його закурити. Під сусідній полукіпок побігли миші. Дмитро побачив і показав Євгенові, але, поки той встав, миші поховались.

— Чи може таке бути, щоб чорт у мишу перекидався? — спитав Дмитро.

— Хто б у таке вірив?

— Не кажіть, старі люди повідають.

— Мало чого старі люди не скажуть. Не всьому треба вірити.

— А я вірю, бо сам бачив на власні очі.

— Що ви бачили?

— Отак, як тепер, я виїхав на снопи, а гриміло, збиралось на бурю, і бачу я — біжить поперек поля миша, та здорова, і біжить галопом, і тільки вона шугнула під полукіпок, ударив у нього грім.

— При чому тут чорт?

— Як при чому? В звичайну мишу грім не вдарив би,— сказав Дмитро.

— То грім ударив не в мишу, а в полукіпок.

— Але під полукіпком була миша,— твердив Дмитро.

Розмова набирала характеру суперечки. Микола починав сердитись, що Дмитро такий забобонний і такий недалекий. Він бачив, що ніякі докази цій людині не допоможуть, і вирішив розмову припинити, коли побачив, що через поле йде до них, шкутильгаючи, плугатар, про якого Дмитро недавно оповідав історію з чортами.

— Чого ж то він до нас шкандибає, відьмак? — спитав Дмитро.

— Побачимо, — промовив Микола. Тим часом орач підійшов.

— Добрий день,— привітався він, не скидаючи бриля.

Хлопці відповіли на привітання.

— Побачив у вас димок та й прийшов покурити. Вийшов з дому без сірників. Захотілось закурити, а тут, як на гріх, нікого навколо. Аж ви під'їхали. Думаю: у тих сірника розживуся.

Микола подав орачеві сірника, і той закурив. Затягуючись димом, він пильно дивився на Миколу.

— Ви часом не будете помічником лісничого? — спитав він, звертаючись до юнака.

— Я. Чого ви хотіли? — спитав в свою чергу Микола.

— Хочу дізнатись, чи не можна у вас дровець з купку дістати?

Микола сказав, що зараз продажу нема.

Плугатар більше не затримувався, подякував за сірника і пішов назад. Микола пропонував йому цілу коробку, але він не взяв.

— Ви думаєте, він за сірниками приходив, отой кривий? — промовив Дмитро.

— А за чим же? — здивувався Микола.

— Ні, не за сірниками, — твердив Дмитро, — він мав якийсь інтерес, отой відьмак, — сказав упевнено Дмитро. — То хитрий багач, йому пальця в рот не клади.

Дмитро був по-селянськи проникливий, йому можна було вірити. Микола й сам тепер почав міркувати, що в Дмитра правильна думка. Не може бути, щоб заради сірника той кривий сюди приходив. Микола відчув раптом сильну, хоч цілком неоправдану антипатію до цієї незнайомої людини, що недалечко орала на зяб своє поле. Згадалась чомусь одна пам'ятна зі школи буколіка Вергілія, в якій говориться про щастя обробляти батьківські землі своїми волами, і на порівняння стала оця далеко не буколічна постать кривого. Вона була йому бридка.

Другого воза накидали мовчки. Всі думали про кульгавого і, звичайно, по-різному. Наймит Дмитро заздрив його багатству, осуджуючи рівночасно за зв'язок із чортом; Микола думав про те, чого приходив цей багач до них, і намагався пояснити причину своєї неприязні до нього. Євген переживав трагічну смерть жінки кривого.

Сам він боявся грому, і оповідання про той страшний випадок тільки посилювало його боязнь.

Проїжджаючи повз недоораний клин, зустрілись знов з кульгавим, що якраз викидав плуга з борозни. Коли вози проїжджали повз нього, він відставив свою криву ногу на борозну і, взявшись у боки, мовчки стежив за ними. Микола бачив, що на устах його грала увесь час ехидна, зла посмішка.

8

Возовицю закінчували. На току, за стодолю, виростали все нові стіжки. Було звезено пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку. Залишилась у полі картопля і дрібна городина, але це все могло ще чекати.

Із закінченням возовиці закінчилась і відпустка Миколи на, і знов він вирушає уранці до лісу, але вже з іншими настроями. Тепер уже ніхто не чекає його в лісі, і він не сподівається нікого там застати. Про Оксану нічого не чув, додому до неї заходити боявся, знаючи ставлення до нього її матері. Обіцянку Оксани прийти ще раз він беріг у

серці, вірячи, що з її приходом щось зміниться на краще, що вона знов принесе йому щастя і радість. Проте вона не йшла.

Минав серпень, а спека стояла, як і на початку літа. Оранка на зяб йшла важко, земля висохла, стверділа, аж потріскалася, за день виорювали мало, коні швидко стомлювались. Орав Дмитро з Євгеном двома плугами. Дмитро налагоджував їх собі і Євгенові, і вони вдвох ходили за ними. Щодня за столом ішли розмови про спеку. Дід журився, що загине картопля, якщо не піде дощ, бабуня потішала, що дощ мусить бути.

— Як-то так, щоб дощу не було? — говорила вона переконано. — Бог не має за що нас карати. — Це був аргумент незаперечний.

У баби були своєрідні взаємини з богом. У важкі хвилини вона зверталась до бога, як до доброго пана, і просила в нього дощу або здоров'я для когось із дітей; якимось так бувало, що все оберталось на краще, і бабуня вірила, що бог допоміг. І тут вона була певна, що бог допоможе.

Була неділя, і вже зранку пекло немилосердно. Микола встав пізно (у неділю він дозволяв собі довше поспати) і лінивою ходою приплентався з будки до хати: не хотілось ні їсти, ні пити. Подумав було піти в ліс, посидіти, почекати, може, прийде Оксана, але не пішов, бо серце підказувало, що сьогодні вона не прийде, хіба що ввечері, а до вечора ще далеко.

Микола сів біля вікна і задивився в садочок. Там було всього три клумби, розставлені в формі трикутника: в одному куті, ближчому до хати, була більша клумба, а в двох інших, ближче до штахет, обсаджених суцільною стіною бузку, піднімались над землею дві менші, овальної форми. В центрі їх росли великі кущі флоксів, займаючи майже всю їхню поверхню, на середній росло деревце туї. Інших кущів і квітів у садочку не було, бо їх винищували рік у рік маси курчат, які виводилися часто без волі і клопотів господині. Виходило це так: зникала курка. Баба думала, що курку украв лис, і забувала про неї, а через три тижні вона з'являлась з цілим табунцем курчат, яких висиджувала невідомо де і невідомо чим і як годуючись. Від такої героїчної квочки, що перебувала на власних харчах, залишалось, звичайно, одне пір'я, і її вітром носило, але бабуня зразу ставила її на посилене харчування, і курка оживала.

Увагу Миколи привернули до себе кущі флоксів і велика комаха-бразник, завбільшки з колібри і подібна до цієї мініатюрної пташки. Вона швиденько літала над квітами і на льоту своїм довгим рильцем висисала нектар з її рожевих, довгих трубочок. Покрутившись над одним кущем флоксів, над другим, комаха відлетіла; і тоді Микола звернув увагу на табунець, курчат під бузком. Були там представники різної статі і віку: були курочки і півники, були цілком маленькі, були такі, що вже з опущеним крилом пробували залицятись до старих курей, за що не раз підпадали під гнів і неза-служені удари гострих клювів добродішних пернатих матрон; а були підлітки, які не мріяли ще про такі успіхи, але які вже пробували свої слабенькі голоси, і ці, власне, викликали усмішку на устах Миколи. Сидить такий кандидат у півні на землі, розпарений, дзьобик відкритий, хвоста ще немає, зад голий, сидить і дрімає, бо очі заплющені. Але десь запіяв старий півень. Кандидат у півні прокидається, встає, витягає шийку і, наїживши

на ній пір'ячко, пропищить щось подібне до ці-р-р-р. Після цього знов сідає і западає в дрімоту. Таких там сиділо багато і перекликались різними голосами, один за одного смішнішими. Це розважало Миколу, і він забув на мить про своє горе. У кімнату увійшов батько.

— Ти знаєш,— сказав він,— зараз буде дощ.

— Можливо,— погодився Микола.— І півники співають наввипередки, хоч і небо чисте.

— Ти вийди надвір подивися, що там діється: над колодязем стоїть грозова хмара. Отой клаптик ясного неба, що ти бачиш крізь вікно, швидко затягне.

Микола вийшов надвір. Тут було зловісно тихо і парко. Від зрубу сунула синювато-чорна хмара. На її тлі майже не видно ластівок, хоч їх тут літало багато, бо часто чути було то тут то там їх тривожний писк. Раптом щось важке і могутнє прокотилось по небу. На землю упали перші великі краплі дощу. Перелякані курчата, повитягавши шиї і поопускавши крила, стрімголов полетіли до курника. Крізь відкриті двері стайні висунув голову кінь. Він насторожив вуха, понюхав повітря і глибоко зітхнув. До хати почала збігатись уся родина. Рештки синього неба зникли вмить, як зникли і ластівки, які ще хвилину тому прошивали повітря. Грубезна чорна хмара, що нависла над лісом, розкололась враз із різким страшенним тріском, із неї вирвалось сліпуче синє полум'я і впало на землю, за ним пролунав різкий ревучий грім. Від грюкоту здригнулася земля, задзвеніли шибки у вікнах. На ґанок вийшов дідусь з дзвіночком. Микола з батьком непомітно переглянулись.

— Грім ударив десь близько, зразу за Смяловсько-го домом, можливо, в дуб, а може, в колодязь,— сказав дід.— Щоб, не дай бог, не вдарив у хату.— По тих словах він пішов обходити будинки, творячи якусь молитву.

— Жаль, що ми вже так не можемо вірити,— промовив батько. Микола посміхнувся.

Пустився дощ. Спочатку рідкий, а коли дід повернувся, дощ лив уже з нечуваною силою. Зірвався вітер, зашуміли дерева, а небо раз у раз' полосували золото-сині блискавки, і ревли, не вгаваючи, громи. Садочок, де сиділи курчата, а над квітами літав бражник, а також усе подвір'я враз вкрилось водою. По дорозі на долини потекла ріка. А дощ лив не вгаваючи. На подвір'я з радісним криком вийшли, перевалюючись з ноги на ногу, качки, які під час спеки і посухи томились без води.

Вони, здавалось, побожеволіли з радості: лягали пластом, перевертались на спини, лопотіли крилами, бігали одна за одною, пили воду, п'яніли і кричали на всі голоси, дякуючи небу за чудесну, довгождану воду.

Нарешті дощ почав поволі вщухати. Він ще йшов, але вже не такий крупний і не такий навальний. Надворі помітно похолодніло. Хмари порідшали, із чорних зробились сірими і подались на південь, за ліс; громи ще гули, але вже десь далеко, і ще зрідка мерехтіли відблиски далеких блискавиць.

На ґанок вийшла вся родина — подихати приємним свіжим повітрям, подивитись на ігри качок. Це було дійсно цікаве і смішне видовище. На лісничівці джерела чи потоку не було, вода в кориті заступала качкам ставок! Було від чого божеволіти! На

гайку почались розмови, посипались жарти. Всі були раді, що нарешті дощ промочив хоч трохи землю, що спала спека, що, може, тепер ще піде рости картопля, пожаліли тих, хто під час зливи був у дорозі і не мав де сховатись. Євген згадав розповідь Дмитра про те, як грім убив жінку кульгавого, що йшла з поля з серпом на плечі, і хотів було оповісти про цей випадок, коли раптом почулось чалапання по воді чиїхось чобіт. Всі, мов по команді, повернули голови в той бік, звідки почулись кроки. За хвилину показалася із лісу усміхнена голова Дробницького, який, здалека побачивши, що всі на нього звертають увагу, прискіпав ходу. Був він без шапки і цілковито мокрий, до нитки.

— Ось вам і один із таких нещасних,— промовив Гаєвський.— Звідки це ви? — почали навперебій допитуватись мешканці лісничівки.

Дробницький, підійшовши, сказав, що був у селі, ходив по закупи і вже вертав. Коли б не весілля, на яке хотілось подивитись, то був би проскочив перед дощем, а то затримався, і дощ захопив на самій середині дороги.

Його повели до кухні, там топилося у великій пекарській печі, було тепло, і вся сім'я подалась туди за ним. Дробницький став спиною до печі, і з його плечей зразу повалила пара, як із казана.

— Ну й дощ! Давно такого не було,— промовив він.— Коли б так землю промочив, як мене, то було б добре,— додав сміючись.

г— А хіба землю не промочив? — спитав дід.

— Промочити — промочив, але, мабуть, не дуже, бо раптовий. Коли б повільний — поміг би більше.

Дробницькому радили переодягнутись, баба принесла навіть дідову сорочку, але він нізащо не хотів переодягатись.

— Додому вже недалеко, — сказав він,— скільки там, десять хвилин ходу, добіжу, там уже переодягнуся та посушусь.

Дід налив добру чарку вина, Дробницький випив, крякнув, витер пальцями вуса, подякував і зібрався іти.

— Чекай,— сказав дід,— ти ще не сказав, хто жениться? Як же так, ідеш додому, не сказавши?

— Я й забув. Та той жениться, як його, отой кривий з Ласковець, той, що на парцеляції купив десять моргів і побудував хату коло Корчинського. Він ще у нас купував крокви на дах, знають пан?

— Знаю, Шапковський його прізвище,— сказав дід.— Він уже підстаркуватий?

— Правда, немолодий уже. Він удівець, його жінку громом забило. Чули, пан, певне? Так, він уже немолодий,— повторив по хвилині,— і кривий в додаток, але багатий.

— Так, так, багатство заміняє красу і молодість. Кого ж бере? — спитав дід.

— Не знаю, чи пан чули, недавно в Хаджаєвій хаті поселилась жінка з дочкою, то ту дочку він бере, дочка гарна, і він її собі сподобав. Ксенька її ім'я.

Ці слова наче не зробили враження. Такі випадки, що молода виходить за старого

заради багатства, на селі не були рідкістю, крім того, ніхто не знав ні тої жінки, ні дочки. Але так тільки здавалось. Миколина мати вдала, що не розуміє, про кого мова, але в душі була невимовно рада. Одруження Ксені звільняло її від постійного страху за сина. Вона була певна, що син буде страждати, але знала й те, що все на світі минає, отже, мине й його закоханість. Вона вирішила здалека стежити за сином, щоб собі чого злого не заподіяв. Нічого більше, зрештою, зробити й не могла.

На Миколу звістка подіяла вбивчо. Блідий як смерть, вийшов із кухні. Опинившись на ґанку, схопився руками за одвірок, щоб не впасти. Спазма давила горло. Скориставшись тим, що ніхто не бачить, побіг чимдуж до будки і там, упавши на ліжку, дав волю сльозам.

"Ось що значила остання зустріч,— думав він, ридаючи,— ось що було причиною її журби, якої вона не могла приховати. Бідна дівчина! Вона приходила, щоб останній раз перевірити, спитати, чи не подам їй рятівну руку, чи не витягну з безодні. І я злякався, і не подав їй руки, і вона пішла, пішла від мене геть, назавжди, бо я безсилий був допомогти їй. Яке огидне почуття безсилля! Іван Дума на моєму місці поступив би інакше, поступив би самотійно, бо він мужчина, а я ганчірка, хлопчак, мене ще за руку водять, як маленького, на мені тяжить печать виховання, міщанська, громадська думка для мене мірило істини. Ненавиджу себе!.."

Він знов зарідав, схлипуючи, як дитина.

До будки тихо підійшла Зіна. Постояла під дверима і легенько постукала.

Микола не відповів. Незабаром двері трохи відхилились і в них просунулась голівка сестри.

— До тебе можна? — спитала Зіна.

— А чого ти хотіла? — відповів брат питанням.

— Хотіла з тобою поговорити.

— Про що нам говорити?

— Хіба сестрі з братом ні про що говорити? — спитала в свою чергу Зіна.

— Ти, певне, прийшла мене втішати? Коли так, то ти запізнилась.

— Мені здається, що втішити людину ніколи не запізно. Але не того я прийшла. Мені здавалось, що тобі захочеться поговорити з людиною близькою... Я не думала, що ти зустрінеш мене непривітно.

Миколі стало жаль сестри.

— Ех, Зіночко, коли б ти знала, коли б ти тільки знала...— він не скінчив і знов упав на подушку.

Сестра сіла коло ліжка і почала гладити м'яке братове волосся. Від ніжного дотику маленьких сестриних пальчиків Миколі ставало легше. Він розплющив очі.

— Бідний мій, як же він плакав! — сказала Зіна, тулячи до грудей його голову.

Микола слабо посміхнувся.

— Пропало моє щастя,— сказав він безнадійно.

— Я думаю, що так зле ще не є,— промовила вона.— Мама каже, що це тільки перша зустріч і перше кохання. Вона певна, що їх ще багато буде у твоєму житті.

— Такого не буде.

— Можливо, що буде й краще. Ти одно зрозумій, що коли б вона тебе дуже любила, то не вийшла б заміж за першого-ліпшого.

— Її мати примусила, — сказав Микола.

— В таких випадках і матері безсилі.

— Що ти кажеш! Хіба в таких випадках не грає ролі сила виховання, умовностей, традицій? Коли б я був не звертав уваги на всі ці умовності, я б оженився. А так — поговорили з мамою, і традиції взяли верх над почуттям. Сьогодні я втратив своє щастя і своє я.

— І запевняю тебе, що будеш вдячний мамі, нашій добрій, розумній мамі. Ти тільки подумай, що було б, якби ти оженився? Насамперед ти не маєш постійної посади, не маєш закінченої освіти, не маєш хати. На світі війна...— Зіна на мить зам'ялась,— Пробач, але мені здається, що думати про такі справи, як одруження, в той час, коли на фронтах гинуть щодня сотні, а іноді й тисячі молодих людей... Це не мої слова, а наших батьків. А що, коли завтра тебе поженуть в армію? Чи ти думав про це? А що було б, коли б пішли діти? Ти знаєш, як нашому батькові важко було з нами, а все ж він не був у такому, властиво, ніякому, становищі, як ти. Він мав дім, постійну платню, допомогу діда, і все-таки нам було нелегко. Мені здається, що ти не думав про це все, дав себе спокусити першому, новому, може, й сильному почуттю і пішов за ним стрімголов, вибач за невдале слово.

Слова батьків в устах сестри поволі входили в мозок і серце сина і брата. Не знаючи, що заперечити, він сказав:

— Тобі легко говорити, коли ще не знала правдивого почуття. Спробуєш, чим то пахне, тоді будемо говорити.

— Крім серця, є ще розум у людини,— відповіла Зіна.— Я гадаю, що він мені завжди стане у пригоді. Дозволь спитати: ти давно знайомий з цією дівчиною?

— Чотири місяці.

— Небагато. Ти ж її не встиг і розпізнати.

— Розпізнав. Вона дуже добра, ніжна.

— Гарна вона?

— Чудесна. Як мрія. У неї очі як небо і море...

— Звідкіля ж тут взялась така красуня? .

— Не знаю. Чи бог, чи чорт привів її сюди.

— Я думаю, сама приїхала.

— Ти іронізуєш, сестрице?

— І в думці не мала. Мені жаль тебе сердечно, але здається, що це заміжжя — найкращий вихід зі становища. Ти не здогадуєшся, що про тебе в родині давно йде мова. Ми не сліпі, давно помітили перемену в тобі. Ти став замкнутий, маломовний, не читаєш нічого. Ти пам'ятаєш, Іван заганяв тебе у безвихідь своїми питаннями і своїми знаннями, а він не має вищої освіти. Для нас це було дуже боляче.

Миколі неприємно стало від згадки про товариша.

— Ти, може, хотіла, щоб я був таким, як він?

— Я люблю тебе такого, яким ти є,— промовила Зіна. Микола не дав їй закінчити фрази.

— І коли б я був таким, як Іван,— сказав він сердито,— ця дівчина брала б шлюб зі мною, а не з кривим багатієм. Іван не рахувався б з усіма твоїми доказами.

— Чому ж ти зараз несправедливий? Нагадування Івана Думи тобі неприємне, ти сердишся. Може, ти не правий?

— Твій Іван шпигун, он хто такий Іван!

— Насамперед він не мій, а друге, ти не знаєш, чи він шпигун, чи ні, і ображати його, та ще й поза очі, не зовсім чесно.

— Заступаєшся?

— Заступаюсь, оскільки цього вимагає справедливість. Одначе, щоб тебе більше не дратувати, я піду.

Зіна встала, щоб іти, але Микола зупинив її.

— Пробач мені,— попросив він,— я не хотів тебе образити.

— Я не гніваюсь, — сказала Зіна,— але такими несправедливими фразами ти ображаєш себе, а не мене.

Вона відчинила двері, і в очі їм ударив чудовий сонячний день. На деревах виблискувало вимите дощем і позолочене сонцем листя, загули бджоли в пасіці, а на дубі, що ріс біля будки, заворкувала горлиця — улюблена пташина Зіни.

— Слухай,—сказала дівчина.

Микола обняв сестру, і вони обоє заслухались у солодке любовне воркування сірої пташки, захованої в кучерявому листі дуба.

9

Тільки-но виглянуло сонце, весільні гості вийшли надвір провітритись. Це були переважно найближчі сусіди, з якими Харитина, Оксанина мати, за короїке перебування в селі встигла познайомитись. Багачів не було ні одного. Ті готувались прийти просто до молодого, щоб не втрачати власної гідності, переступаючи поріг невідомих бідних жінок.

Вийшовши на подвір'я, гості розминали спини, пере-сиджені ноги, деякі чоловіки пішли за хату за малою і великою потребою, жінки, по дві, по три, для того ж самого бігали за повітку, а найближчий сусід Харитини Панько Голий звільняв шлунок за допомогою двох пальців, розраховуючи на обід у молодого. Було відомо, що кривий зарізав кабана і піврічного бичка і зварив дві бочки пива, а про самогон нічого було й говорити. Говорено також, щр самогон, яким частувала гостей Хари-тина, мав бути також молодого.

Всім було весело за столом у молодого, тільки молода сиділа сумна і бліда, з підпухлими від плачу очима, а її свекруха невесело жувала беззубим ротом свою злість і час від часу метала іскри своїх колючих маленьких очей в сторону небажаної, бідної невістки.

Весілля затягнулось до пізньої ночі. В нормальні часи воно тривало б принаймні

три дні, але це ще був час воєнний, сільська влада відвела на весілля тільки один день. А крім того, Оксана поставила умову, щоб весілля було якомога скромніше і коротке. Шуя 1 була незадово-лена з того, що її не почастували скупі господарі хоч пивом, і сердита на кульгавого за те, що забрав найкращу дівчину в селі, а на дівчину — що вийшла заміж за старого. До шуї належали парубки, яких не взяли на війну тільки тому, що країну зайняла чужа, армія. Щоб помститись на кульгавому, вони витягнули на дах його хати його ж власні сани. Зробили все тихо, що ніхто не почув, до того ж прилаштували ті сани так, що вони кожної хвилини могли впасти на землю. І ось, коли кульгавий повів свою жінку в комору, де було влаштоване шлюбне ложе, хлопці, вичекавши деякий час, перерізали мотузку, на якій висіли сани, і вони полетіли з даху, ударивши копилами в двері комори з такою силою, що двері комори розкололись і вся комора задрижала. Перелякані молоді вискочили в одній білизні надвір під свист і улюлюкання парубків. Так почався перший день Окса-ниного подружжя.

Шуя — непрошені гості (місцеве),

Про цей жорстокий жарт парубків знало вранці все село. Вістка дійшла і до лісничівки. Про нього розповіла Миколиній матері Антошка. Оповідання справило приkre враження. Вона уявила, як сприйняв би цю звістку син, і хотіла приховати її від нього, щоб не ятрити його сердечної рани. Вона попросила Антошку не говорити про це більше нікому в хаті, але Микола почув про все з інших вуст, а саме — від Дробницького, з яким зустрівся у лісі. Той розповів Миколі про це з усіма деталями, дуже картинно, неначе сам був там і бачив.

Дробницький заливався сміхом, але Миколі було не до сміху. Насамперед він постарався позбутись свого веселого співрозмовника, пославши його в кінець лісу, а сам побіг у другий бік. Серце розпирало невідоме досі, дике почуття ревності.

"Я, безконечно люблячи її,— думав Микола,— не смів притулитись до неї, беріг її чистоту, як святиню, а той покручний купив і осквернив її прилюдно..."

Він уявив собі, як ця пара, боса, в одній білизні, перелякана, вибігла надвір під улюлюкання десятків голосів. Він чув ті дотепи, масні, безсоромні, що сипалися з уст грубих жартівників, і йому стало гидко.

"Які далекі від ідеалу людські взаємини, як можна опошлити найкращі почуття! Зовсім інакше виглядають вони в словах поетів, а інакше — в практиці такого покупця живого краму, такого багача, що за маєток купив собі жінку..."

До пізнього вечора блукав Микола по лісі, терзаючись ревністю, роздумуючи над долею Оксани.

"Якби любила — не вийшла б заміж. Мати не могла примусити. Це відмовка... А втім, хто знає, які там відносини були між матір'ю і дочкою?"

Як же вона живе з тим кульгавим? — думав Микола.— Це ж не на день, а на все життя!"

Вже коло дому зустрів маму і сестру.

— Куди ви? — спитав здивовано.

— Йшли тебе шукати,— сказала мати.

— Чого?

— Уже так пізно, а тебе нема. Ми злякались.

— І куди б ви йшли в ніч?

— Йшли б, доки тебе не знайшли.

Микола обняв матір і сестру, і йому стало тепло на душі. Він подумав раптом на хвилину, чи проміняв би ту кохану на когось із цих двох люблячих істот? І тут же прогнав геть цю безглузду думку. Таких зіставлень не можна робити навіть у жарті.

Цієї ночі він спав спокійно. Перед сном довго розмовляв з братом, чого давно не було.

— Як ореться? — питав Микола брата.

— Я вже орю, як старий плугатар, — оповідав Євген. — Плуга я вже умію налагодити. Мій плуг тепер іде сам, можу не тримати за чепіги. Ах, як гарно зараз у полі! — захоплювався Євген. — Така тиша, що чути, як у другому кінці села півень запіє, а гомін дзвонів долітає десь аж із Ласковець.

— Орете зараз недалеко села?

— Там, де до нас кривий приходив, пам'ятаєш? Микола кивнув головою. Тепер він добре знав, чого

той тоді приходив. Прозорливий Дмитро сказав ще тоді, що кривий мав якийсь інтерес. Тепер ясно, який то був інтерес: кульгавий хотів подивитись на нього. Не міг же він не знати про його існування. Згадка про суперника зіпсувала настрої, але ж не так гостро, як цього можна було сподіватись.

"Що ж би це значило?" — подумав Микола. Хотів заговорити з братом, але Євген, натовлений за день працею, спав.

"Невже мені все байдуже?" — знову ворухнулась думка, але сонний мозок не знайшов уже на це відповіді. Микола махнув рукою, повернувся до стіни і відразу заснув.

...Минали дні. Осінь йшла швидкою ходою. На осиках тремтіли вже золоті листочки, круглі, мов медалі на тоненьких шнурочках, почервоніло листя горобини, наче на те, щоб замаскувати від пташок свої червоні ягоди, жовтіли кінчики листочків на березі, буріли кучері дуба, граба. Одна ліщина не здавалась: її великі мохнаті листки ще зеленіли, тільки горіхи з неї падали зрідка з шелестом додола, мов великі краплини дощу.

Микола вийшов на зруб, на своє давнє улюблене місце. Було тепло, тихо. Дуже тихо. Із села линув монотонний дзвін: "бам, бам-бам..." Він чув виразні удари сердечка великого дзвона.

"Хтось умер, — подумав Микола. — Невже і по мені колись будуть дзвонити?" Він здригнувся. Це видалось таким неймовірним і таким неможливим, що він геть відігнав цю думку. Дзвін замовк, і стало ще тихше. Хоч був уже початок жовтня, сонце ще гріло. Стояло воно зараз посередині між селом і лісом, немов серпанком оповите. На павутинні між стернями, в тіні бур'янів, на межах гойдались крапельки роси, і їх не могло вже висушити сонце.

Микола став на узліссі і задивився в поле. Довкола було тихо, пустинно і якось солодко-ніжно, осінньо. Десь далеко на обрії високі тоненькі струмки синього диму, не турбовані вітром, свідчили про те, що там люди. Це пастушки пекли картоплю, там десь і копали її. Чудесні, незабутні запахи сільської осені! Копали картоплю цього року пізно, бо людей не вистачало, — їх забрала війна.

Микола прокинувся від дум. Заслонив рукою очі від сонця і дивився на дорогу: в тому місці, де вона зливається з обрієм, маячила якась постать. Вона швидко росла, і скоро Микола розпізнав у ній постать жіночу. Раптом серце почало сильно битись. Хо́да цієї жінки була до болю знайома.

Невже вона? В душі його спалахнуло з усією силою полум'я кохання, що вже починало було поволі погасати, Поява Оксани була тим вітром весняним, що подує, бувало, у тліюче багаття, і воно знову бухне ясным полум'ям до неба. Ноги затремтіли, і він сів на викіп.

Оксана наближалась. Він розпізнав її милі риси, та й вона вже здалека помітила його й прискіпила крок.

Привітались, ніби нічого між ними не трапилося.

— Любий мій,— шепотіла молода жінка.

— Рідна, незабутня, неповторна,— говорив між поцілунками Микола, божеволіючи від радості й болю.— Що ти вчинила? Чому пішла від мене?

— Не дорікай мені, любий. Ходімо звідси, щоб ніхто нас не бачив, ходім на наше старе, миле місце, ходім востаннє.

— Чому ти так сказала? — спитав розпачливо Микола.— Чому востаннє?

— А хіба ти не знаєш?

Зі сльозами на очах Микола обняв її, і вони пішли в свій улюблений куточок. Трава, що сюди наносив колись Микола, висохла, і зараз тут пахло сіном.

— Ти не знаєш, чого я прийшла? — спитала Оксана.

— Не знаю, любя.

Вона підняла руки до його голови, рукавички її плаття зсунулись, і гола тепла рука обняла шию Миколи. Він заплющив очі, в той же час гарячі губи впились в його уста, і він втратив здатність володіти собою.

Спустошений і трохи розчарований, він лежав горілиць і дивився в небо, бездонне, синє. Біля нього, мов русалка, сиділа і заплітала косу Оксана. Її щоки пашіли.

— Попрощаємось. Микола схопився.

— Куди ти?

— Забув, що мені треба йти?

Микола весь поник. Оксана гладила його волосся, а він плакав, здригаючись усім тілом.

— Не сумуй, коханий, мені буде гірше. Я бачу, що ти справді любиш мене. Могли бути разом і бути щасливі. Ти побоявся. Плачем не допоможеш, тепер уже пізно.

— Оксано, я люблю тебе безмежно, до божевілля.

— Що з того?! І я люблю тебе також...

— А проте вертаєш до...

— До чужого і ненависного,— перебила Оксана.— Він, як павук, огидний мені, а проте він шлюбний.

Вона гірко посміхнулась.

— Прощай!

— Ти більше не прийдеш?

— Ні. Так, як сьогодні, нам ніколи не буде. Я цей день пронесу через усе життя.

— І я.

— Поцілуй мене ще раз на прощання.

Микола провів її до кінця лісу, до того місця, звідки виглядав її багато днів, звідки побачив її сьогодні, і вона пішла сама по пустинній польовій дорозі. Микола проводжав її очима, аж доки постать її не зникла в тумані.

11

В селі щораз частіше з'являлись солдати. Зразу поодинці, а далі по два, по три, з рушницями і без зброї, переважно піхотинці, а були й кінні: козаки донські, кубанські. Про піхотинців говорили в селі, що дезертири.

Вони не грабували, не бешкетували в селі, заходили до хати, просили їсти, а відходячи, платили переважно австрійськими грішми.

— Скоро прийдуть австріяки, і гроші вам пригодяться,— говорили вони господарям, даючи гроші за їжу.

Одного разу зайшло їх до Федя Мандрика два. Антошка зладила їм поїсти. Це трапилось якось у неділю, у хаті був на той час свіжий печений хліб і каша з нової вже гречаної крупи. Солдати попоїли і залишили на столі сто крон. Антошка своїм очам не повірила. їй совісно було брати так багато, і вона хотіла повернути частину, але солдати не взяли.

— До границі нам день ходу,— сказав старший.— За Збручем ці гроші не ходять, а до вас вернуть ваші війська, і гроші вам придадуться.

Солдати говорили щиро, їм можна було вірити.

— А хіба скоро прийдуть сюди австрійці? — спитав Федь.

— Скоро,— сказав солдат.— Прийдуть без бою. Ми вже навоювались, годі, четвертий рік у теплій хаті не ночували, в лазні не мились, онуч місяцями не міняли, вошей годували, годі! — Солдат аж почервонів од хвилювання.— Хай самі генерали воюють, коли хочуть, а ми воювати не будемо.

Федь удав, що не розуміє.

— Ви як, у відпустку додому йдете, чи як? — допитувався, не дивлячись в очі.

— У відпустку,— сказав, усміхнувшись, молодший і глянув на товариша.

— Ми йдемо землю орати, що вже стужилась за нашими руками, а ми за нею,— промовив старший.— Ми йдемо годувати діток наших, що вже прогляділи очі за нами. Ось куди ми йдемо. Ми ні в кого не просили відпустки, а самі взяли, і назавжди!

На другий день уранці Федь Мандрик розповідав про це на лісничівці.

— Нашого війська тільки щось не видати,— оповідав Федь.— Той солдат виразно

говорив.

— Ви радієте? — спитала Гаєвська.

— Так, певно, що так,— сказав він якось нехотя.

— Я думаю, нема чого радіти.

— Чому, пані? — оживився Федь.

— Заберуть вас до війська, Миколу мого, а то, не дай бог, і чоловіка заберуть. Чого тішитись?

— Війни більше не буде,— запевняв Федь.— У Росії нема з ким воювати. Як царя скинули, все розлетілось, вся власть.

Однаке це нікого не переконувало. На лісничівці ніхто не радів з майбутнього приходу австрійців. Всім були в пам'яті ті сумні кілька днів, що вони панували в Галичині, коли німці, прорвавши фронт між Горлицею і Тар-новом, почали великий наступ, а російські війська, не маючи ні снарядів, ні аmunіції, мусили відступити з Галичини і Буковини. На лісничівці добре пам'ятають, як у них в домі штаб зупинився і як тоді пропало з пасовиська дві корови. Так запам'ятався тодішній прихід "своїх" військ. Австрійці оголосили тоді мобілізацію, але не встигли в цьому районі забрати новобранців, бо їх самих знов потіснили російські війська. Тепер же, коли ці війська, покинувши зброю і фронт, ідуть додому, ясно, що на їх місце прийдуть австрійці або німці, і тоді вже мобілізація неминуча.

Другого дня вранці, коли вся родина лісничого сиділа ще за столом, на гайку з'явилися дві постаті. Крізь запітнілі шибки не можна було розрізнити облич, але видно було, що це російські солдати. Родина стривожилась. Поява озброєних людей в лісі, далеко від людських осель, ніколи не віщує добра. Пам'ятні були наскоки артилеристів, після від'їзду яких завжди меншав живий інвентар лісничівки на пару поросят або на кілька курей. Пам'ятні були відвідини джигітів із "дикої" дивізії. За столом усі принишкли. Не злякалась одна баба. Нікому вона за все життя кривди не зробила і не уявляла, що може хтось їй вчинити зло. Тільки вона вийшла за двері, як почулись веселі, дружні привітання.

— Здрастуйте, бабусю! — гукнули радісно солдати. Голоси були знайомі. За бабою вибіг Микола і зразу

повис на шії Лебеденка. Другим був Костя Надарашвілі. З ним він також сердечно привітався. Гості увійшли в кімнату під радісні вигуки всієї сім'ї. Жінки зразу побігли до кухні, і через кілька хвилин на столі з'явилась ячня, сало, чай і вино.

Голодні, стомлені дорогою, хлопці накинулись на їжу. їм не заважали, доки не наїлись, а тоді почались розмови.

— Звідки ви взяли? — спитав радісно Гаєвський. Солдат розповів, що йдуть з фронту, який покинули,

з погляду командування, самовільно, а фактично — за розпорядженням Центрального Комітету більшовицької партії, що йдуть додому встановлювати там Радянську владу.

— З війною покінчили? — спитав дід.

— Ой ні, дідусю, здається, що ні,— промовив Тарас Іванович.

— Як же так?'

— Та так. З німцями треба нам замиритись за всяку ціну,— сказав по хвилині,— поки не сформуємо своєї, більшовицької армії. А до того доведеться битись зі своїми.

— Не розумію,— промовив дід. Солдат усміхнувся.

— Це, може, вам, дідусю, і важко зрозуміти. От з такими, як ваш пан Смяловський, будемо битись. Збунтованих селян будуть намагатись всіма способами приборкати. Ось така вже йде і ще довго йтиме війна, аж доки не переможуть робітники і селяни, і тоді кінець війні.

— І ви певні, що переможете? — з сумнівом запитав дід.

— Певний. Якщо не тепер, то скоро.

— Е, та того "скоро" довго чекати.

— Я особисто твердо вірю, що це буде тепер, в найближчі дні. Царям більше не панувати над нами, і панам ні. Ті, що затіяли війну, за це відпокутують.

Солдат замовк, і всі задумались над його словами. Адже він говорив речі, які раніше й не снились нікому. Хто у цій хаті міг подумати, що можна критикувати царів і панів?! —

Мовчанку перервав Гаєвський.

— Раз більшовики проти війни, то я теж більшовик,— сказав він упевнено.

— Значить, нашого полку прибуло,— пожартував Лебеденко.— А яка ж зараз твоя орієнтація, Миколо? — спитав він, звертаючись до свого молодого приятеля.

— Яка в нього може бути орієнтація? — відповіла за сина мати.

— Не кажіть, йому вже з двадцять років. Так же, Миколо? Є вже двадцять? — спитав солдат.

Микола кивнув.

— У двадцять літ треба мати свої переконання, і він їх має.

Лебеденко моргнув Миколі і усміхнувся.

— Я, безперечно, за те, за що боретесь ви,— відповів Микола червоніючи.— Біда, що я, на жаль, не дуже розбираюся в цих справах.

— Ти прочитав щось без мене? — спитав Тарас Іванович.

Микола відповів, що не читав нічого.

— Книжок не було,— сказав він, соромливо опускаючи очі.— Не мав звідки брати.

— Книжки самі не ходять, за ними треба ходити,— заперечив солдат.— Але ще не все втрачено, тепер корисних книжок буде більше і легше буде дістати. Ще прочитаєш.

Микола пригадав зараз Івана Думу, у якого була певна і тверда орієнтація, пригадав пропозицію Івана давати йому книжки, коли захоче. І він цю пропозицію знехтував, бо знав, що не читатиме, бо всі свої думки віддавав Оксані, не здатний ні на яку розумову працю. В цьому соромно було признатись навіть самому собі.

— Може, з нами підеш? — спитав не то жартома, не то серйозно Лебеденко.

— Куди? — здивувався Микола.

— Зі мною, робити революцію... Тут нема чого сидіти. Ось прийдуть австріяки,

мобілізують і пошлють воювати проти нас, проти мене, і що будеш робити?

— Тоді перейду до вас,— промовив Микола.

— Тоді буде пізно. Є приказка: дорога ложка до обіду. Тепер ти був би потрібний, а тоді, може, і без тебе обійдуться.

Микола не знав, чи солдат жартує, чи серйозно говорить.

— Єзжай, кацо! — сказав Надарашвілі, що сидів мовчки, прислухаючись до розмови.— Не схочеш жити на Україні — поїдеш у Грузію, чудесну країну, там теж скоро будуть Ради. Сестру віддам за тебе, і родичами будемо. Погоджуйся, чого думати? — випалив він з усією палкістю мешканця півдня.

До розмови втрутилась мати Миколи, побоявшись, що розмова зайде задалеко, що Микола, загітований, може справді погодитись на пропозицію солдатів, і тоді відступати буде важче.

— На кого ж він покине мене, батька, сестру, брата, всю сім'ю? — почала вона зі своїм материнським егоїзмом, певна, що її мова зворушить серце сина.— На кого він покине цю частину України, на якій народився? І тут людей потрібно буде. Чи не так?

— Я жартую, — сказав Леbedенко.— Справді, і тут людей треба буде. І з таким світоглядом, який у нього вже виробляється. Про одне дбай, Миколо,—звернувся він до хлопця,— щоб не заразився націоналізмом. І звідки він тут узявся, що як той бур'ян...

— Не всі галичани — націоналісти, — відізвався Гаєвський, що досі не втручався до розмови.— Вони є, безперечно, але не всі. Я, наприклад, не націоналіст і дітей своїх не вчив того. Я шаную всі нації і бажаю їм мирного розвитку.

— Навіть тим, що нам не дають розвиватись? — спитав запально Микола.

. — Ти про кого? — поцікавився Леbedенко. , — Хоч би про поляків! Солдат обдумував відповідь.

— Бачите, — перебив його роздуми Гаєвський. Він наче хотів пом'якшити запальність сина.— Націоналізм, про який ви тут говорили, посіяли у нас в Галичині пани, поміщики, графи. Від них почалась та ненависть між двома народами, що довгий час жили, можна сказати, мирно, під одною стріхою. Почалося з вибивання вікон. Українці-гімназисти вибивали шибки в польських установах, поляки — в українських, далі пішли бійки в польському університеті між українцями і поляками та мало не рукопашні в австрійському парламенті, а що буде після цієї війни, не важко передбачити. .

Гість слухав уважно.

— А скажіть, будь ласка, — спитав він по короткій мовчанці,— як на селі: чи й там між польськими і українськими бідаками така ненависть, як і в місті?

Питання було цікаве і несподіване. Учитель сказав:

— На селі, як правило, цього антагонізму не було, але останніми часами попи, особливо польські, почали вже сіяти ворожнечу між представниками цих двох націй.

— І успішно?

— Не сказав би, але що насіння ворожнечі було кинуто — це факт.

— Я гадаю, що націоналізм потрібний багатим,— .сказав Леbedенко,—а робітникам,

селянам, трудовим

інтелігентам, як ви,— звернувся він до вчителя Гаєвського,— от таким він не потрібний.

— Що ж нам, українцям, і оборонятись не треба, дати себе розтерзати полякам? — огризнувся Микола.

— Чекай, чекай,— перебив Миколу солдат.— Ти скажи, яким полякам? Українським біднякам якраз треба об'єднатись з польською біднотою проти спільного вашого ворога — поміщика, капіталіста, попа. Зрозуміло?

— Ще не зовсім.

— Шкода,— знизав плечима гість.— Я, на жаль, не маю більше часу пояснювати тобі. Треба читати. Ти казав, що читав колись Маркса?

Батько замахав руками.

— Яке то було читання в п'ятнадцять-шістнадцять літ? — сказав він замість сина.— Що такий хлопчак міг зрозуміти з Маркса?

— Правда,— погодився Лебеденко,— це не роман, не оповідання. Одне запам'ятай,— звернувся він до Миколи,— Україна, про яку ти мрієш, буде, але без ненависті до народів, що з нею межують.

— Не уявляю ясно,— відповів Микола,— але постараюсь зрозуміти,— додав він швидко, боячись образити.

Батько знову поспішив на виручку синові.

— Те, що ви сказали, дуже розумне, і Миколі слід ваші слова запам'ятати,— промовив він.— А щодо того, щоб йти йому з вами... мабуть, не варто. Він австрійський підданий, коли б і пішов, до нього могло б не бути довір'я, могли б навіть і вивезти на Сибір, в кращому разі як полоненого, а в гіршому — як шпика. Так що не треба нікуди йти, а чекати, що принесе нам Австрія: може, й мир?

— Боюсь я, що по закінченні війни Австрійської імперії не буде,— сказав гість.

— Що ж у нас тут може бути, коли не Австрія? — спитав учитель.

— Я сказав уже, одно з двох: або Україна, або Польща.

— І Австрії не буде?

— Не буде. Згадаєте моє слово.

— То, може, й Німеччини не буде? — спитав Гаєвський.

— Німеччина буде. Німеччина — монолітна нація, народ, що має свою землю, свою древню культуру, нарешті, силу. Австрійська імперія всього цього не має. Цей штучний зліпок розлетиться.

Прощаючись з Миколою, Лебеденко сказав:

— Полюбив я тебе. Наклав дороги, щоб тебе побачити і твою сім'ю. Хороші ви люди. На прощання хочу тобі сказати: одна влада запанує над світом: влада робітників і селян. Запам'ятай це. І ще одне, про що я з тобою говорив: вам, українцям-галичанам, треба завжди боротись за возз'єднання з великою Україною.

Микола обіцяв, що завжди пам'ятатиме його слова.

— Куди ви зараз? — спитав, прощаючись, дід.

— До границі. Якщо на якійсь станції вдасться сісти у вагон — добре, а ні — пішки підемо. А на нашій землі вже якось буде.

Одягаючи на плечі свої рюкзаки, солдати помітили, що вони повні всякої їжі. Це бабуня завантажила їх, поки солдати розмовляли.

— Це вам у дорозі придасться,— запевнила вона, бачачи їх здивування.— Тепер купити важко.

Солдати не заперечували. На прощання поскидали шапки, поклонились у пояс, і вся сім'я благословила їх у далеку дорогу.

На першій станції, до якої дійшли того ж дня солдати, не вдалося сісти в поїзд, хоч ешелони йшли часто. Про те, щоб сісти у вагон, не могло бути й мови. У вагонах солдати стояли один коло одного суцільною масою, сиділи на дахах вагонів, на підніжках, сонні злітали з дахів і з підніжок під укуси і під колеса.

Найгірше було на станціях. Ешелони затримували, коли не ставало вугілля, води, або пропускали зустрічні транспорти, і тоді маса хвилювалась і кричала. Кожному хотілось бути далі від фронту, швидше дістатись до рідної хати, за якою тужили дні і ночі на довгій проклятій війні. Траплялися машиністи, що доїжджали тільки до тих місць, де були їхні житла, і йшли до домів, поки-даючи паровози напризволяще; тоді ешелон ревів, проклинаючи дезертира всіма можливими прокляттями, і горе було б машиністові, коли б потрапив їм у руки. Розлютована юрма напирала на начальника станції, вимагаючи відправки її ешелону, і коли начальник не мав змоги задовольнити розшалілих людей, він втікав з поста, рятуючись від смерті.

Серед солдатів знаходились іноді машиністи або кочегари, які погоджувались вести далі ешелон, і поїзд рушав, залишаючи по собі вздовж перону купи людських нечистот...

Прокинувшись одного ранку, мешканці, лісничівки і не підозрівали, що австрійські війська без боїв зайняли всю Галичину. Вістку приніс Федь Мандрик, прийшовши на роботу раніше, ніж звичайно. Він, як і кожної осені, молотив у діда.

Федь повідомив, що вранці появились в селі польові жандарми, а йдучи сюди, він чув далеке торохтіння обозів і гармат, що пересувались на схід.

Звістка була сприйнята холодно, без радості. Федь побачив це і постарався поправити загальний настрій.

— А що ця Австрія виграла через війну? — запитував він і сам відповідав: — Звідки вийшла, туди й прийшла, а народу погубила страх скільки.

Йому не відповіли, і він замовк.

Микола пригадав 1914 рік, першого полоненого російського солдата, якого він бачив у Теробовлі, його злякані очі і винувато-тривожну усмішку. Скільки їх погинуло, таких добрих, безвинних? А скільки залишилось живих з тієї австрійської частини, яку він бачив останній раз перед її відступом, тої, що церковних пісень співала, йдучи на фронт, обвішавши попередньо військові шапки різними образками? Микола пригадав, що й німці втягали "Den lieben Gott" 1 у війну, адже такі гасла, як "боже, покарай Англію", виписувано на парканах, на вагонах, відправляюваних на фронт, і на значках,

які вішались поруч з медалями на грудях. Чому бог мав слухати саме німців і карати Англію з її невинними дітьми, Микола не міг зрозуміти, як не міг колись зрозуміти, чому богородиця вважається віруючими поляками королевою Польщі. З якого титулу? Коли і чому дала себе коронувати на польський престол бідна єврейка, що за релігійними переказами породила бідняка Ісуса? Це були незрозумілі питання.

— Скоро, певне, і призов? — сказав Федь. — Як думаєте, Миколо, візьмуть?

— Ясно, що візьмуть.

— Тепер не страшно уже, війна скінчилась.

— Не кажіть. Ще не скінчилась. Мир ще не підписаний, а для того, щоб загинути, не треба довгої війни.

Цю розмову Федь і Микола вели тільки вдвох. При матері Микола таких передбачень не робив би.

1 Милого бога (нім.).

В кухню увійшла бабуня, а за нею мати. Вона підійшла до сина.

— Тобі треба службу у Смяловського кидати, — сказала. — Хочу тебе бачити вдома.

— Він і сам мене звільнить.

— Чому?

— Хіба ви не знаєте чому? Я був йому потрібний як певний захист від москалів, яких він не розумів і боявся. Тепер, коли Австрія вернулась і прийшли жандарми, тобто влада, в яку він вірить, я йому не потрібний більше.

— Проте він тобі не сказав нічого?

— Він — ні, але сказала Ванда.

— Ти хіба із Вандою так близько знайомий? Микола почервонів.

— Ніякого особливого знайомства нема, знаю її в лице, буваю ж іноді у Смяловського у службових справах.

— Що ж вона тобі сказала?

— Сказала, що пан хвалився, що з приходом австрійських військ він без лісничих обійдеться. Ясно, що це стосувалось мене.

— Тим краще, — сказала мати.

Проте, почувши про це, обурилась: її самолюбство було вражене.

— Мені завжди було гидко усвідомлювати, що син мій служить у якогось пройдисвіта, — додала вона.

— Вірно пані сказали, пройдисвіт, — сказав Федь, що пильно прислухався до розмови.

Мати схаменувалась, що говорила при сторонній людині, почервоніла і вийшла. За нею подався син.

Через три дні по тій розмові з'явився на ґанку той самий поліцай, що в 1914 році приносив повістку про мобілізацію Миколиних дядьків. За ці три роки він дуже схуд і постарішав — видно, невесело жилося. Цього разу він приніс повістку, що батько й син Гаєвські мають прибути наступного дня о десятій ранку на призовний пункт у містечко Буданів. Неявка буде каратись по закону від такого-то місяця і року за таким-то

числом.

Через добу Микола з батьком стояли уже голі перед комісією, що оглядала їх з усіх боків на предмет здатності носити зброю і вмерти за імператора Карла I. Під час війни далеко "від свого народу" вмер старий Франц-Йосиф I, якого Микола знав з портретів, що висіли в двох класах його батька: на одному портреті — в білому мундирі, на другому — в синьому, але на обох з однаково округлим, рожевим, як у дитини, личком і білими, ніби ватними, кружальцями бороди з обох боків лиця. Нового цісаря Карла він не бачив навіть на портретах.

Миколу признала комісія придатним до військової служби, батька його від служби в армії звільнили. Спокійний тепер за батька, Микола одягався без поспіху. Батько з жалем поглядав на сина, з яким скоро мусив розлучатись.

Вийшли у містечко. Зараз воно було малолюдне. По вулицях вештались п'яні новобранці, вигукуючи рекрутських пісень. Це були ті переростки, що, завдяки війні, залишились дома аж до цього дня.

Ой цісарю, цісарочку, Цісарю-королю, Пусту мене додомоньку, Най ся не неволю!..—

верещав якийсь здоровенний п'яний парубок, червоний від натуги. Другий, менший, видно, приятель, тримаючи того за руку, бо до плечей дістати не міг, співав половину другого куплета:

Цісарє Франтішку, Пусту мене додомоньку Хоч на одну нічку.

І знов перший:

Цісарю Франусю, Пусту мене додомоньку, Бо-м лишив Ганнусю!

— Бачив "патріотів" австрійських? — спитав батько. Микола кивнув головою.

Із півночі віяв холодний осінній вітер, небо було сіре, понуре, на високій тополі сиділа ворона і, хитаючись, крякала про холод, про дощ, про те, що наближається холодна і голодна зима.

На невеличкому базарному майдані чекала підвода. Розпряжені коні дрімали, звисивши голови. Січка була висипана з оплаки на землю, в ній вовтузились горобці, злітаючи вгору за кожним рухом кінських голів. Недалеко від підводи ходив Федь Мандрик, чекав, щоб похвалитись, що його в армію не взяли.

— ■ Викрутились? — спитав батько.

— Слава богу, викрутився. Грижа помогла.

— Що ж, не хочеться воювати за нашого найяснішо-го пана? — спитав Гаєвський.

— Та ні, пане директор, то вже не ті часи,— сказав Федь.— До війни нам здавалось, що нема над Австрію кращої, як тому черв'якові, що в хрін залізе, здається, що понад хрін нема кращої поживи. Коли ж прийшли російські війська, я побачив, що там народ ніби краще живе, як наш. Там край дуже великий, і там повинно б бути легше жити.— Він почекав хвилину.— У нас тіснота і нужда. Ви думаєте, що в селі народ задоволений, що Австрія вернула? їй-богу, ні. Відверто не говорять, але думають так, як я. Скажіть, що в цьому доброго, що Австрія вернула? Знову над мужиком будуть знущатись, на селі польський пан, а у війську німецький офіцер. Для них мужик завжди був і є бидло. При

москалях того б не було.

— То ще не знати, як було б при москалях,— сказав Гаєвський.— Царський режим скрізь однаковий. Всюди є багаті і бідні. А де більше багатство, там поруч страшніша біда.

Заговорили про рекрутів, що то горланять по вулицях.

— Не з радості горланять, — промовив Федь.— За москалів поженились, хто дитину має, а тепер покидай усе і йди воювати. Не дуже-то хочеться. Що я, пане, чув! — звернув Федь на іншу тему.— Що в Росії знов якась революція, що владу захопили якісь Совети.

— Не якісь, а Рада робітничо-селянських і солдатських депутатів,— пояснив Микола.

— Кажуть, усіх поміщиків і тих, що капітал мають, туди! — сказав Федь, показуючи пальцем на землю.

Микола підтвердив.

— Ех, не дочекали ми святечка, занадто швидко вони від нас пішли,— пожурився Федь.— Цікаво, чи буде й у нас таке? — спитав по хвилині.

Йому ніхто не відповів.

Повернувшись додому, Гаєвські застали гостя. Це був Микола Мороз, до війни учитель з сусіднього села і щирий приятель Гаєвського, а тепер лейтенант австрійської армії. Як тільки австрійські війська зайняли Галичину, його потягнуло в рідну сторону; він дістав відпустку і в першу чергу зайшов до старих друзів. Власної родини він не мав. Це був переконаний старий холостяк, любив галушки, сало, багато кутив, від чого зуби були аж чорні, захоплювався грою в преферанс, учив дітей сумлінно і взагалі був чесною і порядною людиною. Росту середнього, з темним матовим обличчям, карокий, волосся їжачком. Гаєвські любили його, та й він відповідав їм тим же. З дня мобілізації ніхто про нього нічого не чув, і ось вернувся — цілий, неушкоджений і в доброму вигляді.

Привітались дуже сердечно. Мороз переходив кілька разів з обіймів батька в обійми сина.

— Як я радий, що вас бачу живим, здоровим,— говорив Гаєвський.— Ми вже, бачите, і оплакували вас, бо ходили чутки, що вас забили десь у Карпатах. Оплакували, але не вірили. Я не вірив, і вдома слухати не хотіли про таке, але чутки такі ходили. Наш селянин любить сенсацію, і саме таку гостру сенсацію, щоб пройняла до самого серця. Але слава богу, що вас бачимо. Ви й до офіцера дослужились, а колись не любили війська. '

— Я, розумієте, й сьогодні його не люблю. Було б велике щастя, коли б його зовсім ніде не було.

— Е, до того ми не дочекаємо. Я, можна сказати, класично цивільний. А бачите, на старості літ ходив на призов і за малим в армію не потрапив. Не знаю,, що допомогло, що не взяли, може, мій учительський, саме цей цивільний вигляд! — закінчив він, показуючи на свій животик, що вимальовувався з-під жилета.

— Коли б треба було війська, на це не дивились би,— промовив Мороз.— Ви чули про перемир'я?

— Хіба? Ні, не чув.

— Так, тепер підписано перемир'я в Брест-Литов-ськiм. Чи ви газет не читаете?

— А які у нас тепер газети? — махнув рукою Гаєвський.— Думаєте, що перемир'я успішно закінчиться? — спитав він.

— Як би не закінчилось, розумієте, війни більше не буде, — пояснив Мороз.— Росія армії фактично вже не має. Всередині Росії йде боротьба партій. Там, здається, захопить повну владу в свої руки партія більшовиків на чолі з Леніним, але, я думаю, їй буде не до нас, вона буде зайнята громадянською війною в себе вдома. Зараз, розумієте, солдати російські всі до одного покидають фронт, розправляються зі своїми офіцерами і генералами.

— А в австрійській армії які справи? — перебив оповідача Микола. Цю тему вже давно не порушувано, і він радий був, що про неї заговорили.

— У нас ще такого стопроцентного розкладу армії нема, але й нема такої дисципліни, яка була на початку війни,— сказав Мороз, не забувши своєї звички вживати майже в кожній фразі слово "розумієте".— Багато, розумієте, допомогло братання, яке почалось після революції в Росії. Ми ходили в окопи до росіян, росіяни, розумієте, до нас в бліндажі заходили, в гості, клялися, що не будуть стріляти в нас, а ми клялися, що в них не будемо стріляти. Там же такі люди, як і в нас, і говорять по-нашому.

— Ми їх бачили і знаємо,— сказав Микола.

— Правда, ви бачили їх більше і ближче, ніж ми,— погодився Мороз.

— Ми їх бачили у себе вдома, тут, у цій кімнаті. Микола розповів про перебування у них солдатів-лі-

сорубів, про революціонера, який заходив недавно перед приходом австрійців, говорив їм про революцію в Росії і кликав його, Миколу, з собою.

— І ти не пішов?

— Коли б сам, мабуть, пішов би, — сказав Микола.

— І вбили б там зразу, як шпика,— промовила раптом мати, що досі мовчки прислухалась до розмови.

— Чого зразу й вбили б?

— А ти думаєш, що революцію роблять у рукавичках? — спитав батько.— Ти забув французьку революцію? Я не знаю російської, але уявляю, що вона мусить бути в десять раз кривавішою, ніж французька.

— Й що б ти там, у Росії, робив? — перебила мати.— Чужа людина, з чужої держави.

— Я жартував, матусю!

— Знаю твої жарти. Коли б не втримали,— пішов би і потім, певне, прокляв би своє життя.

— А може, благословляв <5и, хто знає?

— Не хвилюйтесь,— заспокоював Мороз, знаючи Миколину запальність і бачачи, що він уже червоніє.— Скоро, розумієте, і у нас буде те саме, що в Росії, — сказав він, понижуючи голос— Революція російська перекинеться і на Австрію, і на Німеччину, а може, й на всю Європу. Ви, може, не знаєте, як вели себе в цій війні чехи? Вони, розумієте, зрадили Австрію і масово перейшли на бік Росії. Там їх озброїли, виділили в окрему армію, і ходять чутки, що вони йдуть на нас війною.

— І ми повинні були так зробити,— перебив гостя Микола.— Ми повинні були творити легіони проти Австрії, а не за неї. Чехи доб'ються свого, а ми ні, ми не здатні на жертви, ми й досі чекаємо порятунку від старої, прогнилої Австрії з її Габсбургами.

— Тихо, сину, схаменися, — промовила мати.

— Мовчу, бо моя мова нічого не допоможе.

— У тому, що Чехія буде після війни самостійною державою, ніхто, розумієте, не сумнівається,— продовжував Мороз.— Про самостійну державу мріють не тільки чехи, але й угри, поляки, мріють і українці...

— Вони тільки те й уміють, що мріяти,— вставив знов своє слово Микола.

Нестриманість сина обурила матір.

— Ти нечемний, сину, ти не даєш пану Морозові закінчити думку,— сказала вона докірливо.

— Пробачте.

— Нічого, нічого, я вже сказав, що хотів сказати,— промовив Мороз.— Я погоджуюсь з Миколою, що одними мріями нічого не зробити. Ті народи, що хочуть мати свою державу, мусять за неї битись, а як себе, розумієте, покаже після війни наша нація, — побачимо.

— Чи це обов'язково після війни? — спитав Гаєвський.

— Після війни революція в Австрії неминуча, а революція — це, розумієте, боротьба за нове, це загибель тієї держави, чи устрою державного, де революція вибухнула. Я вже, розумієте, сказав і ще повторюю, що такої Австрії, яка була, не буде, бо її не може бути. Хай дякує богу, що проіснувала стільки літ. А чи здійсняться мрії, покаже майбутнє.

— Коли б так вийшло, як ви кажете, коли б усі нації, що заселяють Австрію, відділились, то Австрія перестала б існувати,— сказав Гаєвський.

— Такою, як була до війни, вона не буде, це безперечно.

Обличчя Гаєвського вкрила хмаринка смутку. Він згадав чомусь про пенсію, якої сподівався в майбутньому. Чи дасть йому забезпечення на старість та нова держава, яка прийде на місце Австрії? Він хотів заговорити

про це з Морозом, таким же учителем, як сам, але не заговорив, бо що міг знати Мороз, тим більше, що Австрія ще існувала.

13

У вагоні, набитому людьми вщерть, їхав до свого полку Микола Гаєвський. У Львові він ледве втиснувся у вагон поїзда, що йшов до Кракова. Тут були майже самі солдати, переважно старі люди, так звані резервісти: одні поспішали у відпустку, інші вертали

до своїх полків з відпусток; було кілька новобранців, що, як і Микола, виїжджали перший раз у неznану дорогу, до неznаних місць, на невідому долю. П'ятдесят п'ятий полк через воєнні дії перейшов з Бережан, де він стояв у мирний час, до Бельська на Шлезьку австрійським, і туди віз Миколу потяг. Увійшовши до вагона, парубок зупинився біля входу, тримаючи валізку в руках. Не було місця навіть, щоб поставити її. Прикрі становище хлопця помітив якийсь старий солдат з добрим селянським обличчям і ласкавими, трохи хитруватими очима.

— Довго будете тримати так цю валізку в руках? — спитав він, усміхаючись.

Микола не знав спершу, кого стосується питання, і тільки усвідомивши це, сказав, що нема де її поставити.

— Ви в армію? — спитав солдат. Микола кивнув ствердно.

— Ану, хлопці, потісніться, дайте пройти молодому новобранцеві.

Солдати, хоч і незадоволено, почали розступатись, і Микола пройшов уперед. Той, з добрим обличчям, посунувся на лавочці, Микола сів поруч і тут же побачив, що у того на комірці блищало три зірки. Це був не рядовий, а унтер-офіцер, і тому його послухали солдати. Адже на собі Микола ловив не дуже прихильні погляди майбутніх товаришів по нещастю. В голові майнула думка: чому саме йому, а не кому іншому дав місце біля себе старий унтер-офіцер, чому не тим солдатам і новобранцям, що тіснилися у проході? Чи тому, що на нім краща одежа, чи, може, лице його видає інтелігента? Невже це атавістичні залишки вікового рабства живуть у цьому галицькому селянинові? — думав Микола. Йому було ніяково перед людьми, що тепер знов покійрно стояли у проході вагона, тупо байдужі до всього, що діялося дов-

7 В. Гжицький, т. 2

193

кола. Щоб вийти якось з ніякового становища, Микола витяг з кишені портсигар і почав частувати всю компанію добрими російськими цигарками, чим зразу розсіяв неприязнь цих людей у синяво-сірих австрійських шинелях і домотканих свитах, що оточували його. Після перших затяжок пішли звичайні у таких ситуаціях питання, звідки і куди їде, до якої "кадри" і т. д., що тривало до того часу, поки курилось, а потім знов настала байдужа мовчанка. Викуривши цигарку, Миколин опікун з трьома зірками на комірці заснув, відкинувся назад, на спинку лавки, а Микола поринув у свої думи. Зараз він ще був цілком під враженням прощання з домом і рідними.

За кілька годин до від'їзду він, як десять літ тому, перед від'їздом у гімназію, потай, щоб ніхто не бачив, оббіг усі дороги його серцю закутки, побував у лісі, на тих місцях, де зустрічався з Оксаною, де зазнав першого в житті кохання і першого розчарування. Місця ті були тепер інакші: холодні, як сама дійсність. Прощався з будкою, з постіллю і подушкою, якій звиряв свої таємниці, яка бачила його сльози; в якому місці тільки зітхав, а де плакав, почувуючи, що вже ніколи, ніколи в житті до цих місць не верне, ніколи їх не побачить. А коли повернувся додому і помітив у всіх своїх рідних заплакані очі, впав на канапу і заривав, як ридає доросла людина після тяжкої, непоправної втрати.

Сідаючи на віз, уже не плакав, удавав веселого, жартував, потішав, що доки доїде, війна скінчиться, і аж коли спинився на тій широкій лінії, якою стільки разів їздив у гості до діда, стільки разів проходив, коли оглянувся і побачив, що батько йде за ним, іде і плаче, він закричав на візника, щоб швидше гнав коні, щоб швидше сховатися у лісі від всього того, що серце розриває, і тут тільки, далі від дому, він ще раз дав волю сльозам.

Поїзд ішов швидко. За вікном конав понурий зимовий день. Дош сік у вікно вагона, дрібні краплі, збираючись у більші, стікали вниз тоненькими струмочками; час від часу краєвид закривав густий дим паровоза, що гнав з якимось залізним озлобленням назустріч ночі. Повз вікна проскакували телеграфні стовпи, залізничні будки, села, переліски, поля, вкриті рідким брудним снігом. Краєвиди незнайомі, понурі. Микола поглядав на них байдуже, часто нічого не бачив. За його плечима, в сусідньому купе, обернений до нього спиною, розповідав щось групі слухачів солдат. Обличчя Микола не бачив би, коли б і оглянувся, бо свічка в ліхтарі над дверима тьмяно освітлювала вагон, до мови не прислухався, зайнятий власними думками, і, крім того, йому здавалось, що солдат оповідає казку, до яких Микола тепер не був охочий.

— Ви давно з полону? — почув раптом голос одного із слухачів.

Питання зацікавило Миколу, і він напружив увагу, щоб почути відповідь.

— Та який то був полон,— долинуло до Миколи.— Жив у багатому кубанському селі коло Єкатеринограда, у багатого козака, працював з його родиною у полі,— хвалився оповідач,— і біди не знав. А як настала революція, як почали битись, як постали різні армії: червоні, білі, синьо-жовті українські, чорні,— я побачив, що життя мені не буде, і вирішив тікати додому.

Оповідач помовчав, закурив цигарку і продовжував своє оповідання, бачачи зацікавлення слухачів:

— Попрощався *зі своїми господарями, подякував за хліб-сіль і пішов. В дорозі чого тільки не перебачив. Побував, можна сказати, в усіх арміях потроху, їй-бо! Всі армії мене вербували до себе, але я не мав наміру в жодній залишатись. Воюйте, думаю, самі, мені досить.

— Яка ж з них найбільше вам сподобалась? — спитав той самий голос, що цікавився, як довго оповідач був у полоні.

Солдат не зразу відповів. Він довго обмірковував відповідь і нарешті сказав:

— Мені жодна не сподобалась, мені набридла війна і солдатчина аж поти,— він, видно, показав рукою на горло.— Найбільше ніби підходяща була для бідного народу Червона Армія. Вона, бачите, панів не милує, і вони її здорово ненавидять, і попи також.

— А то чому попи? — здивувався якийсь солдат.

— Чому? Дивак, питає чому! У вашого попа в селі скільки моргів церковної землі?

Солдатик зашморгав носом.

— Наш піп держить сто двадцять моргів, а польський у сусідньому містечку, бо там є, крім нашого, і польський ксьондз, так він має цілий фільварок: землі триста моргів, а

корів, а коней, як у поміщика. І сам живе, жінки не має, тільки ключницю.

Молодий солдатик так захопився оповіданням про попів, що забув своє питання.

— От бачиш,— перебив його оповідач,— а ти питаєш, чому попи ненавидять червоних. Вони бояться за свої маєтки так само, як і поміщики. ,

— А біла, чому біла? — спитав другий голос.

— Біла? Чому вона називається біла? їй-богу, не знаю. Може, того, що там усе офіцери та генерали, робочої людини не знайдеш. Панам, бачите, жаль, що їхнє минулося, от вони й воюють. А "білі" — це від білих рук, не інакше,— закінчив оповідач.

— А у махновців були? — спитав незнайомий голос.

— Був і у Махна.

— Який же він? — спитав знайомий голос першого солдата.

Бачачи велике зацікавлення слухачів, оповідач почав поволі, смакуючи кожную фразу:

— Він сам, можна сказати, з вигляду ніякий: маленький, з довгим, як у російського попа, волоссям, худорлявий, ходить у чорному, підперезаний військовим ременем, за поясом — два револьвери, чоботи носить зі шпорами, голос тонкий, як у баби. Отакий Махно. Я його бачив так близько, як вас бачу, і говорив з ним.

— Він якої нації? — спитав хтось.

— Українець, з Катеринославщини, з села Гуляй-поле.

— Звідки він узявся?

— Він, кажуть, ще в першу революцію палив поміщицькі фільварки, грабував багатів, розбивав каси. Тоді він мав невеличку ватагу. Одного разу його продали його ж товариші і він потрапив на каторгу, де просидів дванадцять літ, аж до революції. Повернувшись у своє Гуляйполе, знов зібрав гультіпак і тепер воює на всі боки: і з червоними, і з синьо-жовтими. Вся його армія на конях і тачанках.

— Що воно таке?

— Тачанки? Це повозка на ресорах і кованих колесах. На тих тачанках на передках у махновців звичайно написано: "Не втечеш!", а на задку: "Не здогониш!"

Розмову перервав провідник, що прийшов перемінити свічку, яка зовсім опливла і от-от мала погаснути. У вагоні стало світліше.

— А які вони, ті жовто-блакитні? — спитав той же молодий голос, як тільки вийшов провідник.

Микола зацікавився, обернувся лицем до групки, що оточила оповідача, і почав ще уважніше прислухатись до розмови. Оповідав чоловік в солдатській шинелі, високого росту, з невеличкими, хитрувато примруженими очима, з вусами, по-запорозьки опущеними вниз. Солдат, що запитував, сидів поруч і не спускав очей з оповідача. Це був безвусий юнак невисокого росту, худий, у великій, з чужого плеча, старенькій австрійській шинелі. Якраз, коли Микола повернувся, оповідач замовк.

— Які ті, жовто-блакитні? — допитувався юнак. Оповідач стрепенувся.

— Про них нема чого доброго казати,— махнув він безнадійно рукою.

— Чому? — не вгавав юнак.

— Так.

— Чому?

— Несурийозне військо. Прямо сказати — грабіжницьке. Грабить єврейські крамниці, не щадить і своїх земляків. І набрано чортзна з яких людей. В ньому знайдеш яку хочеш націю, і ніхто до пуття не знає, чого хоче і за що воює.

— Чого ж це так? Оповідач задумався.

— Не знаю, як тобі пояснити, щоб ти зрозумів,— почав він по хвилині.— Бачиш, білі воюють за землі, що в них відібрали, за свої старі права панування над народом. Чорні, чи пак махновці, б'ються за якусь анархію. Не відаю твердо, що воно таке, бо не можу зрозуміти, щоб безладдя, якого вони прагнуть і до якого рвуться, було "матір'ю порядку", що ніби має запанувати в їхній анархічній державі. А жовто-блакитні за свою Україну.

— Яку це "свою"? — здивувався юнак. — Хіба може бути ще якась Україна?

Оповідач усміхнувся.

— А ти добре уявляєш Україну? — спитав він у свою чергу. г^

— Уявляю.

— Як?

— Ну, так, як Австрію, щоб тільки, як там німецьке і польське, у нас усе було українське. Щоб і військо, і гроші...

— Щоб і поміщики були українські? — спитав оповідач.

Юнак завагався.

— Поміщиків не треба,— сказав різко.

— А землю куди?

— Землю — селянам.

— А заводи, фабрики? Юнак не знав, що сказати.

— Бачиш, і ти не можеш уявити собі майбутньої України, — промовив оповідач.

— Скажіть, дядю, коли знаєте! — просив юнак. Старий солдат, може, й відповів би, але побачив, що

своїми розмовами звернув на себе увагу майже половини вагона, особливо польового жандарма, що пильно до цієї розмови прислухався, і замовк. Йому не хотілося більше говорити на цю тему, хоч вона була надзвичайно цікава і слухачі, то один, то другий, весь час підбивали його на розмову.

Микола прослухав оповідання солдата і засумував. "Невже це все так?" — думав він.

Колись у дитинстві, переглядаючи ілюстрації до "Гайдамаків" Шевченка, він по-своєму, по-дитячому мріяв про створення війська на Україні великій

Він пригадує, як потім, через кілька років, Мороз Микола, колишній учитель, розповідав йому про героїчну історію українського народу, про війни з поляками, з татарами, про Хмельницького та інших ватажків, що боролись за волю його народу, за волю його пригнобленої вітчизни, від якої він з частиною народу був відірваний, відгороджений Збручем — маленькою річечкою, але він з дитинства любив ту далеку

вітчизну і з нею ніколи не поривав духовного зв'язку. І нарешті, вже дорослий, він хоч і інакше, але не переставав мріяти про щасливу Україну, про її рівноправне місце серед усіх народів світу.

Знайомство з Лебеденком не змінило його мрії, однаке показало інший шлях до визволення, а шлях цей мав бути через возз'єднання всіх земель українських і союз з російським народом. Микола знав, що на Україні є зараз уже уряд, який підписав навіть договір з Німеччиною, але це не те, про що він мріяв. Він знав, що народ не підтримує цей уряд. Найкращий доказ того — військо, про яке розповідав солдат, цей безідейний набрид, який рано чи пізно мусив згинuti. У серце хлопця щораз глибше закрадався смуток. Річка Збруч і далі ділила Україну на дві нерівні частини, і та, менша частина, на якій він жив, таки повернула до Австрії, яку він їхав боронити. І від кого? Від його ж рідних братів, що жили за Збручем, від Лебеденка, його першого учителя, що відкрив йому очі на світ, якого він не знав і не догадувався про його існування.

"Чого я його не послухав і не пішов за ним? — думав Микола.— Жаль було покидати батьків, рідну хату? А зараз хіба не покинув?"

Микола полинув думками у край за Збручем, куди пішов Лебеденко і Дума Іван, у край, хоч не бачений у житті ні разу, але улюблений з дитинства, край чарівний, казковий, у славну Україну, "де лани широкополі, і Дніпро, і кручі", в край, який терзали тепер чорні банди, розпинали війська Центральної ради — погромники в опереткових костюмах, грабували орди білих під командою поміщиків-генералів, які не визнавали за нею права на існування.

— Про що ви все думаєте? — спитав раптом сусід із трьома зірками, що вже кілька хвилин, як прокинувся і тихо стежив збоку за Миколою.

— Та так, про різне,— стрепенувся Микола.

— За домом тужите?

— Тужу, звичайно, бо хто знає, чи вернуся коли-небудь.

— Вернетесь. Поки вас обрихтують¹, війна скінчиться.

— Ви так думаєте?

— Певний, що так буде.

— А я, на жаль, не певний, — сказав сумно Микола.— Ви знаєте, що в Росії діється?

— Чув.

— І що?

— Нічого, то ж у Росії... А що там робиться — нас не обходить.

— Обходить, і дуже обходить.

— Чому?

— Та дуже просто. Від Росії до нас недалеко.

— Думаєте, зараза і до нас перекинеться?

— Не знаю, що ви називаєте заразою, але...— він знизив голос до шепоту,— революція буде і в нас.

На обличчі сусіда вималювалось враз здивування і навіть переляк.

Від німецького слова abrichten — муштрувати.

— Ви, молодий чоловіче, не кажіть цього нікому, — промовив він. — За ці слова, коли б учув жандарм, вас можуть зразу запроторити в таке місце, звідки дуже важко вийти. Не забувайте, що зараз воєнний час.

Микола подякував за пересторогу. Більше розмов взагалі не було. Під'їжджали до Кракова, а там була пересадка на поїзд, що йшов до Бельська, польського міста, яке називалось по-німецьки Біліц.

14

Приблизно в той самий час, коли Микола під'їжджав до Бельська, Іван Дума добирався до Харкова. Як тільки австрійці почали наближатись до кордону, він залишив село, батьків і, незважаючи на їх протести, подався на схід, де у муках народжувався новий день, де вже жили нові ідеали, що згодом мали покорити увесь світ. Супутником йому був солдат-більшовик Куш Андрій.

Перейшовши Збруч, Іван перший раз ступив на землю, про яку знав тільки з книжок, яку навчився любити, прочитавши Шевченкового "Кобзаря". Він пригадує, як читали вони його з Миколою. "Кобзар" був Миколин, і той знав його краще, а крім того, Микола мав ще ілюстрації до "Гайдамаків". Читаючи поему і дивлячись на ілюстрації, вони линули думками в цю чудову країну, проходили тими місцями, якими мандрував сирота Ярема, де Гонта з Залізняком панів карали, носились на крилах фантазії з козаками по безкраїх степах, бились з татарами і турками за волю народу, за свою країну, за віру православну. Правда, з тою вірою православною у них завжди були непорозуміння. Їх учили з дитинства, що вони уніати, що зверхником над ними на землі є папа римський і що тільки ця віра є правдива, а всі інші не угодні богу.

Хлопці трохи жаліли козаків, що воюють за не зовсім повноцінну віру, проте всі симпатії були на їхній боці, бо любов до вітчизни вони ставили вище любові до бога, якого, як звичайно, діти хоч і не дуже боялись, але все ж трохи побоювались.

Правобережну Україну від Збруча до Дніпра пройшли пішки. Іван Дума радів, що довелось іти пішки. Не раз вони з Миколою ще хлопчиками мріяли про піші походи по Україні. І зараз здійснилася мрія, він ішов, шкода, що не з Миколою, але йшов, і серце наповнювалось радістю. Все його радувало: і широкі шляхи, невидані досі, — пригадав "Видно шляхи полтавські", — і багаті чорні землі, широкі поля, степи безкраї і древні могили на них, пестили очі гаї, ліси і переліски, тішили великі села, дзвеніла музикою якась особлива українська мова, вражали могутні ріки: Південний Буг і Дніпро. З поїзда усього цього не побачив би, поїздом їхати було важко і небезпечно: на залізницях не було порядку, поїзди сходили з рейок, а ще страшніше було те, що на Україні в ті часи боролись за владу, крім Центральної ради, Махна і білих, багато різних отаманів, які розпинали Україну, грабували її і нищили всіма способами.

На півночі України уже тоді діяли місцеві загони Червоної Армії, яким, разом з прибулими частинами Червоної Армії, довелось потім воювати з усіма цими ворогами.

Подорожні видавали себе за військовополонених, що вертали з полону, а де за дезертирів, яким набридла війна і вони кинули зброю, щоб вернутися до плуга. Тільки

робітникам, коли траплялось у дорозі зустрітись, Куш признавався, що насправді він слюсар з заводу "Світло шахтаря" у Харкові. До сіл і хуторів підходили обережно, прислухаючись, розпитуючи у зустрічних, що діється в селах, які стоять війська. З розмов довідувались, чим дихає село. їм здебільшого говорили правду. Але бувало й інакше.

А раз мало не поплатились життям. Було це під Вінницею. Уже стемніло, коли вони підійшли до якогось села. Обійти його було важко, бо з правого боку його омивав досить широкий ставок, а з лівого — річка; над річкою стояв млин.

Дорога вела на міст попри млин. У млині, як бачили хлопці здалека, був рух. Стояли підводи, навантажені збіжжям і млином, сновигали люди. Чи це були цивільні, чи військові — розібрати здалека було важко. На одного воза мостилась якась тітка, а дядько, видно, чоловік її, лагодив коні. Куш, стежачи за кожним рухом селянина, щось обмірковував.

— Ти чого так пильно дивишся? — спитав Іван.

— Знаю, чого дивлюсь,— сказав Куш.— Цікаво, куди цей дядько поїде?

— Яке це має значення?

— Для нас велике. Коли поїде в наш бік, питаємо, що в селі діється.

— А коли в інший бік? — спитав Іван.

— Тоді почекаємо, поки хтось все-таки на цій дорозі не з'явиться. Мене чомусь це село лякає. Коли нікого не зустрінемо, доведеться чекати ночі, щоб цю греблю перейти непоміченими.

Тим часом дядько, що порався коло коней, запряг їх нарешті і, умостившись на мішках, рушив.

— їде до нас,— сказав Іван.

— їде. Давай подамось трохи назад, постоїмо, закуримо, і як тільки голови кінські покажуться з долини, підемо їм назустріч, наче йшли весь час.

Так і зробили. Через кілька хвилин порівнялись з підводою. На мішках із млином сидів дядько років сорока, з чорними вусами і сам чорний, як коваль. Плечима до нього сиділа його жінка. Подорожні поскидали шапки, привітались. Дядько зупинив коні.

— Хто, звідки і куди? — спитав він соковитим басом. Андрій відповів, що повертаються вони з полону,

а йдуть на Харківщину, у рідне село.

— З якого ж ви села? — спитав недовіжливо дядько.

— З села Піски, Ізюмського району,— відповів без запинки Андрій.

— І ти також? — звернувся він до Івана Думи.

Іван підтвердив. Дядько довго мовчав, міряючи очима то одного, то другого.

— А ви за яку владу? — спитав по хвилі.

— Ми ще не розібрались, яка влада краща, — відповів Андрій.— Добре, що з полону вирвались. Прийдемо на місце — розберемося.

— Значить, на місці будете розбиратись? — не то поважно, не то глузуючи промовив дядько.

Під час цієї розмови він своїми пронизливими очима свердлив солдатів, але ніяк не міг вирішити, що вони за люди. В одному був переконаний, що не йдуть з полону; особливе підозріння викликав Іван занадто моложавим виглядом.

Андрій спитав, чи можна в селі переночувати.

— А чому ж би ні? — відповів дядько.— Хтось таки знайдеться, що вас у хату пустить, хоч тепер, правду кажучи, багато ходять таких, — він на хвилинку зупинився і закінчив, — таких "плених".

Андрій вдав, що не відчуває іронії. Він тільки пояснив, що коли б там, наприклад, стояло якесь військо, то не було б для них місця.

— А ви хіба не військо? — спитав знову зненацька дядько.

— Та були ми вояки, а тепер полонені.

— Полонені! — повторив дядько.— Ідіть, не бійтесь, пустять вас на ніч, куди не зайдете, війська нема.

Дядько цьвохнув батогом, крикнув на коней і рушив з місця. Солдати подякували і почали сходити в долину, в село. Тітка, що сиділа на возі, усміхнулась. За весь час розмови вона не відзивалась, але слухала пильно.

— Чого та баба зуби шкірила? — спитав Іван Андрія.

— Чи я знаю? Може, ти їй сподобався.

— Погана людина цей дядько,— сказав Іван.

— І мені він не сподобався. Але чого нам про нього думати? Нам би в теплу хату, Поїсти і виспатись.

Хлопці бадьоро пішли вперед. Хотілось їсти, і боліли ноги від щоденної ходьби, з малими перепочинками вночі, нило все тіло.

В долині було вже майже зовсім темно, на місток падало світло з розчинених дверей млина. В селі валували собаки, на що подорожні не звертали уваги. Тихенько, без гомону, ступили на міст. Але тільки увійшли в смугу світла, як із млина вискочив чоловік з рушницею і затримав їх окриком: "Стій!" Хлопці зупинились.

— Хто такі і куди йдете? — спитав чоловік з рушницею. Він був у цивільному пальті, баранячій високій шапці, на рукаві мав пов'язку: колір її в темряві важко було розібрати.

Андрій в першу хвилину не зрозумів, з ким має діло, але сказав те, що недавно говорив дядькові. Як видно було, дядько збрехав, що нема війська в селі. Військо було, тільки не знати яке.

— Документи є? — спитав чоловік з рушницею.

— Які документи у нас можуть бути? Нема у нас нічого,— сказав Андрій.

— Тоді ходімо в штаб, там розберуться. Ідіть уперед.

— Яке ж військо стоїть у селі? — спитав Андрій, не сподіваючись, що конвоїр відповість на його питання, але цей відповів охоче:

— Звісно яке, українське військо Центральної ради. Загін отамана Кривди.

Відповідь конвоїра занепокоїла Андрія. Він чув про жорстокість подібних отаманів, чув зокрема про отамана Кривду, і зустріч з ним була цілком не бажана. Йдучи до

штабу під конвоем, він думав, як би уникнути зустрічі з отаманом.

В першу хвилину вирішив звільнитись від конвоїра. План був простий: кинутись зненацька на нього, роззброїти, прикладом убити і втекти. Але тут же він завагався. Хто зна, чи вдалося б утекти. І Андрій вирішив діяти інакше.

— Відпустили б ви нас, земляче, — сказав він. — Ми українці, як і ви, солдати, з полону йдемо, переночували б десь у хаті та й пішли б далше, а там, побачившись з рідними, самі пішли б в армію, ту ж таки, українську армію.

Чоловік з рушницею завагався, задумався на хвилину, чи й справді не пустити солдатів. Сам він недавно дезертирував з армії, як і вони, і в душі співчував їм, але злякався і передумав.

— Ні, хлопці, я вас не можу пустити, — сказав. — І не просіть. Бог знає, що ви за люди. Може, комуністи, а може, шпигуни. Хай уже краще в штабі розберуться і хай пускають вас або тримають, це вже як їм сподобається, а мені не треба клопоту.

Штаб загону поміщався в школі, у якій давно не відбувалося навчання. В окремій кімнаті, в колишній учительській, оселився сам отаман Кривда. Штабні офіцери — їх усього було два: начальник штабу, недавній царський капітан Воскресенський Олександр Іванович, сліди погонів досі видно було на вигорілій від сонця тужурці, і молодий поручик колишньої царської армії Артюхов Паша — працювали і спали в цім же класі, на соломі, в одному кутку; в другому ж кутку, за ширмою з двох укривал, мала своє місце медсестра Клава, якої зараз в кімнаті не було. Вона сиділа в отамана Кривди. Біля дверей на стільці дрімав у солдатській шинелі без погонів вістовий з рушницею на колінах.

Коли Андрій з Іваном увійшли в приміщення штабу, обидва офіцери підняли голови від столів, а вістовий встав.

— Що за люди? — спитав капітан.

— Голошу слухняно, затримав на мості біля мли* на, — доповів чоловік з рушницею.

— Вийдіть і постійте в коридорі, — скомандував начальник штабу вістовому і конвоїру.

— Хто ви і куди йдете? — звернувся начальник штабу до Андрія. Це запитання Андрій почув сьогодні протягом години третій раз. — Тільки правду говоріть, — додав начальник.

Андрій подумав, що версією про втечу з полону офіцера не обдуриш, отже, виступив з іншою. Він сказав, що дістав листа з дому, в якому сповіщалося, що господарство розвалюється, що робити нікому, батько, старий, немічний, просив його вертати додому, і ось він кинув фронт і пішов.

— Дезертир? — спитав Офіцер. — Присягу зламав?

— Називайте, як хочете, я себе дезертиром не вважаю. Я присягав царю, його нема, я вважаю себе вільним від присяги, — брехав, як по писаному, Андрій.

— Тимчасовому уряду ти присягав? — крикнув начальник штабу.

— Ні, не присягав.

— Як так?

— Так вийшло, що не присягав.

— А цей хто? — показав офіцер на Івана.

Іван хотів відповісти, але Андрій не дав йому говорити, боячись, щоб той чого не наплутав.

— Це дезертир перед австрійським військом.

— Як це зрозуміти?

— Австрійці підходили до його села, а він живе біля кордону. Не хотів в австрійському війську служити, втік сюди, на Україну. З ним я зустрівся в дорозі і взяв з собою. Поробить у мене, оженю, і буде хазяйнувати.

— Так-так, — похитав головою офіцер. — Добра казочка.

— Це не казочка, пане начальнику, а щира правда, — промовив Андрій, та так переконливо, що сам начальник задумався.

— Покажіть ваші документи, — сказав він.

— У мене тільки солдатська картка.

— Покажіть.

Андрій подав офіцерові свою солдатську картку. Прочитавши її, офіцер звернувся до Івана.

— Що в тебе?

У Івана було свідоцтво, що він громадянин села Довге, закінчив учительську семінарію в Тернополі і має право займати посаду вчителя. Факти збіглися зі словами солдата.

Офіцер подумав хвилину і віддав затриманим їхні документи. По його втомленому і байдужому обличчю видно було, що йому набридла і війна, і цей штаб, і ці люди, що прийшли.

— Вістовий! — крикнув він. Вістовий увійшов і став біля порога.

— Відведіть їх до отамана, хай вирішує, що з ними робити. Я не маю часу з ними бавитись. Ідіть, — звернувся він до затриманих.

Отаман не сподівався цього вечора гостей. Він недавно вернувся з лазні, випив самогону, закусив і тепер попивав квас. У хаті було тепло натоплено, затишно. Отаман сидів тільки в штанах, капцях на босу ногу і вишиваній сорочці. Біля нього в невимушеній позі в легенькій одежі напівлежала сестра-жалібниця Клава. Коли ввійшли з вістовим Андрій і Іван, він схопився на ноги і, п'яно хитаючись, вступився невидючими очима в прибулих.

Що кинулось хлопцям в очі, так це пасмо волосся на голеній голові отамана, так званий оселедець, який носили колись запорожці. Цей оселедець чимсь був напomadжений і укладений кокетливо на лобі, як у Богуна на картині.

— Хто дозволив увійти? — крикнув грізно отаман.

— По розпорядженню начальника штабу привів їх, — доповів переляканий вістовий.

— Що це, комуністи? — показав на прибулих.

— Нікак нет! — крикнув з переляку стару солдатську фразу вістовий і, зразу опам'ятавшись, додав: — Точно не відомо.

— Що ви, самі розібратись не вмієте? — верещав отаман.— Коли комуністи — розстріляти, коли не комуністи — відпустити!

Вістовий і затримані вилетіли вмить за двері.

15

Микола Гаєвський стояв у черзі перед австрійським військовим цейхгаузом, щоб одержати солдатський мундир.

— Скидай лахи, бери мундир! — кричав капрал на вишикуваних перед цейхгаузом новобранців.

Новобранці по черзі підходили до дверей складу, скидали свою домашню одержу, зв'язували її, прив'язували дерев'яну бирку, на якій рахунковий фельдфебель 1 писав номери і їхні прізвища, а помічник його, рахівник в солдатському мундирі, видавав мотлох, позбираний з різних полків, постяганий з трупів на полях боїв: кітелі і штани, подірявлені кулями, брудні, заляпані, а деякі зі слідами засохлої крові. їх страшно було в руки брати, але протестувати в армії не можна. Кожний солдат брав чергову в'язку, в якій був кітель, штани, шапка і шинеля, і відходив, а за ним йшов другий, третій. Не краще було і з черевиками: їх видавали з купи, попарно пов'язані, не турбуючись про те, чи підійдуть вони на ноги тому, кому видавались. Новобранці самі між собою потім мінялись черевиками і підганяли їх до своїх ніг.

Микола здав свою добру зручну одержу і дістав натомість старий кітель з якогось убитого велетня, а штани з малого, бо коли одягнув їх, вони досягли йому мало не до колін. Було огидно натягати на себе одержу з чужого плеча, та ще зі свідомістю, що вона, може, стягнена з убитого. Черевики одержав обидва з лівої ноги, і коли показав їх фельдфебелеві, він довго думав, що з ними робити, а коли глянув на купу і побачив пару так званих "комотшуге", тобто кімнатних черевиків з полотняними халявками, у яких колись, до війни, ходили солдати тільки в казармі, він узяв непарні, кинув їх на купу і видав Миколі ці, "домашні".

— В них холодно буде,— спробував було протестувати Микола.

— Австрійський солдат не мерзне,— категорично відповів фельдфебель.

Того ж дня Микола написав додому листа з проханням прислати гроші на приватний мундир, бо він не має сили ходити в цій образливій, ганебній одержі. Він знав, що удома грошей нема, що батько четвертий рік без роботи, а все-таки написав, бо не міг витримати наруги, яку вчинила над ним казарма.

На виручку батькам Миколи прийшов давній друг їхній Мороз. Він мав зайвий солдатський мундир і подарував його своєму любимцеві Миколі. Але поки мундир прийшов, Микола носив казенний одяг з убитого австрійського солдата.

Тепер щодня з п'ятої години ранку до пізнього ве-

1 Рахунковий фельдфебель — ротний бухгалтер.

чора відбувалась виснажлива муштра. Як тільки новобранці навчились трохи марширувати, їх гнали на стрільбище. Австрії потрібні були нові і нові полки, вона, готувалась разом з Німеччиною окупувати Україну, Крим, Кубань, а коли вдасться, то й Донську область.

Задуми були великі, військ треба було багато. Навчання солдатів відбувалось прискореним темпом; менше уваги звертали на словесність, гімнастичні вправи, марширування; тепер учили тільки стріляти, розсипатись в цеп, уміти оборонятись від кавалерії, битись в штиковому бою, якого, до речі, завжди страшно боялись австрійці і ніколи не приймали в сутичках з російськими військами.

Зі стрільбища приходив Микола втомлений, голодний, "домашні черевики" зразу промокали від снігу, змерзались іноді так, що їх важко було стягнути. В перші дні Микола думав, що захворіє і вмере. Він не уявляв, що можна ходити цілий день, і не тільки ходити, але й лежати на стрільбищі з мокрими ногами в мороз і не захворіти, а проте не хворів.

Цивільні мешканці Бельська діставали хліб на картки, і купувати хліба приватно було неможливо. Біля кухні на смітниках блукали голодні, з блідими лицами, запалими очима новобранці і поїдали все, що можна було з'їсти.

Одного разу він одержав на кухні в казанок пісного супу, а на верхню кришку казанка — ложку галушок. Така була, за малими винятками, щоденна їжа солдатська. З цим добром він ішов по мокрих брудних сходах на другий поверх казарми, до своєї кімнати. Біля стіни стояв незнайомий солдат з іншого взводу, як виявилось потім, з ложкою в руці. Коли Микола порівнявся з ним, солдат вхопив ложкою трохи Миколиних галушок, але так незграбно, що Микола мало не випустив з рук усього казанка, а солдатіві випали ці галушки з ложки на сходи. Одначе це його не збентежило. Він блискавично зібрав їх зі сходів разом з гряззю і з'їв. Миколу так вразила ця сцена, що він віддав солдатіві решту галушок, і той, божевільно усміхаючись, проковтнув їх умить.

Голод зводив з розуму, солдати раді були іти на фронт, щоб тільки одержати нову, кращу одягу і похідний пайок. У казармі чекала всіх голодна смерть.

Господарем роти у казармі був фельдфебель П'єцух, права рука командира роти. Це був не старий ще, ситий, червоний блондин з білими короткими вусиками. Закінчивши військову службу, він залишився на понадстрокову, а що умів вислужуватись і годив начальству, то скоро на його комірці з'явилися дві білі зірки. Добившись звання капрала, П'єцух знущався з новобранців. Він немилосердно муштрував їх, брав від них хабарі, влаштовував за гроші відпустки, а потім приймав від відпускників подарунки, тобто забирав все те, що їм давали на дорогу і до казарми мами і батьки, сам давав вищому начальству, і скоро на його комірці забіліла третя зірка. Перед самою війною дістав ще жовтий пасок на комір, тобто відзнаку фельдфебеля — найвищу відзнаку, яку міг одержати унтер-офіцер у мирний час. За вислугу літ він одержав велику срібну медаль, одну із високих нагород в австрійській армії, і коли вибухла війна, П'єцух залишився при кадрі для вишколу новобранців і резервістів, яких забирали до війська мало не що два місяці. Діставши чин фельдфебеля і господарство роти, він оженився з підстаркуватою вдовою, власницею невеличкого будиночка недалеко від казарми, і зажив спокійним сімейним життям. Війська ворожі до його дому не доходили, на фронт його не брали, він жив і славив бога, що війна триває. П'єцух був побожною людиною,

як ї личило солдату католицького цісаря. Одначе це не заважало йому обкрадати солдатів.

Одного разу, побачивши Миколу на подвір'ї, він покликав його до себе.

— Яка у вас освіта? — спитав, коли Микола підійшов і віддав йому честь по-військовому.

— Середня, пане фельдфебель,— відповів Микола. Фельдфебель помовчав.

— Вас чекає або офіцерська школа, або фронт,— сказав він по хвилині.

— Я не прагну в офіцери,— промовив Микола. Фельдфебель покрутив носом.

— В мирний час, дійсно, ваш брат, студент, чомусь не прагне до цього звання, хоч це й найпочесніше з усіх. Офіцер має право з самим цісарем за один стіл сісти.

— Але не сідає, — перебив Микола.

— Я кажу, має право. Якби кожен з офіцерів сідав з найяснішим паном за стіл, то який би то стіл мусив бути! Так от, в мирний час одне, а тепер, у воєнний час, це цілком інша справа. Перш за все навчання в школі дає на півроку відстрочку від фронту, а це щось значить.

Микола слухав і не знав, до чого веде цей хитрий мужик, що він має на увазі і чого він хоче. Він знав, що без власної вигоди фельдфебель з ним говорити не буде.

— Так ви куди хотіли б, в офіцерську чи на фронт?

Дістати відстрочку від фронту на півроку багато значило, і тому Микола спитав, що треба для того, щоб потрапити у школу.

— Що треба, що треба,— повторив фельдфебель.— Певне, що щось треба,— засміявся він.

Микола зорієнтувався, що ГГецух хоче хабара. Не добираючи виразів, він сказав:

— Багато грошей я не маю. Якщо там треба кому купити горілки чи вина, я на це дам, а більше ні. Мій батько не капіталіст, а учитель, який три роки сидів без роботи в окупованій країні, від нього я брати не можу, а те, що маю в кишені, дам.

Так за невеликі гроші була куплена командировка в офіцерську школу в Єгерндорфі, старовинному німецькому місті в мальовничій гірській місцевості, прикрашеному готичними церквами, віллами, мисливськими будиночками, порозкиданими по уступах гір, захованими серед зелені дерев, з-поза яких виглядали де-не-де верхи червоних дахів та шматки білих стін.

Офіцерська школа знаходилась у селі Кротендорфі, що було властиво передмістям Єгерндорфа, або його продовженням. Микола приїхав на вокзал уранці і з невеличким чемоданчиком у руках пішов у село шукати школу.

Йому показали її зразу, на початку села. Її було видно здалека: стояла на горі між деревами, в будинках колишнього фільварку. Микола ішов поволі, поспішати було нікуди, а день стояв чудовий. У квітні в тих місцях давно вже весна.

Серединою села йшла прекрасна мощена дорога, а обабіч дороги, замість хат, які ми звикли бачити в наших селах, білили вілли, переважно в зіпсованому готичному стилі, з потугами на наслідування старовинних особняків феодалів, які зустрічались у Єгерндорфі, з гострими вежечками, з фасадами, закінченими високими трикутниками,

оббиті виноградом та іншими в'юнкими рослинами. Перед кожною віллою були розбиті клумби, квітники, біля яких зараз порались жінки-селянки, власниці цих вілл: копали землю, скородили, підв'язували троянди, яких багато тепер було перед кожним домом, обрізували сухі гіллячки на декоративних і фруктових деревах.

Миколу дивувала чистота і охайність села, він заглядав у подвір'я, як правило, вистелені рівними кам'яними плитами, на яких подалі від вулиці стояли господарські будинки, всі муровані, криті черепицею, такі ж охайні, як і житлові будинки.

Зустрічав Микола мешканців села, переважно літніх чоловіків, що їхали кованими возами, запряженими парами ситих коней, з плугами і боронами, на поля. Вони були в робочих блузах, переважно з люльками в ротах, поважні, як і їх великі ситі коні. Видно було, що вони не бачили війни.

В школі Микола не застав нікого, слухачі школи були на польових заняттях. Зайшов у канцелярію, здав документи. Тут уже були попереджені про його приїзд телеграфом з Бельська, і його, високого ростом, призначили до першої роти. Черговий по школі завів його до казарми і показав ліжко. Поки майбутні офіцери вернули з занять, він уже встиг одержати в цейхгаузі постіль і застелити своє ліжко так, як у сусідів, тобто згідно з приписом, який панував у школі. О дванадцятій годині роти повернулися з занять. Марширували повзводно, зі співами. Здалеку ще він почув співи і був приємно здивований, що майже всі взводи співали українських пісень. Школа складалася з чотирьох рот, по сто чоловік у кожній; роти ділилися на чотири взводи кожна. Взводом командував на заняттях офіцер не нижче лейтенанта, відповідав за взвод у казармі так званий унтер-офіцер за фронтом, звичайний слухач школи, який знав добре муштру, хоч не мав ніяких відзнак на комірці і був простим солдатом. Такого унтер-офіцера за фронтом вибирав собі сам командир взводу по симпатії. Коли учні офіцерської школи, як і всякі учні, зі сміхом і криками вбігли в кімнату, Микола дуже зрадів, пізнавши серед них Михайла Лукаша, якого давно не бачив і забув про його існування. Хлопці сердечно обнялись і поцілувались, а далі Михайло почав знайомити його з рештою товаришів по взводу. Тут були представники майже всіх національностей, що заселяли Австрію,— чехи, словаки, угри, німці, поляки, а найбільше українців. До Миколи підійшов зразу і заговорив високий, далеко старший від нього солдат, на прізвище Карп'юк, якого німець-офіцер, як потім чув Микола, кликав Карпінк, тому що вимовити це прізвище німець не спромігся.

Карп'юк служив в армії давно, був на фронті, але через неблагонадійність не дослужився ні відзнак, ні нагород.

Його довго не хотіли відправляти в офіцерську школу і тільки вже останнім часом, коли офіцерів стало в армії обмаль, його відіслали в Єгерндорф.

— Що чувати на світі? — спитав він.

Микола сказав, що давно вже з дому, а газет не читав.

— Наша доблесна австрійська армія захоплює безборонну Україну,— сказав він, іронічно усміхаючись.— Коли там стояли з рушницями і гарматами, так скоро не посувались, а тепер полізли! — Карп'юк хмурих брови, говорив голосно, не криючись.

Коли б хто почув і доніс, дісталось б йому.

— Ви дуже раді, що сюди потрапили? — спитав він по кількох хвилинах.

— Радий тому, що на півроку віддалений від фронту,— відповів Микола.

— Та то як сказати! Треба буде — заберуть і раніше. Офіцером дуже хочеться бути? — допитував.

Питання були дошкульні, злобні, і сама людина, яка ще хвилину тому імпонувала своєю безстрашністю, стала неприємною. Він відповів би йому інакше, але зачинати суперечку зразу, тільки переступивши поріг школи, не хотілось.

Щоб припинити цю розмову, він сказав, що ділитись своїми почуттями не збирається, що ніколи, зрештою, не мріяв про військову кар'єру і приймає дійсність так, як вона є. Микола не знав, кого має перед собою, це міг бути й провокатор. Пізніше Михайло пояснив йому, що Карп'юк непоганий хлопець, що це природний бунтар, можливо, належить до якоїсь партії, проте не каже, до якої, що начальство його не любить і за ним встановлено таємний нагляд.

Потягнулися одноманітні дні: уранці муштра в полі, по обіді стрільба конусами!, слухання лекцій зі стратегії, тактики, топографії, вивчення військових статутів, видів зброї.

Микола почав одержувати листи з дому: від батька, матері, писали окремо брат, сестра. Із листів він знав, що батько вже працює, що із стайні, в яку обернули були школу царські війська, знову зроблено школу і навчання іде "ніби" нормально. Одначе з цього "ніби" Микола зробив висновок, що не все там гаразд. В останньому листі, дуже сумному, батько сповіщав, що Смяловський продав ліс євреям-промисловцям на зруб і що дідові доведеться покидати насиджене місце і переходити в село. Згідно з угодою, дід має право жити у лісі ще до кінця року, а з першого січня хату займають під контору нові господарі.

"Уже своїх улюблених куточків у лісі не побачиш. Там, де зараз ще ростуть вікові дуби, там скоро буде зруб",— писав батько.

Але тепер, коли в самого становище було нелегке, новина ця не пройняла Миколи так гостро.

З нетерпінням чекав листів від сестри, сподіваючись, що вона хоч раз напише про Оксану, але даремно, сестра мовчала про неї. В одному листі він прямо попросив сестру написати йому, як живе його колишня кохана.

Сестра не забарилась з відповіддю. Вона сповістила, що живе Оксана з чоловіком погано, що вже кілька разів утікала від нього, що він усі рази повертав її з допомогою жандармів і бив, а раз вона мало не повісилась, та вчасно прийшли сусіди і врятували.

Вістка ця зробила на Миколу прикре враження. Минав рік від першої їх зустрічі, яка принесла йому тоді стільки щастя... Пригадався чудовий травневий день... Запахло раптом зрубом рідного лісу, запахло розпареною деревиною, змішаною з ароматом трав і квітів, пригадав її на тлі лісової зелені, осяяну сонцем, чарівну, мов казкова русалка, з букетиком фіалок... Потім пролинули перед очима всі місця зустрічей і остання зустріч... Більше він не знав жінки, нічиї руки не пестили його обличчя, і його

уста не знали більше жіночих уст. Аж до одного разу... Було це вже на третій місяць навчання, десь у червні. Слухачі школи мали право вечорами гуляти в селі і в місті. Найчастіше збирались

Конуси — олов'яні кульки для стрільби в помешканнях.

в сільському кафе. Являло воно собою велику залу з помостом вздовж стін, на яких стояли столики. Тут можна було повечеряти і випити пива, а внизу було місце для танців. Там і танцювали майбутні офіцери з місцевими дівчатами. Багато з вихованців школи мали дівчат, бували вже сцени ревностів, були і бійки.

Микола не ходив туди, а як і ходив, то дуже рідко, не танцював, а тільки поглядав з підвищення на танці. Михайло Лукаш, відомий танцюрист ще з Теробовлі, пропадав на тих танцях щовечора. Він теж мав дівчину, дочку порядних людей, мешканців цього ж села, бував уже в їх домі і вважався там за свого. Берточка, пухкенька білява німочка, була в Михайла явно закохана, і він вдавав, що її дуже любить, а проте час від часу ходив вечорами до Єгерндорфа. У цьому місті було два заклади з тих, які неодмінно з'являлись у містах, де стояло військо. Персонал у всіх таких установах був виключно жіночий, відвідували ті установи переважно вночі, бо заходити вдень було не зовсім зручно, хоч містились вони, звичайно, на краю міста.

В Єгерндорфі заклади ці звались "Остенда" і "Вес-тенда", одна в східному, а друга на західному краю міста. Одну із цих установ відвідував Михайло з Карп'юком, спочатку таємно, а потім уже не соромлячись. Миколу вони давно умовляли піти з ними хоч тільки подивитись на це місце, де за гроші купується любов. Йому гидко було слухати, він затуляв вуха, коли вони оповідали деталі побачень, а вони сміялись, називаючи його невинним купідоном, ходячою цнотливістю.

— Ну, чому ти не йдеш? — питав Михайло.

— Гидко.

— Ти ж не був, не знаєш, чи гидко, чи ні. Хоч би з самої цікавості ти повинен піти подивитись. Там ніхто тебе не з'валтує, не бійся. Ти можеш там випити пляшку пива і йти назад.

— Там пити пиво? — здивувався Микола.

— А чому б ні?

— Гидко.

— І знов "гидко". Кажу тобі, побудеш раз і сподобається.

І Микола дав себе вмовити. Вийшли вони з казарм втрьох, як уже добре смеркло. До "Вестенди" було кілометрів зо три-чотири, поки дійшли, зовсім стемніло. Над дверима двоповерхового будинку горіла червона електрична лампа, на горішньому поверсі яскраво сяяло світло в усіх вікнах. Це був зал, там грала якась музика. Дійшовши до цього будинку, Микола спробував було втекти, але супутники тримали його за руки міцно.

— Ні, ні, — говорив Михайло, — ти дав слово, що підеш, і слова треба дотримати. Що ти за боягуз? Коли ти дівчат боїшся, що буде з тобою на фронті?

Карп'юк потягнув до себе парадні двері, і на другому поверсі задзвонили

електричні дзвінки. Це був знак, що новий гість підходить. Микола ще раз поривався втекти, але даремно.

Піднялись на другий поверх. Назустріч вийшла стара огрядна жінка з фантастичною зачіскою, в яскравому платті. До Карп'юка і Михайла вона усміхнулась, як до добрих знайомих, Миколі кивнула головою і попросила гостей досередини. Говорила по-німецьки. Микола переступив поріг залу. Тут він побачив таку картину: праворуч від входу спав, сидячи за столом, обставлений порожніми пляшками, якийсь тип у цивільній одежі. Під протилежною від входу стіною стояв великий чорний буфет з пляшками і чарками, які видно було крізь шибки; ліворуч від буфета було те, що видавало з себе музику, подoba граючої шафи. Праворуч від буфета в кутку стояв столик, за столиком дві м'які кушетки, поставлені під прямим кутом, на кушетках сиділи дві дівчини, одна в рожевій і друга в зеленій, обшитих парчею, сорочках, в шовкових панчохах і лакових туфлях; третя — велика, повногруда жінка в коротенькій спідничці, як на підлітка-дівчинку, гуляла по кімнаті. Як тільки появився Карп'юк, вона з веселим вереском кинулась йому на ший і зразу повела в двері, що були в правій стіні; за дверима Микола побачив коридор і кілька дверей вздовж нього, як у готелях, тільки дверей тих було багато і дуже близько одні від одних, так що ті кімнати мусили бути дуже вузькі.

Михайло підсів зразу до дівчини в рожевому, а Микола стояв біля дверей, не знаючи, що робити. Він найкраще втік би, але таку можливість передбачала господиня. Вона стояла в дверях, і коли Микола оглянувся, вона зобразила приємну посмішку на своєму обличчі, попросила хлопця зайняти вільне місце біля дівчини в зеленому. Не встиг Микола сісти на кушетку, як та дівчина зразу вместила на його колінах. Від неї йшов запах духів, пудри, поту і чогось ще дурманного, що викликало нудоту.

Обнявши хлопця рукою за ший, міцно тулячись, дівчина шептала щось. З усієї її мови він зрозумів тільки, що дівчина просила поцілувати її або хоч купити вина. Він сидів переляканий, червоний від огиди і сорому, обпершись руками об кушетку позад себе, боячись доторкнутися до дівчини. Він не міг зрозуміти своїх товаришів, що знаходили приємність бути в цьому притоні, що почували себе тут, як удома. Оце зараз Михайло поніс свою кралю на руках і зник за дверима коридора, і Микола залишився сам на сам з дівчиною в зеленому.

— Купи вина, миленький! — просила "вона. Микола вийняв паперову десятикоронівку і на мить

завагався. Ця десятикоронівка була післанцем його дому і раптом стала свідком його ганьби. На душі зробилося гидко. Хіба на це відривав батько від себе і сім'ї цих десять корон, щоб він витратив їх на продажну дівку?

Дівчина зіскочила з колін, вирвала з рук гроші і побігла до буфета. Микола був вільний. Він захопив картуз і кинувся до дверей. Його не могла втримати тепер жодна сила.

— Куди ти? — метнулась до нього дівчина, але він уже гнав стрімголов по сходах.

Опинившись надворі, витер піт з обличчя і зітхнув на повні груди. Ніч стояла тепла,

тиха, на небі моргали зорі, місто спало, тільки в цьому двоповерховому будинку не спали; там люди, на очах цілого міста, чинили злочин.

Микола згадав матір, сестру, Оксану... Він узявся в розпачі за голову. У цієї молодії дівчини в зеленому, та й у тих двох були матері, були, певне, брати, сестри. Чому ж вони мовчать, чому не кричать?

Микола перейшов на протилежний тротуар і задивився на цей понурий будинок. В освітленому залі заграла музична шафа. Парубок повернувся і чимдуж побіг до казарми.

16

Незабаром після цієї події в житті Миколи цілком несподівано було оголошено наказом, що школа переходить з Єгерндорфа в Галичину, в Кам'янку-Струмило-ву — містечко коло Львова. Учні українці і поляки сприйняли повідомлення з радістю, німці, мадяри, чехи — зі смутком. Незадоволені були й офіцери, переважно німці і мадяри. Галичину вони вважали за дикий край; "Вагепіапсі" — "ведмежий край" — дали їй презирливу назву; говорили, що в Галичині шість місяців зима, а другі шість місяців холод.

Завідуючий господарською частиною фельдфебель Шумахер, його помічник капрал Доскоч — українець десь із Тернопільщини, багацький син, який мріяв повернутися додому цугсфірером 1 і за цю третю зірку на комірці готовий був рідну матір продати, солдати для обслуги школи, всі ці шевці, кравці, візники, кухарі, а також канцеляристи і нижчий медичний персонал, складали речі, мундири, зброю, вантажили на підводи і везли на станцію, а через два дні подано ешелон, і школа рушила на схід, в Галичину. Другого дня вже й прибули на місце призначення. Вивантаження вагонів відбулося при допомозі самих слухачів школи. Обслуга перевозила шкільне добро на нові місця, в казарми, що під час війни стояли пустою. Проте своїх підвід, що приїхали з ешеленом, не вистачало, автомобілів у школі взагалі не було ні одного. Треба було мобілізувати підводи селян, а тут якраз возовиця збіжжя з поля. Солдати бігали по селу даремне. Коли раптом повз станцію поїхала на своєму возі селянка — літня уже жінка — в поле по снопи. Доскоч побачив і побіг навперейми. Жінка не бачила, що за нею солдат біжить, інакше утекла б. Йому вдалося випередити підводу, схопити коня за уздечку і повернути віз до станції. Жінка почала проситись, доводити, що вона найняла підводу, щоб перевезти свої снопи, що вона тільки на цей єдиний раз дістала підводу, але капрал не хотів і слухати. Він рвав коні до себе, жінка тяга до себе, плакала, благала, та Доскоч був невмолимий. Нарешті йому набридло тягатись, він пхнув жінку у груди, і вона впала навznak на дорогу. Слухачі школи, що стежили з цим двобоєм здорового військового капрала, який за батькові гроші ховався в тилу, і бідною старою босою жінкою, обурено закричали. Капрал люто блиснув очима. У ту ж мить Микола відділився од групи і з притаманною йому палкістю прискочив до розлюченого капрала.

— Що ви робите? — закричав він. — Як ви смієте знущатись з жінки?

Старшим сержантом.

Капрал побілів від несподіванки і злості.

— Вас так учили в школі дисципліни? Станьте струнко! — крикнув він, але Микола не слухав. Він підняв стару жінку, обтрусив на ній одержу і поміг вилізути на віз. Капрал пустив коні, і жінка поїхала в поле.

— Вам буде дорого коштувати заступництво, пане однорічнику! — сказав капрал. — Польовий суд вас не мине...

Капрал не підходив більше до вагонів і подався в казарми. А за півгодини з'явився конвой, і Миколу заарештували.

Допит вів на другий день сам начальник школи, командир батальйону майор Еберль, високий гладкий німець з величезними вусами. Про нього ходили чутки, що має велику протекцію десь у верхах, мало не при самому дворі, і тому всю війну просидів в тилу, не понюхавши порошу. Майор був постійним начальником школи мало не з дня її заснування.

Він наказав Миколі розповісти точно, як усе сталося. Микола сказав, що коли Доскоч ударив жінку і вона впала, він уявив у цій жінці свою матір, і його не могла стримати тоді вже жодна сила.

Майор спитав, хто батьки Миколи, де мешкають, яку освіту має Микола, і сказав, що вчинок його заслуговує польового суду і розстрілу, бо це воєнний час, але він жаліє його і його батьків, не хоче позбавляти його офіцерської кар'єри, а армію — хороброго солдата, яким, сподівається, Микола буде, отже, обмежиться дисциплінарною карою, а саме — п'ятьма добами темної в'язниці і суворого посту.

Микола не знав, що в день допиту вранці у майора була делегація в кількості чотирьох чоловік, представників від кожної роти, з проханням зм'якшити йому кару, а Доскоча, що цілу війну ховався в тилу, відправити на фронт. Російська революція, події на фронті навчили офіцерів австрійської армії прислухатись до голосу солдатів, тим більше майбутніх офіцерів. Майор обіцяв задовольнити їх прохання, і Доскоч за знування з жінки того ж дня був відправлений на фронт. Майор давно збирався вигнати зі школи злодія, бо про його махінації, чинені разом із фельдфебелем, добре знав, тепер скористався з нагоди і відправив його. Микола відбувся темницею.

В австрійському війську аж до розпаду Австрії існували кари далекого середньовіччя, як "anhängen" — підвішування; засудженого підвішували на кілька годин за руки на стовп, і він висів, доки не умлівав, тоді його відливали водою і знов вішали. Другою карою, трохи легшою, була "шпанга" — це сковування правої ноги з лівою рукою, і третя кара — темниця. В підвалі кожної казарми була мурована клітка з кам'яною підлогою і залізними дверима, без вікон. В клітку вносили в'язку соломи і кидали туди на кілька днів злочинця.

Після вироку майора прийшов конвой, з Миколи зняли солдатський ремінь, ремінець, що підтримував штани, шнурівки від черевиків і повели в підвал. Відчинили залізні двері, і він опинився в темниці. Намацав в'язку соломи, розстелив її навпомацки і ліг. В камері було холодно, вогко і темно, як у домовині. Миколі стало моторошно.

Коли очі призвичаїлися до темряви, побачив над дверима вузьку смужечку

світла, і стало легше. Тюрма вже не видавалась могилою. Він почав роздумувати, що сталося. Події відбувались блискавично. Учора ввечері він заступився за зневажену жінку, а сьогодні вже в темниці за те тільки, що не підкорився капралові, людині мізерній, злодієві, обкрадачеві солдатів, боягузові, що ховався від фронту. І добре, що обійшлося темницею, а при інших умовах міг бути розстріл. Де ж справедливість? Чоловік цієї жінки воював за Австрію і, може, й загинув за неї. Свідомо чи ні, але він, Микола, силою обставин покликаний боронити цю чужу йому державу. Чи можливе і далі таке становище? Росія скинула царське ярмо, солдати зброю обернули проти своїх гнобителів. Коли ж прийде черга і на цю клаптикову імперію? Микола пригадує слова Лебеденка. Він провіщав, що слідом за російською вибухне революція в Австрії, Німеччині і всій Центральній Європі.

"Чому я не пішов з ним?" — подумав знову Микола.

Згадка про Лебеденка повернула його думи на дім, лісничівку, ліс... Пригадав милі, дорогі серцю обличчя батьків, сестри, брата, всієї рідні, пригадав Орловського, його Ванду і нарешті Оксану. Для неї він беріг почуття в окремому, ніким не зайнятому тайнику серця. Чому її доля склалась так сумно? Чому він не міг допомогти їй? Пригадав лист сестри, в якому описувалась її сумна доля, її життя з нелюбом, уявив їх в інтимних обставинах і мало не закричав із ревності і болю.

Полинув думками в Єгерндорф, з якого недавно приїхав, згадав дівчину в зеленому, зустрінуту в страшному домі, що називався "Вестенда", і чомусь думка вперто наводила на порівняння цих двох жінок: Оксани і дівчини в зеленому. Яка ж зараз між ними різниця? Оксану віддали за нелюба, продали з розрахунку, ця продається щодня іншим,— значить, обидві продаються. Ця, перша, судячи з листа сестри, зрозуміла свою фатальну помилку і почала вже якусь боротьбу; друга ні на яку боротьбу вже не здатна. Коли б Оксана пішла від цього кульгавого, перечекала в матері, поки він верне... Може б, написати їй? — думає Микола.— Але поки лист дійде до рук коханої, його прочитають десятки пар очей; може б, написати сестрі, попросити зайнятись Оксаною? Та він знає ставлення сестри до його сердечних справ. Вона вважає їх несерйозними і в душі насміхається з них: він, мовляв, молодий, йому рано про таке думати, а крім того, вона мріє не про таку братову, вона мріє про дружину для брата в образі якоїсь княжни казкової, а не простої селянки, та ще й розведеної, чужої жінки. На такий шлюб вона б ніколи не погодилась, мало того, боролась би всіма засобами. Та й батькам він зробив би таким одруженням велику прикрість.

Його думки перервав якийсь шум за дверима, і за хвилину черговий відчинив двері. В темну камеру вривається червоний сніп проміння призахідного сонця і сліпить в'язня. Він заплющує на хвилину очі. В камеру входить знайомий солдат, земляк Миколи: він був прикомандирований до офіцерської школи візником ще в Єгерндорфі, і під час переїзду до Галичини вони познайомились. Прізвище його Стельмащук, походив він із сусіднього з Миколіним села Деренівки, де була залізнична станція, з якої він не раз, будучи гімназистом, вертав додому на весняні канікули. Сама назва села збуджувала в ньому чудові спогади про дитинство, і тому прихід людини з цього

села був йому дуже приємний.

— Як вам тут живеться? — спитав, усміхаючись, солдат.

— Не страшно, буває гірше,— відповів, бадьорячись трохи, Микола.

— Я вам приніс вашу тюремну їжу,— продовжував земляк,— маєте тут хліб і воду.

Він поклав на соломі шматок військового хліба, а на землю поставив глечик з водою.

— Це від майора. А це від ваших приятелів.— Земляк поліз до кишені і почав витягати звідти ковбасу, булки, цигарки, сірники і свічку, загорнуту в папір.— На цьому папері лист вам,— додав солдат пошепки.— І ще вам поставлю відро. Тепер можете спати, прийду аж завтра. Бувайте здорові!

Микола подякував, і солдат пішов. Коли кроки земляка затихли, Микола засвітив свічку і взявся читати листа. Писав Михайло і дописував Карп'юк. Лист був у жартівливому тоні, хлопці потішали, що його неволя скоро скінчиться, що делегати від рот збираються знов до майора, щоб просити для нього амністії, а хоч амністії і не буде, вони мають надію, що при божій і їхній допомозі він якось ті п'ять днів перетерпить. Мученики за ідею не стільки терпіли,— писали веселі товариші. Щоб йому не нудно було, радили згадати невдалий похід у "Вестенду". В кінці було дописано, що з газети, яка потрапила їм до рук, дізнались, що у Львові і у решті австрійських міст відбуваються страйки, робітники вимагають негайного припинення війни, отже, є надія, що війна скоро закінчиться і вони не матимуть змоги показати своєї хоробрості і не матимуть щастя вмерти за улюбленого цісаря. Листа просили хлопці зараз же спалити над цією свічкою, що вони присилають, бо коли він цього не зробить, а лист потрапить до рук майора, то камера, у якій він сидить, поповниться ще двома в'язнями.

Микола прочитав листа ще раз і спалив над відром у кутку камери. Настрій його поліпшився, і він почав мріяти про кінець війни і поворот додому, але... коли то збуваються мрії?!

Минали дні, забулась і темниця. Заняття в школі відбувались нормально; раз у два тижні, в суботу на неділю, Микола їздив до Львова, до своїх далеких родичів, що мешкали недалеко від вокзалу, на Городецькій вулиці. Зі Львова привозив він щораз нові вісті про хід війни на окупованій Україні.

Якось — це вже було на початку вересня — приїхавши зі Львова, Микола повідомив найближчих товаришів, що після тяжкої поразки на італійському фронті на ріці П'яві почались заворушення, а в містах нові за-бастовки, солдати масово дезертирують з фронтів, на Україні обставини останнім часом погіршали, там відкриті бунти, командування почало евакуювати з України збунтовані частини в тил, в глиб Австрії. Бацिला революції вразила війська австро-німецькі, революція в цих краях неминуха. Офіцерська школа гомоніла. Слухачі її збирались гуртками,— кожна національність окремо,— збирались, говорили, радились, будували плани. Командування школи намагалось не допускати подібних зборищ, але побачило, що перешкодити їм не може, бо й частина викладацького складу була настроєна революційно. Тепер уже всім, навіть і командуванню, було ясно, що стара будівля, яка зветься Австрією, зогнила до решти і

валиться.

Одного дня несподівано прийшов наказ скоротити термін навчання і закрити школу. В Австрії, після закінчення школи, виходили тільки кандидати в офіцери. Офіцерські чини вони діставали після піврічного перебування на фронті.

Через тиждень після цього наказу Микола з двома зірками на комірці, в чині капрала, повернувся до Бельська, щоб в складі маршового батальйону від'їхати на фронт. З ним вернулося до Бельська ще кілька солдатів з обслуги школи, в тому числі його земляк Стельмашук. Всіх їх зразу зачислено в маршову роту. Одначе на фронт ні йому, ні солдатам на цей раз їхати не довелось. За два дні до призначеного від'їзду, одинадцятого жовтня 1918 року, Миколу розбудив сусід по ліжку, поляк Роберт Романський.

— Вставай і одягайся швидше! — крикнув він. Микола сів на ліжку.

— Що трапилось?

— Одягайся швидше!

— Та що трапилось?

— Революція! Підказарми вже нема. Караульні залишили пости, ворота відчинені навстіж, цивільне населення грабує військові склади. Фельдфебеля П'єцуха побито.

— Боже мій, невже ти правду кажеш?

— Дурний, таке не видумують! Одягайся чимдуж і зріж свої зірки на комірці, щоб не було неприємностей. Підофіцерів солдати б'ють. Офіцерів ніде не видно. Капітан, кажуть, утік, переодягнувшись у цивільний одяг. Ходімо швидше до міста, подивимось, що там робиться, і подумаємо, як звідси дістатися додому.

На вулицях міста панував незвичайний рух, переважно військових. Одна частина солдатів бігла до складів, друга, навантажена грабованим добром, не знаючи, що з ним робити, тинялася з місця на місце, як собака з кісткою, зупинялася для перепочинку, відпочивала, знов навалювала на себе свій вантаж і, зважившись, нарешті, поспішала на вокзал. Несли по десять шинелей, по двадцять пар черевиків; якийсь цивільний біг з цілою штукаю солдатського сукна. Він угинався під тягарем ноші і в той же час щораз оглядався, чи не біжать за ним, щоб відібрати, або щоб не підстрелили; якийсь солдат ніс кілька пар зв'язаних лиж, доніс до середини площі і кинув, додумавшись, що вони йому не потрібні.

Микола і Роберт підійшли до складу. Тут лежали гори добра. Як не грабували його зранку солдати і цивільні, проте не взяли і десятої частини того, що там було.

— Давай одягнемось в усе нове, — порадив Роберт.

Микола погодився. Товариші пішли в склад білизняний, вибрали по парі білизни, підійшли до мундирів, поскидали з себе все, що на них було, одягли чисту білизну, мундири, шинелі, черевики і вийшли на вулицю. У дверях зіткнулися з озброєною командою. Це вже була міліція нової влади польської, яка з'явилась у Кракові і заявила про відділення польських земель від Австрійської монархії. "Національна рада" в Кракові прислала в Бельськ своїх емісарів, що мали утворити з польських солдатів загін для охорони добра нової держави.

— Маєте на собі що зайве? — спитав сержант з червоно-білою пов'язкою на лівому рукаві.

— Не маємо нічого.

Їх оглянули і відпустили.

— Ідіть!

— Оскандалились ми з тобою,— сказав Микола, винувато посміхаючись.

— Не бентежтесь, ми маємо також право на нову одягу за рік служби в австрійській армії.

— Але ж ми самі взяли.

— Дурниці все це.

Роберт був старший від Миколи віком і життєвим досвідом, в багатьох випадках він був авторитетом для Миколи.

— Якби ми що зайве взяли і в нас відібрали, було б соромно, а так...

— Бачиш, нове військо,— сказав Микола, вказуючи на солдатів з червоно-білими опасками на руках.

, — Яка держава може без війська обійтись?

По вулицях уже ходили патрулі, купками тут і там лежало награване добро, відібране від солдатів, що хотіли забезпечити себе на ціле життя. Біля купок стояв караул з червоно-білими опасками. В одному місці це добро вантажили на вози їхньої казарми,— вони впізнавали по конях, тільки візники були інші.

Зайшли до казарми, щоб забрати свої дрібні речі, і поспішили на вокзал.

В казармі панувала повна анархія. В кухні більше не палили і не варкили, кухарі покинули своє кухарське добро і подались на вокзал, побувавши перед тим на складі. В канцелярії папери і документи валялись на підлозі, розкритий сейф лежав на боці, а під вікном у кутку, закривши лице руками, ридав ГГецух. Коли увійшли Микола з Робертом, він опустив руки, і на них глянуло велике, червоне, заплакане, з опухлим носом і відставленою спідньою губою обличчя.

— Що сталось, пане фельдфебель? — спитав Микола, ніби не знаючи, що його вранці солдати побили.

— Все пропало,— простогнав ГГецух,— Все життя пропало.

— Чому? Що ви кажете? Життя тільки починається,— сказав Микола.

— Австрії нема,— промовив крізь сльози П'ецух.

— Нема Австрії — буде Польща,— промовив, обурений словами земляка, Роберт.— Хіба не знаєте, що в Бельську вже польська влада? Ви ж поляк!

— Такого, як Австрія, не буде,— фельдфебель безнадійно махнув рукою і знов заридав голосно, як дитина.

Хлопці вийшли. Вони мали враження, що П'ецух збожеволів. А становище П'ецуха було справді трагічне. До вчорашнього дня він був богом казарми, рота дрижала перед ним, він міг послати на фронт і помилувати, в залежності від того, хто скільки давав грошей. Під його рукою ходили завідувачі складами, ремісничі бригади, кухарі, візники, писарі. Весь цей народ залежав від нього і, щоб залишитись на теплому місці, з

останнього тягнувся, а йому давав. І ось, прокинувшись сьогодні вранці, побачив, що він ніхто і ніщо. Насамперед його зразу ж зранку побили. І хто? Саме ті, що давали хабарі, кого він найбільше тероризував своїми вічними вимаганнями. За такий учинок, як побиття старшого чином, учора ще могли розстріляти, сьогодні ж посміялися б з нього, коли б поскаржився. Але це ще не все.

З падінням Австрії пропали її гроші, отже, вся готівка, яку він мав, також пропала. ГГецуху було чого божеволіти, а таких п'єцухів в Австрії було немало.

На станції формувався поїзд для вчорашніх австрійських солдатів, що великою нетерплячою юрбою зібрались на вокзалі. Зчіплювачі вагонів у своїх брудних брезентових плащах, але з новими червоно-білими стрічками на рукавах, бігали по рейках, сюрчали, а невеличкий маневровий паровоз звозив в один ряд порожні вантажні вагони. За роботою зчіплювачів слідкували солдати. Прийшли вони з типовими солдатськими сундучками, старанно замкнутими висячими замками, а котрі встигли втекти від патрулів, ті ще й з вузлами нагробованого у військових складах майна. Це майно вони вважали за найбільшу нагороду за свої три роки важкої, виснажливої війни. Кожен з них, господарюючи сьогодні в казенному складі, обмірковував, кому із членів своєї родини подарує якусь потрібну річ. Стельмашук, наприклад, готував для старшого сина мундир, для меншого — черевики. Із сукна думав пошити жінці пальто; для себе залишав цей мундир, що був на ньому. Він хоч і не цілком новий, але зроблений з добрячого матеріалу, ще із старих запасів, бо на складі тепер переважно були кітелі і шинелі кропив'яні, і, головне, тим був цінний старий мундир, що на ньому дві медалі за хоробрість. За медалі він колись двічі кров'ю заплатив, і вони були йому дорогі як пам'ятка. Зустрівшись з Миколою, він приязно усміхнувся.

— Ви що, з порожніми руками? — спитав Стельмашук.

В руках у Миколи був невеличкий домашній чемоданчик, у ньому дві пари домашньої білизни, мило, щіточка для зубів і більше нічого.

— Як бачите,— сказав він,— з чемоданом, а не з пустими руками.

— Ну, а в склад ходили?

— Ходив.

— І нічого не взяли?

— Нічого,— збрехав Микола.

— А де ж ваші зірки?

— Споров.

— Чому?

— А навіщо вони мені? Дала мені їх Австрія, її зараз нема, так навіщо мені ці зірки?

З В. Гжицький, т, 2

225

Стельмашук не знав зразу, що відповісти. Він глянув на свої медалі, і йому стало шкода себе.

— То як, ми задурно воювали? — спитав з жалем.

— Виходить.

— Я ж був два рази поранений!

— За це маєте дві медалі.

— Ви ж кажете, що вони нічого не варті?

— Коли б золоті, то ще, може, що й купили б, а срібло, воно ж дешеве, заледве кілька копійок варте.

— А честь?

— Від австрійських медалей не велика.

Стельмашук ще більше посумнів, але до кінця Миколі не повірив; йому здавалось, що земляк, коли б мав такі медалі сам, так зневажливо про них не говорив би.

— А як ви думаєте, більше воювати не будемо? — спитав по хвилині.

Микола задумався.

— Що вам сказати? Хотів би я бути поганим пророком, але мені здається, що воювати ще доведеться, — сказав він.

— Не може бути!

Стельмашук махнув рукою, йому про таке не хотілось і слухати.

Тим часом подано поїзд, і почалась дика, хаотична посадка у ці вантажні, не обладнані для перевозу людей, вагони. Біля кожних дверей скупчувалась зразу юрма, драбин і сходів не було, люди лізли, чіплялись за одвірки, зривались, падали, кричали; кому пощастило якось влізти в вагон, подавав руку товаришеві, і так поволі усі вагони заповнювались людьми в мундирах.

Микола сів у той вагон, де сидів Стельмашук, останнім. Не було навіть дуже тісно. На схід їхали переважно українці, менше поляки, а решта солдатів, що були в бельському гарнізоні, стреміли на захід: то були чехи, словаки, мадяри, німці. Їх було менше, і вони від'їжджали пасажирськими поїздами, що йшли на захід досить часто, незважаючи на зміну влади.

Підвечір поїзд рушив. У вагонах люди заспокоїлись і повели розмову, спогади про походи, бої, пригоди, що за довгий час війни були у кожного солдата. В одному вагоні співали, і слова солдатської пісні, зливаючись зі стуком коліс, линули в ніч і обливали хвилями вагони, що тяглися за ними.

У вагоні, де сидів Микола, було тихо і темно. Свічки не було. Частина солдатів, стомлена цілоденною біганиною, спала, друга частина дрімала сидячи. Микола сидів на своєму чемодані, поставленому ребром, і прислухався до розповіді непоказного чоловічка з маленькою, як у дитини, головою на тонкій шиї, червоними, запаленими очима, кирпатим носиком і чорними тонкими вусами. Цього чоловічка він помітив ще завидна, на пероні, чув його тонкий голос і подумав, що в Австрії було дуже скрутно з військом, коли такого мобілізували в армію. Зараз догадався, що це оповідає саме він. Чоловічок говорив тихо і, судячи по тиші, яка панувала в тому кутку, його слухали пильно. Початку розповіді Микола не чув і тому ще уважніше почав прислухатись, щоб зрозуміти, про що йшла мова.

— ...Приходить надвечір до самого села...

— Той солдат? — перепитує сусід.

— Той солдат,— повторив чоловічок.— Приходить і не йде до своєї хати, а йде до свого приятеля, з яким вони ще змалечку товаришували. Під час однієї бійки на весіллі тому парубкові, ну, товаришеві солдата, вибили око, і це його врятувало од війни. Приходить він під вікно, стукає.

— Той солдат? — перепитує знов, дльа годиться, той самий голос.

— Той солдат,— повторює, не збиваючись з тону, чоловічок,—викликає того. Виходить він. Дивиться одним оком — солдат стоїть. Трохи злякався, але став, не втікає назад. "Не впізнаєш?" — питає солдат. "Ні,— каже,—не впізнаю".—"Підійди ближче, подивися",—каже йому солдат. Той підходить, приглядається своїм оком і впізнає. Привіталися, той просить до хати, але солдат не йде. "Ні,— каже,— не піду, я не в гості прийшов. Ти скажи мені,— каже, — по дружбі, як поводила себе без мене моя жінка? Я,— каже, — мав деякі сумні вісті про неї".

Той пом'явся, не хотів було відразу сказати, а потім подумав і говорить: "Не скажу я — скаже другий, може, ще й прибреше, а я скажу правду. Твоя жона,— каже,— спить із жандармом. Їх,— каже,— тих жандармів, за цієї війни розвелось багато, ходять по селах, як бугаї, щораз в іншій солдатки ночують. І ще, — каже, — остерігайся, бо вона заражена".—"Таке і я чував, — каже той солдат, і так на вигляд спокійно, нібито його й не обходить.— Значить,— каже, — то все правда?" А той йому на те:

"Коли,— каже,— не віриш, посидь у мене з годинку, він туди прийде ночувати, знайди,— каже, — тихенько і через вікно побачиш на власні очі, що й як".

Солдат погодився, але до хати не пішов, а пішов до стодоли. Приятель за ним. Не хотів самого пустити, в stodолі збіжжя, чоловік міг закурити і, хоч ненавмисне, а міг все добро з вогнем пустити. Такий чоловік то вже не є здоровий, то вже такому розум мішається.

— Йому тоді не до чужого добра, — вставляє резонно хтось у темряві.

— Звичайно,— погоджується оповідач.

Кожен із слухачів уявляє на мить себе в ролі того солдата і кожен в душі розв'язує по-своєму важку проблему вірності.

— Не перебивайте,— каже один.

Маленький чоловік, задоволений, що його так уважно слухають, оповідає далше:

— Сіли вони, закурили, приятель випитує про це, про те, про війну, а той все мовчить, не може говорити.

— Своя думка його їсть,— вставляє знову сусід.

— Що й казати, кому така річ приємна,— говорить чоловічок.—Минула, може, година, може, більше. Йде той солдат до своєї хати. Підходить нишком під вікно, слухає — гомонять у хаті, лампа світиться, чує голос жінки, чує і голос жандарма. Про що вони говорили там, не знає, але чує — сміються. Весело, значить, їм. Чоловік, може, в окопах чи в шпиталі поранений лежить, а їм весело, сміються! Вичекав той солдат, доки не погасили світло. Тільки-но погасили світло, він витягнув з кишені ручну гранату-лимонку і через вікно в хату р-р-аз!

Слухачі охнули. Такого кінця ніхто не сподівався.

— Що ж даліше? — спитало кілька голосів.

— Тих двоє вбила граната на ліжку, а солдат пішов до постерунку і зголосився сам.

У вагоні запанувала довга, гнітюча мовчанка. Страшна розв'язка спантеличила, ніхто із слухачів не чекав такої.

— Що ж йому було за це? — спитав по деякому часі якийсь голос. ¹

Чоловічок сподівався такого питання і заздалегідь приготував відповідь.

— А нічого не було,— сказав він.— Його посадили в гарнізонну тюрму, і мав бути військовий трибунал, а тепер, коли Австрії нема, нема і трибуналу. Бельську тюрму розпустили солдати. Розпустять гарнізонну тюрму і в тому місті, де він сидить.

Слухачі принишкли. Кожен із них по-своєму роздумував над долею солдата, що вбив жінку і її коханця. Більшість була на боці солдата.

— А то не з вами трапилась така історія? — спитав несподівано чийсь голос.

Чоловічок обурився і сказав, що на таке і відповідати не хоче, але тепер у багатьох слухачів думки пішли іншими дорогами. Люди уявляли собі раптом, що цим месником був оцей смішний, недолугий чоловічок. Яка жінка могла з ним жити? Микола подумав про Оксану і про себе. Адже Оксана була в становищі тієї жінки, а він — в ролі її коханця, і коли б не війна, хто знає, чи кульгавий не придумав би якої помсти?

Розмови у вагоні перейшли скоро на інші теми, а Микола довго не міг позбутися думки, що вперто не давала спокою. Він намагався уяснити, що трапилось, які зміни сталися в його душі, що він вже тепер не думає про Оксану. Яка ж причина? Він ще недавно так плакав над сестриним листом, в якому описувалась сумна доля коханої, а рік тому йому здавалось, що на ІСсені світ клином зійшовся. Він любив її тоді до болю в серці, можливість втратити її доводила до розпуки. А проте живе і... почав навіть забувати. Він шукає виправдань для себе і, як кожна людина, що хоче знайти їх,— знаходить: коли б любила, не могла б так легко проміняти на кривого, огидного. Хвиля обурення підкочується до горла. Микола широко розплющує очі і вдивляється в темряву.

У вагоні тиша, Солдати утихомирились, сплять. Йому спати не хочеться, не до сну. Поїзд летить, вгризаючись з ревом у пільму, непроглядну, як вічність. Юнакові стає моторошно. Коли б уже швидше день. Але раптом він бачить крізь віконечко вгорі якісь вогні і чує, що колеса вагона натикаються на якісь малі перешкоди, бо пропав ритм їхнього стуку, вогники щораз частіше, ось вони вже не пропадають, поїзд сповільнює ходу і нарешті зупиняється. Якась велика станція. Микола чує тупіт багатьох ніг, чує польську мову. Певне, Краків. Нарешті стук прикладів у двері і крик: "Відчиняй!" Солдати прокидаються, сідають, в першу хвилину не розуміють, що трапилось.

— Вилізай з вагонів! — чують крики. Рівночасно двері вагона, в якому сидить Микола,

ідуть на коліщатках вбік, і у вагон враз зі світлом вокзального ліхтаря вривається крик кількох глоток:

— Вилізай на перон! Вилізай на перон з усіма речами!

Кричать солдати в австрійських мундирах, з червоно-білими биндами на рукавах і картузах. Вони бігають від вагона до вагона, багато їх, всі озброєні.

— Зброя є? — питає якийсь високий, худий, заглядаючи у вагон, де сидить Микола. Йому відповідають, що зброї нема.— Вилазьте всі з речами для перевірки,— каже він примирливим тоном.— Перевіримо, чи нема зброї, і поїдете далі.

Люди неохоче почали вилазити. Не хотілось залишати насиджене місце, кожен уже якось улаштувався. Крім того, була ніч, холодно. Хто ближче — вискакував на перон і клав своє добро перед собою. Останнім вийшов чоловічок, що оповідав сумну історію про солдата і його зрадливу жінку. Зіскакуючи, він упав під тягарем свого клунка, що був більший за нього. Пасажирів товарних вагонів вишикували в ряд. Кожний поклав перед собою своє добро, а перед цим рядом вишикувався суцільний ряд нового польського війська в австрійських мундирах з червоно-білими пов'язками на рукавах, з рушницями наготові. Неозброєні солдати ходили між двома рядами і перетрушували речі пасажирів, учорашніх своїх товаришів, з якими разом в окопах недавно вошей годували, учорашніх австрійських солдатів. Ніби шукаючи зброю, вони забирали всі казенні речі і відкидали набік'. Почалась бійка, метушня. Хтось вигукнув команду, солдати, що стояли з рушницями наготові, підняли їх дулами догори і дали залп. На пероні враз втихло. Тоді почувся чийсь голос. Це був голос польського офіцера.

— Всім солдатам наказую негайно віддати добровільно все військове майно, награтоване в Бельську. Кожен солдат може мати тільки один комплект обмундирування, а саме той, що на ньому. Решта має бути віддана державі. За непослух — розстріл на місці.

Після цього він звернувся до своїх і наказав їм відбирати речі. Тепер робота пішла легше. Перелякані залпом солдати майже не опирались, тільки просили, щоб їм залишили ту чи іншу річ, але поляки були байдужі до тих прохань...

У Миколи нічого не забрали, бо зайвого у нього не було, але чемодан переглянули. Прийшла черга до чоловічка з маленькою, як у дитини, головою.

— Ого! — крикнув польський солдат, глянувши па купу одягу, із-за якої ледве виглядала голова господаря.— Тут півскладу! Де ти, падлюко, награтував стільки?

Замість відповіді маленький чоловічок ліг на своє майно.

— Ти що, може, не даси? — спитав, усміхаючись, польський солдат.

— Не дам.

— Геть, кабане, бо вб'ю! — крикнув поляк.

— Не дам, я за це воював три роки! — кричав чоловічок.

Поляк рвонув шинелю і на шинелі перетягнув через купу одягу маленького чоловічка, що, мов кліщами, тримався за неї руками.

— Пусте, гаде! — крикнув солдат і пхнув нещасного захисника свого добра в груди.

Однак той і тепер не випустив шинелі з рук. Тоді другий солдат, що обшукував Миколиного сусіда, поспішив на допомогу товаришеві і, поки ті два воювали за шинелю, вхопив решту речей, що тепер лежали без охорони, і перекинув за лінію озброєного війська. Чоловічок оглянувся і, побачивши, що пограбований дотла, кинувся

на свого ворога, вчепився пальцями в його горло, як недавно в шинелю. Поляк заверещав не своїм голосом зі страху і болю. Тоді з лінії виступив другий солдат і прикладом по голові назавжди поклав недавнього оповідача сумної історії на землю.

Вістка про вбивство блискавично облетіла всю шеренгу.

— Безправство! Ми протестуємо! Геть грабіжників!

Солдати дали ще пару залпів і багнетами наїжились на беззбройних пасажирів ешелону.

— Сідати у вагони! — кричав офіцер. Ніхто не рушився з місця.

— Попереджаю, якщо негайно не сядете у вагони, накажу стріляти.

— Віддайте нам речі! — крикнув хтось, а за ним решта ешелону.

Офіцер скомандував, і військо заляскало затворами рушниць. По озвірілих обличчях, по ненависті, яка виглядала з очей цих новоспечених ворогів, видно було, що це не жарт, що поб'ють усіх безборонних, як того нещасного, що загинув марно майже біля порога дому.

— Сідаймо, браття, — крикнув хтось з ешелону.

— Сідайте негайно! — повторив офіцер.

Солдати почали поволі сідати у вагони. Через кілька хвилин на пероні залишився тільки мертвий чоловік з головою дитини і тоненькими чорними вусами. Він уже не був смішний. На його обличчі лежала печать героїзму. Це був героїзм перепілки, що, захищаючи дітей, кидається на мисливську собаку. Це був великий героїзм. Чоловічок лежав тихий, байдужий до всього, і тільки зчеплені конвульсійно кулаки свідчили про недавню нерівну боротьбу, що закінчилась для нього смертю.

До вагона, перед яким лежав мертвий, підійшов офіцер.

— Він з цього вагона? — спитав офіцер.

Микола, що був найближче до дверей, відповів ствердно.

— Ось що, — сказав офіцер, звертаючись до Миколи, — Організуйте похорон цього солдата. Поки не поховаєте, ешелон не від'їде. У ваших інтересах поховати його якомога швидше.

Микола побіг на вокзал, роздобув чотири лопати, роздав чотирьом охочим, другі чотири товариші поклали вбитого на ту шинелю, через яку він втратив життя, і понесли на станцію. Там вибрали місце під високою тополею, викопали яму і поклали в неї убитого. Перед тим, як покласти в могилу, обшукали його, щоб знайти хоч який документ, звідки він та як називається, але не знайшли нічого: ні документів, ні грошей не було, видно, хтось із тих, що забирали майно, пограбував його мертвого.

Поки ховали, розвиднілось. Вставав понурий осінній день, і на його сірому фоні контрастно зачорніла самотня могила невідомого солдата...

Уранці поїзд пішов далі на схід. Його пасажирів висаджували ще на двох станціях, ще "перевіряли" двічі, але вже не було чого брати.

Підвечір поїзд зупинився над річкою Сан. З обох боків ріки чути було окремі рушничні постріли. Ешелону наказано виходити з усіма речами. Коли всі вийшли, якийсь офіцер з червоно-білою пов'язкою на рукаві звернувся до ешелону з промовою.

Він сказав, що з учорашнього дня оголошено Польщу самостійною державою. Всіх поляків, що знаходяться в цьому ешелоні, він закликає залишитись по цей бік Сану і влитись у нову польську армію, яка щойно формується.

Промова офіцера не мала успіху. Ні один чоловік не залишився, хоч серед ешелону було немало поляків. Хотілось додому. Тоді він скомандував переходити залізничний міст. Солдати подались на міст, а по той бік мосту їх зустріли солдати, також в австрійських мундирах, але з жовто-блакитними пов'язками на руках. І зразу ці різноколірні пов'язки зробили ворогами людей в однакових мундирах, людей, що ще вчора їли з одного казанка в окопах, разом приймали па себе удари штикових атак і стікали кров'ю. Зупинились по обидва боки ріки і зразу почали стріляти одні по одних.

Прибулих із-за Сану привітав український офіцер. Він сказав, що з вчорашнього дня проголошено Західну Українську Народну Республіку, і він пропонує всім охочим вливатись в українську галицьку армію, яка формується з українців, що служили в колишнім австрійським війську. Під час промови офіцера поміж солдатами сновигали молоді дівчата і чіпляли їм до грудей жовто-блакитні бантики, агітуючи за вступ до нової української армії, але добровільно майже ніхто не пішов з тих самих мотивів, з яких не пішли поляки в польську армію.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ 1

Микола виїхав з Перемишля нічним поїздом, який ледве вдалось сформувати на цій прикордонній тепер станції. Їхали в ньому виключно солдати-фронтовики, вчорашні оборонці Австрії, переважно літні люди, їхали до своїх родин, які чекали їх з нетерпінням довгі роки війни. А проте не видно було радості на обличчях, не чути веселих розмов, пісень. Кожен з них усвідомлював, що війна ще не закінчена, що спокій, про який вони мріяли в темних сирих бліндажах довгими зимовими ночами, в окопах на схилах Карпат і нї рівнинах Італії, ще далеко. Знали, що їдуть додому ненадовго...

Миколу мучили інші думки: чи має він право покидати фронт, коли йде мова про оборону щойно утвореної української держави; не Австрії, яку він мусив боронити зі страху перед карою смерті. Чи має він право покидати її, слабу, безпорадну, тепер, коли їй так потрібна кожна свідомо людина? Але раптом постає питання, чи це все серйозно? Він уявляв собі українську державу інакше, Лебеденко оповідав про інакшу Україну. Але хто міг знати наперед, як воно почнеться, оте будування держави, і в що воно виллється? Та й це не заспокоює. Як би там не було,— шепче внутрішній голос,— військо вже є, і воює, тримає фронт над Саном, б'ється з поляками у Львові. І він повинен бути з ним, а він утікає.

Микола виправдує себе тим, що хоче тільки побачити своїх, але це виправдання не заспокоює. В глибині душі він почуває себе дезертиром. З тими думками заснув і прокинувся тільки тоді, коли поїзд зупинився на львівському пероні. Тут, як і на всіх станціях, через які доводилось переїжджати, видно було сліди розрухи і запустіння. Славнозвісне львівське скляне склепіння над пероном було подірявлене шрапнеллю і рушничними кулями, під склепінням кавкали галки і літали зграї галасливих горобців.

У місті чути було рушничні постріли. Яка влада існувала тут — важко було сказати, бо частину Львова удержували українці, більшу частину міста тримали в руках поляки. Воювали не тільки солдати, але й цивільне населення, воювали жінки і діти. Залізничник, з яким Микола розговорився, розповідав, що на вулицях валяються трупи, що в місті безладдя і голод. Микола після нічних роздумів твердо вирішив вийти у Львові і добровільно вступити до армії, але йому відрадити місцеві залізничники, кажучи, що нікого він у місті не знайде, що його, беззбройного, можуть убити відразу ж за вокзалом і нікому від цього користі не буде.

"Місто ще не наше", — думав з болем Микола. А він сподівався інакшого, він сподівався, що в столиці нової української держави — український уряд...

Він став біля вікна і задивився на пустельні осінні поля, польові дороги, порізані глибокими коліями коліс, вкриті калюжами, на мокрі безлисті дерева, на придорожні телеграфні стовпи, що швидко пролітали назад.

— Яка ти сумна і яка невимовно рідна, вітчизно моя, — прошептав Микола. Він швидко відвернувся, щоб витерти сльози, бо почув, що хтось підійшов до вікна з правого боку.

Це був літній чоловік в австрійським військовим мундирі.

— З п'ятдесят п'ятого? — спитав він, глянувши на шоколадного кольору петлиці на мундирі солдата.

— Так, одного полку з вами. Микола пильніше глянув на солдата.

— Колишнього полку, — поправив Микола.

— Та так, австрійського...

— Додому?

— Атож.

— Надовго?

— А то вже, як бог дасть. Помовчали.

"Де я чув цей голос?" — напружено думав Микола.

— З усього видно, що довго не дадуть удома побути, — промовив солдат, явно наводячи розмову на тему, яка його зараз найбільше цікавила.

— Я такої ж думки, як і ви, — сказав Микола. — Я додому і не зайду. До Тернополя — і на фронт. Хотів я у Львові зупинитись, та відрадити. Зупинюсь у Тернополі. За свою державу доведеться ще повоювати.

— За Україну?

— Ясно.

Знов помовчали. Солдат тепер упевнився, з ким має діло, бо спершу подумав, що Микола поляк. Вийняв кисет в тютюном, скрутив цигарку і закурив. Запропонував Миколі, але той відмовився.

— А як тота Україна? — почав він, затягнувшись тютюновим димом. — Чи надовго вона?

— Україна була, є і буде, — сказав Микола. — А от чи оця держава українська буде, залежить від нас самих.

Микола говорив палко, наче хотів перед власною совістю виправдатись, що не пішов зразу в армію там, над Саном, не пішов боронити вітчизну, а поїхав додому, залишаючи оборону країни іншим.

Солдат прослухав Миколину тираду і, коли він скінчив, промовив:

— Ви кажете — своя держава. Добре, своя держава нам потрібна. А от ви б мені сказали, яка буде та держава?

— Як-то яка? — занепокоївся Микола.— Не розумію, про що хочете сказати?

Він пригадав раптом голос цього солдата, і стало зрозумілим його питання. Йому захотілось уточнити, звідки він знає цю людину.

— Пробачте. Мені здається, що я вас звідкись знаю, особливо голос. Ви не нагадаєте мені?

Солдат усміхнувся. Видно було, що він теж бачить Миколу не вперше.

— Ви мене не знаєте і, мабуть, не бачили, а голос мій справді чули,— почав солдат.— А я вас бачив, а голосу не чув. От і вгадайте, де це було?

Микола розгублено мовчав.

— Ми їхали колись з вами в одному вагоні зі Львова до Кракова. Пам'ятаєте? Ви тоді їхали перший раз в армію і були ще в цивільному. Я пам'ятаю навіть вашу куртку. Я тоді пожалів, що така добра річ пропаде, дістанеться якомусь падлюці, а вона грошей коштує.

— Ви тоді про полон, про Махна оповідали? — пригадував Микола.— Але ви були з вусами, тому я й не пізнав вас зразу.

— Вуса зголив. На Кубані я їх відростив, а тепер вони мені не потрібні.

— Он ви хто! Тепер мені зрозуміле ваше питання, якою має бути наша держава, — сказав Микола.

— І якою?

— А як ви думаєте?

— Я думаю, що вона буде така, як австрійська, тільки трохи гірша.

— Як це розуміти? — спитав Микола.

— А от слухайте: хто стоїть на чолі держави? Колишні австрійські чиновники. Чого навчилися від австрійського уряду, те будуть запроваджувати в своїй державі. Значить, кому буде добре? Панам, попам, високим чиновникам. А селянин як жив півроку впроголодь, так і житиме далі. Чи за таку державу варто воювати?

Микола зрозумів, що тут не обійдеться порожніми фразами, що тут треба давати конкретні відповіді. А що він міг сказати? Що він сам знав про державу, яка тільки народжувалась, і в таких муках? І він так і відповів:

— Що можна сказати про державу, якої фактично ще нема? Коли ми зміцнимо її, тоді поставимо такий лад, який захоче народ.

Відповідь Миколи явно не задовольнила солдата.

— Ви кажете, будуємо державу українську. Ви маєте на увазі Галичину?

— Наразі так,— сказав Микола.

— А там, за Збручем? Хіба нас не повинно цікавити, що там діється? Адже там

Україна. Чи не пора нам злучитись разом і будувати одну державу, а не дві?

Солдат, видно, пройшов добру школу. Чоло Миколи вкрилось потом від його питань і від його відповідей. Він відчував, що солдат сильніший від нього, що в солдата переконання певніші й міцніші.

— Росіяни будують нову державу: робітників і селян,— почав знову солдат.— Як ви думаєте, чи не по дорозі нам з ними? Вони б допомогли. А самі ми нічого не зробимо.

Микола пригадав знов Лебеденка, який говорив про возз'єднання всіх земель українських в одну державу, основану на рівності всіх трудящих, "без холопа і без пана", але зараз не укладалось в його голові, як це здійснити практично.

Солдат, бачачи, що співрозмовник не може дати точних пояснень, змінив тему розмови.

До Тернополя поїзд прийшов тільки наступного дня вранці. З солдатом Микола більше не зустрічався і не говорив. Перед виходом він пошукав його очима, але даремно, той, видно, вийшов уночі на якійсь станції.

Поснідавши в знайомій молочній недалеко від вокзалу, Микола пішов до коменданта міста. Сотник Ни-кифорчук відправив його до штабу бригади, звідки він того ж дня виїхав у Кам'янку-Струмилову, де ще недавно учився в офіцерській школі. Там, у Кам'янці, формувався новий батальйон, який мав скоро відійти на фронт. Потяглись дні нескінченної муштри і безнадійної туги.

З Кам'янки-Струмилової наладив Микола зв'язок з домом; листи приходили досить часто, але жодного не було радісного, від усіх віяло безнадійністю і смутком. З листів батька він довідався, що сестра і брат не вчаться, бо нема де, середні школи закриті. "Це питання нас дуже журить, — писав батько,— бо роки йдуть. Зіна у розпачі, а я безсилий допомогти їй".

І ще одна журба не покидала батьків. Євген підростав, підходили його роки військової служби, а війні кінця не видно було.

Гаєвський, хоч зовні виглядав добре, був завжди слабого здоров'я. Учительська праця, та ще за австрійських умов, не була легкою. Він знав про стан свого здоров'я і, щоб не лишити сім'ю, в разі чого, без засобів до існування, як тільки одружився, застрахував своє життя і довгі роки ретельно сплачував страхові внески. Коли народилась дочка, він застрахував і її, щоб, коли виросте, мала хоч невеличке придане. Страхові суми, як на ті часи, були досить високі, але він акуратно сплачував внески до самої війни 1914 року. І ось прийшла війна, а з нею всі нещастя. В одному листі батько писав: "Напередодні розпаду Австрії я відібрав страховку, яку виплачував протягом багатьох років. Одержав я за себе і за Зіночку п'ять тисяч корон. За всі ці гроші я купив їй поганенькі мешти бо на кращі цієї суми не стало. Не знаю, як будемо жити,— писав батько далі,— надій на краще нема..."

З розпадом Австрії сто тисяч комісійних пана Смяловського, які він одержав від продажу лісу, як і п'ять мільйонів, що одержала за цей же ліс графиня, обернулися вмить у звичайні, нікому не потрібні папірці. Багатий ще вчора і незалежний, гордий

на своє багатство шляхтич Смяловський обернувся за один день в бездомного старця. Одного понурого осіннього ранку він, як був, тільки у сорочці, штанах і капцях на босу ногу, невмиваний і нечесаний, притьмом прилетів на лісничівку. У всіх важливих життєвих випадках він біг на лісничівку,— зрештою, другого місця, куди б можна було піти зі своїм горем чи радістю, в лісі не було. Дід якраз виходив з дому і зіткнувся з ним на ганку.

— Пане Яворенко, то правда? — спитав Смяловський, дивлячись вираженими очима на діда.

Дід глянув на нього і аж злякався: в такому стані він ще Смяловського не бачив. У пана був вигляд божевільного. Очі горіли неприродним, хворобливим блиском. Сиве волосся, яке він з боків зачісував на лисину і втримував на ній з допомогою якихось мазей, зараз

1 Мешти — туфлі.

спадало вниз нерівними космами, сині губи дрижали. Дід подумав спершу, що Смяловський п'яний, але ні, той тримався на ногах твердо.

— Про що ви? — спитав дід. Тепер він уже не підкорявся Смяловському, ліс був проданий, дід збирався переходити у власну хату в селі, і зараз йому хотілось підкреслити свою незалежність. Він сів на лавочку і спокійно дивився на переляканого гостя, чекаючи, що той скаже.

— Ви чули, що Австрія пропала? — спитав гість.

— Чув. Тепер тут українська держава,— відповів дід.

— Держава! — передражнив Смяловський.— Українська держава! Ха-ха-ха! — розсміявся він.— Ото мені держава!..

— Заспокойтесь,— сказав поважно дід. — Така держава, як і інші.

— А мої гроші? — спитав ні з цього ні з того Смяловський.— Вона мені поверне?

— Вона їх у вас не брала.

— То ви хочете сказати, що мої гроші пропали?

— Це ясно, тут нема про що говорити.

— Ви збожеволіли! — крикнув Смяловський.

— Ні, я грошей не маю, і мені ні з чого божеволіти. Божеволійте ви! — промовив тим же тоном дід.

Смяловський не сказав на це ні слова, повернувся і полетів назад до хати. Там він викрикував якісь незрозумілі слова, крик чути було, незважаючи на зачинені вікна, на вулиці, а через кілька хвилин, одягнений, але без комірця і краватки, він опинився знов на дідовому ганку.

— Пане старший! — крикнув він з порога. До хати не зайшов, може, побоявся, що виженуть.

Дід вийшов. Його обурило саме звертання. Такою зневажливою фразою, як "пане старший", де не називається ні ім'я, ні посада, яку людина займає, звертались звичайно великі пани до своїх нижчих службовців. Смяловський, хоч і не був великим паном, засвоїв цей тон у звертанні до діда. Колись дід терпів це, але зараз, коли він більше не

на службі, його це звертання обурило. Він хотів було вилаяти Смяловського, але, побачивши його лице перелякане, страшне, обмежився питанням, чого йому треба.

— Позичте коня доїхати до Теребовлі,— попросив Смяловський, — я там розберусь, поки не пізно. Там же є хоч одна порядна людина?! А не буде, я зателеграфую в Берлін. Німеччина — союзник Австрії, і вона ще не пропала!

Дід заперечливо похитав головою. Прийшла нагода віддячити панові.

— Коня я вам не дам,— сказав він твердо.— Досить, що загнали свого куцохвостого, ще й мого хочете загнати? Ні, кінь мені ще потрібний.

Одного разу Смяловський справді загнав до смерті свого коня. Дід довго не міг цього забути.

— Так не дасте?

— Не дам.

— Я вам цього не забуду! — прошипів люто пан.

— Ну й пам'ятайте! — крикнув дід. Смяловський повернув на дорогу і побіг до села.

Дід довго стояв і схвилювано плямав беззубим ротом.

— Свиня, ще й погрожує,— бурчав він ображено.— Що ти мені можеш зробити, дурню? А куди то він побіг? — питав сам себе,— До села! Думає, що хтось йому, такому дурневі, дасть коня. Як же, наставляй кишеню!

А Смяловський побіг до села. Там він думав найти коня і поїхати до Теребовлі. Що б він там, у Теребовлі, робив,— він не знав, проте поспішав до села щодуху. Спершу навіть біг, але скоро захекався і пішов повільніше. До села прийшов спітнілий, розхристаний, страшний. Діти, побачивши ненависного пана, що ганяв за ними колись у лісі, здирав шапки з хлопчаків і хустинки з дівчаток, побігли за ним юрмою, зовсім так, як дрібні співочі пташки летять за пернатим хижаком — совою або кобчиком — і пищать зі страху й ненависті. Діти бігли за Смяловським і кричали щосили: "Індіан! Інді-ян!" Від жаху і сорому Смяловський забув, чого прибіг до села. Він спершу огризався, мов великий кудлатий пес, що забіг на чуже подвір'я і його обсіли з гавкотом дрібні собаки. Селом пан Смяловський біг уже справді божевільним.

— Злодії! Лісокради! Мій ліс покрали! Покрали мої дуби! — верещав він на все село.

За ним невідступно бігли і також кричали діти. Їх тепер набиралось щораз більше. На ці крики виходили з хат люди і дивились на божевільного.

— То кара божя за людські кривди,— говорили баби,— Відлилися людські сльози.

— Від чого б у нього таке? — питали одна одну сусідки.

— Я не знаю, але здається мені, що через гроші. Ліс продав за австрійські гроші, а тепер що з ними робити? Я маю кілька папірців, то їх хоч на стіну виліпи, іншої користі з них не буде. Я й не шкодую. А він мав грубі тисячі...

— А я думаю, може, через Ванду? Вона, кажуть, того...

— Та воно одно до одного...

Баби не зводили очей з божевільного.

— Дивіться, кумо, куди пішов!

Смяловський проходив якраз повз хату Чистяка, могиляницького багача.

Побачивши на подвір'ї велику купу Дров і штабель будівельного лісу, який Чистяк колись у Смяловського купив, він влетів на подвір'я і почав той акуратно складений штабель розкидати.

— Мій ліс! — верещав він.

На цепу рвався і гавкав, аж захлинався, великий волохатий вівчарський собака, якого Чистяк купив кілька років тому щеням у російського солдата. Але Смяловський не звертав на нього уваги.

З хати вибіг господар і, зміркувавши, що з паном щось не гаразд, взяв його за руку, щоб вивести з подвір'я, але Смяловський накинувся на нього з палицею, обзиваючи старого злодієм, лісокрадом і всякими непристойними словами. Цю сцену бачив онук господаря, десятилітній хлопчик. Боячись, що пан може справді пошкодити дідові, він спустив з ланцюга собаку, і оскаженілий звір кинувся з розгону на ворога. Поки господар опам'ятався, Смяловський лежав уже на землі, а пес рвав йому горло.

Смяловський більше не встав. Викликаний пізніше з Тереховлі лікар встановив у пана смерть від розриву серця ще до того, як його покусав собака. Люди інакше про це говорили, але в той час слідчі комісії не виїжджали на місця таких подій, їх взагалі не було.

Другого дня, після похорону Смяловського, Ванда переселилася до кравця Грицика. Вони давно були знайомі, ще з того часу, як Грицик шив у Смяловського вдома. Хлопчика Ванди кравець відразу усиновив, бо давно говорив між своїми, що не потерпить, щоб пан називав сином його власну дитину. До речі, хлопчик був дуже схожий до свого нового батька.

3

У Жмеринці, на площі перед вокзалом, вистроївся батальйон галицьких солдатів, що прибули з-під Львова в розпорядження штабу головного отамана Петлюри. Командир батальйону Василь Кметь, чоловік маленького росту, в австрійському офіцерському мундирі, з золотим плетеним шнурком і подобою зірки на рукавах нижче ліктя, в чоботях на високих каблуках, схвильовано ходив перед фронтом і морщив своє маленьке і так уже зморщене невиразне лице. Дійшовши до кінця рядів, він раптом зупинився. Із дверей вокзалу вийшов у супроводі свого ад'ютанта Петлюра і наблизився до колони. Кметь скомандував батальйону: "Струнко, наліво глянь!" — і віддав рапорт. Петлюра подякував і, обернувшись до фронт}, крикнув:

— Здорові були, солдати окремого галицького куреня!

Відповіддю на привітання Пула цілковита мовчанка. Петлюра збентежився.

— Чому солдати не відповідають на привітання? — спитав він Кметя, що стояв за ним.

Кметь пояснив, що в австрійській армії не практикувались відповіді солдатів на привітання командирів, як у руській армії. А що у солдатів галицької армії вишкіл австрійський, то й звичаї австрійські. Оця постава "струнко" і є відповіддю на його привітання.

Петлюра заспокоївся, але звернув увагу, що в галицькій армії треба заводити такі

порядки, які панують в решті української армії, і просив звернути увагу на цей окремий курінь, який прибув у його розпорядження. Після цього Петлюра пішов по фронту, заглядаючи в очі солдатам. Проходячи повз Миколу, що стояв струнко на чолі своєї роти, він підніс руку до шапки.

— Ваше прізвище? — спитав.

Микола назвав себе. Петлюра пішов далі в супроводі Кметя, ад'ютанта і трьохсот пар очей окремого галицького куреня. Таким іменем охрестив галицький батальйон Симон Петлюра. Микола побачив цього отамана перший раз в житті на віддалі одного кроку. Це був досить високий, худорлявий чоловік не військової постави. Обличчя його не запам'ятовувалось, хіба що неприємний погляд водянисто-сірих очей. З-під сірої смушкової шапки виглядали над вухами кінці темно-русявого з сивиною волосся. Одягнутий був головний отаман у піввійськову бекешу з англійського матеріалу, підбиту хутром, без військових відзнак.

Зустріч з Петлюрою викликала в Миколі збентеження.

"Чому я мушу тягнутися перед цією людиною, вчорашнім бухгалтером, що назвав себе головним отаманом? — думав парубок. — Хто вибирав його вождем великого народу? Невже український народ не заслужив кращого вождя?"

В душі Миколи закипів бунт і відраза до людини в зеленій бекеші.

Тим часом Петлюра, обійшовши ряди, велів покликати до себе офіцерів. Серед них був командир сотні чотар Микола Гаєвський, Михайло Лукаш, якого затримали на львівському вокзалі під час повернення з армії на кілька днів раніше від Миколи; командир третьої сотні, старий знайомий Миколи ще з тернопільської гімназії Давидович Хома, і командир четвертої кулеметної, старший вже віком офіцер, високий, одутлуватий. Прізвище його ніяк не пасувало до фігури. Називався він Волосок.

Коли офіцери зішлись, Петлюра сказав:

— Я хочу перевірити оперативні здатності вашого підрозділу тут же, на місці. Уявіть, що поки ми тут знайомились, вокзал зайняли червоні в складі двох рот. Вам, пане курінний, наказую негайно відбити вокзал зі всіма в нім установами і захопити полонених. Виконуйте наказ!

Кметь дав накази окремим сотенним, і почалась забава. Кулеметники розставили і скерували дула кулеметів на самий будинок і на підхід до нього, одна сотня, резервна, заховалась за найближчі будинки, а дві сотні, в тому числі і Миколина, пішли в "наступ". По закінченню "операції" сотні вернулися на свої місця, і Петлюра з командирами почав розбирати тактичні помилки, допущені командуванням куреня. Для чого він це робив, невідомо. Можливо, хотів показати свої стратет гічні здібності, одначе даремне: його знання військової справи не перевищували знань молодшого унтер-офіцера. Стратегічний експеримент головного отамана справив на курінь, на його офіцерський склад убивче враження. Не хотілось вірити, що цей український верховода такий несерйозний. Микола був обурений.

— Як тобі сподобався Петлюра? — спитав його Михайло, коли вони залишились удвох.

— Блазень, коли не сказати більше,— випалив Микола.— Я тут не залишусь.

Микола згадав Івана Думу. Він був десь тут, близько, може, в партизанському загоні. Чи не для оборони від нього Петлюра запросив, вирвав з Західної України цей потрібний там курінь?

— Не залишишся? А куди подінешся? Додому підеш? — продовжував Михайло.— Спіймають і розстріляють. Потерпи, роздивимось, що буде завтра. Може, сам час покаже, що далі робити.

Микола не хотів розкривати своїх планів перед Михайлом не тому, що не довіряв товаришеві,— він знав, що Михайло взагалі не хоче воювати. Просто в самого ще не викристалізувався план дальшої власної тактики.

Другий тиждень курінь стояв без діла, розквартирований на передмісті Жмеринки. Солдати несли варту в штабі і найважливіших пунктах міста, офіцери чергували по гарнізону, а поза тим пиячили, волочилися за дівчатами, молодицями, але й це робилось в'яло, бо настрій в усьому курені був пригнічений. За час перебування у Жмеринці трапилось уже два випадки дезертирства. Перший раз утекло два чоловіки, а другий — чотири. Ніхто утікачів не переслідував, бо, по-перше, не було спеціальної установки для боротьби з цим злом, а по-друге, що вже за вояка з дезертира!

Одного разу, залишившись вдвох з Михайлом, Микола сказав:

— Розклад армії тільки починається. Коли б Галиг чина була ближче, половина куреня уже втекла б. Мені здається, що коли б Петлюра не показувався перед фронтом, то дезертирства було б менше.

— Чому? — спитав, усміхаючись, Михайло.

— Не бачачи його, солдати уявляли, що це людина велика. Ідея визволення України жила в серцях у кожного, а його вважали вождем борців за цю ідею. Одначе зустріч погасила ореол його слави, а крім того, повстання проти нього простого народу, який іде в партизанські групи, загони, хіба не говорять про те, що він не вибранець народу, а звичайнісінький авантюрист?

Михайло погодився.

— Ти знаєш,— сказав він,— мені здається, що наш Кметь теж такої думки.

— Чому ти так думаєш? — здивувався Микола.

— Запевняю тебе, що це так.

Не кажучи нічого Михайлові, Микола пішов на квартиру до Кметя. Йому дуже хотілось самому пізнати настрої свого командира, а щоб був привід зайти, вирішив доповісти про втечу ще двох солдатів з його роти, про яку якраз доповів йому один із унтер-офіцерів, що чергували по куреню.

Курінного застав Микола у кімнаті самого. Судячи по очах, він був напідпитку. На столі стояла недопита пляшка горілки, в мисці — пара огірків і шматок чорного хліба. Всі знали, що курінний пив горілку, не закусуючи. Некрасивий, маленький, він чомусь видавався Миколі жалюгідним, хоч Микола знав його минуле. Кметь якраз закінчував гімназію того року, коли Микола був у другому класі. Уже тоді цей маленький чоловічок був відомий як перший учень на всю гімназію; до того ж закінчив він школу

без жодної матеріальної допомоги. Батько його, бідний селянин, не мав змоги вчити сина, отже, він сам себе утримував уроками, які давав, починаючи з другого класу, аж до закінчення гімназії. Потім було відомо, що він блискуче закінчив математичний факультет у Львівському університеті і захистив дисертацію на вчений ступінь. Війна тисяча дев'яност чотирнадцятого року обірвала його наукову кар'єру. Довелось іти воювати. Пішов простим солдатом. Відправлений в офіцерську школу, закінчив її і швидко почав підніматись по шабелях військової кар'єри. Воював на італійському фронті. За час перебування в Італії вивчив італійську мову, брав участь в багатьох боях; відзначився в битві під Капоретто, де восени 1917 року було розгромлено італійську армію. З тієї битви вийшов майором. По капітуляції і розпаді австрійської держави вернув додому в тому ж чині, звідси був покликаний в українську галицьку армію і відразу призначений командиром куреня.

Микола увійшов і виструнчився біля дверей.

— Дозвольте доповісти, пане курінний,— почав Микола, але Кметь не дозволив говорити.

— Облиште,— сказав він, — ходіть ближче, сідайте.— Він подав Миколі руку, показуючи другою на крісло.

Микола сів.

— Хочете горілки? Микола відмовився.

— Що у вас там трапилось?

— Нічого цікавого. Втекло два солдати з моєї сотні.

Кметь махнув безнадійно рукою.

— Усі втечуть. Вошивість є у вашій сотні? — спитав по хвилині.

— Є, звичайно,— відповів Микола.

— Велика? Переглядали одягу солдатів?

— Переглядав, велика.

— Вживали яких заходів?

— Ганяв у баню, а більше що я можу зробити?

— Так, більше у вас засобів нема. А що буде далі? Йде голодна весна, а з голодом...

— Тиф...— закінчив Микола. Курінний задумався.

— Жах! — крикнув він раптом, вискакуючи з-за столу, неначе там, за столом, ховався цей жах.— Безглузда війна, братовбивча. Чого ми сюди прийшли? Чи на тактичні заняття? Я написав у штаб Начальної в Галичину, який стан і настрої панують у нашому курені, і просив негайно відкликати нас. Чекаю відповіді. Львів у руках поляків, а тут курінь дістав "почесне" завдання охороняти особу Петлюри. Тьху!

Курінний спіткнувся і, втративши рівновагу, сів на лаву. Він п'янів. Хвилину сидів, задивившись в одну точку, про щось думаючи.

— Налийте ще чарочку,— попросив несподівано. Микола встав, щоб задовольнити прохання командира.

— Не пошкодить вам?

— Ніщо мені не пошкодить.— Він узяв чарку з рук Миколи і випив до дна.— Ех,

Гаєвський! — сказав по хвилині, ставлячи порожню чарку на стіл.— Якби ти знав, яка в мене ідея!

Він неприродно голосно і якимось дико засміявся. Микола підвівся з місця.

— Чого дивишся? — спитав Кметь.— Думаєш, п'яний і скажу тобі свою ідею? Ні, брат! Іди спати! — закінчив він несподівано.

Микола вийшов, не розуміючи, що діється з Кме-тем.

"Чи він тільки п'яний, чи, може, збожеволів? І що за ідея стрілила йому в голову?"

Про те, що це була за ідея, Микола довідався далеко пізніше і при інших обставинах.

Коли б та ідея, про яку говорив п'яний Кметь, здійснилась, можливо, відбулись би зміни в цілій державі.

4

Микола вийшов від Кметя з важким тягарем на серці. Його турбувало пияцтво Кметя, яке не могло привести до добра.

Ішов він, задумавшись, і незчувся, як опинився проти понурого сірого будинку, де поміщалась катівня петлюрівська, як називали тут приміщення контррозвідки. Микола глянув на ряд заґратованих вікон на першому поверсі, і йому якимось моторошно стало: "Кого там мучать зараз,— думав він,— за які провини тягнуть туди людей?"

Порівнявшись з воротами цього страшного будинку, від якого його відмежовувала тільки вузька брукована вулиця, побачив двох петлюрівських козаків у чорних киреях, які вели під конвоем солдата у сірій шинелі, у високій зимовій солдатській шапці. Обличчя солдата Микола не розгледів, але ця шапка вмить з'явилась в його уяві в кількох ситуаціях: у бабиній кухні, на мітингу в Тернополі, коли вона, мов човник по каламутній воді, пропливла між солдатськими шапками до трибуни, то знов, коли нею махнули, прощаючись, на ліс-ничівці. І ось зараз. Та сама!

"Невже це він?" — захвилювався Микола.

Козаки вивели солдата на середину вулиці і повели на три кроки перед собою. Тепер Микола добре бачив Лебеденка, свого давнього друга, гостя і першого учителя політичної грамоти. Не було сумніву, що його заарештовано. Лице його було змарніле, аж чорне, вигляд понурий. Микола спалахнув. Йому захотілось зразу перестріляти обох чорношличників і визволити приятеля, але розсудливість перемогла. Так можна занапастити і Лебеденка, і себе. Пішов за ним слідом. Треба було дізнатись, куди ведуть в'язня.

Лебеденка привели до тюрми. Це була досить велика, хмура будівля, оперезана брудним сірим кам'яним муром, немов поясом з величезною залізною пряжкою-воротами. З боку воріт були для людського проходу двері з віконечком, що вели повз будку воротаря в подвір'я тюрми.

— Привели Лебеденка! — крикнув один з конвоїрів, стукаючи прикладом у ці двері.

Що відповів воротар, Микола не чув, але за кілька хвилин клацнув замок, заскрипіли іржаві завіси, і Лебеденко зник за дверима. Там почулись якісь голоси, видно, хтось забрав його і повів у камеру, бо скоро голоси вмовкли і запанувала тиша.

Судячи по тому, як легко впустили в'язня у тюрму і як відійшли конвоїри, можна було здогадатись, що його водили на допити вже не перший раз. Микола повернув назад і спішно подався до себе.

"Лебеденка треба виручити сьогодні, негайно, бо завтра вже може бути пізно,— думав він.— Завтра його вже можуть розстріляти".

Микола знав, як петлюрівці розправляються з комуністами, а ці два конвоїри в чорних киреях і шапках з чорними шликами видавались йому уособленням катів, здатних на найстрашніші злочини.

Всю дорогу до своєї квартири думав, як узятись до справи. Різні плани снувались в голові. Перше, що спало на думку, це взяти пару своїх вірних хлопців і відбити Лебеденка по дорозі, коли того поведуть на допит. Але при такому плані виникали майже непереборні труднощі: адже ніхто не знав, коли його поведуть на допит, крім того, без убивств не обійшлося би і хто зна, чи досягло б це мети. Цей варіант відпадав, але тут же з'явився другий: іти в контррозвідку, просити побачення і на побаченні передати другові браунінг. Та чи пустять в тюрму зі зброєю і чи випустять з контррозвідки, коли він з'явиться зі своїм проханням? "А може, піти в контррозвідку і сказати, що знаю Лебеденка, дати підписку?" — думав Микола. І сам розумів, що всі ці плани непридатні.

Додому вернув, коли вже вечоріло.

Михайло лежав на кушетці і підбирав якийсь мотив на гітарі.

— Де ти пропадав так довго? — спитав він, не міняючи пози.— У Кметя був? Розповідай, що довідався?

Микола сів біля приятеля і запалив цигарку.

— Був я у Кметя, звичайно, але не в нього забарився.

— Знайшов якусь дівчину?

— Яка там дівчина! — обурився Микола.— Тобі б тільки дівчата. Бувають на світі і серйозніші справи.

Він переповів усю розмову, яку мав з курінним, а потім сказав про те, в якому становищі бачив приятеля.

— Це той, що стояв колись у вас на квартирі, на початку війни? — спитав Михайло, коли Микола назвав прізвище друга.

— Той самий.

— І що ж ти надумав робити?

— Уся біда якраз в тому, що не знаю, що робити,— сказав Микола.— А виручити його мушу за всяку ціну"— додав він, встаючи.

— Навіть за ціну життя? — спитав, усміхаючись, Михайло.

— Навіть життя! — ствердив Микола.

— Звучить романтично.

— Не віриш? — сердився Микола.

— Що ж, коли хочеш, можу й повірити, але не розумію, за що така жертва з твого боку? Хто він, ким він тобі доводиться?

— Приятелем. Не досить тобі? — спалахнув Микола.— І ще прекрасною, дуже порядною й ідейною людиною, ось ким він мені доводиться. А ти питаєш, за що? Хіба доконче треба за щось?

— Ясно, що так,— не здавався Михайло.— Ти сам кажеш, що він порядна, ідейна людина. Коли б було інакше, ти за нього не розпинався б.

— Ну, знаєш, ми вже почали з іншої опери,— перервав Михайлове філософствування Микола.— Не для того я тобі про це сказав, щоб ти розводив філософію. Ти порадь, що робити, як визволити людину з біди.

Михайло задумався.

— Чорт знає, що робити. Зразу нічого й не придумаєш. Хіба що піти з сотнею солдатів, виламати двері тюрми, випустити всіх в'язнів,— сказав він і засміявся.

— Облиш дурні жарти,— обурився Микола.— Невже ми не доберемо реального способу визволити товариша?

— Чекай, а може, його й не слід визволяти?

— А то чому?

— Може, він ворог держави?

— Якої держави?

— Української, якої ж ще?

— Дай бог, щоб усі українці були такими, як він. Але ось що, давай не будемо відбігати від теми. Так легко можна зайти на манівці. Ти думай!..

— Еврика! — крикнув раптом Михайло. Микола насторожився.

— Ну, говори, не муч!

Михайло почав викладати свій план. Не було в ньому нічого оригінального і нічого переконливого. Він просто радив піти до Кметя, розповісти йому всю цю історію і в нього ж попросити допомоги. І ще одне: Кметь обов'язково знає когось із контррозвідки. Дуже можливо, що він знайде якийсь вихід.

Хоч план цей і здавався Миколі сумнівним, він захопився за нього.

— Ніяково другий раз іти до людини, яка тебе мало що не вигнала з хати,— сказав він,— а проте піду. Не за себе ж іду просити.

— Іди, він, певне, вже протверезився.

— А може, ще гірше сп'янів? Побачу.

Микола вийшов. Надворі було вже поночі. В деяких вікнах світилось, і від того надворі здавалось ще темніше. Електростанція не працювала, бо робітники страйкували. Небо було захмарене, тільки в його західній частині жевріла ще тонесенька рожева смужка — прощальний поцілунок останнього промінчика сонця. Микола пішов у той бік, де рожевіла смужка. Кметь мешкав у західній частині міста.

Господаря застав удома. Він тільки-но прокинувся після пообіднього сну і вмивався на порозі, зливаючи собі на руки з кухлика. Відро стояло поруч, і з нього він черпав кухликом воду.

— Злити на руки? — спитав замість привітання Микола.

— Гаєвський! — крикнув весело Кметь.— Дуже радий вас бачити, я уже скінчив

умиватись. Оце зараз ще кухлик води на голову, і все. Добре, що прийшли. Я уже було зажурився, думав, що, може, образились. Не образились, ні?

— Та ні, не було за що, тим більше, що біля вас стояла вже майже порожня пляшка,— сказав жартома Микола.

— Ну й добре, зараз ідемо в хату.

Кметь вилив на голову кухлик води і почав швидко витиратись. Він був тепер далеко бадьоріший і веселіший, ніж удень.

Увійшли в кімнату, і тут Микола розповів, чого прийшов.

Кметь слухав уважно, не перебиваючи, а коли Микола скінчив, встав і дрібними кроками почав ходити по кімнаті. Микола мовчки стежив за ним.

— Він комуніст, той ваш приятель? — спитав Кметь, зупинившись раптом перед своїм гостем.

— Не знаю,— сказав Микола.

— Гм... Що ж, підемо на риск,— вирішив Кметь.— Справа така: я маю чистий бланк з печаткою. Зараз я на ньому надрукую відношення до тюрми. Туди пишеться дуже лаконічно: "Такого-то на допит". Ім'я і по батькові приятеля знаєте?

— Звичайно, знаю: Тарас Іванович Лебеденко.

— Отже, так. Я дам вам зараз формений документ — відношення до тюрми, щоб вашого Тараса Івановича Лебеденка відпустили на допит. Ви берете з собою вірну людину. З Лукашем, здається, дружите? Беріть його. Російські шинелі маєте обидва?

Микола ствердив.

— Добре. Австрійські можуть викликати підозру. Беріть рушниці, револьвери в кишені, йдіть до тюрми. На цей папірець Лебеденка, якщо він там ще є, вам видадуть, а потому робіть, що знаєте.

— Пробачте,— перебив Микола.— Ви кажете, якщо він ще є. А що з ним може бути?

— А те може бути, що поки ви туди дійдете, його вже розстріляють.

— Це неможливо!

— Будемо сподіватись на краще. Підходить план?

— Чудово!

— Почекайте хвилину, зараз принесу.

Кметь пішов у ванькирчик, де у нього була друкарська машинка, і через десять хвилин виніс готового папірця. Микола пробіг його очима, і лице освітілось посмішкою.

— Підходить? — спитав Кметь.

— Прекрасно.

— Ідіть, тільки глядіть, не засиптеся, бо це може коштувати життя і вам, і мені.

— Ну, вам — ні в якому разі,— запевнив Микола.

— То ще невідомо,— заперечив Кметь,— Але не тратьте часу, ідіть, лаштуйтеся до дороги, вже нерано.

Микола подякував, попрощався і вийшов.

* * *

Десь біля дванадцятої години два солдати в сірих російських шинелях, з рушницями за плечима, здригаючись від нічного холоду, підходили до воріт тюрми.

— Ти не думаєш, що ми ризикуємо життям? — спитав пошепки Михайло.

— Дурний,— буркнув Микола.— Зараз не про це треба думати. Життям ми ризикуємо щодня. Зараз діло робити, а не думати.

— Відколи ти став такий рішучий? — спитав, нервово здригаючись, Михайло.

З цими словами Микола зняв з плеча рушницю і так само, як удень той чорношличник, стукнув прикладом у ворота тюрми.

У вартовій будці почувся шелест, і за хвилину відчинилось віконечко в дверях. В ньому блиснуло світельце, яке зразу затулила собою чиясь голова.

— Чого треба? — спитала голова.

— Лебеденка на допит! — крикнув Микола.— Тільки швидко!

— Тю, ні дня ні ночі нема в цій проклятій тюрмі. Недавно ж водили!

— Старший слідчий приїхав і прокурор там. Давайте швидше арештанта.

— Бомажка є? — спитав воротар.— Без бомажки не випущу.

— Є, давай швидше, нам ніколи.

Віконечко зачинилось, і зараз же хлопці почули, як воротар крутив ручку телефону і комусь говорив привести заарештованого Лебеденка. Через хвилину за дверима затихло. Воротар швидко поринув у перервану дрімоту, і довкола тюрми запанувала мертва тиша, яку аж страшно було порушити.

Попливли безконечно довгі хвилини чекання. Здавалося, нема нічого гіршого від чекання, та ще такого, де нема певності, що воно не даремне.

— А що, коли не схоче вийти? — спитав тихо Михайло.

— Цього не може бути. Не схоче,— принесуть на руках,— відповів так само тихо Микола.— Ти не змерз? — спитав голосно, так, щоб чув воротар. У нього самого зуб на зуб не попадав, але не від холоду.

— Тут, поки виведуть заарештованого, і справді замерзнеш,— промовив Михайло.— Набридла мені ця робота, краще фронт.

Минуло ще десять-п'ятнадцять хвилин, і нарешті почулися кроки за воротами. Відчинилось віконечко.

— Давай бомажку! — почулось із-за дверей.

Двома руками, бо вони страшно тремтіли, подав Микола папірець у віконечко. Воротар довго читав, і цей час, поки він тримав папірець у руках, видався хлопцям вічністю.

— Знов не написали, хто прийняв, хто відпустив,— бурчав воротар.— Скажіть, що більше не випущу ні одного чоловіка на допит, доки не буде написано правильно. Маю таке розпорядження від начальника тюрми, так і передайте.

— Ясно, передам, тільки прийду, зараз передам,— сказав поспішно Микола.

— Бо й справді, де ти мені розпишешся? — спитав воротар.

— Розпишусь якимось,— сказав Микола і написав: "В'язня прийняв Москаленко". Це прізвище спало на думку в останню хвилину, і він написав його, на прохання воротаря,

чітко.

Микола застиг в очікуванні. Досить було воротареві спитати для перевірки, як прізвище слідчого або хоч би з якої він сам частини,— і все пропало б. Може, вони з Михайлом і врятувалися б під чорним покривалом ночі, та в'язневі світу не бачити б. Але клацнув замок, скрипнули на важких завісах двері, і з них вийшов Лебеденко. Микола став збоку в тіні, бо з дверей вилетів разом з в'язнем сніп світла.

— Вперед марш! — скомандував тремтячим від хвилювання голосом Михайло.

Через кілька хвилин тюрма залишилась позаду в густій темряві непроглядної весняної ночі. Дійшовши до першої вулички, що вела вбік від головної дороги, звернули на неї.

— Куди ви мене? — запитав Лебеденко.

— Не бійтесь, ідіть швидше, зараз скажемо, ще кілька кроків, але швидше і тихо.

Вуличка була коротка, пройшли її швидко, минули останню хату і вийшли в поле. Лебеденко подумав, що тут йому кінець.

— Тарасе Івановичу, стійте! — сказав Микола. Лебеденко став, нічого не розуміючи, Микола підійшов ближче.

— Не впізнаєте?

— В темряві не бачу,— промовив Лебеденко.

— А по голосу?

— Голос знайомий, але... це неможливо...

— Усе можливо, Тарасе Івановичу. Я Микола, друг ваш, учень ваш, пригадуєте?

— Гаєвський!? — мало не крикнув Лебеденко.

— Тихше! Я.

— На такій роботі? — здивувався Лебеденко.

— Ні, не на "такій". Ми зараз з другом моїм зіграли дуже небезпечну комедію, щоб врятувати вас.

Микола коротко розповів про все. Лебеденко слухав мов заворожений.

— Тепер таке,— закінчив Микола.— До ранку залишається п'ять-шість годин. За цей час можна бути далеко. Беріть трохи грошей, ось вам револьвер і запасні патрони. Дайте руку і біжіть.

Лебеденко відмовлявся від грошей, та Микола не хотів слухати.

— Біжіть, нема часу. Ця дорога веде на південь. Не говоріть нічого, я знаю все, що ви хочете сказати. Біжіть!

Лебеденко хотів щось сказати, але не міг. Поклонився так, як колись на лісничівці, і зник у пільмі.

* * *

Роздягаючись перед сном у своїй кімнаті, Микола сказав:

— Ми зробили сьогодні найбільше діло за все наше життя.

Михайло цілком з ним погоджувався.

— Але без Кметя цього не зробили б,— додав Мико* ла і зразу заснув.

Другого дня вранці курінь несподівано дістав наказ вирушити у похід. Начальником штабу куреня був призначений петлюрівський офіцер, колишній капітан царської армії Іван Тихонович Попенко. Він приніс наказ про похід і готовий план майбутньої операції, даної куреневі генеральним штабом Петлюри. Зараз він знайомив з ним Кметя.

Вистроївши свою сотню, Микола не дорахувався ще двох бійців, що дезертирували цієї ночі. Коли він уранці доповів про це Кметеві, той, ще не зовсім протверезившись, відповів, що всіх дезертирів половить.

— Ми підемо їхніми слідами,— сказав.— Вони втекли на захід, не інакше, і наша путь лежить туди.

Виступати наказано о шостій вечора, щоб до десятої повантажити все майно куреня, коней, вози, кулемети і людей на поїзд, який відходив на Одесу.

На вокзалі підійшли до Кметя дві молоді жінки в сірих платтях і білих косинках, з червоними хрестиками на голові і на рукавах і заявили, що вони при-командировані до куреня. Обидві мали на плечах рюкзаки і збоку торбинки з медикаментами та хірургічними інструментами. Це були молоді ще жінки. Старшій, чорнявій лікарці, могло бути років тридцять, не більше. Звали її Галиною Іванівною; молодша, білява хірургічна сестра, мала років з двадцять; ім'я її було Поля. До єдиного пасажирського вагона в цілому ешелоні, що складався в товарних вагонів, Кметь запросив жінок. Пасажирський вагон був призначений для штабу куреня, офіцерів і медичного персоналу.

Віддавши кожний вагон підофіцерам під нагляд і відповідальність, командири сотень і начальник штабу зішлись у вагоні курінного. Кметь представив кожного двом медичкам. З начальником штабу вони вже були знайомі.

Кметь був у дуже доброму настрої, наказав вістовому принести кілька пляшок вина, печива, цукерок. Випили за нове знайомство, за успішне виконання операції, яка чекає їх протягом найближчих двох днів. По опорожненні кількох пляшок у вагоні стало зовсім весело. Попенко затягнув було "Реве та стогне...", але його не підтримали, і він замовк. Кметь не зводив очей з Полі, забувши, куди їде і куди везе триста солдатів, відданих під його команду.

Тим часом поїзд рушив і пішов у непроглядну темряву весняної хмарної ночі. У товарних вагонах, де сиділи солдати, було темно, як надворі. Свічок не було, а солдатам пояснили, що не світять зі стратегічних міркувань, і вони ворушились у темряві на голих підлогах вагонів, як черва: молодші, ті, що спали,— від незручних положень, твердої підлоги, холоду і паразитів, що не давали спокою ні вдень ні вночі; старші, що не спали, теж не знаходили собі місця з тих же причин; вони курили, розмовляли, нарікали на начальство, що забралось у м'який вагон, а їх везуть на фронт, як свиней. Говорили потайки, боялись підофіцерів. В одному кутку вагона, де їхала сотня Миколи, розмовляли два старі солдати, що за чотири роки війни бачили багато.

— Тут нема з ким воювати,— говорив один.— Та то все молоді, рекрути, пороху не нюхали. Хай де бухне з гармати, то ти тут ні одного у вагоні не втримаєш — побіжать у

степ, як миші.

— Бо то, бачите, і старому і молодому неохота вмирати,— сказав на це другий.— Вистраждали на тих фронтах, сходили гори Карпати вздовж і поперек, з усіх рік і річок воду пили, бо ледве не над кожною в окопах насиділись, столочили всі поля своїми ногами, кров'ю удобрили. Вже б спочити на старість — ні, ще забаглось комусь України, комусь Польщі — і пішла робота! Ось тобі і відпочили!

Солдати помовчали.

— Ну, нехай би там уже бились з поляками, бо не можна допустити, щоб на нашій землі пани над нами панували. Але чого сюди пригнали? Убийте — не знаю. Є якісь Петлюри, червоні, зелені, за що хто б'ється — не знаю.

— За Україну б'ються,— сказав унтер-офіцер, що прислухався до цієї розмови. Спочатку вдавав, що не чує, а потім не витримав і втрутився до неї.

— То як, всі за одно б'ються, чи як? — спитав перший, ніби нічого не розуміючи.

— Кожна партія має свою програму,— сказав унтер.

— Яка ж програма найліпша? — допитувався той же солдат.

Унтер не вмів відповісти, бо ніякої програми не знав. Він сказав, що солдатам нема чого говорити про політику, політика до добра не доводить.

Солдати замовкли і почали вкладатися спати.

Поїзд, перемагаючи густу непроглядну темряву, знесилений, зупинився на маленькій станції серед степу. Солдатів побудили, забігали офіцери, почалось вивантаження. Спустили на землю коні, вози, кухні. Кметеві підвели верхового коня, почали шикуватись сотні.

— Все готово? — почувся в темряві голос Кметя.

— Готово,— відповіло кілька голосів.

Кметь виїхав наперед куреня і дав команду рушати. Пролунали команди офіцерів, і курінь рушив. Кінна розвідка поскакала вперед, обози поплентались ззаду. На одному возі дрижали від передранкового холоду невиспані жінки. В ар'єргарді їхав верхи новий начальник штабу Попенко.

Зразу ж за станцією дорога повела в степ, і по ній пішов курінь, витягнувшись в довгу безладну, розшарпану колону. У степу — тихо, і серед цієї тиші чути було дихання землі, що прокидалась до життя після зимового сну. Оддалік від дороги плакала сова, видно, там був лісок або хутір, а може, і самотнє дерево серед степу, бо сова кричала в одному місці. Молоді солдати тривожно поглядали в той бік, звідки летів тужливий крик нічного хижого птаха, але зір їх натикався на чорний плащ ночі, яким вона закрила сову і те дерево, на якому птаха сиділа і скигтила.

Минуло дві години, як курінь відійшов від станції. Надворі почало розвиднятись. Над головами солдатів пролетіла зграя ворон. На обрії замаячили якісь дерева, баня церковна з золоченим хрестом, і, нарешті, показалось село. Це були Рахни Лісові. Повернулася розвідка і сповістила, що в селі тихо, нема жодних військ. Є великий фільварок, поміщик недавно утік від більшовиків. Кметь наказав розвідці обслідувати фільварок і прислати рапорт. Розвідники знов поскакали уперед.

Надворі тим часом ставало щораз ясніше, контури села вирисовувались чіткіше, і через півгодини курінь зупинився перед селом.

Село вже не спало. Із димарів ішов угору сизий димок, кричали півні, ревла худоба, скрипіли двері; на церковній бані верещали ворони, які недавно ще тихо, мов які змовники, пролітали над куренем у поході. Командири приводили свої сотні в порядок: шикували ряди, рахували людей. Виявилось, що знов не стало двох молодих солдатів. Можливо, що вони сховались на станції або й не вилазили з вагонів. Дезертирство набирало масового характеру.

Повернувшись, нарешті, зв'язковий і повів курінь у поміщицький маєток — великий двоповерховий панський дім, оточений старими тополями, дубами, ясенями; перед домом — вимощене подвір'я, в кінці якого стояв одноповерховий флігель, критий черепицею, а за флігелем — стайні й інші господарські будови. Солдатів розквартировано в нижньому поверсі, офіцери зайняли розкішні апартаменти господарів маєтку на другому. Вітальня, яку зайняли три офіцери куреня, була обставлена чудовими старовинними меблями в стилі жакоб. Прекрасні шафи з червоного дерева, оздоблені золоченою бронзою, граціозні крісла, диванчики, виточені столики різних форм. На підлозі — перські килими, на стінах — оригінальні картини руських і чужоземних художників. В одному кутку стояла сервантка роботи Андре Буля з дорогим кришталевим посудом і друга — з тонкою китайською порцеляною. Це була кімната-музей. Молоді офіцери мимоволі зупинились біля порога, вражені красою творінь людських рук.

Штаб на чолі з курінним і начальником штабу, а також медичний персонал, тобто лікар, сестра і санітари куреня, розмістились у флігелі.

Кметь зайняв кімнату поруч з кімнатою жінок, яких помістили в красивій вітальні, обставленій м'якими меблями і двома широкими плюшевими диванами.

В будинках не застала ні господарів, ні слуг, проте вся обстановка обох будинків — меблі, картини, бібліотеки — все було ціле, за винятком хіба одягу, бо шафи стояли порожні. Було враження, що мешканці дому ще десь тут, поруч, а справді, як з'ясувалося пізніше, поміщик з родиною виїхав два дні тому, злякавшись червоних партизанів Боженка, що з'явилися в цих околицях. Якраз проти цих партизанів і був висланий окремий галицький курінь під командою Кметя. Ні командири сотень, ні тим більше солдати, за винятком хіба самого курінного і начальника штабу, не знали мети цього несподіваного походу. Серед офіцерів точились розмови, що сутичка буде з бандою білих, які ніби пробивалися на Кубань до отамана Краснова; дехто твердив, що з махновцями, але це було менш правдоподібне.

Розташувавшись в кімнатах, солдати і командири відпочивали після важкого нічного походу хто як умів. В салоні наверху порозсідались в м'яких кріслах і, поклавши ноги на стіл, дрімали командири сотень, в нижніх кімнатах лежали на підлогах покотом солдати.

В кімнаті курінного йшла нарада. Кметь і Попенко

готували план захоплення цукроварні в Джурині, що лежала в двадцяти п'яти

кілометрах від Рахнів. В цукроварні, за даними штабу, засів невідомий загін в кількості двадцяти п'яти чоловік, озброєних рушницями і ручними гранатами. Курінь має роззброїти цей загін, виявити, з ким він зв'язаний і зайняти залізничну станцію Рахни, щоб контролювати лінію Жмеринка — Вапнярка. Вночі мав вийти один взвод на розвідку з таким розрахунком, щоб до ранку бути в селі. Для цієї операції призначено було Давидовича як найстаршого серед офіцерів і досвідченого фронтовика. В його розпорядження давали двох кінних вістових для зв'язку. Вирушати мав взвод, як тільки смеркне надворі.

Закінчивши роботу, Кметь запросив до себе на обід Попенка і двох жінок-медичок. Поля відразу ж заходила коло стола. В комоді знайдено чисту скатерть і багате накриття на чотири особи; денщики подали обід, приготовлений в офіцерській кухні, і вино. Обід вийшов на славу. Кметь сидів біля Полі, не зводячи з неї погляду. Він usługовував їй, подавав страви і вино, розважав. По його очах видно було, що дівчина справила на нього сильне враження. А вона була байдужа. Кметь був нижчий від неї ростом і виглядав при ній непоказно. По дівчині видно було, що залицяння курінного їй гидкі і терпить їх тільки тому, що він начальник і не хочеться його образити.

По обіді дівчата вийшли в свою кімнату, а Кметь з Попенком допили вино і пішли й собі відпочити. Кметь хотів було розпити ще одну пляшку, але Попенко заперечив.

— Обстановка непевна,— сказав він.— Червоні недалеко, а Боженко не любить жартів, старий чорт.

На цьому розійшлись.

На верхньому поверсі палацу, зайнятим офіцерами, теж пообідали, хоч і не так парадно, як у флігелі. Давидович сів біля вікна читати книжку, а Микола з Михайлом вирішили піти до дівчат у флігель.

— Як же ми скажемо, чого прийшли?— спитав, усміхаючись, Микола.

— Скажемо, що хворі! До лікарів звісно, по що ходять. Попросимо якихось ліків.

— Ходімо!

Хлопці зійшли вниз і вийшли на подвір'я. День був ясний, сонце вже схилялось до заходу, з півночі повівав слабкий вітерець, а на заході, куди ховалось сонце, стояла чорна хмара; показувало на дощ, але надворі настрій був весняний. На деревах дзвонили синиці, співали півні в селі, у небі пропливли, прокричали дикі гуси.

— Чуєш? — спитав Микола, зупиняючись.

— Чую.

Хлопці враз посумніли. Цей крик весняний, що в роки дитинства сприймався з такою радістю, зараз викликав біль душі.

— Може, в останній раз ми чуємо цю весняну музику? — сказав несподівано для себе Микола.

Михайло стрепенувся. Він теж думав про це, і холодок пробіг по спині.

— Ходім,— сказав він, взявши себе в руки.— Своєї долі конем не об'їдеш. Ходім до дівчат!

Побачивши хлопців, дівчата посхоплювались з місць. Не сподіваючись гостей, вони

лежали собі на диванах. Галина читала книжку, а Поля дрімала. Хлопці почали вибачатись, що потривожили, але дівчата заспокоїли їх, кажучи, що вони дуже раді з їх приходу, бо їм нудно і сумно самим.

— У вас же під боком кавалери,— сказав пошепки Микола, вказуючи на двері.

Поля махнула рукою,— мовляв, які це кавалери!

— Сідайте! — попросила вона. Хлопці сіли.

— Обідали?

— Обідали. Тільки встали від обіду і до вас прийшли,— сказав Михайло.

— І по дорозі бачили, як над нами весна пролетіла.

— Не розумію! — промовила Поля.

— Пролетіли дикі гуси.

— Уже! Як я люблю весняні дні, перші дні весни. А крик гусячий і курликання журавлів, здається, більше люблю, ніж пісню солов'їну. І з усіх квітів найбільше люблю проліски, їх у нас скорозрістом зовуть. Вони перші, ніжні і пахнуть зеленню, але якимось особливо, весняно... Любі квіти! Вони вже, певно, є в лісі?

— Не знаю, чи є вони в цих лісах, але у нас там, у нашій Західній Україні, особливо в тому лісі, де мій дід лісничим і де я сам був три роки його помічником, давно відцвіли. Ох, і багато там була їх, тих чудесних квіток.

— А ви любите їх? — звернулась Поля до Миколи.

— Люблю, як і кожен дар нашої чудової природи, але не в цій обстановці. Ніщо мене тепер не захоплює, ніщо,— Микола встав і заходив по кімнаті.

— Не вірю. Припустимо, що вас ніщо не захоплює. Але сідайте! Чого забігали? Треба бути веселим і життєрадісним в усякій обстановці.

— Коли ж це дуже важко. Я, наприклад, почуваю, що наді мною щось нависло, якесь нещастя.

— Ну, вже й про нещастя почав. Не буде ніякого нещастя, все буде гаразд. Війна скінчиться, і знов будуть квіти, і сонце, і весна.

— Давайте заспіваємо, щоб розігнати те, що над Миколою нависло,— запропонував Михайло,— Ви знаєте, що де три українці, там хор, а нас аж четверо! — додав.

— Так починайте,— сказала Поля,— але тихенько, щоб не розбудити начальство.

У Михайла був гарний ліричний тенор, він любив співати і, не чекаючи дальших прохань, тихенько затягнув:

Ой ти, дівчино зарученая, Чого ти ходиш засмученая?

Микола дав знак рукою, і решта голосів підхопила:

Ой, як я маю весела бути, Кого люблю — тяжко забути...

У дівчат виявились прекрасні голоси: у Полі ліричне сопрано, у Галини — сильне контральто, у Миколи баритон, і зразу, без репетиції, всі голоси злились в чудово злагоджений квартет.

Ой ти, дівчино, думками блудиш, Сама не знаєш, кого ти любиш,—

проспівав Михайло початок другого куплета, а хор закінчив:

Ой знаю, знаю, кого кохаю, Тільки не знаю, з ким жити маю.

Руки Миколи і Полі, що лежали поруч на дивані, зійшлися разом у гарячій потиску. Це був багатообіцяючий потиск. Чи не давав він відповіді на останнє питання в проспіваній пісні? Від нього кров ударила дівчині в лице, вона підняла очі на юнака і усміхнулась. В цей момент вона була щаслива.

Ще лунали останні слова пісні, як відчинились двері і в них з'явилась непоказна постать курінного. Офіцери встали для привітання.

— Прошу сидіти, прошу сидіти,— замахав він руками.— Ви так гарно співали, що я не міг там всидіти.

Він сів на диван проти Полі і Миколи, що сиділи близько одне коло одного. Поля була весела, сяюча; Микола, не знаючи чому, зникнув.

— Чого ж не співаєте? — спитав Кметь.

— Ви нас збентежили трохи,— сказала Поля.— Почекайте, ми знов наберемось духу і заспіваємо.

— Ну, набирайтесь, я піду. Курінний встав і пішов у свою кімнату. Присутні презирнулись.

— Чи образився?

— Він вас ревнує,— шепнув Микола Полі.— Я йду,— сказав,— не буду заважати.

— З якої речі? Посидьте,— просила вона мало не крізь сльози, але Микола рішуче пішов до виходу.

— Ходи, Мишо! — покликав товариша.

Хлопці вийшли. Вони були роздосадувані. Кметь зіпсував їм настрій. Надворі смеркало, похолоділо. Небо заволокли хмари, вітер міцнів.

— Я думав, що він серйозніший,— промовив Микола.

— Я, признатись, теж не сподівався такого. Міг би був хоч приховати якось свої почуття,— сказав Лу-каш.— Словом, негарно вийшло.

Повечерявши, Микола збирався лягти спати, як його раптом терміново викликали в штаб. В канцелярії сидів сам Попенко, перед ним лежав наказ курінного. В ньому говорилося: "Командирові першої сотні чотареві Гаєвському негайно вирушити зі своєю сотнею в село Джурин, що в двадцяти п'яти кілометрах від Рахнів, і зайняти його. В цукроварні за селом роззброїти ворожий загін в кількості 25—30 чоловік, озброєних рушницями і гранатами. По закінченні операції чекати в селі нових розпоряджень, які будуть надіслані вранці. До першої сотні додається два кінні вістові для зв'язку з куренем, два санітари і верховий кінь командиру сотні".

— Прочитали? — спитав Попенко.

Микола кивнув головою.

— Зрозуміли?

— Зрозумів.

— Ідіть виконуйте наказ. Сотню вже готують до походу, вістові готові, ваш кінь теж стоїть перед вашим домом.

— Як з харчами? — спитав Микола.

— Людям видано хліб і консерви на три дні. Зрештою, в селі якось собі порадите.

Микола вийшов зі штабу, на серце лягло щось важке, як камінь. Він зрозумів раптом, що протягом кількох найближчих годин його чекає тяжке випробування. Він поведе в бій людей. Досі керували ним самим, і було легше, зараз він буде командувати сам, від нього у великій мірі залежатиме життя і цілість цих людей, які в силу якихось неприродних законів, вигаданих самими людьми, чомусь підкорялись йому і мушили покійно йти навіть на смерть.

На порозі дому, внизу, його чекав Михайло.

— Що трапилось? — спитав він. Микола розповів.

— Ти не здогадуєшся, чому йдеш саме ти, а не Давидович, який мав іти?

— Та ні.

— Недогадливий ти! Кметь ревнує тебе до Полі і тому відсилає тебе якнайдалше.

— Що ж він думає, що я зразу пропаду там?

— А хто його знає, що в такій голові сидить.

— Коли це так... — він не доказав. — Бувай здоров, Михайле. Хто знає, чи ще побачимось.

— Чого ти так трагічно настроєний?

— Операція небезпечна. Я навіть не знаю добре, з ким доведеться битись, бо точно не сказали, чи з махновцями, чи з червоними, чи з партизанами. Признатися, ні з ким із цих трьох можливих військових груп мені битись не хочеться.

— Може, там білі?

— Білих нема, це я знаю напевно.

— Звідки ж ти знаєш?

— Знаю напевно. Але коли б і білі, то з ними була б справа дуже нелегка. Якщо йдеться про саму кампанію, незважаючи на ідейний бік справи. Проти офіцерів, а Попенко натякав саме на офіцерів, що нібито хочуть пробитись до своїх на Кубань, у що я цілком не вірю, отже, проти таких стріляних зубрів виступати з сотнею необстріляних рекрутів, що ще порошу не нюхали, справа безнадійна. Коротше кажучи, з ким би сутичка не трапилась, буде жарко.

— З такими настроями не варто б іти, — промовив Михайло.

— Не підю я — підеш ти або Давидович, а мене розстріляють, — сказав Микола. — Знаєш, краще загинути на полі бою, ніж від рук Кметя, до якого я цілком втратив пошану. І не тому, що він мене посилає на небезпечну операцію. Все одно комусь одному з нас треба б іти, а чому я маю бути кращий від тебе чи Давидовича? Не в тому справа, а справа в тій дріб'язковості Кметя, його ревнощах і от використання своєї тимчасової влади для негідної помсти за те, що я сидів близько дівчини, яка йому подобається... Та що тут говорити!.. Бувай здоров!

Товариші обнялись, і Микола побіг одягатись. Через дві години сотня рушила в похід.

Чудові ночі бувають на Україні, особливо весняні ночі, коли сади біліють, пахнуть лелії, коли солов'ї щебечуть, а місяць, цей вічний чарівник, обертає руїни в чудові

замки, бур'яни на межах в ліси дрімучі, сіру дійсність у казку... Хто з українських поетів не оспівував чарівної української ночі?

Ви знаєте, як липа шелестить

У місячні весняні ночі?

Кохана спить, кохана спить.

Піди, збуди, цілуй їй очі, кохана спить...

Як чудово описав ніч українську Павло Тичина! А Тарас Шевченко, а Пушкін, а художники Трутовський, Світлицький, Куїнджі! Скільки поетів складало пісні тихим українським ночам! Проте ночі на Україні не всі ясні, зоряні, місячні. Бувають на Україні глупі ночі, чорні, як і зорана рілля чорнозему, і небо над ними безпросвітне, мов те покривало, що ним вкривають домовини. Такі ночі бувають ранньої весни і пізньої осені. Тоді страшно в степу, а ще коли дороги розмокнуть і до чобіт липне грязюка! Тоді ще страшніше.

Ось такої безпросвітної ночі вів свою сотню Микола Гаєвський невідомими степовими дорогами, в невідому місцевість, на невідому долю. Сам він їхав верхи на коні, в короткому білому кошушку, підперезаний поясом, з револьвером при боці, поруч з ординарцем; другий кінний вістовий, попереду, показував дорогу. Люди йшли за двома кінними навпомацки. Сотня розтягнулась далеко, на цілий кілометр або й більше.

— Ну й ніч, ну й дорога,— долітало час від часу до командира від найближчих солдатів.

Микола слухав, і ставало ніяково, що він, молодий, їде, а ті, від кого залежить в більший мірі, ніж від нього, перемога або поразка,— а є серед них віком старші,— ідуть.

До Миколи підбіг старший десятник колишній австрійський фельдфебель Ромашок — старий, досвідчений солдат, що воював з чотирнадцятого року, був кілька разів поранений і багато разів нагороджений за хоробрість.

— Як ідеться? — спитав не то серйозно, не то глузливо.

— Ідеться нічого, а от як ідеться? — відповів Микола, у свою чергу наслідуючи тон Романюка.

— Люди потомились,— промовив старший десятник серйозно.— Дорога важка, грязюка до ніг липне, є такі люди, що ледве йдуть, та й розтягнулись на милю. Коли б знаття, що село близько...

— Коли ж бо темно, хоч око виколи.

— Котра година?

— Уже по першій.

— Ого, то ми вже три години йдемо!

— Так виходить.

— Може б, спочити? — сказав старший десятник.

— Що ж, можна,— погодився Микола.— Затримайте перший ряд, а решта хай підтягається. Сідати нема куди, на мокру землю не сядеш. До села, я гадаю, недалеко. Зараз пішлю вістових уперед.

Микола наказав вістовому наздогнати товариша, що поїхав попереду, і скакати обом, доки не доїдуть до якогось села.

— Довідайтесь, що діється в селі, і коли там нема ворожих військ, один хай пошукає квартир, а другий

Старший десятник — фельдфебель.

хай вертає назад. Кватири шукати в тому кінці села і близько одна коло одної. Розумієте?

— Слухаю.

— Ви самі вертайтеся назад.

— Слухаю.

Вістовий поскакав уперед, і скоро стук копит його коня затих.

Солдати підтягались поволі. Деякі з них ледве повзли. Навантажені заплічними мішками з білизною і провіантом на три дні, з рушницями, патронами, в шинелях, підходили поволі і зупинялись, важко дихаючи.

— Уже прийшли до місця? — спитав чийсь голос.

— Твоє місце на тому світі, — відповів хтось у темряві.

— За що так бог карає? — зітхає перший і мовкне. Микола повернув коня до того місця, де розмовляли

солдати. Темно, як у шахті, людей не видно і зблизька.

— Стомились, хлопці? — спитав співчутливо Микола.

Йому ніхто не відповів. Коли б не темрява, він побачив би ворожі, втомлені, вкриті потом обличчя.

— Чого ж не відповідаєте? — спитав ще лагідніше.

— Хіба без того не видно? — відізвався хтось із старших із першого ряду.

— Я вже не можу далі йти, — зважився і другий, молодший, мабуть, той, що спитав, чи вже дійшли до місця.

— Сідайте на мого коня, хто дуже стомився, — запропонував несподівано для себе Микола, і йому зразу наче полегшало. — Я не жартую, хлопці, я не втомився і піду пішки, а хто дуже втомлений, хай сідає, — повторив він. — Ну, хто поїде?

Микола почекав хвилину, однак ніхто не висловив бажання їхати, можливо, соромились. Своєю пропозицією Микола вибив багатьом незадоволеним козира з рук. Тим часом підтягались поволі рештки сотні. Підійшовши, бійці впізнавали в темряві одні одних, закурювали. Хто питав, чи далеко ще до села, неначе в тому селі чекала їх гостинна хата, їжа і відпочинок.

— А бог його знає, де те село, — відповів хтось, — Верне розвідка, скаже.

— У тому селі, певне, твоя теща? — спитав злісно той самий невидимий у темряві солдат, що недавно обіцяв комусь із товаришів місце на тому світі.

— Боюсь, що та теща нам усім добрий почастунок готує, — сказав третій, відповідаючи на свою власну думку.

Вдалині почувся кінський тупіт, і голоси замовкли. До сотні під'їхав вістовий.

— Село близько, — доповів він.

— Як близько? — пролунало чиєсь питання.

— Кілометрів зо три, не більше.

— З гаком? — буркнув знов той же голос.

— Без гаку.

— Ви доїжджали до села? — спитав Гаєвський.

— Був у селі. Там загалом тихо. Заходили ми у кілька хат, питали, кажуть, чужих нема.

— Як село називається? Солдат зам'явся.

— Якось так дивно... Знав і вискочило... Забув, пробачте.

— Гаразд, дійдемо — питаємо.

Настрій у людей, судячи по розмовах, які тепер почались, помітно піднявся.

— Що ж, підемо, хлопці, відсапнули? — звернувся Микола до сотні.

— Підемо,— почулося кілька голосів.

— Чим довше будемо стояти, тим довше не дістанемось до села, — підсумував Романюк.

— Ясно, пішли! — скомандував Гаєвський.

Він сів на коня, і сотня знов почала паляти по мокрій дорозі, але вже бадьоріше і швидше, бо тепер світила попереду надія на теплу хату і спочинок. До села, як виявилось, було більше як три кілометри, тому що, поки люди добрили до нього, почало розвиднятись.

Перший розвідник доповів, що в селі війська нема, що по той бік села є старі окопи, а кілометрів за два від окопів — цукроварня і в ній, за словами попа, до якого розвідник заїжджав і якого він вважав надійним чоловіком, є якісь озброєні люди. Що то за люди, піп не знає, але чув, що в тім боці часто лунають постріли.

Микола відкликав Романюка набік,

— Що будемо робити, як ви думаєте? — Микола часто радився зі старим солдатом.

— Важке питання,— зам'явся старий.— Ситуація неважна. Ті озброєні люди, про яких піп каже, коли не бреше, партизани, нарід небезпечний, село на їхньому боці! Але, незважаючи на це, солдатам доконче треба спочити, інакше вони не будуть боездатні. Це ж переважно молодняк!

— І я так думаю. Але якщо тут десь розвідка з цукроварні?

— А я про що? Я про ту ситуацію й кажу.

— Ось що,— вирішив Микола.— Чоловік двадцять послати в окопи за селом, виставити передні пости, як належить, а решту людей в найближчі хати, і так по черзі відпочивати до ранку, а вранці приймемо якесь рішення. Як ви на це?

— Мокро в тих окопах,— зажурився Романюк.

— Нічого, в дядьків є солома, хлопці постелять, щоб було на чому сісти.

Село було досить велике. Але сотня пройшла його швидко. За селом лежала звивиста смужка окопів, бозна-коли і ким викопана. Перший взвод, що складався переважно з старих солдатів, швидко очистив лопатками дно рову, два хлопці зайшли на подвір'я до дядька, де була солома в стіжку, набрали по оберемку і понесли в окоп.

Дядько, почувши, що хтось біля його соломи порається, захопив сокиру і вискочив надвір, але, побачивши озброєних солдатів, зупинився на порозі.

— То як оце називається? — спитав.

— Беремо у вас трохи соломи,— сказав Микола.— За соломі заплатимо.

— Тих ваших грошей корова їсти не буде.

— Люди дорожчі, ніж корова.

— Та то як кому...

— Ви не рівняйте свою корову з людьми! — скипів Микола.

По вогниках у його очах дядько здогадався, що далеко зайшов.

— Кормів мало,— сказав він м'якше.

— Без того клапця соломи не збіднієте і корову ним не прогодуєте. Скажіть краще, хто у вас на цукроварні? Яке там військо?

— Я не був, не знаю. Тепер що не день, то нове.

— Ну, все-таки, які тут війська бувають?

— Різні: червоні, жовто-блакитні, чорні, зелені, білі, яких хто хоче і не хоче. Але всі до одного: "дай". Ось ви прийшли. Не знаю, якого ви кольору, а вже соломи "дай". А де нам того "дай" набрати?

— Не тужіть, помиримось якимось, не варто за клопот соломи стільки говорити.

— А ви хто будете? Австріяки? — спитав дядько.

— Ні, ми частина галицької армії.

— За що ж ви воюєте?

— За Україну. За самостійну Україну. За Центральну раду.

Микола думав, що коли він таке скаже, то зразу розтопить лід у дядьковому серці. Однак слова його не зробили бажаного враження. Дядько сказав "умгу" і зразу ж повернув до хати.

— Холодно надворі,— сказав він.— Весна цього року холодна.

Поки Микола розмовляв з дядьком, Романюк розквартирував сотню по хатах.

— Годину-дві перепочинуть хлопці, і підемо далі,— заспокоїв він господарів, у яких розміщував людей.

Господарі реагували на це по-різному: хто мовчки приймав солдатів, як неминуче зло, хто протестував. А були хати, де господарі прямо запрошували до себе. Це були переважно ті, що мали своїх синів або братів у різних арміях, яких нараховувалось у ті часи багато в Росії і на Україні.

Миколу вістові повели до попа. У домі ще всі спали. У досить великій кухні було тепло і затишно. Тут стояло ліжко, призначене, видно, для наймички, якої на той час вже не було, бо від початку революції попада обходилась без наймички.

Спокуса лягти і заснути була велика, але лягати Микола не наважувався. Скинувши з себе тільки револьвер і кожушок, він сів на стілець біля ліжка, притулив голову до подушки і, сидячи, вмиг заснув.

Миколі приснився сон. Бачить він себе малим хлопчиком. Вдома ніби готуються до великодніх свят. Пахне всякими прянощами, ковбасою, шинкою, запахи лоскочуть

піднебіння, їсти хочеться, але не можна, бо великий піст, велика п'ятниця, а у велику п'ятницю не то що м'яса — молока не можна їсти. Він бачить через вікно, що до церкви йдуть з довбеньками в руках хлопчики, його шкільні товариші, на чолі з Думою Іваном. У їхньому селі, та й в околиці, є звичай, що від великої п'ятниці до воскресної неділі дзвони не дзвонять на знак трауру, а замість дзвонів стукають довбеньками в дошку на дзвіниці, скликаючи таким способом віруючих до церкви. Цей обов'язок і рівночасно забаву, бо діти з усього вміють зробити забаву, виконують школярі, хлопчики дев'ятидесяти років, які заздалегідь до цього готуються: роблять довбеньки, вчаться калатати. На все це є певні традиції, певні норми, які передаються з покоління в покоління. Микола бачить, що ці хлопчики — його товариші з Іваном Думою на чолі — йдуть уже, а він не може знайти черевиків. Оце були тільки — і десь зникли, неначе сховав хтось, щоб він не йшов. Нарешті знайшов черевики, вони були отут поруч, а він їх чомусь не бачив. Бере їх у руки, аж це не черевики, а якісь живі істоти, не то собаки, не то голови якихось китайських драконів, які він бачив у батьковому календарі. Микола з огидою кидає їх додолу. Вони падають на підлогу і вишкіряють зуби. Микола хоче крикнути, щоб хто зайшов, бо йому страшно, але ніхто не йде, а на дзвіниці уже стукають хлопці. Спершу рідко, а потім усе частіше б'ють довбеньками, звук той розходитьсь широко по селі. Хтось відчинив двері, і повіяло холодом. Це Маринка, його колишня няня, внесла, мабуть, дрова.

—• Спиш? — питає вона якимсь не своїм, грубим голосом.

Микола прокидається і схоплюється на ноги. Перед ним якісь люди. Його револьвер у руках одного з них. У юнака мороз іде по тілу.

— Виспались, пане чотар? — питає чоловік з вусами. Він одягнений у звичайну робітничу одягу, в руках у нього військова рушниця.

Микола мовчить.

— Бачите, проспали царство небесне,— сміється чоловік з рушницею.— І сотню свою проспали, і вістових, і коні. Як же це так?

Микола встає мовчки. Його охоплює жах і сором. У серце входить смертельна туга. Її і не намагається приховати юнак.

— Нічого, не сумуйте,— каже робітник з рушницею, зрозумівши важкий душевний стан хлопця, а лице в нього добродушне, лагідне. Миколі чомусь здається, що він мусить любити дітей і має їх багато. Можливо, що й сина має такого, як Микола, віком. Може, зараз і згадав сина, тому й потепліло в нього обличчя?

— Ходім, не марнуймо часу.

Микола одягає козушок і виходить на подвір'я. Тут стоїть його кінь і коні цих людей, що його заарештували.

— Сідайте ще раз на свого коника,— каже робітник.— Думаю, настільки розумні, що не будете пробувати втікати?

Микола каже, що втікати не буде.

— Тоді сідайте і поїдемо, а то чого доброго ще ваш курінь підійде.

— Звідки ви знаєте про курінь? — питає Микола.

— Все ми знаємо,— каже, усміхаючись, робітник. Його товариші мовчать, тримаючи рушниці наготові.

Микола їде поруч з вусатим робітником. Під'їхали до того двору, де зупинялись уранці і брали соломку в дядька. Зараз він знов вийшов із хати і, ехидно усміхаючись, підійшов до вершників.

— Навоювався? — питає він грубо, звертаючись до Миколи.

Він поводить себе зухвало, Миколі демонстративно тикає. Микола, червоний, знеславлений, мовчить.

— Хто ж мені платитиме за соломку? — допитується дядько.

Микола не відповідає.

— Ех, австріяки, австріяки, чого вас занесла сюди лиха година! — каже дядько і плює з огидою на землю.

— Сотня вже пішла? — питає робітник з вусами.

— Погнали її, як баранів,— каже, посміхаючись, дядько.

— А зброя?

— Повезли за нею.

— Тоді гаразд, на все добре, дякуємо за допомогу,— говорить робітник з вусами.

— Нема за що, — каже дядько і йде в хату. Невеличка валка рушає: попереду Микола, за ним

три вершники з рушницями наготові. У серці хлопця розпач, страшний сором. Він визнає, що цілком не здатний командувати людьми, дорікає собі за злочинну безтурботність: "Хіба можна було в такий момент відділитись від своїх людей, а самому йти спати? Довірити людей в окопах підфіцерові, а самому в теплу хату? За це слід розстріляти",— думає він і низько опускає голову. Але одна думка, що з'явилась зненацька, бадьорить, і він піднімає голову вгору. Нехай усе сталось непередбачено, а проте він щасливий, що не загубив нічийого життя. Може, сам накладе головою, але коли залишиться живим, не буде мати докорів совісті.

Попереду замаячили дерева, заводський димар, будинки, а на дорозі, вже недалеко від заводу, сіра колона — його сотня, його люди.

"Як подивитись їм в очі? — думає юнак.— Що скаже Романюк?" І знов думка: "Може, спасибі скаже? Бо ж не було за що кров проливати. Яким правом,— думає юнак,— ми прийшли сюди з Галичини — меншої частини України — на велику Україну, про яку мріяли мало не з пелюшок, руйнувати її, вбивати рідних братів? Чи міг би я жити далі на світі, коли б убив, наприклад, цього робітника з вусами, цього мого конвоїра, що так великодушно обійшовся зі мною... в попівській кухні?"

— Ось ми і приїхали,— каже робітник.— Тепер ви з коника злазьте і йдіть у той барак, куди пішли ваші люди. Там нари, розміщайтесь на них.

Микола пішов. За ним подався на віддалі трьох кроків похмурий робітник з рушницею, той, що за всю дорогу не відзивався ні словом.

Біля дверей стояв вартовий. Він пропустив полоненого в барак і зачинив за ним двері на ключ. Микола опинився в бараку. Це був великий сарай, без стелі, з кількома

невеликими, чомусь заґратованими вікнами. Це, певне, була колись база чи, може, склад. Тепер цей порожній склад придався для полонених. Крім Миколи-ної сотні, тут було ще зо два десятки солдатів і офіцерів з різних петлюрівських частин, захоплених раніше. Ті сиділи в одному кутку, куди їх зігнали вартові перед приходом сотні.

Новоприбулі зразу почали розташовуватись на нарах біля дверей. Ні смутку, ні печалі не видно було на обличчях цих людей. Навпаки, було видно спокій, а" навіть радість, що нарешті виспляться після такої важкої ночі, що вже дійшли до якогось краю, що більше не переслідуватиме їх та постійна напруженість, непевність, страх перед невідомим. Розстрілу, яким лякали їх у курені, ніхто не боявся, бо не вірив у розстріл. Хіба червоні не люди?

На Миколу майже ніхто з'солдатів не звертав уваги, неначе він був цілком чужий. Микола подумав: "Скільки ж умовностей в житті! Кілька годин тому ці люди сліпо виконували розпорядження, могли стріляти, вбивати, коли б наказав, а зараз я для них ніщо". Один

Романюк не відцурався його, а підійшов і заговорив, як людина з людиною, як товариш по нещастю.

— Не знаєте, що з нами мають робити? — спитав Микола.

— Чекають рішення штабу полка Боженка, є такий старий червоний партизан, що добре дається взнаки Петлюрі своєю кавалерією і піхотою на тачанках.

— На чім?

— На тачанках. Тут інакше воюють, ніж ми колись воювали та й тепер воюємо. Тут тачанка з ходу.

— Чув я про тачанку,— сказав Микола,— та ніколи не бачив.

— А мені довелось бачити: це міцний віз на ресорах, кований, з дубовим передком і задком, і на ньому возять людей і кулемети. Мені показували таку у Жмеринці і розповідали, як на таких тачанках Махпо роз'їжджає і серед людей страх сіє. Тепер і червоні партизани взяли цей спосіб, а наші до цього не додумались. Якби нам тачанки, ми б тут не сиділи. Ви самі подумайте: кінний пішому не товариш. Я не дивуюсь нашим бійцям, що їх піймали, як курей сонних. Цілу ніч ішли люди по грузькій дорозі, стомились. Добрались до теплої хати і поснули мов побиті. А якби тачанки? Та цю дорогу ми пройшли б за дві години, а не за цілу ніч, застукали б їх, тих сонних партизанів, а не вони нас. І це не військо, не забудьте, ось у чому наш сором! Це звичайні робітники, деякі з них і не воювали ніколи, рушниці у руках не мали. А коли б на тачанках — до нас не підійшли б. На них і наступати легше, і відступати... Ось про що треба думати!

Романюк говорив по-селянськи довго, зупиняючись на деталях, повторюючись, радий, що йому не заважають говорити.

— Ви зі мною згодні? — спитав він, завваживши, що Микола його не слухає.

— Так, так,— погодився Микола, прокинувшись від своїх думок.— Мене такої стратегії в офіцерській школі не вчили. Партизанщина породила нову стратегію, нові, засоби ведення війни. Як би там не було, я з ними більше не воюю.

— Ну, з ними вам воювати не доведеться, хоч би й хотіли,— сказав, усміхаючись, Романюк.— Добре, коли живими пустять. У Боженка, кажуть, такі горлорізи, що не доведи господи!

— Хіба? — стривожився Микола.

— Кажуть, що так. Особливо офіцерам нема пощади.

— На мені не написано, що я офіцер. Романюк глянув спідлоба на Миколу.

— Що не написано, то правда, але пізнати. А крім того, ви надієтесь на свою сотню, що не видасть? Народ озлоблений, не забувайте.

— Що ж, двічі не вмирати! — сказав Микола.— Я одного хочу, щоб швидше вже сталося те, що має статись. Найстрашніше — чекання. Нумо, спробуймо заснути.

Микола ліг горілиць на нари і заплющив очі. Сон не йшов. Невеселі думки, мов чорна галич, снували над головою.

"Невже це мій останній день?" — думав і гнав геть думку, але за нею насувалася друга, третя, не кращі. "Загинути такою безславною смертю, бути розстріляним?"

"Невже розстріляють?" — свердлить думка. Щоб прогнати її, він встає. Хотілось знов заговорити з Романюком, але десятник спав.

— Доведеться чекати,— прошепотів він сам до себе.— Чекати цілу вічність...

Чекати справді довелось довго — до вечора. А ввечері приїхало верхи на конях чоловік десять. В сірих папахах, перекреслених червоними стрічками. Частина була в шинелях; були й в сірих коротких кожухах, в синіх штанах, оздоблених малиновими козацькими лампасами, в добрих чоботах, з шаблями, маузерами з обох боків, з рушницями за плечима і кулеметними стрічками на поясах і нахрест на грудях.

У барак увійшли всі на чолі з командиром. Він був одягнений, як і решта його товаришів, хіба з тою різницею, що не мав на собі кулеметних стрічок, тільки великий червоний бант на грудях і чорну смушкову шапку з червоною зіркою. Ростом був трохи нижчий від своїх бійців, сутулий, з великою головою. Обличчя його не можна було розглядіти при світлі тьмяної лампочки, що горіла десь аж під покрівлею.

Зайшли вони в супроводі робітника-партизана з вусами, того, що узяв Миколу у полон.

— Ану, вставай! Шикуйсь у ряди! — крикнув командир у чорній смушковій шапці.

Микола на мить заціпенів. Голос командира видався йому страшенно знайомим. Майже рідним. Та це ж...

"Не може цього бути, — умовляв він себе,— не може бути, це мана, галюцинації..."

— Швидше рухайтесь! А то я попрошу! — крикнув командир з бантом на грудях.— Офіцери на правий фланг,— додав він тим самим підвищеним голосом.

Так, це був голос Івана Думи, його односельчанина, друга дитинства, учня його батька, того, що рік тому пропонував йому книжки про основи комунізму; того, що втік від австрійської армії на Україну і став червоним партизаном.

— Яка частина? — спитав Іван.

— Перша сотня окремого галицького куреня,— відповів Ромашок, до якого було звернене питання.

— Це, так би мовити, лейб-гвардія Петлюри,— кепкував Іван.— Що ж, почесна служба — охороняти самого головного отамана. Чого ж ви його так погано охороняли, що самі у полон потрапили? Що ж тепер робитиме пан головний отаман? Думаєте, що ті три сотні, що відпочивають у Рахнах, йому допоможуть? Їх чекає те саме, що й вас. Погана ж ваша доля.

Сотня стояла мовчки.

— Чого ти сюди прийшов, чого шукав, Іване галицький? — звернувся він до полонених.

— Я сам сюди не прийшов, мене привели,— сказав один із солдатів, на ім'я Іван, думаючи, що питають його особисто.

Серед переможців пройшов смішок.

— А у тебе своєї голови не було?

— Чого ви мене питаєте? Спитайте офіцера,— відповів солдат, зрозумівши свою помилку.

— З офіцером буде окрема розмова, а я тебе питаю,— сказав Дума, звертаючись тепер уже прямо до цього солдата.

— Я сюди сам не їхав,— твердив солдат уперто своє.— Я у школах не вчився, я нічого не знаю.

— Звідки родом?

— З Грицівки,— відповів солдат.

У Івана тьохнуло серце. Грицівка — сусіднє село, у якому він бував стільки разів. Він знав, яке воно несвідоме, забите, це село. Знав, що землі його належать не селянам, а графові, тому самому, що колись у лісі вдарив його гарапником, пригадав Миколу Гаєвського, з яким був тоді в лісі, і щось тепле розлилось у грудях, наче ці спогади розтопили грудку льоду, зогріли воду і вона облила теплом своїм серце.

— З Довгого нема нікого серед вас? — спитав командир, не сподіваючись почути ствердну відповідь.

— Є,— почув він голос на правому флангу.

Дума швидко перейшов на правий фланг, глянув і застиг. Перед ним стояв той, про кого він тільки-но подумав так тепло і ніжно, стояв друг його дитинства, той самий директорів Микола, як тоді його називали, Микола, Гаєвський. Він стояв мовчки, винувано усміхаючись.

Іван одкрив було рота, щоб сказати якесь тепле слово, хотілось кинутись на шию другові, обняти його, поговорити про своє, дороге, розпитати про батьків, про рідне село, але опанував себе вчасно. Щоб не показати слабості перед товаришами, він голосно, щоб усі чули спитав:

— Офіцер? Микола потвердив.

— Виступіть уперед! Микола вийшов із строю.

— Розійтись на місця,— скомандував Дума полоненим.

І поки солдати, з похиленими головами, понурі, полізли на нари, він подався до дверей, наказавши Миколі йти за ним; своїм бійцям велів їти відпочивати. По* лонених

наказав стерегти пильно.

"Оце таким став Іван,—думав Микола.—У нього в руках тепер моя доля, може, й життя".

Дума завів Миколу у невеличку сторожку біля складу, що стояла пустою, відколи склад обернено в барак для полонених, і замкнув за собою двері.

— Сідай! — сказав, показуючи на лавку. Сам уместився напроти.

Микола покірно сів. Важко описати, що діялось в душі юнака. Досі він завжди почував вищість над своїм товаришем, не усвідомлюючи навіть, чому саме: чи тому, що батько його був учителем, директором школи, а батько Івана — простим селянином; чи того, що батько вчив Івана, що він, Микола, закінчив гімназію, а Іван тільки семінарію вчительську. І ось він сидить перед ним, як підсудний перед суддею, який може помилувати, а може засудити на смерть.

— Не думалось в таких умовах зустрітись? — почав Іван, пильно дивлячись в очі товаришеві.

— Не думалось і вві сні не снилось, — промовив Микола.

— Як же ти підняв руку на робітників, селян, на свій народ?

— Я руки не піднімав.

— А чого ж ти тут опинився?

— Так, але я не прийшов сюди добровільно. Мене мобілізували на боротьбу з поляками, і я пішов, а потім чомусь один наш курінь перекинули в Жмеринку, в розпорядження Петлюри.

— Ти знав, ідучи сюди, проти кого тебе посилають?

— Напевне не знав. Говорили про білих офіцерів, що пробиваються на Кубань, говорили про Махна.

— Так, так.

Іван похнюпився, розбираючись у цій невимовно складній ситуації.

— Ти знаєш, що ми петлюрівських офіцерів розстрілюємо? — спитав він несподівано.

— Догадуюсь,— відповів Микола.

Він сидів, дивився в обличчя товариша і не впізнавав його. Саме обличчя майже не змінилося: широкий некрасивий ніс з великими ніздрями, широкий лоб, карі очі без блиску, мужня нижня частина обличчя, велика голова — все таке, як було, і такий же він шепелявий, як у дитинстві. Незважаючи на дуже важке своє становище, Микола не міг не помітити Іванового хизування — рису, яку Микола помічав за ним змалку. Але не той він, цілком інший, і в чому різниця — важко сказати. В голові цієї не знайомої Миколі людини снуються якісь думки, в душі її борються обов'язок і дружба. Переважає, однак, почуття обов'язку: Іван Дума встає, відчиняє чомусь двері, немов хоче когось покликати, але під дверима нема нікого, надворі темно і тихо. Вертається і зачиняє за собою двері.

— Краще б ми не зустрічались, Миколо,— каже він, уникаючи погляду друга.— Я присягав нищити ворогів революції і Радянської влади.

- Що ж, ти й мене розстріляєш?
- Присягаючи, я не робив винятків.
- Ти що, жартуєш?

Які тут жарти? — шепелявить Іван.

Микола дивиться якийсь час на давнього товариша мовчки. Він приголомшений. Що зробило його таким інакшим, чужим?

— Не знав я, — каже він тихо, — що ти вже аж такий великий. І невже ти не знаєш мене?

— Колись знав, а тепер не знаю.

— Я такий, як був, — сказав Микола. — Ворогом ти не маєш підстав мене вважати.

— Тобто як? — здивувався Іван. — Тебе піймали із зброєю в руках?

— Це ще нічого не значить, — пояснив Микола. — Ти знаєш, як я прийшов сюди, як прийшли ті хлопці, що зараз у бараку? Ти так само прийшов би, коли б не втік своєчасно.

— Було б і тобі втікати.

— Чекай, я ще не скінчив. Ти добре знаєш, що раз уже людину включили в цю воєнну машину, з неї важко вирватись. Роль дезертира незавидна і небезпечна, це раз, а по-друге... — він продовжував м'якше, — перед нами, як і перед тобою колись, жеврів попереду вогник відродження нації, відродження країни...

— Якої? — перебив Іван.

— Як-то якої? Не розумію, чого ти хочеш?

— Буржуазної чи радянської?

Микола не знав зразу, що відповісти. Він подумав хвилину і сказав:

— Дозволь тобі пригадати: пам'ятаєш, як ми з тобою читали "Кобзаря" і мріяли про Україну? Ми тоді не розбирались, яка вона має бути. Ми мріяли про власну рідну землю, бо від сусідів, що загарбали її і зневажали нас, їх дітей, життя не ставало.

— Ми тоді не розбирались. Тепер не ті часи, — буркнув Іван таким тоном, наче соромився своїх колишніх дитячих мрій.

— Погоджуюсь, що тепер не ті часи, — сказав Микола, — але не всім бути зразу такими розумними, як ти.

Іван ворухнувся, хотів протестувати, але Микола не дав йому говорити.

— Чекай, — сказав він, — твоє життя склалось інакше, ніж моє. Тобі просто пощастило. Чому ж ти так непримиренно ставишся до мене?

— Ти мав час розібратись, не маленький і грамотніший за мене. Був час знайти вірну дорогу, по якій тобі йти.

— А ти певний, що твоя дорога вірна?

— Цілковито.

— Що ж, ти щасливий. Може, і я колись дійду до того, що й ти. Може, допоможеш?

— Я хотів тобі допомогти ще в лісничівці, ти не хотів. Тепер пізно.

— Пізно, значить?

— Так, пізно.

— Тоді розстрілюй! — спалахнув Микола.— Присягав, то й дотримуй присяги! Набридло переливати з пустого в порожнє.

У Миколі піднявся раптом глухий протест і ненависть. Оцей шепелявий Іван, якого його батько вивчив і у люди вивів, якого приймали і частували в його хаті, грозить йому смертю за те тільки, що він — офіцер. Він встав.

Іван сидів, опустивши голову.

— Чого сидиш? На, стріляй!

Дума сидів у такій же позі, мовчки; в його голові визрівала якась нова думка.

— Ось що,—сказав він, підводячи голову,—втікай! Микола не зрозумів.

— Втікай. Зараз ніч. Втікай!

— А ти мені пустиш кулю в спину?

— Я міг би це зробити і в вічі, — сказав гордо Іван.

— Ну, й стріляй!

— Не можу. Утікай, кажу останній раз. Утечеш — твоє щастя.

— А мої солдати? — спитав чомусь Микола.

— Вони вже не твої,— каже Іван.— Ми їх відпустимо по домах, але спершу трохи просвітливо їхні темні голови, які ви запаморочили. Вони вже проти нас воювати не будуть, а частина з них, без сумніву, пристане до нас добровільно.

— Чому мене не хочеш?

— Ти офіцер.

— Що за божевілья! Хіба в Червоній Армії нема офіцерів, ба генералів! Іване! Невже ти не розумієш, що для того, щоб перемогти, замало хоробрості й відваги, треба ще вміння, а цього вчать в школах, в академіях військових. У вашому генеральному штабі працюють колишні царські генерали — невже ти цього не знаєш?

— Не чув про таке.

— Ти міг і не чути, але це факт.

— Тоді це ще гірше для тебе,— зрозумів нарешті Іван.— Коли старі царські генерали перейшли на бік революції, пішли воювати за ідеї Леніна, ти, молодий, освічений і не капіталіст, а син трударя, учителя, мого учителя, якому я багато завдячую, пішов охороняти особу бандита, ката українських селян, слугу світової буржуазії Петлюру, пішов воювати проти нас?

— Я тобі вже сказав, як це сталось і яке моє до цього ставлення,— промовив Микола.

— Це мене не переконує. Коли б ти був чужий мені, я б тебе пустив у розхід, а так, прошу тебе, іди, втікай. Іди на захід, за два-три дні дійдеш до Галичини. Там ніяк не впорається недолуге командування з поляками, там ти ще потрібний. Поляки і досі тримають Львів. Іди! А по дорозі подумай, хто ти і з ким твоя дорога. Подумай добре. Можливо, що станеш явним ворогом, мстячи мені за те, що побував у моїх руках, а через мене і всій ідеї, і війську, в якому я служу, і партії. Твоя справа. Тоді ти ніщо, тоді тебе не шкода. А можливо, й ти, одумавшись, перейдеш на наш бік свідомо, добровільно, переконано. Коли це буде так, ми приймемо тебе, як брата. Іди!

Микола встав.

— Що ж, коли не можна інакше — піду... За мною не поженуться?

— Ні, обіцяю тобі. Гроші маєш які на дорогу?

— Маю.

— Не відібрали в тебе?

— Ні.

— Тут люди хороші, робітники цього заводу, Іди! Микола вийшов надвір. Було вже цілком темно. —

В бараку тихо гомоніли полонені, його учорашня сотня. Крізь вікна падало на подвір'я тьмяне світло самотньої лампочки. Під самим баракком лежали густі тіні.

7

Іван Дума мав повну рацію, коли говорив про недолуге командування галицької армії. Вже п'ятий місяць війська облягали Львів, а взяти його не наважувались. Мало того, облога велась так, що були вільні проходи в місто із сусідніх сіл, і польське населення носило нровіанти обложеному польському війську. На чолі армії стояв нерішучий і бездарний полководець, отаман Павленко. Він не знав Галичини, не знав українсько-польських стосунків у Галичині в мирний час, для нього, як і для Петлюри, страшні були не поляки, а більшовики. Не ризикуючи відкрито йти на зближення з поляками, щоб не наразитись на сильний протест з боку армії, бо це особисто для нього могло закінчитись дуже сумно, він просто саботував здобуття Львова. Допомігав йому в саботажі його офіційний помічник, полковник Мишковський, якого всі підозрювали у великих симпатіях до Польщі і його самого вважали поляком і зрадником, а тим не менше тримали на такому високому посту з якихось незрозумілих причин. Може, тут була явна зрада, а може, тільки косність і злочинна байдужість, гірша від зради. Про це, може, скаже колись історія.

На початку березня 1919 року у Львові, у ворожому стані, стався великий вибух воєнних снарядів. Хтось підпалив склад, і від вибухів здригалась земля, мов від тисячі громів, а чорні дими застеляли небо. У місті зчинилась паніка. Львів можна було взяти одним куренем, але Павленко не скористався з цієї нагоди, яку сама доля підсувала. Недарма поляки кричали з окопів, що для Павленка вони готують найвищий орден за таке прекрасне ведення війни.

Про ці події Микола не мав найменшого поняття,— від війська все це приховували. Але те, що він дістав змогу повернутися до Галичини, дарма що такою ціною, наповнювало його душу радістю. Одначе до Галичини було ще далеко. За плечима стояли партизани на чолі з Іваном Думою...

Іван Дума! Микола не може опам'ятатись від цієї просто дивовижної зустрічі. Хто міг коли подумати, що доля зіткне його з ним у такій надзвичайній, несподіваній і дуже неприємній ситуації. Микола здригається на саму згадку про неї. Адже про зустріч і те, що привело до цієї зустрічі, знатиме увесь світ. Адже Дума розповість колись про неї і про свою великодушність, вістка дійде до батьків, до Довгого, Могильниці, Острівця, Теремовлі... Хіба що не верне...

Думка про товариша дитячих забав не покидає ні на хвилину. Думати заважає бездоріжжя, по якому він іде і не може ніяк натрапити на дорогу, але він уперто думає про нього.

"Чом він говорив так грубо? — вдесьте питає себе.— Міг же прийняти мене сердечніше, роз'яснити, що я помиляюсь. Міг зробити це теплим словом, розкрити своє серце, і я пішов би за ним і, може, полюбив би ту ідею, за яку він воює. Може, вона сильніша за ідею самостійності? Адже за його ідею, за Радянську Україну борються українські робітники і селяни, що роззброїли його і сотню, за неї і той дядько, що накликав партизан, а він, певне, не один... Микола, нарешті, вийшов на дорогу і побіг з усіх сил, оглядаючись щораз. Але за ним ніхто не гнався, і далі він пішов уже звичайною ходою, не забуваючи, що по дорозі йти небезпечно. Самітна людина в такий пізній час мусила б звернути на себе увагу.

Коли минув перший страх і очі звикли до темряви, він побачив праворуч від себе наче чорну стіну, що тягнулась паралельно дороги, якою він ішов. Вирішив, що це ліс, і подався туди. Це був справді ліс. Заходить в нього не наважився, бо міг повибивати очі об галуззя кущів, що, напевно, росли здовж узлісся; отже, пішов вздовж лісу, прямуючи на захід, який відчував інстинктивно.

Дорога була важка; траплялись шматки дороги твердіші, це, певне, були торішні стерні, не зорані на зиму, а то й ріллі і озимі поля, по яких ходити було дуже важко, бо до чобіт налипали цілі груді землі; але він ішов і йшов.

Незабаром ліс скінчився, і він опинився на твердій дорозі, яку швидше намацав ногами, ніж знайшов, і подався по ній. Іти стало легше, проте втома відчувалась велика, кожушок видавався неймовірно важким, все тіло було вкрите потом, по обличчі він тік струмочка-, ми. Темрява поволі рідшала. Микола почав розрізняти вже бур'яни придорожні і саму дорогу. Розвиднялось. Став, витер з лица піт, оглянувся. Позаду понуро чорнів ліс, а праворуч від лісу, в тому місці, звідки він втік, сірів уже край неба. Там був схід, значить, він ішов правильно. Це додало енергії, і він жвавіше попрямував уперед. Тепер він міг уже спокійно подумати над тим, що трапилось. Думок про Івана ніяк не може позбутись, але тепер вони лагідніші, тепліші. Пригадалася остання зима перед революцією, коли Іван приходив на лісничівку. Він тоді вже ставив такі питання, на які Микола і зараз відповісти не може. Іван давно знає, з ким іти, і йде, упевнено йде до мети. Миколу беруть завидки і досада. Справді-бо, з ким же йти? З поляками, чи з Петлюрою, чи з більшовиками?

"З поляками зараз не може бути спільної дороги,— думає він,— З Петлюрою? З того часу, як він пізнав Петлюру особисто, бачив його армію і порядки в ній,— теж ні. Отже, з червоними?.."

— А галицька держава?! — майже вголос кричить він.— Може, вдасться вибороти її?

Серед таких думок не помітив, як розвиднілось, і побачив удалині село. Спершу подумав, чи не обійти село полями, але зразу залишив цю думку, бо був дуже втомлений, голодний і, нарешті, не спав уже другу ніч. А в такому стані далі йти було

неможливо. Незабаром він стукав уже в двері першої хати, у якій світилось, а з димаря йшов угору дим. У хаті застав стару жінку,— сиділа біля печі і чистила картоплю. У великій печі горів хмиз, і вогонь освітлював кімнату.

На привітання Миколи жінка підвела голову, глянула на гостя і не відповіла. Микола став, збентежений, не знаючи, що робити; подумав, що, може, господиня німа, але вона заговорила.

— Хто ти такий? — спитала, закінчивши оббирати картоплю і встаючи зі стільця.

Микола сказав, що військовополонений, що під кінець війни потрапив у полон і тепер вертає додому, за Збруч, до Галичини.

Жінка пильно глянула на гостя.

— Ти австріяк? — спитала, недовіжливо оглядаючи його з голови до ніг.

— Ні, тіточко, я українець, як і ви, живу зараз за Збручем.

— Австріяки вбили мого чоловіка,— сказала жінка, не слухаючи гостя.

— Австрії нема більше, її розбили і поділили поміж себе різні держави,— поспішив сказати Микола.

— Але мого чоловіка мені не вернуть,— зітхнула жінка, зайнята своєю думкою.

Микола замовк, не знаючи, що говорити. Його становище ускладнялось, і він уже вирішив було піти геть з цієї хати, коли жінка заговорила знов. Вона спитала, чого він від неї хоче.

— Хочу спочити, поїсти, за все заплачу і піду далі.

— Маму ще маєш? — спитала несподівано жінка.

— Маю ще, слава богу, і батька маю, і брата, і сестру.

— Селяни чи, може, з панів?

— Селяни,—збрехав Микола.

— Сідай, відпочивай, звариться картопля — поснідаєш,— уже іншим, лагідним тоном сказала жінка.

За сніданком Микола довідався, що господиня має дочку замужем у цьому селі і сина в Червоній Армії, у кавалерії Будьонного.

— Далеко звідси воює ваш син? — спитав Микола.

— Не знаю, де зараз, а був на Кубані. Господиня розповіла, що недалеко від їхнього села,

на цукроварні, робітники повстали проти Петлюри, що зброю дістали від Боженка, колишнього робітника, який зараз командує полком.

Жінка ця знала всі найважливіші події, і симпатії її були явно на боці червоних. Микола поступово дізнався, що в найближчих селах, куди йому доведеться проходити, ніяких військ нема і що аж недалеко від колишньої австрійської границі трапляються петлюрівські частини.

— На яке село мені йти, тітонько, щоб швидше добитись додому? — спитав прямо Микола.

Жінка подумала.

— Мабуть, на Нову Ушицю треба тобі, сину. Від Сніткова до Нової Ушиці буде

верстов двадцять п'ять, може, й з гаком, але невеликим.

Микола дізнався, що село, у якому він зараз, називається Снітків.

— Дорога туди добра?

— Вийдеш на шлях, а там шляхом і підеш.

Микола вирішив дочекатись вечора. За день він відпочив у теплій хаті, а як почало надворі смеркати, вирушив у дорогу.

До Нової Ушиці прийшов удосвіта. Як і в попередньому селі, зупинився відпочити у крайній хаті. Тут застав господаря і господиню, не старих ще і заможних людей. Настрої у господаря були інакші, ніж у господині в Сніткові. Він був на боці Центральної ради. Довідавшись, хто такий Микола, а Микола сказав про себе те саме, що говорив жінці на останньому постой, він дав йому найточніші відомості про події останніх днів і про розташування військ в найближчих селах.

— До Смотрича не буде ніяких військ, хіба б випадково загналась яка кавалерійська частина або тачанка Махна,— говорив він.— А в Смотричі ви вже можете застати петлюрівські війська.

Не чекаючи, поки смеркне, Микола рушив зразу по обіді в дорогу. До Миньковець прийшов уже вночі. Перші дві хати край села видались чомусь дуже непривітними. Вирішив попроситись у ту хату, де побачить господаря або господиню на подвір'ї.

Надворі було вже цілком темно, в хатах обабіч дороги світилось світло і скуповиливалось крізь шибки назовні; людей не було видно, можливо, вечеряли або й готувались спати; котра могла бути година, Микола не знав, бо годинника в нього забрали; орієнтуватись по зорях умів, але небо було вкрито хмарами. Уже жалкуючи, що таке задумав, — попроситись у ту хату, де застане господаря або господиню на подвір'ї,— побачив раптом жінку, що зачиняла ворота, біля яких він проходив. Було враження, що з воріт недавно хтось виїхав. І справді так було, бо Микола чув десь недалеко навіть гуркіт воза.

— Скажіть, будь ласка, чи не можна переночувати у вашій хаті? — спитав Микола, привітавшись.

— А ви хто такий будете? — спитала вона, спершись на ворота.

По голосу Микола догадався, що це була молода жінка. Обличчя він не бачив у темряві, але міг присягнути, що було воно якщо не гарне, то дуже принаadne. При світлі лампи в кімнаті він у цьому переконався. В неї було прекрасне, ніжне, виплекане личко і ясні, блакитні, пустотливі очі. Така ж пустотлива усмішка грала на її повних, ніби припухлих губах. Микола забув голос, задивившись на неї.

"Звідки взялась у селі така красуня?"

На ній була проста селянська одежа, вишивана сорочка облягала пишні круглі груди, проста спідниця приховувала її стрункий стан.

— Здалека йдете? — розбудив Миколу з задуми, в яку він поринув на мить, ніжний голос.

Микола стрепенувся. Справді-бо, прийшов перший раз у житті у цю гостинну хату, і зразу стільки грішних думок з'явилося у голові.

- Здалека, з російського полону,— сказав Микола.
- І куди? — спитала жінка, зітхнувши.
- Вертаюсь додому, за Збруч, до Галичини,— від. повів юнак.
- І ви воювали?
- Воював.
- Ви австріяк? — глянула недовірливо.
- Ні, я українець. А чому ви питаєте?
- Австріяки вбили мого чоловіка.

"Боже мій, що за нещастя? — подумав Микола.— Друга хата і друга вдова, бо чоловіків убили австрійці".

Микола став, розгубившись і не знаючи, що казати. Чи допоможе, коли буде доводити, що він не австрієць і не він убив?

Жінка заморгала очима, ніби збираючись заплакати, але не заплакала. Микола звівся, підійшов до неї, поклав руку на тепле округле плече:

- Бідненька. Ви, певне, дуже любили чоловіка?
- Любила,— сказала жінка.
- Як ваше ім'я?
- Настя.

— Яке гарне ім'я! Настя! Настуня,— повторив він, Микола нагнувся і поцілував жінку в лоб. Настя

відскочила. Микола злякався, думав, що образив, проте вона й не думала ображатись.

- Чого ж я стала? — сказала вона.— Ви голодні, втомлені...

Микола запевняв, що не голодний, але вона не слухала. З печі, де ще, видно, недавно топилося, вона витягнула гарячий борщ, налила в миску, і кімната враз наповнилась запахом смачної страви. Борщ був славний, і Микола враз спорожнив велику череп'яну миску. Просив до компанії Настю, але вона відмовилась, кажучи, що вже повечеряла. Стояла біля стола і приязно поглядала на свого молодого гостя.

Зразу по вечері лягли спати. Гостеві постелила господиня на широкому дерев'яному ліжку, а собі на лавці, але він нізащо не хотів лягати на ліжко. Ліг на лавці, хоч, як виянилось пізніше, ця постіль на лаві цілком була не потрібна.

Розбудила Настя. Вона давно вже встала, зварила сніданок, їй шкода було будити юнака, але мусила, бо лежати в ліжку довше було небезпечно.

- Вставай,— шептала вона, пестячи рукою його лице.

Микола прокинувся, не розуміючи, де він і що від нього хочуть. В першу мить йому видалось, що він удома і мати або сестра гладять його обличчя.

- Так спати хочеться,— запросився він. Настя тривожно подивилась у вікно.
- Не можна довше,— сказала вона ніжно,— чоловік скоро повернеться.

Микола, мов ошпарений, схопився з ліжка.

- Ти маєш чоловіка? Учора ти казала, що чоловік твій загинув на війні?

Настя похилила голову.

— Першого мого чоловіка, молодого, любимого, забили на війні, а цей — другий, старий, осоружний, ненавиджу я його.

Настя заплакала. Микола почав швидко одягатись.

— Де ж він. той твій другий?

— У млині. Вчора поїхав на ніч.

— То за ним ти зачиняла ворота, як я підійшов?

— За ним.

Поснідавши нашвидку, Микола зібрався в дорогу. В очах Настуні блиснула сльоза.

— Ідеш уже? — спитала, як рідного, близького.

— Піду, сама кажеш, що залишатись мені небезпечно. За себе не боюсь, — збрехав він, — а тебе мені шкода.

— Не кажи, він і для тебе небезпечний, — сказала молода жінка. — Відколи війна скінчилась, він з обрізом не розстається. Він злий і мстивий.

Помовчала хвилину.

— Не забувай мене, — попросила, жалібно скрививши личко.

— Ніколи, ніколи, до смерті тебе не забуду, — сказав Микола і, обнявши наспіх красуню, вийшов надвір. Настя не проводжала його, бо не хотілось, щоб люди бачили. А Микола пішов, не оглядаючись, щоб швидше минути село. По дорозі думав про те, що життя має багато несподіванок.

8

До Смотрича залишилось кілька кілометрів. Від Миньковець Микола йшов уже другий день, заночувавши ще раз, без пригод, у Дунаївцях. Всю дорогу супроводили його згадки про несподівану зустріч. Він згадував Оксану, порівнював її з Настєю, і образ Оксани затіняв Настю. Він докоряв собі, що зрадив Оксану, але зразу ж відганяв думку про зраду, як нісенітну, — його ж Ксеня жила з чоловіком, не міг же він вік бути вірним їй, чистим фізично все життя. Проте для неї він мав окремий куточок у серці.

Чим ближче до містечка, тим частіше стискалось воно, неначе передчуваючи якесь лихо. В Смотричі він ніколи не бував, не знав його розташування. Думав обійти місто, але згадав про ріку, і ця думка відпала; довелось би обходити дуже далеко, а потім перепливати ріку. На це він не міг зважитись, бо ріка навесні розлилась і перепливати її в одежі було б важко, та й вода в таку пору надто холодна, можна було простудитись. Вирішив пройти через місто, якого ще не було видно, але близькість його відчувалась. Назустріч проїжджали селянські підводи і військові двоколки, переїжджали поодиноці вершники не знаних Миколі військових петлюрівських частин. Всіх цих людей минав з тривогою в серці, але, на щастя, ніхто з них не розпитував його, куди йде і хто він.

Нарешті наблизився до лісу, який чорнів уже здалека. Вирішив йти краєм лісу, вздовж дороги, щоб не зустрічатись з людьми віч-на-віч, хто б вони не були.

У лісі було урочисто, тихо й прекрасно. Столітні дуби і ясені стояли непорушно, задивившись у безкраю блакить, позолочену призахідним сонцем. Вони росли вузькою смугою вздовж дороги, а далі стояв грабовий ліс з невеличкою домішкою берези і осики, характером насаджень цілком подібний до рідного Могильницького лісу, за

яким ніколи не переставав тужити Микола. Дерев тільки починали брунькувати, а на землі з-поміж торішнього коричневого листя почала вже показуватись довга зелена трава, круглі листочки копитеня, цвіли вже сині проліски, білі анемони, рожеві черевички, фіалки, пахло грибницею і терпким дубовим листям.

Відійшовши з півкілометра, Микола сів на пеньок відпочити. Звідси чудово бачив, що діялось на дорозі. Довгий час не було видно на ній нікого. Микола вийняв з кишені шматок хліба, купленого в Дунаївцях, і почав їсти, коли почув тупіт багатьох ніг. Виглянув уперед і побачив військо. Воно наближалось досить швидко. Такого роду війська, як це, Микола ще не бачив. Бійці були одягнені у довгі, до колін, сірі киреї, взуті в черевики і обмотки, як колись взувались жовніри в австрійській армії, в картузах на зразок військових

головних уборів російської царської піхоти. Микола здогадався, що це були сірожупанники. Ішло їх майже з півбатальйону, можливо, в тому напрямку, з якого прийшов він сам, можливо, що й проти тих самих частин, що полонили його і його сотню.

"Що з нею діється,— промайнуло в голові, — яка доля спіткала її?"

Не шкодував, що розв'язався з військом, бо не любив воєнщини. Але чи назавжди? Не вірилось. На світі робилось таке, що й кінця не видно.

За півбатальйоном йшов невеличкий обоз, а за обозом в колясці їхало два офіцери в таких же сірих киреях, тільки з ремнями через плече. Микола догадався, що це ремені до шаблє. З ними розмовляв, сидячи верхи на коні, третій офіцер з таким же ремнем і шаблею при боці. Наговорившись, він поскакав уперед і зайняв місце на чолі колони.

"Слава богу, що я з ними не зустрівся",— подумав юнак, коли військо відійшло і гуркіт обозу затих.

Але сидіти довше не було сенсу, раніше чи пізніше треба йти. Він встав і поплентався в бік Смотрича. Невеличкий ліс скінчився. Перед Миколою лежала сіра долина, а на обрії місто. Микола швидко збіг з гори і опинився на залізничній колії, яку треба було перейти, йдучи до міста. Недалеко від переходу стояв броньовик і ешелон з військом, що від'їжджало на якийсь фронт. Не затримуючись і не оглядаючись, він перебіг залізничне полотно і опинився в місті.

Тут уже скрізь було видно різні військові частини, але на нього, як і в дорозі, ніхто не звертав уваги, незважаючи на те, що він був дуже помітний, бо носив дублений кожушок, в яких в цю теплу пору ніхто вже не ходив, штани військового крою і картуз військового зразка, хоч і без жодних відзнак. Вій уже думав, що проскочить місто, але на мості через ріку затримав його вартовий. Він спитав перепустку, якої у Миколи не було і не могло бути, спитав документи, але і документів не було, бо їх забрав ще у попівській хаті партизан, який взяв його там у полон. Вартовий звелів іти вперед і, наставивши рушницю, повів до будки біля моста, здав його іншому солдатові, а той відвів Миколу в штаб полка.

Штаб містився в приміщенні міської думи — старому будинку серед міста. Тут було

шумно, гамірно, щоденна робота закінчувалась, з кімнат виходили офіцери, жінки офіцерів, зайняті в канцелярії штабу, сест-ри-жалібниці з червоними хрестиками на рукавах, і косинках, рядові солдати-вістові.

Йдучи мимо цих незнайомих, чужих людей, Микола почував себе гидко. Хто ж він властиво є? Від червоних він утік, ніби свої його заарештували і привели під конвоем сюди. Що його чекає далі, він також не знає. Коли й пустять тут, то що скаже командування галицької армії за втрату сотні, за його власний полон? Хто повірить, що він утік з полону? А може, він прийшов зі шпигунськими намірами? Відомо, що червоні розстрілюють білих офіцерів. Тут, у цій почекальні перед кабінетом начальника штабу, він почував себе так, ніби у чужому, ворожому штабі перед допитом.

— Ідіть і скажіть начальнику, що я офіцер української галицької армії і мене безпідставно ніхто не має права тримати як заарештованого.

Солдат, що його караулив, не відізвався ні словом, наче не до нього були сказані ці слова.

— Ви чули, що я сказав?

Солдат злегка усміхнувся, але знов не відповів. Микола схопився, щоб іти самому, але солдат штиком загородив йому дорогу.

На шум відчинились двері, і в них став якийсь старшина. Він кивнув Миколі головою і запросив до себе. Солдатові наказав чекати.

Кімната, в яку ввійшов Микола, була досить велика. Тут стояло кілька робочих столів і під стіною, що проти дверей,— великий письмовий стіл, певне, начальника штабу. В кімнаті, крім чергового слідчого офіцера, що запросив Миколу, не було більше нікого.

— З ким маю честь? — спитав слідчий. Микола назвав себе.

— Розповідайте про себе,— попросив слідчий.

Микола розказав усе, що з ним трапилось, від виходу з Рахнів Лісових з завданням, яке дістав від свого командира куреня, аж до полону і втечі з нього, за винятком того, що втекти допоміг йому його шкільний товариш і друг дитинства Іван Дума.

Черговий слідчий офіцер слухав оповідання уважно, час від часу роблячи якісь нотатки на аркуші паперу, що лежав перед ним.

Це була людина літ тридцяти п'яти — сорока, з пре-

красним густим темно-каштановим волоссям, що в першу чергу впадало у вічі; його карі очі мали сонний вигляд, по блідому, втомленому обличчю можна було догадуватись, що він не виспався. Під час оповідання Миколи він курих, глибоко затаючись димом.

— Яка частина взяла вас у полон? — спитав слідчий, коли Микола скінчив.

— Назви частини не знаю,— відповів Микола.— Це був, очевидно, партизанський загін. З вигляду це були робітники цукроварні.

На питання, скільки їх було, Микола теж не міг відповісти. Він сказав, що їх було чоловік тридцять, хоч фактично він їх бачив усього трьох, тобто тих, що застали його самого в попівській кухні. А хто брав у полон його сотню, він і не бачив. Сказати про те

він не хотів, бо його становище було таке скандальне, що про нього соромно було говорити.

— Нас продали селяни того села, де ми зупинились на відпочинок,— сказав Микола.

— Так, так, симпатії селян на боці червоних,— сказав старшина,— про це ми знаємо. Сьогодні ми послали загін солдатів ліквідувати групу, що засіла в заводі, але чи справиться з завданням наша експедиція,—важко сказати. Симпатії селян явно не на нашій боці,— повторив він ніби про себе. — В таких умовах воювати важко.

— Чого ж хочуть селяни, коли можна спитати? — промовив Микола.

— Землі! Чого ж треба мужикові? Але про це не може бути мови, ніхто даром свого добра не віддасть. Одначе це не належить до нашої теми,— промовив він по хвилині.— Нам треба в'яснити ваше особисте становище. Скажіть, будь ласка, з Кметем, вашим командиром куреня, ви вели коли-небудь розмови на політичні теми?

Микола задумався.

— Не пригадую,— сказав він.— Я знаю його дуже мало.

— А ви пригадайте.

— Раз єдиний, перед виступом із Жмеринки, я був у нього вдома в службових справах, але нічого такого, що б залишилось у пам'яті, ми не говорили.

— Ви знали, що він співчуває червоним? — спитав старшина.

— Не знав. Принаймні від нього не чув.

— Але говорили про це ваші товариші?

— Мало що можуть люди говорити! Доказів не було.

— Тоді, коли ви у нього були, він не говорив вам про свої плани? Пригадайте.

— Він говорив про якусь важливу ідею, яку він має в своїй голові,— пригадав Микола,— але що це була за ідея — не сказав, хоч я і допитувався.

— Бачите, пригадали,— сказав задоволено старшина.— Оце ми зараз і запишемо.

Микола стрепенувся. Ця заява старшини його неприємно вразила.

— Навіщо ж писати? — сказав він, шкодуючи, що непотрібно виказав те, чого можна було не говорити і що може пошкодити Кметеві.

— Навіщо писати? — перепитав старшина,— Як же ви хотіли? Ми не знаємо, хто ви і що ви... Тепер з вашого оповідання ми бачимо, що ви справді старшина галицької армії і з окремого куреня, що мав безпосереднє завдання охороняти головного отамана Петлюру. Чому вас вислали зі Жмеринки, тобто ваш курінь, а не вас особисто,— я не знаю. А того, що ви сказали про Кметя, про його ідею,— він наголосив останнє слово,— не жалкуйте, йому вже не пошкодить.

— Чому? — здивувався Микола.

— Чому? — усміхнувся старшина.— Давайте спершу запишемо те, що ви сказали.

— Це, значить, слідство? — спитав Микола.

— Коли вже хочете уточнити цю процедуру, то слідство. Закурюйте, я швидко напишу,— сказав він, вмочаючи перо в чорнило.— Для вас буде краще те, що ви сказали.

— Що саме?

— Ну, хоч би про цю ідею. Це може урятувати від великих неприємностей.

Микола не знав, що й сказати.

Слідчий писав довго. Миколі надокучило чекати. Він уже бозна-що передумав, накурився" до одуріння, бо, крім хвилювання, був ще й голодний.

Нарешті слідчий підняв голову від паперів.

— Ось і закінчили,— сказав він.— Читати, чи ви самі прочитаєте? — спитав.

Микола попросив прочитати.

В протоколі не було нічого нового, але згадка про якусь ідею, яку мав Кметь у розмові з Гаєвським у своєму помешканні перед від'їздом із Жмеринки, була підкреслена.

— Навіщо ви наголошуєте на тій розмові, тій ідеї? Треба було написати, що Кметь був тоді п'яний. Він взагалі пив часто і багато, хоч п'янів рідко.

— Це вашому Кметеві не допоможе і не зашкодить,— сказав слідчий загадковим тоном.

Миколу злякали ці слова.

— Скажіть, ради бога, не мучте,— попросив він.— Ви обіцяли сказати, як напишете.

— Скажу вам, хоч не повинен би як слідчий говорити. Ви мені обіцяйте, що там, де вас ще не раз, певне, будуть допитувати, ви не скажете, що я вам говорив.

— Даю вам слово честі.

— Справа в тому, що Кметя вашого розстріляли,— сказав слідчий.

Микола, смертельно блідий, відкинувся на спинку стільця.

— Що з вами? — спитав слідчий. Микола поволі підвівся.

— Ваша звістка жахлива. За що його вбили? Він пройшов усю війну, був хоробрим солдатом і офіцером, зараз він воював за волю України. Хто ж його вбив і за що?

— Справа ось у чому,— почав слідчий. — Кметь хотів заарештувати головного отамана Петлюру і весь його штаб, прорватись на північ і злучитись з першим, який зустрінеться по дорозі, загоном Щорса. Зі своєю ідеєю він довірився, може, й у п'яному стані, бо й ви кажете, що він випивав, своєму начальникові штабу Попенкові, не знаючи того, що Попенко — представник контррозвідки, спеціально присланий, щоб слідкувати за отаманом куреня Кметем. Тепер розумієте, що то була за "ідея".

— Як же він міг це зробити, не виїжджаючи в Рах-нів? Це, певно, провокація Попенка?

— Видно, були й докази, коли розстріляли.

— А що ж з військом?

— Курінь розформовано, офіцерів заарештовано, а солдати порозсовувані в різні частини.

— Офіцерів заарештовано? — вирячив очі Микола.

— Так.

Микола уявив собі страшну картину страти Кметя, маленького, некрасивого, уявив здивування товаришів, коли їх арештовано. Він знав прекрасно Михайла, його натуру,

не здатну на акцію, в якій він ніби мав брати участь, і раптом згадав про себе. Досі він не уявляв, що це і його стосується, що і його можуть обвинувачувати в зраді, в причетності до змови, за яку постраждав Кметь. Йому стало душно. Він чує, як голосно пульсує кров.

— Скажіть,— питає несміливо,— а що зі мною буде? Він дивиться запитливим поглядом на слідчого, але

той опустил очі, бавиться олівцем і не відповідає.

— Ви можете відповісти? — перепитує Микола.

Слідчий піднімає голову. Лице його бліде і ще гірше стомлене. Таке враження, що йому страшно все набридло: і війна, і робота, і цей юнак, що сидить перед ним. Він певний, що Микола ні в чому не винний, але йому хочеться глибше дошукуватись істини, і він зробить так, щоб самому не потрапити в біду. Вій каже:

— Сьогодні ви переночуєте на гауптвахті, а завтра ми вас відправимо до Тернополя, в штаб вашої бригади.

— Ви мене заарештуєте? — питає Микола. Слідчий ледве помітно усміхається.

— Ми вас тільки затримаємо,— каже він заспокійливо,— і не можемо інакше, маємо розпорядження.

— Не розумію,— перебиває Микола.— А коли б я пішов не через Смотрич або, нарешті, не через міст, а вброд, і мене б не затримав вартовий, що б тоді було? Я ж вам сам потрапив у руки, а коли б не те...

— Вас затримали б у іншому місці,— сказав слідчий.— Є циркулярне розпорядження затримувати всіх дезертирів і інших осіб окремого галицького куреня, а про Кметя надруковано в газетах, щоб справа ця набрала відповідного розголосу. Коли б ви не потрапили мені в руки, я мав би тільки менше роботи, а так, бачите, і вас мучу, і себе. А тепер вам треба спочити.

— На гауптвахті? — спитав Микола.

— На жаль, так.

— Я ще не засуджений, як же мене, офіцера, буде вести під конвоєм солдат?

— Він не поведе вас, а буде іти поруч, покаже вам дорогу. Я відвів би вас сам, але не маю часу. Ви вже і не гнівайтесь. Бажаю вам усього хорошого,— додав він, йростягаючи руку Миколі.

Наступного дня, приблизно в таку саму пору, Микола стояв перед другим слідчим в штабі корпусу в Тернополі. Після допиту його відправлено в тюрму..

9

Минав місяць, як Миколу посаджено в тюрму, а кінця слідства не видно було. Груді розпирала злоба проти цього безпорадного, недолугого галицького уряду, проти його політики, що вела країну до повної катастрофи. Про існування самостійної української держави, про яку мріяв Микола з дитинства, не могло бути й мови. З заходу натискали поляки, простягаючи руки на всю Галичину, мріючи, звичайно, про Польщу "від моря до моря", зі сходу — Д сні кіп і ціла зграя білих генералів шматували тіло України, не поступалась і Директорія з її авантюристом Петлюрою. Армія ж, що несла землю і волю

народу, змученому війною, голодом і багаторічною розрухою,— Червона Армія була аж на півночі України.

"Чому б нам не об'єднатись з Червоною Армією і не дати відсіч усім ворогам?" — думав Микола. Після зустрічі з Іваном Думою він багато передумав. Прикро було, що Іван швидше від нього зрозумів цю істину, до якої він, Микола, доходив так довго, так тяжко, так болісно. Іван казав, що, тільки об'єднавшись з Червоною Армією, з народом російським, який породив цю армію, можна вибороти Україну. Це були, звичайно, не його, не Іванові, ідеї, але він швидше від Миколи засвоїв їх і за них боровся. Він пригадує, як змінився Іван, його друг шепелявий, як виріс за ті два роки, як змужнів, скільки відваги було в нього, хоробрості.

В галицькій армії велась пропаганда проти червоних. Солдатів лякали, що червоні не беруть в полон, що полоненим вирізують погони на голому тілі, а потім убивають. Микола не вірив у подібні розповіді, а потрапивши в полон, і сам переконався, що всі ті чутки брехливі.

Деся на початку червня Миколу випустили з тюрми. Слідство виявило, що він не був у змові з Кметем. Прийшовши в штаб, де мав одержати нове призначення почув сумні новини: польські війська прорвали лінію оборони українських військ між Самбором і Щирцем і рвалися на схід. У штабі панувала розгубленість, занепадницький настрій.

Миколу призначено командиром сотні, що стояла в Зборові. Це була сотня новомобілізованих молодих солдатів, погано вишколених і неохочих воювати. Це він почув від молодих офіцерів, що були у курсі всіх штабних новин. Там почув Микола невтішну вістку, що в армії майже нема ні патронів, ні снарядів.

В Зборові Микола познайомився з новими товаришами батальйону, в який входила його сотня. Командиром батальйону був старший лейтенант колишньої австрійської армії, на прізвище Владика, командирами двох сотень — батальйон складався із трьох піхотних сотень — Онофер, з тернопільських міщан, яких називали тоді чомусь "кавунами", і Чорномаз, родом із якогось села під Бережанами. Обидва вони служили, як і Микола, в австрійській армії, але довше, ніж він, брали участь у боях і мали австрійські бойові заслуги, яких він не мав.

Зустріли товариші Миколу холодно, якщо не вороже. Звістка про те, що він був у полоні у червоних, дійшла до них, і йому не довіряли. Можливо, що до батальйону прийшло попередження, щоб за ним стежити. Інакше, зрештою, не можна було пояснити, звідки в батальйоні знали про це ще до його приходу.

Найсимпатичнішим був командир батальйону Владика. Це був далеко не старий ще, може, тридцятилітній чоловік, але якийсь потріпаний і цілковито лисий. Щоб замаскувати лисину, він голив голову, і тому важко було вгадати, якого кольору були рештки його волосся. Судячи по бурого кольору очей і рудих волосках на руках, він був темний блондин з рудуватим відтінком. Росту був вище середнього, кремезний, але в ньому не відчувалось сили. Він багато курив і, як Микола потім довідався, часто заглядав до чарки. У першій розмові з Миколою сам на сам він випитував Миколу про

його родинний стан, цікавився, хто його батько й мати, чи має братів, сестер, яку закінчив школу, в якому полку служив в австрійській армії; згадали Єгерндорф, де і Владика вчився, згадали ті місця, де бувають військові, і обидва весело посміялись. Ні одним словом батальйонний не натякнув на полон Миколи, але вів розмову так, що Микола сам розповів про нього.

— Чого ви тікали з полону? — спитав Владика.

Микола сказав, що більшовики розстрілюють офіцерів, тому й втік.

Заперечив Владика:

— Не може того бути. Ви думаєте, що Червона Армія без офіцерів воює? Помиляєтесь. Так могли б воювати невеликі партизанські загони, а не армія. Своїх офіцерів вони не мали часу виховати, отже, воюють, а радше — командують у них старі офіцери колишньої царської армії.

Не подібним до Владика був командир першої сотні чотар Онофер. Він, як і Владика і Микола, закінчив гімназію у Тернополі, хоч набагато раніше від Миколи. Хотів поступити на теологію, але його з якихось причин не прийняли, отже, записався на юридичний факультет і вже до війни вважався вічним студентом. Це була особлива категорія студентів. Перш за все вони мешкали не в місті, де був університет, бо на це треба було відповідних коштів, а вдома. В університет вони записувались, одержували студентський квиток, залікові книжки, верталися на село до домів і сиділи на шиї батьків, або вчили попівських дітей і залицались до попівських дочок, або, в кращому випадку, працювали на якихось невеличких посадах. Пильніші з них підготовлялись до екзаменів і час від часу їздили складати їх. Відбувалось це поволі, роками. А були й такі, що зовсім іспитів не складали, а тільки рахувались студентами. Оті останні й називались "вічними студентами". До таких належав і Онофер. Це був понурий, маломовний сухар, садист; він носив на носі пенсне, а в руках палицю, грубу, черешневу, із загнутою ручкою. Нею він бив солдатів. І це було у той час, коли биття солдатів не практикувалось уже в жодній європейській армії; він лупцював солдатів за всякі, навіть дрібні, провини. Миколі оповідали, що незадовго до його приходу до батальйону в Зборові Онофер знайшов в одному селі на горіщі старої хатини дезертира, стягнув його на землю і на тому ж подвір'ї побив мало не до смерті. Він поламав дезертирові руки, ребра. Нещасного, зомлілого після цього знущання, відвезли прямо до шпиталю, а Онофер одержав похвалу в наказі. Це був недолюдок, ненависний солдатам, які тільки чекали, щоб на фронті розплатитись з ним.

Третій офіцер, з яким познайомився Гаєвський і з ким хоч і недовго, а все ж довелось служити в одному курені під командою Владика, був цілком не подібний до двох перших. Прізвище його було Чорномаз. Учився він колись у Кракові, де його батько служив акцизним чиновником. Перед самою війною приїхав з батьками у Східну Галичину і вступив в університет у Львові, але вчитись не довелось через війну. Говорив українською мовою з польським акцентом (букву "л" вимовляв як "в"), з нього посміювались, через те він не водився з товаришами, жив замкнуто, на постоях шукав собі окремої квартири, не пив і не грав у карти. Його замкнутість викликала балачки і

пересуди, на які він наче і не звертав уваги, хоч знав про них. Він був високого росту і фізично сильний, що не в'язалось з його тонким, майже бабським голосом і незарослим лицем, що теж викликало посмішки і жарти товаришів. Та й солдати посміхались нишком зі свого командира, але не зло, бо для солдатів своєї сотні він був приятелем і братом, і солдати широко любили його.

Познайомившись з офіцерами, Микола пішов знайомитись із сотнею і відразу підготовляти її до нового наступу, що мав початись па лінії Чортків — Бережани — Золочів. Це була одчайдушна витівка, в користь якої ніхто не вірив. Поляки значно переважали силами, а ще важливішим було те, що українці не мали ні патронів, ні снарядів. У сотні, яка нараховувала заледве вісімдесят чоловік, було всього чотири підофіцери, серед яких запам'ятовувався чорний, мов циган, Дорош, колишній капрал австрійської армії, і колишній фельдфебель Захарчук, гуцул із Криворівні, що носив тепер звання булавного, старшого десятника. Цей досвідчений і загартований в боях солдат став відразу правою рукою Миколи; він дав йому характеристику особового складу сотні.

— Мой, та це хлопчаки! — говорив він. — Старих солдатів по два-три в кожному взводі. Воювати нема з ким. Нема і з чим, — додав він по хвилині. — Ви знаєте, що патронів нема? З двадцятьма патронами в патронташах солдат іде в наступ. А в тих усе є. їм помагає Франція і Англія.

— Знаю, — кивнув Гаєвський. — Галлер іде з добірним військом, оснащеним новою технікою і гарматами. Але нам треба триматись, друже. Не можна віддавати так легко рідної землі ворогам. Хіба не досить нам тих безправств, не досить поневіряння під чужими порогами? Невже наш народ, великий роботящий народ, ніколи не буде господарем своєї власної землі, скажіть, Захарчук?

У Миколи сльози виступили на очах. Він тримав Захарчука за плече і питав його, неначе цей селянин у військовій одежі міг би йому дати відповідь на таке питання.

Захарчук похилив голову.

— Це ще не все, пане чотар, що вороги сунуть на нашу землю, — сказав він підбадьорливо. — Ще й до нас обернеться щастя. Ще так не буде, як вони хочуть. Я тільки одного не знаю, — додав він, понизивши голос, — чому нам звідси, зі сходу, не помагають?

— Хто нам допоможе, Директорія? — промовив з болем Гаєвський. — Вона чекає від нас допомоги! Від теперішньої влади па великій Україні нам нічого сподіватись. Та це... — він хотів було сказати, що це й не влада, а якесь непорозуміння, але не сказав. Недавнє перебування в тюрмі навчило його обережності.

10

Восьмого червня вранці прийшла звістка, що "уряд" ЗУНР розпущено і замість нього проголошено диктатуру. Над безталанною країною нависла катастрофа. Диктатором призначено мало кому відомого, запеклого націоналіста Євгена Петрушевича. Цю вістку ствердив наказ по армії, прочитаний вранці в усіх військових частинах. В цьому ж наказі оголошено, що диктатор усунув Павленка і Курмановича з

їх постів і начальним вождем призначив генерала колишньої царської армії Грекова, начальником штабу підполковника Штіпріп-Тернова... Всі сподівались найближчим часом наступу на всій лінії фронту. Начальна команда галицької армії на чолі з генералом Трековим переїхала в Бучач і зайняла будинок гімназії. Територія маріонеткової держави ЗУНР звужувалась з кожним днем.

Після щоденних виснажливих занять із солдатами своєї сотні Микола заходив у штаб спитати, чи не було нових наказів або пошти. Він давно чомусь не мав звістки з дому, і це його дуже турбувало. Тепер він уже не мав надії зустрітись зі своїми рідними. Утікаючи з полону, він обов'язково хотів забігти до хати хоч на один день, та смотрицький арешт переплутав усі його плани. Замість додому — потрапив у тюрму, і більше ніж на місяць. Тепер уже про поїздку додому не було й мови. Микола не вірив в успіх наступу, що мав початися з дня на день. Чого можна було чекати від наступу, коли патронів не було, щоб тримати фронт? Це була проста затримка ворога, поки всі цінності не будуть перевезені за Збруч, поки не закінчиться евакуація тієї частини Західної України, що ще не була зайнята поляками, поки тил не опиниться в безпечному місці.

— Нема для вас нічого, пане Гаєвський,— сказала ї сьогодні друкарка Галя.

— Дуже жаль,— промовив Микола.— Давно вже не маю звістки з дому.

— Посидьте трохи,— попросила дівчина, бачачи, що хлопець збирається відходити.

Микола хотів уже було сісти, коли ввійшов вістовий і повідомив, що на нього хтось чекає надворі.

— Чоловік чи жінка? — спитав Гаєвський.

— Сестра-жалібниця, пане чотар,— доповів солдат.

— Певне, дружина,— зауважила Галя.

— Я нежонатий. Вибачте! — кивнув Микола і вибіг з канцелярії.

Недалеко, попід деревами, що росли вздовж вулиці, проходила якась жінка у формі сестри-жалібниці, формі, запозиченій у старої царської армії. В сірій сукенці, з червоним хрестом на лівому рукаві і маленьким червоним хрестиком на білій косинці, з невеличким чемоданчиком у руці, нервово ходила ця жінка вперед і назад.

"Хто б це міг бути?" — подумав Микола.

Він швидко збіг зі сходів і подався до незнайомої. Як тільки жінка повернулась до нього, він пізнав її по очах волошкових і сонячній усмішці.

— Поля! — крикнув він радісно. — Звідки ви тут? — Йому хотілось обняти дівчину, поцілувати тут же, на вулиці, хоч він був з нею дуже мало знайомий; коротенький, невинний флірт не давав йому права виявляти так палко свої почуття, та ще й на вулиці.— Ви надовго до нас? Де ви зупинились?

— Від цього треба починати,— сказала дівчина, тиснувши руку юнакові.— Я тільки-но приїхала і повинна була зразу зголоситись у штабі, але, знаючи, що ви тут, вирішила спочатку побачитись з вами... а тоді вже — в штаб. Так хотілось з вами побачитись...

*— Хотіла побачитись, добра моя,— мовив Микола, заглядаючи в її очі.

— Хотіла, дуже хотіла, особливо після того вечора, що мав такі сумні наслідки для

вас, та й, мабуть, для всього нашого куреня. Хотіла бачити вас за всяку ціну. Спочатку подумала, що вже не побачимось ніколи. Це було тоді, коли дійшла до нас чутка, що ви потрапили в полон до червоних. Тоді й почалась трагедія нашого куреня.

— Ви помешкання не маєте. Може, до мене завітаєте? Я мешкаю в кімнаті сам, коли це вас не бентежить.

— Та боже збав,— перебила дівчина.— Тепер не такі часи, щоб думати, що зручно, а що незручно. Ходім, щоб тільки не дуже далеко, бо я втомилась страшно.

— Ні, цілком близько.

Микола взяв Полин чемоданчик, і вони пішли.

Гаєвський займав кімнату з верандою у місцевого капіталіста-єврея, який сам запросив Миколу, зустрівши якось на вулиці, бо заради власної безпеки йому хотілось мати офіцера у себе на квартирі.

— Як тут у вас гарно,— промовила захоплено Поля, увійшовши в кімнату. Вона господарським оком окинула всю обстановку.

— Гарно, та не наше,— сказав Микола.— Усюди ми тільки гості.

— Примусові,—додала дівчина.

— Спершу вам треба помитись, так? — спитав Гаєвський.

— О так, якщо ласка.

Микола побіг і за хвилину приніс відро води, велику білу миску, чистий рушник і мило.

— Умивайтесь тут, на веранді,— сказав він.— Брудну воду зливайте в це відро, що стоїть у кутку. Ніхто вам заважати не буде, я побіжу на хвилину до крамниці.

Поки Поля вмивалась, Микола приніс з міста покупки. Тут була шинка, ковбаса, свіжа булка, масло, вино і шоколад.

Все це добро він розклав на столі.

Поля не дала себе довго просити,— вона була голодна. За їжею вона розповідала про долю куреня і його командира Кметя після того, як стало відомо, що Микола потрапив у полон.

— Як ви знаєте, Кметь багато пив, і особливо після того вечора.

— Я маю рацію, коли говорив, що він вас ревнує? — спитав Микола.

— Ясно. Спочатку я не знала про це, що він... що я йому подобалась. А потім це стало моєю мукою. Він почав залицятись ще у вагоні. Я все сприймала за жарт, а потім побачила... Але не про це тепер мова. Коли йому доповіли, що ваша сотня і ви в полоні, він спитав: "У кого, у червоних?" Йому підтвердили. "Тоді він молодець",— каже Кметь. "Як це розуміти?" — питає Попенко. "Дуже просто. Хай дівчина вийде, і я скажу". Я вийшла і стала під дверима: занадто цікаво було, не могла втриматись. Чую, він каже: "Нам усім треба переходити до червоних, он що. Це єдина влада, яка бореться за щастя народу, яка має перед собою мету і майбутнє. Директорія, а особливо Петлюра, це все просто ляльки. Петлюру я бачив у Жмеринці і переконався, що у нього таланту військового менше, ніж у нашого фельдфебеля. Давай махнемо у Жмеринку, заарештуємо Петлюру і підемо в партизани, доки не з'єднаємось з якимось червоним

загоном..."

— Що ж на це Попенко? — спитав Микола.

— Попенко зразу так розгубився, що в першу хвилину не знав, що сказати. Він здобувся тільки на те, що порадив курінному виспатись. Той послухав, а Попенко тим часом вислав телеграму до штабу, звідти прискакав ескадрон чорпошличників, нашого Кметя посадили на його ж коняку, взяли поміж себе і поскакали назад, а куреневі прийшов наказ під командою Попенка вертатися до Жмеринки. Ми й вернулися.

— Що ж далі?

— А далі ви знаєте: офіцерів поарештовували, рештки куреня розформували, порозпихали по різних петлюрівських частинах, з яких вони й повтікали додому.

— Михайла і Хому теж посадили? — запитав Микола.

— Так. Я навіть бачила, як їх вели. Хома йшов блідий, як труп, а Михайло нічого, усміхався. Проте їх недовго тримали, може, з тиждень, а потім відправили сюди, до Галичини. Вони десь зараз тут, на якійсь частині фронту.

— Випиймо за їх здоров'я! — запропонував Микола, піднімаючи чарку.

"— За їх здоров'я,— промовила Поля.

— І ще знаєш за що? За нашу дружбу. Давай перейдемо на "ти", добре, Полю?

— З приємністю, — погодилась дівчина.— А головне, за що я хочу випити, — за нашу зустріч, за цей мій сьогоднішній щасливий день,— вона випила ковток вина.— Не знаю, чи буде ще такий день у моєму житті,— продовжувала Поля сумно.— Сьогодні я в гостях у тебе, а завтра вранці треба зголоситись у штаб, і кудись пошлють. Ти, мабуть, також недовго тут посидиш. Твій курінь в резерві зараз, але ти знаєш, які у нас сили на фронті. Резерви довго не тримаються в тилу. Та й що це за тил? Завтра, певне, розлучимось і, може, надовго. Моє серце віщує, що надовго.

— Чому ти так думаєш, Полю? Війна скоро скінчиться.

— Не говори того, у що сам не віриш. Де вона може скоро скінчитись! Нас женуть з клаптика нашої рідної землі, на Україні розруха. Хіба це може скоро скінчитись? І свого клаптика ми не можемо ворогам віддати, за нього ще треба буде боротись, і довго. Я це почала ось для чого...

Поля надпила знов ковток вина, подумала.

— Я хочу сказати, що ти, певне, осуджуєш мене.

— Чому? — перебив Микола,— Я не розумію тебе.

— Бачиш... Я прийшла до тебе сама, непростена і несподівана; так порядні дівчата не роблять. Чоловіки не люблять таких, я знаю. Коли б я була грішною, я б не говорила такого, ти і не повірив би, але зараз ти повинен мені вірити. Я полюбила тебе тоді, коли перший раз побачила, шукала тебе, знайшла, і я щаслива. Ти, звичайно, не встиг полюбити мене і, певне, ніколи й не думав про мене. Та до того ж ти ще такий молодий, зустрінеш, може, кого, полюбиш. Щоб не проклинав мене.

— Що ти, мила,— перебив дівчину Микола.— Ніколи в житті я не забуду ні цього дня, ні твоїх слів. Коли мені суджено жити — я знайду тебе.

— Не обіцяй,— перебила Поля,— щоб перед собою соромно колись не було. Щодо

мене ти не маєш жодних зобов'язань, а далі тобі підкаже твоє серце, що робити. Але годі про це. Я трохи приберу у хаті, тут, видно, давно не було жіночої руки.

— Не було.

— Воно й видно.

Микола стежив за спритними руками Полі, і серце його наповнювалось неймовірною ніжністю до цієї жінки, що ще вчора була йому чужою, а сьогодні, як йому здавалось, стала рідною і близькою.

11

Хтось уперто, щораз голосніше стукав у вікно веранди, де спав Микола. Він чув ці стуки крізь сон, але не міг прокинутись. Як добрі давні друзі, вони з Полею всю ніч проговорили і розійшлись до сну перед самим ранком. Від стуку у вікно дівчина зразу прокинулась, але і вона спросоння не могла розібрати, в чому справа. В кімнаті було темно, крізь шпари в жалюзі пробивалось каламутне світло червненого безсонячного ранку. По добрій хвилині пригадала нарешті, де вона. Схопившись з ліжка, постукала до дверей.

— Що трапилось? — почувся сонний голос з веранди.

— Хтось стукає у вікно, і так настирливо. Щось важливе, певне, — промовила дівчина. Знов стук у вікно і голос знадвору:

— Пане чотар, вставайте! Микола підійшов до вікна.

— Що трапилось?

Під вікном стояв вістовий Перхалюк.

— Вас викликають негайно в штаб куреня! Микола відчинив вікно. Він ще перебував у владі

сну, не міг як слід опам'ятатись. У веранду увірвалось холодне ранкове повітря. Небо було затягнуте хмарами, моросив тихенький дощик. Свіже повітря зразу здмухнуло з нього рештки сну.

— Говоріть ясно, що сталося? — спитав він, пригладжуючи рукою розпатлане волосся.

— Курінь готовий уже до походу.

— Куди?

— На позицію.

Зловісним холодом повіяло від цих слів.

— Чому ж раніше не розбудили?

— В сутінках не міг знайти вашого помешкання.

— Ще б пак, Зборів таке велике місто! Ідіть і скажіть, що зараз прийду.

— Більше не заснете?

— Та ні, ідіть уже!

Микола швидко почав одягатись, а через п'ятнадцять хвилин, з рюкзаком у руці, прощався з Полею. Вона хотіла проводити його до штабу, але він заперечив.

— Не треба. Не треба, щоб сквернословили злі язики. Прощай, мій друже!

Він обняв її і поцілував ніжно, як сестру. Поля тихенько плакала.

— Не плач, не забувай,— шептав він.— І ще одно прошу тебе: іди з армії, вертай додому. Не вештайся по тих фронтах, штабах, шпиталях. Чуєш?

— Чую.

— Не забудеш мене?

— Ніколи.

Микола обняв ще раз дівчину і побіг.

Курінь уже стояв, вишикуваний у повному бойовому порядку. Кінь для курінного, прив'язаний до штахет, нетерпляче гриз вудила. Онофер і Чорномаз походжали коло своїх сотень. Миколину сотню вишикував булавний Захарчук. Микола привітався з сотнею, Захарчуком і офіцерами. Чорномаз відповів йому ввічливо, Онофер ледве кивнув головою. Понурий, як цей ранок, надутий, він ходив перед сотнею, спираючись на свою знамениту палицю.

Командування УГА на чолі з новопризначеним начальним вождем генералом Трековим виробило план останнього наступу в Галичині на фронті Чортків — Бережани — Золочів. Після весняної реорганізації українська галицька армія складалась із трьох корпусів, утворених із чотирьох бригад. При кожному корпусі стояв полк артилерії, сотня кінноти і саперів. Армія налічувала в той час біля ста тисяч штиків. Вся ця сила була кинута в наступ і добилась деякої перемоги, хоч і з великими втратами. Частина корпусу, що стояла під Золочевом, втратила майже повністю один курінь, і тому куреневі Владики, що стояв у резерві, було наказано негайно виступити зі Зборова і зайняти позицію в районі Поморян над невеличкою річкою — правим притоком Золотої Липи.

Пройшовши п'ятнадцять кілометрів, курінь зупинився в ліску, де мав дістати сніданок і обід заразом, бо вийшли у похід не снідавши, і мав просидіти до вечора, щоб уночі зайняти окопи вздовж річки.

Солдати розташувались окремими сотнями і сіли спочивати, кухарі ж зразу заходились рубати дрова, збирати хмиз, і скоро із трьох димарів похідних кухонь пішов угору, насилу пробиваючись крізь густу мряку, сизий дим. У сотнях хто тихо перекидався з товаришем словами, хто лежав на землі, розгорнувши вогке листя, хто перезувався, обім'явши в руках брудні, смердючі, шкарубкі онучі.

Недалеко від кухні, на двох пеньках, сиділи два старі солдати — земляки. Це були вже літні люди. Один з них був колишній побережник Байраковський зі Зне-сіння, а другий простий малоземельний селянин з того ж села Осінчук. Курили і розмовляли. Згадували старі мирні часи, своїх рідних, знайомих, рідні хати, за якими дуже тужили. Наговорившись про своє домашнє, заговорили про політику.

— Що воно, куме, за диктатор? Що таке слово означає? — спитав Осінчук.

Байраковський вичекав хвилину, послинив цигарку, що розклеювалась, і, затагнувшись димом, сказав:

— Це такий чоловік, якому дано безграничну владу. Це я не від себе вам кажу, таке пояснення дав мені наш чотар.

— І вбити може такий диктатор? — спитав недовірливо Осінчук.

— Ще питаєте! Захоче — і вб'є. Ні мене, ні вас питати не буде.

— То так, як в Росії був цар, що мав таку владу?

— Подібне до того. Осінчук задумався.

— Чого ж то так,— спитав він по хвилині,— там царя скинули, а в нас ніби такого поставили?

— Треба буде спитати чотаря. Не можу вам на це мудро відповісти.

На позиції бухали раз у раз гармати, десь цілком близько чути було вибухи снарядів. За кожним пострілом з гармати, за кожним вибухом молоді солдати, що перший раз ішли на позицію, піднімали голови і тривожно поглядали в той бік, звідки линули страшні звуки.

— Чомусь тільки його гармати б'ють, а наших не чути,— заговорив молодий білявий солдатик з Миколиної сотні, що з видимою тривогою прислухався до зловісних звуків.

— Били б і наші, та не мають чим,—пояснив другий, видно, старший, що лежав головою на порожньому рюкзаку, накрившись від дощу шинелею.

— Дядьку, а тота куля від гармати, якби у ліс потрапила, вона могла б зламати дуба? — спитав той же солдатик, задоволений, що відповіли на його перше питання.

— Вона не по дубах б'є, а по людях,— відповів той же голос.

Молодий солдатик замислився. Ця відповідь його не втішила.

— Ти здалека? — спитав раптом солдат, накритий шинелею.

— Я з Курович,— відповів солдатик, пожвавившись.— Ви, може, знаєте наше село?

— Земляк, значить, — почувлось з-під шинелі.

— Звідки, дядю? — зрадів юнак.

— Сусід.

— Ой, звідки, дядю, скажіть! — просив молодий нетерпляче.

— З Глинян. Чув про таке?

— Я ж там був, то близько від нас!

— Знаю, що близько. Що ж будеш робити? Твоє село вже під поляками.

Хлопець засумував.

— Може, відіб'ємо,— промовив по хвилині. Солдат під шинелею не відповів.

— Дядю, я буду вас триматись, добре? Солдат під шинелею мовчав.

— Боже! — зітхнув важко солдатик. Страшна безнадійність закралась в його душу.

У ліс в'їхали дві санітарні повозки з фельдшером і санітарами. Гуркіт повозок розбудив солдата, що вже задрімав був під шинелею.

— Хто це приїхав? — спитав молодий солдатик, радий, що його земляк прокинувся. Йому dokonче хотілось говорити, бо тоді не було так страшно.

— Хто приїхав, питаєш? Помічники смерті,— сказав старий солдат.

— Ой, не говоріть такого! — злякався юнак. Він тривожно поглянув на червоні хрести на руках санітарів, і йому здалось, що це кров на їх білих пов'язках. Страх опановував його щораз владніше.

По обіді виглянуло сонце. Заблищало на деревах листя, обмите водяним пилом, що сипав з неба від досвітку, защебетали пташки всіма голосами, щоб надолужити за

цілоденну мовчанку: дятел строчив десь на сухій гіллячці, мов з кулемета, в глибині лісу кувала зозуля. На серці ставало трохи легше.

"Зозуля вхопила вже зерна ячменю,— подумав молодий солдатик,— бо нерівно кує, по три рази, замість по два".

У селах є повір'я, що зозуля доти кує, доки не покуштує ячменю, який починає колоситись, і тоді перестає кувати, але поки цілком перестане — збивається з темпу: замість "ку-ку", кричить "ку-ку-ку".

"Скоро жнива,— задумався юнак.— Хто буде косити?"

Батька його вбили на австрійській, він один удома чоловік, і ось зараз він чекає своєї черги, далеко від рідного села, яке зайняв ворог. У серце знов закрався жаль за втраченою волею і страх.

"Втекти,— прийшло раптом па гадку,— втекти за всяку ціну, зараз, поки в лісі".

Він глянув у гліб лісу, що тягнувся, видно, далеко, вбік від позиції, де час від часу бухали постріли гармат. Встав, оглянувся і, відійшовши кілька кроків, сховався за дуба.

— Ти куди? — почув раптом голос булавного.

— Я нічого, дядечку.

— Гляди, не пробуй утікати, куля тебе дожене, не втечеш.

— А я хіба що?

— Знаю що.

Юнак вернув на своє місце.

Гаєвського покликали до курінного.

Владика розташувався осторонь від куреня, під кроною старого дуба. Вістові розстелили йому на землі невеличкий килим, реквізований в Зборові, над ним розп'яли на чотирьох жердинах палатку.

Разом з Гаєвським прийшли командири двох інших сотень, чотарі Онофер і Чорномаз.

— Сідайте, панове,— запропонував курінний. Офіцери посідали на килим.

— Я запросив вас, щоб розказати про наші деякі завдання,—почав Владика.—Як звечоріє, рушимо далі, з таким розрахунком, щоб уночі зайняти окопи, з яких удосвіта поведем наступ на перший ряд окопів противника. Такий наказ командира корпусу. Новий начальний вождь, генерал Греков, береться до діла,— додав Владика.

— Пізно, — буркнув Онофер.

— Не його провина, що покликали так пізно.

— Але й не наша, коли програємо війну,— вставив Онофер.

— Цікаво, чи всі ці переміни в уряді, оця диктатура, чи допоможуть вони що? — запитав Гаєвський.

— Як мертвому кадило,— пробурчав понурий Онофер.

На його відповідь ніхто не реагував.

— Мене цікавить не те, що вас, Гаєвський,— знов заговорив Онофер.— Мене цікавить, хто призначив Петрушевича диктатором над народом?

— Певне, уряд,— висловив здогад Гаєвський.

— А уряд хто вибирав?

— Цьою я не знаю.

— Отож-бо і є. Колись на посла до парламенту були передвиборчі кампанії, потім вибори, а тут, прошу, призначили!.. Хто, що і, головне,— за що? За які заслуги? Чим проявив себе такий провінціальний адвокат, що йому дано таку владу?

— Панове, я думаю, що ми не будемо дискутувати більше з приводу цього питання,— промовив Владика.— Ми — солдати і маємо честь боронити нашу вітчизну. Хтось мусить нами керувати.

— Хоч би вже Грекова назначили тим диктатором, бойового генерала, а то меценаса *. Я б йому!..

Присмерком сотні рушили в похід. Попереду — сотня Онофера, далі — Чорномаза, в ар'єргарді — Миколи. Солдатам заборонено було курити і говорити. Йшли тихо, тільки сухе гілляччя хрустіло під ногами та шелестіло торішнє листя. Раптом у першій сотні пролунав несамовитий крик. Сотні, мов по команді, стали.

— Ой-ой-ой!..— заверещав диким голосом чоловік.

Слідом за цим почулись удари кия по чомусь м'якому. Солдати здогадались, що це Онофер бив солдата. Від крику солдата і побоїв озвірілого офіцера в другій сотні молодий солдат упав в припадку епілепсії. Його тримали товариші, але не могли втримати, він, запінившись, бився головою об землю, кидався усім тілом.

Меценас — меценат — так називали в Галичині адвоката.

— Санітара! — кричав Чорномаз.

Але санітари були ще далеко. Вони поволі запрягали коні, бо їм було наказано виїхати через півгодини за куренем. Там же, при курені, залишився і Владика, який мав верхи наздогнати колону. Почувши якусь метушню і крики, прилетів конем до сотні Гаєвського.

— В чому справа? — спитав.

— Не знаю нічого, їдьте до першої сотні,— сказав Микола.

Курінний поскакав уперед, але поки доїхав до місця події, сотня уже марширувала далі, за нею машинально рушила друга і третя. Причиною замішання були трупи кількох солдатів, що лежали при дорозі. Від них плив важкий запах тління, гідкий, солодкавий, нудотний, і по ньому тільки пізнали люди, що десь лежать мертві, бо в сутінках їх ледве видно було. Першим побачив убитого молодий солдат Оноферової сотні і з жаху почав утікати, але, утікаючи, спіткнувся об другий труп і упав, заверещавши не своїм голосом. Тут його наздогнав сам Онофер і жорстоко побив палицею. Вістка про вбитих і усю цю подію вмить розійшлась по сотнях. Порівнявшись з убитими, одні знімали шапки і хрестились, другі відвертались. Молодий солдатик з Курович тулився до земляка з Глинян і белькотав щось, нижня щелепа в нього дрібно тремтіла. Повз мертвих люди проходили швидко і мовчки.

— • Дядю, за що їх побили? — спитав якийсь молодий голос. В темряві, що вже густо вкрила землю, важко було розібрати, хто говорив.

— Дурне питання,— буркнув хтось.

— Завтра, може, й мене так? — говорив далі той же молодий голос.

— Чого завтра? Може, й сьогодні,— промовив другий.— Що тебе чекає, того не минути. Ти б от краще не думав, не думай, іди собі і пригадай щось веселе, гарне, бо як почнеш думати, то побіжиш так, як он той з першої сотні, що на трупа впав.

— Коли не можу,— зітхнув солдатик.

Від першої сотні передано по цепу розпорядження припинити розмови. Голоси вмовкли. Сотні поволі вийшли з лісу і пішли по дорозі. Тут було наче трохи світліше, паралельно з дорогою бігло шосе, на якому торохтіло багато підвід. Це, певне, відступав обоз або вивозили поранених.

По півгодинному марші по дорозі передня сотня знов зупинилась, а за нею друга і третя. Назустріч вийшли зв'язкові на чолі з начальником зв'язку чотарем Винником. Згідно з наказом штабу бригади, перша сотня мала зайняти правий фланг дільниці, друга — лівий фланг, до якого треба було пройти ще два кілометри. Сотня Гаєвського мусила зайняти окопи на висоті 401 як резерв для центра. Солдати увійшли в окопи, побудовані ще за часів австрійсько-російської війни, з бліндажами і землянками, відновлені за теперішньої війни, польсько-української. Бійців Гаєвського повів на висоту 401 один із зв'язкових чотаря Винника. До окопів було кілометрів чотири, не менше. Поки дійшли, було вже по опівночі. Микола розставив секрети і велів сотні відпочивати в повній бойовій готовності. З польського боку час від часу чулася рушнична стрілянина. Відповідали рушниці, а часом і кулемети. На ранок готувався наступ новоприбулого куреня на перший ряд ворожих окопів, який наказано було зайняти будь-якою ціною, хоч фактично ніякої користі цей стратегічний маневр не давав.

Зі сходом сонця вдарили наші гармати по рідких дротяних загорожах, і почалась артилерійська підготовка. В окопи принесли за цей час ручні гранати, по дві на взвод, і роздали їх найстаршим, досвідченим бійцям, які мали з ними справу в австрійській армії. Більшість солдатів не бачила ручних гранат, боялась їх і сторонилась тих, що почепили їх до поясів.

В окопах першої сотні Онофер бігав від бійця до бійця, зогрівав до бою, додавав відваги. Тим часом снаряди донищували дротяні загорожі і били по окопах. Влучання були вдалі і часті. Нарешті гармати вмовкли, і почався наступ. Із окопів вискакували з різних місць поодиночі, по два; потім солдати бігли вперед, час від часу падаючи, окопуючись. Вигнавши всю свою сотню, Онофер вискочив на бруствер. І тільки він з'явився, як із польського боку застрочили кулемети, зацокотали рушниці, почали рватись шрапнелі.

— Вперед! — заревів Онофер. Він встав, щоб бігти, і тільки руками відштовхнувся від землі і підняв угору палицю, як чиясь куля ззаду прошила його наскрізь, і він упав мертвий.

— Ур~Ра' ~~ закричали в центрі.— Ур-ра! — понеслось на лівому флангу.

Схопилась сотня Онофера і полетіла на ворожі окопи. Тут і там прогрімili вибухи ручних гранат, і все втихло. Тільки в польських окопах добивали тих поранених, що, і

лежачи в крові, не кидали зброї.

Між двома рядами окопів лежали в австрійських синіх мундирах побиті українські солдати.

Миколі було наказано зайняти стару оборонну лінію першої сотні, і він спустився зі своєї висоти 401. Перед фронтом він розсипав солдатів у цеп і, скрадаючись, підступав до окопів. Одначе був помічений ворогом. З-за горба, де була замаскована польська батарея, пролунав залп. Чотири шрапнелі прошуміли над головами і розірвались за цепом. За спиною Гаєвського гепнув об землю шестидюймовий стакан. Солдати побігли уперед до окопів, щоб сховатись від другого рою сталевих бджіл.

Не всім пощастило добігти до окопів. Старий солдат із Глинян добіг і сховався у бліндажі, а його землякові, молодику із Курович, не довелось. Чи з переляку сили не стало, чи серце з жаху завмерло,— він зупинився на мить, щоб втягнути в легені повітря, якого не стало раптом, і тут маленька шрапнельна кулька наздогнала його. Хлопець широко відкрив рота, як риба, викинута на берег, і без звуку повалився на землю. Решта сотні швидко зайняла покинутий окіп, і солдати почали знайомитись з новою обстановкою, хоч знали, що довго тут не затримаються. З години на годину міг прийти наказ зайняти нові позиції. Останній перехід коштував сотні життя одної людини, але всі про неї думали,— адже це могло статись з кожним з них.

До Гаєвського підійшов булавний, старший десятник.

— Совість мене мучить, пане чотар,— сказав він.

— Про що ви?

— Та про вбитого.

— При чому тут ваша совість? Хай мучить тих, що цю війну затіяли.

— Не те. Хлопець хотів утікати, а я перешкодив.

— Он що? Коли це було?

— В ліску, де ми стояли вчора. Він уже відійшов на таку віддаль, що міг і утекти, а я помітив.

— Ви просто виконали свій обов'язок солдата і командира,— сказав Микола.

— Ех, обов'язок! — махнув рукою Захарчук.— Обов'язок — то така річ, як би вам сказати...

— Річ умовна,— поміг Микола.

Булавний не зрозумів цього слова і шукав, щоб висловити свою думку.

— Що для одного обов'язок, то для другого, може, й ні,— знайшов він нарешті.— Отой нещасний хлопчина, що його шрапнель убила, він хотів утікати чому? З обов'язку. Він мав обов'язок орати, сіяти, збирати, матір годувати. Він сирота, я чув про нього. А мій обов'язок, кажете, був його затримати, і кінець кінцем — смерть. Кому з цього користь?

— Не забувайте, що він мав обов'язок боронити рідну землю.

— Видно, той перший обов'язок був сильніший.

— Жаль, повинно було бути інакше. "Де общє добро в упадку, забудь отца, забудь і матку, лети повинність ісправлять",— зачитував Микола Котляревського.

На Захарчука це не зробило враження. Смерть молодого хлопця не давала спокою, мучила совість. Він пішов по окопу, несучи в серці гнітючий смуток.

12

До Зборова прибували все нові партії поранених: йшли пішки і їхали на тряских підводах. Тих, що на підводах, тяжкопоранених, оглядали лікарі, перев'язували і відправляли далі в тил — на Тернопіль, Копичин-ці і за Збруч. Два лікарі і санітари ледве ходили від надмірної роботи і невиспаних ночей. Поля три ночі майже не спала, не роздягалась і тільки годину, іноді дві дрімала сидячи. В невеличкій зборівській лікарні хворі лежали на ліжках, на підлогах, в коридорах; в палатах повітря було важке, насичене запахами людського поту, крові і ліків, особливо карболки, хоч вікна були відкриті день і ніч; на хворих було багато вошей. Боротись з цим злом не було змоги. Не було ні лазень, ні достатньої кількості так званих ЕпІаизБи^зтазсііі-пеп, які застосовувались колись у старій армії для дезинфекції білизни. В довершення катастрофи, яка нависла над галицькою армією, з'явився тиф. Головний лікар Гарматюк при ранковому обході лікарні виявив цю заразну хворобу у двох солдатів.

— Цих двох негайно ізолювати,— наказав він санітарам.— Перемінити білизну і ізолювати. Сестрі Полі прослідкувати, щоб негайно це зробили.

— А куди? — скривилась Поля.

У дворі лікарні була чи то возівня, чи гараж, чи склад, побудований з цегли, вкритий черепицею. Зараз він стояв порожній. Не було там ні автомобілів, ні возів, тільки в одному кутку лежало кілька ліжок.

Лікар покликав Полю і санітарів. Будівлю визнали придатною для ізолятора. Лікар наказав негайно вибілити її, продезинфікувати і перенести в неї хворих. Санітари заходились виконувати наказ.

— Тут ми зможемо помістити не менше двадцяти ліжок,— сказав лікар, проходячи з Полею подвір'ям назад, до лікарні.

— Сподіваєтесь так багато хворих? — спитала дівчина.

— Ех, дитинко! — зітхнув лікар.

Це був старий уже чоловік і досвідчений хірург, який не одній сотні людей врятував Життя. Він мав велику практику в Зборові і в околиці і користувався повагою серед населення.

— Питаєте, чи сподіваюсь багато хворих? Те, чого я боявся,— з'явилось. Сипняк вже є, і це...— він помовчав хвилину, — і це загибель нашої армії. Сипний тиф — супутник голоду. У нас і голод, і тиф. Можна більше не стріляти на фронті — ці два вороги доконають нас.

Поля згадала Миколу, його сотню, фронт, і холодні мурашки побігли по спині. "Що його чекає?" — думала вона. Образ друга виринав так ясно..'. Згадалась приємна зустріч, ласкаві слова, і раптом фронт, рани, кров...

На порозі лікарні зустрів їх фельдшер і доповів, що прибула нова партія важкопоранених. Лікар похитав головою.

— Треба готувати санітарний поїзд і відправляти їх за Збруч, тут я не дам ради,—

сказав сумно.

У кабінеті він довго розмовляв по телефону зі штабом, домовлявся про поїзд. Поля тим часом вийшла надвір подивитись на покалічених людей, яких уже знімали з возів санітари і на носилках переносили у двір, де клали просто на землю, на набиті соломою матраци: ліжок більше в лікарні не було.

Поля обходила підводи в страху, чи не побачить дорогого їй обличчя, але його не було.

— З якої сотні? — спитала вона літнього уже солдата.

— Чотара Гаєвського.

— Де вас поранили?

— Де? На фронті, звісно де...— буркнув злобно солдат.

Солдат стиснув зуби, біль дошкуляв нестерпно.

— Ви поранені в ногу?

— В ногу.

— Кістка ціла?

— Мабуть, ціла. Перев'язка сповзла, кривавить рану, і дуже болить голова, і нудно мені, смертельно нудно...

— Зараз вас знімуть, і я перев'яжу. Потерпіть трохи.

— Натерпілись, — зітхнув солдат і заплющив очі.

— Чотар Гаєвський живий, здоровий? — наче між іншим спитала Поля.

— Не знаю, куди пішли, — зашептав він раптом не до речі.

— Чого ви не знаєте? Солдат розплющив очі.

— Води хочу,— прошептав.— Горить вогнем нутро. Поля принесла води. Солдат ковтнув разок і наче опритомнів.

тг Де вас болить?

Солдат мовчки поклав руку на голову.

— Що з Гаєвським? — питає Поля знову,— Може, згадаєте?

Але солдат уперто мовчав. Поля доторкнулась його чола — воно горіло вогнем. Почалось маячення. Хворому видалось, що на нього насуває величезна гора чорного, як ніч, піску. На вершку цієї гори стоїть його земляк, молодий солдатик з Курович, розпростерши руки, неначе збираючись злетіти, і ось він уже летить разом з горою, і зараз упаде, і роздавить його вщент. Солдат кричить і прокидається. Сонце немилосердно пече в голову, лице, на скривавлені штани сідають великі зелені і чорні мухи. Вони дзижчать і лізуть йому в ніс, рот, очі, але він довго не ворухиться.

— Змилуйтесь! — кричить нарешті і мовкне.

До воза підходить Поля з лікарем. Він пробує пульс хворого, голову і каже віднести його в сарай для сип-нотифозних.

— У нього сипняк,— каже лікар,— Тут нема ніяких сумнівів. Перев'яжіть йому поки що рану.

Санітари знімають хворого з воза і на носилках несуть у перев'язочну. Він не

перестає маячити. Поля, задумана, покійно йде за ним. Про Миколу так і не дізналась нічого. А може, він лежить зараз з простріле-ним серцем, а чорні і зелені мухи дзижчать над ним і сідають на нього? Вона скрикує з болю. Санітари здивовано оглядаються.

13

На всьому широкому фронті від Бродів до Заліщик відступала українська галицька армія. Відступала обірвана, голодна, завошивлена, обкрадена своїм панством, ішла без амуніції, боеприпасів, ішла з тугою в серці і з висипним тифом у крові, що dokonав її пізніше. Відступала перед великими, набагато переважаючими силами противника, перед полчищами Галлсра, польського генерала, що зорганізував у Франції із полонених і біженців цілу армію, озброїв з допомогою американського капіталу найновішою зброєю і з благословення папи й Антанти рушив завойовувати чужі землі.

Українські війська потекли всіма можливими шляхами, що вели з заходу на схід, залишаючи головні шосейні дороги для обозів з продовольством, валок з пораненими, евакуйованими з усіх шпиталів, для решток артилерії і кінноти, що охороняла залишки військового майна. Відступ головних сил прикривали тільки невеличкі частини, які трималися на позиціях до останніх хвилин, в багатьох випадках вигибаючи до останнього солдата.

Пошарпаний і значно поріділий в боях курінь Владики відступав не по рівній дорозі, як було намічено планом, і не по одній лінії, а петляв, мов заєць. Переслідуваний ворожими кавалерійськими частинами, як тільки знявся з позицій під селом Конюхи, де були останні бої, рушив на Козову і тільки тоді звільнився від переслідувань кінноти противника. Стомлені, виснажені голодом і безсонними ночами, солдати ледве брели.

В Козовій не затримувались, бо близько від фронту і небезпечно; минаючи з тих же причин і сусідні придорожні села, курінь тільки надвечір доплентався до

Соснова — великого села над рікою Стрипою. Солдатам дозволено добувати їжу, як хто міг. Кухні розбили під час останнього бою ворожі снаряди, нових поки що не можна було дістати, доводилось харчуватись самим. Але хоч яка приваблива була перспектива побувати в хаті, поїсти теплої страви у гостинних селян, які, зачувши про важке становище куреня, самі приходили до сотень, розташованих у двох суміжних дворах, запрошували солдатів до себе на вечерю і ночівлю, все ж не зразу користали з неї солдати — така була втома. Деякі з них, упавши на землю там, де стояли, засинали мертвецьким сном, забуваючи про їжу, і тільки згодом, відпочивши, плентались до хат.

Переночувавши в гостинному селі, забезпечений хлібом на день переходу, курінь переправився через Стрипу по хисткій кладці і рушив у дальшу дорогу, до міста Теробовлі, де його мали чекати кухні, призначені для обох сотень, і підводи з продовольством та патронами. З Соснова вирушив курінь удосвіта, щоб якомога більшу частину дороги пройти до початку спеки; у ці найдовші дні літа вона наставала рано, тому й втекти від неї не вдавалось далеко. У селі Дерехові, через яке доводилось переходити, спека наздогнала курінь. До села входили солдати уже спітнілі, спрагли. А тут очікувала їх і друга неприємність, більша від спеки. В селі чекав на курінь

фельд'єгер штабу бригади з наказом повертати на південь в район Винявки, змінити на позиціях сотню старшого чотаря Криворука і тримати ворога, доки основні сили не перейдуть Збруч.

— Нас вибрали, видно, як баранів на заклання в жертву богу Марсу,— сказав Владика, дочитавши наказ.

— В чому там справа? — питали офіцери. Владика перебіг наказ очима ще раз і почав читати

вголос.

— Зрозуміло? — спитав, закінчивши читання. Офіцери мовчали.

— Чого мовчите? Скажіть що. Зможемо ми виконати завдання?

— В наказі нас про це ніхто не питає,— буркнув Микола.

— А ви особисто як думаєте?

— Я думаю, що не зможемо. Для станкового кулемета у нас всього дві стрічки, для ручних — по три-чотири диски, в патронташах солдатів не більше як по двадцять патронів, а коли додати до того фізичний і моральний стан наших бійців, то картина буде ясна без слів.

— Патронів обіцяють прислати,— сказав Владика.

— Це становища не врятує. Я думаю, що така думка і у чотаря Чорномаза, — закінчив Микола.

— У сотнях всього по сорок — сорок п'ять чоловік,— сказав чотар.— Для того, щоб стримати армію, та таку, як ця, що суне на нас, трохи малувато, але... начальство краще знає, — закінчив він іронічно солдатською поговоркою.

Більше розмов про це не було. На дорозі, що вела до Теробовлі, показалаь невеличка валка підвід. Офіцери підняли свої біноклі. В куряві важко було розібрати, що це за валка.

— Неначе артилерія. Як вам здається? — спитав курінний.

Гаєвський мав кращий зір, і він зразу пізнав, що це були мирні знаряддя, хоч і дуже потрібні, а саме — кухні.

— Хто вам пришле сюди артилерію? Вона вже давно за Збручем,— сказав Микола.— Та й на чорта вона здалась без снарядів? Це кухні, навіть дві кухні, якщо хочете знати, і кілька підвід за ними, може, з провіантом, а може, й з патронами.

— Вірно, димки видно.

— Везуть готовий обід.

— Слава богу, не треба буде побиратися в селі, як старцям.

Через кілька хвилин валка в'їхала в село. Солдати, що лежали на зеленому, порослому дерном майдані, заворушились, заторохкотіли казанками. Десятники повишиковували сотні в два ряди, перед кожною зупинилась кухня, і почалась видача обіду.

До кухні підходили поодиноці, борщ брали в казанки, м'ясо на долоні, відходили набік, сідали на траву і починали обідати. До обіду брались по-різному. Старші солдати, із селян, скидали шапки і їли з відкритими головами, деякі хрестились; молодь

здебільше їла в шапках і не хрестилась перед їжею. Обідом були задоволені. Порції борщу і м'яса вийшли великі: обід варено з розрахунком на повні сотні, а їх і половини не було.

— Годують нас як на заріз,— жартував літній солдат із сотні Гаєвського, відходячи від кухні з повним казанком борщу і шматком м'яса у руці, яке він тримав пальцями зверху, як якогось маленького звірка за шкірку.

— Чого доброго,— буркнув його сусід.

— Коли то прийде час, що жінка покличе обідати, а не фельдфебель,— говорив третій солдат з великим шрамом на лиці, вмощуючись на траві.

— Мала надія,— зітхнув якийсь, що сидів за ним.

— Ой, набридло! Ой, набридло! — повторював солдат з шрамом.

Пообідавши, відпочивши, лежали в найрізноманітніших позах на землі. Сонце пекло, повітря пахло травою і гусячим послідом, на що ніхто не звертав уваги, і через кілька хвилин уся ця сіро-зелена маса хропла.

Микола Гаєвський, пообідавши в хаті з курішшм і Чорномазом, вийшов у садок. Владика відразу ж ліг на ліжко господарів, Чорномаз улаштувався на лавці під образами і сказав, що зараз засне. Миколі місця в хаті не було, та й не хотілось залишатись в помешканні, де пахло затхлістю і чимось кислим, чи то кожухами, чи то глиняною долівкою; він з дозволу господині узяв рядно і подався в садок. Тут, під яблунею, ліг, щоб подрімати з годинку, але сон не йшов. Думка про те, що він за двадцять п'ять кілометрів від дому, якого, може, ніколи не доведеться більше бачити, не давала спокою. Що було б з бідними батьками, коли б знали, що він під боком у них, лежить у чужому садку, на чужій ряднині і радий, що живий, бо через кілька годин, може, ляже навіки, як недавно Онофер, як солдатик з Курович і ще два десятки з його сотні, що лягли кістками протягом останніх кількох днів. Він витягнув листа з дому і ще раз почав читати. В листі було багато новин. Батько докладно описав смерть Смяловського. Школа в Довгім закрита на вакації, і вся родина переїхала до Могильниці на лісничівку. "Це вже останні вакації в лісі,— писав батько,— бо восени, як добудують хату в селі, дідусь переходить туди жити". В кінці листа розповідалось, як з наказу диктатора розстрілюють і б'ють по селах дезертирів. "Перед нашою школою розстріляли Адамка Явдошиного, хоч він ніколи в армії не служив, тому і дезертиром не міг бути. Йому не було й двадцяти років..."

Микола незчувся, коли заснув. Йому приснився ліс Могильницький, приснилось любиме узлісся, рогачка, що закриває в'їзд до лісу,— улюблене місце прогулянок в дитинстві, широкий рів, наповнений водою, а за ним широке рівне поле, якому краю не видно. А на цьому полі стоїть понурий, божевільний пан Смяловський з грабовою гудзуватою палицею в руці. Очі в нього злі, колючі, ніс синій, з-під картуза вилазить брудно-сіре волосся. Він тиче палицею в простори і кричить: "Моє ест!"

Микола прокидається. Над ним стоїть булавний старший десятник Захарчук і доповідає, що курінь готовий до походу.

— Котра ж це година? — питає, піднімаючи голову, Микола.

Захарчук дивиться на годинник.

— Друга. Збирається на дощ, треба засухо дістатись до місця.

— Гаразд, ідіть, я зараз.

Микола встає. Голова важка, мов олов'яна, в роті — як після пиятики, по всьому тілі втома, гірша ніж до сну. Виливає на голову кухоль води, і це допомагає. Через десять хвилин він уже перед куренем. Його сотня готова до походу.

— Відпочили, хлопці?

Кілька голосів неохоче відповідає, і всі по-різному: хто відпочив, хто ні, хто ще спав би.

Чути команду курінного, і курінь рушив. Довкола, скільки око сягне, лежали безмежні рівні простори. Сонце пекло немилосердно. Над полями тремтіло гаряче повітря і піднімалось хвильками вгору. Тут і там жовтіли вже жита, золотились пшениці, стигли ячмені, вівса, в синяві небес, що на заході набирали фіолетових кольорів, літали по великому колу два яструби. На полях було тихо, навіть птахи замовкли. Тільки польові коники сюрчали на всі заставки.

Солдати йшли мовчки. Важкими їм здавались невеличкі рюкзаки за плечима. З-під ременів піт пробивався крізь суконні блузи назовні, і ті місця темніли на їх синявому тлі. Важкими були рушніці, нагріті сонцем, патронташі на животах. Бронзові від загару лица солдатів блищали. По лицах струмками стікав піт, як вода із солом'яних стріх після дощу. Раптом із заходу подув легенький вітерець. Солдати, мов по команді, оглянулись у той бік. Із-за обрію, немов гігантське ковадло, випливала чорно-синя хмара. Вона росла, набухала на

очах. Вітер дужчав, ковадло втрачало свої форми, пливло, розливалось в непроглядну олов'яно-сіру масу і враз заступило сонце. Світ потемнів, померк, над землею нависла гроза. Дорогою, мов песи́ки-пустуни, побігли вітри. Вони, граючись, здували з неї пил, солом, дрібний бур'янець, намагались скрутити з цього матеріалу мотузку: вони крутили його, вертіли, підіймали вгору, але мотузка рвалась і падала в збіжжя, а вітри бігли далі, збирали новий матеріал і так, біжачи, грались у придорожній пилюці.

Але ось прилетів буряний вітер. Подув — і зашуміло, захвилювалось жовто-зелене море. Угорі грізно заревло, заклекотіло,— два одвічні вороги, вогонь і вода, засварилися між собою. І раптом розірвалась хмара, вирвався з неї вогонь і сліпучим снопом вдарив в кам'яний хрест придорожній на старій високій могилі. Слідом за вогнем заревли батареї небесні, а на землю полила нищівна злива. В одну мить люди промокли до нитки. Не допомогли гумові плащі офіцерам, не допомогли брезенти на возах. Дорогою текли потоки, в долинах поробились озерця, а з неба падали все нові маси води.

Однако злива тривала недовго, не більше як півгодини. Буря вщухла. Затихли громи, кудись поділись хмари, засиніло небо, і на його тлі, вже ближче до заходу, заграло знов умите радісне сонце. Щасливо посміхнулась земля. Вона послала вгору тисячу жайворонків дякувати сонцю за його благодать, за воду.

Курінь розділився на дві частини. Одна сотня з Владикою і Чорномазом пішла в село Романівку, сотня Гаєвського залягла в рові вздовж дороги, що йшла попри село Пантелиху, в якому вона вчора посушилась і переночувала. Стодола крайньої садиби за селом виходила одною стіною і причілком на саму дорогу. На горищі тієї стодоли, продерши дірку в стрісі, Микола влаштував собі спостережний пункт. Перед очима простягався безмежний, рівний, як стіл, оповитий синім серпанком степ. По вчорашній купелі він спав ще тривожним передранковим сном. Але раптом на сході із-за обрію бризнуло в небі розплавленим металом, забив золотий фонтан, а за ним виглянуло сонце. Чудове, ласкаве, умите, глянуло степові в очі, і степ прокинувся, скинув свої шати; защебетали дрібні співочі пташки дзвінками голосами, застрекотали польові коники, на болотце поважно опустився чорногуз і пішов по мокрій траві, високо піднімаючи ноги, пильно поглядаючи на всі боки. При його появі піднімались з криком кулики, кружляли над ним, пищали, відводили ворога від своїх гнізд, де ще сиділи маленькі писклята. Але цей великий німий птах не звертав уваги на розпач маленьких матерів. Він ішов правом сильного, і де попадалась здобич, хапав її своїм довгим дзьобом і ковтав, підносячи високо вгору голову.

Микола задивився на сумну дію цієї драми, що розігралась на сцені невеличкого болотця, і забув на хвилину, де він і що з ним робиться. Він любив природу. Ще маленьким він з братом не раз годинами сидів, стежачи за життям і працею мурашок, підглядав, як синиці очищають яблуні від паразитів, проводжав поглядом зграї ворон, ключі журавлів і гусей навесні і восени, під час прильоту і відльоту; він любив трави і квіти, ліси і гори, любив степи — пахучі улітку і білі, холодні взимку. В полі чи в лісі він любив бути сам. Були хвилини, що його дратував людський голос, почутий у лісі. Він любив чути у лісі голос солов'я, зозулі, крик сойки чи ворони, квиління яструба, стук дятла, воркування горлиці, рокотання зеленої жаби на галузці дуба. У лісі він розмовляв тихо, пошепки, як у святині; у лісі, як і серед поля, серед степу, він виразно відчував себе сином, часткою чудесної природи-матері.

Зараз, милуючись чудовим літнім ранком, чарами степу, він подумав, що за годину, а може, й за мить, осквернять груди степу чорні вибухи снарядів, зрять їх глибокими вирвами, по житах і золотих пшеницях пройдуть колеса гармат, залишаючи по собі глибокі колії, по болотцю промарширують чоботи ворожих солдатів, потопчуть гнізда пташині, і не допоможе писк куличків, не відведуть вони своїми хитрощами ворогів від своїх маленьких домівок. А люди? — здригнувся Микола. — Що діється зараз в душі кожного його солдата? Про що думає кожен з них, сидячи у вогкому окопі? Чи думає про батька-неньку, чи про кохану, чи молиться, щоб лиха доля його минула? Навіщо ця війна? — питає він себе вже котрий раз. Пани її видумали, багачі, загарбники — він знає. І те він знає, що не вони

воюють, а шлють на війну отих бідних, сірих Іванів безземельних, а ці гинуть за те, щоб тим було вільніше панувати на широких землях. Згадується смерть солдатики з Курович — єдиного годувальника своєї осиротілої родини. Мати не знає ще... Що буде,

як довідається? Згадав і свою матір, усю родину, з якою чи доведеться ще побачитись, і, раптом заслонивши їх, вийшла наперед Поля. Чи зла, чи добра доля підслала її? Чи закінчена її роль в його житті?..

— Пане чотар! — кричить хтось знизу. " Микола прокидається від своїх дум, а може, й від сну.

— Чи ви заснули? — питає той же голос. Микола впізнає булавного Захарчука.

— Розвідку бачите? — питає булавий.

Микола витріщив очі. Йому робиться /уиу. Він міг знов прогавити ворога. Це був би жах.

— Бачу,— каже він.— Бачу! Степом іде невеличкий кінний роз'їзд.

— Біжіть, приготуйте сотню, перевірте кулемети, пішлить сюди, на моє місце, зв'язкового, я зйду і буду керувати боєм.

Микола вже цілком тверезий від мрій і сну, радий, що булавний не помітив його промаху. Не відриваючи від очей бінокля, він стежить за роз'їздом. Кавалеристів він бачить дуже ясно, їх десять, він розрізняє вже й лиця вершників: всі вони молоді, веселі, певні своєї перемоги.

"Чи міг би я оце, націлившись, убити будь-котрого з них? — думає Микола.— У кожного з них мати, сестра, наречена, а то й жінка, маленька дитина... І день такий чудовий. Як же убивати в такий день? Та й за що? В чому вина цього кінного розвідника, що його посадили на коня і умовили, що він їде на святе діло? І цей обманутий польський селянин зі Східної Галичини, що прожив життя поруч з українцями і все життя, як і його батько, і дід, говорив українською мовою, і той гураль з-під Закопаного, що і поляків називав ляхами, а українця й зроду не бачив?.. Але ж вони знищили нашу армію,— бунтується совість Миколи, — вони вбили юнака з Курович і третину сотні, коли впіймають — не помилують і мене..." І з цими думками зіскакує з горища і на бігу кричить:

— Вогонь по кінноті!

Вершники панічно повертають коней назад, але в спини їм гримлять постріли, і вони один за одним падають. Вириваються наперед два і втікають, охоплені страхом. А вісім залишилось. Хто впав, тримаючи коня за поводи, і кінь став над ним, сумно опустивши голову; хто разом з конем повалився на землю; один кінь шкутильгав з простреленою ногою.

Два солдати попросились побігти до побитих.

— Грабувати? — спитав Микола.

— Та ні, але чоботи якби добрі, треба б узяти, бо самому нема в чому ходити.

Гаєвський подумав і відпустив.

Попросилось ще три — відпустив і тих, але дав їм командиром Захарчука.

— Заберіть рушниці, патрони і приведіть коня. Поранених, коли є, заберіть, коней поранених пристрелити. На всю операцію даю десять хвилин.

Солдати побігли, побіг і булавний.

Через кілька хвилин почув постріли: послані солдати пристрілювали тварин і, як пізніше довідався Микола, пристрелили і двох ворожих розвідників.

Солдати принесли вісім рушниць і стільки ж патронташів з патронами. Рушниці і патрони були австрійські, отже, озброєння обох ворожих військ виявилось однакове. Кінь був гарний, але зморений і голодний.

Микола погладив його шию.

Кінь зітхнув і почав скубати траву.

Через півгодини показався більший кавалерійський загін, близько півескадрону. По ньому було відкрито вогонь з двох кулеметів і півсотні рушниць. Загін повернув назад, на цей раз без втрат,— віддаль була велика.

— Прощупують нас,— сказав Захарчук.

— Вони нам зараз дадуть чосу, почекайте ще кілька хвилин.

Не встиг Микола докінчити фразу, як з того боку, куди зникла розвідка, бухнула гармата. Снаряд упав за кілька десятків метрів від позиції. Другий снаряд вирвав половину стіни в stodолі, де був спостережний пункт. Переляканий спостережник доповів, що йдуть цілі колони. Микола глянув у бінокль і побачив, що весь степ заворушився. Це була армія Галлера. Триматись далі на цій позиції з невеличкою кількістю людей після того, як зв'язок з другою сотнею був втрачений, не було рації. Микола наказав сотні організовано відступати. Перед ним лежало село Пантелиха, за нею село Могильниця, а далі — Могильницький ліс Проте, щоб добігти до лісу, треба було зробити принаймні десять кілометрів. Не встигла сотня перейти село, як на її окопи спрямовано вогонь двох батарей. Канонада тривала з півгодини. За той час треба було пробігти віддаль між двома селами, бо таку жменьку людей на відкритому полі міг легко порубати ескадрон кавалерії. Микола спершу тягнув за собою коня, але той раз у раз щипав траву. Його треба було тягнути за собою. Отже, сів верхи. Командування сотнею передав Захарчуку і велів йому іти в обхід села, польовими дорогами, напростець до лісу, а сам погнав конем у село дізнатись, що там діється.

Коли в'їжджати в село Могильницю з боку Пантелихи, обов'язково треба минути церкву, що височить на горбку своїми банями і хрестами, і школу, що стоїть трохи нижче, але майже поруч із церквою. В школі можна було одержати найкращі інформації щодо руху ворожих військ, і тому Микола завернув на шкільне подвір'я. Була ще й друга причина, чому він завернув до школи: учителем у ній був його рідний дядько, один із чотирьох братів його матері, і з ним та його родиною хотілось попрощатись. Побачивши його через вікно, вся дядькова родина вибігла назустріч. Всі були стривожені. Перш за все ніхто його у такий час не сподівався, а друге — ворог був уже в другому кінці села — улани шастали по хатах.

— Звідки ти? — питала тітка.— Ми чули канонаду і не уявляли, що гармати били по тобі.

— По мені і по моїй сотні.

— Куди ж ти зараз?

— Зараз у ліс, а лісом далі на схід.

— Боже ж мій,— бідкається тітка,— кавалерія уже в селі, в долині, за рікою, ти не встигнеш проскочити й до лісу.

— Втечу,— каже вперто Микола.

Він нашвидку прощається, не злазячи з коня, бо нема часу, через шкільний сад, через чужі города летить за село і бачить вдалині вже свою сотню.

"Який чудовий дядько цей Захарчук",— думає Микола.

— Як ви швидко обійшли село,— каже він, порівнявшись із сотнею.

— Почули, що кінна розвідка в селі, і не затримувались, хоч люди голодні.

— Поїсти ми зможемо аж за лісом. У ліс вони сьогодні не підуть, а пей шматок дороги до лісу треба пройти якомога швидше і не купую, як ми йдемо, а цепом. Сотня, в цеп! — крикнув Микола.

Сотня розсипалась в цеп.

— В напрямі лісу, марш! — скомандував він, і сотня пішла з рушницями наготові по людських житах, пшеницях і загубилась в них.

Залишаючи село, Микола не забув оглянутись на хату старого дядька Осипа, що голубів дресирував. З неї тільки димар було видно. Оглянувся на хату, в якій жила мати Оксани і сама вона до заміжжя, згадав, як він проводжав її сюди не раз пахучими весняними вечорами, глянув на дорогу, якою вона не раз ходила на побачення до лісу. І в куточку серця, де була захована назавжди пам'ять першого кохання, щось тихенько занило, але на мить, бо не пора була роздумувати,— ворог навідав на п'яти. Його поки що не було видно, можливо, що пішов уже в обхід.

Сотня йшла мовчки, спокійно. Микола їхав дорогою поруч з булавним, розмовляючи. Він уже пожалкував, що розсипав сотню в цеп,— вона топтала поля, — хотів було уже скомандувати збиратись на дорозі, коли з села, десь від крайньої хати, заокотів кулемет. Сотня як ішла, так і лягла без команди. Гаєвський зупинив коня, а над його головою просвистів рій куль. Падаючи з коня, Микола помітив чотирьох кінних з ручними кулеметами, вони розрядили в нього чотири магазини, але не вцілили.

— Кіннота ззаду! — крикнув Микола.

З цепу посипались окремі постріли, кавалеристи спішилися.

— Вас не поранили? — спитав Захарчук.

— Поки що ні, але коли не втечемо — вб'ють.

До лісу залишалось двісті-триста метрів. Микола і булавний ішли зігнувшись, так що за житами їх не видно було. Коня Микола тягнув за собою, але кінь був дуже голодний, щораз ставав пастись, тягнути його стало важко, і Микола пустив повід. Кінь увійшов у збіжжя і почав спокійно пастись. Улани, думаючи, що вершник убитий — інакше не покинув би коня,— перестали звертати увагу на дорогу.

Заспокоєний, що не чути посвисту куль над головою, булавний встав на весь зріст, оглянувся, але в той же час кулеметна черга кинула і його на землю. Микола оглянувся, йому видалось, що булавний убитий. Охоплений жахом, повз далі. Сонце палило немилосердно. Після вчорашньої зливи земля парувала, було душно і парко, як

у лазні. Повзти далі не стало сили, серце билось, розпирало груди, піт лив струмками, перед очима попливли золоті кружальця, в грудях хрипіло. Полежав хвилину непорушно, втягнув у груди повітря і знов поповз. Аж ось нарешті долина, а за п'ятдесят кроків ліс, улюблений ліс, в якому відоме кожне дерево; он і рогачка, і ялиник, де він не раз виглядав лиса, он балочка, де убив вальдшнепа на тязі. Все це рідне, близьке, під боком, а дійти до нього не дають вороги.

Микола знов зупиняється. Стрілянина припинилась. "Улани під'їжджають, певне, ближче,— думає він,— якщо не втечу,— під'їдуть і зарубають на порозі дому, зарубають напевно, помстяться за побитих товаришів".

Спонуканий невідомою силою, він зривається на ноги і біжить щодуху до лісу. Добіг і падає на викіп, бо перелізти його вже не може. Вся енергія вичерпана остаточно. "Тепер уб'ють,— думає він,— неможливо, щоб не помітили. Улани йдуть слідом, вони вже винищили або в полон забрали всю сотню, бо не чути ні одного пострілу". Він знає, що, лежачи на викопі, який оточує ліс, являє собою добру мішень, в яку не потрапити неможливо, отже, смерть неминуча. Він припадає грудьми і головою до викопу. Може, в траві не помітять. Але, наче у відповідь на цю думку, заграв ворожий кулемет, і кулі захлюпотіли у воді, що зібралась від учорашнього дощу в рові. Кулі б'ють коло самих ніг. Досить підняти рило кулемета на один міліметр угору, і вони переріжуть його навпіл.

"Невже уб'ють? Отут, у рідному лісі, на порозі дому, де завжди, щодня чекає мати? Не може бути".

Неймовірним зусиллям він схоплюється і перескакує викіп. Зразу сили прибуло. Навдзогін йому б'є кулемет, але тепер він більше не страшний. Кулі просви-стіли в листі дубів, і все затихло. Микола оглянувся — чотири вершники повернули назад в село. Від його сотні пролунало кілька пострілів. Значить, ще дехто залишився. "Слава богу, зараз вони зійдуться в лісі". Микола пішов по знайомій стежці. Вона була вогка, де-не-де стояли ще калюжі води. Він згадав, як недавно ще бігав по цій стежці босоніж; як тоді приємно було, як щасливо. Додому залишалось усього сто — сто п'ятдесят метрів. І він біжить. Страх перед смертю, що відібрав був сили, відійшов на деякий час, і сили повернулись. Микола біжить. Ось уже рідшає ліс, от уже видно знайому цямровану криницю з грубим валом і величезним дерев'яним колесом, з ручками для двох пар рук, бо одна людина не витягне важке, оковане залізом відро. Ось і корито для поїння коней і корів. Не раз він, маленький, їздив сюди верхи поїти коней, і яка це була приємніть! Уже видно будинок Смяловського. Микола пригадує, що пан уже давно в могилі, а його Ванда — жінка другого.

"Який несподіваний кінець цього панка",— думає Микола.

Пройшовши тихо повз зачинені наглухо двері порожнього будинку, Микола швидко минув грушу, другу, великий кам'яний сонячний годинник на мурованій тумбі. Нарешті ганок. На ганку вся сім'я. Крик здивування і радості.

— Миколу, сину мій! — кричить мати і біжить обнімати сина. Підходить батько, усміхається своєю доброю, ласкавою усмішкою, дід, бабуня, сестра, брат. Він

переходить з одних обіймів у другі. Питають, звідки він, що з ним трапилось.

Бабуня побігла готувати їжу, а він сів на ґанку і не може говорити, почуває, що він уже чужий тут, що війна забрала у нього право жити в цій хаті і любити цих безмежно дорогих йому людей, що він тільки гість і на дуже короткий час.

— Розповідай же, що з тобою?

Коротко він розповів про події останніх днів.

— А де ж твої люди, твоє військо? — питає дід.— Ти, чей же, командуєш якоюсь частиною?

Микола каже, що з Пантелихи вивів ще сорок п'ять людей, а скільки залишилось зараз, не може знати.

— Йшли вони цепом з села до лісу, фельдфебеля, здається, вбила куля на горбку зараз за лісом, по рештках сотні стріляло кілька кулеметів, скільки людей залишилось з неї — не знаю, очевидно, чоловік п'ять-шість.

— Куди ж ти, сину, тепер? — питає крізь сльози мати.

— У світ широкий, мамо. Пам'ятаєш, як мені маленькому співала? "Сини мої, гайдамаки, світ широкий, воля, ідіть, сини, погуляйте, пошукайте долі!" Пам'ятаєш, матусю? От тепер я іду у той світ широкий, іду на Україну. Чи знайду долю, чи загину — не знаю, але я мушу йти.

— Залишайся, сину,— просила мати.

— Ні, залишитись не можу.

— Спочатку сховаємо, а потім перебудеться якимось усе, уляжеться, і разом будемо...

— Ні, мамусю, мій шлях — туди. Тут не залишусь. Він глянув на заплакані очі матері, і серце стиснулось від болю.

— Не плачте, мамо, все буде гаразд, я до своїх іду, не до чужих.

Батьки видивились на сина.

— До своїх? — перепитав батько.— Кого ж ти вважаєш за свого? Таж на Україні, куди збираєшся іти, ще не вщухли бої. Воюють білі генерали, Петлюра, червоні, там ще три різні, ворожі між собою влади. До якої пристанеш, з якого табору тебе виглядати?

Микола не чекав такого питання від батька. Увесь час вважав його аполітичним, лояльним, як тато сам любив називатись, і раптом таке несподіване питання.

— Ви, татуню, як бачу, почали розбиратись в політиці,— пожартував Микола.— Політика сама вас захлеснула, хотіли ви того чи ні. Пам'ятаєте Лебеденка, він це колись не раз пророкував.

— Пам'ятаю, сину,— промовив сумно старий учитель.— У наш час, видно, не можна стояти осторонь від неї, як і від життя, треба йти з ним або проти нього. Так з ким ти, до якої влади лежить твоє серце?

Микола усміхнувся.

— Я певний, що самі знаєте, куди клониться моя душа, а тільки хочете переконатись, мати певність, що не помилялись. Я піду, тату, з тими, перед якими ясна дорога, перед якими майбутнє. Уроки Лебеденка, а потім Івана Думи, хоч і жорстокі, не пішли намарне. А потім життя на практиці показало вірний шлях. Цілий рік я

барахтався в липкій грязі, в багні нашого галицького так званого уряду. Ці випадкові люди бавились у міністрів, у війну, бавились, а люди гинули, не нарочито, як кажуть діти, а справді гинули від куль і тифу. Ось у мене в сотні іще вранці було сорок п'ять бійців, а зараз уже, може, нема ні одного. Я сам не знаю, яким чудом врятувався.

Родина слухала, тривожно затаївши подих, сповідь хлопця.

— Так ти до червоних? — уточнив батько, коли син замовк.

— Так, тату, до червоних. За ці слова моє начальство вчора ще розстріляло б, а сьогодні воно вже ні про що не дбає, тільки б урятувати власну шкуру.

— Так, так,— похитав головою батько.— Куди ж вони подадуться, оті твої начальники?

— Хто до Пілсудського, хто до Петлюри.

— А до червоних?

— Туди їм нема дороги,— сказав Микола. Запанувала коротка мовчанка. Несподівана зустріч

попереплутувала людям думки.

— Ти там десь, певне, Івана Думу зустрінеш,— перервав мовчанку Євгенчик, що досі тільки прислухався до розмови батька зі старшим братом.

Товариство знов пожвавішало. Пригадався той день, коли Іван завітав до лісничівки після довгої перерви, зовсім не подібний до того, яким його знали в селі.

— Іван Дума давно, три роки тому, додумався до того, до чого я прийшов тільки недавно,— промовив з жалем Микола.— Він і тоді, коли приходив до нас, мав про все ясну думку і непохитну волю. Я тоді вже пізнав, що він має перевагу наді мною, але боявся собі у цьому признатись.

На порозі з'явилась бабуня і запросила внука до кімнати.

— Правда, їсти хочеться,— погодився Микола.

— Ходи, сину, ти голодний,— сказала ласкаво вона.

Раптом зацокали кулемети, потім десь зовсім близько, можливо, зразу за криницею, затріщали рушниці. Микола схопився — там відбивались рештки його сотні.

Кулемети замовкли. Рідкі рушничні постріли лунко розходились по лісу, усіх бійців, судячи по пострілах, лишилось, мабуть, не більше десяти.

— їсти вже нема часу,— каже Микола.— Я біжу туди.

— Сину...— заплакала мати.

— Іду, прощайте, рідні!

Пролунало знов кілька пострілів. Микола спішно прощався.

— Де ж бабуня? — спитав.— Хочу її обняти.

Вона з великим поспіхом виринула з темних сіней, несучи буханець хліба і шматок масла в білій пілочці. Старенька завжди пам'ятала про те, про що інші іноді забували.

— Прощайте, рідні! До побачення!

Не знав Микола, що не всіх застане, повернувшись.

За хатою залунали чийсь важкі кроки. Хтось наближався. Микола витягнув з кобури пістолет. З-за рогу виглянуло мокре від поту, втомлене, але всміхнене лице Захарчука.

— Он де ви,— промовив вій радісно.— Я й подумав, що, може, ви тут.

— Живі, слава богу?! — спитав Микола.

— Поки що живий.

— Страшно радий! А я у своїх. Це мої батьки, а це дідусь, бабуня, сестра, брат — вся моя родина, — представив Микола.— А де решта сотні? Я ледве живий вискочив із цієї халепи.

— Я бачив, як по вас били із чотирьох кулеметів, коли ви лягли на окопі. Слава богу, що все щасливо обійшлося.

— Так, а тепер в дорогу.

— І то негайно,— сказав Захарчук.— Розвідка знахабніла, побачили, що нас мало, і в'їхала в ліс. Їх багато, а у нас із сотні залишилось усього сім бійців.

— А решта?

— Не знаю, де решта. Може, перебита, може, уже в полоні, а може, причаїлась у хлібах, щоб не йти далі. Поспішаймо, щоб самим у полон не потрапити. Нас не пощадять...

— Ходім, прощайте, рідні. Буду боротись за вашу кращу долю, за скоріше побачення на вільній землі...

Вся сім'я поникла головами, заплакала. Микола скинув картуз, поклонився в пояс і вже мовчки пішов за Захарчуком. Перед ним стелилася дорога в світ широкий, в Україну Радянську.

1957-1958

Кінець першої книги

Книга друга ВЕЛИКІ НАДІЇ

Роман

За всіх скажу, за всіх перебоюю.*і Л. Г. Тичина

ЧАСТИНА ПЕРША 1

З воріт великого триповерхового будинку по Губернаторській, № 3, вийшов молодий, високого росту чоловік і дуже швидко, майже бігом пішов тротуаром, час від часу тривожно оглядаючись назад. Проте за ним ніхто не гнався. Переконавшись у цьому, юнак звернув у перший бічний провулок, пробіг його також швидко, пересік невеличку площу і, попетлявши кількома вулицями, опинився на довгій магістралі, що називалася Петінка. Тут він зітхнув вільніше, проте ще не зовсім упевнений у цілковитій безпеці.

Місто Харків, особливо ж вулиці, якими йшов, зробили на мандрівника пригноблююче враження. На них ясно позначались сліди імперіалістичної війни, двох революцій і громадянської війни, яка ще тривала. Вулиці і тротуари вздовж них були брудні, давно не чищені, з глибокими вибоями. Будинки чорні, задимлені, майже з кожного третього крізь шибки вікон визирали на світ бляшані труби буржуйок — маленьких незграбних пічок, роблених зі старих каструль, чавунів, чорної бляхи, що ними мешканці міста ogrівали свої домівки, спалюючи в них книги, рештки меблів, все, що потрапляло під руки. З цих труб на згинах колін стікала змішана з сажею вода і

бруднила давно не білені стіни будинків. Загальне враження погіршувала погода, особливо непривітна в першому місяці зими.

Вулицею і тротуарами сновигали білі офіцери в англійських шинелях, ходили сюди-туди озброєні солдати. Цивільних майже не видно було. Пробіжить часом жінка з порожнім відром, пройде робітник, нахмуривши брови, прошкандибає старець, і знову на довгій брудній вулиці нема нікого.

Судячи з архітектури будинків і одягу тих небагатьох цивільних, що їх Микола Гаєвський бачив по дорозі, можна було догадатись, що вулицю замешкують робітники. Цей здогад був приємний. Серед простих людей він почував себе безпечніше.

Холодне повітря час від часу стрясало гупання недалеких гармат, і тоді місто здригалось і від холоду, і від гарматних пострілів. На додаток з густих, брудного кольору хмар почав накрапати дрібний осінній дощ.

Тривожний, скривавлений, голодний, відходив у безвість 1919 рік. "Страшний рік, не дай бо' більше таких",— думав юнак, плентаючись харківськими незнайомими вулицями. Своїм одягом скидався він па солдатів, що патрулювали у місті. Відрізнявся від них хіба тим, що військова шинеля була без погонів і петлиць, на голові військова шапка без кокарди, а на ногах чоботи з короткими німецькими халявами, зшитими з боків. При ході виглядали з-під шинелі штани з мішковини. Юнак був давно не голений, рідкий заріст скупю вкривав молоде лице. Парубкові було років двадцять — двадцять два, не більше. Йдучи тротуаром і тримаючись ближче будинків, він пильно дивився вперед і, коли наближався військовий, солдат чи офіцер, він заздалегідь звертав у перший-ліпший двір або коридор будинку і там перечікував, доки той не проходив. Коли ж кроки небажаного зустрічного затихали, він, оглядаючись, виходив з укриття і йшов далі, не маючи перед собою ніякої мети. Годину тому він утік з будинку, де білогвардійці тримали полонених офіцерів, що не хотіли вливатись в їхню армію. Вирвавшись щасливо на волю, йшов незнайомою вулицею міста, шукаючи притулку. Довге перебування в окопах, потім тюрма відчужили його від світу. Погляди людей, яких зустрічав, видавались ворожими. Як же приймуть його, і хто буде тим першим, що протягне йому руку допомоги?

Не доходячи до Балашовського моста, Микола зупинився біля воріт великого млина. Над ворітьми, на ме-, талевій сітці залізними літерами красувався напис: "Млин Дубинського". Здалека чути було ритмічний стукіт машин, характерний для млина. Юнак постояв хвилину перед брамою, подумав і вирішив спробувати щастя тут. З цим увійшов у невеличкі двері прохідної, але при вході його затримав вахтер — старий чоловік з костуром у руці. Він пильно оглянув незнайомця з ніг до голови, і, видно, юнак справив на нього непогане враження, бо його суворе обличчя відразу розпогодилось.

— Я хотів би найнятись до вас на роботу,—почав нерішуче Микола.

— Хто ж ти такий? — спитав старий.

Юнак зам'явся. Сказати правду чи ні? Адже досить буде покликати патруля, як його зараз же заберуть і завтра розстріляють. Чи можна так ризикувати? Але на нього

дивилась така добродушна людина, і в очах стільки тепла, що не можна було сумніватися в її чесності.

— Ти мене, сину, не бійся,— сказав раптом старий, неначе вгадавши вагання юнака,— Я старий робочий. Все життя проробив на цьому млині на Дубинського, а коли вже не стало сил далі працювати повноцінним робітником, визначив мене хазяїн вахтером, вроді сторожем на прохідній. Так що будь спокійний.

Ласкавий голос старого і тепле повітря сторожки, таке приємне після холодного, вологого надворі, впливали заспокійливо. Почуття давно втраченого затишку проникло в тіло і надало сміливості.

— Вірю вам і не боюсь,— проговорив скоромовкою.— Я справді хочу знайти працю і притулок, бо нічого не маю, крім того, що на мені, і ні копійки за душею.

Старий одразу ж цьому повірив.

— Певне, австріяк?— поцікавився він. Юнак здивувався.

— По чім вгадуєте? — спитав. Старий усміхнувся.

— По вимові. Я багато бачив вашого брата, полонених.

Микола мимоволі почервонів. Як не старався, а якесь галицьке слово таки вискочило, коли старий вгадав.

— Як вам сказати, — промовив він.— Колись був під австрійським пануванням, а зараз нічий.

— Пленний? — продовжував допит сторож.— Ти не бійся, тебе не видам,— запевнив ще раз.

Гаєвський повагався ще хвилину, але добрі очі старого заохочували сказати правду, і він розкрив перед ним свою душу до кінця.

— Зовуть мене Миколою Степановичем Гаєвським,— почав він, сідаючи на дерев'яний дзиглик біля печі,— Я з Галичини, там залишились мої батьки і вся рідня. Під натиском польської, може, чули, галлерівської армії, яку у Франції створила Антанта, рештки української галицької армії, в якій я служив, перейшли на Україну і розбрелись хто куди. Чимало перейшло до червоних, а моя частина опинилась у такому становищі, що мусила приєднатись до петлюрівських недобитків.

Старий покрутив носом і чхнув. Микола не помітив міни на його обличчі і говорив далі:

— Першої ж ночі я втік з тої частини з чотирма товаришами, і на ранок ми дійшли до якогось лісу. Цілий день тинялись між хащами, а надвечір, вийшовши на узлісся, побачили село. Між нами і селом серед поля стояли дві скирти соломи. Ми вирішили там заночувати. Та не довелось. Не встигли ми дійти до одної з скирт, як із-за другої вискочило кілька кінних з шаблями наголо. Нам залишалось тільки підняти руки вгору, бо ми були зовсім беззбройні. Ці кінні були кубанські козаки. Їхня сотня стояла в селі, до якого ми мали намір зайти, а ті, що нас полонили, стояли в розвідці. Нас відразу ж роздягли: на мені був порядний мундир, замість нього дали гімнастюрку, штани з мішковини, стару шинелю і оці німецькі чоботи.

— Добре, що й це дали, — промовив сторож, пильно слухаючи оповідання гостя.—

Могли нічого не дати.

— Вірно,— погодився юнак.— Ми, власне, обмінялись мундирами з тим, що мене роздягав. Взяв нове, дав старе, а в доплату забрав усі мої гроші. Їх небагато було, кілька карбованців, а все ж було дещо. Зараз не маю нічого, але я не горюю: треба знайти роботу, а там і гроші будуть.

— Що ж далі? — спитав старий.

— Далі? Потім, як водиться, відвели в штаб, а із штабу на вокзал. Там стояв поїзд з полоненими. Нас вкинули у вагон і висадили аж у Харкові. Таким способом я опинився тут. Не маю ні рідні, ні знайомих, ні даху над головою.

— А сьогодні звідки сюди прийшов? — спитав старий.

Микола оживився.

— Правда ж. Самого головного я й не сказав. Сьогодні я втік з полону. Там я пробув більш місяця. На

Губернаторській, № 3, цілий великий будинок обернено на тюрму для полонених офіцерів. Є там представники всіх армій, які воюють зараз. Є галичани, їх небагато, є червоні, теж небагато. Ці, кажуть, у полон не здаються. Та найбільше білих.

— Яких? — здивувався сторож.

— Білих. Є генерал. Я з ним у черзі стояв за ячмінною кашею. Є полковники і середні офіцери всіх родів військ. Це ті, що відмовились воювати або чимсь провинились. Сьогодні караул несли галичани, учорашні полонені. Дали їм рушниці, і вони стоять на постах. Один з таких постових, солдат із колишньої моєї сотні, допоміг мені втекти.

— Скоро їм кінець. Ще день-два — і білих у Харкові не буде,— сказав старий.

— Так. Я це знаю. Артилерія б'є зовсім близько, і хто зна, що вони з полоненими можуть вчинити.

Вахтер погодився, що з полоненими білі можуть жорстоко розправитись.

— Тепер мені треба доконче якоїсь праці, щоб не вмерти з голоду,— сказав Микола і засумував.

Старий уважно слухав увесь час розповідь юнака, не спускаючи очей з його обличчя. Він повірив у його чистосердечну сповідь, бо, коли Микола скінчив говорити, узяв його за рукав і відвів до свого стола під вікном.

— Сідай отут, з'їси шматок хліба.

Він вийняв із шухлядки добрий окраєць білого коржа і подав гостеві.

— Сам печу на отій плитці,— сказав, показуючи пальцем на невеличку піч у кутку, біля якої недавно сидів Микола.— Млин ото й рятує від смерті. Ти добре надумав, що зайшов сюди.

— Я випадково зайшов,— промовив, наче оправдуючись, Микола, пережовуючи великий кусень коржа.

— Випадково чи ні, а добре зробив. На заводі сьогодні на хліб не заробиш, та й стоять мало не всі наші заводи. Біляки розорили нас вкрай.

Раптом десь з півночі з новою силою загриміли гармати. Сторож прислухався до їх

гулу, як до прекрасної музики, що лине здалека.

— Наші уже на порозі,— веселіше продовжував старий, поглядаючи на гостя, що з пожадою голодного вовка доїдав рештки коржа.

— Заморив черв'яка? — спитав, усміхаючись, говіркий дід.— Дав би більше, та не маю.

Микола подякував за ласку. Йдучи сюди, він не сподівався знайти зразу ж і поживу.

— Тепер іди до контори,— дід показав рукою через вікно на невеличкий будиночок біля млина.— Іди і наймайся на роботу. Бери, яка буде,— чи заробиш що, не знаю, але принаймні ситим будеш,— повчав старий.

На питання Миколи, хто власник цього млина, вахтер розповів, що млин належить багатим євреям Дубин-ським, які повтікали за кордон, як тільки повалилась царська влада, що тут залишився завідуючий — їхній далекий родич, молодий і досить розумний чоловік.

Микола зразу побачив його на подвір'ї, як тільки вийшов із сторожки. Це був високий, ставний брюнет, літ тридцяти п'яти, в чорному пальті з каракулевим коміром і в каракулевій шапці, у чоботях і калошах. Він забавлявся з бульдогом, якого примушував таскати півпудову гирю. Видно, обом — і бульдогові, і господареві — ця тяганина подобалась, бо пес не зло гарчав, а господар сміявся.

Побачивши незнайомого, обидва, і господар і собака, припинили забаву і повернулись до нього. Пес хотів було навіть загавкати, але роздумав. Він підняв свою гарбузувату карикатурну голову на господаря, чекаючи розпоряджень. З його старечої, зморшкуватої морди двома нитками спливала слина.

Микола привітався і сказав, чого хоче.

— Працювали вже коли у млині? — спитав господар.

Парубок відповів заперечливо.

— Чому не в армії?

Микола сказав, що він полонений, колишній австрійський підданий і в справі Росії не втручається.

Ця відповідь, видно, задовольнила господаря, але він нічого не відповів, тільки уважно дивився на прохача і щось думав.

— Я прошу будь-яку роботу і певний, що з усякою справлюсь,— промовив Микола, щоб перервати мовчанку.

Господар наче не чув репліки.

— У вас ні документів, нічого,— сказав, ніби наперед знаючи, щох дійсно у хлопця нема жодного посвідчення.

Микола кивнув головою.

Господар подумав ще хвилину, дивлячись кудись в далечінь. Знову зовсім близько загупали легкі польові гармати. Тоді він вирвав з блокнота папірець, щось швидко написав на ньому і передав Миколі. Там було написано три слова: "Контора, зарахувати" і підпис.

Одержавши в конторі дозвіл вийти наступного дня на роботу у першій зміні, Микола пішов до вахтера подякувати за прийом і добру пораду.

— Ким же тебе призначили? — спитав вахтер, задоволений, що за його порадою хлопець одержав працю.

— Вибійником муки. Не знаю, яка це робота, але думаю, що з нею справлюсь.

— Справишся,—запевнив старий.—Я багато років працював вибійником. Потрібна сила і спритність, а тобі цього не купувати. Головне — будеш ситий, бо вже хто коло муки працює, не може не побілитись.

— Так-то так,— зауважився Микола,— але де я переночую?

— Якось порадимо,— заспокоїв вахтер. Він тепер говорив з Миколою, як з добрим знайомим або з сином.— Перемочуєш тут, у сторожці. Я не сплю вночі, на моїй лежанці переночуєш, а завтра — побачимо. Запросив би тебе додому, та зараз містом ходити страшно...

Проте вночі не довелось спати. Петінкою, в бік Балашовського вокзалу, втікали рештки білогвардійських військ. Харків терміново евакуйовано. З півночі і з заходу натискали червоні війська. Вранці дванадцятого грудня на спині ворога вони ввійшли у місто. У двір млина Дубинського в'їхав і став на спочинок кавалерійський ескадрон латишів.

Харків став радянським.

2

Завідуючий млина прийняв на роботу Миколу Гаєв-ського легко, без зайвих формальностей тільки тому, що сподівався дуже швидко приходу червоних військ, щоб мати на своєму млині прихильну людину, яка, може, коли і в пригоді стане, а інтуїтивно відчував, що юнак належить до тих, які пам'ятають зроблене їм добро. Гаєвського він вважав прихильником червоних, хоч і не питав, приймаючи його, про політичні переконання.

Сам Дубинський, інженер за спеціальністю, з робітниками повадився більш-менш коректно, тому, коли прийшла Радянська влада, він залишився керівником млина й надалі.

Микола несподівано став вибійником муки. Його праця, хоч і нелегка, не була дуже складною, і він швидко засвоїв усі прийоми старих робітників. Складалась вона з таких елементів: робітник надівав мішок на отвір широкої металевої труби, яка йшла з верхнього поверху і закінчувалась на якийсь метр від підлоги вниз. Труба була наповнена доверху борошном. Укріпивши мішок спеціальним ремнем, робітник повертав важіль, і борошно падало в мішок. Наповнивши його таким чином, робітник закривав тим же важелем трубу, відв'язував міх, утрамбовував борошно і, коли його трохи педоста-вало, досипав із великої скрині, що стояла тут же, і готовий мішок на тачечці відвозив туди, де стояли вже десятки таких же.

З приходом Радянської влади до Харкова в колишньому млині Дубинського зроблено чистку серед робітників і службовців, що під час панування білих були прийняті на роботу в млині. Це був необхідний захід для очищення колективу від

випадкового накипу: шпиків білої контррозвідки і іншого ворожого Радвладі елемента. Чистку влаштовано на вимогу самих робітників, які мусили терпіти цей накип під час короткочасового панування білих. Явних ворогів, на яких були докази, зразу викреслювали із списків, а тільки підозрілих викликали на допит. До таких належав і Микола. Його крмітетчики допитали особливо пристрасно.

— У вас лице інтелігентське,— відповів один із членів комітету на питання Миколи, чому його так старанно аналізують, коли він нічого не приховує про себе і коли він за робітничий клас і робітничо-селянську владу, в чому вони можуть переконатися по його роботі.

Опитавши, Миколу залишили на місці. Залишили також його безпосереднього учителя виробництва і напарника Охріма Гирю — молодого здорового парубка, дуже сильного фізично, що орудував вісімдесятикіло-грамовими мішками, мов іграшками. Його фігура на тлі блідих, виснажених голодом обличч робітників і взагалі мешканців цього великого міста була дуже помітною. Він був чорний, як циган, широкоплечий, кремезний, мов дуб, що росте самотньо серед поля. Мав карі очі, в яких поблискували іронічно-зlobні вогники, та міцні і гострі, мов ножі, зуби, бо перегризав шпагат, що ним зашивали мішки, мов нитку.

До Миколи він поставився відразу прихильно. Познайомив його у вільний від роботи час з обладнанням млина, поведивши його по всіх поверхах,— від ковшів, де засипають очищене зерно, до вибійниць, з яких уже виймають різні сорти борошна.

— Будеш робити в млині — з голоду не здохнеш,— говорив він Миколі,— а деінде на хліб не 'заробиш. Ти ще не знаєш, що то Совецька власть.

Ця фраза здивувала і насторожила хлопця, але він справді ще не знав Радянської влади. Він тільки чув про неї і то найсуперечливіші балачки.

— Хіба справді страшно? — спитав Микола.

— Побачиш сам,— була лаконічна відповідь.

— Чим? — допитувався парубок. Одначе Гиря не хотів більше говорити.

Микола відчув, що Гиря не прихильний до Радянської влади, але не міг зрозуміти, чому працює в млині, коли, з його ж слів, міг би й не працювати, а головне, чому під час чистки апарату млина його, Гирю, не скорочено.

З цим питанням Микола вирішив звернутись до свого єдиного знайомого в цьому великому місті, до свого добродія, сторожа на прохідній.

Перші дні він перебував у його сторожці, спав на його дерев'яному тапчані, а одного разу старий сказав Миколі, що знайшов для нього кімнату у своєї сусідки, таки в тому ж дворі, де мешкає сам.

— Далеченько звідси, таки добре далеко, але я старий, хоч і не щодня, правда, ходжу,— походиш і ти, молодий.

Кімната мала бути через два дні готова: хотіли її вибілити, прибрати, а Микола нетерпеливився, не міг дочекатись, коли ж настане це щастя і він по довгих блуканнях буде мати, нарешті, надійний і, головне, власний куточок, де можна буде і відпочити по праці, і почитати книжку, якої давно вже не мав у руках.

На його питання, хто такий Гиря, Аристарх Андрійович — так звали вахтера — відповів одним словом, але цілком ясно: куркуль. Він пояснив Миколі значення цього слова. Аристарх Андрійович Волков був грамотний чоловік. За молодих літ, як виявилось пізніше з його оповідань, він брав участь у робітничих страйках, сидів у тюрмі, дещо читав. Тепер все це лиш згадка. Проте він дуже цікавиться справами млина і його робітників.

— Чому ж його не скоротили? — спитав Микола.— Чи не знають, хто він?

— Знають, добре знають. Працює — хай працює, робітник він сильний, тут таких треба.

Минуло два довгих дні, і Микола перейшов у давно вимріяну кімнатку в дерев'яному будиночку, захованому у старому саду. Будиночок наймала колись у фабриканта теперішня його господиня Марія Адамівна Петрова. В страху перед революцією господар утік за кордон, будинок перейшов у власність держави, але в своєму помешканні залишилась Марія Адамівна, невеличка на зріст, худорлява літня жінка. В цьому будиночку вона провела свої кращі роки, тут народила двоє діток, які тепер уже дорослими стали; зараз вона жила любов'ю до тих двох діток і спогадами про своє краще минуле.

Будиночок колись стояв за містом (ще й зараз за ним тягнеться велика левада, на якій улітку кози пасуться), але згодом місто підійшло до будиночка і скоро обігнуло його. Зараз він уже вважається в місті, а район Гончарівка став Гончарівською вулицею. Це ж бо та Гончарівка, про яку писав колись Квітка-Основ'я-ненко, в цьому районі відбувалось його знамените "Сватання".

Поруч із цим будиночком у тому ж дворі стояла хатина на одну кімнату і маленьку кухню. В ній мешкав Аристарх Андрійович зі своєю старою дружиною.

Господиня прийняла Миколу дуже радо. Аристарх Андрійович встиг як слід розхвалити юнака і розповісти про нього багато хорошого. Жінка віддала йому кімнатку з окремим ходом, колишнє житло сина, який пішов по мобілізації в білу армію і досі не подавав про себе вістки.

"Тепер хоч мужчина в домі,— думала Марія Адамівна, коли Микола увійшов у кімнату і мало не дістав головою до стелі.— Не буде так страшно, адже ще не минув тривожний час".

Будинок, де мав мешкати Микола, складався з чотирьох маленьких кімнаток. Три з них замешкували господиня, її сестра Марія Василівна і дочка господині Сашенька, четверту віддали йому.

Всі три жінки були, по суті, безпорадними в новій ситуації. Господиня та її сестра навіть не помишляли про працю в установі чи на заводі,— через старість і немічність. Сашенька, хоч і поступила на роботу в Опродкомгуб (що зрозумілішою мовою означало: Окремий продовольчий комітет губернії), поки що на прожиток заробити не могла. Тоді в установах була введена часткова оплата праці натурою, це видавалось на початку місяця і в недостатній кількості, так що доводилось голодувати.

Господиня поцікавилась зразу, як харчується і де думає столуватись в майбутньому

її квартирант. О, тоді це була важлива проблема. Власне, про їжу тоді тільки й говорилося. Закоханий парубок оповідав любимій дівчині, який пайок він одержує в установі, старі люди на дозвіллі оповідали собі взаємно, як вони їли колись, які страви варили їм дружини, якими виробами славились окремі булочні, що подавали в ресторанах. Істотно, що при зустрічі господині з квартирантом зайшла розмова про харчування.

Микола сказав, що коли говорити правду, то не харчується ніде.

— Недалеко від млина є кінний базар,— оповідав він,— там обмінюю свій кілограм борошна, що мені дають у млині, на пиріжки з якоюсь начинкою, найчастіше картопляною, часом на шматок м'яса дуже сумнівної якості, і так живу.

Це не зробило враження. Коли Микола уважніше глянув на лице своєї господині, то побачив, що воно зовсім виснажене, а шкіра на ньому тоненька, як папір. Те саме він помітив і на обличчі її сестри, що прийшла привітатись і познайомитись з ним. Чорне стареньке плаття, ще з довоєнних часів, висіло на цій старій жінці, як на вішалці. Вона облизувала раз по раз посохлі губи, з очей визирав голод. Говорила швидко, наче бубоніла, і Микола не все розумів, що вона казала.

— Не знаю, як до вас маю звертатись,— сказав він, привітавшись з другим мешканцем цього дому.— У нас можна все життя не знати імені людини, з якою говориш. Слово "пан" чи "пані" заступає ім'я і по батькові, вживане тут.

— Ви поляк? — спитала, усміхаючись, господиня.

Микола заперечив.

— Ні, я українець,— відповів,— але в Галичині всі звертаються один до одного словами "пане" чи "пані".

— У нас простіше,— промовила господиня.— Мене звать Марія Адамівна, а її,— показала на сестру,— Марія Василівна. Ми двоюрідні сестри. Донечку мою кликати Сашею. Вона ще молода дівчина, а молодих по батькові не величають. Звали її батька Петром. Тепер ви вже знаєте про нас все. Як же звати вас?

Микола розказав про себе все так, як говорив уже, коли наймався на роботу, а потім у фабрично-заводському комітеті. Розповів, що він син учителя, що мати і батько ще живуть, що має сестру і брата, молодших від себе, а він найстарший в сім'ї, що закінчив гімназію, служив в австрійській армії, а по її розпаді воював з поляками в 1918 — 1919 роках, що був чотарем і це рівняється підпоручикові царської армії.

Жінки слухали його оповідання дуже уважно, а коли скінчив говорити, Марія Адамівна сказала:

— От ми й познайомились. Тепер розташовуйтеся і відпочивайте. Ми будемо називати вас просто Колею, не образитесь?

Микола сказав, що буде дуже щасливий: це йому нагадуватиме рідну сім'ю, де його так само звали.

Жінки вийшли, і Микола залишився сам у своїй кімнаті. Це була в його житті перша кімната, яку наймав самотійно, бо досі мешкав або в домі батьків, або в тих кімнатах, що їх під час навчання наймав і за них платив батько, або, нарешті, в

казармах і військових постоях. А тут було вже щось власне, що він здобув самотужки, і це дуже тішило. Кімната була маленька, більшу частину її площі займало дерев'яне ліжко. Невеличке віконце виходило на чисте, вкрите снігом подвір'я, навколо стояла урочиста миролюбна тиша.

Микола згадав слово господині "розташовуйтеся" і посміхнувся. Під цим поняттям криється, звичайно, розкладання по полицках у шафі білизни, на вішалках — одягу, на етажерках — книжок і тому подібне. Зараз у нього нічогосінько не було. Міг хіба скинути і повісити на гачок біля дверей шинелю, але не зробив і цього, бо в хаті не палилось. З дровами було загалом важко, а про цих двох старих безпомічних жінок нічого й думати, щоб могли роздобути паливо.

"Як же вони все-таки існували? — запитував себе Микола.— Дочка працює. Хоч би подивитись, як виглядає ця їхня годувальниця".

— Це так, між іншим,— промовив уголос, немов злякавшись самої думки. Відколи потрапив у полон і пролежав місяць у тюрмі на голих нарах, голодний, вошивий, серед таких же, як і сам, а до того ж і хворих на висипний тиф товаришів по нещастю, коли йому, ще не зваленому тифом, доводилось щодня допомагати санітарам виносити з кімнати, де їх спочатку лежало двадцять сім чоловік, недавніх молодих офіцерів обдуреної і покинутої на поталу голоду і тифу української галицької армії,— хворих, а два рази і мертвих товаришів, доки їх не залишилось в кімнаті семеро; відколи він утік з того вошиво-тифозного пекла, щоб не чекати, поки винесуть на ношах і викинуть на автомашину і його закостенілий труп,— від того часу якщо й думав про що, так це про рятування власного життя. Надія на рятунок не покидала його навіть тоді, коли він, хитаючись від голоду, йшов Пстінською вулицею назустріч невідомій долі, бо хто його міг чекати в незнайомому місті, що він міг у ньому знайти? Але жадоба життя гнала вперед і пригнала до воріт млина Дубин-ського, де він знайшов дружню руку скромного старого сторожа. Він пригадує, з якою насолодою приймав гарячий душ у лазні, а потім одягав чисту білизну і обез-вошивлений у дезинфекції одяг. О, пам'ять про цього свого рятувальника, Аристарха Андрійовича Волкова, росіянина, який і не зовсім розумів його мову, бо не раз перепитував, що значить якесь слово,— Микола понесе через усе життя.

З того часу, як він поступив на млин робітником і почав регулярно, хоч раз на день їсти, він остаточно повірив у свій порятунок. З приходом Червоної Армії, а з нею і Радянської влади, він міцно закріпився на роботі, полюбив її, приловчився і працював як старий, досвідчений робітник. І ось, нарешті, дістав і помешкання. Далеченько воно від місця праці, проте є надія, що скоро підуть трамваї, і стане легше ходити на роботу, і жити стане легше. З кожним днем люди чекали матеріального полегшення.

Трамваї справді скоро пішли, однаке з харчами було все ще туго. Країна вела війну з інтервентами. По селах і хуторах темними осінніми ночами лунали постріли з обрізів. Багатії не здавались. Микола чув про це на роботі. Його напарник Охрім Гиря щодня з насолодою розказував щось нове і завжди страшне, трагічне. Чи про вбивство голови сільради, чи якогось активіста з комітету бідноти. Причому всі ці вбивства були звірячі:

убитим насипали в рот або в розпоротий живіт пшениці, залишали на грудях жертв зловіщі, знущальні написи. Так само зі смакуванням оповідав він про перемогу якоїсь білої частини на фронті.

"Звідки він все це бере? — дивувався не раз Микола.— Адже в газетах про це не пишуть". На прямо поставлене питання Гиря сміявся.

— Ха-ха! Знаю! Чого тобі ще? Все знатимеш — скоро постарієшся.

Оповідач вів себе нахабно, не турбуючись, що його іноді слухають люди, які не співчують йому, а таких була переважна більшість у млині. Але він знав, що, коли і як говорити. Найменше церемонився з Миколою, якого чомусь вважав своїм однодумцем, хоч той не давав ніколи для цього приводу. Гиря знав, що Микола колишній офіцер, і для нього цього було досить, щоб вважати його своїм. Для нього офіцер був синонімом чогось реакційного, і нічого не допомагали запевнення Миколи, що це не так; Гиря вважав, що Микола маскується, але в душі — він його спільник.

— Ти гадаєш, що з тобою уже кінець, що тебе вже не будуть займати? — ехидно усміхався Гиря, коли Микола йому перечив, запевняючи, що вірить в нову владу, і доводив її перевагу над владою буржуазії.

— А в ЧК також віриш? Микола не зрозумів.

— Про ЧК чув?

— Чув.

— Але там ще не був?

— Ні.

— Будеш,— і заливався реготом.— Там ти побачиш, що то за власть, покуштуєш, пізнаєш, почому лікоть кваші.

— Даремно лякаєш, я не боюсьу— говорив упевнено Микола.— Нічого злого я не зробив, проти Радвлади не виступав ні словом, ні ділом, нема мені чого боятись.

— Нема? — На Миколу дивились великі чорні циганські очі Гирі,— А те, що був білим офіцером, ніщо?

Микола сказав, що ніколи білим не був.

— Ну, жовто-блакитним, не все одно! Не вмер Данило — так болячка задавила.

— Чекай, а хіба це злочин? — спитав Микола, сам не знаючи, чому таке питання вирвалось з його уст.

— Для більшовиків — це злочин,— сказав упевнено Гиря.

Микола на мить задумався. Може, й справді так. Він пригадав, як не сповна рік тому це саме говорив йому його приятель і друг раннього дитинства Іван Дума, коли допитував його як полоненого. Тоді він також говорив, що більшовики розстрілюють офіцерів, але це була неправда, він переконався в цьому.

— За те, що мене мобілізували колись в австрійську армію і мимо моєї волі зробили маленьким офіцером, я мав би за це покутувати? Не може бути.

— Ти служив і у Петлюри,—не здавався Гиря.

— Неправда, я служив у галицькій армії і воював за визволення свого народу від папської неволі. Це була священна війна, це мусить кожен зрозуміти.

— Як знаєш, можеш вірити, можеш не вірити,— додав Гиря, — Зрештою, поживеш — побачиш, бо, як я помічаю, ти ще нічого не зрозумів.

Ця розмова прикро вразила Миколу, і зараз, сидючи в затишній кімнатці, він ясно пригадав її.

"Чи справді чекають мене неприємності?"

Ця думка отруювала гарний настрій, а таким він міг бути хорошим у цій маленькій кімнатці.

3

Микола заснув, сидючи за столом, заколисаний тишею, яка запанувала в цілому домі по відході господині і її сестри. Нічна праця в млині, далека дорога на Гончарівку втомили-таки.

Прокинувся від легкого стуку в двері. Глянув крізь вікно, надворі вже сутеніло — спав-таки довгенько. Від неvigідної пози, бо спав сидючи, боліли в'язи і стерпли руки. Стук повторився. Тоді він скочив з крісла, поправив розкуйовджене волосся і підійшов до дверей.

— Прошу,— запросив він.

Перед дверима стояла Марія Адамівна.

— Задрімали? — спитала, приязно посміхаючись..

— Тут так хороше, так тихо, мабуть, задрімав,—• сказав юнак червоніючи.

— Ходіть до нас на так званий чай,— сказала гостинна жінка.

Микола подякував за запрошення, не зрозумівши гаразд, про що йде мова.

В кімнаті, куди ввела його Марія Адамівна, вікна були завішені. На столі, над маленькою пляшечкою, в шийці якої був прилаштований в бляшаній трубочці гнотик, блимав малесенький вогник. Цей вогник ледве освітлював стіл, на якому в гарних порцелянових чашках, що якимось чудом збереглись з давніх-давен, парувала якась бура рідина. Оце й був "так званий" чай. За столом, крім Марії Василівни, що вже сиділа на своєму місці, Микола побачив усміхнене личко дівчини. До неї підвела його Марія Адамівна і представила:

— Оце моя Сашенька. Микола здалека вклонився.

— Ходіть ближче, подивлюсь, який ви,— промовила дівчина, простягаючи хлопцеві свою маленьку ручку.

Це була невеличка, тендітна блондинка, років двадцяти, струнка і граціозна, мов фарфорова статуетка. Великими в неї були тільки блакитні, променисті очі.

Бачачи ніяковість юнака, що наче розгубився після її сміливої мови, дівчина запросила його роблено великосвітським жестом до столу.

— Розділіть з нами трапезу,— промовила, показуючи на порожній стілець.

Микола сів на вказане місце і тоді вже міг глянути й на сіл. "Трапеза", про яку говорила Сашенька, складалась з цієї ж рідини в порцелянових чашках і якихось чорних коржиків, подібних до конопляної макухи, поданих також на дорогому порцеляновому полумиску. Була на столі ще одна річ, призначення якої Микола не міг відгадати. Це була знов-таки пляшечка, дуже подібна до тої, що випромінювала зараз

світло, тільки замість бляшаної трубочки з ґнотом в її шийку була вложена піпетка з гумовим ковпачком, яку вживають для закапування хворих очей, а сама пляшечка до половини була чимось наповнена, якоюсь прозорою рідиною.

— Солодїть чайок,— запросила Сашенька.— Ви, певне, до такого чайку не звикли?

Микола почував себе дуже погано, він не розумів жарту і не знав, що сказати.

— Це фруктовий чай вищого гатунку, — пояснила Сашенька.— Тепер тільки такий в ужитку.

Микола кивнув головою, набрав ложечкою рідини і проковтнув. Це було щось нудно-гірке. Саша пильно слїдкувала за його рухами, і він червонїв від збентеження і досади.

— Ви посолодїть, чого ж ви гіркий п'єте? Не бачите цукру?

Микола глянув здивовано на дївчину.

— Нї, такого, якого ви шукаєте, ми вже давненько не знаємо, але маємо чудовий замінник, ерзац, як нїмці казали. В оцїй пляшечцї, — вона показала на пляшечку з піпеткою,— є те, що солодить, нїмецький ерзац, яснїше,— розведений у водї сахарин. Набирайте піпеткою підсолодженої водички і капайте у чай. Звикайте до нашого способу життя, у вас, в Австрїї, мабуть, було інакше.

— Я ж не австрїяк,— боронився Микола.

— Не відпирайтесь, ми з вами воювали, — дражнила дївчина, бавлячись заклопотанням юнака.

Микола сказав, що вже два роки, як тої Австрїї, що воювала з Росїєю, нема, але Сашеньку це не переконало.

— Не важно,— промовила вона. Дївчина була в збудженому, піднесеному настрої, їй хотїлось з перших слїв пізнати, що собою являє їхній квартирант, чи розумний він хлопець, чи вихований, якї в нього погляди на сучасну дїйснїсть, на життя.

Але це чомусь не сподобалось Марїї Василївнї. Вона відкопилила свою велику нижню губу і звернулась до Сашеньки з докором.

— Знайшла тему для розмови,— бубонїла вона,— є, мабуть, цікавіші теми, нїж про Австрїю, тим бїльше, що її вже нема.

Микола бачив і розумїв, що дївчина силкується жартувати, щоб заглушити бїднїсть, яка виглядала з кожного кутка — і з полумиска чорних коржикїв, подїбних до макухи, і з чашок, з яких разом із парою виходив солодкуватий запах перепалених фруктїв, і з пляшечок, з яких одна їмітувала світло, а друга — цукор.

"Як же вони живуть, цї жїнки?" — знов подумав Микола і вирїшив про це негайно довідатись.

Другого дня він принїс з роботи мїшечок бїлого борошна, одержаного за працю, і вїддав господинї. Він бачив, як раптом загорїлись очї жїнки, а потїм зразу ж затьмарились сльозами.

— Звїдки у вас таке щастя? — спитала, подавляючи спазми.

Микола розповїв, що працював надурочно, витрушував мїшки в коморї і за це комїрник дав йому цей мїшечок з борошном. Він запевнив Марїю Адамївну, що борошно

зароблене чесно.

— Давно ми вже нічого доброго не їли, — промовила сумно стара жінка.— Ми з сестрою ще можемо терпіти, але серце болить, що молода дівчина голодує.

Марія Адамівна швидко змахнула сльозу, що набігла на очі, і опанувала своє почуття.

— Вона горда і тільки вдає, що не терпить,— продовжувала вже спокійно мати Сашеньки,— але я знаю, що терпить, що страждає вона і фізично, і морально. Поки ми ще мали речі — вивозили їх у села і вимінювали у селян на борошно, картоплю й інші продукти, а як того добра не стало — сіли маком. У село пішло піаніно, на якому вже добре грала моя доня, пішло за два пуди борошна і шматок сала, потім грамофон з пластинками за пуд. Пішли за продукти стільці і крісла, пішов весь мій гардероб, речі сестри, Марії Василівни, пішов деякий одяг Сашеньки. Залишилось тільки те, що вже нам було надто необхідне і що, зрештою, не потрібне сільським багатіям. О, як вони знахабніли! Вони вважають, що тільки на них все тримається і буде влада така, якої вони захочуть.

Микола пригадав, що він це вже чув з уст Гирі. Адже Гиря викладав перед ним свої теорії. Він слухав Марію Адамівну з величезною увагою.

— Одного разу,— оповідала жінка,— виїхав такий багатій на базар з дочкою, яка шукала панбархату на плаття. І це, бачите, тоді, коли ми гинули з голоду. Я продавала на базарі шматок гарної вовняної матерії.

Думала колись пошити Саші спідничку, але голод примусив розстатись з добром. Підійшла ця куркулівна зі своїм татом, помацала матерію і тільки фиркнула. Мені, каже, червоного бархату б, а таке не потрібне. Та хіба тільки це?..

Зі слів старої жінки виростали картини, яких він не бачив у своїй вітчизні. Там, у країні "хлопів і попів", як іронічно називали Східну Галичину, такого не знали. Великих багатіїв не було серед селян, бо всі землі забрали поміщики, щодесятий, мабуть, селянин тримав одного або пару коней, а решта батрачила, ставала форналями панськими або покидала рідний край і їхала за океан шукати шматка хліба.

Марія Адамівна перепросила юнака, що знула його своїми скаргами, і швидко пішла у свою кімнату.

4

Минали місяці, як Микола поселився на Гоичарівці. З його приходом увійшла в дім надія, проста людська надія на існування. Тепер молодий чоловік, як його скрізь називали, вже не харчувався де-будь, а всі свої заробітки, в якому б вигляді вони не були: чи то грішми, борошном, чи продуктами, вимінними за борошно, ніс додому і віддавав господині. І вже щодня на столі з'являлась тепла страва, і поволі почало рожевіти бліде личко Сашеньки, частіше почала з'являтися усмішка на устах обох старих жінок.

Микола почував себе щасливим, він знав, що потрібний людям. Далеко від рідної сім'ї, розділений з нею штучними кордонами, може, й назавжди, він уважав за свій обов'язок допомагати цій сім'ї, що прихистила його в себе, оточила турботами і ласкою.

Тепер після своєї іноді виснажливої праці поспішав додому, а не заставши Сашеньки, біг її зустрічати. Не раз годину і більше ходив перед установою, де вона працювала, поки не кінчалась робота і дівчина не виходила. Вони тоді приязно усміхались одне до одного і йшли разом додому, весело розмовляючи. Вона цікавилась, як проходив його робочий день, що бачив, і сама розповідала про свої денні враження. Одного разу він довідався, що за нею впадає один службовець і зробив їй пропозицію вийти за нього заміж, яку вона зі сміхом відкинула.

Микола вдав, що на нього не справила враження ця звістка, але насправді було не так. "Чому Сашенька відкинула пропозицію службовця? Чи вона має якісь надії на мене?"

Гаєвський тихенько вийшов з дому і, ніким не помічений, подався в сад, щоб побути сам на сам зі своїми думками, розібратись у своїх почуттях. За старовинним, запущеним садом, що, як і будинок, належав колись панові Бочарову, фабрикантові олійних фарб і лаків, тягнулась зелена левада. На цій леваді залюбки гралась колись маленькою Сашенька, і не раз вона з захопленням оповідала Миколі про ті щасливі часи. Пішов тією стежкою, якою гуляв не раз з дівчиною, пішов понурий, задивлений у землю, немов відшукуючи на ній загублений спокій. Ніколи не сподівався, що така ніби звичайна фраза дівчини, сказана, по суті, жартома, могла так схвилювати. Почав аналізувати свої почуття. Чи це вже була любов? Познайомившись з нею, уже першого дня він відчув тривогу в серці. Дівчина видалась йому пуп'янком троянди, що тільки-но почав розквітати. Йому так хотілось сказати їй про це. Але не сказав тоді, вирішив глушити в собі почуття, вирішив розумом тримати серце на повіді. Думати про одруження, а до цього мусило б згодом дійти, думати про таку серйозну справу, не маючи ні закінченої освіти, ні постійної праці, було б щонайменше нерозумно. Роботу в млині він вважав тимчасовою, як рятунок від голоду, якому ще кінця-краю не видно було. Пригадує недавню розмову двох робітників із його бригади.

— На полях замість пшениці бур'ян,— оповідав один, побувавши в селі.— Думав, харчів розживусь, а вони дивились, чи я їм чого не привіз. Повечеряти не було чим, от як тепер у бідноти на селі. Степи, як оком глянь, стоять облогом, ніхто їх не орав, не сіяв.

— Зате вони снарядами поорані, воронками спотворені та тілами людськими угноєні,— промовив його співрозмовник.— Немало на них полягло і білих, і червоних, і всяких.

— Словом, далеко ще до доброго,— сказав перший.— Воно буде краще, але треба ще почекати,— додав він, неначе для того, щоб пом'якшити враження від свого оповідання.

"Справді, мусить бути краще",— думав парубок, згадавши зараз розмову двох робітників.

Тим часом сонце зайшло. На заході палав ще край неба. Дві хмарки, мов великі червоні казкові півні, нависли над прірвою, куди пірнуло сонце. Хлопцеві видалось, що ці птахи розкльовали великого червоного кавуна і від нього почервонили своє пір'я. З

цим чудовим образом повернувся додому, не знайшовши, одначе, відповіді на питання, що його тривожили.

Одного разу Микола прийшов з роботи збуджений, схвилюваний. Не увійшов, а влетів до кімнати, перелякавши домашніх. Марія Василівна аж перехрестилась:

— Що з вами?

— Неп! — крикнув Микола.

Жінки видивились на хлопця, як на божевільного. Сашеньки не було на той час удома, вона ще не повернулась з роботи, були тільки старі сестри, які аж ніяк не зрозуміли нічого з того, що сказав їх квартирант. А він тим часом сів на стільця і, витираючи спітніле лице, бавився їх заклопотаністю.

— Що трапилось, поясніть,— попросила по деякій паузі Марія Адамівна. Тоді Микола вже спокійно почав пояснювати, що таке неп.

— Отже, нова економічна політика, розумієте?

— Нічого не розумію,— буркнула Марія Василівна. Микола встав.

— Як же це вам пояснити? — почав він, підходячи ближче до старої жінки.— Нова економічна політика означає, що тепер легше стане жити, розумієте, що прийшов кінець нашим злидням.

Його пояснення не зробило ніякого враження. Йому просто не повірили.

— Не було нічого, і раптом, як за чародійною паличкою, все має змінитись? Так? — спитала Марія Василівна.

Вона була песимістка, причому вперта, і їй в чомусь переконати взагалі було важко, а в даному випадку, то й говорити нічого. Перш за все Микола не мав ніяких аргументів, щоб її переконати. Він повторив те, що почув на роботі.

— Я, Маріє Василівно, скажу правду, і сам у цьому як слід не розібрався, бо часу не було, і в економічній політиці я, признатись, слабкий, але я чув від дуже розумних і авторитетних людей, що в цьому спасіння для держави. Перш за все — це політика Леніна, розумієте, а коли так, то я не можу сумніватись в її правильності. Ви погоджуєтесь?

Марія Василівна сопіла і не відзивалась, невідомо, чи вірила, чи сумнівалась.

— Ті ваші, авторитетні, не говорили, в чому суть тої політики?

Микола сказав, що говорили і що основна ідея цього державного заходу, цієї нової економічної політики є допущення приватного капіталу.

— Значить, повернення до старого? — спитала не без іронії Марія Василівна.

Микола заперечив.

— Ви не дали доказати. Для створення бази соціалізму має бути допущений приватний капітал під командою пролетаріату.

— Слова одні,— не дала договорити бурчлива жінка.— Я нічого не розумію і думаю, ви теж мало розбираєтесь. Якась база соціалізму! Що воно значить? Самі не знаєте, що говорите.

— Бачите,— промовив з ноткою образи Микола,— я сказав те, що чув від добрих людей, у що повірив сам і вважаю добрим і необхідним у наш важкий час. Почнеться

перш за все вільна торгівля, це означає допущення приватного капіталу. Відкриються приватні крамниці, і торговці повитягають на прилавки все досі заховане. Селяни повезуть на базари зерно і продукти. Побачите, що вже буде через тиждень, побачите.

Марія Адамівна уважно слухала розмову, не втручаючись, і, тільки коли Микола скінчив, сказала, що вірить в покращання, раз старі, досвідчені торговці візьмуться до діла.

— Я гадаю, що всі нестатки були через те, що не було спеціалістів у торгівлі. А тепер будуть. Я тільки не знаю, чи нам особисто краще стане. Нам торгувати нічим.

Миколині пророцтва здійснились. Не минув тиждень, як базари вкрились столами, рундуками, ятками, і чого тільки не продавалось на тих спорудах: від камінців до запальничок до коштовної матерії і золотих монет царської чеканки включно. Нема чого говорити, що й продовольчих товарів зразу ж з'явилося чимало. Де це все було приховано, важко відповісти, а що все це було приховане — факт. Скоро після виходу декрету про неп в місті відкрито приватні ювелірні крамниці.

Ясно, що срібних портсигарів і золотих ланцюжків держава в той час не виробляла. Все це було видобуто на світло денне з глибоких сховів.

Марія Василівна не повірила у переміни. Щоб переконатись наочно, одягла своє святкове вбрання і пошкандибала в місто. Побувала в пасажі, пройшлась базарами. Велика кількість продуктів здивувала стару. Повернувшись додому, не без злості сказала:

— Яка ж то нова політика? Це повернення до старого ладу. Я завжди казала, що так буде.

Микола з Сашенькою переглянулись.

— Я щось не пам'ятаю, щоб ви таке казали,— пожартувала дівчина.

Стара вдала, що не чує. Вона завжди недочувала, коли чогось не хотіла чути.

Неп не приніс великих змін у сім'ю Петрових. Та вони їх і не чекали. Відколи поселився Микола, життя пішло у них спокійніше. В хаті відчувалась рука господаря. Микола перейнявся роллю голови дому, з'єднав симпатії всієї сім'ї, і це збагачувало його душевно. Марію Адамівну він любив, як рідну матір, а з Сашенькою подружився, як з сестрою. Вечорами вони часто сиділи вдвох за книжкою. Саша вчила Миколу російської мови, якої він, власне, не знав. Ті невеличкі запаси знань, які він здобув під час перебування російських військ в Галичині, виявились на практиці цілком недостатніми. Деякі слова він вимовляв неправильно, багато клопотів мав з наголосами, та й самих слів не доставало, а російську мову хотілось доконче знати, тим більше, що думав поступати у вуз. У ті часи вже йшла мова про українізацію установ, і Сашенька виявила охоту знайомитись з українською мовою, її граматику і літературу.

Сашенька була росіянкою з походження. Батько її, колись відомий адвокат Петров, був росіянином, мати теж росіянка, але Сашенька народилась в Харкові і змалечку від няні, а потім, як піросла, від селян, що приходили за порадами до її батька, чула українську мову, проте сприймала її як мову нижчу, селянську, "хох-лацьку".

Познайомившись ближче з Миколою, вона змінила свою думку. Він читав їй поезії Шевченка, Лесі Українки, Франка, молодомузівців, на яких виховувано його самого в гімназії. Саша сприймала цю віршовану укра-

їнську мову з радістю. Сашеньку приємно було навчати не тільки тому, що цього прагнув Микола, знання української мови почали вимагати в установах, отже, й там, де працювала Сашенька.

Микола вибирав вірші ліричні, інтимні, любовного змісту, що найбільше подобались дівчині. До того ж за вікном в усій красі стояла весна, пах бузок, розквітла черемха, заливались в садку солов'ї.

Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди: Цілуй, цілуй, цілуй її,— Знов молодість не буде!

— Гарно сказано? — промовив Микола, прочитавши ці слова.

— Дуже гарно,— погодилась Сашенька. Її личко вкрилось рум'янцем, а очі кольору ранкового весняного неба затягнулись серпанком смутку.

Вона сиділа близько від Миколи, він чув тепло її тіла, чув її прискорене дихання. Про що думала ця дівчина, що не знала ще кохання?

Микола відчував, що дівчина в цю хвилину думає про нього, що в її голові і серці звучать слова поета: "Цілуй, цілуй, цілуй її..."

Вона сиділа мовчки, з заплющеними очима. Микола нахилився і поцілував її личко.

Сашенька здригнулась. Микола збентежився.

— Пробачте, Сашенько,— перепросив.

Саша подивилась на нього здивовано, на його перепрошення не відповіла. Цей перший поцілунок не так уявлявся дівчині.

Відчув Микола, що зробив помилку.

— Ви не гніваєтесь на мене? — спитав. Дівчина знизала раменами.

— Ні,— сказала тихо,— Читайте далі.

Але Миколі читати вже не хотілось. Крізь відчинене вікно вривалась в кімнату чудова весняна місячна ніч. Він погасив каганця, і в кімнаті стало казково гарно: на підлозі утворилось чарівне озерце зелено-блакитного місячного сяйва. В нього хотілось умочити ноги і руки й цілому скупатись.

Хлопець сказав про це Саші, але вона не відповіла й зараз.

Сиділа сумна, задумана.

— Чого ви така? — легенько торкнувся плеча.— Чому така переміна у вас? Посумніли чомусь...

— Ні, нічого,— прошептала, Микола взяв її за руку.

— Дивіться, яка краса на світі, яка весна чудова, а ви сумуєте.

Дівчина слабо усміхнулась.

— Коли так гарно на світі, мені завжди чомусь сумно. Але це не смуток печалі, це смуток від надміру почуття. З журбою радість обнялась. Дуже гарно це сказано. Таке зараз в душі моїй. Власне, справжньої радості я вже давно не знаю. Хіба що як була ще маленькою. Тоді я мала доброго батька, мати мене любила, і я була щаслива. Але це

тривало дуже недовго: почалась війна, і пропало моє щастя, видно, назавжди. Мій тато загинув на фронті, і я ніколи вже не довідаюсь, де його могила. Десь у вашому краю. Мати моя рано овдовіла, і я залишилась сиротою. У нашу хату заглянула біда. Мати почала працювати, щоб я мала змогу жити і вчитись.

Дівчина хвилину помовчала. Перед вікном промайнула чиясь тінь, видно, Марія Василівна вийшла перед сном пройтись. Вона ' зупинилась на хвилину, може, хотіла почути, чи ще гомонять молодята, але, не дочекавшись розмови, пішла далі.

— Оповідайте, Сашенько,— попросив Микола,— хочу все знати про вас від вас самих.

— Біографія моя коротка,— сумно почала дівчина.— Закінчила я гімназію, а далі вчитись не судилось, треба було самій працювати. Навчилась друкувати на "Ремінгтоні" і пішла друкаркою. Уже сім років живемо лиш би з дня на день, майже увесь час в нестатках. В такому віці дівчата колись веселились, танцювали, мали своїх кавалерів, наречених. Моєму ж поколінню все це було закрите темною завісою, витканою з війни, голоду і холоду. Ось чому смуток не покидає мене, особливо тоді, коли мені на хвилину стає добре. Тоді з журбою радість обнімається.

В кімнаті раптом потемніло. Зникло світове озерце, розлите на підлозі, видно, хмаринка напливла на місяць.

Микола взяв дівчину за руку.

— Тепер буде краще,— сказав він твердо.— Мусить бути.

— Вірите в це?

— Вірю. Нащо ж було стільки крові й сліз, якщо б не було віри в краще майбутнє.

— Е, коли воно буде?! — Саша недовірливо махнула рукою. — Поки краще стане, як ви пророчите, мине наша молодість, а може, й життя.

— Зате наші діти будуть щасливі.

— У мене не буде дітей.

— Чому?

— Я ніколи не вийду заміж,— промовила, закривши лице долонями.

— Що за маловірство, Сашенько! — картав її Микола.

Замість відповіді дівчина залилась гірким, ревним плачем.

Микола злякався. Почав заспокоювати, але вона не вгамовувалась. Тоді він обняв і притулив до своїх грудей. Саша здригнулась, глухий біль поволі почав стихати, вона глибоко зітхнула і замовкла. Неначе з вдячності за те, що заспокоїлась, юнак почав цілувати лице, мокрі від сліз очі, руки, що закривали обличчя, пахуче золоте волосся, пересипаючи поцілунки найпестливішими словами.

Дівчина поволі звільнилась від його пестощів.

— Ви скористались з моєї хвилинної слабості,— сказала.— Нехороше так...

Микола засоромився.

— Пробачте,— сказав він.— Мені жаль вас стало. Мені здавалось, що я приголубив свою рідну сестру. Прийміть ці пестощі, як від брата.

— Я не серджусь,— промовила дівчина.— Сама у цьому винна. Так гарно починався

наш вечір і так якось нехороше скінчився.

— Він же ще не скінчився,— заперечив Микола.— Ми ще продовжимо читання або так порозмовляємо.

Того вечора вони сиділи далеко за північ. Микола розповів дівчині про себе, про свою родину, залишену в Галичині, про те, як скучає за нею і як йому хочеться туди вернутись.

— Зараз хотіли б вернутись? — спитала дівчина.

— О ні, зараз ні, не того я пішов звідти, щоб так вертатись.

Микола уявив на мить ту Польщу Пілсудського. Вона ще сама зализувала рани від шабель Будьонного, а вже скубла його рідну землю, гнобила і зневажала його батьків, братів, його віками поневолений народ-страждалець. Скільки разів поривався бідний народ скинути з себе ярмо феодалів-поміщиків, панів, багатіїв, що з давен-давня безсоромно захоплювали його землі, накладали податки і за їх рахунок багатіли все більше і більше і, нарешті, ставали панами усього краю. Микола знає з історії своєї вітчизни, що народ не мирився з таким становищем. Народ повставав проти гнобителів. Кріпаки вбивали панів-поміщиків, палили їх маєтки і втікали з рідних осель в гори, і там гуртувались ватаги опришків.

Микола розповідав дівчині про Довбуша й інших славних ватажків, що кидали гордий виклик пихатому панству, заявляли право жити на власних рідних землях.

— Так було, але так не буде! Тепер не ті часи. Тепер наш народ має, крім вогнепальної, ідеологічну зброю, і не допоможе ополячування, рано чи пізно, а весь український народ зіллється в одно ціле, в одну могутню Радянську державу.

— А коли це буде? — перервала оповідання Миколи Сашенька.

Микола усміхнувся.

— Вам зразу подавай строки. Коли точно — важко сказати, але буде. Я мав друга серед солдатів царської армії,— продовжував Микола. — Лебеденко було його прізвище. Він мені відкрив очі на багато речей, яких я не бачив, про які не знав. Із того, що він говорив, що пророчив, багато вже здійснилось і ще більше здійсниться. Він завжди говорив про возз'єднання всіх українських земель, і воно мусить статись, бо це воля усього народу.

Розповідаючи про Лебеденка, Микола пригадав, що його приятель походить з околиць Харкова, а працював на одному з заводів міста.

— Ви знаєте,— сказав він, звертаючись до Саші,— я пригадав, що він працював у Харкові.

— Хто? — не зрозуміла дівчина.

— Та Лебеденко ж.

— Він вам так потрібний?

— Дуже. Що б я дав, щоб його знайти!

— Тоді вдвох підемо шукати,— сказала несподівано.

Микола був захоплений словами дівчини. Нема нічого зворушливішого від юної любові.

Вернувшись до своєї кімнати, довго не міг заснути. Перед очима стояв образ Саші, ніжно дзвеніли в душі її слова, вчувався її плач... а потім образ Саші почав переплітатись з образом красуні Полі, яку скоро замінив образ першої коханої Оксани, і раптом із туману виринуло личко сестри Зіночки, суворе личко, попереджаюче. Вона щось говорила, але він не міг збагнути, що саме. Потім її слова обернулись на пісню, з якої він сприйняв серцем два слова: журба і радість.

5

До млина, в якому працював Микола, приходив щодня зранку молодий чоловік, на прізвище Процик. Робітники величали його Федором Трохимовичем. Працював він у Народному комісаріаті продовольства, що скорочено називався Наркомпродом, і був агентом лабораторії сільськогосподарських продуктів, які контролювала ця лабораторія. Завданням агента було обійти всі млини і зняти проби зерна, що поступає на перемел, а також зняти всі проби борошна, що виробляє млин. Таких агентів було два, обслуговували вони вісім млинів і дві крупорушки міста Харкова.

Роботу вони між собою поділили, кожен з них мав по чотири млини і по одній крупорушці, але не справлялись із завданням, бо обійти одному п'ять об'єктів, порозкиданих в різних районах міста, зняти проби з усіх вагонів, а потім з борошна усіх сортів було надто важко, особливо при дуже погано налагодженому транспорті,— адже, крім трамваїв, що ходили не завжди регулярно, ніякого зв'язку не було. Снували, правда, хирляві візники, але візниками могли користуватись хіба непмани, для рядового ж громадянина це була недосяжна розкіш. Найчастіше агентам доводилось ходити пішки, а тому їм замало було восьми годин на день, щоб виконати всю роботу. Лабораторія підшукувала третього робітника, і знайти такого доручено було Процикові.

Його вибір упав на Миколу.

Одного разу, це вже було під кінець літа, він запропонував йому цю роботу. Хлопець був заскочений несподіваною пропозицією. Чому його, з якої речі? Він про це й сказав Процикові, але той наполягав на своєму.

— Хоч робітником . бути зараз і почесно, але тобі, з середньою класичною освітою, працювати вибійником борошна ніхто не дозволить.

— Як-то не дозволить? — здивувався парубок.

— А так, не дозволить.

— Ти поясни.

— Усе ясно.

— Мені не ясно. Хіба агентом лабораторії з класичною освітою, як ти кажеш, дозволять працювати?

Процик знизав плечима.

— Як ти цього не розумієш? Це ж робота тимчасова. Тільки б пережити голод, а там і агентів не треба буде. Перейдеш на посаду лаборанта, а там, може, і завідувача лабораторією. Нарешті — інститут.

— З млина, мабуть, легше буде поступити в інститут,— заперечив Микола.— Мене вже викликали до фабрично-заводського комітету і питали, чи я маю охоту далі

вчитись.

— І що ти сказав?

— Ясно що, закінчити мені, вихідцеві з Галичини, харківський інститут — хіба це не щастя?!

— Роби, як тобі краще, я своє сказав,— промовив Процик.

Відповідь Миколи його здивувала. "Невже фізична праця йому більше до вподоби, ніж робота в установі? Там же чистіше, і люди освічені".

— Ти, може, сумніваєшся щодо заробітку? — почав він з іншого боку.— Той самий кілограм борошна матимеш щодня, навіть більше, бо в кожному млині зможеш взяти трохи більшу пробу, ніж належить.

— Украсти, іншими словами? Процик обурився.

— При чому тут крадіжка? — крикнув він спересердя.— Мова йде не про пуди, а грами. Зрештою, тут ти береш?

— Мені дають, це мій заробіток.

— І там дадуть. Всі знають, що за гроші, які одержуємо, при ціні коробки сірників у п'ять мільйонів карбованців ніяких мільярдів на життя не вистачить. Рятую цей фунт борошна, так що про якусь кражу нема чого говорити. Я тобі раджу, як землякові, переходь до нас. Комуś іншому я такого не запропонував би.

Федір Процик походив родом з Галичини. На початку війни, в 1915 році, його, малолітнього ще хлопця, заарештували царські жандарми і вивезли в Сибір, підозріваючи в шпигунстві. В Сибіру він познайомився з одним з харківських революціонерів Андрієм Олександровичем Голубаєвим і його дружиною, видатною революціонеркою Ольгою Іванівною Прозоровською, що були заслані туди царським урядом за участь у страйках студентів у 1905 році. Андрій Олександрович і Ольга Іванівна були на той час уже літніми людьми, своїх дітей не мали, а любили дітей, тож щиро заопікувались хлопцем.

Вернувшись із заслання після розгрому денікінських військ Червоною Армією в Харків і зайнявши посаду начальника сільськогосподарського відділу при Наркомпроді, Андрій Олександрович влаштував Процика на роботу в лабораторії сільськогосподарських продуктів. Проте Процик волів працю живу, де можна б рухатись, тому вибрав з дозволу начальника посаду агента лабораторії.

Процик був простим селянським хлопцем. Коли його заарештовано, він мав всього чотири класи сільської школи. Хоч він багато знань почерпнув від своїх опікунів, все ж робота лаборанта його не влаштовувала. Це була праця відповідальна, бо неправильні аналізи могли призводити до великих грошових витрат, і цього він боявся. Андрій Олександрович добре розумів правдиві причини його неохоти працювати лаборантом і тому без застереження погодився на його прохання перейти на нелегку, але менш відповідальну посаду. До цієї ж роботи Процик і закликав зараз Миколу.

— Ти думаєш, що я буду сидіти в лабораторії, коли загудуть заводи? Тоді мене не втримаєш. А зараз куди підеш, коли все зруйноване, розбите, коли кваліфіковані робітники з решток кольорового металу роблять каструлі та запальнички на базар,

коли робітниці і жінки робітників торгують на базарах пиріжками з дуже сумнівною начинкою, бо інакше їхні сім'ї вимруть з голоду. А про голод по селах чув?

Микола кивнув головою.

— То-то.

— До чого ти все це говориш? — спитав Микола.

— Щоб переходив до нас на роботу. Я тобі добре раджу, послухай.

— Для цього не треба було витратити стільки слів.

— Оце, що я говорив, для тебе зайве? — образився Процик.

— Та ні, не так ти це розумієш. Навіщо було говорити стільки страхіть. Я так міркую, як довго робітники будуть робити запальнички замість того, щоб ремонтувати заводи, а робітниці будуть торгувати замість того, щоб працювати на фабриках, де працювали, то ми розрухи ніколи не ліквідуємо.

— Маєш рацію,— погодився Процик.

— Так чого ж ти мене всякими страхіттями лякаєш?

— Хочу, щоб до нас ішов. Побачиш, який у нас начальник — старий революціонер, а голова яка!

— Добре, я подумаю.

На цьому земляки розійшлись, а ввечері того ж дня Микола радився з новою родиною, що йому робити: чи залишатись у млині, чи переходити на роботу в Наркомпрод. Думки розійшлись. Старі жінки були за те, щоб він переходив на розумову працю, як і личить освіченій людині, молодь же, тобто Сашенька і Микола, вважали, що він повинен залишитись на старому місці. Адже млин дав Миколі працю і врятував від голоду і його, і цілу їх родину. Крім того, праця робітника була і є почесною, тим більш тепер, коли робітники і селяни вибороли собі владу.

Ці докази були поважні і переконливі, але коли Марія Адамівна запитала, як Микола думає поєднувати навчання з працею в млині, йому довелось задуматись. Роки йшли, з часу закінчення гімназії минуло п'ять грізних років, забувалось те, що дала школа, далі тягнути було неможливо,— треба було шукати праці, яка давала б змогу рівночасно і вчитись. Саша порадила Миколі самому піти до начальника відділу сільського господарства і поговорити з ним, зіславшись на рекомендацію Процика, якщо б виникла в цьому потреба.

Наступного дня зранку Микола пішов у Нарком-прод, що містився у величезному буддаку колишнього готелю "Асторія" на площі Рози Люксембург. Його зміна працювала з обіду, тому він міг використати час до початку роботи, як йому хотілось.

Андрій Олександрович Голубаєв прийняв його дуже приязно і ввічливо. Це був представник старої інтелігенції, вихований на Чернишевському, Герцені, Белінському, Добролюбов^ він жив з жінкою, відомою революціонеркою Ольгою Прозоровською, не вінчаний у церкві, а тільки зареєстрований у нотаріальній конторі, за що його колись переслідувала царська поліція і попівська мафія.

Вислухавши Миколу, порадив переходити в Нарком-прод і займати посаду агента лабораторії, що дасть йому змогу зранку відвідувати навіть деякі лекції, якщо він,

звичайно, поступить до інституту. А поступати порадив у сільськогосподарський, де на той час були відомі вчені: Марченко, Шустов, Яхонтов, Андреев, які беззастережно прийняли Радянську владу і щиро пішли їй служити. Голубаєв був з багатьма знайомий, тому й радив Миколі вибрати саме цей інститут.

— Сільське господарство зараз і завжди матиме першорядне значення, а освічені робітники будуть завжди потрібні, так що йдіть туди не вагаючись,— радив Андрій Олександрович.

Попередивши адміністрацію млина про свій відхід за два тижні, як було прийнято в радянських установах, Микола розпрощався з товаришами по роботі, пообіцявши приходити до них уже не як робітник, а як представник лабораторії. Старі робітники жалкували за ним — він був хлопцем скромним, ввічливим, шанував старших, умів цікаво оповідати. Товариші любили слухати, коли оповідав про чужі краї, про звичаї в тих краях; дуже шкодував Аристарх Андрійович, що юнак покидає виробництво. Миколі важко було покидати млин, соромно перед Аристархом Андрійовичем, адже старий міг подумати, що він злякався фізичної праці, а це була неправда, він полюбив її і, працюючи фізично, почував себе прекрасно. Останнім часом він орудував мішками не гірше від Гирі.

При прощанні з Гирею відбулась коротка розмова, яка глибоко запала в серце Миколі. Розмовляли віч-на-віч, ніхто їх не міг чути, і Гиря сказав таке:

— Ти чоловік грамотний, в гімназії вчився, як ти дивишся на все це?

— На що саме? — зацікавився Микола. Таємничість, з якою приступив до розмови Гиря, його зразу насторожила.

— Ну, на ці порядки,— сказав Гиря.

— Не розумію,— щиро признався Микола. Лице Гирі скривилось в гримасу.

— Гм, не розумієш! Як ти дивишся на Совецьку владу? Ти ж таки бачив світу, розбираєшся?

— В чім? — спитав Микола.

— Як в чім, у політиці.

— Припустімо, що трохи розбираюсь, так що?

— Ти повинен знати, втримається Совецька влада чи ні?

— Он про що ти!

— То як?

— Думаю, що втримається,— сказав, усміхаючись, Микола. Йому стало смішно, що цей парубок звертається саме до нього з таким таємничим запитанням.

— Надовго, думаєш, втримається? — ще ніби не довіряючи, чи, бува, не жартує, спитав Гиря.

— Назавжди.

Відповідь Миколи збентежила парубка. Він іронічно умгукнув і на деякий час замовк. Настала неприємна, довга мовчанка, яка постає, звичайно, від ніяковості, коли в своєму співрозмовникові, якого вважаєш одностороннім, раптом відкриваєш ворога своїх поглядів. Так було і з Гирею. Він думав, що знайшов у Миколі співчутливого, аж

виходило не так. Проте він був ще не певний і вирішив промацати погляди товариша по роботі до кінця.

— Добре,— сказав він нарешті,— ти кажеш — втримається. Нехай. А це, знаєш, скільки коштує? — спитав, витягаючи з кишені коробку сірників, і, не чекаючи відповіді, додав: — Це коштує п'ять мільйонів. На базар колись люди ходили з грішми в гаманцях, тепер ходять з чомоданами грошей, а купити за них таки нічого не можна.

Микола поспівчував недалекоглядності цього великого здорового селяка.

— Почекай, скоро будуть гроші справжні, ці ліквідують.

Микола чув у своїй установі розмови про девальвацію, яка мала скоро наступити. Якраз у розмові з Го-лубаєвим він почув про скорий випуск червінців — нових паперових грошей, забезпечених золотом і дорогоцінностями держави.

— То миколаївські більше не підуть? — спитав зажурено Гиря, виявивши цим справжню причину свого смутку. У нього, видно, лежали великі суми старих царських грошей без ужитку.

Микола запевнив, що царські гроші вже ніколи не підуть у курс.

— Ними можна тільки стіни виклеїти, як шпалерами.

— Ти так думаєш?

— Запевняю тебе.

Гиря похнюпився. Він щось довго думав, шукав, напевно, за що б ще зачепитись.

— Ти знаєш наше село? — спитав він раптом. Микола сказав, що не знає.

— От тому так говориш. Якщо село не дасть хліба місту, місто загине. А село хліба не дасть,— закінчив він твердо, з натиском. Глянув на співрозмовника, яке це на нього зробило враження. Але його слова Миколу не переконали. Він тільки більше насторожився, бо бачив, що перед ним ворог, справжній ворог.

— Я не думаю, щоб геть усеньке село було проти Радянської влади,— сказав він.

— Не думаєш? — перебив, криво усміхаючись, Гиря.— А того не знаєш, що два дні тому у моєму-таки селі вбили комуніста, що збирав продрозверстку. А в сусідньому селі ліквідували голову сільради і двох активістів. Не знаєш?

— Значить, є в селі не тільки вороги Радянської влади, але є й комуністи, є й активісти, так же?

— Таких мало, — махнув зневажливо рукою Гиря,— Ти села не знаєш.

— Може, й справді добре не знаю, але я читаю дещо і газети читаю зараз, тому й не вірю, щоб усі селяни були одної думки і всі були вороже настроєні проти нової влади, як ти.

Від останніх слів Гиря здригнувся. Микола вдав, що не помітив.

— Є ж у селах багаті і бідні, є старі і малі, є молодь,— продовжував він.— Невже таки всі, як ти кажеш, проти? Адже ж хтось завоював Радянську владу і зараз ще воює на Далекому Сході. Я знаю червоного командира Щорса, що командував такою ж передовою селянською молоддю, знаю Боженка — вони селяни або вихідці з селян. Нарешті, ти кажеш, що в сусідньому селі бандити вбили голову сільради і двох активістів.

— Не бандити,— сказав Гиря,— а селяни. Микола не дав собі заперечити.

— Селяни — це ті, що землю орють і зерном засівають, а ці, що з обрізами ночами ходять та через вікна передових людей стріляють,— бандити.

Гиря остаточно переконався, з ким має діло. Він глянув на Миколу спідлоба, злобно, назвав його комуністом і відійшов.

Другого дня вранці, коли Микола з'явився на млині за зразками зерна і борошна для лабораторії, Гирі вже на млині не було. На питання, де напарник, йому сказали, що звечора взяв розрахунок і зник. Гадають, що повернувся до свого села.

Микола подумав, що Гиря втік через нього, певне, побоявся, щоб не викрив його справжнього обличчя.

Про розмову з куркуленком Микола розповів своєму начальникові, коли той покликав його до свого кабінету після роботи. Андрій Олександрович уважно вислухав оповідання свого нового службовця.

— Ви розібрались уже трохи в цьому? — спитав він, коли юнак скінчив оповідання.— Ваш Гиря каже, що все село проти нас. Чи не так?

— Так,— ствердив Микола.— Він так і сказав. Проте я не дав себе збити з пантелику, я дав йому кілька прикладів і довів, що він помиляється. Після цього він назвав мене комуністом і не став більше зі мною говорити.

— Назвав вас комуністом? — посміхнувся Андрій Олександрович.— От що,— сказав,— для початку я дам вам одну книжку. Прочитайте.

Він підійшов до книжкової шафи, що стояла в кутку кабінету, витягнув з-поміж книжок потрібний томик В. І. Леніна і подав Миколі.

— Прочитаєте,—дам ще,— сказав він,— Чимало треба прочитати, щоб стати свідомим комуністом, а ви таким будете, я певний.

— Я про таке і мріяти не можу,— промовив Микола, потупивши очі додолу.

— Чому? — здивувався Голуба^в.

— Я ж був офіцером.

— Дурниці говорите,— махнув рукою начальник,— Таких офіцерів, як ви, ми не вважаємо не гідними стати комуністами. Ви не приховали того, коли заповнювали анкету при вступі на посаду в Наркомпроді?

— Звичайно, ні,— сказав Микола.

— Боятись вам нічого, а комуністом будете. Проте, як кажуть, треба читати, вчитись треба, вам більше треба знати, ніж рядовому робітникові.

Виходячи з кабінету начальника, Микола пригадав, що майже ці слова він чув шість літ тому від першого учителя політичної грамоти, солдата російської армії Тараса Івановича Лебеденка.

"Треба буде його обов'язково відшукати,—думав хлопець.— Раз він тут працював, його мусять знати на якомусь заводі. Обов'язково відшукаю".

Зі згадкою про цю людину в пам'яті виринали її риси, коли то він перший раз зустрівся з ним в хатині лісничого — свого діда. Тоді Лебеденко прийшов з кількома солдатами заготовляти ліс для бліндажів і окопів. Там вони подружились. Скільки

перемін з того часу настало в цілому світі! Його рідний край загарбала панська Польща. Доки вона там — йому нема вороття. Пригадав з болем у серці, що Могильницький ліс тепер уже знищений дощенту. Польські пани, наче прочуваючи, що їм недовго панувати, продали цей прекрасний ліс на зруб. Така доля спіткала всі ліси Східної Галичини. Коли Микола читав про це в листах від батька і сестри, то серце обливалося кров'ю. Державні грабіжники розправлялись з народним добром.

Нема лісу. Де росли столітні дуби, там влітку зеленіє жалюгідна пенькова порость, а взимку невтримно гуляє хуртовина.

Нема лісу. Нема вже там і дорогих Миколиному серцю людей, нема діда і баби, які вже давно покинули дерев'яний будиночок у лісі, в якому прожили і пропрацювали все своє довге життя. Перейшли в село, в ту хатину, де колись старий холостяк — брат дідів — дресирував голубів. Перейшли ближче до цвинтаря, а старий холостяк першим проклав туди дорогу.

Пригадалися добрі батьки, сестра, брат, ніби з туману виринула дівчина Оксана, що перша пробудила в його серці почуття, не знане до того часу, почуття першого кохання і перших страждань.

Микола згадує все це і думає, як же міняються з часом почуття людини. У нього незмінною залишалась тільки любов до рідної землі, до батьків, до родини. Він не перестає думати про них і дуже за ними тужить. Але любов до Оксани, те гаряче, пристрасне кохання, що, здавалось, тоді у грудях не вміщувалось, сьогодні лишилось, як мила згадка, як акорд колись любимої мелодії. Він дивиться зараз з гори шестирічного досвіду на всі колишні переживання, як на милі хлоп'ячі дивацтва. Дивує от мудрість матері, сестри, які відрадили йому тоді одружуватись. І його колишній намір тепер викликає усмішку.

Згадалась і Поля. Але її образ вже був якимось невиразним. Цей епізод не можна брати в рахунок. Зараз в його серці не залишилось більше місця ні для кого. В ньому запанував всевладно образ Сашеньки.

б

Найближчої неділі Микола з самого ранку пішов розшукувати старого друга. Він об'їздив і обходив усі харківські заводи, але ніде йому нічого втішного не могли сказати. Так ні з чим і повернувся додому, а наступного дня розповів своєму начальникові про невдачу.

— Він член партії, той ваш приятель? — спитав Андрій Олександрович.

— Звичайно, — ствердив Микола.

— Тоді даремно їздили, треба було мері сказати, і я його знайшов би.

Микола ще не розумів, як це можна зробити.

— От зараз ми спробуємо пошукати.

Андрій Олександрович зняв трубку, попросив комутатор губкому партії, через комутатор дістав відділ кадрів і зразу довідався, що Лебеденко Тарас Іванович зараз у Москві, учиться в робітничо-селянському Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова.

— Бачите, як це легко було зробити, а ви їздили цілий день і всі гроші на трамваях проїздили.

— Більше на своїх двох, або, як тут кажуть, на одинадцятому номері...

Микола працював тепер багато. На роботу виходив дуже рано, щоб до приходу лаборантів принести зразки зерна і борошна для аналізів. Це було з найближчих об'єктів, а потім ішов до дальших, тобто до свого млина і до крупорушки біля самого Балашовського моста. Упоравшись з денною роботою, вертався додому і відпочивав до приходу Сашеньки. Невідомо, що саме так зблизило їх. Може, чутливість хлопця, який з перших днів почав піклуватись усією родиною, чи любов до поезії, якою захоплювались молоді, а найпевніше — весна. Вона квітла надворі і в серцях. Як би там не було, але не допомогли зарікання, що не буде зв'язуватись ні з одною дівчиною, щоб не мати потім докорів совісті, як було вже з Оксаною. З'явилась Сашенька — і забулись обіцянки, забулись зарікання, і знов настав щасливий час, коли всі думи і мрії спрямовані тільки до неї, коли день без коханої тягнеться безконечно довго, коли хочеться її бачити завжди, кожної хвилини біля себе, коли довкола тебе все співає і навіть темні кольори набирають ясніших фарб.

Микола знов переживав радісний час кохання. Може, це було в нього перше, а тоді, шість років тому, було тільки захоплення гімназиста, школяра і тому, мабуть, і нетривке? Тепер це почуття було сильне, і здавалось, що буде вічне, на все життя.

Відколи Микола перейшов у Наркомпрод, матеріальне становище його не погіршилось. Рятувало, як і раніш, борошно. Брати той кілограм борошна з млина йому негласно дозволялось, як і решті робітників, і тепер його вчорашні товариші самі насипали йому мішечок, часом трамбували, і тоді того борошна виходило більше. Проходячи базаром, він реалізовував його, вимінюючи на шматок сала, або м'яса, чи інші продукти. Так робили всі робітники млинів, подібно добували засобів для існування робітники заводів, різними способами "промишляли" мешканці великого міста, щоб тільки перетривати найважчий час, який переживала молода республіка. Найскрутніше доводилось дрібним службовцям, що не мали змоги "промишляти" і не мали чого продавати довколишнім багатіям-селянам і міським спекулянтам, яких за часів непу намножилось неймовірно багато. Чим тільки не торгували на тодішніх базарах! А скільки шахрайства і злочинства стрічалось — не злічити. Нової матерії зовсім не було, хіба що якась закордонна або та, що завалялась з давніх часів. Найширший попит мали частини старого чоловічого і жіночого гардероба — старі штани, стародавні генеральські шинелі, жіночі купецькі салопи. Все це скуповувалось за безцінь, тут же при базарі, у приватних кравецьких майстернях, лаштованих нашвидкуруч, перешивалось, зшивалось, і виходили "нові" штани-га-ліфе — дуже модні в той час. На таких штанах всі діри і дефекти прикривались так званими леями, неначе пластирами з різних більш дешевих матеріалів, як брезентів, наприклад, все це мало імітувати шкіряні нашивки, яких вживали вершники, спортсмени-конярі.

Над базарами з ранку до вечора лунали пісні доморослих трубадурів і менестрелів, кобзарів і лірників. Ходили з катеринками, гармошками, кобзами, лірами, скрипками,

арфами, ходили поодиноці і групами. Співали героїчних пісень про подвиги Чапая і Котовського, про Будьонного і Ворошилова, про Щорса і Боженка, співали старовинні думи козацькі про походи запорозькі, про Морозенка; оспівували нещастя війни і сирітську долю; співали і релігійних пісень, і сороміцьких.

На базарах крутилось безліч різних шахраїв і безпритульних підлітків, які з допомогою бритов очищали кишені роззяв. Тут і там чути було крики пограбованих, сюрчки міліції. А ночами боязко було показатись на вулицю, щоб не бути роздягнутим.

Надивившись на базарні чудеса, наслухавшись пісень, Микола вертався додому повний вражень, якими ділився, звичайно, за вечерею з родиною. Він почував себе щасливим. Здоров'я і молодість все прощає: і не-статки, і голод, бо в неї є надія на майбутнє, прекрасне майбутнє, яке ввижається кожній молодій людині, і вона прямує до нього, як до казкового берега.

Бентежив трохи одяг. Не було в що одягнутися. Єдина пара, що на ньому, зношувалась. Одного разу він помітив, що на штанях, що загрожували скоро порватись, чийсь добрі руки уміло підложили латочки. Було це зроблено під час його сну, непомітно, щоб не бентежити. Коли він уранці дякував усім трьом жінкам по черзі, червоніючи за свою бідність, жодна з них не призналась, що це зробила вона.

Микола був певний, що латала йому штани мати Сашеньки. Ця чуйна жінка завжди почувала материнську вдячність до рятівника її родини, посланого їй долею.

Одного разу, в розмові з комірником, у якого колись, ще працюючи у млині, витрушував борошно з мішків, Микола поскаржився, що немає в чому ходити.

— Йде літо, спека,— говорив він,— а в цих штанях зі старої генеральської шинелі і жарко, і непристойно. Та й ці німецькі чоботи хоч і міцні, але тут, у місті, та ще й влітку, зовсім не придатні.

Комірник зрозумів становище молодого чоловіка і запропонував йому кілька нових мішків з-під цукру з білої лляної рогожки, з яких можна було б зробити костюм на літо.

Микола пошив костюм у базарного кравця за невелику ціну, і в ньому франтував потім у святкові дні аж до морозів. Замість чобіт носив матер'яні білі туфлі на мотузяній підшві, які виробляв вільними від праці годинами його найближчий сусіда і друг Аристарх Андрійович.

У білому костюмі, особливо коли він був ще новий, юнак виглядав краще і почував себе певніше. Він тепер сміливіше поводився із Сашею, яку зустрічав щодня, коли повертались додому з роботи. Вертали вони, звичайно, не прямими дорогами, а іноді навіть так, як Гашеків Швейк в австрійську армію, тобто у зовсім протилежний від дому бік, і тільки посидівши десь у саду або в сквері, повертались втомлені, голодні, але щасливі.

Любов молодих людей виникла стихійно; вони вважали себе призначеними одне для одного самою долею. Взаємини склались у них тверді, спокійні. Не говорилось про майбутнє, неначе воно мало прийти само — прекрасне, інакшого не сподівались. Вечори, коли не в театрі, проводили вдома за читанням книг. Микола робив успіхи в розмовній російській мові, в оригіналах знайомився з класичною літературою великого

народу.

Одного разу переглядали календар якогось галицького видання, який бозна-коли потрапив на Україну і опинився на столику букініста, де його й придбав Микола, як старого земляка. Цей календар приніс молодим людям багато радості, особливо Миколі. Все там було знайоме. Такий примірник він бачив колись у свого батька. Приємно було й те, що букви, які він сприймав своїми очима і розумом, складали львівські робітники.

Перечитуючи календар, Микола давав Сашеньці пояснення діалектних, специфічно галицьких слів та ситуацій, не зрозумілих для того, хто не знає цього досить-таки відсталого краю.

В календарі було одне чудове оповідання Василя Стефаника, написане покутською барвистою говіркою, і тут Миколі довелось багато оповідати самому, щоб усе написане в оповіданні дійшло до свідомості дівчини так, як того хотів автор і як того прагнув Микола.

В календарі був розділ під заголовком "Трошки статистики". Там була образно показана в цікавих діаграмах довжина залізниць в різних країнах, пропорційно до величини самих країн і кількості населення, ступінь грамотності багатьох держав, скільки мила вживає та чи інша країна порівняно з величиною її населення. Дуже смішно виглядала на тій діаграмі царська Росія. Бельгію зображав маленький чоловік, який тримав у руках цеглину мила далеко більшу від себе. Царську Росію представлено було у вигляді велетня-селянина в лаптях з крихітною грудочкою мила, яку ледве видно було з-поміж його могутніх пальців.

Того вечора Микола, сидячи поруч з Сашею, часто цілував її личко, і вона почала вираховувати, скільки вийде поцілунків на рік, якщо протягом години він цілує її, ну, мінімум двадцять разів. Обрахунки давали астрономічні цифри. Ця "статистика" забавляла обох закоханих, і вони вдвох почували себе прекрасно. Най-любимішою розвагою все ж був театр. На той час у Харкові появилась оперетка. Вона зайняла приміщення театру Мусурі. Від Гончарівки недалеко, і молоді люди стали вчашати до театру. Не пропускали ні однієї прем'єри, тим більше, що квитки були дешеві, а Микола майже не знав цього виду мистецтва. В Галичині за його часів таких видовищ не було. Був мандрівний театр, який, крім драм і комедій, ставив іноді оперу або оперету, але від всього цього дуже відгонило провінцією. А коли взяти в рахунок злиденні клубні приміщення, а то й сараї, в яких відбувались спектаклі по містечках і селах, і ще бідніші декорації, то можна сміливо сказати, що справжнього театрального мистецтва Микола ніколи не бачив. Тому й полюбився йому театр.

Харківська оперета того часу мала багато прекрасних артистів. Примадонною була гарна співачка і цікава жінка Наровська, її партнером — улюбленець публіки Гіляров, стара "театральна мамаша" — Грекова і чимало інших. Прем'єр за сезон було поставлено не менше двадцяти, і кожен новий спектакль молоді люди дивились по два, а то й по три рази.

Звичаї і порядки в театрах того часу були дещо відмінні від загальноприйнятих.

Перш за все, не треба

було скидати верхнього одягу. Йдучи в зал для глядачів, ні влітку, ні зимою ніхто не роздягався. На це були солідні причини. Ніхто, наприклад, не був гарантований, що одержить назад свій одяг, якщо здасть його в роздягалку. Також не можна було бути певним, що твій верхній одяг не підмінять. Під час спектаклів і в антрактах глядачі гризли насіння, яке тамувало голод, а лушпиння сипали під ноги і так, що по ньому ходили, як по м'яких килимах. Були й такі глядачі, що, вертаючись з театру, несли в кишенях шматки оксамиту, відрізаного від стільця, на якому сиділи. Потім тією оксамиткою чистили черевики.

Перед початком кожного спектаклю артисти театру, а разом з ними і глядачі виконували "Заповіт" та "Інтернаціонал". Взагалі в перші роки революції два гімни виконувано на Україні дуже часто, і завжди поруч, один за одним.

Після спектаклів Сашенька і Микола, повні вражень від вистави і оточення, вертались щасливі додому. Перед сном довго прощались в маленькому коридорі, поки розходились до своїх кімнат на спочинок. Мати і тітка Сашеньки не ставили перешкод молодим людям. Миколу вважали в домі законним женихом, хоч він ніколи не говорив про бажання одружитись.

Час був занадто важкий і непевний, щоб можна було думати про це, крім того, він тепер ставився до такої справи, як одруження, інакше, ніж шість літ тому. Роки, що проминули з того часу, багато дечого навчили. А проте Микола не міг собі навіть на мить уявити життя в майбутньому без Сашеньки. Та не так воно сталось.

Одного літнього недільного ранку Микола опинився сам у всьому помешканні. Трапилось так, що Марія Василівна подалась зразу по сніданку в гості до старої подруги, заявивши домашнім, що йде подихати свіжим повітрям, Сашенька з матір'ю пішла на базар пошукати додатків до вбрання, яке зараз шила Марія Адамівна для неї, а його, Миколу, залишили на господарстві. Юнак був радий зі своєї короточасної самотності і зразу уклав собі план, як її використає. Отже, прибере в кімнатах, позамітає, повитирає порошок, як це робить у будень Марія Адамівна, а неділями Саша. Отже, за неї він зробить її нескладну роботу, а потім сяде читати, а може, напише віршика, що вже кілька годин крутиться в голові. Мугикаючи веселу пісеньку, побіг до кухні за щіткою до підлоги, але не встиг і взятись за неї, як у передпокої різко задзвонив дзвоник.

В домі гості бували дуже рідко, заходили іноді далекі родичі Марії Адамівни — старий холостяк дядько Борис і його мати — жінка досить похилого віку. Ця пара коли й приходила, то вечорами, а ніколи вдень, а тим більше у такий ранній час.

"Хто б це міг бути, — думав юнак, ідучи відчиняти вхідні двері на веранду, — може, зі служби хто, а може, сусід".

Аристарх Андрійович любив іноді поговорити, але в хату майже ніколи не заходив, розмовляли, сидячи на східцях або щонайбільше на веранді, і також не зранку, а звичайно ввечері. Нікого іншого не мав на думці, отже, немало був здивований, побачивши зовсім не знайому молоду ще людину у військовому мундирі і будьонівці. Це

був чоловік середнього росту, русявий, з лагідними сірими очима, досить широким носом на злегка вилицюватому блідому обличчі. Як тільки Микола відчинив двері, пришелець чомусь скинув будьо-нівку і тримав її в руках до кінця розмови, яка, до речі, тривала коротко. Він хвилювався. В його питанні, чи тут мешкають ще громадянки Петрови, в цьому звичайному короткому питанні чути було тривогу і надію. Довідавшись, що вони живі і здорові, незнайомий засяяв від радості.

— Чи вдома вони?

Микола сказав, що зараз їх удома нема, і хотів зачинити двері, але незнайомий допитував, чи в місті вони, чи, може, куди виїхали. На його лиці відповідно до відповіді, почутої з уст Миколи, малювались то радість, то смуток, хлопець то червонів, то блід. Микола відчув раптом незрозумілу неприязнь до цієї молодого людини. Чого вона хоче, яке їй діло до його господиень? Хотів було спитати, хто він і яке має до них відношення, але заговорило самолюбство. Не спитав, а парубок тим часом все ще тупцявся на місці, все ще не йшов, щось думав, щось пригадував.

— Чого вам ще? — спитав досить звисока Микола. Хлопець стрепенувся.

— Я ще тільки два слова,— попросив захожий.— Скажіть, будь ласка, Саша Петрова вже заміж?

Миколі кров ударила в обличчя. Значить, даремно він відчув серцем, що цей чоловік має якесь відношення до його Сашеньки. Хотілось обірвати зайду, сказати, що йому нема діла до дівчини, але погамував у собі злість і роблено спокійним тоном сказав, що ще не заміж.

Юнак просіяв на мить, але, глянувши в насуплені брови співрозмовника, опустил очі додолу. Він відчув у Миколі суперника.

— Прошу сказати, що заходив Іщенко Володя, її сусід і друг дитинства, може, не забула.

Микола обіцяв, що скаже, і, не промовивши більше ні слова, зачинив перед ним двері. І вже день перестав бути для нього сонячним, і настрої зробився понурим, і вже не хотілось ні прибирати в кімнатах, ні читати, а вже й мови не могло бути про писання віршів. Його душили гнів і ревність. Досі це останнє почуття було йому не знайоме, досі ніхто і ніщо не давало приводів до ревності. І от цей юнак... Він зненавидів його від першого погляду, вишукував дефекти в його обличчі, мові, одягу, лаяв у душі, розуміючи zarazом усю безглуздість в паплюженні свого суперника. Коли гнів трохи втих, поплентався, мов хворий, у свою кімнату, ліг горілиць на ліжку і задивився в одну точку на стелі. Пролежав так до приходу Саші. Вона прийшла досить скоро. Маму залишила на базарі, а сама прибігла роз-промінена, весела, поспішала, щоб посидіти вдвох на самоті, сподівалась, що він зустріне її так же сонячно-радісно, а наткнулась на понурий вид парубка і зразу погасила в собі радість.

— В чому справа? — спитала. Спершу подумала, що захворів, злякалась, але ні, він хворим не виглядав. Була інша причина. Отже, що з ним?

Микола мовчав.

— Ну скажи, нарешті, не тривож,— просила дівчина,— може, приходив хто?

— А ти сподівалась когось? — спитав замість відповіді. І знов заговорив у ньому чортик ревностів.

Дівчина стала, нічого не розуміючи.

— Значить, приходив хтось? — промовила спокійно.— Хтось, хто не сподобався?

— Так, приходив молодий чоловік і дуже тобою цікавився,— випалив Микола.

Досі Саша не бачила його таким і не чула такої різкої відповіді.

— І це тобі зіпсувало настрої? — усміхнулася Саша. Микола сопів не відповідаючи.

— І це зіпсувало моєму хлопчикові настрої,— повторила дівчина.— Мені це приємно.

— Ти навіть не цікавишся, хто цей чоловік?

— Абсолютно.

— Дивно.

Спокій Саші, її щирі слова збентежили хлопця. Нещиро ця відповідь так не прозвучала б. Значить, вона не має нікого, значить, він не має підстав ревнувати. Але, може, вона не догадується, про кого мова?

— Може, бажаєш знати, хто приходив?

— Скажеш — буду знати.

— Так ось: приходив Володя Іщенко, друг твого дитинства. Чи й тепер ти байдужа?

Зараз Саша справді не була байдужою до того, що сказав Микола. І не тому, що Іщенко був чимсь особливим для неї, а того, що його давно мали за мертвого. Фронти давно зліквідовано, з війною покінчено, солдати повернулись додому, а його не було. Знайшлись очевидці, що бачили його вбитим на полі бою, мати давно відправила по ньому панахиду, а він повернувся. Про це й розповіла Сашенька Миколі. Розповіла і про давню дружбу. Знались вони з самого раннього дитинства, і вже тоді батьки жартома пророчили з них майбутнє подружжя. Підростаючи, уже в школі, де вчилися разом, Володя не переставав захоплюватись Сашенькою, і вже не по-дитячому. Дівчинка з підлітка швидко робилась красивою дівчиною, а він з літами ставав все більше некрасивим, незграбним, несміливим, і симпатії дівчини до нього помітно вгасали. Безвзаєм-ність — важке почуття, багато воно завдає страждань тому, хто любить без взаємності, і тому, кого люблять, а він не може відплатити тим же. Тільки черстві, безсердечні душі можуть залишатись в таких випадках байдужими. Саша до таких не належала. Вона жаліла давнього друга (не менш важке почуття ота жалість). На його прохання ходила з ним до кіно, в театр, але ніколи не давала йому обіцянок і не робила надій на майбутнє. Невідомо, чим закінчилось би таке становище молодих людей, коли б Володю не покликали в армію. Тоді ще йшла війна. Пішов він і пропав безвісти. Саша почала поволі забувати про нього, а з приходом Миколи і зовсім забула. А тут він з'явився! І мало того, не забув, коли питав, чи замужем.

— Отака історія нашої з ним дружби. Все я тобі розповіла, нічого не приховала.

Микола засумував ще гірше.

— Чому не можна кохати без мук? Звідки взявся той?..

Не хотів називати його імені. Злився на Сашу, що досі нічого не говорила йому про

свого друга. Саша не виправдувалась.

— Чи тобі легше було б, якщо б я сказала? — питала вона.— Адже не легше? А сказала б — міг би подумати, що собі ціну набиваю або щось подібне. В усякому разі, було б тобі неприємно, а неприємності тобі не хотілось робити...

Саша не скінчила фрази, з очей її бризнули сльози, і вона побігла в свою кімнату, щоб на самоті виплакаться...

* * *

Микола Гаєвський не раз потім жалкував, що не пішов тоді за нею, не пригорнув до грудей, не перепросив, бо справді він образив дівчину своїми підозріннями, невмотивованими ревностями. Чому дозволив страждати невинній душі? Але тоді його охопила невинна гордість, фальшива амбіція, за яку не раз і в минулому житті доводилось покутувати, і в майбутньому доведеться не раз ще платити сльозами.

7

З Андрієм Олександровичем Голубаєвим склались у Миколи дружні відносини, незважаючи на різницю віку. Не раз у перервах між роботою, а у вихідні дні деколи і в домі Голубаєвих, куди запрошувано Миколу, велися розмови на політичні і різні життєві теми. Андрій Олександрович багато дечого дізнався від Миколи про Галичину, про побут і етнографію краю. Детально розповів Микола про свою залишену там родину. Хлопцеві ж цікаво було довідатись багато дечого про Україну, яку і він, як виявилось, знав так мало.

Українське село Микола уявляв з оповідань Коцюбинського, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, але тепер воно було вже не тим. Він практично зіткнувся з селянином у Джурині, де його полонили, він бачив селян з червоними зірками на шапках і з рушницями в руках. Вони були не подібними до тих, про яких розповідали письменники. Відрізнялись ці селяни і від його земляків у Галичині. У тутешніх був ширший світогляд, революційність, чого бракувало селянству його краю. Може, того, що занадто було бідне, забите, упокорене, залякане католицькими попами, що зі своїх казальниць загрожували йому всіма карами небесними за найменші прояви протесту гнобителів. Адже й попи були на службі у панів, графів і іншої нечисті.

Одного разу Микола висловив бажання піти самому у будь-яке село близько Харкова, подивитись на нього власними очима. Андрій Олександрович порадив піти. Правда, сказав, що від одного разу він нічого конкретного звідти не винесе. Щоб пізнаги село, треба б довше пожити в селянській гущі, а так, з нальоту, нічого не вийде.

— Пожили б там хоч з місяць, мали б нове уявлення про сучасне село. Побачили б запеклу боротьбу бідноти з куркульством, жорстоку боротьбу не на життя, а на смерть, боротьбу класів, побачили б, як біднота тримає владу в своїх руках. Здивувались би, хто її навчив цього! Цікаво! А з одного приїзду небагато побачите. На вас дивитимуться з недовір'ям і куркулі, і біднота, до кого б не пішли. У селі, куди збираєтесь, ви нікого не знаєте?

— Знаю одного,— сказав, усміхаючись, Микола.

— О! — звів брови Голубаєв.— Кого ж саме?

— Зараз скажу.

Два дні тому Микола зустрівся цілком випадково на базарі з колишнім своїм напарником Гирею. Сам, може, й не помітив би парубка, але Гиря побачив його здалека і прибіг вітатись, причому дуже сердечно тиснув руку, питав про здоров'я, розпитував про роботу, про те, як працює млин, про деяких робітників тощо. На прощання запросив Миколу в гості до себе на село. Причому так довго наполягав на тому, поки Микола не дав слово, що прийде.

Про це він і розповів Андрієві Олександровичу.

— Він уже, здається, в млині не працює, той ваш напарник? — спитав начальник.

Микола сказав, що він пішов з млина зразу після тої гострої розмови, про яку уже оповідав раз.

— Так, так, знаю,— пригадав Андрій Олександрович.— Це з тих, що на заводах і фабриках шукали притулку, коли їх на селах притискали податками, або ховались від якихось злочинів. Загалом, компанія для вас непідходяща.

— Яка ж він мені компанія? — запротестував Микола.— Працювали разом, він учив мене всіх прийомів незнайомої мені праці, помагав...

Голубаєв похитав головою.

— Помагав він вам не безкорисно. Гиря хотів вас мати в своїх руках і використати в потребі. Переконавшись, що діло не вийде, покинув і навіть з млина пішов. Хто зна, з якою метою він йшов до млина працювати. Може, млин хотів зруйнувати? А це йому не важко було зробити. Може, він у вас шукав спільника?

Гаєвський слухав і вухам не вірив. Невже таке могло бути?

— Мало ж ви знаєте людей,— продовжував Андрій Олександрович,— не знаєте, що таке класовий ворог.

Голубаєв замовк. Микола думав над тим, що почув, не відзиваючись.

— А чи не може бути, що куркуль вам пастку готує? — спитав раптом Андрій Олександрович після короткої паузи.

Микола заперечив.

— Не думаю. Що я йому винен?

— Може, він боїться вас і хоче вас знищити?

— Знищити? — засміявся юнак.— Не така я вже важна фігура.

— Так вам здається.

— Що ж робити?

— їдьте, проте будьте обачні. Це, що я говорив, звичайно, здогади, але всяко може бути.

Наступного дня вранці, це була якраз неділя, Микола вирушив на станцію. Вийшов з дому тихенько, щоб нікого не тривожити. Сашенька просила звечора, щоб її розбудив, як буде йти з дому, але він не послухав, бо хотів, щоб дівчина хоч раз у тиждень добре виспалась.

Від станції, до якої Микола доїхав за півтори години, до села, де мешкав Гиря, було кілометрів зо два. Село видно було ще з вагона. На пероні було майже пусто. З вагонів

зійшло заледве чотири чи п'ять пасажирів і зразу десь зникли. Розпитавши дорогу у залізничника, він рушив до села.

Ішов полями. Сонце вже пригрівало, висушуючи рештки роси на придорожніх квітах і бур'янах, що росли замість збіжжя на неораних і несіяних полях. Сумними виглядали степи. Пригадалися чомусь описи Дикого поля в "Огнем і мечем" Сенкевича. Саме таким уявлявся йому степ, описаний письменником. Дійсно, в цих бур'янах міг сховатись татарин з конем. Що ж буде далі? Засміченість полів бур'янами, та ще такими впертими, як осот і пирій, загрожували неурожаєм на довгі роки. Як же держава буде боротись з тим злом? Скільки треба зусиль, самопожертви і любові до праці, щоб перемогти злого ворога полів — бур'ян. Чи знайде нова влада таких прихильників у селах? Чи багато їх буде? Він знав Гирю.

Микола пригадав свою останню розмову з начальником.

"Не компанія він вам",— сказав тоді Андрій Олександрович.

Микола зупинився посеред дороги. — Справді, чого я йду туди?

Юнак не міг собі відповісти. Цікавість побачити, як живуть справжні куркулі, хіба це? Ну, і обіцяв бути.

Микола довго думає і вирішує, що слово, кому б не було дане, все ж зобов'язує. Микола живе категоріями старого виховання. Його так вчили. От як повернеться до міста, то спитає старого революціонера, як це розуміти з погляду партійної етики. А зараз треба йти.

Садибу колишнього напарника знайшов досить швидко. Прізвище багатія було в селі добре відоме. Знайшов і самого молодого господаря, що саме вештався по подвір'ї.

Гостя він зустрів радісно і зразу повів до хати, де познайомив з батьками. Старий Гиря, огрядний, червонощокий, з невеличкою сивою борідкою, сидів під вікном на ослоні, чекав сніданку, що його доварювала невістка — дружина Охріма. Мати молодого Гирі, висока худа жінка з передчасно поморщеним обличчям, розкладала на високому ліжку з горою подушок мало не під стелю святковий одяг, готуючись до церкви, де якраз вдарив дзвін.

З приходом гостя, якого привітала досить сухо, вийшла в другу кімнату і за деякий час винесла і поклала на стіл велику білу паляницю і в мисці сала та вареного холодного м'яса. Охрім приніс звідкись сулію самогону і гарні кришталеві чарки, виміняні, очевидно, недавно за продукти.

З появою на столі горілки старий Супрун Гиря, що досі мовчав, як німий, оживився і запросив гостя ближче до столу.

— Оце ми, тату, з ним працювали у Дубинського,—■ промовив Охрім, щоб якось зав'язати розмову. Але вона довго не клеїлась, навіть коли Микола сів до столу. Почував себе зле, не знав, як поводитись і що говорити.

— Він у нас на Україні нова людина,— пояснив Охрім.

Старий зацікавився.

— Звідкіля ж, із загряиці? Микола ствердив.

— Звідки ж саме, з Австрії? — допитувався старий.

— Тепер такого поняття про цей край, яке було до початку війни, нема,— сказав Микола.— Тоді це була Австро-Угорщина, держава досить солідна, а тепер Австрія заховалась в куточку гір, Альп, може, чули, і сидить тихо, не ворухиться.

Старий вислухав довідку гостя, але під час його мови у нього блукало по обличчі недовір'я.

— Я якось не можу второпати, як то була держава і нема. Ну от хоч би й Росія. Яка була за царя, така залишилась і при Советах.

— Ні, не дуже,— заперечив Микола.— Литва, Латвія і Естонія від неї відділились, Польща відділилась.

— Та то знаку нема,— не здавався старий Гирия.— То так, як то обріжуть собаці вуха і хвоста, а він як був, так і залишився собакою,— старий зареготав від свого порівняння.

Микола пояснив, що саме сталося з Австрією і звідки він сам прибув на Україну.

— Приїхали сюди за піснями? — знов захихикав старий.— Тут вам так заграють, що танцювати не захочеться. Ви чий підданий? — спитав Супрун.

Микола сказав, що сам не знає чий. І справді, не знав. До революції був громадянином Австро-Угорської монархії, по революції в Австрії автоматично став громадянином новоствореної, але дуже короткотривалої держави ЗУНР. Опинившись по її розпаді на

Радянській Україні, повинен був вважатись її громадянином, і він себе ним вважав, але офіційно ні в яких книгах громадянських записів не був записаний.

— То ви можете сміло повертатись у свій край,— сказав господар.

Микола сказав, що туди нема чого вертатись, але Гирия наполягав на своєму.

— Треба вертатися,— твердив він.

— Нема там чого робити, — говорив Микола.

— Як-то? — не розумів старий.

— Ворог там,— сказав Микола, щоб його переконати.— Пілсудський з волі Антанти загарбав наш край. Радянська влада поки що не має змоги об'єднати всі наші землі, але прийде час, а він не за горами, і вона відбере свої села і міста.

— Ви б хотіли цього? — спитав старий.

— Хотів би.

— А ви знаєте, що то таке?

— Знаю.

— Нічого ви не знаєте.

Старий ще більше почервонів. Горілка, а головне, розмова з дивакуватим гостем схвилювали кров, і він перестав панувати над собою.

— Комунія —це грабіж чужої священної собстве-ності,— почав він з пафосом.— У мене забрали землю, мою з діда-прадіда. Вона мені як рідна мати. Вона годувала моїх дідів, батьків, і мене годувала, і моїх синів, а вже внуків не дали годувати, забрали прокляті комнезами, щоб вони нею подавились! Щоб їх божий грім побив!

Останню фразу він закінчив скоромовкою і ковтнув самогонки.

Микола мовчав. Перечити боявся, бо пригадав пересторогу Голубаєва. Скажи проти, а він сокирою ухне по голові, та тут і пристигнеш.

Старий закусив ковток шматком м'яса і продовжував уже спокійніше.

— Комунія — це безправсіво, розумієте? — звернувся він до Миколи.— Оце візьмуть вас і розстріляють, і нікому поскаржитись, хіба що господу богу.

— Як розстріляють, татуню, то тільки богові й скаржитись,— вставив Охрім, що слухав мовчки батькову мову.

Старий не зрозумів жарту сина чи, може, не хотів розуміти, він мусив висказати своє.

— Комунія — це беззаконня, от що таке комунія, молодий чоловіче. Комунія — це вічний голод, старчаха одежа, от така, як на вас.

Микола збентежився. Йому зразу неприємно стало, що нагадали про його непоказний одяг, але скоро оправився і вже чекав відповідної хвилини, щоб іти геть з цієї задушливої, чужої хати.

— Комунія — це проізвол, сваволя, це кара божа,— белькотів п'яний Гиря,— а ви не хочете повертатись у свій край? Чому? Говоріть!

Він ухопив Миколу за груди і, дивлячись п'яними, налитими кров'ю баньками, питав:

— Не хочете? Микола не відповів.

Старий пустив його й замовк. У хаті запанувала гнітюча тиша.

— Може б, ви вже їли? — спитала раптом господиня, що не відзивалась досі ні словом.— П'єте, а не закусуете, от зразу й розвезло.

Господар стрепенувся.

— Кого розвезло?

— Тебе, кого ж.

— Наливай, Охріме,— наказав господар.

— Гість ще першої не випив,— сказав Охрім.

— Як-то не випив? Чому? — Старий звернувся до Миколи.— Пийте!

Микола глянув на велику сулію, на свою чарку, на рідину, з якою май вперше в житті познайомитись.

Проба пройшла неважно, він закашлявся від першого ковтка і поставив чарку на стіл під регіт усієї родини. Розмова пішла іншим шляхом, не така страшна, як досі. Охрім цікавився, яка горілка в Австрії, чи гонять селяни самогон і з чого?

Микола сказав, що народ у Галичині бідний, землі має мало, що не має з чого гнати горілку, тому й п'є мало. А про себе сказав, що зовсім не п'є.

— Чоловік непитущий — непевний,— промовив важно господар, косо поглядаючи на гостя.

— Чому ж так? — спитав Микола.

— А тому — з питущим за чаркою завжди знайдеш общий язык, а з непитущим тяжко, той все тримає камінь за пазухою.

— А ось у мене каменя немає,— пожартував Микола, розстібаючи піджак. Але його

жарт було сприйнято мовчки.

— Не п'єте, то хоч їжте, — промовила господиня.— У місті ж голодує.

Микола сказав, що не голодує.

— Совецька власть годує, значить? — спитала з єхидно-пісною усмішкою господиня.

— Годує,— твердо сказав Микола. Господиня умгукнула і більше не говорила.

Старий Гиря чекав іншої мови й іншого настрою від

гостя, хоч син і попереджав, що його колишній напарник прихильник нової влади.

Він думав, що в хаті, між своїми, він буде одвертіший і скаже правду.

— Не може бути, щоб чоловік із загрянці сочувст-вував комзlidням,— говорив він.— Побудете тут, роздивитеся і швидко почимчикуєте назад у свою Австрію.

Зустріч з юнаком не задовольнила. Перш за все, не вдалось його напоїти. П'яний швидше правду скаже. Сам він вдавав більш, ніж справді був п'яний, щоб заохотити гостя до свободнішої розмови. Але й це не вдалось.

— То ви як? Думаєте, що ця власть втримається? — питав господар уже спокійніше.

Микола кивнув головою.

— Ні, брат,— заперечив Гиря,— ніхто її не любить. Ця власть не від бога.

— Я з вами погоджуюсь, що не від бога,— сказав Микола.

— От бачите,— зрадів господар,— а раз не від бога, то їй не бути. Село цю власть не любить, а без села ні одна власть не вдержиться.

Микола хотів заперечити, але господар не дав говорити.

— Село годує державу, село! — говорив він.— Від нас повідбирали землю, покромсали, пороздавали зlidням, що ніколи її не мали і не вміють на ній робити. І що ж: земля бур'янами поросла. Йшли сюди, бачили? Скоро вони до нас "прийдіте, поклонітесь!".

— Мабуть, не прийдуть,— перебив Микола.

— Прийдуть!

Миколі вкрай набридла розмова. Полемізувати з п'яним багатієм в його хаті, будучи його гостем, не хотілось, тим більше, що бачив усю безкорисність суперечки. А почував себе так, неначе його хтось обмастив липкою смердючою грязюкою.

Дочекавшись відповідної хвилини, коли можна було встати, не дуже ображаючи господарів, він підвівся, подякував за гостинність і майже бігом подався на вокзал. Біг, неначе за ним гналась вовча тічка. Зітхнув вільніше, коли вже сів у вагон.

"От так візит, от так поїздочка! — повторював тихо про себе.— Буде що розказати".

До пізньої ночі він оповідав удома про свої переживання у багатія Гирі. А наступного дня зранку здавав звіт про поїздку своєму начальникові.

— З першого погляду вразила мене заможність господарів,— оповідав він.— На подвір'ї стояла, спокійно ремигаючи, пара ситих волів, тут же сновигали кури, качки, індики. На ланцюгах два таких собаки, що, якби зірвались, роздерли б людину на шмаття. У хаті проти дверей на стіні образи в срібних і золотих ризах. Над ліжком дорогий перський килим, в куті замість звичайного селянського мисника буль, інкрустований бронзою, виміняний також, видно, за кілька кілограмів борошна. В

ньому дорогий сервіз, кришталеві з золотими краями чарки, з яких ми пили самогонку.

— І ви пили самогон? — спитав Андрій Олександрович.

— Довелось покуштувати,— відповів Микола.— Невдало, правда, вийшло те куштування, я мало не захлинувся, але ніяк не можна було відпроситись, не міг образити господарів.

— Не велика б біда,— вставив слухач.

— Бачите, я якось так не умію,— не то соромлячись, не то з жалем сказав Микола.

Андрій Олександрович махнув рукою.

— З такими людьми нема чого церемонитись. Микола хотів було спитати, чи зобов'язує слово,

дане недругові, такому ось, як Гиря, і іншим, але той категоричний рух руки начальника міг бути прийнятий за апіорну відповідь. Він уже не знав, що відповісти, сказав тільки, що це було в хаті, де його приймали як гостя. Це, видно, не задовольнило Голубаєва, але він не хотів більше про це говорити.

— Що ж далі було, розповідайте! Ви хотіли дізнатись, як вони ставляться до Радянської влади, і довідались: негативно ставляться, це ми знали без вашої поїздки. Як вони відносились до петлюрівщини і Центральної ради? Довідались?

Микола справді говорив про це з обома Гирями.

— Про Центральну раду згадував старий Гиря, як про втрачений рай. Його старший син воював у лавах військ Центральної ради і загинув. Старий цього не може забути.

— Що ж ви думаєте,— у нього заговорила національна свідомість?

— Не знаю, якось не розібрався, які мотиви бринять в мозку такого типа. Він сказав, що твердо стоїть за українську державу.

— Ясно,— промовив Андрій Олександрович, нервово пройшовшись по кабінету.— Він знає, що держава петлюрівської орієнтації вернула б йому землю, а Радянська влада не поверне. От звідки й походить націоналізм у Гирі. Він чи не найкраща ілюстрація до того, про що ми з вами не раз говорили. Націоналізм притаманний переважно інтелігенції, ну й таким про шаркам населення, які мають з цього якусь користь. Простому селянинові вій не потрібний.

Гаєвський задумався, розбираючи слова начальника. Він перший раз у житті почув таку істину. Досі й на гадку не приходило розшифровувати слово "націоналізм".

Телефонний дзвінок перервав розмову. Андрій Олександрович зняв трубку і довго щось говорив, можливо, з самим наркомом.

8

Якось після поїздки в село Микола застав удома Сашу дуже знервовану. Привіталась з ним не так сердечно, як завжди, на личку видніли сліди сліз, які даремне намагалась приховати.

— Що трапилось? — спитав здивований юнак.

— Нічого.

— Так не буває, з нічого не плачуть. Якись домашні неприємності?

Саша не відповіла і пішла в свою кімнату. Її душили сльози. Виручила небогу Марія

Василівна.

— Приходив Іщенко, колишній жених Саші, докоряв дівчині нестійкістю, освідчувався в любові і просив руки. Сашенька його освідчень не прийняла, сказавши, що любить вас. Од того-то й плакала,— закінчила своє пояснення стара жінка.

У тому, що Марія Василівна поспішила без дозволу Сашеньки все викласти та ще й назвати Іщеика женихом, ким він серйозно ніколи не вважався, була її далекоглядна політика. Стара діва безмежно любила сестрину одиначку. Ця сліпа, віддана любов не раз викликала ревність Сашиної матері і була причиною серйозних непорозумінь між сестрами. Мрією Марії Василівни було якнайшвидше видати дівчину заміж за Гаєвського. Стара подумала, що коли скаже про жениха, то тим самим зрушить з мертвої точки застій у взаєминах молодих людей, примусить хлопця зважитись на шлюб. Одначе невдала дипломатка помилилась, її оповідання викликало зовсім не бажане враження. Микола, взагалі нестриманий у своїх почуттях, зразу спалахнув. Його охопила злість і ревність, а рівночасно і страх, бо він відчув, що валиться чудова будівля, що він більше не матиме того безтурботного душевного спокою, яким користувався досі, що черв'як сумнівів точитиме його душу.

— Чому досі не говорили про це? — спитав глухо, наче не своїм голосом.

Марія Василівна не зрозуміла, чого він хоче.

— Чому не говорили про те, що у Саші є жених? — пояснив не зовсім ввічливо.

Стара замахала руками, щоб він говорив тихше, злякалась, що як почує Саша, то їй за "жениха" дістанеться.

— Це ще було задовго до вашої появи у нас,— сказала вона півголосом, щоб не дійшло до вух дівчини.— Вони знали від маленьких, разом у школі вчилися, і всі на них дивилися як на майбутню пару наречених. Потім Володя пішов на війну...

— Про це я знаю,— перебив досить грубо Микола.— Скажіть правду, Саша любила його?

В ньому говорила неприборкана ревність, отруйне джерело мук, з якого людина свідомо п'є отруйну воду, знаючи, що вона викличе все нові муки.

Тон Миколин образив стару. Лице її спохмурніло, сиві брови збіглися до купи, в очах блиснули вогники, мов два останні вуглики в багатті, що догасає.

— Не можу я говорити за неї, — сказала з гідністю.— Її спитайте,— сказала по хвилині, вуглики вкрились попелом і згасли. Її серце зм'якло, любов до рідної дівчини взяла гору над особистою образою, і вона додала:

— Мені здається,— промовила тихо,— що до вас вона нікого не любила. А що любить вас і любить щиро, першою любов'ю, можу сказати з певністю.

Слова доброї жінки пом'якшили настрій юнака, та не зовсім. Отруйний черв'як впився в серце, і воно нило від болю. Треба було до кінця з'ясувати справу, і то зараз, негайно. Попросив Марію Василівну, щоб поклікала Сашу, і пішов її чекати в своїй кімнаті. Прийшла за кілька хвилин бліда, страждаюча. Стала в кутку чужа, несмілива. Що ж сталося? Микола взяв себе в руки. Навіщо була потрібна ця сцена?

— Сідай, Сашенько,— попросив якомога лагідно,— чого, мов сирота, коло порога

стала? Чи провинилась чим проти мене?

Дівчина впала хлопцеві на груди і залилась новим потоком сліз.

— Нічим я не провинилась, нічим,— пролепетала крізь сльози.— Тебе одного люблю, тебе...

Микола посадив дівчину біля себе і почав хусточкою витирати їй сльози.

— Не плач, рідна,— попросив ніжно,— розкажи краще, хто той Іщенко, що він за людина і яке його відношення до тебе?

Саша поволі розповіла все те, про що він довідався від Марії Василівни.

— Хто з нас не б}’в закоханий, маючи тринадцять-чотирнадцять літ від народження. Мені imponувало, що за мною походить хлопець. Мені заздрили дівчата, і це мене тішило, але, приходячи додому, я забувала про свого кавалера. Щодалі він почав мені набридати, а перед від’їздом в армію зовсім набрид, і я раділа, що надійшла природна розлука.

В словах дівчини було стільки щирості, стільки правди, і сама вона була зараз така бідна, що не могла не викликати жалю і вже, безперечно, ніяких сумнівів щодо правдивості її слів.

— Чого ж ти плакала? — спитав Микола.— Що він тобі говорив?

— Сказав, що за мене двічі кров пролив, а я його забула.

— За тебе кров пролив?

— Так він сказав.

— І того плакала?

— Не тільки того.

— Так що ще говорив? Саша зам’ялась,

— Договорюй, Сашенько,— просив Микола. Дівчина підняла на нього мокрі від сліз очі. Вона

наче хотіла просвердлити ними його душу, відшукати в ній ліки на той сумнів, що посіяв Іщенко.

— Він сказав, що ти ворог, і тому я плакала.

— Значить, ти повірила? — спитав холодно, з обуренням Микола.

— Ні, я не повірила,— жваво заперечила дівчина.

— Чого ж плакала?

— Я плакала з безсилої злості. Я хотіла його вдарити. Він ображав тебе, він сказав, що ти австріяк, і він з такими, як ти, воював, і такі, як ти, його поранили.

Микола усміхнувся.

— Дурень він, той твій Іщенко,— махнув він рукою.— Я думав, що щось серйозне. Ніколи він з авст-ріяками не воював, це вже збрехав, або в політиці та історичних фактах ніяк не розбирається. Будучи в галицькій армії, я ніколи з більшовиками не воював і ніколи за всю війну нікого не поранив.

Після цієї розмови наступило щасливе примирення, і знов потекли для молодих щасливі дні, лише зрідка затьмарювані згадками про Іщенка, що так непотрібно з’явився на їх дорозі. До речі, після розмови з Сашенькою, що завдала була стільки

страждань бідній дівчині, Іщенко зник з Харкова. Куди поїхав, де пропадав, ніхто не знав, і скоро знов про нього забули. А тим часом минула осінь, зима, і знов настали весняні дні. Настали вони якось несподівано, раптом, одної ночі потягнуло теплим вітром з півдня, і на ранок снігу не стало. Швидко просихали мокрі ще ранками дахи, дерева, з кожним днем щораз вище підбивалось сонце, розганяючи холодні тіні в глухих провулках міста, щодня з'являлось більше молоді ніжної зелені на деревах і кущах, зі сходом сонця виспівували шпаки в садах, горланили півні, безсилі дочекатись ранку. Весна тривожила, не давала спати. Тільки в серцях наших друзів не стало радості. Щораз частіше сумувала Сашенька.

Микола почав помічати останнім часом, що відношення до нього Сашиної матері, а особливо тітки ставало холоднішим. Не раз вони зводили мову до того, що Миколі треба женитись. Це не говорилося прямо, але й натяки чомусь були неприємні. В них він вчував елементи насильства над собою. Справді, чого підганяють? Він веде себе порядно по відношенню до Сашеньки, любить її, але ж багато ще речей стоїть на перешкоді до одруження. Одружитись — підуть діти, а тоді нові турботи, з вищою освітою доведеться розпрощатись. А хотілось її мати доконче, хотілось доказати тим, що в Польщі, що він на Радянській Україні здобув її. Та й робота нестійка, непевна і нецікава. Що таке агент лабораторії, яку можуть закрити кожного дня? Він про це говорив Саші, і вона по своїй дівочій скромності не перечила, але, що діялось в її серденьку, Микола не знав. Вона оправдувала його перед матір'ю, коли заходила про це розмова, але не переконувала.

— Доки ж чекати? Доки не закінчить вищої освіти? Таж ти посивієш до того часу,— бурчала Марія Василівна.— І нема гарантії, що за такий довгий час не розлюбить! Знаю я тих підлих мужчин!

Марія Василівна не могла пробачити зраду свого милого, що сорок років тому залицявся до неї, обіцяв женитися, але покинув і навіки залишив її старою дівою.

— Микола не такий,— боронила свого милого Сашенька.

— Всі вони однакові,— не здавалась стара тітка.— Коли б мав чесні наміри, не зволікав би. Все, що він говорить, не оправдання. Може, у них там, в Австрії, всі мусять мати вищу освіту, щоб женитись, а у нас, слава богу, і без вищої освіти дітей родять.

Хоч Марія Василівна і була знана своєю бурчли-вістю, проте її слова не пройшли непомітно, і Саша почала задумуватись. А що, коли справді покине? Вона гнала від себе геть страшну думку, страшну для неї, як смерть. А тут знов з'явився Володя Іщенко і час від часу давав про себе знати чи листом, чи букетиком квітів. Такі букетики почали з'являтися на веранді, де вона любила сидіти, і на її підвіконні. Починаючи від білого рясту, з'являлись послідовно сині проліски, фіалки, конвалії, бузок. Ніхто не бачив, як з'являлись квіти, але не важко було здогадатись, хто їх приносив.

Від Миколи приховували про ті букетики, боячись, що, довідавшись, докорятиме дівчині, яка ніяких приводів не давала до того, щоб їй такі подарунки роблено. Кожен букетик ранив її серце, вона демонстративно викидала квіти, щоб він, прийшовши,

бачив їх розтоптаними на землі. Але це не помагало. Квіти з'являлись ще частіше. Підозрівали, що юнак посилає їх через когось із сусідів. Було взято під обстріл сусідських хлопчаків, молочарку, двірника, але даремне, не зловлено нікого, а букетики в різну пору таки з'являлись. Найчастіше вночі, бо удосвіта вони вже лежали на підвіконні.

Настирливість Іщенка завдавала великих душевних мук дівчині. Вона почувала себе винною перед Миколою, що не говорила йому про листи і про квіти. А раз якось не витримала і призналась. Все сказала, і про те, що двічі бачилась із своїм другом дитинства, і розповіла, яка була між ними розмова.

— Він просив мене, благав, щоб я порвала з тобою і вийшла за нього заміж.

— І що ж ти йому відповіла?

— Хіба ти не догадуєшся? Я тебе люблю одного, і про це йому сказала.

Саша на мить задумалась.

— Удома мені кажуть, що ти охолонув до мене, але це неправда, я не вірю. Хіба б ти міг? Хіба я гірша стала? Не може того бути.

— Ні, не гірша,— заговорив швидко Микола.— Не гірша. Ти чудесна. Мене чарує твоя постать, твої руки, голос, усмішка і твій мовчазний погляд. За цілий рік ти не зробила мені найменшої прикрості. Ти умієш говорити і мовчати, а сміх твій — то пісня солов'їна. Ти ніколи не виставляла себе напоказ тому, що ти просто чесна, тому, що любила по-справжньому. Ти могла б бути найкращою дружиною на світі, і я знаю, що коли не дістану тебе, не буду ніколи щасливим, а відчуваю, що не дістану,— закінчив він і понурив голову.

— Чому? Чому ти так кажеш? — з болем крикнула Саша. Вона підійшла до Миколи, що сидів блідий у кріслі біля стола, взяла у свої долоні його лице, як то звикла була не раз робити, і пильно глянула йому в очі. Він не моргнув.

— Кажу так, як думаю, як серце чує...

Саша безсило опустила руки. Вона раптом відчула, що щось увірвалось в їх взаєминах, що луснула якась невидима струна серця, видавши з себе печальний передсмертний звук.

Відповідь злякала дівчину. На її чоло лягла печаль, і вона зразу змінилась, як ясний день, коли раптом сонце закриє хмара. Вона зблідла, уста задрижали, стримуючи плач.

— То щось не так,— промовила по добрій хвилині, опанувавши себе,— Ти не все сказав. Ти приховуєш якусь важливу причину, може, таємницю, може, недугу, я вже не знаю, що думати.

Микола встав і заходив від вікна до дверей.

— Даремно тривожися,— сказав.— І таємниці нема, і недуги нема. Здоровий я фізично і морально, мені неостає, мабуть, мужності. Я не можу брати на себе обов'язків, не будучи певним, що з ними справлюсь. Я не маю ані постійної праці, з якої міг би забезпечити родину, ані завершеної освіти. Війна перегородила мені шлях до неї, кинула у безодню, де я знаходив тільки злидні, де я в свої двадцять літ бачив штабелі замерзлих трупів, витрушував над вогнищем маси вошей, де я бачив людську

кров у такій кількості, якої дай бог нікому не бачити. Я бачив голод, виснажені тільця дітей, нарешті, голод у вашому домі. Я не знаю, що буде завтра. Європа наче на вулкані, що може вибухнути будь-якої хвилини, а тоді знов кров, голод, воші, знов те саме, а може, й гірше. Ти бачиш, як я зараз ходжу вбраний. Як жебрак. Як же буду дивитись на тебе, не маючи змоги купити тобі й дешевенького плаття? А коли підуть діти? Чим будемо їх годувати? Де будемо брати для них щодня молоко? Ні, я занадто люблю тебе, щоб вести на злидні.

— Я знаю інакше,— перервала Миколину мову Саша.— Я знаю приказку: "Щоб і не було що їсти, а щоби було з ким сісти".

— Це в теорії так, а на практиці інакше. Саша більше не сперечалась.

— Добре, друже,— промовила спокійно,— ти сьогодні збуджений, поговоримо про це іншим разом. Може, час принесе тобі веселіші думки.— Вона простягнула Миколі руку, і він поцілував її.

Більше вони того дня не бачились. Поговорити так, як цього разу, більше і не довелось.

Події чергувались швидко одна за одною. Кілька днів по цій розмові з Сашенькою Микола віч-на-віч зустрівся зі своїм суперником. Це було вранці, як тільки Микола вийшов з двора, поспішаючи на роботу. Його, як майже щодня, до воріт проводила Сашенька. Вранці вона встала весела, за сніданком щебетала, як пташка. А до того ж ранок видався чудесний. На травичці у дворі перлилась роса, бо сонечко ще ніжилось в тумані. Було ще дуже рано, Микола виходив на роботу на дві години раніше, ніж Сашенька, тривожачи сонну вулицю стуком своїх чобіт, що особливо голосно лунав цього ранку, думав про кохану, ніс у своїм серці образ її усміхненого личка, рожевого, як хмаринка, опромінена сонцем.

Дійшовши до рогу вулиці, побачив самотню постать людини. Це був чоловік, спертий на одну з акацій, що росли вздовж тротуару. Чоловік на когось чекав. Микола ніколи і не подумав би, що чекають на нього, а це було саме так, бо коли він уже підходив до акації, той, що стояв під нею, відштовхнувся від дерева і пішов йому назустріч.

В чоловікові пізнав Іщенка. Він був у цивільному вбранні, тому, може, Микола не пізнав його здалека. На ньому були робітничка спецівка і чоботи. Голову вкривало густе темне волосся.

— Здрастуйте,— промовив юнак, наблизившись до Миколи і загородивши йому дорогу.— Ви мене пізнали?

— На жаль, так,— сказав не дуже ввічливо Микола,— Чого вам треба?

Юнак був схвильований і явно збентежений. Він, видно, склав собі в думці цілий діалог, який мав відбутись, але, зустрівшись із суперником, зразу втратив відвагу, і весь план полетів шкереберть.

— Поговорити хочу,— видобув він із себе. Микола глянув спідлоба на ворога, що вніс розлад

в його життя, що посягав на його щастя.

— Знайшли місце і час для розмови. Я йду на роботу.

— Я відпровожу, мені по дорозі, розмова буде коротка.

— Говоріть.

Молоді хлопці пішли пустими тротуарами. Обидва схвильовані, не дивлячись один одному в очі, говорили, кидали слова, і, мов, стріли з луків, вони ранили душі так, як стріли, що рвуть тіло. Іщенко зразу погрожував, нахвалявся вбити його і себе, але, побачивши, що погрози не діють, почав просити.

— Відступіть,— благав крізь сльози.

В словах його відчувався біль, розпука.

— Я люблю її з дитинства. Вона призначена мені долею. Я мріяв про неї в окопах, вона ввижалась мені вві сні.

Він витягав уперед руки, наче хотів зловити її образ, що йшов попереду нього.

— Я не віддам її,— кричав мов божевільний,— я двічі кров пролив за неї.

— Ви що, на турнірі бились? — не витримав Микола, щоб не вколоти суперника. Він видався йому плаксивим, жалюгідним.

Але Іщенко був так захоплений своєю мовою і своїм горем, що не зрозумів іронії.

— Що ви сказали? — спитав по хвилині без злоби.

— Я спитав, чому саме за неї бились, а не за вітчизну? Вас же мобілізували?

— Мобілізували.

— Так при чому ж тут дівчина?

Миколі став цей хлопець противним. З початку розмови він навіть було зворушив його своїм наївним проханням відступитись від дівчини, але тільки на мить.

— Чекайте,— промовив, піднімаючи руку,— навіщо фальшиві, високопарні слова — "кров проливав за неї"? Воювали, як усі.

— Не так, як ви,— огризнувся раптом Іщенко.

— Як усі, повторюю,— проказав із притиском Микола.— І нічого хвалитись, виставляючи свої заслуги. Подумаєш, герой, за дівчину воював.

— І воював, і не докажете,— твердив уперто Іщенко.

Микола глянув на парубка з презирством.

— Не хочеться з вами говорити,— сказав,— гидкі ви мені.

— Нехай,— залепетав Іщенко.— Нехай, мені байдуже, який я для вас, але, прошу, благаю, відступіться.

Настирливість парубка переходила межі терпеливості.

— Дурень! Ви збожеволіли! — не витримав і знов спалахнув Гаєвський.— Чи вона річ, щоб її відступати? Я люблю її. Ви розумієте? Я полюбив її, не знаючи про ваше існування, і вона ніколи й словом не натякала про вас. Відчепіться від мене і від неї.

Іщенко забіг перед нього. Було враження, що вступить у бійку. Микола став у позу, готовий боронитись. Але до бійки не дійшло, бо Іщенко і не мав наміру битись, та й на вулиці в той час вони вже були не одні, і люди почали звертати на них увагу.

— Давайте йти, на нас дивляться перехожі,— сказав Микола. — Від мене більше нічого не доб'єтесь. Найкраще буде, як ви перестанете надоїдати дівчині листами і букетиками. Ваші листи лежать у піщі, а букетики на смітнику.

Ці слова Іщенка не збентежили, він підбігав за Миколою, що швидко закрокував уперед.

— Ви бавитесь нею, а женитись не думаєте і не хочете, це нечесно,— скоромовкою говорив він, задихаючись,— покиньте її.

Микола на мить зупинився. Фраза суперника про те, що він не хоче женитись, вдарила наче обухом по голові. Що знав цей чоловік і звідки? Чи, може, це випадкові слова?

— Звідки ви знаєте, що я думаю і чого хочу? — спитав він.— Я з вами про це не балакав.

Іщенко оживився. Надія блиснула в серці.

— Знаю, — сказав він,— точно знаю, хоч і не балакав з вами. Мені без вас розповіли.

— Розповіли?

— Так, розповіли.

— Ви брешете,— крикнув Микола.— Саша не могла вам цього сказати.

— Я це знаю з більш авторитетного джерела, від її матері,— сказав спокійно Іщенко.

— Це шантаж! — обурювався Микола, але Іщенко поклявся, що саме так сказала йому Марія Адамівна і підтвердила її сестра.

Микола почув нараз, що лице йому почало пашіти від раптового припливу крові. Це, що сказав Іщенко, було дуже ймовірне. А той зразу використав заклопотання суперника і пішов у наступ.

— Ви ж боїтесь, що не зможете утримати сім'ю, і, щоб одружитись, мусите мати вищу освіту, — промовив він не без іронії. Він бачив, як міняється на лиці Гаєвський від його слів.

— Ви ж боїтесь,— заговорив ще сміливіше.— Любили б по-справжньому, не боялись би.

— І це вам сказала Марія Адамівна? — перебив Іщенка Гаєвський.

— Чого їй було говорити, без цього видно,— відповів той спокійно.— У мене голодувати не буде,— додав не без чванства.— Нам легше, ми тутешні, у нас власний будинок, город, сад, а ви...— Він помовчав хвилину.— А ви чужинець.

Гаєвський почув раптом, тепер уже з усією певністю, що Іщенко його переміг. Власний будинок, город, сад — це були сильні аргументи, що він міг протиставити їм? Глянувши на суперника, сказав:

— Що ж, хай вибирає Саша. У мене будинку і городу нема.

9

Додому вернувся Микола того дня пізно, чорний як ніч. Зразу закрився в своїй кімнаті і не вийшов до вечері. Намагання Саші заговорити з ним крізь закриті двері були даремні. Тоді підійшла Марія Адамівна і попросила впустити, їй він не посмів відмовити, і вона увійшла.

— Що сталось? — спитала по-материнському чуло.— У вас не було, здається,

великих тайн перед нами. Чому не скажете, що у вас болить? Я мати, я дам вам пораду. Признайтесь, і вам легше стане.

Микола дивився на ласкаве худорляве лице Сашиної матері, і пригадалась своя матуся, з якою так добре було колись ділитись своїми сердечними справами. Вирішив поговорити з нею одверто, з усією щирістю, як з рідною. Добрі матері всі подібні одна до одної. І він розповів про всі події, що трапились останніми днями, про зустріч з Іщенком, про свої сумніви і про одруження. Він пояснив, чому зволікає з загсом, і хоч його доводи були логічні і, з його погляду, переконливі, проте Марію Адамівну не переконали.

— І одруженому можна вчитись і кінчати студії,— говорила вона,— була б охота. Як мати Сашеньки, скажу щиро: ми любимо, пізнали вас, ви чесна, правдива, безхитрісна людина. Кращого зятя не бажала б, але не силуємо. На милування нема силування. Що ж до Володі Іщенка, то ви знаєте, як стоять справи. Він ось уже рік всіма способами домагається руки Саші. Сьогодні, як кажете, і вас напастував — просив, щоб відступились від дівчини. Дурний, хіба про таке просять? Він обіцяв зразу одружитись, як тільки вона дасть на це згоду, але вона любить вас і йому дала категоричного одкоша.

— А може, вона була б з ним щаслива? — несподівано промовив Микола.— У нього власний будинок, город, сад.

Марія Адамівна здригнулась, як від удару.

— Чому ви це сказали?

— Про це я дізнався від Іщенка.

— Ви це сказали з іронією?

— Ні, щиро.

— І ви легко відступаєте її?

— Не легко.

— Не любите, от що. Коли б по-справжньому любили, так не поступили б.

— Ні, я поступаю так з надмірної любові. Не раз у цій кімнатці, на розмові з собою, я запитував себе, чи зможу я дати їй тривке щастя...

Марія Адамівна не дала йому докінчити.

— А чому б ні? Чому б ні? — промовила поспішно.

— Не знаю.

— Не знаєте?

Останні слова Миколи вивели жінку з рівноваги.

— Це, вибачте мені, фрази,— сказала, вже слабо стримуючись.— Пусті фрази.— Щоб не наговорити більше, кивнула головою на прощання і вийшла. Слова Миколи видались їй нещирими, а зволікання з шлюбом невиправданим.

Микола залишився сам. На душі було гидко. В першій хвилині хотів покинути хату і піти з неї геть, назавжди. Але спам'ятався. Це могло смертельно образити Сашеньку, а вона, мабуть, ні в чому не була винна. Сватання з домом і городом відбувалось, безумовно, за її плечима. Не пішов, зостався. Що буде, те й буде.

Микола пригадував оповідання одного робітника, це ще коли він сам працював у млині вибійником борошна. Син того робітника, що оповідав, одружився, а через тиждень покинув жінку, не зійшлися з нею характерами. Старий робітник щиро журився і нарікав на упадок нра-вів, а молодь, що слухала його, весело сміялась і хвалила героя оповідання. Так, мовляв, і треба, не вік же з нелюбою жити. Спитали, що про це думає Гаєвський, і той зразу не знав, як вийти з цього важкого становища, на чий бік стати, молоді чи старих, що осуджували вчинок сина мірошника.

Він тоді, пам'ятає, сказав, що такий крок, як одруження, треба серйозно обмірковувати, щоб не доводилось по тижню покидати жінку — ні дівкою, ні вдовою. Радянська влада дозволяла розвід, але не давала права робити собі з цього виду спорту. Заманулось одружитись — одружився, пожив тиждень — покинув.

Молодь більше не сміялась. Питання, справді, було серйозним.

Живучи в родині Сашеньки, Микола довгий час не знав, що його кохана має брата. Перед ним приховували, що цей брат, Юрій, був мобілізований білими і пропав десь у Криму в армії Врангеля. Більше року ховались перед ним з цією таємницею. Аж одного разу, коли вже Миколу добре пізнали (а за рік хіба можна було не пізнати!), спершу Марія Адамівна, а потім Сашенька сказали про існування цієї людини.

Вістка про Юрія не належала до приємних. Може, саме через те, що приховали її від нього. Значить, не довіряли? І це вже вдруге, бо і про існування Іщенка як претендента на руку Сашеньки теж не говорили. Сашу він обвинувачував частково, більше претензій мав до Марії Адамівни, хоч у глибині душі оправдував обох. Бо справді, навіщо було говорити хоча б про Іщенка? Чи для того, щоб завдавати зайвих страждань йому і Са-ші? Тим більше, що дійсно не знали про долю хлопця. А про брата? Чи треба було говорити про брата, який пропав безвісти? Та й що казати про людину, яка проти волі рідних пішла добровільно у білу армію? Родина Петрових не була більшовицьки настроєна. Агітація білих, залякування "червоними варварами", "царством хама" і іншими страхіттями мали відповідний вплив і в родині Сашеньки, і не тільки у її матері і тітки, але і в родичів, що складались переважно зі старших тіток і бабусь. Проте всі були проти того, щоб Юрко — єдиний представник чоловічої статі у цій родині — йшов до білих. Цю, так звану, добровольчу армію вважали неспроможною і недовговічною. Грабармія — отак вона називалась у широких верствах народу. І цю назву носила заслужено. Ні одна армія з усіх, що воювали між собою за владу на величезних просторах учорашньої царської імперії, крім Червоної Армії, не мала перспектив на існування. І з дуже простих причин. Ні одна з них не тільки не мала чого дати, але не могла й обіцяти народові такого, за що можна було б ризикувати життям, битись.

Хоч би з цих міркувань Сашина родина була проти того, щоб Юрко служив у білих, але він таки пішов, і зовсім не з патріотичних мотивів, а більше для компанії таких, як він, безпринципних гультаїв. Про нього взагалі соромно було говорити, а крім того, люблячи Миколу, боялись його втратити. "Хто зна, як він сприйме цю звістку", "хай краще пізніше скажемо, коли вже буде певність, що він нас не покине", — приблизно

так могли думати господині. Пам'ять про Юрка поволі затиралась, і вже коли його найменше сподівались, він прийшов. З'явився, як в античному театрі *deus ex machina*, як бог із машини, щоб довести дію до розв'язки.

Одного разу, повернувшись з роботи, Микола застав за столом у їдальні якогось чужого чоловіка. Не важко було здогадатись, що це і є брат Сашеньки. Всі три жінки були біля нього. Сашеньку, як потім вияснив Микола, мати викликала з роботи, щоб вона швидше могла привітати брата.

Зустріч Миколи з Юрком відбулась холодно і суто офіційно. Миколі показався неприємним цей недоби-тий врангелівець. Не подобався брат Сашеньки і своєю зовнішністю. Це був чоловік середнього росту, з блідим змарнілим лицем, сірими, підведеними чорними смугами, підпухлими очима і сивим волоссям у свої тридцять літ. Руки у нього дрижали. Говорив притишеним голосом, пониженим іноді до шепоту. Часто оглядався, неначе боявся, що його хтось підслухує.

Брат Сашеньки видався Миколі закоренілим п'яницею або наркоманом. І справді, його здогади скоро підтвердились. Того ж дня по обіді Юрій заявив; що у нього болить шлунок, і спитав, чи немає в домі опію. Цього наркотика не виявилось, і це дуже стурбувало Юрія. Він попросив Сашу доконче дістати йому цих ліків, інакше він буде дуже страждати. Його рухи, благальні очі і дрижачі руки говорили про давню хворобливу пристрасть. Коли ж Саша принесла з аптеки опій, Юрій прийняв його велику дозу і відразу ж повеселішав.

Його пристрасть до наркотиків не могли не помітити всі три жінки: мати, сестра і тітка. Вони з жалем і якимсь жахом дивились на свого дорогого, але такого зміненого улюбленця.

— Ти часто вживаєш ці ліки? — не витримала і спитала сама Марія Адамівна.

Син якось неприродно усміхнувся і сказав, що з деякого часу вживає опій, і досить часто, бо без нього терпить невимовні болі.

Своїм признанням дуже засмутив усю родину.

До Миколи Юрій довго і уважно приглядався, і той серцем відчув, що своєю особою не викликав симпатії у брата коханої. Видно, вже так ведеться, що симпатії і антипатії бувають найчастіше взаємні. А крім того, брати звичайно не люблять претендентів на руку сестер.

Микола не злюбив Юрія з першого погляду. Може, це була свого роду ревність. Почував, що тепер він уже не зможе поводитись так вільно, як досі. Неприязнь до новоприбулого збільшувалась ще й тому, що той спробував кепкувати з Миколиної мови, назвав її хохлаць-кою і ведверто заявив, що не любить "малоросійщини". Він підкреслено унікав слів "Україна", "український".

Правда, Микола різко обірвав нахабу. На сина накинута за його нетактовність мати, а Сашенька з досади заплакала. Юрій вибачився, сказав, що не мав злого наміру, просто пожартував, але це не допомогло,— антипатія поступово росла. А проте треба було доконче утримати в хаті мир. І Микола зобов'язався цей мир утримати, де-не-де поступаючись своїми переконаннями, своїми думками на прохання Сашеньки і її

старих опікунів. Юрій, мовляв, хворий, треба бути до нього вибачливим. Можливо, гарячкуватому Миколі важко було б триматись в заданих рамках, але й Юрій згодом став трохи людянішим, знайшовши з Миколою спільну мову саме в поезії. У поезії він знав толк, бо й сам писав вірші ще до від'їзду в армію. На прохання Миколи він читав свої твори, але вони не подобались: його вірші носили декадентський характер, а салонно-міщанська тематика не гармоніювала з добою, у якій жили обидва ці молоді хлопці. Проте любов до поезії в якійсь мірі зближувала їх. Юрій довідався, що Микола пробує писати вірші, що колись до війни, також писав, переважно любовну лірику, але не вірить у свої сили, бо не знає теорії віршування, не знає взагалі теорії літератури, а писав і пише, як заманеться,

Юрій у цьому питанні був набагато компетентнішим. Він дружив колись із російським поетом Шенгелі, навіть дав Миколі прочитати його критичну розвідку про два "Пам'ятники" — Пушкіна і Брюсова. Ця книжечка була подарована Юрієві автором з сердечним написом, і він нею пишався. Юрій навчив Миколу писати сонети і тріолети, — вже майже не вживані форми віршів. Юрій любив їх і часто цитував тріолети Ігоря Северяніна, модного дореволюційного поета-футуриста, з поезією якого також ознайомив Миколу.

Перші тріолети написав Микола на честь Сашеньки. В них він розказував про свою любов, яка не дасть йому щастя, а тільки породить муки і страждання. І це не було надуманим. Це була правда.

Після зустрічі з Іщенком і розмови з Марією Адамівною Микола втратив надію на благополучний кінець свого роману. Правда, Сашенька розвіяла його сумніви щодо заміжжя з Іщенком, якому заборонила показуватись на очі, але він відчув серцем, що в цьому тендітному механізмові, взаєминах між ним і Сашею, тріснула якась важлива пружинка, і хоч механізм ще рухається, та вже не нормально, і поправити його ніхто не зможе. Погіршив становище приїзд Юрія. Саша чомусь соромилась, давно не вела "статистики", тепер закохані вже не прощались перед сном у коридорі. Все це більше не повторювалось.

І ще одно принесло Миколі неабияку прикрість. Він довідався, що кімната, яку займав більше року і де зазнав стільки радості при зустрічах і прощаннях із Сашенькою, була якраз кімнатою Юрія. Відчувалось, що він має претензії до матері і сестри за те, що дозволили поселитись в ній сторонній людині.

Можливо, що про це вже були розмови в домашнім колі. Микола про це не знав, але чув нутром, що назріває буря, і був певний, що вона найближчим часом зніметься.

Так воно й сталося.

Одного літнього вечора Юрій зайшов у кімнату Миколи, коли той готувався до іспиту в інститут, який мав відбутись через кілька днів.

— Вчимось? — спитав він, скося глянувши на книжку і Миколині зшитки.

— Учусь, як бачиш, — відповів не зовсім ввічливо Микола.

Удома на той час нікого не було, старі жінки пішли до якихось далеких родичів, Сашенька мала того дня надурочну роботу в установі і ще не приходила додому.

Атмосфера для роботи була прекрасна, але її порушив Юрій, на думку Миколи, цілком чужий і зайвий в цьому домі, бо нічим він не був подібний до добрих і благородних його мешканок.

Відповідь Миколи не вразила непрошеного гостя. Він хвилину вагався, але, усвідомивши, що повноправний господар тут він, а не хто інший, без запрошення сів на стілець і приготувався до розмови.

"Про що він хоче говорити?" — подумав Микола.

Вгадати цього не міг, але щось внутрішньо підказувало, що розмова буде неприємна.

Микола сів вигідніше і чекав, що йому скаже брат Сашеньки. Але той якось не міг відважитись, і довелось допомогти Миколі самому.

— З чим ти до мене прийшов? — спитав він, пильно подивившись в очі Юрієві.

— Так собі, посидіти, — була відповідь.

— Ти говори толком, так собі не приходять, коли бачать, що людина працює.

Юрій зробив гримасу, неначе проковтнув муху; він часто робив такі гримаси, вони лякали матір, і вона даремно намагалась відучити його від цього.

— Ти не дуже ввічливий зі мною, — видавив він із себе.

— Я це вже чув, — сказав Микола.

Зараз Юрій видався йому огидним. Микола мав велику фізичну перевагу над ним, і йому хотілось ляпасом зігнати ту презирливу гримасу. Стримувало тільки те, що це був син господині і брат Сашеньки.

— Коли ти так наполягаєш, — почав Юрій, — то я скажу, по що прийшов. Я хочу знати, які у тебе взаємини з моєю сестрою?

Микола відчув, що червоніє.

— Ти б її спитав, — сказав він, намагаючись бути якомога спокійнішим.

— Я питав, але вона сказала, що не знає, як розуміти твоє відношення до неї. Ти вже більше року живеш у нас, залицяєшся до сестри, а не робиш ніяких кроків, щоб оформити якось ці...

Він зам'явся, не міг знайти виразу, що ж саме оформити.

— Ти кажи прямо, називай речі своїми іменами, —; сказав Микола.

— Добре, — погодився Юрій. — Так, мабуть, буде краще. Ти думаєш одружитись із Сашею чи ні?

Миколу охопила лють до цього миршавого з пітливими руками наркомана. Він зараз з приємністю викинув би його за двері, а тільки та ж сама думка про Сашу не давала цього зробити.

— Хто тебе уповноважував ставити мені ці питання? — спитав він, витримуючи погляд Юрія.

— Не має значення, — відповів той.

— Для мене це важливо, — сказав твердо Микола. — Інакше я тобі на твоє питання не відповім.

Юрій мовчав.

— От що,— сказав він по хвилині, вже цілком іншим, не задиристим тоном. — Я хочу з тобою поговорити щиро, відверто. Тебе тут, у нас, люблять, як рідного, мабуть, більше, ніж мене,— додав він з ноткою жалості.— Любить тебе дуже Сашенька. Таке становище, яке утворилось у вас і триває уже другий рік, далі нетерпиме.

Він знов помовчав, наче підбираючи фрази для того, щоб без образи, але ясніше обрисувати те становище.

— Я знаю, що ви тримались увесь час в пристойних рамках,— говорив він далі,— не переступили заборонених, принаймні для дівчини, меж, але мусить бути якийсь вихід. Якщо ти маєш серйозні наміри — женись. І то не гаючи часу.

— А якщо я зараз не можу женитись, то що? — не дочекавшись кінця мови, перебив Микола.

— Не ображайся, — продовжував спокійно, але не дивлячись в очі співбесідникові, Юрій,—тоді треба покинути наш дім. Це буде на користь Сашеньці.

— Це рішення вашої родини?

— Навіщо питати, ти сам це повинен був давно зрозуміти.

— А я не розумів. Так, так... я інакше уявляв. Я думав, що, люблячи, можна б і почекати. Але що ж, я ваших звичаїв ще добре не знаю. У нас було б інакше...

— Бачиш,— скористався з Миколиного признання Юрій,— бачиш, сам кажеш, що у вас ці справи виглядали б інакше. Я тому й поставив питання руба: або — або. Ти зрозумій, сестра в такому становищі, що далі чекати нема коли. Яка гарантія, що ти через рік-два не розлюбиш її, не покинеш? Для людей ти ж вважаєшся офіційним женихом. Що б тоді робила Саша? Отже, справа така: сестрі треба вийти заміж і влаштувати власне гніздо. Є людина, яка хоче її взяти. Знаєш, про кого мова. Ти стоїш на перешкоді. Зрозумів?

— Дозволь, тебе уповноважили все це мені сказати? — спитав ще раз, вже справді здивований, Микола.— Скажи правду.

— Коли пішло на відвертість, то не маю уповноважень. Але я знаю, що це щоденна турбота матері. Її почуття двояться, вона б хотіла для Саші тебе, і в той же час боїться, щоб сестра не залишилась у дівках на все життя.

— Завтра дам тобі відповідь,— рішуче промовив Микола.

Юрій вийшов.

Залишившись на самоті, Гаєвський поринув у думи. Мова Юрія приголомшила. Довго не міг повністю усвідомити, що саме трапилось. Знав, що сталось щось непоправне, що фатально відіб'ється на всьому житті; Так несподівано і безглуздо закінчувався його роман.

"От тобі і "Синя пташка"!.."

Микола згадав виставу п'єси Метерлінка під цією назвою, п'єси, якої потім уже ніколи в житті не бачив, а тоді, в дні його юності і кохання, вона йшла у Харкові. Дивився її разом із Сашенькою. Як вона їм подобалась, та далека тепер, а тоді така чарівна казка!.. Вийшовши з театру, Микола назвав Сашеньку синьою пташкою, символом щастя.

— Я упіймав тебе, щастя моє, і не віддам ніколи нікому...

"Саші треба вийти заміж,— бринять в мізку слова її брата.— Є людина, яка хоче її взяти..."

Микола здригнувся. "Яке гидке слово: "взяти",— думає парубок.— Як якусь річ. Можна взяти легко, як коробку сірників, але й брутално, як бере яструб синичку. Як же її візьмуть?.."

"А може, так треба? — думає Микола.— Може, це така доля?"

"Ха-ха,— сміється він.— Дурниця. Ніякої долі. Захотів, взяв би зараз дівчину за руку і повів у загс, і вся тут доля..."

"Але не зробиш цього,— вистукує в голові якийсь молоточок, — не зробиш, боїшся труднощів, не дозволяв твоє виховання, твоє галицько-інтелігентське виховання..."

Микола жене геть настирливу думку.

— Неправда це! — кричить він роздратовано собі,— Не виховання!

"Отже, страх?" "Можливо, що це страх".

"Можливо, кажеш? А може, ти недостатньо любиш?" — шепоче щось у вухо.

"Єхидне питання,— обурюється Микола,— Які є підстави так питати? Я люблю її так, як ніколи нікого не любив досі, — відповідає він мовчки сам собі.— І через те тільки, що люблю, я почуваю, що не дам їй життя, через те тільки, що не хочу руйнувати кришталевої будівлі кохання, через те тільки, що не можу обдурити дівчину в її світлих надіях, в її святій вірі в мене, в мою порядність, в мою чесність, я сходжу з її дороги. Ах, коли б вона могла це зрозуміти! Та чи було б їй від цього легше, коли б і зрозуміла? А може...— закрадається нова, несподівана думка, — може, сама Сашенька недостатньо любить? Адже велику любов визначає її здібність жертвувати собою. А Саша не хоче почекати, не хоче принести маленької жертви часові. Що ж, тоді легше їй буде звикати до Іщенка. Він, мабуть, не такий поганий хлопець і любить її не менше, ніж я,— думає Микола.— Чи доб'ється її любові — сумнівно, але в подружжях не завжди панує взаємність. Звичайно любить одно, а друге дозволяє себе любити".

Він на мить уявив Сашеньку в обіймах Іщенка.

— Боже! — закричав несамовито, вхопившись руками за голову.— Невже вона зможе? — стогнав, наче від лютого болю.— Невже після тих чудових, поетичних вечорів, проведених з ним, вона зможе пестити іншого? Видно, не любила по-справжньому,— з'явилась думка,— видно, "треба було вийти заміж", і все. Що ж, може, так краще, — вирішив по короткім роздумі,— Заважати не буду. Хай живе з тим, що просив відступитись. Жалюгідний бевзь. Нехай, відступлюсь, а ви живіть і будьте щасливі!..— Зривається з місця і вирішує негайно покинути дім назавжди.

Вийшов надвір. Куди податись? Вечір був такий чудовий! Із-за тополь, що росли вздовж вулиці, виглядав місяць і наче питав: куди намірився? Чого шукаєш? Від щастя не йдуть! Вернись!..

Але Микола не послухався німої мови місяця. Він щось пригадав і рушив з двору.

ЧАСТИНА ДРУГА 1

В районі Москалівки, в сірому двоповерховому будинку по Степному провулку, № 2,

займав вузеньку, в десять квадратних метрів, кімнату приятель Миколин, товариш по гімназії і військовій службі, Хома Ульяно-вич Давидович. Він, як і Гаєвський, перейшов з рештками розбитої галицької армії на Радянську Україну, потрапив у полон до білих і разом з Миколою перебував у харківській тюрмі. Там він просидів місяць в голоді і холоді, заразився висипним тифом, і його було відправлено в колишню Миколаївську лікарню, де якимось чудом вижив до приходу Червоної Армії і вийшов на світ. Перші його кроки були, звичайно, до Миколи, єдиного знайомого в місті, який уже мешкав на Гончарівці. Гаєвський прийняв тоді товариша дуже тепло. Сердечно віднеслись до нього і господарі дому. Микола допоміг йому знайти працю і кімнату, якраз оту, на Степному провулку. Про Давидовича згадав зараз, вийшовши з затишного будиночка на Гончарівці, де пролинули чудові дні його кохання, де знайшов справжнє родинне тепло перший раз за весь час, відколи вийшов з рідного дому.

У Хоми думав попросити притулку, поки знайде для себе щось краще. З помешканнями тепер ставало все сутужніше.

Давидович прийняв друга з радістю, але не без здивування.

— Як же це сталось? — спитав, розводячи руками, — Після такої сердечної любові, посварившись з братом коханої, покидаєш дівчину і втікаєш з дому? Я знаю твою гарячковість, але ж треба, нарешті, охолонути; це немаловажний крок; він може відбитись на всьому твоєму житті.

Хома був старший за Миколу і віком, і досвідом, з природи спокійний, урівноважений, досить флегматичний, після тифу він втратив великий процент слуху, і це зробило його ще й мовчазним. Але в даному випадку не можна було мовчати, він любив Миколу і бачив, що той робить фатальну помилку, на яку як друг мусив указати. Та не такий був Микола, щоб слухати.

— Чекай, Хомо, — перебив товариша, — ти мене приймаєш на квартиру чи ні?

Хома був уражений таким питанням. Бачив, що Микола й не слухав його доказів, а був зайнятий виключно своїми думками, які не вели до добра.

— Такого питання я, признатись, не сподівався, — сказав Хома. — Які можуть бути з цього приводу розмови? Переходь, коли тобі так хочеться, я радий, буде з ким словом перекинутись, і взагалі стане веселіше, тільки боюсь, щоб тобі колись не було сумно. Мій обов'язок сказати тобі про це. Одумайся, поки ще є час. Якщо ти любиш дівчину — вернись, тобі не з братом жити. Раджу тобі як твій справжній приятель, схаменись!

— Годі, все продумано! — перебив Микола. — Завтра вранці, а певніше, ще сьогодні я перейду до тебе. Треба тільки придбати щось подібне до ліжка.

— Ліжка буде.

— Ти маєш?

— Майже. Сусід учора пропонував мені купити в нього прокрустове ложе.

— Чому прокрустове?

— Коротке.

— Нічого, ніг обрубувати на ніч не буду, скручусь калачиком, так я звичайно сплю.

А ти?

— Я спатиму, як досі, на тапчані.

— Постелі не пропонував? — спитав, усміхаючись, Микола.

— На перших порах поділимось моєю, а згодом придбаємо,— заспокоїв Хома.

Микола з вдячністю поглянув на товариша.

— Бачиш, що значить мешкати на всьому готовому,— пожартував він,— вийшов з того готового — і нічого свого не маю.

— А може, ще не вийшов? — спробував Хома. Проте всі його зусилля напоумити друга були марними.

У перші дні перебування в новій квартирі Микола не знаходив собі місця. Та його, власне, практично важко було знайти. Ліжко і тапчан хлопці поставили впритул одне до одного вздовж стіни, ліворуч від входу. Подовгастий конторський стіл — проти ліжка вздовж протилежної стіни. Щоб пройти до вікна, треба було протискатись між ліжком і столом, а коли вже один з мешканців працював за столом, сидючи на стільці, то другий, щоб його не тривожити, мусив лізти через ліжко.

Крім описаних меблів, був ще й другий стілець, позичений, до речі, у сусідів з моменту переселення Миколи, і дерев'яна етажерка, на нижніх полицях якої лежала під газетами чиста білизна Хоми і дещо з його одягу. На верхній кілька акуратно складених книжок. Вільними від меблів залишались два квадратні метри площі від стола до дверей. Не було де розігнатись.

Ця чернеча келія мала тепер на довгий час замінити Миколі вигідне чотирикімнатне помешкання, а досить похмура фізіономія Хоми — усміхнене личко Сашеньки.

Чому так зробив? Не міг би пояснити. Чоловіча гордість? А хіба її принизили! Може, його зневажили? Теж ні. Ні мати дівчини, ні сестра матері, ні сама Сашенька не образили його навіть жартома. Так за що ж він зневажив їх? Хотів покарати? Кого? Юрія? З нього, як з гуски вода, а от покарав себе. Це так. Покарав, і дуже страшно покарав, на все життя. Майбутнє закрилось зараз перед ним чорною завісою. Він бачив його завжди прекрасним, коли жив біля неї, біля коханої, коли цілував її променисті очі, коли чув її голос, коли віяло від неї весняним теплом, напоєним запахом бузку. Тоді те майбутнє ввижалось прекрасним, казковим, а зараз воно — невиразна пляма.

Микола зірвався з місця, немовби хотів бігти назад, але швидко сів знову. Вороття не було. Ще коли б зараз прийшли по нього Марія Адамівна і Сашенька, він вернувся б...

Однак минув вечір, настала ніч, а вони не йшли. Не прийшли і в наступні дні. Саша не подавала про себе ніякого знаку.

Довідавшись, що Микола пішов від них назавжди, вона захворіла і пролежала три дні в ліжку в тяжких душевних муках. Одужавши, хотіла піти до нього, в'яснити, в чому справа, але не знала навіть, куди дівся, та й брат заборонив категорично. У неї ж була її дівоча честь і гордість...

Минув тиждень. Усі ті дні Микола все ще сподівався, що хтось прийде з Гончарівки. Нікого... Значить, там з його відходом примирились. Це сильно зачепило його

самолюбство, але вже не було ради, мусив миритись.

Наближався час вступних іспитів до інституту. Микола і Хома налягли на книжки. Хома готувався до університету, сподіваючись поступити на юридичний факультет, Микола, за порадою Голубаєвих, вибрав сільськогосподарський інститут. За навчанням забувалось горе, і дні минали не так сумно.

Настав час екзаменів.

Першим і найстрашнішим для Миколи був іспит з математики. На його щастя, він дістав хоч і нелегку задачу — біном Ньютона, але над біноміальними коефіцієнтами Микола кілька годин напередодні просидів з добрим математиком, що працював з ним у Наркомпро-ді. Він так добре відповідав, що професор більше не задавав питань і поставив йому п'ятірку.

Після цього іспиту вже був певним, що в інститут поступить. Правда, побоювався політграмоти, якої в ті часи вимагали ще не у великому обсязі. Але і цей іспит склав на п'ятірку і був прийнятий на лісовий факультет сільськогосподарського інституту. Цей факультет Микола вибрав сам. Ліс він дуже любив, може, найбільше з усіх дарів природи, мав уже деяку практику, попрацювавши три роки помічником лісничого в Могильниць-кому лісі, і хотілось продовжити традиції, які панували в його родині, адже і дід, і дядьки були лісоводами.

Восени, не покидаючи праці в Наркомпроді, почав відвідувати інститут.

Лекції відбувались вечорами, практичні ж заняття випадали іноді зранку, але і їх, завдяки Андрієві Олександровичу, вдавалось відвідувати, вибігаючи з роботи.

Потяглись довгі дні і праці і навчання. Не завжди було легко. Іноді доводилось просиджувати і відробляти пропущені в установі години, коли ж не було великої роботи, то й так обходилося.

Андрій Олександрович був хорошим керівником, він розумів, що новій Радянській державі потрібні й радянські кадри, і усіма засобами сприяв навчанню свого молодого співробітника.

Так минуло перше півріччя. Микола успішно склав усі заліки. Зате його дні і ночі були ущільнені до краю. Він помітно схуд, змарнів, бо харчуватись доводилось знов як-небудь, то всухом'ятку, то в студентських їдальнях, де того часу годували не найкраще.

Крім занять в інституті і роботи в установі, Микола знаходив час для читання української і російської літератури, головним чином поетів. Вивчення російської поезії почалось ще до приїзду Юрія. Тоді поетів читав він з Сашенькою. Вона приносила книжки з бібліотек, і вечорами, вони вдвох ними милувались. Книжки були переважно такі, які подобались Саші. Пушкіна, Лермонтова, Кольцова, Некрасова Сашенька добре знала, ці книжки були у неї на книжкових полицях, з ними знайомився Микола без неї, а з Сашею вони перечитували Блока, Брюсова, Надсона, Северяніна.

Ні Надсон, ні Северянін не зробили на Миколу великого враження, але читання поетів взагалі мало на нього значний вплив, і він знов почав уже найсерйозніше писати сам. Перші свої вірші, написані в помешканні на Гончарівці, він читав Саші, червоніючи, але дівчина хвалила, може, тому, що любила автора.

Після приїзду Юрія і кількох практичних розмов про поезію і способи віршування його вірші виходили технічно кращими. Проте, як не дивно, коли він був щасливий з Сашенькою, було якось менше охоти до віршування, тепер же, коли це щастя було втрачене назавжди, виникла потреба виливати своє горе на папері. І він писав, коли тільки була вільна хвилина,— на роботі, в інституті, складав вірші по дорозі додому, вдома. Писав для Саші.

У віршах оспівував свою любов і страждання. Саша заповнила собою всю його душу. Він почував, що так, як її, більше нікого кохати не буде і ніколи вже не зазнає справжнього щастя.

Одного весняного вечора Микола сидів задуманий за столом. В кімнаті не було нікого, Хома пішов до університету, крізь відчинене вікно разом з далеким шумом міста вливались аромати весни. На безхмарне небо, з якого тільки що за обрій зайшло сонце, вийшов місяць, щоб почати свій відвічний обхід зоряного неба.

Перед Миколою лежала розгорнута книга, але він не читав, думав про своє горе. З того часу, як покинув дім на Гончарівці, здається, ні разу не посміхнувся.

Хома не належав до веселих людей, але й він починав лаятись, іцо той і словом ніколи не обізветься, а сидить, як сич, надутий. Хома радив забути дівчину, бо навіщо думати про те, чого вже не можна вернути. Зрештою, тут не якась трагічна причина розлуки, а сам того хотів, отже, нема чого киснути.

Тоді бідному Хомі діставалось від Миколи, але настроїв від цього в нього не змінився. Несила забути дівчину, коли за нею щодня серце плаче, коли всі думи біля неї, коли вона ввижається вві сні і наяву. Це вже не Оксана. Там було хоч і дуже сильне, але перше, ще хлоп'яче захоплення, а тут прийшло поволі, крок за кроком велике кохання дозрілого чоловіка.

До зустрічі з Сашею він свято обіцяв собі ніколи не піддаватись першому почуттю, щоб потім не нарікати, не наражати на страждання себе і ту особу, яка йому припаде до вподоби.

Після знайомства з Сашенькою довго боровся зі спокусою, але перемогло справжнє почуття, яке перевірів протягом цілого року. Та все пропало, розсипалась кришталева будівля чарівної любові. Устав і почав ходити від дверей до стола, як лев у клітці. Ходив, аж голова закрутилась. Тоді сів знову за стіл, спер голову на руки, задумався:

"А може, й це ще не кохання? — прийшло раптом на гадку.— Може, його зовсім немає? Може, воно існує тільки в поезії і в романах, а насправді це тільки союз двох людей на договірних началах і не більше?"

Ні, ні, він гонить геть таку думку. Коли б так, то не цікаво б жити, він же і зараз любить Сашеньку і, може, сильніше, ніж раніш. Ех, коли б знов вернулись ті солодкі розмови в зеленому садочку за домом, коли б вернулись оті п'янки вечірні прощання.

Його гарячі думи перериває раптом чийсь дуже знайомий голос під вікном. Хлопця кидає в жар і в холод. Що це, сон чи галюцинація? Але ні, не сон. Прислухається — і собі не вірить.

— Чи вдома він? — питає ніжний дівочий голос.

Серце Миколи починає голосно битись. Він зривається з місця, виглядає через вікно і бачить Сашеньку та її матір.

— До вас можна? — питає Марія Адамівна. Вона бліда і вся в чорному, наче в траурі.

Микола запрошує гостей, а сам швидко поправляє ліжко, ховає під покривало не зовсім чисту подушку, прибирає на столі; але що можна зробити за кілька секунд, поки жінки пройдуть коридором. Зараз вони побачать холостяцьке запустіння і нужду.

Ось вони вже стукають у двері.

— Прошу,— виринається зі стиснутого спазмою горла.

Микола хоче піти до дверей, та вони вже відчинились, і на порозі стала Марія Адамівна. З-за неї виглядала Сашенька. Вона в білому платті, зграбна, як порцелянова фігурка, на голівці, в тон її ніжному личку, рожевий капелюшок. Вона усміхнулась, проте Миколі здавалось, що ця усмішка породжена болем.

В першу хвилину він не міг вимовити й слова. Йому було соромно і за свій вчинок, і за недбалий одяг, і за кімнату, запущену, давно не білену, за безладдя в ній і за бідність, що визирала з кожного кутка.

Хотів щось сказати, але не знайшов слів.

— Не сподівались гостей? — посміхаючись, спитала Марія Адамівна.

— Не сподівався,— каже Микола, цілючи її руку.— Не сподівався. Раніш, може, й так, але зараз — ні,

— ї раді нам чи ні? — питає знов мати Сашеньки. Микола запевняє, що дуже радий.

— Слів не маю, щоб висловити всі почуття, що отут зібрались в серці з вашим приходом. Сідайте, прошу. Але і сісти нема де як слід, хіба на ліжко. Не погребуйте.

— Не турбуйтеся,— каже Сашенька. Це її перша фраза, відколи увійшла.

Вона бачила заклопотання недосвідченого господаря і, щоб не бентежити його, швидко сіла на ліжко. Марія Адамівна зайняла місце поруч з дочкою. Микола стояв, опустивши руки, не знаючи, що далі робити.

— Сідайте й ви,— каже Саша.

Микола покірно сів проти них на стілець. Він думав, що зараз почнеться найстрашніше: докори, плач, і не уявляв, що буде говорити, як виправдає свій вчинок. Його провина була не тільки в тому, що покинув їх без видимої причини, але що ніколи не зайшов до них, а він уважався в домі за добре вихованого, і сам мав себе за такого.

Однаке побоювання його були даремні. Він не почув дорікань. Навпаки, вони завітали неначе для того, щоб просити у нього пробачення.

— Ми вирішили...— почала Марія Адамівна і замовкла. Нервовий рум'янець вкрив її обличчя. Їй стало боляче. Але скоро взяла себе в руки і закінчила почату фразу.— Ми прийшли сказати вам, що Сашенька виходить заміж.

Після цих слів вона глибоко зітхнула, наче звалила з пліч важкий тягар.

Микола не повірив своїм вухам. Що це — жарт чи знущання? Чому вони прийшли до нього з цим повідомленням? Чи для того, щоб йому жалю завдати, чи посміятись з нього, чи показати, що обійшлись без нього?

Всі ці думки раптом промайнули в його свідомості. Він не знав, що мав на це сказати, але відчув, що блідне, а по спині заходили холодні мурашки.

Марія Адамівна зрозуміла стан хлопця і, боячись, щоб він не зробив якоїсь дурниці, поспішила заспокоїти його і сказала, що вони прийшли для того, щоб він усе знав, щоб не було недомовленостей і жалів.

Микола зрозумів це так, що коли він скаже не йти заміж і пообіцяє одружитись, то Сашенька, незважаючи ні на що, розірве зносини з тим, хто претендує на її руку, і вийде за нього. Але чи так? Він добре знав Сашу. Це не вертихвістка, а горда, самостійна дівчина. Вона просити не стане. От коли б він покався та попросив, хто знає, чи не змінила б рішення. Мабуть, одного слова вистачило б, одного слова — "пробачте". Але в його голові нитки думок почали плутатись. Кохання поступилось злобним поняттям гонору і жалю, і ці нікчемні котятка, граючись, плутали нитки його думок у безладний жмуток, і розплутати його він зараз уже не в силі. І він промовчав, не сказав цього заповітного слова, єдиного слова, що перевернуло б уверх дном усьє його існування, і життя пішло б зовсім інакшими стежками, поруч з чудовою дружиною, вирвало б його із затхлої холостяцької келії на широкі простори. Він не сказав цього слова, хоч бачив, що відлітає його синя пташка назавжди, навіки, а він залишається на своєму брудному ліжку комірника у чужій хаті. Перед очима виникає в усій яскравості постать того, хто має з нею одружитись.

Микола здригається, мов від холоду.

Тоді, коли він ще мешкав в домі Сашеньки, то не раз думав, що у дівчини до нього був якийсь хлопець, що любив її і вона його любила. Але це була найкраща пора їх кохання, він був певний за себе й ніколи ближче не цікавився тим уявним хлопцем. Коли ж з'явився Іщенко, справа обернулася інакше. Це вже був конкретний суперник. До його появи Микола ніколи не уявляв, що Саша може покохати іншого, а от зараз переконався, що це можливе. Ось вони прийшли — і його вчорашня наречена, і її мати. Прийшли і стоять, мов чужі. Тепер і він для них чужий. Він уже не мав права обняти дівчину, що ще так недавно вела "статистику" поцілунків. Вона вже чужа наречена, справжня, офіційна наречена того Іщенко, що просив відступитись, бо він "за неї кров проливав...". Дивні бувають люди на світі!

А може, це її і заімпонувало?

Микола думає, але не може вимовити слова. Як тільки він їх побачив, то подумав, що прийшли просити його вернутись. Як же він цього прагнув у душі! А вони, бач, завітали, щоб кликати на весілля!

— Скоро все у вас робиться, — промовив, нарешті, з боєм.

На нього дивились печальні очі дівчини.

— Що саме? — спитала тихо. Досі вона не відзивалась ні словом.

— А те, що заміж виходиш. Значить, за короткий час, що я пішов, встигла полюбити? Так же по-пустому заміж не виходять, хіба...— Він витримав невеличку паузу і закінчив несолідно: — Хіба що мусять.

Марію Адамівну враз пересмикнуло від цих його несправедливих злобних слів.

Хотіла йому зразу відповісти, може, не менш дошкульними, але погляд дочки стримав, і вона подавила в собі хвилювання, і слова застряли в горлі. Чекала, що скаже дочка, якій безпосередньо кинуто виклик.

— Як це розуміти? — спитала дівчина, стаючи з блідої червоною. — Ти щось усміхаєшся, — каже роблено спокійно. — Ми з тобою любилися більше року, хіба ти маєш якісь підстави робити такі... припущення?

Микола зрозумів, як він тяжко образив дівчину. Йому хотілось за всяку ціну переконати її, що він нічого злого не мав на думці, але це вже зробити було нелегко.

— Ти мене зле зрозуміла, — почав він. — Нічого образливого я не мав на думці.

Але Сашенька більше не хотіла слухати. Їй було досить, вона дуже пожаліла в душі, що прийшла сюди, бо з її приходом розвіялись, як дим, ілюзії, зник ореол, що ним вона вінчала голову цієї людини.

— Ходімо, мамо, — сказала вона, — ходім, щоб ще більше не шкодувати, що сюди прийшли. Ми йшли з чистим серцем. Я йшла, щоб сказати тобі, що не забула. Була здивована, що без причини пішов від нас. Була ще більше здивована, що не давав про себе вістки. Хотіла вірити, що тільки інтриги Юрія є причиною розриву, а тепер бачу, що не те, що не любив, що вхопився за перший-ліпший привід, аби розійтись. Ми з мамою не забули всього того хорошого, що ти зробив для нас, ми полюбили тебе, як рідного, і зараз прийшли, щоб ти вирішив, що мені робити, а ти, бач, як зрозумів наш прихід.

Микола стояв як побитий. Слова Сашеньки хльостали його по відкритих нервах.

— Ви не так мене зрозуміли, — лепетав він. — Я нічого злого не мав на мислі.

— Не виправдуйся! — гострим поглядом зупинила його Саша, — Навіщо говорити неправду нам і собі. Хай добра пам'ять про тебе залишиться у нас назавжди. Я виходжу заміж. Трапляється порядна людина, і я зв'яжу з нею свою долю. Жити мені одній важко. Моєї заробітної платні на всю родину не вистачає, ти сам знаєш. Тепер ще з'явився Юрій, він досі без роботи.

— Чому? — невпопад спитав Микола, неначеб це було головне.

— Не знаю чому. Куди не кинеться — не приймають. Може, тому, що служив у білих. Може бути й таке, що його посадять, а тоді знов ми опинимось на порозі голодної смерті. Годі, більше не можу.

Докази Сашеньки були переконливі, проти них не можна було нічого сказати. Зараз вона говорила не як дівчинка, а як навчена досвідом жінка.

— Хто твій майбутній чоловік? — вирвалось знов у Миколи.

— Ти ж знаєш, навіщо питаєш?

— Таки Іщенко?

— Він.

— Не заздрю.

Лице дівчини вкрилось рум'янцем.

— Не тобі з ним жити, — відповіла на безтактність Миколи.

Він спохватився, що знов образив гостю, і попросив пробачення, але це вже не

справило на дівчину ніякого враження. Склалась нестерпно важка атмосфера. Не було більше про що говорити, все було сказано, поставлено всі крапки над "і".

Жінки встали.

— Ну що ж, прощай, — промовила Саша, стримуючи сльози.

Микола не витримав і сам захлипав. Марія Адамівна витирала очі.

— Могли разом бути, могли бути щасливими, — промовила Саша. — Але, видно, не судилось. Прощай!

Вона поцілувала Миколу в мокре від сліз лице і почала приводити себе в порядок.

— Ходім, мамуню, — звернулась до матері.

— Ходім, доню, — погодилась Марія Адамівна, і обидві подались до виходу. Від дверей обернулись і побажали Миколі щастя.

— Не забувай.

— Ніколи не забуду. Будь щаслива, Сашенько! Простіть, Маріє Адамівно! Пошли вам, доле, всього найкращого.

Жінки вийшли.

Миколі здалось, що з ними пішло і його щастя. Стало боляче і так страшно, як тоді, коли він останній раз відходив назавжди з дому. До горла раз у раз підступали клубочки жалю. Микола вийняв з-під покривала подушку, яку сховав було перед жінками, впав на неї і дав волю сльозам.

Виплакавшись, незчувся, як заснув. Дали себе знати недоспані ночі, і виснажлива праця, і недоїдання, і розхитані нерви. Прийшла, нарешті, розв'язка його любовної драми, прийшов якийсь кінець.

Спав довго. Прокинувся від грюкоту, з яким увійшов Хома. Він зразу, як тільки ступив у кімнату, зачепив ногою стільця, що стояв не на місці, і перевернув його.

Микола зірвався з ліжка.

— Ти спав? — поцікавився Хома.

— Мабуть, спав.

— І плакав уві сні?

— По чому пізнати?

— По очах, звичайно.

— Плакав я, брате, наяву.

Хома чекав, здивований, що йому скаже приятель. Микола коротко оповів про несподіваний візит.

— І оце вони вдвох приходили? — з тінню недовір'я спитав Хома.

Він скинув кепку, в якій увійшов до хати, почепив її на гвіздок, вбитий в одвірок, сів на стілець.

— Приходили, бідні, вдвох, — повторив ніби про себе Хома.

— Так, — ствердив Микола. Він намагався говорити спокійно, хоч це йому кепсько вдавалось. Навіть сон не втихомирив розбурханих нервів. Досі він жив хай і не дуже виразною надією, а зараз ця надія зникла безслідно. Тепер уже Саша не вернеться ніколи. Страшно було це усвідомлювати.

— Тебе хіба вбити треба,— промовив поволі флегматичний Хома.— Тобі на золотій тарілочці принесли додому щастя, а ти його з гонором відкинув. Молодець!

— Не муч, мені й так нестерпно боляче,— зітхнув Микола.

— Сам собі винен.

Хома був урівноваженим хлопцем і цілковитою протилежністю Миколі. Він робив усе з розрахунком, на життя дивився серйозно і до жінок ставився інакше, ніж Микола. Він швидко не закохувався і був такої думки, що чоловіка з жінкою зводить само життя і що його час колись прийде. Таким часом для Миколи він вважав зустріч з Сашею і був переконаний — це вже його власна теорія, — що коли хто відкидає таку особу, що йому післало само життя, то він більше сімейного щастя не знайде.

Так він і сказав Миколі, розтривоживши його цим ще більше.

— Отак ти мене заспокоїв? — спитав з тугою в голосі Микола.

Хома різко, проти свого звичаю, підвівся із стільця.

— Чого ж ти чекав від мене? Якої розради? — спитав.— Треба було радитись до того, як наробив дурниць, як покинув дівчину і дім. А то натворить пакостей, а потім корчить з себе Гамлета: "Бути чи не бути?" Тепер тобі, дурневі, Сашеньки більше не видати, інший буде її обнімати і пригортати, а ти... та чорт з тобою, не хочеться тепер дарма тратити слова і час на пусту розмову.

14 В. Г<*:нцький, т. 2

417

Микола образився.

— Я вважав тебе за більш делікатного,— сказав він, мало не плачучи.— Ти міг би свою дурну теорію про долю і союз чоловіка й жінки висловити колись пізніше, а зараз і без того нудно і огидно на душі.

— От що,— сказав Хома, бачачи, що Микола таки дуже страждає,—краще буде, як ти зараз трохи пройдешся. Чого ми будемо товкти воду в ступі. Йди пройдися, а вночі напишеш епіталаму для Сашеньки.

— Тобі смішно?

— Їй-бо', ні. Оце відносно епіталами, мабуть, я зайве сказав, бо мені щиро шкода тебе, і її шкода. Ти зіпсував життя собі і їй. *Utinam falsus vates sim!*..1 — закінчив він відомою латинською фразою.

Незабаром після цього пам'ятного візиту Хома Уля-нович стороною почув, що Сашенька вийшла заміж. Крім реєстрації в загсі, відбулось вінчання у церкві на Гончарівці. Правда, дуже скромне, але вся Гончарівка про це гомоніла. Довідався цього ж дня про все й Микола.

3

Минуло кілька тижнів після шлюбу Сашеньки, а Микола не міг заспокоїтись. Ця подія мала для нього величезне значення. Помилка, яку зробив свідомо, вперто, без ніякої важливої причини, мстилась потім на нім усе життя, а зразу по шлюбі Сашеньки переживав велику трагедію. Він ні однієї години не мав спокійної, крім самої свідомості, що втратив своє щастя, терзався божевільною ревністю. Зараз хтось інший

законно обнімав, пестив, цілував його дівчину, його мрію, хтось любувався її чудовим тілом, брав, чого він не зазнав з нею ніколи, але право на це іншому давав шлюб, шлюб без любові, бо він був певний, що Сашенька віддалась, думаючи про нього, Миколу.

Чи були підстави так гадати? Хто знає. Саша щиро любила його, а розлюбити, коли кохаєш по-справжньому, не так легко.

Не йшла в голову наука. Зі своїм сусідом по ліжку, з приятелем Хомою, що в трудний час гостинно прийняв його, майже не розмовляв. Почав занедбувати заняття в інституті. По роботі в установі, де вже працював

1 О, коли б я був поганим пророком!.. (Лат.)

старшим лаборантом і в яку, коли б можна, радо не ходив би, цілими годинами лежав горілиць на своєму твердому ліжку і вивчав тріщини на брудній, давно не біленій стелі.

Хома довго терпів, але, нарешті, терпець увірвався.

— Ти довго ще будеш хандрити? — спитав одного разу.

Микола не відповів.

— Ти хочеш перейти на другий курс інституту чи, може, покинеш науку?

Микола стрепенувся. Згадка про інститут, про можливість втратити його зелектризувала. Він відразу протверезів.

— Чого ти? — спитав, підводячись з ліжка.

— Встань, візьми себе в руки, нарешті,— крикнув Хома.— До чого це подібне! Вставай, помий свою подобу, іди на вулицю, прогуляйся, піди в кіно, зрозумій, кінець кінцем, що твоє лежання уже нічого не допоможе.

— Що я наробив? — мало не заплакав Микола.

— Ну наробив, знаю, що наробив,— не міг не погодитись з ним Хома.— Але ж треба якось далі жити. Ти занедбав роботу в установі, за це можуть позбавити праці, занедбав заняття в інституті.

Хома був наполегливий і педантичний, до того ж з задатками старохолостяцької буркотливості, яку не дуже долюблював Микола.

— Тут ти вже перестарався, — перебив він товариша, оглядаючи після сну свою фізіономію в дзеркало. Звідти дивилось на нього молоде, без єдиної зморшки, досить принаadne обличчя. Микола задоволено усміхнувся своєму відображенню.— Нічого я на службі не занедбав, і в інституті не так страшно, як ти малюєш. Маю ще скласти один екзамен і складу.

— Тим краще. Тепер іди пройдиш.

— Чого ти мене гониш? — спитаа Микола, приглядаючись до товариша так, наче він його вперше побачив.— Ти, може, кого чекаєш?

— Не маю твоєї натури. Йди, я буду працювати, а ти мені дієш на нерви.

— Позитивно? — спробував пожартувати Микола.

— О, звичайно!

— Тоді я піду!

Микола вмився, одягнув чисту сорочку і вийшов на вулицю. Вирішив піти в

університетський сад. Там вечорами було дуже гарно. Не раз він із Сашенькою гуляв по цьому саду. Хотілось хоч посидіти на лавці, де колись сиділи удвох.

Степовим небруктованим провулком піднімались хмари пилюки.

Підносячи високо ноги, щоб не набрати піску в черевики, Микола вийшов на Москалівську вулицю, що вела до центру міста. Проходячи повз невеличкий кінотеатр на Москалівці, прочитав афішу, на якій був зображений улюбленець публіки знаменитий комік Макс Ліндер. Йшов фільм з його участю.

Микола швидко змінив план прогулянки. Вирішив, що сидіння на лавочках, на яких колись проводив час з коханою, не загоїть, а ще гірше роз'ятрить свіжу рану. Можливо, кіно на деякий час розвіє похмурі думи.

Біля каси кінотеатру було всього два чоловіка, бо сеанс уже почався. Микола купив квиток і увійшов у вже затемнений зал. Картина була комічна, і Микола щиро посміявся з неймовірних пригод героя фільму в незмінних штанах в смужку і циліндрі, але коли в залі спалахнуло світло, він почав пробиратись до виходу з опущеною вниз головою. Виринули спогади про те, як він ходив у кіно і в оперету з Сашенькою і яким щасливим почував себе в той час.

Увійшовши з залу в темний коридор, що вів на вулицю, Микола вловив за собою дуже-дуже знайомий голос. Бувають же у людей просто-таки неповторні голоси.

Микола оглянувся і відчув, як у лице йому вдарила кров, бо за ним, в двох метрах, пробирався до виходу його колишній друг дитинства Іван Дума. Він не бачив Миколи, бо дивився під ноги і розмовляв з якоюсь не першої молодості, але ще красивою, пишною жінкою. Можливо, дружиною. Коли всі вийшли на вулицю, Микола переконався, що це таки був Іван Дума. Він і зараз не помітив Миколи, був зайнятий своєю дамою, якій, з властивою йому манерою, досить голосно щось оповідав. Одягнутий був у піввійськовий костюм, в якому ходили в той час низові партійні працівники і службовці, безпосередньо зв'язані з виробництвом. Це був так званий френч і галіфе, а на ногах зимою і літом — чоботи.

Микола подумав, що Іван працює на якомусь будівництві, а може, в якійсь піввійськовій установі. Деяку хвилину було завагався — чи підходити до нього, чи ні. Одне те, що у самого було препогано на душі, а крім того, ніяк не міг забути тої зустрічі в бараці цукровар-ників під Рахнами Лісовими, а потім допиту в сторожці, де Іван, через збіг обставин, став на коротку мить паном його життя і смерті.

З того часу як вони розлучились, минуло вже більше трьох років. Який же він зараз? Що робить? Що за жінка з ним?

Цікавість перемогла, і Микола вирішив відновити знайомство, бо коли ж буде знову така нагода побачитись з земляком? А зустрітись вони мусять. Отже, вирішив, що буде, те й буде. Ці думки, сумніви і рішення промайнули в мозку блискавично, і коли Іван Дума зі своєю дамою, постоявши хвилину на тротуарі, зібрались іти в сторону центру, Микола мовчки загородив їм дорогу.

Важко вгадати, які почуття з'явилися раптом в душі Івана Думи, колишнього командира червоного партизанського загону, при зустрічі з близьким другом

дитинства, який кілька літ тому волею випадку потрапив йому в руки як полонений офіцер української галицької армії. Тоді Іван відпустив його і навіть допоміг утекти. І ось знову зустріч уже серед мирних умов...

Іван поморщив чоло.

Чи пам'ятає Микола Гаєвський ту дуже важливу і взаємно неприємну ситуацію тоді, на тому заводі? Як же Микола поставиться до нього зараз? Іван не забув, ким був для нього батько Миколи і сам Микола. Хто ж він тепер?

, — Як ти тут опинився? — видавив з себе, нарешті, Дума.

— Як опинився? — перепитує Микола, стискаючи руку товариша.— Це довга історія.— Він вже жалкує, що зачепив Івана. Рівночасно обидва чують, що взяли фальшивий тон.

— Ми з тобою купу літ не бачились,— каже Микола, трохи опанувавши себе,— а маю враження, що ти не радий зустрічі.— Він не може відмовити собі в приємності ущипнути словом давнього приятеля і додає: — Правда, тепер ти вже не такий всесильний, як був тоді, того пам'ятного разу...

Іван також уже взяв себе в руки і жестом руки не дає товаришеві закінчити фразу.

— Чекай,— каже вій,— так ми ні до чого не договоримось. Який я зараз — чи дуже сильний, чи ні, ти ще не знаєш, і не про це мова. Ми ось стоїмо вже кілька хвилин і не то розмовляємо, не то пікіруємось, а з нами третя особа, якій наша незрозуміла розмова навряд чи приємна. Я вас познайомлю. Це моя дружина, Ольга Кирилівна, а це — звернувся він до дружини,— це мій друг дитинства, шкільний товариш і найближчий земляк.

Він назвав ім'я, по батькові і прізвище Миколи.

— Чого ж ви так холодно привітались? — не без ехидства спитала Ольга Кирилівна. Вона уважно стежила за сценою зустрічі і швидко зауважила, що між цими двома чоловіками колись перебігла чорна кішка.

— Мабуть, тому, що не бачились і відвикли один від одного,— сказав Микола.

Ольга Кирилівна не вірила.

— Свежо предание, а верится с трудом,— процитувала розтяжно по-російськи.

Чоловіки переглянулись і усміхнулись.

— Правду жінка каже,— промовив Іван,— близькі так не поводяться. Що ж ти робиш? Працюєш?

— Працюю і вчуся в інституті.

— Он як! — здивувався Іван.— І вчишся в інституті! То ти тепер наша людина, а чого нам, своїм людям, цуратись?

Миколі хотілось вилаятись після цієї фрази, і не будь тут жінки, він сказав би Іванові кілька крутих слів, принаймні обізвав би дурнем, але при жінці стримався, тільки почервонів зі злості.

— Я завжди був своєю людиною в такому розумінні, як ти думаєш,— сказав він різко.

— Мабуть, ні,— не погодився Іван.— В свій час ти йшов проти меле зі зброєю в

руках.

— Перш за все, не проти тебе. Це була б завелика честь. Але того, що я був у ворожому тобі таборі, мені не можна брати за зле. Я був солдат! Розумієш? Коли держава мобілізує, то хочеш чи не хочеш, а йдеш. А був мобілізований боронити від поляків нашу з тобою вітчизну. Кинули мене на Східну Україну, і я, не бажаючи цього, зіткнувся з тобою. В чому ж моя провина — я йшов воювати за Україну.

— І я за Україну,— перебив Іван.— Різниця та, що ти воював як націоналіст, а я як комуніст.

Микола підняв руку, неначе наміряючись нанести удар або самому заслонитись від удару. Його розбирала лють.

— Перестань говорити дурниці, — почав він, ледве стримуючись, щоб не вибухнути лайкою.— Ти був такий самісінький, як і я. А що ти трохи швидше зрозумів, куди йти, що ж — в цьому твоя заслуга. Усі ми, галицька молодь нашого часу, хворіли на одну хворобу: ми хотіли мати свою державу, а це називалось націоналізмом.

— Зараз ми цю державу маємо?

— Маємо.

— Значить, націоналізм зникає сам по собі?

— Повинен зникнути.

— А якщо він ще в кого є? — питає Іван. Микола мовчить. Він не розуміє, чого хоче Іван.

— Тоді його знищать, — відповідає він на своє питання.

— Поясни, я не розумію,— щиро просить Микола.

— Єй досі деякі націоналістичні організації на Україні, — шепелявить Іван, не дивлячись в очі.

— Я про таке не знаю,— каже Микола. Ці недомовки і якісь натяки його тривожать.— До чого це ти затіяв цю мову? — питає він.

Дума задоволений з ефекту, робить паузу, але це злить не тільки Миколу, але й Іванову жінку. Вона знає оту рису свого чоловіка — бажання похизуватись.

— Іван працює в органах, які борються з контрреволюцією, та не знає, як цим похвалитись, — говорить Ольга Кирилівна.— Я бачу, що ви будете такими дво-значниками говорити до півночі і ні до чого не договоритесь.

Іван задоволено глянув на свою дружину, а потім з неї перевів погляд на товариша, немов хотів сказати: "Он які ми, а ти казав — не сильний".

Без хизування Іван, видно, не міг. Його мова дратувала Миколу. Він виніс переконання, що Іван не довіряє йому з чисто професіонального становища, і це йому було неприємне.

Додому вертався у ще гіршому настрої. Усю дорогу лаяв себе за те, що зачепив його.

Про свою зустріч і про розмову Микола розповів удома Хомі.

— Краще б я не виходив з дому, аніж мав з ним зустрінутись.

Хома сприйняв цю звістку менш трагічно.

— Що він тобі? Зустрілись і розійшлись. Дітей у нього можеш не хрестити, — пожартував.

— А я й не збираюсь,— поспішив Микола, неначе справді йому пропонували бути хрещеним батьком.— Але мені шкода, що людина так очерствіла і озлобилась... Що його зробило таким: чи війна, чи він зроду такий?

— А ти б на себе подивився,— промовив серйозно Хома.

— Як так?

— Ти бачив, що Дума озлобився, не такий став, як був, а ти сам? Хіба ти зараз не бризкаєш даремно слиною на того ж таки Івана? Чому? Настрій у тебе поганий, не пощастило в коханні. Ти не знаєш, скільки разів ти мене образив, не помітивши того. Зараз ти несправедливий. Я не люблю таких. Обставини змінюють людей, от що. І його змінили, і тебе.

— Я таким ніколи не буду,— сказав Микола.— О, не забути мені того вечора, коли він допитував мене полоненого. Я думав, що там-таки застрілить, а за що? За те, що був в іншому мундирі, ніж він? Ми ж діти одного села, одної нації.

— Та не одної партії, — промовив спокійно Хома.

— Тоді я не знав партій. Я знав націю і думав, і боровся за її відродження.

— І він за це саме боровся, тільки в іншому таборі.

— Ти вже щось, м'яко кажучи, починаєш філософствувати,— покосився Гаєвський.

Хома встав, ступив крок до Миколи.

— Ні, тут нема ніякої філософії. Ви обидва боролись за Україну: ти за буржуазну, а він за пролетарську, і ти прекрасно про це знаєш, але тобі завгодно посперечатись, бо тобі не пощастило. Друг дитинства поводився з тобою не так, як тобі хотілось, тобто з меншою пошаною, ніж ти розраховував. Ось він хоч і непоказний, як ти твердиш, а вже одружений з вродливою жінкою, а ти?..— Він витримав паузу, любуючись, як Микола червоніє зі злості.— А ти і показний, а Сашу з-під носа вхопив інший.

Микола подивився на Хому таким поглядом, про який кажуть, як карбованцем обдарував. Проте Хому це не збентежило, навпаки, він з цікавістю чекав, що йому відповідь приятель. Але відповідь Миколи була примирлива.

— Не маю я охоти з тобою говорити,— сказав він,— занадто в тебе сьогодні грайливий настрій. А мені не до того. Давай краще попрацюємо.

— Чудесно, — зрадів Хома. Студенти сіли до роботи.

4

У Харкові, на площі Рози Люксембург, недалеко від готелю "Асторія", де поміщався зараз Наркомпрод, був будинок для приїжджаючих селян. Він так і називався: Селянський будинок. У клубі цього будинку щопонеділка відбувались літературні вечори. Вони були дуже цікавими і разом з тим зовсім не подібними до того, що ми звикли називати вечорами. Тут не було ні концертів, ні конференсьє, не було музики, ні танців, не було буфетів, ба й роздягальні. Відвідувачі цих вечорів приходили і сиділи в своїх кожухах, якщо це було взимку, та в чім хто міг влітку, але публіки було завжди повно, і складалась вона переважно з робітничої і селянської молоді, студентства —

дітей робітників і селян та інтелігентів, що цікавились літературою. Заходили туди іноді професори, викладачі університету і вчителі середніх шкіл.

Тут, без перебільшення можна сказати, народжувалась українська радянська література. Збори відкривав завідуючий клубом і оголошував порядок денний, на якому стояли виступи молодих поетів і прозаїків, переважно таких, що в своєму житті не надрукували ще жодного рядка, але з яких пізніше мали вирости відомі на весь світ письменники.

Завідував клубом Пилип Сергієнко, чоловік середніх літ, не набагато, зрештою, старший за тих, що виступали з читанням своїх творів. Сам він був журналістом і поетом, під час недавньої війни з білогвардійцями командував великим військовим червоним з'єднанням. Це був високий красивий шатен, військової виправки, носив окуляри і гарні м'які вусики; зимою ходив у дубленому чорному кожусі, шитому, як чумарка, зі збірками в талії. Мав приємного тембру голос і прекрасні організаторські здібності. Він вишукував серед студентства і робітництва людей, що мали нахил до віршування і взагалі любов до літератури. Вони були центром уваги вечорів. Тут виступали зрідка й письменники, які користувались уже деякою популярністю. Тих початківці слухали з завмиранням серця і мріяли про власну славу в майбутньому.

Тут же, на цих вечорах, формувались найрізноманітніші літературні смаки і напрями. Згодом початківці стали групуватись навколо своїх лідерів, таких же, як самі, молодих літераторів, а далі і біля журналів, що почали згодом виходити. Часто між окремими групами виникали гострі полемічні битви.

Не обходилося і без прикрощів на вечорах. Приводом були вірші футуристів. У своїх виступах вони розраховували на скандальну славу, якої, фактично, і добивались. Та що путнього могли дати такі шедеври, як перелічення всіх місяців від січня до грудня, написаних не в ряд, а стовпчиком? Завданням такого вірша, як можна було довідатись від критиків, було нібито бити буржуя по голові. У одного поета цієї школи зустрічався такий, з дозволу сказати, образ, як: "Індустрія кліпає халявами!". Футуристи вправлялись у щораз нових винаходах, які доводили до істерії більше врівноважених слухачів, а також і критиків, що, як і поети, народжувались тут же, на понеділкових вечорах.

Ходив на ці вечори і Микола. Ніхто досі не знав, що він пише вірші, а сам боявся привселюдно в цьому признатись. Боявся, що його вірші не приймуть, висміють його музу. У віршах Гаєвського, особливо останнього часу, після розриву з Сашенькою, оспівувалась розчарованість, відречення від життя і людей, від них тхнуло песимізмом. Було там багато штучного, надуманого. Це вже були впливи і українських молодомузівців, і російських декадентів типу Сологуба та раннього Брюсова.

Микола, мабуть, зі своїми поезіями так ніколи і не виступив би, якби не спровокував його на це одного разу Хома. Він теж регулярно відвідував літературні понеділки, хоч сам не писав ні віршів, ні прози.

Зразу після розриву з Сашею Микола написав поему "Вірність". Це була досить претензійна річ, в якій автор намагався розв'язати проблему кохання. Річ ця колись

подобалась Хомі. Микола читав її тоді з пам'яті, і ось, пригадавши це, Хома післав голові зборів записку, що Микола (він назвав прізвище) хоче прочитати свій твір.

Голова зборів прочитав записку, і як тільки закінчив виступ один із поетів-футуристів, прийнятий публікою дуже стримано, встав і, дивлячись у записку Хоми, оголосив, що новий, початкуючий поет Микола Гаєвський познайомить присутніх з поемою "Вірність".

Дехто в залі зааплодував. Молодь щедро на аплодисменти.

Голова дає знак, щоб було тихо. Микола вийшов на сцену і почав читати.

Зал притих, насторожився, заслухався.

Микола читав свої вірші, не в приклад іншим поетам, добре, з почуттям, художньо. Ще на вечорах у гімназії він виступав з декламаціями віршів Шевченка і вважався у класі найкращим читцем. З піднесенням прочитана поема викликала у більшості слухачів щирі аплодисменти. Одні футуристи були незадоволені, і їхній критик, що виступив першим в обговоренні прочитаного твору, напався на нового поета, закидаючи йому естетизм, занепадництво, акмеїзм, до ладу не розуміючи, що воно значить, отой акмеїзм.

Микола хотів боронитись від тих несправедливих обвинувачень, але його виручив критик, що стояв на платформі робітничо-селянського реалізму. Він відкинув закиди попереднього критика і заявив, що хто-хто, а футуристи не мають права говорити, що поема, прочитана тут, відгонить песимізмом. Любов і страждання були і будуть, доки існуватиме рід людський. Поет страждав, тому й написав про це, але є надія, що він скоро утішиться і напише поему оптимістичну.

— Так я кажу, товариші? — звернувся він до залу. Йому зааплодували, і він, задоволений, сказав на закінчення:

— А от футуристи дотримуються суто реакційних поглядів на мистецтво, і їх твори нічого не варті. Чия б вже гарчала, а їхня би мовчала.

Йому знов зааплодували, і Микола був задоволений зі свого виступу і з оцінки поеми.

Під кінець вечора від голови зборів одержав записку. Той пропонував дати щось до альманаху, який готувався уже до друку.

5

1923 рік був для Миколи Гаєвського багатим на події. Уже в січні він довідався, що його покровитель і друг Андрій Олександрович покидає Харків і переїжджає на партійну роботу до Києва. Для Миколи це було величезною втратою. Її не могло компенсувати призначення його завідувачим лабораторією замість колишнього працівника, що, в свою чергу, був переведений на місце Андрія Олександровича. Не компенсувало підвищення заробітної плати. Її почали видавати замість мільярдів і мільйонів твердою валютою — червінцями, що мали на чорній біржі вищу цінність, ніж золоті десятки царської чеканки. Важко було розстатись з Голубаєвим. Через кілька днів він виїхав з Харкова.

Прощаючись з учителем, Микола плакав. Неначе прочував, що прощається з ним

назавжди. Більше вони не зустрічались в житті. Спочатку писали один до одного досить часто, потім усе рідше. Згодом обмежувались тільки поздоровленнями в пам'ятні дні, і так тривало аж до того часу, коли Микола покинув Харків назавжди.

Навесні 1923 року Гаєвський закінчив перший і перейшов на другий курс інституту. Тоді ж була підготовлена до друку книжечка його поезій. А влітку його сповістили, що Сашенька стала матір'ю, народивши сина.

Ця звістка боляче вразила серце хлопця. Він ще й ще раз усвідомив, яку непоправну помилку зробив у житті, помилку, якої не відшкодує ніколи.

Микола пригадав той вечір, коли вона з матір'ю завітала до нього.

Це була остання спроба. Вона зробила її, незважаючи на вроджену гордість, вона прийшла, бо кохала. А він тоді став у позу ображеного. Дурень!..

Тепер це вже був безповоротний кінець мрії. Перед ним була спущена залізна завіса.

Того ж дня, коли довідався про народження дитини у Сашеньки, Микола одержав з дому листа. Писав батько. Микола милувався знайомим енергійним почерком. Лист приніс запах рідної домівки, на цьому клаптику паперу розписались мати, сестра і брат, щоб знав, що всі вони живуть і тужать за ним. Микола тулив цього листа до грудей і як реліквію поклав у шкатулочку, яку йому колись на іменини подарувала Сашенька і де зберігались його цінності — кілька її записочок з тих щасливих часів, коли то вони, живучи в одному помешканні, листувались через поріг, без посередництва пошти.

Батько писав, що після війни життя у них поволі налагоджується, що сестра вчиться дома і їздить здавати іспити до вступу в учительську семінарію, що брат також закінчив гімназію екстерном, але важко сказати, чи поступить до університету у Львові, бо українцям туди нема дороги. Батько і всі домашні раділи, що він учиться в інституті, що, може, він один здобуде вищу освіту.

З листа було ясно, які порядки панують у Польщі Пілсудського, який шовінізм і дискримінація панують на споконвічній українській землі. Сини цієї землі не мають права вчитись у вищих школах! На що ж вони мають право? Платити податки і утримувати своїм коштом панів?

Отже, про скоре повернення додому не могло бути мови, а ця надія — в чому він навіть сам собі боявся признатись — була одною з причин, що він не одружився з Сашенькою.

Микола довго стояв схвильований, роздумуючи над своєю долею.

Розбудив його від дум стук у двері. Не чекаючи запрошення, до кімнати увійшов Хома.

— Ти що, вже без стуку до власної кімнати не заходиш?

— Звідки я можу знати, чи ти сам?

— Коли б не сам, двері були б зачинені,— на іронічну фразу Хоми в тон йому відповів Микола.

— Ого, вже аж так далеко пішло? — здивувався Хома.

— Тебе що, завидки беруть?

— Ну знаєш, в цьому аж ніяк я тобі не заздрю. Цікаво тільки, як то швидко у вас іде.

Микола відвернувся до вікна. Неприємна була вся ця розмова, і, щоб покінчити з нею, сказав:

— Ні до чого ще не дійшло, можеш не турбуватись.

— Але коли ця особа почне ходити сюди, то можна сподіватись на більше?

— А яке тобі діло?

Хома сказав, що діла йому до цього, власне, нема, але він не буде дуже радий, коли до їх келії почнуть ходити різні дами.

Справа в тому, що на одному з літературних вечорів у Селянському будинку Микола читав кілька своїх нових віршів. Його немилосердно критикували тоді футуристи і щиро аплодували прихильники "зрозумілої" поезії. Особливо захоплено його вітали молоді жінки, дівчата, переважно студентки. Вірші були ліричні, любовного змісту, написані у формі тріолетів. Але ця форма до скаженої люті доводила авторів "каблепоєм" і всяких інших футуристично-поетичних комбінацій.

На цьому вечорі Гаєвський познайомився з жінкою, яка недвозначно і довгий час проявляла зацікавлення його особою. Микола уникав знайомства з жінками, бо ще жива була пам'ять про кохану дівчину, та й не подобалась йому ця жінка. Проте знайомства не вдалось уникнути, і воно відбулось. Звів Миколу з нею Михайло Лукаш, який приходив у клуб щопонеділка з молодого вдовичкою, у якої наймав кімнату. Хома запевняв, що у Михайла роман з Галиною, але Миколу це не цікавило.

Познайомившись проти свого бажання з жінкою, яка назвала себе одним іменем Зоя, як це роблять молоді дівчата, не назвавши прізвища, Микола почував, що це знайомство буде мати неприємні наслідки — надто вже вперто домагалась ця жінка знайомства з ним.

Привітався з нею сухо, відмовився піти проводити, хоч просила, щоб провів додому. Однак це не збентежило впертої і наполегливої жінки. Вона прийшла на вечір і наступного понеділка, і він, зрештою, таки скорився.

Ідучи з нею пустою вулицею сонного міста, Микола довідався, що вона заміжня і що її чоловік, вона назвала його прізвище, працює в одній з них установі. Виявилось, що з чоловіком він знайомий. Микола зустрічався з ним мало, бо працювали в різних відділах: чоловік її працював у бухгалтерії, а він у лабораторії, проте при одержуванні заробітної платні двічі на місяць бачив її чоловіка. Це був темний шатен середнього росту, круглолиций, пристойний з вигляду. Сидячи за своїм бухгалтерським столом, він завжди ввічливо вітався з відвідувачами, проте Миколі розмовляти з ним майже не доводилось.

"Чого не вистачає цій бабі?" — думав Гаєвський про свою супутницю.

Зоя Іванівна, а про повне ім'я і по батькові Микола довідався від неї самої того ж вечора, коли проводжав її, була віком старша від нього і в житті далеко досвідченіша. В самій її ході, важкій і не досить зграбній, відчувалась уже втома від пережитого. Росту була середнього, зі схильністю до повноти, мала сірі очі, які сама називала

аквамариновими, темно-русе волосся, важке підборіддя, ніс з горбинкою.

Вона не була поганою, але й не цікавою; не було перчика, не було того, що дає жінці принаду, до якої тягне чоловіків. Була бездітна, ніде не працювала. Всім своїм виглядом робила враження лінивої, розбещеної панійки, що, не маючи ніякої роботи, шукає любовних пригод поза домом.

Гаєвський збагнув це зразу і твердо вирішив не попадатись на її вудочку.

Але одного разу, десь, може, через місяць після першого знайомства, а може, трохи пізніше, вона сама прийшла до нього. Прийшла в білий день, вичекавши, поки Хома вийде з хати. Микола готувався до іспиту і був радий, що товариш пішов,— ніхто не заважатиме,— коли постукали в двері.

Не відповів, сподіваючись, що непрошений гість піде геть, але двері, що їх забув закрити на ключ, відчинились, і на порозі стала на весь ріст Зоя Іванівна. Не була навіть схвильована, неначе їй це не вперше.

— Я прийшла, хочете ви того чи ні,— сказала замість привітання.— Коли не раді, можете вигнати, але я певна, що ви добре вихована людина і цього не зробите.

Микола встав. Поява в його хаті непрошеної гості була наче сніг на голову. Вона бентежила і обурювала, але поступити з нею не гостинно не міг. Сказав, що не відповів на стук, не сподіваючись такої гості.

— А коли б сподівались? — спитала жінка, не захотівши зрозуміти іронії.

— Не знаю, що б я зробив, не буду вгадувати. У мене стільки роботи, що ніколи думати про приймання гостей. Та й непридатна для цього наша нора. Тут така тіснота, що двом і розійтись важко.

Слова юнака не зробили враження на жінку.

— Нічого, тісно, зате тепло,— промовила, не бентежачись його доводами.

Гаєвський не зустрічався з подібного роду жінками. Знав, є такі, що нав'язуються, але ж ця була дружиною його товариша по роботі, а не випадковою жінкою з вулиці. Вирішив чекати, що буде далі. Не запросив гостю навіть сісти, зрештою, не було й на чому. Стілець Хоми був зайнятий його речами. Мовчали кілька хвилин. Нарешті Зоя Іванівна заговорила перша, сказавши, що зайшла на хвилинку, будучи в цих краях випадково.

— Згадала, що ви тут мешкаєте,— вирішила провідати, подивитись, як живуть письменники.

Микола знав, що вона говорить неправду, але не хотів заперечувати, щоб не затягувати розмови. Думав, що скоро покине його кімнату.

— Який же я письменник! — махнув рукою.— Я тільки студент, мені треба вчитись, і нічого, як бачите, цікавого ні у мене, ні на мені немає... У справжніх письменників повинно бути щось таке, що захоплює, а в мене хіба оця бідність, так що до нас не варто заходити.

— Варто,— промовила, не завагавшись Зоя.

Його обурило цинічна відвертість гості. З якої речі вона, заміжня жінка, прийшла провідувати його, малознайомого самотнього чоловіка в холостяцькій кімнаті? Чому вона

не завдала собі труда подумати, як він це сприйме? Та він помилявся, про все вона подумала, бо відразу, як тільки уляглось перше враження від її приходу і його прийому, скинула з себе пальто, яке Микола мусив повісити на вішалку, і зосталась в легкій шовковій сукні з досить глибоким вирізом на грудях, надушена дорогими духами, що в ті часи було великою рідкістю.

Роздягнувшись, почала розглядатись, де б сісти, і тут знов Микола мусив поспішити на виручку.

— Доведеться сісти на ліжку, що вдень править нам за диван,— промовив, показуючи рукою на своє тверде ложе, вкрите сірим, як солдатська шинеля, покривалом.

В голові парубка промайнула раптова думка, що трохи більше року тому на цьому ліжку сиділа з матір'ю Сашенька, ніжна, тендітна дівчина, вся в білому, неначе уособлення невинності. Зараз на це місце сіла досить вульгарна, не першої свіжості жінка, до того ж чужа дружина.

Микола попросив її посунутись і сам сів на те місце, де колись сиділа Сашенька.

Запанувала мовчанка. Ні він, ні вона не знали, про що говорити. І знов, як і перше, перервала мовчанку Зоя Іванівна.

— Чого ж сидите, як боженька? — спитала з удаваним зухвальством.— Не раді, що прийшла? Я думала, що своєю появою зроблю вам приємність.

— Я вже сказав свою думку про ваш прихід,— промовив Микола. В його словах прозвучала нова образа, але жінка пропустила і її повз вуха.

— Не раді ви, і я собі не рада,— промовила вже зовсім іншим тоном.— Ви думаєте, легко було мені прийти сюди? Ще перед самими дверима серце билось, здавалось, вискочить з грудей. Хотілось утікати, страшно було переступити поріг вашої холостяцької кімнати, але я перемогла страх, напустила на себе модної тепер вульгарної відчайдушності і зайшла. І ось сиджу з вами і бавлюсь вашою розгубленістю, вашою юнацькою недосвідченістю і... невинністю.

Останні слова гості трохи зачепили чоловічу гордість юнака, йому хотілось виглядати більш дорослим і досвідченим, хотів навіть заперечити жінці, але, глянувши на її втомлене лице, чорні смуги під очима, вирішив не перебивати її, тим більше що вона, здавалось, не звернула б уваги на його заперечення.

— Молодий мій друже, поете, у вас душа повинна бути ніжніша, чутливіша на людське горе. Ви повинні зрозуміти, чого я переступила ваш поріг, чого ходила щопонеділка на ваші вечірки. Не завжди мене цікавили виступи ваших товаришів, не завжди вони були цікаві. Я хотіла бачити вас.

Микола витріщив очі. Що вона плете? Хотів сказати, щоб схаменулась, але вона не дала заговорити.

— Коли ви читали вірші, я стежила за вашими устами, не раз і не чуючи слів, що виходили з них. Я мріяла про поцілунки цих уст.

Миколі стало гидко від признання цієї чудної жінки.

— Що ви говорите? — крикнув.— У вас же чоловік є.

Жінка наче чекала цього питання.

— Уся біда в тому, що він є,— сказала безнадійно.— Сохрани вас бог від випадкового одруження, від нелюбої дружини. Я вийшла заміж і караюсь. Один же раз живемо на світі, а так необережно ставимось до найважливішого кроку в житті, до одруження! Найчастіше воно буває випадковим. Ах, випадковим!

Микола згадав Сашу і її одруження. "Теж випадково, а проте має дитину, живе якось, — подумав.— Може, ця жінка перебільшує?" А вона тим часом вхопила голову в руки і захиталась в обидві сторони, як заводний китайський болванчик. З тою різницею, що її рух не був комічним, як у болванчика.

— Чоловіка я не люблю, — промовила, випрямившись і різко опустивши руки додолу.— Не люблю і, головне, не поважаю. А без любові я не можу жити.

Я мушу ще хоч трохи любити і бути коханою. Мої роки минають,— вимовила з розпачем,— через кілька літ на мене ніхто не гляне, а я хочу кохати, я маю на це право, як кожна жінка, як кожна людина.

Микола слухав, не розуміючи, і думав, чому перед ним сповідається ця майже незнайома йому особа? Чому вибрала повірником тайн саме його? Рівночасно вражала химерність і усього становища, і самої жінки.

— Чому ви зупинились саме на мені? — спитав несміливо.

Зоя Іванівна не без здивування глянула на юнака.

— Не я вибрала, мені сама доля послала вас.

Відповідь ще гірше збентежила хлопця. Нестриманість цієї жінки, її рухи, слова видавались не зовсім нормальними. Йому трохи стало страшно, як би ця ненормальність не посунулась далі, і рівночасно жаль жінки. Адже не проста цікавість пригнала її сюди.

— Ви вірите в якусь долю, що посилає людям те, що їй забагнеться?

Він пригадав фразу Хоми, що чоловіка і жінку зводить до купи саме життя. Чекав, що скаже Зоя Іванівна. Невже і вона буде такої думки? І вона potwierдила.

— Я вірю в це,— сказала.— Вірю. Я знаю, що ви будете моїм.

Миколі кров ударила в голову. Тепер уже не було сумніву, чого прийшла ця жінка.

— Дозвольте,— обурився він.— Ви мене не спитали, чи я схочу бути вашим. Та й яке ви маєте право на це претендувати? Ви заможом, ви віком старші за мене, ви б подумали, нарешті, що сказали б на це люди...

— Які люди? Про що ви говорите? — спитала Зоя Іванівна.— Мене не обходять ніякі люди.

"Вона божевільна,— подумав Гаєвський, дивуючись, як він цього досі не помічав.— Що ж робити, як її позбутися?"

Його єдиним бажанням стало, щоб вона пішла собі геть, але Зоя Іванівна і не думала йти.

"Хоч би Хома прийшов,— мріяв парубок.— Але куди там, він тільки недавно вийшов".

Зоя Іванівна помітила, що з хлопцем не гаразд, що він на очах якось змінився. Щоб

заспокоїти його, сказала:

— Не лякайтесь, я пожартувала. Уявляю, що ви зараз подумали про мене. Розпусна, правда? Скажіть, подумали так? Ви, ясно, цього не скажете. А дарма. Наслухавшись на ваших літературних вечорах виступів футуристів і всяких там лівих чи декадентів, як там вони у вас називаються, мені захотілось так приголомшити вас, як вони, за їх словами, б'ють буржуїв по черепах незрозумілими віршами.

— Чому ж саме мене вибрали собі в жертву? — спитав Микола.— Я до тієї категорії, про яку ви говорите, не належу.

Зоя Іванівна не дала йому говорити.

— Я це знаю,— сказала.— Коли б належали до тої групи, вас не можна було б приголомшити, бо та категорія нахабніша, ніж ви.

Вона засміялась. Микола дивився на неї, здивований.

— Перестаньте дутись і присувайтесь ближче,— скомандувала Зоя Іванівна.

— А чого ви хочете? — спитав несподівано для себе Микола.— Я, пробачте мені за сміливість, думаю, що у вас був якийсь план, коли ви йшли сюди.

— Був план перешкодити вам учитись. Хотілось, щоб ви завтра дістали через мене двійку.

— В інституті двійок не ставлять.

— Ну, гонять, все одно. Скажу прямо, погано ви живете. Це ж не кімната, а могила, вузька, тісна домовина,— звернула вона мову на інше.

Микола гірко скривив губи.

— Бувають і гірші,— сказав він.— Я в недавньому минулому жив у гірших умовах. В окопах, наприклад, гірше, ніж у цій хаті, а жив у них цілих дев'ять місяців, бо що мав робити? А тут і сухо, і ясно, вікно є, і над головою не пролітають свинцеві бджоли. Зрештою, звик, і мені тут добре.

Зоя Іванівна присунулась до хлопця ближче. Микола відчув тепло її тіла. Несподівано підкотилась хвиля довго стримуваної пристрасті. Він проти волі доторкнувся рукою її спини. Відчув, як її тіло від цього напружилось, побачив, як зблідло лице, а далі не бачив нічого. Вона вхопила його голову в свої гарячі долоні і губами впилась в його уста.

— Який же ти мій! — повторювала вона, відриваючись від його уст.— Який же ти мій!..

Через кілька хвилин Микола сидів уже за столом, не сміючи глянути позад себе, де лежала в непристойній позі його гостя, йому хотілось встати і вилаяти її за те, що зіпсувала йому уявлення про жіночу красу і сором'язливість, про жіночу невинність і вірність, що замінила поезію на якусь футуристичну каламуть.

Минуло ще кілька хвилин суворої мовчанки. Микола сидів за столом, дивлячись у книжку і нічого в ній не розбираючи. За спиною, на його ж ліжку, лежала Зоя Іванівна без руху, з заплющеними очима. Чи спала, чи вдавала, що спить, а нишком позирала на Миколу,— не міг знати.

Нарешті це становище йому набридло, — він, не оглядаючись, порадив їй встати і

привести себе в порядок.

— Ви, певно, забули, що я мешкаю не сам,— сказав він з серцем.— Товариш може зайти кожної хвилини і навряд чи буде дуже захоплений вашою позою і виглядом.

— А може, більше ніж ви,— уколола вона хлопця, поволі підводячись з ліжка і поправляючи сукню.— Дуже ви дбаєте за свою репутацію. Наче невинна дівчина.

— Бувають невинними і хлопці.

— Чи ж і ви до них належите?

— Після сьогоднішнього випадку важко було б мене таким назвати.

— Визнаю, що ви недосвідчений, але й не невинний.

— Припинімо розмову про мене,— запропонував Микола.— Мені здається, що кожний повинен дбати про свою репутацію — і жінка, і чоловік. Тому ваша поведінка мене дуже дивує. Мені здається, що ви наче нарочито все це робите і вдаєте, що ви і вульгарні, і безсоромні, знічев'я, з нічого робити/

— Байдуже, говоріть скільки влізе. Ви думаєте,— лукаво глянула вона в очі Миколі,— що на цьому кінець? Ні! Це початок. Тепер ви вже мій, хочете ви цього чи ні. От прийду завтра, і будете знов моїм. Моїм — скільки захочу, може, на все життя.

— Ви збожеволіли! — крикнув з остраху Гаєвський.— Що ви говорите, опам'ятайтесь, у вас же чоловік, ви прийшли до мене непрошені. Я ніколи не любив і не люблю вас.

— Полюбите.

— Ніколи! — обурювався Микола.— Прошу вас, ідіть звідси, ідіть, я... я ненавиджу вас.

— Це так говорять істеричні дівчата, а не чоловіки,— спокійно сказала Зоя Іванівна.

— Я зневажаю вас, крім усього.

— А я люблю. Розумієте? Люблю, і цього досить.

— Боже мій! — заволав Микола, піднімаючи очі на брудну закопчену стелю.— Ви вампір, а не жінка. Ідіть, і щоб ви більше не сміли сюди приходити! Ці двері закриті для вас назавжди!

Зоя Іванівна слухала збуджені слова юнака з усмішкою на устах. Вона вже причепурилась і одягла на голову капелюшок.

Глянувши в дзеркальце, що висіло на стіні, вона зняла з вішалки своє пальто і простягнула Миколі.

— Може, допомогли б дамі одягнутись? — спитала, не перестаючи визивно усміхатись.

. Микола підійшов мовчки і потримав пальто.

— Учіться бути ввічливим,— промовила, все ще усміхаючись.

Микола зціпив зуби. Замість цього "дамі" у нього вертілося для неї слово міцніше.

— Заспокоїлись? — спитала. Микола мовчав.

— До побачення, пане Гаєвський, — промовила вона.— Як на пана — ви мало ввічливий.

Миколі хотілось кинутись до неї з кулаками, але він обмежився тим, що з усієї сили стиснув пальцями спинку стільця і мовчки чекав, поки вона вийде.

— Через кілька днів ви мене самі запросите зайти, а зараз прощайте,— сказала Зоя Іванівна, спокійно підійшла до дверей і так же спокійно зачинила їх за собою.

Микола підніс очі і руки вгору, як на молитву. Він був щасливий, що ця страшна жінка, нарешті, пішла, але її слова, що вони зв'язані вже навіки, не давали спокою.

"Що вона цим хотіла сказати, як розуміти цю неймовірну загадку? Що це — маячіння божевільної чи нахабство проститутки?"

Він не знав, хто ця жінка, він просто ніколи не цікавився нею, а вона, бач, не спускала з нього очей і до-п'яла-таки свого, добилась, чого хотіла, прийшла спеціально, щоб заволодіти ним і таким способом прив'язати до себе. Але навіщо? Чим керувалась вона? Якими почуттями? Що це було: шантаж, провокація чи просто розбещеність самиці?..

Тільки пізно ввечері він заспокоївся, але до книжки вже так і не брався. Ніщо не лізло в голову.

б

Друга зустріч з Іваном Думою, випадкова, як і перша, носила сердечніший характер. Іван цього разу був без жінки і повадився більш невимушено, без хизування. Микола довідався, що Дума нещодавно звільнений від роботи в ЧК, перейшов на працю будівельника.

Іван Дума вчився колись у віденській столярно-будівельній школі. Правда, недовго, всього рік. Це було по закінченні учительської семінарії. Він вирішив тоді, що професія учителя йому не підходить з огляду на стан здоров'я. Він боявся, що праця в школі може прискорити процес у легенях, на який йому вказували лікарі, та й сам він про це добре знав, бо не переставав покашлювати ще на семінарській лавці. У той час появилась була в газетах об'ява про набір учнів у столярно-будівельну школу у Відні. Організувало її якесь українське кооперативне товариство і набирало туди учнів. Іван, недовго думаючи, подався в столицю Австрії. Там він взяв багато дечого корисного. Учні цієї школи підготовляли добре теоретично і практично, учителями були відомі у Відні майстри-німці, а Іван Дума з дитинства мав потяг до майстрування. Ще малим хлопцем 6—7 літ майстрував санчата з гнутої деревини, сам гнув її, а потім, трохи старшим, ремонтував столи, стільці не тільки в своїй хаті, але й у сусідів, навіть у школі.

Все це давно минуло, а тепер Іван Дума став у Харкові начальником будівельної контори, яка мала піднімати з руїн ушкоджені війною будівлі.

Він був гордий з доручення партії. Оповідючи про своє призначення Миколі, він сказав, що всі сили віддасть, щоб виправдати це довір'я, але боїться, чи вистачить знань.

— Це не хату ставити, а кількаповерхові будинки в місті, в столиці України.

— Ти ж не один будеш будувати,— потішав Микола.—Будуть же у тебе інженери, техніки, а ти лише слідкуватимеш за тим, щоб люди працювали чесно, щоб не

розтринькували державних грошей і матеріалів. У тебе будуть більше адміністративні функції. Підбирай чесних помічників, ось що головне.

— Ти маєш, безсумнівно, рацію,— погоджувався Дума.— Та все ж я трохи потерпаю — надто вже відповідальна робота. Адже будувати треба не абияк. Це ж Харків — столиця України.

— Столиця, хоч, я гадаю, тимчасова,— сказав Микола.— Київ вічна столиця України, але не в цьому справа. Будувати треба всюди однаково добре: і в столиці, і в селі.

Дума погоджується.

— Вірно ти все говориш, тому й хвилююсь я.

В словах товариша бринять нехарактерні для нього нотки. Завжди він любив похвалитись, що нічого не боїться, ніякі труднощі йому не страшні, а тут він якось присмирів, видно, життя таки дечого навчило.

— Розкажи краще щось про себе,— посміхається Микола,— А відповідальності нічого тобі боятись. Ти ж комуніст, працуй. Все буде гаразд. А от про тебе особисто я нічого не знаю. Скільки літ ми з тобою не бачились, коли не рахувати тієї зустрічі біля кінотеатру, такої дикої для нас обох. А ми ж змалечку так любили один одного.

— Я також незадоволений з тої зустрічі, — промовив Іван.— Не знаю, чому тоді так вийшло.

Згадка про це була йому явно неприємною. Він тер свого широкого лоба, немовби намагався відігнати настирливу думку про те, як він холодно і офіційно вів себе з своїм давнім товаришем.

— Ти був тоді дуже незадоволений з мене? — спитав.

Микола бачив, що Іванові ніяково і досадно, і йому шкода зробилось товариша. Мало які причини бувають, що людина забувається на хвилину, хто знає, які вітри бушували тоді в його душі, коли Микола несподівано з'явився на його дорозі. Зараз хотілось в'яснити все це, просто виговоритись.

— Знаєш, Іване,— почав Микола.— З того часу, як ти мене допитував у сторожці джуринської цукроварні, багато води утекло. Я вже не той, ким був, і ти змінився. Ми, власне, не знаємо один одного. Тоді, біля кіно, після кількох літ розлуки, ти чомусь пробував показати мені свою вищість чи перевагу наді мною. Навіщо це було? Ти, мабуть, сам не знаєш?

Іван слухав мовчки, потупивши очі в землю,

— Я такої думки,— продовжував Микола,— що нам з тобою треба порозумітись. Погоджуєшся?

— Треба, — машинально сказав Іван.

— Отже, треба домовитись, або ми повернемося до давніх взаємин, якщо це буде, звичайно, можливе, бо те, що було властиве дітям, уже не притаманне юнацтву і може бути чужим дорослим людям, або ми станемо на суто офіційну ногу і перестанемо зустрічатись. Мені шкода поривати з тобою,— закінчив Микола.— Пам'ять про нашу дружбу повинна б знівельювати натягнуті взаємини, що утворились під час війни. Тоді

люди жили і думали іншими категоріями, ніж у мирний час. Як ти на це?

Микола замовк і чекав відповіді, якої довго не міг дочекатись..

Іван думав. Вони стояли на розі вулиці, повз них проходили люди, деякі оглядалися на двох диваків, що мовчки стоять, задивившись у різні боки. Нарешті Іван запропонував:

— Зайдемо кудись, посидимо. Хоч у сквер чи у чайну. Ти взагалі п'єш? — спитав, звертаючись до Миколи.

Микола відповів, що горілки не п'є, як і раніш, але зараз згоден навіть і випити для компанії.

— Тоді ходім.

Зайшли в літній ресторан по Сумській вулиці і, поки їм подавали замовлену страву, розговорились по-дружньому.

— Мені неприємні спогади про той час, про який ти натякнув недавно, про твій полон і розмову у заводській сторожці. Я тепер знаю, що ти ні в чому не був винен. Тебе мобілізували, і ти пішов до війська, переконаний, що виконуєш патріотичний обов'язок перед своєю вітчизною. Я повинен був говорити з тобою інакше, треба було роз'яснити, у чому ти зробив помилку, і обійтися з тобою м'якше, щиріше, але тоді я був молодший, ніж зараз, тоді я ще не пізнав життя як слід. Трохи потьмарила мій мозок сила влади...— Іван обірвав на цьому слові.

Микола слухав і думав.

— Свідомість сили влади — страшна штука, від неї п'яніють невірноважені люди швидше, ніж від горілки, і це небезпечніше, бо від горілки п'яніють і тверезіють, а тут ні,— навпаки, з ростом влади п'яніють ще більше, доки хтось, хто має сильнішу владу, із заздрощів чи зі страху, не розчавить їх.

— Скажи, після того, коли ти відпустив мене, ти думав про мою долю? — спитав Гаєвський.

Іван глянув на товариша. В очах його жевріла ласка, приязнь, яку Микола бачив ще там, у рідному селі, коли вони були нерозлучними, і рівночасно сором за вчинок, що завжди стояв на перешкоді до повного спокою.

— Я прагнув усім серцем, щоб ти дійшов щасливо додому і ніколи не зазнав лиха. Мені хочеться, щоб ти повірив у це і забув той неприємний інцидент.

— Я давно забув,— сказав Микола.

А насправді він пам'ятав. Бо одно діло пробачити, а інше — забути. Можна людині пробачити навіть тяжку образу. Скільки-то жінок на світі прощають своїм чоловікам тяжкі побої, знущання! Але це не значить, що вони їх забули. До гробової дошки носять у своїх серцях. Хоч і прощають. "Якось треба жити". І зараз, коли Микола сказав, що забув про ту неприємну історію, про яку з боєм у серці згадав щойно Іван, то вона, та давня вже тепер подія, воскресла перед ним в усій своїй повноті. Стала, як на долоні, та темна весняна ніч, коли то він, старшина обдуреної галицької армії, на чолі своєї сотні марширував розмоклими польовими дорогами назустріч невідомому. В селі, до якого ледве добрела вранці втомлена нічним походом сотня, його оточують партизани і

без пострілу забирають разом із сотнею в полон. Увечері того ж дня приїжджає робити суд над полоненими невеличкий кінний загін Боженка на чолі з Іваном Думою. Випадок майже казковий, щоб у такому місці і при таких обставинах зійшлися колишні друзі дитинства. Відбувається зустріч. Друзі здивовані. Вони в різних ворожих таборах. Миколу допитує Іван. Миколі загрожує розстріл. В душі Івана борються два почуття: обов'язку і дружби. Котре переможе? Микола пояснює йому, як потрапив у ворожу йому армію, за що йшов боротись. Іван вірить, що перед ним не ворог, а жертва випадку, що цей юнак буде ще корисним справі, за яку воює сам. Він відпускає друга, радить утікати. І Микола утікає в ніч...

Все було б гаразд, і неприємність могла бути не така й велика, якщо б Іван, до того як відпустити товариша, не познувався над ним словесно, коли б не хизувався тою хвилиною над ним перевагою. Адже він читав йому мораль, соромив, дорікав, погрожував розстрілом тощо.

Все це були дуже прикрі історії, і їх забути було неможливо. Але Микола сказав, що забув.

— Чи справді? — спитав недовірливо Іван.

— Справді. Я тебе знаю, Іване, знаю твоє добре серце. Ти не міг бути несправедливим зі мною, так же?

— Ніколи.

Приятелі умовились, що ніколи більше не будуть згадувати тої сумної події. Тим часом офіціант приніс замовлену їжу і горілку. Іван потягнувся до карафки і зразу випив півсклянки. Микола не знав його з цього боку.

— Ти багато п'єш, Івасю? — спитав, вживаючи здрібнілого імені, яким називав товариша в дитинстві.

— П'ю рідко, — сказав з якоюсь гіркотою в голосі Іван. — Під час війни навчився пити.

Іван схилив голову на руку і неначе задрімав, бо деякий час не говорив нічого. Але він не спав, бо на питання Миколи, що ж далі, він випрямився, потім налив знов півсклянки і знов випив.

— Закінчилась війна, — продовжував спокійно Іван. — Треба було себе в руки взяти. Я й почав себе стримувати, і досить вдало. У мене сильна воля. А потій я одружився...

Іван знов зробив довгу паузу. Тут уже Микола не переривав її, не сміючи торкатись інтимних струн товариша.

— Гарна моя жінка? — спитав несподівано Іван, дивлячись в очі Миколі. Алкоголь помітно тьмарив його мозок.

— Гарна, — сказав Микола.

— Оце й моє горе, — промовив сумно Іван. — Бачиш, який я, а яка вона. На неї заглядаються, а я? Хіба я можу їй подобатись?

— А чому й ні? — щиро здивувався Микола. — Хіба чоловікові треба особливої краси, щоб подобатись жінці? Жінкам імponує розум, фізична сила, мужність. Все це є у тебе. Ти недооцінюєш себе. Лялькуватих типів жінки не люблять, запевняю тебе. Ти, може, не

вмієш як слід поставитись до неї?

Однаке Микола обірвав фразу, він згадав свою історію останніх днів, пригадав сценку, що відбулась у його власній кімнаті, і йому зразу відпала охота давати поради приятелеві. Історія кожної сім'ї, навіть кожної пари людей, що зійшлися для спільного життя, така відмінна одна від одної і має стільки складних відтінків, що важко підводити якісь тверді підвалини під неї, а ще гірше давати поради і рецепти, як поступати в такому чи іншому становищі.

Мова Миколи не переконала Івана Думу, як того треба було чекати.

— Так-то так,— промовив він з великою тугою.— Я, на жаль, мав докази, що вона мене не любить, а я... я люблю її, обожаю. Ти мене знаєш, юнаком я був байдужий до дівчат, мені було смішно, що ти тоді в Могиль-ниці закохався. А потім війна, було не до любові, і аж після війни випадково зустрівся з Ольгою, перше гаряче кохання і одруження.

Його голос зростав у крещендо. Випита горілка робила своє, а він усе ще попивав і говорив щораз голосніше.

— Я готовий за неї життя віддати, хоч знаю, що вона не варта цього, що гріш її ціна як людині. Вона виходець з ворожого мені класу і вийшла за мене, щоб урятувати своє життя і благополуччя.

Хвилину помовчав.

— Я думав, що вона, зрозумівши все, що я зробив для неї, пройметься вдячністю, коли не любов'ю, але нічого не вийшло.

— Дітей немає у тебе?

Іван махнув безнадійно рукою. Цей рух залишився в нього ще з ранніх літ. Він тоді, коли оповідав щось, для виразності допомагав собі жестами.

— Жінки такого типу, як моя, про дітей не думають, вони думають про розваги.

Микола слухав і міркував: чого це люди мучать самі себе? Хоч би Іван. Знає, що жінка не любить, що зрат джує, а тримається її. Щодня має пекло вдома, а терпить. Чого ради? Він уявив себе в становищі товариша і вирішив цілком твердо, що такого не потерпів би. Про це й сказав Іванові.

— Невже не можна розірвати цього штучного зв'язку? Тепер це легко зробити. Колись було важко, коли церква та громадська думка стояли на перешкоді, а зараз все це відпало назавжди. Що стримує, Іване?

— Коли ж не можу,— застогнав Іван.— Я став рабом її. Знаю, що, віддаючись, вона приносить себе в жертву, і те, що для мене є верхом блаженства, для неї, певне, мука. Проте не можу від неї відмовитись.

Іван замовк, бо прийшов офіціант зібрати тарілки і поприбирати на столі. Микола розплатився за обід.

— А не думаєш ти,— почав він, коли офіціант відійшов,— чи не думаєш ти, що прийде час — і вона тебе покине, і якраз тоді, коли ти цього менше всього будеш сподіватись?

Іван подивився на товариша переляканими очима. Така думка, видно, ніколи не

приходила йому в голову.

— Що ти сказав? — спитав він, не вірячи власним вухам.

Микола повторив.

— Це було б занадто жорстоко, — сказав Іван з гідністю. — Вона не може цього зробити без моєї згоди. Я врятував їй життя, я протягнув їй руку тоді, коли їй загрожувала смерть. Я ради неї ризикував власним життям...

Іван не докінчив фрази.

— А як воно з боку партійної етики? — спитав по хвилині Микола. — Ти ж зв'язався, можна сказати, з ворожим елементом.

— Та ні, що ти, що ти, — заперечив Іван. — Я нічого антипартійного не роблю, а любити не гріх.

— Не за це можуть покарати, не за це, що любиш, а за те, що, мабуть, добре не знаєш своєї жінки. Ти пам'ятаєш, як мені мораль читав, а зараз розкис, схилив голову перед жінчиним фартухом?

— Ні, це не так, не так, — запротестував Дума. — Я просто забагато випив, сп'янів трохи. Підемо.

Вийшли на вулицю. Вечір був літній, погідний. Ішли вгору по Сумській і дійшли до Університетського саду, звернули в сад і сіли на лавочці, неподалік від пам'ятника Каразіну.

Добру хвилину не розмовляли. Іван, тверезіючи, почав аналізувати те, що сам сказав і що почув з уст товариша. Йому хотілось згладити враження, яке викликала його сповідь.

— Ти знаєш, я, здається, наговорив багато дурниць, — сказав він, не дивлячись в очі Миколі. — Ти всьому не вір, хоч, — він хвилину вагався, — мені нічого перед тобою ховатись. Все, що я говорив, правда.

— Не треба, Іване, — перебив його Микола. — Не говори. Все минає, і це минеться. Буде якийсь вихід і з цього становища. Ти мені розкажи краще, — тоді, як ти був у Галичині, побував ти у нашому селі? Може, бачив моїх батьків? Ти ж мені не оповідав. Коли б батько не написав, я й не знав би, що ти брав участь у знаменитому рейді Будьонного.

— Брав участь, брав, — оживився Іван. — Яка це була подія! У нашому селі я виступав на мітингу. Ти б бачив, як на мене дивились люди! Все село зібралось на горбку біля церкви, на тому місці, звідки ми з тобою на санчатах спускались.

Іван забув своє домашнє горе і з захопленням почав оповідати про свої успіхи під час перебування у рідному селі.

— Ти б чув, яку мені овацію влаштували селяни, коли я їм сказав, що графські землі будуть належати їм. Тут я дав волю словам, — сказав задоволено. — Я знайшов, нарешті, час відплатити графові за той удар по спині гарапником. Коли б він появився, його юрба роздерла б напевно. Велика сила в слові. Воно діє сильніше, ніж зброя, — вставив Іван в оповідання цю перевірену на практиці істину. — Не появився не тільки граф, не було навіть економа, не було поліцаїв. Всі вони поховались у свої сховища, як кроти.

Мене було призначено комісаром у селі. Я мав зібрати збіжжя на фільварку, перевезти його до залізниці і завантажити у вагони. Я справився із завданням, можеш бути певним. Бо знав усі схови панські, зрештою, люди допомогли, колишні графські батраки.

Іван не був п'яний. Лице його зарум'янилось, бо наринули приємні спогади. Це були чи не найщасливіші хвилини в його житті. Він бачив результати своїх дій, своїх окремих вчинків, бачив свою силу і владу, про яку колись навіть не міг мріяти. Це були часи революційної романтики.

— Розкажи про моїх батьків,— будить його Микола із солодкої задуми. Він давно чекає, що Іван сам почне про це розмову, але, видно, його думки блукають десь в іншому місці.

— Що тобі про них сказати? — мовить Іван, випрос-товуючись і переходячи від мрії до дійсності.— Бачив твого батька, матір, заходив до них в помешкання, вгощали мене, питали про тебе. Брата і сестри не бачив, вони були у Львові. Питали батьки, чи можливо, щоб ти приїхав? Що я міг сказати? Про те, що ми бачились з тобою тоді, я не говорив. Це була психологічно важка зустріч, для них, мабуть, незрозуміла, отже, не сказав, а про те, чи ти можеш приїхати, нічого я не міг сказати.

— Чи батьки вірили в те, що Червона Армія втримає захоплені рубежі і встановить у них Радянську владу?

— Думаю, що не вірили.

— А ти вірив в успіх цього рейду?

— На сто процентів, може, й не вірив, але бачив і знав, що він зробив свою роботу. Ми дали почути людям, що саме несе бідним Радянська влада. Ми дали їм віру в те, що Радянська влада — це воля і земля, освіта і добробут. Про це наші люди тільки чули здалека, а ми показали їм усе це наочно. Найкращий доказ віри в нас у тому, що багато молоді вступило в наші червоні загони і перейшло з нами сюди, на Україну.

Микола задав питання, як селяни уявляли собі той поділ панської землі?

— Хоч би твій батько Тимко Дума, він розумна людина, як він уявляв собі це?

— Про мого батька особливо говорити нічого,— відповів по хвилині Іван.— Він на ці речі дивився дуже скептично. Перш за все він не вірив, як і твій батько, що ми втримаємось в Галичині. Коли я батькові сказав, що він дістане графську землю, він тільки усміхнувся і питає: "Граф мені дасть чи сам маю брати?"

А потім питає, яку землю брати, чи ту, що він хоче, чи ту, що йому дадуть? Словом, батько іронічно поставився до цього. А ось як зрозумів поділ землі Северко Ковальський, про це варто оповісти. Пам'ятаєш столяра Северка, п'яничку, що робив колись на будові моста через Серет?

Микола сказав, що добре його пам'ятає. Згадав навіть грубий дотеп Северка, коли раз дружина принесла йому обід на місце праці, а він видумав непристойну подяку за обід у формі чотиривірша, чим хвалився Миколі.

— Отже, той Северко,—продовжував Іван,—як тільки наша кіннота увійшла до Галичини і в першому селі пішла чутка, що будуть ділити землю, натесав кілків і на

кожному зробив напис: "Север Ковальський, мебльовий столяр у Довгім". З тими кілками пішов у поле і посередині панського лану відміряв собі чотиригек-тарний квадрат, обгородивши його тими стовпчиками, байдужий до того, що дістанеться решті селян.

Це викликало в селі сенсацію. Цікаві йшли на лан, щоб наочно пересвідчитись, що і як. Не обійшлося без злих жартів.

Коли Северка спитали, чим буде орати це поле, він сказав: "Піду до першої-ліпшої багацької стайні, коня за гриву і буду орати".

На таку репліку йому сипались такі словечка, що не вимовиш.

— Ти не вартий того, що кінь з'їсть за день,— кричав один, що мав коня в стайні.— Ти ж найгірший чоловік в усьому селі, ти п'янюга!

Северка це не бентежило.

Ось які були випадки з розподілом землі, який загалом, як тобі відомо, тоді не здійснено.

— Цікава наша доля, Іване,— сказав раптом Микола.— Куди вона нас не кидала, а закинула в цей затишний садочок, посадовила на лавочку, і от розмовляємо мирно. Можливо, що ще будемо членами одної партії.

— Я навіть хотів було спитати,— оживився Іван,— як ти зараз ставишся до цього? Колись, в Могильницькому лісі, коли я тобі пропонував вступ до партії, ти відмовився, спираючись на свою політичну несвідомість. Може, ти вже кандидат?

Микола заперечливо похитав головою.

— Поки що подав тільки заяву в наше студентське партбюро. Яке буде рішення — не знаю.

— Позитивне, яке ж може бути інакше,— сказав упевнено Іван, але, ледве докінчивши фразу, зірвався з лавки, видимо, когось побачив, бо, не питаючи товариша, в який бік йому йти, простягнув руку на прощання.

Микола, бачачи, що він більше говорити не хоче і чимсь схвилюваний, затримався на лавочці, і аж коли Іван зник за пам'ятником, він поволі пішов за ним.

Микола бачив, як Іван ішов, ніби скрадаючись, а попереду йшла пара — жінка і чоловік. В жінці Микола пізнав Ольгу Кирилівну.

7

До наступного понеділка Микола приготував розділ із повісті під заголовком "Сироти". Це був твір про безпритульних дітей.

Новим, невідомим і дуже важким тягарем для молодії Радянської держави на початку її існування була дитяча безпритульність — наслідок безперервних війн, а в зв'язку з ними голоду, тифу, сирітства. З'явившись майже стихійно, вона поширилась по всій країні і росла з дня на день. Кількість безпритульних зростала не тільки за рахунок дітей, що не мали батьків і пристанища, а й за рахунок таких, що втікали з теплих і ситих домівок, боячись кари за дитячі злочини, а то просто аматорів авантюрно-пригодницьких блукань.

Рекрутувалась ця малолітня армія з дітей від п'яти до п'ятнадцяти років і більше.

Трималась переважно міст, великих селищ, курортів. Ходили групами, мігрували з місця на місце, подорожували всіма залізничними магістралями країни, всіма недозволеними способами: на дахах вагонів, над осями коліс, на буферах, у вантажних поїздах, заховані в тендерах паровозів,— де тільки можна було причепитися. Були випадки, що засинали, лежачи на осях вагонів, і звалювались під колеса, і ніхто не знав, чиї вони і звідки. Взимку поспішали на південь, на море, влітку перекочовували на північ. З-під вагонів вилазили запорошені, брудні, чорні, мов негри, в своїх дивовижних костюмах, що складалися здебільшого із рваного верхнього одягу, якщо можна назваг ти одягом лахміття, що заступало піджак, і таких же рваних, кольору сухої землі штанів. Втомлені від вічної безпритульності, завжди голодні і тому озлоблені на тих, що мали їжу і притулок, вони були злі і кусались, як маленькі звірки, коли хто пробував затримати кого з них або як-небудь скривдити.

Чим харчувалися ці діти? Напевно ніхто не знав. Викрадали харчі з кошиків жінок на базарі, з лотків перекупок, з прилавків крамниць, з кишень роззяв. Їх боялись затримувати, бо були озброєні ножами, лезами бритв, чим попало. Вони не пред'являли претензій ні громадянам, ні державі, але кожен свідомий громадянин, який мав сам що їсти, почував себе до якоїсь міри винним, що ці нещасні діти поневірялись по вулицях міст, не маючи ні їжі, ні сну, ні відпочинку.

Боротьба з безпритульністю велась в державному масштабі, але покінчити зразу з усією масою безпритульних було неможливо.

У підземеллях харківського вокзалу щодня ночували сотні таких безпритульних. Спускались вони туди і вилазили звідти їм одним відомими люками. Ватажком у цьому підземеллі був старий злодій, який учив охочих свого ремесла. Він ходив голий, бо було душно від печей, що подавали гарячу пару в радіатори вокзалу.

"На роботу" він не ходив, бо під час одного "скоч-ка" вивихнув ногу. Цигарки і марафет 1 носили йому безпритульні — його учні.

Під Харковом відкрито колонію для безпритульних,

Марафет — наркотики (злочинський жаргон).

але цього було мало. Необхідно було влаштувати десятки таких закладів, щоб охопити усіх бездомних.

У Харкові в той час почалось асфальтування вулиць. Роботи велись старим примітивним способом. Асфальтову масу готували у величезних залізних казанах посеред вулиці, з них черпали лопатами цю масу і подавали на місце. Підвечір чани пустіли, але під ними ще залишалось непогасле вугілля і вони були теплі. Як тільки робітники покидали місце роботи, діти залазили у ті чани на ніч. Це ті, що або ще не знали про підземелля вокзалу, або просто туди не вміщувались. Уранці всі ці діти вилазили з остиглих за ніч чанів брудні, чорні від сажі і так ходили цілими днями по вулицях, світячи тільки білками очей і дірами на колінах, вижебруючи у перехожих копійки на шматок хліба.

Отож тему для своєї повісті Микола взяв із життя цих безпритульних.

Це була сумна історія. Чи мала вона на меті викликати жалість у ситого непмана,

який всім своїм ситим виглядом різко контрастував з голодним оточенням? Може. Це не була повість-одноднівка, які писали колись буржуазні письменники для різдвяних номерів газет і журналів, це була проблемна річ. В повісті ставилось питання про генезу зла і про його ліквідацію, про засоби боротьби з ним.

Розділ повісті, що його прочитав Микола перед великою аудиторією, яка вщерть заповнила зал клубу, викликав жваві дискусії.

— В літературі це була перша повість в такому жанрі. Критики, що виступали на вечорі, підкреслювали велике значення ідеї повісті; говорилось і про майстерність автора. Ім'я Миколи Гаєвського набирало розголосу, про нього заговорили і в інституті, в якому він навчався.

Голова зборів написав йому того вечора записку, в якій пропонував звернутись до державного видавництва з проханням надрукувати повість окремою книгою, а сам обіцяв опублікувати прочитаний розділ місцевій газеті.

Окрилений успіхом* виходив Микола з клубу. Сьогодні він був щасливий, радість від успіху розпирала груди. Він тільки шкодував, що не може поділитись своєю радістю з найближчими людьми.

Як радів би з його успіхів батько, як тішилися б мати* сестра, брат. Він згадав Сашеньку, і раптом стало — сумно. Куди подівся веселий настрій. Неначе холодна гадюка проповзла по серцю. От хто оцінив би його успіх, радів би разом з ним — Сашенька. Але вона не знала про його справи, у неї було тепер своє життя, не зв'язане більше з ним.

Про Зою Іванівну забув, вона з якогось часу не показувалась. Микола пояснив це як образу на нього і був задоволений, що та не лізла більше на очі. Про те, щоб поділитись з нею своєю радістю, не мав навіть думки. Ніякої душевної спільності не мав з цією жінкою, а те, що сталося тоді в його холостяцькій кімнаті, було дивною випадковістю. Вчинок цієї особи вважав за примху розбещеної, безпринципової самиці. Ще того вечора він дав собі слово, що ніколи не дозволить собі слабовілля.

Ішов задуманий, коли побачив, що з протилежного тротуару простує до нього якась жінка. Спочатку не пізнав, але це тривало дуже коротко. Важка хода, яку він добре пам'ятав, і форма капелюшка, що так не личив їй, утвердили його в переконанні, що це Зоя Іванівна.

Сходячи з тротуару на той бік вулиці, вона з кимось попрощалась. Проте чоловік, якому подавала руку, стояв, не рухаючись з місця.

Зоя Іванівна тим часом швидко перейшла вулицю і зупинилась перед Миколою.

— Не втікайте,— сказала квапливо, не вітаючись.

— Чого б я мав утікати?—спитав здивовано парубок.

— Ви ж мене уникаєте.

Гаєвський не знав, що на це сказати, але відчув, що його чекає якась нова напасть.

— Я ж вас щойно побачив...— насилу вимовив він.— А зрештою, яке це має для вас значення? — спитав уже упевненішим голосом.

— Немаловажне як для мене, так і для вас,— промовила урочисто жінка.

— Не розумію, що ви хочете цим сказати? Микола похолодів від урочистості і від нісенітності

її мови. Його ніколи не покидала думка, що ця жінка несповна розуму. Він боявся таких, бо не знав, як з ними триматися. З нею не хотілось зустрічатись, тим більше тепер, коли йому було так добре і радісно на душі після сьогоднішнього вечора, на якому його визнано письменником, не хотілось слухати серйозних бесід та ще й із загадками.

Він сказав про це Зої Іванівні, але вона і не слухала.

— Чого вам треба від мене? — не стримався врешті.

— Я хочу провести вас додому,— відповіла жінка.

— Хіба вам по дорозі?

— То нічого, я не поспішаю.

Микола глянув на протилежний бік. Там все ще стояв той незнайомий чоловік і наче прислухався до розмови, що велась у досить підвищеному тоні.

— Вас чекають,— сказав Микола, показуючи головою на незнайомого чоловіка.

— Я якраз хочу його здихатись, тому й проведу вас. Що ж, ходімо. Хто цей чоловік?

— Мій настирливий переслідувач.

— Час від часу не легше, — мало не крикнув з досади Микола.— Знаєте що, Зоя Іванівно, ідіть ви собі додому і залиште мене в спокої, не вплутуйте мене в свої інтимні справи, не маю я ні часу, ні охоти на такі речі.

Зоя Іванівна підняла на нього очі.

— Я від вас нічого особливого не хочу,— сказала.— Тільки прошу як джентльмена, відведіть мене хоч до головної вулиці, бо в цьому провулку мені страшно і не хочу з тим, що там стоїть і чекає на мене, зустрічатись. Ви можете мені зробити цю послугу?

— Ходіть, коли так.

Микола думав про свою супутницю. Що за дивна особа? Такого ще в житті не бачив.

— Звідки ви тут взяли? — спитав, продовжуючи вже свою думку словами.

— Була на вашому тріумфі. І тільки вийшла, той причепився.

Це була зовсім неймовірна версія.

— Ви вважаєте мене, видно, дитиною або якимось недоумком,— обурився парубок.— Що значить причепився? Хіба не знайшли способу відігнати його, коли хотіли?

— Я ж знайшла, підійшовши до вас.

— Може, скажете, що він вам не знайомий. Зоя Іванівна завагалась на мить.

— Не помилились, знайомий,— сказала.— Навіть близький сусіда. Він теж був на вечорі, тільки сидів в іншому місці. Я говорила йому про вас, і він хотів вас побачити. Він ревнує до вас.

— Он що?

Миколі хотілось вилаятись останніми словами. Виходить, що про нього вже йдуть своєрідні балачки і він уже став об'єктом ревнощів. Був уже певний, що той чоловік,

про якого була мова, мав підстави ревнувати.

Вийшли на вулицю, по якій ходив трамвай.

— Я вас довів, куди хотіли. До побачення,— сказав Микола.

— Ні, ще ні,— заперечила Зоя Іванівна.— Піду ще трохи з вами, я хочу, щоб він загубив мій слід.

Настирливість цієї жінки була нестерпною. Вони стояли біля зупинки, до якої якраз підходив трамвай.

— Сідайте у трамвай і їдьте,— промовив Микола,— і той чоловік не дожене вас.

— Можливо, що він якраз сидить у цьому вагоні,— сказала Зоя Іванівна.— Бачите, скільки там народу. Дуже можливо, що він там. Ходіть краще до вас

— Але ж у мене товариш.

— Тим краще, не будете боятись. Ви ж мене боїтесь. Миколі нічого не залишалось робити, і він повернув

у' провулок додому. Зоя Іванівна не відступала. Провулок був пустий, безлюдний.

— Нарешті ми від нього сховались,— сказала Зоя Іванівна.— Я боялась, що він вислідить ваше помешкання.

1 — А хоч би й так, то що з того?

— Мені б цього не хотілось.

— Добре, не вислідив, може, тепер уже підете додому? — спитав Микола.

— Ні, зайдемо до вас на хвилинку.

— Зоє Іванівно,— почав уже благодіти Микола,— зрозумійте, що ви робите? Ваш чоловік мені знайомий, я зустрічаюсь з ним по службі, це ж жахливо. Я не можу дивитись йому в очі.

— А ви не дивіться.

— Зоє Іванівно, ви жартуєте, а тут справа дуже серйозна. Одумайтесь.

— Про це потім.

Вона поводитись нахабно. Чогось подібного Микола в житті не бачив і навіть не читав про таке. "Звідки беруться такі екземпляри? Чи, може, все це напускне, штучне?"

В кімнаті Миколи не світилось. Хоми, як видно, ще не було вдома, а може, вже спав.

— Відчиняйте двері, чого стали, хочете, щоб той тип таки знайшов нас?

' Микола вийняв ключ і відімкнув двері. Хоми не бу* ло. Хотів засвітити світло, але вона не дозволила.

— Посидьмо в темряві, так краще,— просила ласкавим, вкрадливим голосом. Тепер Зоя Іванівна була цілком іншою, ніж дві хвилини тому. Микола побачив, що все те, як вона вела себе в дорозі, було штучним, напускним, але водночас доводило, що це хитра, розпусна і небезпечна жінка.

— Сядь коло мене, рідний,— вона притягнула хлопця до себе і милувала, цілувала його пристрасно, гаряче.

— Я приголомшила тебе зразу, правда? Я не знаю, що ти думав про мене. Я бачила в твоїх очах іскри злості, коли проводжав мене очима останнього разу. Не знаю, чи ти

догадувався, що з мого боку це була тільки бравада, яка коштувала мені дуже багато нервів і здоров'я. Ти не уявляєш, скільки я проплакала після тієї показної хоробрості. Я дуже нещаслива людина. Не люблю я чоловіка, а що варте життя без любові? Тебе покохала з першого погляду, тільки побачила; потім, коли почав читати вірші, а в них також говорилось про нещасне кохання, я умовила себе, що ти будеш моїм навіки.

— Як же це можливо? — перебив Микола.

— Не лякайся, в мріях все можливо. Нехай я тільки раз була з тобою, а це вже запам'ятаю навіки. Не кидай мене,, хороший, не жени від себе, дай мені трошки ласки, пригорни щиро, як людина людину.

Вона дивилась на хлопця благальними очима. . Микола мовчав.

, — Ти ж не пройдеш байдуже біля голодної собаки... Ти ніжний) я знаю, ти той, справжній, ти відчуєш муки людини і тварини. Невже ти не змилуєшся наді мною?

Микола забув присягу і знов, як і в перший раз, безвольно піддався її бажанню.

З того дня і почалася перша дія драми, в якій він грав не останню роль.

Через півгодини Зоя Іванівна була вже готова до відходу. Просила не проводити її додому, ні навіть до трамвая. Микола послухав. Коли ж вона вийшла з парадного на вулицю, Микола побачив, як із воріт.дому, що напроти, вийшов той самий чоловік, який розмовляв з нею на тротуарі. Цей чоловік на деякому віддаленні пішов слідом за нею.

"Що б це значило? — Микола ламав голову.— Хто цей чоловік? Хоч би. було спитати. Яке він має відношення до цієї жінки? Може, він четвертий в цій незвичайній комбінації?"

Микола почав переконуватись, що зараз це йому вже не байдуже. В душі почало ворухитись щось подібне до ревності. Удома Зоя Іванівна поводитись уже не так, як на вулиці, вона знайшла для нього так багато гарних слів. У цей прихід вона здалась йому далеко приємнішою і навіть принаднішою, ніж перший раз. Він переконався, що, дійсно, вся ця штучна бравурність була лиш засобом самооборони на випадок, коли б він словом або вчинком хотів зневажити її.

У той час, як Микола роздумував над подіями, що протягом одного вечора відбулись в його житті, на вулиці, якою пішла додому його гостя, відбулась така сцена.

Не встигла Зоя Іванівна відійти й триста кроків, як почула за собою тупіт ніг людини, що бігла. У фігурі людини, яку вона побачила, оглянувшись, відразу пізнала свого переслідувача, якого перед годиною покинула на вулиці. Це був спекулянт Віктор Кваша, її обожнювач і спокусник, а до того ж і близький сусіда.

Зоя Іванівна зупинилась. На вулиці не було ні душі. Це був час, коли одній людині ходити по завулках небезпечно. Випадки, що злодії і старші безпритульні роздягали на вулицях, були часті. Зрештою, ніхто й не поміг би, коли б покривджений кричав пробі. Роздягальники оперували звичайно не поодинці. Коли один грабував, другий міг чатувати у найближчому під'їзді.

Зоя Іванівна тремтіла від страху і злості. Кваша став зараз для неї нестерпно гидким. Адже там, на вулиці, вона сказала йому, що більше з ним бачитись не хоче, сказала, що не любить його і ніколи не любила, що тільки хвилю піддалась його

спокусі тоді, коли він, скориставшись з її скрутного матеріального становища, розіграв роль закоханого, загрожував, що позбавить себе життя, якщо вона відмовить йому у взаємності. Чому ж він цього не хоче розуміти? На це питання не міг би, мабуть, відповісти й сам Кваша.

Захекавшись, він підбіг до неї. Ловлячи ротом повітря, вхопив Зою Іванівну за лікоть, але вона з відразою вирвала руку.

— Відсапайтесь спочатку, шпигуне! Для такої роботи ви непридатні, забагато жиру,— промовила злобно.

Переслідувач пропустив її фразу повз вуха.

— Куди ходила? — спитав грубо.

— Ти знаєш, чого питаєш? Ходила і буду ходити. Це тебе не стосується.

— Стосується, і дуже! Не думай, що тобі так легко вдасться від мене відкараскатися. Ми з тобою зв'язані навіки.

— Ти збожеволів, що ти плетеш? — крикнула Зоя Іванівна і схаменулась, усвідомивши, що відповідає Мико-линими фразами, які чула недавно на свої власні репліки.

Історія повторювалась, тільки декорації перемінились і артисти обмінялись ролями. Ясно, що Кваша був досвідченим у житті і в коханні, і їй важче було позбутись його, ніж молодосвідченому Миколі її. Проте вирішила не відступати ні на крок, вірячи в свої чари й силу.

Кваша шаленів. Губи його дрижали, і весь тремтів у стані крайнього збудження.

— Я не дозволю тобі більше ходити до того писаки,— шипів він.— Я вб'ю його і тебе.

— То вже як там у тебе вийде,— промовила спокійно Зоя Іванівна, повертаючись, щоб іти, але він знов схопив її за руку.

— Ти що? — видивилась на нього жінка.— Чого ти мене тримаєш?

— Скажи, що більше до нього не підеш,— почав він уже іншим голосом.

Зоя Іванівна усміхнулась.

— Невже тебе задовольнило б, якщо б я таке сказала!

— Задовольнило б,— почав він скоромовкою,— задовольнило б. Я тобі завжди вірив, ти правдива.

— Чого ж ти зараз хочеш? Я сказала, що тебе не люблю і переконалась, що ніколи не любила, що підкорилась твоїм благанням тоді, того першого разу, з вдячності за те, що врятував мене від голодної смерті. Ти ж поводився тоді неблагородно, ти давав мені тільки те, що в тебе залишалося, що тобі вже в горло не лізло, а брав від мене... Не йде мені це слово на язик. От коли б ти допомагав безкорисливо, можливо, й справді полюбила б, тоді мав би і моє серце. А зараз ти більше нічого не маєш і не будеш мати. Я люблю його, від нього зараз вийшла, і буду ходити, і буду любити, і не страшні мені твої погрози. Ти занадто любиш себе, щоб ризикувати своїм ситим життям. Нічого ти нам не робиш, і не боїмось ми тебе: ні я, ні він!

Кваша стояв збентежений під словесними ударами жінки, неспроможний промовити й слова, і, аж коли вона замовкла, видобув з себе:

"—; А твій чоловік? Ти не боїшся чоловіка?

' — Он коли ти згадав чоловіка! — скрикнула Зоя Іванівна.— А коли сам лазив до мене у вікно і у двері, тоді думав про чоловіка? Мерзотник! Можеш іти, сказати йому.

— І піду, і скажу,— заявив нахабно Кваша. І по ньому було видно, що піде й скаже.

— Не забудь сказати і про себе. Чуєш? : Вона хвилину подумала:

— А хочеш, я тобі поможу, піду сама зараз і все розповім? '

; Кваша побачив, що жінка не жартує. Він добре її вивчив. Він знав і те, що коли б вона призналась чоловікові, що зраджує його, він їй також нічого не сказав би, а от йому, Кваші, мабуть, не простив би. Зваживши це, він хотів повернути все в жарт. Запевнив жінку, що нікуди не піде, а сказав це так, заради красного слівця. Він тільки просить, щоб вона одумалась і не робила нерозважних вчинків.

— Ми вже звикли одне до одного,— говорив він благально.— Чого тобі шукати біди? Колись це мусить викритись, і буде скандал.

— Хоч би ти не виставляв на світ божий свого морального убогства,— перервала його тираду Зоя Іванівна.— Ти знаєш, що мій чоловік є моїм тимчасовим супутником. Він, як і ти, скористався колись з мого скрутного становища. Він випадково врятував мене від животіння в селі, а ти від голодної смерті. Але коли б я Допустила, що мені доведеться вікувати в такому становищі, у яке я потрапила, то краще б я два рази вмерла: Слухай і мотай на вус, — звернулась вона до нього, підвищуючи голос: —"І тй, і мій чоловік, ви мені обидва огидні, ненавиджу я вас. Ви можете мене вбити, але жити з вами я не буду. Не буду! — закінчила вона і швидко пішла вперед, прямуючи до освітленої Московської вулиці.

Кваша, мов побитий пес, поплентався за нею.

8

Микола Гаєвський стояв перед партійним бюро факультету і слухав рішення на його заяву про вступ до Комуністичної партії. Воно було негативне.

Стояв червоний, схвильований. Такого не сподівався.

Адже він був не тільки студентом, а й службовцем, і письменником, мав друковані твори. А крім того, його рекомендували такі визначні партійні працівники, як Голубаєв і Дума.

— У чому ж справа?— питав він розгублено.

. Відповідав секретар бюро Андрій Воля. Це був високий вродливий парубок, років двадцяти семи, темно-русий, з сірими розумними очима і високим чолом. Він, як і Микола, був не тільки студентом, алей працівником Народного Комісаріату освіти, де займав досить високу посаду.

— Ви приховали деякі моменти з вашого минулого! — сказав він, пильно поглядаючи на схвильованого хлопця.

Лоб Миколи вкрився краплистим потом.

— Не розумію, що я міг приховати. Я все сказав. Моя біографія, зрештою, не така вже й багата, що(>,"

.— Дозвольте, — перебив Воля,— ви не написали в своїй біографії, що були білим

офіцером.

Микола здивовано глянув на членів бюро. На всіх обличчях була намальована непримиренність і суворість. А це ж були його інститутські товариші, з якими він, в одній аудиторії слухав лекції, в одних лабораторіях відбував практичні заняття. І, нарешті, звідки це обвинувачення? Білим офіцером він ніколи не був і не міг бути, Про це він і заявив присутнім.

— Я бачу,— почав він схвилювано,— що б^рро кимсь невірно поінформоване. ,

. — В жовто-блакитній служили? — перервав знов фразу Миколи секретар.

— Ні,— сказав гостро Микола.— Ви плутаєте. Я такої не знаю. Я служив у галицькій армії, був мобілізований урядом ЗУНР. Обвинувачувати мене в тому, щр я білий чи жовто-блакитний, немає аж ніяких підстав.

тт Не розводьте демагогії,—знов перервав мову Миколи секретар.— Є й інші підстави, чому вас не прит йнято в кандидати партії.

— Може, мене повідомите, які саме? — спитав Микола.

— Ви ще не позбулись буржуазних звичок, весь вигляд ваш якийсь панський,— закінчив він з презирливою усмішкоЮ.— Ну, і ще є дещо.

Микола отетерів від такої відповіді секретаря партійної студентської організації...

Справа, чому і чим саме виділявся він серед студентської маси, була дуже проста. Наладивши контакт з домом, Микола попросив батьків, щоб йому прислали вбрання, яке він залишив удома. І батько вислав йому його сірий костюм, пару сорочок, кілька краваток і капелюх. У цьому костюмі Микола почав ходити на роботу в Наркомпрод та в інститут. Своім одягом він дійсно виділявся серед бідно одягненої студентської маси.

—■ А чи варто судити про мою пролетарськість по зовнішньому вигляду? Я виходець із родини інтелігентного пролетаря — народного вчителя, я переконана радянська людина і мріяв бути в партії, але коли ви вирішили, що я для цього не підходжу, то я почекаю...

— Довго вам доведеться чекати,— сказав іронічно Воля.

— Може, так, а може, й ні.

В коридорі Миколу чекали В'ячко, Давиденко, Михайло Лукаш, який прибіг аж із свого педінституту, де він вчився. По обличчю Миколи пізнали, що його спіткала невдача.

— Не прийняли? — спитали в один голос друзі.

— Я ж уже сказав.

Микола переповів ще раз усю розмову, що відбулась з ним у партбюро.

— І ще одно, про що я забув сказати,— додав Гаєвський.— Секретар сказав, що в нього ще щось є, про що він не сказав. Я думаю, що це якийсь донос. Я ніяких політичних гріхів на совісті не маю, але мало чого можна на людину видумати. Це мене найбільше турбує.

Друзі задумались над долею товариша. Деякий час панувала мовчанка. її перервав Михайло:

— Ти не запідозрюєш нікого, хто міг би на тебе щось написати?

— Кого мені запідозрювати? Мешкаю і дружу я з Хомою, дружу з вами, з Думою Іваном, а більше з ким...

— Дозволь. Ти в Харкові скоро вже чотири роки. Працюєш в установі, друкуєшся, ти знаєш і тебе знає більше людей, ніж нас двоє та ще й Хома з Думою.

Микола задумався. Перед очима став вечір у клубі, читка розділу з повісті, потім пригода на вулиці... Микола не знав того чоловіка, що переслідував Зою Іванівну, і в очі його не бачив, але чомусь він згадався йому тепер.

Повернувшись додому, Микола сів писати листа до Андрія Олександровича, в якому детально описав всю процедуру, що відбулась в студентському партійному бюро при прийомі його в кандидати і як вона печально для нього скінчилась. Забув написати про анонімку, але це був тільки здогад, нічого конкретного він про неї не знав.

"На багато незрозумілих речей натикаюсь у цьому, все ще новому для мене світі",— скаржився він своєму старшому, високоінтелекгентному другові, одному з тих, якими славилась стара, дореволюційна Росія.

"Хотів би я злитись з цим світом, зріднитись,— писав Микола,— а якось не виходить. Я знаю людей, які вдають з себе грубих, вульгарних, лаються, як п'яні матроси, і їх мають за своїх "в дошку" (теж вираз!). Є люди, які вважають, що скидати головний убір при вітанні на вулиці — це буржуазний пересуд, бо, мовляв, досить кивнути головою або підняти до лоба руку. А їсти при допомозі виделки і ножа вважається проявом аристократизму, так само, як і зробити послугу жінці.

Я якось не можу до цього звикнути. З мене посміюються товариші по службі, поза очі обзивають паном, а це образливо чути. Я почував себе гідним бути членом суспільства, яке остаточно пірвало з старим. Мені не вірять, і це боляче. Коли б ви були ближче, ви б захистили мене або навчили, як поводитись, як жити в цьому новому світі".

Закінчивши листа сердечними побажаннями і привітом Ользі Іванівні — дружині Андрія Олександровича, Микола написав адресу, і йому неначе легше стало. Він уявив, як через кілька днів його добрий друг, що простягнув йому руку в біді, буде читати листа і співчуватиме йому, Миколі. Він був певний, що Андрій Олександрович засудить ставлення до нього Волі, а може, старий друг вживе якихось заходів, щоб виправити його становище...

Глянув на годинник. Одинадцята. Братись до книжки не було сили й охоти. Втомився за день. Лягати до приходу з міста Хоми теж не хотілось, щоб не вставати потім, як ляже, та відчиняти йому двері. Погасив світло і, опершись на підвіконня, задивився у весняну ніч.

На темному небі переморгувались зірки. До них профілем стояв місяць. Повз нього пропливали легенькі білі хмаринки. І тоді його бліде лице з гострим чубом і борідкою ховалось в них, як ховається у цигарковому димі лице завзятого курця.

Микола відчув раптом тяжку самотність. Відколи покинув рідний дім, мобілізований ще в австрійську армію, не знав ні дня спокою, а відколи вийшов з дому Сашень-щц не зазнав ні хвилини щастя. Правда, було приємно, коли хвалили його

оповідання на літературних вечорах, але наскільки це було б приємніше, якщо б він міг поділитись успіхом зі своїми рідними, як було б радісно бачити щасливе личко Сашеньки, а вона напевно раділа б, він у цьому не сумнівався.

Як же вона живе тепер? Більше року її не бачив. У неї дитина. Синочок. Вона вже мати. Хотів не раз піти на Гончарівку, але завжди стримувала думка про її брата і чоловіка. Коли б не Юрій, може, він сам сьогодні був би батьком її дитини. Чи щаслива вона?

Думки Миколи перервав тупіт ніг Хоми. Він вертався зі співки новоорганізованого хору і по дорозі підспівував пісеньку, яку сьогодні розучували. Був у гарному, піднесеному настрої і з жартом зупинився під вікном.

— Ти що, мов сова, сидиш у темряві і виглядаєш на вулицю? Думаєш, що трапиться якась здобич?

— А що мені робити?

■ — Щось у тебе мінорний настрій, — сказав Хома все тим же жартівливим тоном.

Нема чого радіти, — відповів Микола.

— Щось сталося?

Хома перемінив тон. Він учув в нотках голосу товариша якусь душевну травму. Він знав його історію з Зоєю Іванівною і зараз подумав, що саме там треба шукати причину смутку.

Хома спочатку дуже гостро виступив проти "путан-ня" Миколи з цією жінкою. Він доводив Миколі, що цей зв'язок може скінчитись фатально. Просив опам'ятатись. Але коли побачив, що Микола не може стриматись, що грузне, мов у багні, щораз глибше, махнув на все рукою і тоді ще, під час сварки, що виникла між ним і Миколою, він сказав ходову фразу: "Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно".

Зараз він подумав, що вже почались, мабуть, наслідки афери, бо саме цим словом він охрестив непристойний Миколин зв'язок, і йому стало шкода; товариша.

— Говори, в чому справа? — спитав він, все ще стоячи під вікном.

— Заходь у хату, не ночувати ж тобі надворі. Хома зайшов до кімнати, і Микола поволі оповів про

те, що скоїлось в інституті. Хома слухав уважно.

— Ти дуже сумуєш, що не прийняли? — допитувався Хома.

— Як тобі сказати? В житті з дотримуюсь філософії Горація, висловленої в оді до Делія. Пам'ятаєш її?

— Прекрасно пам'ятаю, — сказав Хома і почав цитувати початок оди римського поета:

В годину розпачу умій себе стримати І в хвилі радості заховуй супокій...

— Добре сказано, — промовив він, процитувавши два перші рядки. — Тільки чи справді ти додержуєшся цієї філософії?

— Безумовно.

— А може, дозволиш мені нагадати тобі цю мудрість, якщо, бува, забудеш? — спитав не без єхидства Хома. Микола погодився.

Після цієї розмови Хома почав стелити ліжко і скоро ліг, щоб завтра раніше встати, а Микола ще довго сидів біля вікна, вдивляючись у ніч. Сон не йшов до нього. Місяць давно спустився з неба, неначе павук на невидимій павутині, і зник за будинками. Небо посвітлішало. Почало благословлятися на світанок. Місто ще спало, тільки у клітці сусіди-птахолова тужив у неволі самотній перепел.

9

Минуло літо. Минула відпустка Миколи, яку він пересидів у місті, бо не було за що виїхати хоч би на село, зрештою тоді небагато хто міг собі це дозволити. Він узяв собі відпустку в один день з Хомою, на початку червня, і вони вставали удосвіта, виїжджали трамваєм до котроїсь конечної зупинки поза містом, а звідти йшли пішки в поле, милуючись природою.

Іншого дня зупинялись над річкою Уди, купались, прали білизну. Особливо любив це Хома. Дуже ощадний і скромний в житті і побуті, він виробив собі правило: робити самому те, що можеш зробити, не користуватися працею чужих рук.

Зголоднівши, обідали переважно самим хлібом, запиваючи водою. За час двотижневої відпустки двічі їздили залізницею в найближчий лісок і там бродили цілий день до вечора, а ввечері вертались додому втомлені, але задоволені.

Одного разу напросилась поїхати з ними до лісу Зоя Іванівна. Хома спочатку був дуже незадоволений, бо знав, що вона шукатиме виключно товариства Миколи, без свідка, та й взагалі воліла б, щоб він не їхав. Але Хома був не з тої породи, що поступаються жінці. Навпаки, він вирішив не вступитись і псувати їй настрій, де зможе. До речі, про те, щоб він не відступав, а був весь час з ними, просив Микола. Зоя Іванівна попередила, що продукти і все інше привезе з собою. Це, до деякої міри, компенсувало "втрачений день", як назвав Хома день виїзду з Зоєю Іванівною на дачу.

Вирушили тоді вранці трамваєм до парку, а звідти пішли до лісу в Сокольники.

Вибрали невеличку галявинку під крилатим дубом і розташувались надовго. Чоловіки поскидали з себе піджаки та сорочки і повиставляли спини під зливи сонячного проміння. Зоя Іванівна спочатку ніби соромилась, а потім і сама скинула з себе блузку і теж почала загоряти. Всі мовчали, нікому не хотілось говорити, кожне думало про своє. А день був чудовий, зовсім безхмарний і безвітряний. Десь далеко кувала зозуля, з нею перекликалась горлиця. Ця пташка завжди нагадувала Миколі Могильницький ліс, а з ним і безконечно милих його серцю мешканців.

"Коли б так можна,—думав він,—розплющити очі і побачити, що ти в Могильницькому лісі, що над тобою небо Галичини, і... ти вдома..."

Але нема чудес на світі, і чоло його вкрила хмарка смутку. Могильницький ліс був колискою його мрій, його першого кохання, його перших віршів, там кристалізувалась його свідомість, його ідеали.

— Про що ви так уперто думаєте? — спитала раптом Зоя Іванівна, що деякий час стежила за його обличчям, яке то випогоджувалось, то вкривалось хмарами, залежно від думок, які снували в його голові.

Микола розплющив очі, озирнувся: Зоя Іванівна сиділа згорблена, прикривши

легким шарфиком голі плечі, і вдивлялася в нього. З другого боку спав Хома. Спочатку видалось, ніби приятель вдає, що спить, але його рівномірне дихання, невимушена, не зовсім пристойна поза говорили за те, що він дійсно спав.

— Чому не говориш? — звернулася знов із запитанням Зоя Іванівна. Щоб не розбудити свідка, вона говорила пошепки.

Микола відповів, що думав про своїх рідних, про ліс, де він жив колись, працював і був щасливим, про друзів і знайомих, що залишились по той бік кордону.

Зоя Іванівна надула губи.

— Я думала, що ви про мене думали,— сказала вона не то серйозно, не то жартома.

Микола з жалем глянув на неї. Нічим вона йому не імпонувала: ні своїм обличчям, явно не в його смаку, ні фігурою, ні розумом, ні серцем. Крім того, він бачив, що вона чіпляється до нього, що вона не проти того, щоб зв'язатись з ним назавжди, а вже сам факт, що жінка проявляє таку експансивність, був йому неприємним. Він думав, якої відповіді на своє питання чекає від нього ця чужа жінка. Чи освідчення в коханні? Не підходить це їй.

— Що про вас думати? — відповів він. — Ви тут, поруч, рукою досягнеш. Мріється звичайно про недосяжне. Хоч, сказати правду, думав і про вас, але, мабуть, не так, як би ви цього хотіли.

Зоя Іванівна почервоніла. Вона сподівалась кращої відповіді.

— Як же саме?

— А от думав, що може вийти з таких екскурсій у ліс, як оце наша?

— А що, по-вашому?

— Думаю, що нічого путнього.

— Он як! Чому? Хіба вам погано зі мною?

— Я цього не сказав,— промовив Микола.— Йдеться не про те, чи мені зараз, у цю хвилину, добре, чи погано, але коли таке буде тривати, то хто зна, як воно закінчиться. Ми почали дуже небезпечну гру.

— Боїтесь ризикувати?

— Не нахожжу в цьому потреби,— відповів досить різко Микола.

Зою Іванівну це вже, очевидно, образило. Всю цю подорож вона давно обдумала. Уявляла, що в лісі, на лоні прекрасної природи, в погідний теплий день і Микола буде ніжнішим, ласкавішим, він буде їй говорити любовні слова, може, напише для неї вірша і навіть присвятить їй. А вийшло не так.

— Дивні ці чоловіки, — сказала вона не то до нього, не то про себе.— Сьогодні він може взяти від тебе все, що тобі найдорожче, а завтра вдасть, що тебе не знає.

"Найдорожче, — повторював у думці Микола. — Що ж у неї найдорожче?" ,

— Чого ви смієтесь? — спитала Зоя Іванівна.— Що смішного я сказала?

Микола промовчав. Він розумів, що чим частіше зустрічався з нею, тим ясніше відчував нісенітність цього зв'язку. Шукав засобів, як порвати з нею, але не знаходив їх.

Прокинувся Хома і деякий час, не розплющуючи очей, прислухався до розмови. Коли ж вона припинилась, він прокашлявся і вдавав, що тільки-но прокинувся. Микола

глянув на товариша з вдячністю за те, що врятував його від дальшої неприємної розмови.

Полежавши, позагорявши на сонці, компанія пішла бродити по лісу. Зоя Іванівна збирала квіти, чоловіки шукали грибів. Неприємна розмова, що мало не перейшла в сварку, здавалось, забулась, бо молоді люди перекидались словами, жартами, але насправді і Микола, і Зоя Іванівна думали про неї.

Вирішили пополуднувати. Зоя Іванівна вийняла з кошика припаси, яких давно не бачили хлопці. Тут були оселедці, приготовлені вдома з цибулею і олією, холодна смажена свинина, білий хліб, масло, солодкі коржики, і, нарешті, пляшка грузинського вина.

Але ні добра їжа, від якої хлопці давно відвикли, ні пляшка вина не повернули настрою ні Зої Іванівні, ні Миколі.

Додому вертались невеселі.

— Що ви скажете чоловікові, якщо поцікавиться, де були цілий день? — спитав Микола, прощаючись.

— Чого це вас інтересує? — обурилась Зоя Іванівна, — І чого ви його згадуєте? Ви боїтесь?

— Я чую це питання вдруге, — сказав Микола. — І відповідаю: бійтесь ви, мені нема чого боятись. Не я ходжу до вас, а ви до мене. І ще одне: не розумію, що це за чоловік, що його можна так безкарно обманювати.

— Ви ж його знаєте по службі.

Микола зажмурих очі і ясно побачив перед собою круглолицього чоловіка, що сидів за бухгалтерським столом і цокав кісточками рахівниці. З ним він зустрічався двічі на місяць, у дні виплати заробітної плати.

— По службі я не маю з ним стосунків, — сказав Микола. — Зовні він зовсім пристойна людина.

— Тюхтій він, — не знаєте ви його, — перервала мову Миколи Зоя Іванівна. — Інакший він удома, ніж на службі. Я його не люблю і жити з ним не буду.

Подібні заяви Микола чув не перший раз, і вони лякали його. Такі зустрічі, як сьогоднішня, давали Зої Іванівні деякі козири в руки, а це було цілком не бажане. Він вирішив найближчим часом поговорити з нею серйозно і відрубати все раз і назавжди.

На прощання Зоя Іванівна подала руку спершу Хомі, і коли той, попрощавшись і подякувавши ще раз за вгощення, відійшов кілька кроків уперед, вона відвела Миколу набік для секретної розмови.

— Коли до тебе прийти? — спитала просто.

— Ніколи, — була коротка відповідь. Микола був ще під впливом свого ясного рішення, прийнятого кілька хвилин тому, — припинити взаємини з цією жінкою.

— Не жартуй, я хочу бути з тобою, — не збентежилась жінка.

Парубка брала злість.

— Не хочу, щоб ти приходила, — сказав він грубо.

— Чому?

— Я одружуюсь, — збрехав Микола.

Зоя Іванівна вп'яла очі в парубка. Слова застрягли у неї в горлі. Але це тривало одну мить.

— Неправда, — сказала, нервово сміючись. — Неправда. Ти цього не зробиш.

— Чому? — обурився Микола.

— Тому, що я не хочу. Ні, ні, ні в якому разі! Але зараз нема часу про це. Я прийду до тебе, поговоримо на самоті. Ха-ха! Він жениться! Він жениться! Ха-ха! Ніколи цьому не бути! Ніколи! До побачення.

Зоя Іванівна швидко пішла, не подавши Миколі руки на прощання, а він стояв мов укопаний і дивився їй услід невидючими очима. Почував себе розбитим, спустошеним, хворим. До горла підступало клубками ридання, яке він насильно стримував.

— Чи ти закоханий, чи який тобі дідько? — Хома підійшов і шарпнув за руку друга. — Що з тобою діється? Ти що, божеволієш зовсім?

В очах Миколи стояли сльози.

— Я не знаю, що зі мною робиться, але відчуваю, що наді мною нависло велике горе.

— Мав я рацію, перестерігаючи тебе перед нею? — спитав Хома.

Микола повісив голову.

— Що мені до того, що ти перестерігав, що мені з того, що ти мав рацію? Факт є фактом.

— Поривай з нею негайно! — спересердя крикнув Хома. — Ніяких зустрічей більше! Ніяких слабостей! Поривай, поки ще час! Не пірвеш — нарікай на себе. Ще маєш час, пам'ятай, останній час. Микола витер хустинкою очі.

— Порву, — сказав, — обов'язково порву.

Але щось внутрішнє говорило, що так не буде.

10

Настала пізня осінь. Мокрими полями, мов старці на прощу, йшли один за одним сірі, понурі, одноманітні, заплакані дні. В садах і скверах від холоду дрижали голі дерева, на галузках, мов сльози на віях, висіли краплини дощу. Щораз пізніше прокидалось тепер сонце. Іноді й не виходило на небо, а цілий день лежало ліниве, сповите в білі тумани.

Разом зі світанком прилітали до міста цілі зграї ворон та галок. Вони обсідали вежі церков і дахи високих будинків, а посидівши, зривались і чорними хмарами пропливали над містом, прямуючи на голі, пустинні поля, на рідкі озимі, на безлисті гаї.

Із півночі щораз частіше повівали вітри і від них ранками тугішала земля, на берегах харківських річечок з'являлись тоненькі скельця льоду.

Потіли щоранку вікна Миколиної кімнати. У домі ще не топилося, бо центральне опалення було попсоване. Повітря в хаті, особливо ранками, було важке: пахло гнилизною, брудом, вогкістю. Зоя Іванівна називала ці запахи холостяцькими ароматами.

Хлопці рано покидали домівку, щоб зогрітись хоч в опалюваній установі, а ввечері

не хотілось вертатись до холодної кімнати, де їх чекали довгі холодні вечори і ще довші темні осінні ночі.

Незважаючи на перестороги Хоми і обіцянки Миколи припинити зустрічі з Зоєю Іванівною, її візити почастишали. Вона вже не соромилась Хоми, а поводитись у їх кімнаті, як Миколина дружина і господиня дому.

Микола пасивно приймав її поцілунки, як і дарунки, на які вона не скупилась. Це були аванси, яких вони ніколи не змогли б погасити. Почалось від задобрювання Хоми. Вона знала, чим його взяти. Щораз приносила якісь їстівні припаси: то кільце ковбаси, то якусь рибу, грудку масла або банку консервів, іноді домашнє печиво. Це, звичайно, у неділю і свята.

Хлопці не раз запитували один одного, звідки в неї все це береться, адже її чоловік тільки службовець, а сама не працює.

Вирішили об'явити бойкот усім цим приношенням. Микола принципово не користувався ними, поїдав усе Хома. Але не в цьому суть. Бути в ролі альфонсів не завидна роль. Зоя була певна, що й Микола в її відсутності користується її подарунками.

На категоричне питання, звідки вона бере гроші на ці приноси, Зоя Іванівна заявила, що вона нікого не кривдить, бо це гроші не її чоловіка і не крадені.

Проте згодом виявилось, що Віктор Кваша, її сусід і обожнювач, торгує на чорній біржі. Гроші на перші торги, на розробок, дала йому Зоя Іванівна, за що має відповідні проценти. Грошові інтереси зблизили цих двох людей, потім зробили їхні стосунки інтимними, і кінець кінцем Віктор став її коханцем. Та не довго. Він набрид їй, як і законний чоловік, і вона дала йому одкоша. Це сталося після знайомства з Миколою.

До Миколи Зоя Іванівна запалала, як їй самій здавалось, справжньою любов'ю і поставила собі за мету життя здобути його любов і руку. Для того і повела на нього свій наступ з найбільшою стратегічною досконалістю.

Вона приходила щораз частіше і засиджувалась що: раз довше.

Микола приймав її з байдужістю приреченого. Одного разу, залишившись з Миколою наодинці, Хома жартома сказав:

— Ти мені нагадуєш зараз Обломова, і, здається, такий кінець тобі готує Зоя Іванівна.

Микола обурився. Чим же він нагадує Обломова? Хіба мало він працює?

— А ти нагадуєш мені Захара своїм вічним бурчанням.

— Не гнівайся,— посміхався Хома.— У тобі справді є щось обломовське. От хоч би ця пасивність щодо власної особи. Невже ти не бачиш, що довкола тебе робиться, і не вже тобі себе не шкода?

Гаєвський відповів, що Хомі в очах все двоїться, що ніяка небезпека йому не загрожує.

— Мені заважають працювати, це правда,— говорив Микола,— а треба б, щоб день був удвічі довший. Испити під носом. Та й театр забирає багато часу й енергії.

— Не театр, а Зоя,— проказав флегматично Хома.

— Дурниці. Зоя не проблема, захочу — і завтра її не буде.

— Захочеш! Ха-ха! — зареготав Хома.— Значить, досі хотів? Коли ж ти захочеш, цікаво?

— Зразу після прем'єри.

— Коли ж це наступить?

— Що саме?

— Ну, прем'єра і розрив із Зоєю.

— Прем'єра відбудеться наступної неділі, на яку маю честь запросити вашу милість.

Микола не жартував. Його п'єса справді появилась на сцені харківського Червонозаводського театру і мала успіх. П'єса була написана на сучасну тему, в ній показано боротьбу нового, творчого, зі старим, ворожим на селі. Гаєвський показав у ній куркуля, прообразом якого став Супрун Гиря, і сільських ентузіастів, які жертвують собою в ім'я того великого, що несе людству молода Радянська держава, керована великим Леніним.

Глядачі приймали п'єсу добре, після другої дії на сцену викликали автора, і схвилюваний, але щасливий Микола Гаєвський вийшов на авансцену, щоб подякувати глядачам за теплий прийом і ласку.

Він не знав, що серед глядачів зі своєю матір'ю сиділа Сашенька і витирала сльози, невідомо, чи радості, чи жалю.

Дивилась п'єсу і Зоя Іванівна. Вона не плакала. В неї були свої мрії і свої рахунки. Вона не чула недавньої розмови між Миколою і Хомою, але навіть коли б і чула, не журилася б, певна, що доб'ється своєї мети.

За постановку п'єси Микола одержав досить сблід-ну суму, за що купив собі і Хомі по новому костюму, по парі черевиків, а собі, крім цього, нове пальто. Купив би й Хомі, але вже грошей не вистачило. Зараз працював над новим оповіданням для журналу і готував заліки. Ці дві роботи робив паралельно: писав, доки був настрій, доки писалось, а коли тема вичерпувалась, відкладав перо і брався до книжки. • ' ' •

В один з таких вечорів, коли Микола сидів над книжкою, зайшла несподівано Зоя Іванівна. Напередодні було умовлено, що того дня вона не прийде. Вона порожевіла від морозу і вітру і виглядала досить принадно. Микола за кілька місяців уже звик до неї, уже не разила її хода, а капелюх, що так не подобався колись, вона давно замінила.

Одначе прихід її цього разу був неприємний, і Микола зустрів її неввічливо: не встав, не пішов назустріч, а дивився спідлоба, сидячи на місці.

— Непрошений гість — гірше татарина,— процитувала Зоя Іванівна з порога.

Микола довго дивився на неї, міркуючи, яку їй дати відповідь. Хотілось відповісти зло, ущипливо, і вже така фраза підвернулась, але не сказав, пожалів у ній жінку.

; — У навод час ця приказка недоречна,— заперечив він.— Татарська республіка є членом нашого Союзу, татари мають рівні з усіма іншими націями права, і ображати їх не варто.

— Не вдавай дуже розумного,— перервала його мову Зоя Іванівна. — Ти скажи краще, чому не радий моєму дриходу?

— Що ж, я повиней танцювати, чи що?

— Танцювати, може, й не треба, а трохи ввічливішим не завадило б бути.

Микола встав і підійшов привітатись. , г— Справа не у ввічливості, — сказав він, — а в тім, що в мене роботи по горло. Відколи ви почали ходити до нас, навчання у мене дуже підгуляло, я майже нічого, не роблю. Мене можуть виключити з інституту, а це аж ніяк не бажане.

Зоя Іванівна скривилась.

— Я зараз піду, — сказала. — Але я мусила зайти. Не роздягаючись, сіла на ліжку. Микола бачив, що

її привело щось немаловажне, з чимось вона прийшла. Зараз сиділа, зморщивши чоло. Лице її, що зарожевіло було на вітрі, зблідло, під очима вирисувались темні смуги. Видно було її потуги вдавати спокійну. Але це тривало недовго, нерви не витримали, вона закрила очі хустинкою і заридала.

Микола не зносив жіночого плачу. Спершу не зрозумів, у чому справа, думав, що, може, плаче тому, що не досить гостинно зустрів її. Щоб поправити її настрій, сів поруч і взяв її за руку.

— Чого ви? — спитав ласкаво. — Не треба ображатись, ви ж розумна жінка, повірте, що мені треба вчитись і писати.

— Я не того плачу, — пролепетала крізь сльози гостя.

— Не того? А чого?

Зоя Іванівна замість відповіді сховала заплакане лице на його грудях.

Микола не сподівався, що так повернеться справа. Сидів, випроставшись, чекав, що буде далі.

Зоя Іванівна витерла сльози і, все ще не підводячи заплаканого лиця, сказала, що вона пережила недавно дуже неприємну сцену з її компаньйоном Віктором Квашею і тому мусила прийти, щоб поскаржитись йому — єдиному другові, а він прийняв її так холодно. Вона знає і розуміє його становище, вона не дивується, що він так непривітно зустрів її, бо справді йому вчитись і працювати треба, але жінки завжди егоїстичні і вимагають відлюбимих чоловіків іноді більше, ніж самі того варті.

— Ти чудесний, благородний, ніжний, ти розумний, ти той, про кого я мріяла в дні юності, ти герой мого роману, і я нікому не віддам тебе.

Микола вже багато разів чув від неї про те, що вона не віддасть його нікому. Спочатку сприйняв це як звичайний прояв любов'язності, як красне словечко, але повторення цього в спокійній обстановці примусило задуматись, і він вирішив зараз в'яснити до кінця, що вона розуміє під цим словом. І він так просто і сказав:

— Як це розуміти?

— Буду любити тебе вічно і ходитиму до тебе, як би мені не забороняли і не заважали. Я знаю, що для тебе я також щось значу, що ти вже любиш мене, я відчуваю це.

— Чекай, — перебив її Микола. — Ти ж не забувай, що маєш законного чоловіка.

— Про нього можеш мені не нагадувати.

— Крім того, — продовжував Микола, — мені не ясна роль того Віктора.

— Ніякої ролі.

— Вибач, — не вгавав Микола. — Ти мені розповідала, що у вас комерційні справи, що він якийсь спільник твій. Коли б це було тільки так, він би не стирчав у підворотті того пам'ятного дня, не переслідував би тебе. Я хочу знати правду, і ти її мусиш сказати.

— Він закоханий в мене — ось і вся правда.

— А ти?

— Що я?

— Я питаю, як ти ставишся до нього?

— Ніяк.

Микола відсунувся від неї, потім пересів на свій стілець біля стола, за яким сидів, коли вона ввійшла.

— Брешеш! — сказав він люто, — Ти ж живеш з ним, з чоловіком і зі мною. Це ж розпуста!

— Не забувайся! — обурилась Зоя Іванівна. Вона зблідла, закусила губи і зараз видалась йому огидною, відразливою. Була охота підняти її з цього ліжка і викинути за двері, хотілось обзивати її найдошкульніши-ми словами.

— І ти ще робиш вигляд ображеної, — сказав він. — Яке ти мала право ходити до мене, вдавати закохану, заважати мені працювати. Адже, йдучи від мене додому, ти вступала до коханця!

— Ти цього не бачив, — сказала з робленим спокоєм.

Її хоч і показний спокій вивів із рівноваги Миколу. Він зірвався з місця, вхопився рукою за спинку стільця, немов прив'язавшись до нього, щоб не кинутись на ворога, що сидів перед ним.

— Перестаньте корчити з себе ображену невинність, — сказав він, карбуючи кожне слово. — Я прошу до мене більше не заходити! Це моя категорична вимога! А зараз прошу покинути мою хату назавжди!

Микола знов сів на стілець і заглибився в книжку. Зоя Іванівна не рухалась з місця.

"Що вона собі думає? — міркував Микола. — Чому не йде? Чи, може, чекає, поки я охолону і знов почнеться стара історія? Цього разу уже не вийде, годі!"

Зоя Іванівна встала з ліжка і подалась до дверей.

Микола зітхнув вільніше. Яке ж, однак, було його здивування, коли побачив, що вона скинула з себе пальто, в якому сиділа досі одягнута, повісила його на кілок, як це робила завжди, коли заходила сюди, і як ні в чому не бувало підійшла до хлопця. Вона зайшла до нього ззаду, обняла і поцілувала в голову.

— Не треба сердитись, — сказала ніжно. — Ти добрий хлопчик, навіщо робити боляче бідній жінці? Мені

не легко живеться, повір, у тебе знаходжу спокій душевний. Чому ж ти мене хочеш позбавити цього?

— Намагаєшся мене розжалобити?

Микола сказав це з вдаваною суворістю, але Зоя Іванівна не злякалась.

— Навіщо ти робишся гіршим, ніж є насправді? Ти славний, милий хлопець, таким і залишайся.

Микола онімів від досади. Він бачив, що його ця жінка розкусила, що вже ні суворістю, ні напускною грубістю її не візьмеш, вона просто не повірить. Вирішив узятись до справи інакше.

— Зоє Іванівно,—почав він, зібравши в допомогу всі сили доказу і логіки.— Нам треба подумати серйозно над становищем, в якому ми з вами опинились. Ви кривдите свого чоловіка. Я мимовільний ваш співучасник. Я не хотів цього, просив вас, ви не послухали, почали приходити, а я всього-на-всього здоровий, молодий чоловік, малодосвідчений в житті, а ще менше в любовних справах. По своїй слабохарактерності я зробився вашим коханцем. Але так довго тривати не може, добром скінчитись також не може і пахне скандалом, і то найближчим часом. Навіщо вам це? Зрозумійте мене! Моєю жінкою ви не будете ніколи.

— Чому? — перервала несподівано Зоя Іванівна, зрадивши цим здивованим запитанням свої таємні сподівання.

► — Ви ще питаєте: чому? Та хоч би тому, що ви— законна жінка іншого, а той інший — мій товариш по роботі, А зрештою, я не маю наміру одружуватись.. Я лю-; бив прекрасну молоду дівчину і був любимий, а не одружився, бо не хотів брати обов'язків на себе, не закінчивши освіти і не маючи певного становища. А з вами, заміжньою чи розведеною, я не ожениюсь. Я, ніколи не говорив вам, що люблю вас, бо не хотів дурити вам голову. З нелюбою ж одружуватись не маю охотці.

На обличчі Зої Іванівни заграла зла усмішка. Признання Миколи були справді болючі, він таки досяг мети, і йому здавалось, що силою логіки переконав її, але даремно.

ч — Чи одно робиться без охоти? — сказала вона. Микола скипів.

— Ви цинічна,—скрикнув він,—безсоромна, нахабна і розпусна!

— А ще яка? — спитала визивно Зоя Іванівна.

— Брехлива! Ви живете зразу з трьома. Ви намацали слабину. Чого вам треба від мене? Ви ж зробили з мене коханця, одного з багатьох, а тепер робите підкоп, хочете захопити мене як чоловіка? Не вдасться! Ви інтриганка, ви втратили елементарну жіночу скромність, я ненавиджу вас і зневажаю. Тепер ідіть уже, на-сиділись, ідіть, у мене робота, і я не маю часу на лю-б'вні забави, мені вчитись треба, чуєте ви? Ідіть!

Зоя Іванівна не рухалась. Вона була неначе приголомшена його образливою мовою. Такої, звичайно, не сподівалась, не вірила, щоб цей добре вихований хлопець перемінився зразу в бозпощадного викривача.

— Ви закінчили? — спитала вона, коли Микола замовк.

— Вам щось не ясно?

— Не ясно,— сказала твердо Зоя Іванівна.— Ви мене обвинувачуєте в розпусності. Але на якій підставі?

— Мало вам підстав? Живете з чоловіком, зі мною і ще з тим, так званим

спільником по спекуляції.

Доведете?

— І не збираюсь. Дозвольте на цьому закінчити.

— Я не підю звідси, — сказала Зоя Іванівна.

— Ночувати будете?

— Заночую.

— Тоді я підю З хати.

— Ідіть.

Микола вхопив шапку і, мов навіжений, вибіг з хати. За порогом набрав в груди повітря, якого почало бракувати в його окупованій кімнаті, і пішов шукати Хому, щоб розказати, що трапилось, та просити його йти додому і випроводити якимсь раз і назавжди настирливо-нахабну гостю.

Почав накрапати нудний осінній дощ. Довкола міських ліхтарів потворились світляні ореоли. В спокійному стані Микола неодмінно звернув би на них увагу, але зараз він нічого не чув і не бачив.

11

Уже місяць Іван Дума їздив по селах, збирав прод-податок. Дума, як виходець з Галичини, був слабо обізнаний із придніпрянським селом, і це утруднювало роботу. Крім усього іншого, йому бракувало такту, уміння говорити з селянами. Хоч він і сам вийшов з села, а проте в психології селян розбирався погано. І тому на такі роботи, які його товариші виконували швидко і не так вже й важко, він витрачав дуже багато часу і енергії даремно.

Іван Дума з дитинства любив імпонувати комусь. Це було його слабкістю. Малим нахвалявся перед такими, як сам, своєю силою, хоч він її не мав забагато, у школі — спритністю, знаннями, хоч не було підстав ними хвалитись; на війні — героїзмом, не зовсім розуміючи суть героїства, не знаючи, де і як треба його проявляти. Тут, на хлібозаготівлях, він був не від того, щоб показати силу своєї влади.

На початку революції, в перші її роки, військові люди — командири і комісари — любили військовий і шкіряний одяг. Це були френч, галіфе, чоботи, а зверху так звана кожанка, тобто куртка з хромової шкіри і рідше — з того ж матеріалу штани-галіфе. Це був загалом вигідний одяг, практичний, але й дорогий на той час.

Іван Дума був якраз так одягнутий, і цей одяг здобув йому прізвисько комісара, яке на куркуля діяло приблизно так, як червоний плащ тореадора на бика.

Об'їздивши ряд сіл і насилу зібравши покладену на нього кількість продовольства, він з'явився в селі, у якому колись гостював Микола, коли ще працював у млині. Під час однієї задушевної розмови з Іваном Думою Микола розповів другові про свої митарства на початку свого трудового життя на Радянській Україні, про працю у млині, знайомство з робітниками, зокрема з сином куркуля Охрімом Гирею, і як він на запрошення цього Гирі відвідав його в селі, які там велись розмови, як він там зрозумів, що таке ворог держави, чому ведеться боротьба з багатіями.

- Коли виконавці підвели Івана Думу до садиби Гирі і назвали прізвисько господаря,

Іван пригадав розмову з Миколою.

"Ось де мешкає колишній напарник Миколи", — подумав Іван.

Велику хату під черепицею, оточивши з усіх чотирьох боків, стерегли високі столітні ясені. Вони стояли тепер мовчазні, безлисті, простираючи свої багатопалі голі руки над нею. За хатою сірили ряди фруктових дерев. Іван помітив її ще здалека, як тільки він почав підходити до двору. Двір був обгороджений дротяною сіткою, прикріпленою до бетонних стовпчиків. Огорожа викінчувалась масивною брамою і хвірткою. Брама і хвіртка були на засові.

Як тільки виконавець постукав до хвіртки палицею, два собаки залились скаженим гавкотом. Один, прив'язаний на цепу біля входу до хати, брехав, аж присідав на передні лапи, другий, нап'явши ланцюга, стояв дибки біля стайні і гавкав, аж ревів.

На цей собачий лемент вийшов із хати сам господар — Супрун Гиря, батько Охріма. Він ледве заспокоїв собак і повагом підійшов до мальованої брами. Огрядний, червоний, з сизим носом, кошлатими бровами, з-під яких визирали холодні сірі очі, став перед зажими. По двох виконавцях і чоловікові в кожанці здогадався, хто це і чого хочуть, проте спитав, чого їм треба.

— Приймайте гостей, Супруне Антиповичу, — відіззався один із виконавців, колишній батрак Гирі і най-бідніший чоловік у селі. Відколи прийшла Радянська влада і він став виконавцем, то хоч картоплі наїдався вдосталь, та й хліб частіше бачили його діти, а до того доводилось добре голодувати. Звали його Карпом Грішним, а по-сільському Вудочкою, бо любив рибалити і єдиний свій інструмент рибальський називав таким пестливим ім'ям.

— Нащот чого вас приймати? — спитав Супрун, вороже поглядаючи на свого колишнього батрака, якого взагалі не вважав за людину.

— А нащот продналога, — заспокоїв цікавість Гирі Вудочка.

— Нічого в мене нема, даремно трудились, — сказав, злобно насуплюючись, Супрун. — Все, що в мене було, я віддав державі. — Це слово він вимовив з явним відтінком іронії і ненависті. Він зробив навіть поворот, ніби вважаючи розмову закінченою, але Вудочка не пустив.

— Чекайте, Супруне Антиповичу, — промовив він. — Не все ви віддали. За вами недоїмки. Ви тоді попросились, і ми дали вам відстрочку.

Супрун позеленів від образи. Оце слово "ми" вколело дошкульніше, ніж особиста образа.

— Хто "ми"? — не витримав-таки куркуль. Заїло, що вчорашній наймит його став якимось начальником над ним, Гирею, перед ким усе село шапки скидало.

— Хто "ми"? — перепитав Карпо. — А хоч би я. Я дав вам тоді відстрочку.

— Ти забув, як у мене бикам хврсти крутив?

— Не забув, Супруне Антиповичу, і ніколи не забуду., Бики були кращі за господаря, бики були завжди ласкаві, добрі, спокійні, вони лизали мені руки, коли я їм сіна підкладав, а їх господар ніколи не мав для мене теплого слова, хоч я йому щодня добро робив, але нехай вам ваш біог не забуде. Та ми не за цим прийшли, щоб

згадувати старе. Ми прийшли у справах. Я вже, на щастя, не батрак, а ви мені не господар. Я тепер представник Радянської влади на селі. Іменем Совецької держави вимагаю пустити нас у двір і здати недоїмки,

Гиря посопів, постояв ще кілька хвилин і почав ширяти ключем в замок, бо ніяк не міг потрапити у отвір. Бур сердитий, від злоби у нього дрижали руки. Нарешті упхав ключ у дірку і відчинив хвіртку. Виконавці, а за ними Дума, ввійшли на подвір'я. Собаки знов заваливали, аж луна пішла, але господар погрозив їм костуром, і вони поховались у будах.

.' — Так от, громадянине Гиря, іменем Радянської держави пропоную передати в наше розпорядження належні від вас недоїмки,— почав Дума високим штилем.

, Слова Івана Думи мали на старого більший вплив. Як ;не є — це був дійсний представник влади, а не колишній його батрак. Про це говорила кожанка, портфель і весь одяг. Крім цього, він уже мав про комісара таємні відомості. Його син Охрім добре усе розвідав. Адже Іван не перший день збирає податки по сусідніх села?с. Охрім довідався, що комісар не п'є, не їс'ть по хатах, що обідає у сільраді і дуже скромно. До такого чоловіка мусила бути пошана, але ненависть до нього через це не зменшилась.

— Зайдіть до хати, мені холодно тут стояти,— промовив Гиря на слова Івана. Він дійсно дрижав, але, мабуть, не так від холоду, як від нервового збудження і злості.

"Ех! Коли б вернулись старі часи! — думав куркуль, вводячи непростених гостей у хату.— Хоч би на тиждень вернулись, більше ви й не ходили б по святій земельці".

Він увійшов до хати першим, за ним гості.

— Сідайте,— показав на довгий ослін вздовж стіни.

— Сидіти нам нема часу,—озвався Іван Дума.— У нас ще багато роботи.

— Ще не всіх пограбували? — не стримався Гиря.

— Рахуйтеся зі словами, громадянине! — крикнув Іван,— Ви добровільно віддаєте хліб державі чи ні? Говоріть відразу.

— Нема в мене хліба.

— Є у вас хліб, про це ми добре поінформовані, покажіть нам його.

— Нема в мене хліба,— стояв на своєму Гиря. Іван побачив, що без насильства не обійдеться.

— Ми хліб знайдемо, і тоді гірше буде,— спробував він миром востаннє.

— Ти тут не загубив, і шукати тобі нічого,— заявив нахабно Гиря.

Назрівав конфлікт. Виконавці перезирнулися між собою, вони почули недобре. Іван ще не розумів, що йому загрожує. До хати ввійшов Охрім, син хазяїна. Виглядало, що батько і син готуються до бою. Охрім, здоровий, як ведмідь, увійшовши, став біля дверей, чекаючи німих розпоряджень батька. Видно було, що Ця мізансцена була відрепетирувана раніш. Батько непомітно моргнув, і син відразу ж вийшов з хати, Через кілька хвилин собаки були спущені з ланцюгів і вільно забігали по двору. Дума побачив їх через вікно і зрозумів маневр старого: собаки мали не допустити до обшуку, а в разі чогось могли перегородити відступ і йому, і його товаришам.

— Навіщо спустили з ланцюгів собак? — звернувся Іван до старого.

Гиря глянув у вікно.

— Невже спустили? — спитав з робленим здивуванням, — Вірно, спустили. Видно, так треба було, коАи спустили.

— Накажіть прив'язати собак, — розпорядився Дума.

Гиря відмахнувся, як від настирливої мухи.

— Ти, комісаре, будеш наказувати своїй жінці... Якщо живий вернешся додому, — додав багатозначно, — а тут мені не наказуй.

Це вже була явна погроза. Виконання її могло наступити кожної хвилини. Виконавці пошептались між собою. Іван мимоволі помацав за револьвер. Відступати перед куркулем, показати, що боїться, ніхто з них трьох не рішився б.

— Прив'язуйте собак, інакше я їх перестріляю, — крикнув Іван, хапаючись за кобуру нагана, і це було наче сигналом до бою.

Старий Гиря раптом наче збожеволів. Його очі налились кров'ю, як у тих його вовкодавів.

— Геть з моєї хати, злидні! — заверещав він не своїм голосом. Він вхопив Івана за руку, — чи для того, щоб витурити його з хати, чи просто від злості, але Іван турнув старого з такою силою, що здоровий як бик Гиря, подаючись назад, упав на ліжку, і на нього навалилась гора подушок.

— Мене б'ють! — заверещав він, копирсаючись під подушками.

На його крик відчинились двері, і на порозі став озброєний колякою Охрім. За ним зі скаженим гавкотінням вдерлись собаки. Почалась метушня. Собаки вчепились за литки і за поли кожухів виконавців, Іван схопився за барки з Охрімом, а в цей час старий Гиря зірвався з ліжка, вхопив череп'яний горщик з рештками каші і шпурнув його в голову Івана. Незважаючи на те, що хлопець був у шапці-кубанці, удар був такий сильний, що Іван втратив притомність і повалився на землю. Собаки кинулись на зомлілого, але виконавці відігнали їх палицями і, прийнявши їхню ярість на себе, задкуючи, вийшли з хати і, так задкуючи аж до брами, опинились на вулиці. Звідти бігом пустились до сільради і негайно подзвонили в Харківський губернський відділ міліції. За якусь годину Івана Думу з розбитою головою, пораненим лицем, покусаного собаками було доставлено в харківський шпиталь. Старого Гирю ті самі міліціонери привезли в тюрму. Молодий Охрім Гиря утік.

Про пригоду в садибі куркуля Гирі Микола довідався від самого Івана Думи, який листовно попросив його зайти до шпиталю.

Микола поспішав туди. Побачивши приятеля, злякався, — таким страшним видався Іван. Голова була забинтована, крізь марлю пробивались темні кров'яні плями на лобі і вилицях. Під очима чорніли величезні синці, на лиці — подряпини, залиті йодом.

— Сідай, розповім, — почав Іван. — Я хочу просити, щоб ти підготував якимось мою жінку. Не хотів би я, щоб вона мене зараз бачила, в такому плачевному стані. Вона жінка нервова, делікатна, не треба завдавати їй прикrostі. На мене зараз страшно глянути.

— Так розписали тебе, як великодню крашанку! — без тіні жарту промовив

Микола,— Все зроблю, що попросиш, але спершу розкажи, як все це скоїлось? Чи тебе побили, чи у яку халепу вскочив? Що сталось?

Іван застогнав.

— Ех, брате,— почав він,— коли б ти тільки знав! Я був на війні, як знаєш, був у всяких тарапатах, але такого жаху я ніколи не переживав. Раз уві сні я бачив щось подібне і тоді, пам'ятаю, прокинувся весь потом вкритий, благословив життя, що це тільки сон.

Іван оповів приятелеві всю історію, яка трапилась з ним і його товаришами в куркульському гнізді. Микола слухав і вухам своїм не вірив.

— І за що все це? — спитав по хвилині.

— За те, що хотіли взяти недоїмки, які куркуль не доплатив державі. Ти ж знаєш, який для нас дорогий кожний пуд пшениці!

— Та знаю,— погодився Микола.— І ото за пуд пшениці тебе гак?..

Дума хотів усміхнутись, але це йому не вдалось, лице зморщилось і було подібне, що він плаче, а не сміється.

— От так я, брате, на практиці пізнав, що таке класовий ворог. Я чув, як він розмовляв із своїм колишнім батраком — тепер сільським виконавцем. Скільки презирства, зневаги було в його мові, в самій інтонації. Уявляю, як же він розмовляв з ним у той час, коли той батрачив у нього,

— А як ішли збори продподатку в інших місцях? — спитав Микола.

— Що на це сказати? Нелегко, одним словом. Всюди були труднощі, всюди вставляли нам палиці в колеса. Уже на що малі діти, школярики, маю на увазі куркульських дітей, і ті виспівували нам усяких частівок, хоч би на зразок такої:

Продай коні — купи кролі. Продай корову — купи голуби. Кролі в нору, голуби вгору, Т не буде план до двору...

Я переконався на практиці, що чим більший багач, чим крупніший хижак, тим сильніше він опирається.

Зрештою було різно в різних хатах — хто чинив опір, хто був пасивним, стояв осторонь, хто просився. А у випадку з Гирею — то був обдуманий збройний опір. Там усе робилось по команді. За наказом старого були спущені собаки з ланцюгів, і вони зайняли одну лінію з господарем. Ти б побачив тих звірів! Де тільки він їх дістав, проклятий!

— Бачив я їх, коли був у гостях у Гирі,— сказав Микола.

— Правда ж, ти розповідав про свій візит.

— Різниця в тому, що я їх не бачив у дії,— сказав Микола.

— Це жахливо! Як тільки вони нас не позажирали, досі не опам'ятаюсь. От так, брате, ми, комуністи, здобуваємо той хліб, що ти його спокійно купуєш у крамниці.

Микола слухав це страшне оповідання у великому нервовому напруженні. Він явно уявив господа, в якій йому особисто довелось побувати і де потім розігралась кривава драма радянських хлібозаготівельників, про яку розповідав приятель. Уявив господарів, старого Гирю, якого запам'ятав на все життя, і його сина Ох-ріма.

Не міг тільки уявити ролі жінок в цій хатній війні, про яких і словом не згадав Іван, і це, видно, було передбачено, бо під час тої веремії жінок не було видно.

— Уже коли мене забирала швидка допомога, яку викликав по телефону з Харкова голова сільради,— оповідав Іван,— з'явилися дві жінки: стара, видно, дружина господаря зі злющими очима, і молода, видно, дружина отого, що утрів мене колякою по руці, будь він проклятий, мало руку не зламав,— вилаявся Іван,— Слухай,— перейшов він до теми, яка його зараз цікавила.— Тепер, коли ти вже все знаєш, що зі мною трапилось, піди, будь ласка, до моєї дружини і розкажи їй усе, але так, щоб її не злякати. Коли б поривалась бігти до мене, стримай її, хай краще не йде зараз, щоб не злякалась мене такого. Сам бачиш, як мене спотворили. Зроби мені цю послугу, — просив він щиро.

Микола обіцяв, що негайно піде до нього додому і зробить усе якнайкраще, а з результатами прийде знов ще сьогодні.

Помешкання. приятеля не довго довелось шукати. Дума мешкав на Донець-Захаржевській вулиці, в центрі міста. Помешкання не знав, бо Іван ніколи не запрошував його додому. Чому — Микола не міг збагнути. Чи тому, що боявся скомпрометувати себе знайомством з колишнім офіцером і не накликати на себе біди за зв'язок з таким ненадійним елементом, чи, може, боявся за свою жінку, яка при першій зустрічі досить безцеремонно і хтиво поглядала на нього, що не могло пройти повз увагу чоловіка.

До площі Тевелева Микола доїхав трамваєм, звідти до Донець-Захаржевської рукою подати. Будинок знайшов без труднощів, хоч не на всіх домах залишилися номери, так же легко натрапив і на квартиру. Постояв хвилину, подзвонив. Почекав — ніхто не виходив. Потиснув ще раз ґудзик електричного дзвоника, але і цього разу даремно.

"Чи ж би дзвоник не діяв?" — подумав Микола.

І справді, дзвінка не чути, очевидно, зіпсований, а може,, десь далі, не в коридорі, що мало імовірно. Тоді почав стукати у двері. В помешканні тихо, видно, вдома нема нікого. Миколу це засмутило. Перш за все там нетерпеливився Іван, а по-друге, доведеться ще раз іти, а звідки знати, коли її застанеш? На всякий випадок постукав ще раз.

На цей стук з протилежного помешкання рипнули двері, і з них висунулась голова старої жінки.

— Вам кого? — спитала голова. — Микола сказав.

— Хто ви будете? Чоловік тої дами чи хто?

Микола відповів, що чоловік тої дами захворів і лежить у лікарні, а він є другом її чоловіка, і з його дорученням прийшов повідомити жінку про нещастя.

На цю вістку двері відчинилися ширше, і за головою вийшла вся її власниця. Сива, згорблена, худа, горбоноса, з колючими чорними очима, в лахмітті, скидалась на казкову відьму — бабу-ягу.

— Ви також друг? — ехидно захихикала стара.— Ваш приятель, видно, має багато друзів...

Стара знов зайшлася сміхом, тепер уже змішаним з кашлем, який довго не покидав її. Микола нетерпеливо чекав, поки вона викашляється. Її незрозумілі натяки і той сміх заінтригували його.

Заспокоївшись, стара сказала:

— Дружина вашого приятеля виїхала з одним із його друзів з інше місто, де більше хліба і сонця. Вона просила мене так сказати своєму колишньому чоловікові. Не думаю, щоб він був з цього задоволений.

Такі слова, як "друзів" і "колишньому", стара вимовляла з особливою інтонацією, в якій чулась зловтіха.

— Почекай, я принесу її листа.

Вона зникла за дверима, причинивши їх старанно за собою. Микола стояв в нерозумінні. Коли це правда, то подія для Івана жахлива. А може, стара відьма видумала все це, збрехала? А коли правда? Що ж його робити? Як про це сказати Іванові? Він хворий і може наробити дурниць. З усього баченого і чутого Микола давно виніс упевненість, що Іван шалено любить жінку і так же її ревнує; упевнився і в тому, що жінка не вельми закохана в нього, але щоб аж покидати чоловіка, використавши його відсутність, і саме тоді, коли він на такій небезпечній роботі,— не сподівався.

Шелест за дверима старої перервав його думки.

— Ось лист,— сказала вона, простягаючи через пів-відкриті двері руку з конвертом.

Микола взяв листа, і стара зникла за дверима, які глухо грюкнули за нею.

Микола довго стояв на місці, перевертав на всі боки конверт, вдивлявся в незнайомий почерк.

"А може, все це неправда? Може, це чийсь злий жарт? Чому ж баба, подаючи листа, ні слова більше не сказала?"

Він швидко збіг зі сходів. "Як же природа несправедливо розподіляє свої блага,— думав Микола, поспішаючи до лікарні.— Порядна людина, справжній комуніст дістає в супутниці нікчемну самицю, ляльку, яка водить його за ніс, скільки їй хочеться, а потім у нещасті кидає, не задумуючись, які це матиме для нього наслідки".

Іван, прочитавши листа, довго не міг говорити. Він тільки посміхався якоюсь божевільною посмішкою, не зводячи очей з Миколи.

— Що це, жарт? — спитав нарешті.

— Тобі краще знати.

— Так не жартують,— насилу вимовив Іван, не знайшовши на обличчі Миколи й тіні надії.— Що ще говорила стара? Давно це сталося?

— У той день, як ти поїхав на хлібозаготівлю.

Іван мовчки повернувся до стіни і закрив лице руками.

Микола тихо вийшов з палати.

12

Новий, 1924 рік Микола святкував у студентській компанії, в помешканні Михайла Лукаша, на Холодній Горі. Михайло сам займав одну кімнату, але що у нього стосунки з молодого господинею дому були вже близькі і вона незабаром мала стати його

законною дружиною, то для прийому гостей була відпущена вся квартира з трьох кімнат. Миколу і Хому він запросив ще задовго до Нового року. Гостей запрошував за принципом взаємних симпатій, тобто хлопця з нареченою чи дівчиною, стараючись зробити так, щоб всім, хто збереться в нього зустріти Новий рік, було приємно. Щасливі в сімейному житті люди, особливо ті, що недавно побрались, а ще не наткнулись на труднощі, які неодмінно бувають, обов'язково сватають своїх знайомих і друзів, намовляють іти за їхнім прикладом. Так було і у Лукашів. Одначе, дійшовши за списком до Миколи й Хоми, вони зупинились. Кого ж запрошувати в пару Миколі? Кого Хомі? Вони знали, що до Миколи заходить Зоя Іванівна, одначе запросити її не наважувались з різних причин. Перш за все вона була їм самим несимпатична, і для Миколи такої жінки вони ніяк не бажали, по-друге, у неї є чоловік. Отже, тут треба було б не запрошувати її, а, навпаки, старатись роз'єднати її з Миколою, перешкодити їхнім сходам.

Про Хому ходили чутки, що він не має взагалі симпатії і зовсім не шукає її. Так і запросили двох холостяків — в надії, що з інших дівчат, товаришок нареченої Михайла, а це були вчительки і дві студентки, котрась припаде хлопцям до вподоби.

Прийом улаштовувано в складчину не грішми, а продуктами. На попередній нараді з кожним із запрошених чоловіків було встановлено, хто що має принести. В призначений час, тобто на годину восьму вечора під Новий рік, почали сходитись запрошені чоловіки з продуктами. На довгому столі, зіставленому з кількох столів, накритому білою скатеркою, стояли гори нарізаного хліба, миски з вінегретом, квашеними огірками і капустою з олією, оселедцями, обложеними кільцями нарізаної цибулі, а між мисками тут і там височіли пляшки і сулії з самогоном.

Угощення було надто скромне і просте, але на більше студенти не могли собі дозволити. Зате була молодість, веселість, великі надії, віра в скорі прекрасне майбутнє. І ці великі рушійні сили чудово компенсували нестачу і на столі, і в одязі.

Ніхто ні на що не нарікав, нікого не дивувала убогість помешкання, де зібралися гості. Багато жили тільки непмани, але тих молодь зневажала, бо в них вбачали залишок недобитого старого класу, який намагався пускати своє отруйне коріння в здоровий ґрунт радянської землі.

, Об одинадцятій сорок п'ять хвилин усі сіли до столу. Сиділи на чому попало, бо стільців для всіх не вистачало, розміщались на дошках, покладених на стільці і табуретки, хто вмовстився на чемодані, поставленому ребром, а для кого не вистачало місця, ті просто стояли. О дванадцятій підпосли вгору склянки, наповнені сірою рідиною, і крикнули "ура" Новому рокові. Випили за щастя і здоров'я, за успіхи в житті й навчанні.

З вечерею швидко упорались, бо апетит у всіх був завидний, а по вечері танцювали під грамофон, цілувались по кутках, співали. Веселились як хто міг і хотів.

Забава затягнулась до білого ранку. Серед ночі ніхто б не наважився вертатись додому, бо легко міг розпрощатись з верхнім одягом, а то й з чобітьми. У містах орудували цілі банди злочинців, з якими міська міліція поки що не могла впоратись. На

Миколі і Хомі були всього старі солдатські шинелі, які вони одягали, йдучи в такі непевні походи, але і їх можна було позбутись, а на додачу дістати ножа в бік.

Додому хлопці повернулись біля восьмої ранку. У воротах зустрів їх двірник, привітав з Новим роком і сказав, що вночі приходила якась жінка і дуже допитувалась, куди вони поділись. З описів двірника вони здогадались, що приходила Зоя Іванівна.

— Чого б це вона? — питали один одного.

— Може, хотіла запросити нас до себе? — догадувався Хома.

Микола був іншої думки. Вона не прийшла б за ними, не домовившись наперед.

Щось мусило знов трапитись, і обов'язково неприємне, — сказав він. — Уже з деякого часу я маю від неї одні неприємності.

Хома хвилину мовчав. Йому дуже хотілось вилаяти товариша. Не раз він йому говорив, просив покинути цю небезпечну гру, ні, не слухав, а тепер стогне.

— Ти ще не одружений, а клопотів маєш з нею гору. Що ж буде, як оженишся?

— Ти що, збожеволів? — визвірився на нього Микола. — Звідки в тебе ця безглузда думка?

— Я дещо розуміюся в таких речах, — сказав упевнено Хома. — І бачу, до чого йдеться. Це тільки ти осліп, нічого не бачиш. Вона вже женить тебе з собою, чоловіче! Хіба ти цього не бачиш? Схаменися, поки не пізно, втікай звідси, з Харкова, втікай до Києва, до Голубаєва, він знайде тобі і хату, і роботу, тут ти з нею пропадеш, життя своє проклянеш.

Микола слухав і з жахом констатував, що товариш говорить правду. Адже і він відчував те саме, тільки сам собі боявся признатися.

— Проти моєї волі вона мене не оженить, — поспробував боронитись Микола.

Хома розсміявся.

— Треба мати волю, щоб про неї говорити.

— Що це значить? — образився Микола.

— Слухай, не викликай мене на відвертості, — сказав Хома. — Роби як знаєш, я в твої справи більше втручатись не буду і не хочу.

Він взяв картуз і повернувся до виходу. ч — Куди ти? — здивувався Микола.

— іду.

— Куди? Ти ж хотів спати.

— Спати? Тут спати не дадуть, піду висплюсь у товариша.

— Чекай, божевільний, хто не дасть спати? Я сам зараз лягаю. Хто нам перешкодить?

— Твоя красуня. Її тільки-но не видно. Раз приходила вночі, то вранці прийде неодмінно. Я не хочу бути свідком ще одної сцени, що тут скоро розіграється.

— Та що ти, теж мені пророк! Що ти видумав?

— Тут не треба бути пророком. Я пішов. Хома грюкнув дверима і вийшов.

— Здурів хлопець, — бурмотів Микола вслід Хомі. — Верзе таку нісенітницю.

Він поволі розстелив ліжко і ліг, але спати не хотілось. Міркування Хоми, що так вірно збіглись з його власними внутрішніми думками, лякали. Він заспокоював себе як

міг, але ніщо не помагало. Дуже боліло те, що Хома назвав його безвольним, а боліло тому, що це була правда. Вирішив узяти себе в руки, довести, що він володіє своєю волею, вирішив боротись усіма способами проти насильства, що йшло на нього чорною хмарою...

Непомітно заснув.

Йому приснилось, що він на війні з поляками. Частина, якою командував, перейшла річку і зупинилась на широкому сільському майдані, оточеному дебелим поміщицьким муром, за яким ростуть грубезні вікові тополі і наче оберігають від села сад і панський двір.

Ворог б'є по майдану гранатами і шрапнеллю. Микола дав наказ солдатам прилягти впритул до муру, сам також заховався під старезною тополею. Перед ним, по той бік майдану, — церква, він бачить з-за дерев її баню і хрест, а ліворуч, на краю майдану, — селянська хата. Біля неї ходить квочка з курчатами. Він не бачить її, але чує її квокання, писк маленьких курчат.

Він бачить у сні, як один снаряд пролетів понад церкву і збив з бані хреста, а другий ударив на подвір'ї хати і підняв квочку з курчатами в повітря. Але, видно, не поранив курку, бо через хвилину знов почув її квокання і писк курчаток.

"Чому ж наші не стріляють? — думає крізь сон Микола, і в ту ж мить над ним розривається шрапнель і одна куля ранить його в груди. Він бачить, як із дірки в мундирі струмує кров. Рана не болить, але він відчуває, що вона смертельна. Облитий холодним потом, прокидається. У сні повторилось те, що він пережив колись під час українсько-польської війни, а цей випадок стався в селі Збриж, по цей бік Збруча, уже після того, як він з недобитками галицької армії перейшов на Україну.

"Чого ж то такий сон приснився?"

Сів на ліжку. Боліла голова, в роті після самогонки, хоч він її випив дуже мало, було неприємно.

"Звідки цей сон?" — подумав знов. І в ту ж мить ^тось сильно стукнув у вікно.

Микола зірвався з ліжка, підійшов з острахом до вікна і побачив ту, якої не хотів, боявся бачити, — Зою Іванівну.

— Спиш, як забитий, — пробурчала незадоволено, коли він відчинив двері і впустив її в кімнату. — Півгодини стукаю і добудитись не можу. Здається, мертвого підняла б.

Микола пояснив, що всю ніч не спав, випив трохи самогонки, тож не дивно, що не міг скоро прокинутись.

— Веселився всю ніч? — сказала з докором Зоя Іванівна.

Микола глянув на цю непрошену гостю з неприхованою ненавистю.

Хіба він не має права раз на рік повеселитися?! Зоя Іванівна у відповідь на це залилась сльозами:

— Ти веселишся, а я, як собака бездомна, броджу попід хатою по снігу. До тебе заходила — нема. Добре, що не роздягли, поки дійшла до подруги. Усюди бавляться, а я одна нещасна.

Вона ридма заридала, голосно, ревно.

Микола зразу розгубився. Щоб якось утихомирити жінку, він почав гладити її по голові, почав просити, щоб заспокоїлась, щоб розповіла, що з нею трапилось, тоді, може, легше стане.

Зоя Іванівна схлипнула: ще кілька разів, заспокоїлась.

Микола зітхнув з полегкістю.

— Тепер розкажіть, що сталося?

Зоя Іванівна витерла сльози і, відвернувши лице від хлопця, щоб не бачив її розпухлого носа і червоного від плачу обличчя, почала своє печальне оповідання.

— На вечір під Новий рік я хотіла запросити до себе тебе і Хому,— сказала вона.— Чоловік мій погодився. Він знає тебе по службі, знає як культурну людину і був навіть радий, що ти прийдеш. Віктора я не хотіла кликати, але чоловік настояв, щоб запросити і його.

— Хотів доконче мати в себе обох любовників жінки,— зіронізував Микола.

— Не говори дурниць,— крикнула Зоя Іванівна.

— Я нічого, продовжуйте.

— Віктор довідався, що ти маєш бути, і став на диби. Він сказав, що не допустить до того, щоб ти був у моїй хаті. Між нами почалась сварка. Тоді він каже, якщо я не відмовлюсь від свого проекту, він усе розповість чоловікові...

Зоя Іванівна замовкла і знов заплакала. Микола більше не заспокоював, чекав, поки виплачеться. Плач на цей раз тривав не довго.

— Я не повірила, що він може таке зробити,— продовжувала Зоя Іванівна.— А він, бачиш, зробив. Коли я пішла до вас, щоб вас запросити, він усе розповів йому... Яке щастя, що вас не було вдома і ви не прийшли,— сказала вона по хвилині.— Повернулась я і застала розлюченого мужа. Він випив для хоробрості і зустрів мене в штики. Віктора вже не було, він змився заздалегідь, бо знав, що я йому цього не прощу. Я б йому розбила голову там же.

Зоя Іванівна знов помовчала хвилину.

— Зустрів мене чоловік потоками найогиднішої лайки. Не знаю, де він таких слів набрав. Ця лайка була така важка, що, здавалось, смолою липла до тіла. Він навіть не питав мене, чи правда все те, що наговорив йому Віктор. Він не пам'ятав себе. Я мовчала. Це його ще гірше осатанило, і він ухопив стілець, щоб мене ним ударити, але поки підняв стілець, я запустила йому в голову тарілку, що була на столі. Це втихомирило на мить його запал, хоч я не потрапила в голову. Він, на жаль, хитнув нею — і тарілка розбилась об ніжку стільця, який він уже підняв був над головою. Грюкіт, брязкіт розбитої тарілки збентежили його трохи. Я скористалась з замішання, втекла до другої кімнати і закрилась на ключ. Тоді він почав божеволіти.

Зоя Іванівна знов на мить перервала оповідання, збираючись з думками.

— Коли б він був справді збожеволів! — промовила з виразом глибокого жалю.— Але ні, це не було божевілля, це була хамська злоба, яка не знайшла іншого виходу, як у нищенні речей, які він мені колись купував. Чоловікам-хамам здається, що вони купують жінкам частини їх одягу з ласки, що жінки, коли не працюють на заводах чи в

установах, нічого не роблять, а працюють тільки вони, пани світу. Яка жорстока несправедливість! Мій чоловік забув, що, йдучи на роботу, мав готовий сніданок, що, повернувшись з роботи, мав обід і вечерю, мав чисту білизну і вичищений одяг, мав побілену хату і вимиту підлогу, що тих керенок, а потім усяких інших грошових сурогатів у вигляді мільйонів і мільярдів, які він приносив зі служби і за які нічого купити не можна було, не вистачало, треба було спекулювати на базарі, звідки і зв'язок з Квашею, до якого мене ревнуєш безпідставно. Чоловік цього не враховував, коли почав нищити мої речі, мої власні, бо заслужені тяжкою, іноді принизливою працею.

Скориставшись з того, що я не бачу, він вніс дерев'яну колоду і на ній сокирою порубав мої плаття, туфлі, білизну, все, що колись купував. І от я залишилась в тім, у чому прийшла до нього п'ять років тому, тобто ні в чім. Така я стою перед тобою. Якщо маєш серце вигнати мене,— виганяй. Мені тепер одна дорога...

Зоя Іванівна голосно заридала.

Микола стояв задумавшись. Перед очима пропливли ганебні образи із оповідання безталанної жінки. Хотів він того чи ні, а був посередньою причиною цього нещастя. Яке становище він мусить зайняти зараз щодо неї? Зважитись на той крок, якого він так боявся? Шкода стало самого себе. Хіба так він уявляв своє одруження? Адже воно трапляється раз в житті. Його першим коханням була чудова дівчина, молоденька, свіжа, з очима-фіалками. Її хотів мати за жінку. Не вдалось. Перестраждав. Загоїлась сердечна рана, бо прийшла війна, а на війні, де йдеться щодня, щохвилини про власне життя, відходять набік сентименти і любов, і згадка про кохану воскресає рідкими хвилинами на самоті, в окопах, коли вмовкають ворожі гармати, або в снах гарячих...

Під кінець війни з'явилась на життєвій дорозі, поритій окопами і оплутаній колючим дротом, мов квітка серед пустині, Поля. Може, полюбив би її щиро, як Оксану, але швидка розлука погасила любов, що починала жевріти, як вітер свічку. Не писав до неї з України, бо переконався, що до Галичини, зайнятої загарбниками, не вернеться. Не писав ще й тому, що не хотів стояти на перешкоді до її щастя, а був певний, що така дівчина, як Поля, знайде щастя без нього.

Минали місяці сірої самотності, і знов доля показала йому дорогу на Гончарівку, в хатину з садочком, де мешкала Сашенька. Він знов полюбив. Полюбив цю маленьку чарівну дівчину всім серцем. Всім вона підходила йому: і красою, і молодістю, і, головне, його вона Покохала палко, першою, справжньою дівочою любов'ю.

І раптом усе обірвалось, і так безглуздо, так по-дурному, так нерозважно. Микола не може знайти досить сильних аргументів для оправдання свого вчинку. Адже любив її і зараз любить. А вона? Хто знає...

Миколу будить із задуми сувора, невблаганна дійсність, груба проза: перед ним чужа заплакана жінка, яка має стати його дружиною...

Він здригається, як від чогось страшного, що має статись. Такий стан у воїна перед наступом, такий стан людини перед тяжкою операцією. Такий стан зараз у нього перед одруженням, яке, він тепер певний, відбудеться. Нема інакшого виходу. Недарма пророчив йому Хома це подружжя. Він добре бачив, до чого йдеться.

"Цікаво, як би він поступив, опинившись у такій ситуації,— думає Микола і відповідає собі ж: — Вигнав би, вигнав би з хати на чотири вітри, бо сама того хотіла, бо сама заварила кашу, хай би сама тепер їла. І знайшла б вихід. Вернула б до чоловіка, і все забулося б. Чому ж я не можу так зробити? Що в мені сидить? Вдаване благородство? Порядність? Теж фальшива!"

Він мало не скрикнув від болю. Дивиться на жінку. Та сидить згорблена, змучена, обезславлена, самотня.

— Що ж мені робити, куди йти? — питає Зоя Іванівна. Вона вже виплакалась і чекає, що скаже він.

— Я думаю, що з чоловіком ти ще помиришся, і все піде на лад, — пробує Микола.— Він перепросить тебе, вибачиться перед тобою...

Зоя Іванівна не дає закінчити. Вона заявляє, що до чоловіка не вернеться, бо він ніколи не простить їй зради і при всякій нагоді буде пригадувати все і знущатися. Ні, вона краще покінчить з собою. Способів багато.

Вона рішуче встає з ліжка, на якому досі сиділа, і робить рух, неначе збирається до відходу.

Микола затримує її рукою.

— Не треба істерики, — каже він спокійно.— Обдумаємо наше становище. Це ж не жарти. Мова йде про ціле життя. Я досі навіть не задавав собі питання, чи люблю тебе, а що ж варте подружжя без любові?

— Бідненький, не мав часу подумати, чи любить,— не витерпіла Зоя Іванівна.

— Маєш рацію, не мав часу, а коли б і подумав, то вийпшз б не на твою користь.

— Проте пестив мене, цілував і жив зі мною?!

— Не перечу, але ініціатором цього "життя", як ти це називаєш, була ти, а не я. Однак пізно про це, питання поставлено руба. Ти знаходиш єдиний вихід із становища в одруженні зі мною, я ж вважаю цей зв'язок неможливим при жодних умовах.

— Що?

— При жодних умовах, повторюю!

Він уявив раптом, що ця заплакана жінка увійде на все життя в його дім як його законна дружина, і сама ця думка проймає його жахом.

— Ні,— кричить він.— Ні! Нізащо! Іди звідси! Не люблю тебе! Я ні в чому не винен перед тобою. Ти прийшла сюди проти моєї волі, силоміць і протягом року, мов той черв'як, підточувала моє життя. Не хочу тебе!

— Тепер, у такий важкий для мене час, гониш? — спитала напрочуд спокійно Зоя.

Микола глянув на жінку. На нього дивилась з блілого лиця пара холодних сірих очей.

— Ти знала, що такий час колись настане,— промовив уже тихше Микола.— Ти все передбачила, але не до кінця. А я закінчу. Іди! Розійдемося, як друзі, коли це тобі бажано,

— Друзі з тобою?

— Так, зі мною, якщо це тобі бажано, я підкреслив. Напрошуватись тобі в друзі не

буду.

— І це твоє останнє слово? — спитала Зоя Іванівна, кусаючи губи.

— Останнє. Іди!

Зоя Іванівна встала, витерла сухі очі і заховала хустинку в сумочку. Вона почекала ще хвилину, думаючи, що, може, Микола змінить думку, але він мовчав.

— Добре,— прошипіла.— Піду. В моїй смерті будеш винен ти! Кривавою плямою ляжу на твоїй совісті, і ти її ніколи не змиєш.

— Добре, добре. Хоч і дуже патетично сказано, та не страшно. Нічого ти собі не зробиш, не пізніше як через місяць знайдеш новий об'єкт страсті.

— Хам!

— О, це тобі властиве, лаятись умієш, Іди вже, набридло.

— Набридло? Це тобі так не минеться, запам'ятай! Запам'ятай! — повторила багатозначно і з тими словами рушила до порога.

Як тільки за нею з грюкотом зачинились двері, Микола мішком повалився на ліжко. Напружені весь час нерви здали, і все тіло обм'якло, обезвладніло.

"Коли б хто з друзів зайшов,— подумав.— Так треба зараз дружнього слова, поради".

Полежав кілька хвилин, почав заспокоюватись. В ухах ще бриніли останні слова Зої Іванівни, але не залишали вже ніякого враження.

Минуло з півгодини. Микола встав, розгорнув газету і почав читати, коли раптом затупотіли чийсь швидкі кроки під вікном. Парубкові забилося серце. "Невже вона вертається?" Кроки зупинились в коридорі. Почулось черкання сірника. "Значить, не Зоя,— відлягло від серця.— Але хто?" Нарешті стук у його двері. Микола запрошує, і на порозі з'являється блідий, розхристаний Андрій Михайлович Горьований—чоловік Зої Іванівни. "Дедалі то важче", — подумав Микола, підводячись з місця і не спускаючи очей з прибулого. Судячи з оповідань Зої Іванівни, він міг прийти далеко не з мирними намірами. Але чоловік неначе закам'янів на порозі. Спазми здавили йому горло, і він не міг видобути з себе слова, руки дрижали, в очах тремтіли сльози.

— Заходьте,— попросив Микола,— сідайте. Ви, бачу, схвильовані.

— Це все ви, ви! — випалив нарешті.

Чоловік повалився на стілець і, схиливши голову на стіл, заплакав. Ідучи сюди, він усю дорогу укладав, що і як буде говорити: він думкою соромив спокусника, проклинав і вимагав сатисфакції, а прийшов до нього і скис.

Миколі жаль стало людини. Він зрозумів, яке горе заподіяв цьому порядному чоловікові. Коли Зоя приходила до нього, він не задумувався над тим, що робить комусь кривду, а зараз побачив це з найбільшою ясністю.

— Заспокойтесь,— промовив Микола, намагаючись надати своїм словам найбільшій переконливості,— не я, ви помиляєтесь. Не я.

— Як не ви? — зірвався зі стільця чоловік.— Ви ж хочете женитись з моєю шлюбною жінкою. Як не ви?

Миколі почало відлягати від серця. Чоловік Зої Іванівни боїться тільки цієї

крайності.

— Не хочу і ніколи не хотів,— сказав він. Горьований витріщив очі і сів.

— Як же так? — спитав.— Вона ж сама сказала.

Микола заперечливо похитав головою.

— Вона вас обманула. . — Для чого?

— Не знаю.

На. лиці гостя малювалось здивування, крізь яке проглянули, проблиски радості. Очі, недавно заволожені сльозами, заблищали, неначе в них хтось засвітив світло, і голос із понурого, переривистого зробився звучним, ясним.

Микола досі ніколи не мав нагоди говорити з ним по службі, ніколи не зустрічався просто, ніколи не бачив його зблизька. Зараз переконався, що це людина як людина, нічого нема в ньому такого, що б відштовхувало, з лиця непоганий. Чому він не подобався своїй жінці — це вже її справа, а йому хотілось потішити цього чоловіка, обов'язково потішити, заспокоїти, зробити так, щоб взаємини його з жінкою надалі стали терпимими, якщо не нормальними. І він вирішив не сказати йому правди. Бувають випадки, коли така правда може мати фатальні наслідки. Таку неправду застосовують дуже часто лікарі, а перед ним сиділа психічно розстроєна людина, яка чекала від нього порятунку, і він вирішив дати його у формі спасенної неправди.

— Скажіть, будь ласка,— почав гість уже спокійніше,— чого вона хотіла від вас?

Микола подумав одну мить, що на це сказати. Заперечити, що вона ходила, неможливо, треба було це визнати; і він сказав:

— Заходила ваша дружина дуже рідко і звичайно випадково.

— Чого?

— Спитайте її.

— Дозвольте, вона... ви її...

Він знову захвилювався, не можучи чи боячись назвати страшне для нього слово.

— Ви її любили? Адже так?

"— Ніколи,— промовив спокійно Микола. — Ні на одну хвилину.

— Та що ж це значить? — спитав тепер уже цілком збентежений чоловік Зої Іванівни.— Що ж це значить?

— Що саме? — спитав тим самим роблено спокійним тоном Микола.

— Вона сказала, що ви жили з нею, що ви любили її, просили, щоб вона вийшла заміж за вас.

— Все це брехня, — не моргнув бровою Микола.— Для чого вона вам це говорила, я не знаю, можливо, ви мало приділяли їй уваги, можливо, хотіла викликати у вас ревності, не знаю. Жінки мають багато способів причаровувати чоловіків. Яких вона вживала, не знаю, але все те, що вона говорила про мене, — брехня.

Андрій Михайлович подивився в очі Миколі, шукаючи в них підтвердження його слів, Микола спокійно витримав його погляд.

— Я хочу вам вірити,— сказав чоловік Зої Іванівни,— інакше, зрештою, не може бути, чого б вона мала мене покидати, я ніколи її пальцем не зачепив, годив її у

всьому... Можливо, замало уваги приділяв їй: жінки люблять, щоб за них дбали, але хіба я винен, я маю працю в установі, і ще надурочну.

— Ви даремно вчинили той скандал. Знищили її речі. Навіщо це було робити?

— Погарячився,— почав виправдовуватись Андрій Михайлович.— Коли б я був знав, що воно так, як ви кажете! Але все гюиравимс. Що значать речі! Все буде, тільки б вона вернулась!

Він встав, щоб іти геть.

— Вона повернеться, як ви думаєте?

— Безумовно, повернеться,— запевнив Микола.— Можете не сумніватись.

— Де ж мені її шукати? — промовив, неначе сам до себе. Йому було зараз соромно дивитись в очі Миколі. Не прощаючись, пішов до виходу.

— Пробачте,— кинув з порога і зник за дверима. Микола глянув йому вслід і задоволено усміхнувся: "Нарешті закінчилась сімейна трагедія".

ЧАСТИНА ТРЕТЯ 1

Газети щодня приносили бюлетені про недугу вождя, і щораз тривожніші. Невмолима хвороба терзала змучене боротьбою за щастя народів тіло велетня духу, тіло найбільшої людини світу. Лежав у Горках, оточений найближчими друзями, найкращими лікарями, але не помогли ні чудова опіка, ні ліки, ні любов мільйонів. Ім'я цієї людини стало символом братерства народів, стало прапором миру, світочем науки, втіленням людської краси і сили, гордістю великого народу, що видав його з себе.

Настав сумний, холодний день двадцять першого січня 1924 року. Вже з самого ранку закрадалась смерть до кімнати хворого. Її стримували всіма силами, але вона сильніша. О шостій годині п'ятнадцять хвилин не стало вождя...

В кімнаті Миколи зібрались вранці три товариші. Сумну вістку приніс з собою Іван Дума.

— Як будемо жити без нього? — питав, переступивши поріг. Він був схвилований, в очах стояли сльози.

Товариші, похнюпившись, мовчали. Важко було уявити, як піде життя без Леніна. Думали. Нарешті Хома сказав:

— Живий живе гадає. Якось мусимо жити. Лишились його учні, соратники, їх же він чогось навчив. А те, що він залишив для людства, його ідеї,— вічне.

— Але скільки він міг би ще зробити, коли б живу— горював Іван.

— Цікаво, хто його замінить на високому посту? — промовив Микола,— Я не можу уявити. А це матиме немаловажне значення для революції, для Радянської влади, для всіх нас. Тут треба буде сильної руки. Але чого тут гадати? Побачимо.

Настав день похорону вождя. Це був страшний, незабутній день. Протягом п'яти хвилин повітря потрясав рев гудків усіх заводів і фабрик усієї країни. Ревіли всі паровози на станціях і в дорогах, ридали гудки і сирени на кораблях, пароплавах і катерах морів і рік величезної океано-морської держави. Плакали на вулицях жінки, загартовані в боях командири і вкриті шрамами від недавніх ран солдати. З ранку до ночі радіо посилало в ефір траурні мелодії. В день похорону Леніна міжнародний

пролетаріат на знак трауру і співчуття російському народові оголосив п'ятихвилинну зупинку всіх робіт. Такого похорону не бачив світ. Такої всенародної скорботи споконвіку не викликала ще смерть людини. Можливо, що колись, в стародавні часи, так древні народи хоронили бога.

Була неділя, вихідний день для багатьох радянських людей. Микола довго не вставав з ліжка, хоч давно прокинувся. У нього, правда, була ненормована праця, але неділю — вихідний день. Хоми — він вважав своїм днем відпочинку, і в цей день чомусь прокидався раніш, ніж у будень. Зараз не вставав, щоб не турбувати товариша, що прийшов учора пізно і мусив добре виспатись.

Зажмурих очі і поринув у думи. Минуло вже більше року від смерті Леніна. Назрівав новий етап в житті країни, в житті цілих народів. Уявив своє власне становище. Досі воно було незavidне, мусив із цим погодитись. Розумів, що і для нього особисто настає новий етап, і його треба пройти твердим солдатським кроком, а твердості в його кроках поки що нема. Почував, що над ним тяжать залишки звичок і традицій старого побуту, від яких він намагався, але не завжди успішно, звільнитись. "Треба якогось поштовху, щоб звільнитись остаточно, треба, але звідки його чекати?" В його голові блиснула раптом ідея, яка почала швидко викристалізовуватись. Лежачи горілиць із заплющеними очима, думав, як втілити її, оживити.

На своїм тапчані поворухнувся Хома.

— Не спиш? — спитав Микола.

Приятьель довго не відзивався, і Микола вже шкодував, що заговорив, коли той підвівся.

— Хіба ти даси спати? — пробурчав як завжди поволі, флегматично. — Все стогне, зітхає, неначе після важкої втрати. Зої тобі жаль?

— Ти збожеволів? Хіба я зітхав?

— Я не вигадую, а кажу те, що є. Микола сів на ліжку.

— Можливо, що... несвідомо, — промовив збентежено. — Я вирішував важливу проблему.

— Яку ж це проблему? — не повірив Хома.

— Ти не жартуй, я не сміюся. Я надумав їхати в Донбас.

— Що за фантазія? Чого? — оживився Хома і заговорив швидше.

— Працювати.

— А хіба ти тут не працюєш?

— Не так. Працювати в шахті, шахтарем, — пояснив Микола. — Ти не знаєш, як обгороджує така праця. Коли я працював у млині вибійником, то почував себе зовсім інакше, набагато краще.

— Ти серйозно? — спитав Хома, побачивши, що товариш не сміється.

— Найсерйозніше, Хомо, найсерйозніше. Що я тут висиджу? Досі тільки те робив, що крутив той безглуздий роман з безглуздою жінкою. А мої твори? Чого вони варті. Хіба в них показано те, що у нас робиться, хіба видно будівництво того нового, небувалого в історії, зображені його будівники? Я сердився, коли мене критикували за

песимізм у моїх віршах, за копирсання в особистих переживаннях тоді, коли в країні розгортається відбудова народного господарства, коли все передове автомобілізується на боротьбу з розрухою. Сердився я, але в тайниках душі визнавав правоту моїх критиків.

— В чому? — спитав Хома. — В чому?

— • Та в тому, що життя проходить повз мене, а я сиджу на Степовім провулку, № 2, і просиджую штани на стільці, втиснутому між столом і твердим моїм ложем.

Хома слухав уважно мову товариша. Він добре розумів Миколу. Все, що той говорив, було правдою, але він не гірше знав і те, що Микола швидко запалюється, а не підтримай у свій час — ще швидше остигає.

— Ти маєш повну рацію,— сказав Хома, вислухавши Миколу.— Письменники — сучасники революції — відповідальні перед майбутніми поколіннями за свої твори з того періоду. Вони мусять правдиво, без прикрас розповісти тим прийдешнім поколінням, як боролись їх батьки, діди і прадіди за щастя, яким вони користуються чи будуть користуватись. Але, пишучи цю правду, письменник мусить сам її пізнати, мусить усвідомити її, вжитись в неї. Ти задумав шукати її в Донбасі?

— Так, я хочу писати про людей Донбасу.

— А чому не про людей паровозобудівного, про людей інших заводів? У нас їх тут чимало. Та й людей знайдеться чимало, гідних твого пера.

Микола задумався над словами товариша.

— Вірно,— погодився він, спускаючи ноги на кропив'яний мішок, складений удвоє, що правив за килимок перед ліжком і який, відслуживши свою ранкову службу, згорнутий учетверо, чекав під ліжком вечірнього роздягання. Сьогодні Микола одягався поволі, з паузами, раз, що вихідний, а по-друге, що голова була переповнена новими, захоплюючими думками.

— Вірно,— повторив він, ніби тільки зараз зрозумівши думку друга. — Можна й тут немало пізнати і зробити, але хочеться обов'язково виїхати звідси, доконче виїхати. Я певний, що Зоя Іванівна не заспокоїться зразу, що вона ще раз зробить атаку на мене.

— Так тому ти хочеш у Донбас?

— Ні, не думай. Це є одна з причин, але далеко не головна. Я сказав про головну, а загалом хочеться подалі від столиці, подалі від базарної суєти, подалі від самого себе. Хочеться бути там, де безпосередньо твориться нове життя, звершуються небувалі подвиги, де родяться великі надії.

— Поетично,— мугикнув про себе Хома,— Що конкретно думаєш робити в Донбасі? Маєш уже якийсь певний план?

— Маю. Наймусь на шахту звичайним робітником, шахтарем.

— В шахті важко працювати, зваж це.

— У млині теж не легко було. Зрештою, я якраз хочу туди, де найважче.

— Добре. А що воно тобі дасть? Адже не на все життя думаєш там залишитись?

— Там видно буде.

— Все ж таки?

— Доки не освою шахти, не пізнаю людей, доки не зіллюсь з цим народом, не вийду з шахти.

— Тоді, виходить, довго тебе не побачу.

— Зараз нічого не можу сказати, може, дійсно не скоро побачимось.

— Ти ще не був у шахті, тільки читав про неї. Чи витримаєш?

— Не сумніваюсь, витримаю. Думаю, що там не гірше, ніж на фронті. Ми ж з тобою воювали, голодували, вошей годували, працювали чорноробами, хіба для нас щось може бути страшним? Хіба ми зараз у розкошах живем? По килимах перських ходимо? — • сказав Микола, стаючи на кропив'яний мішок.

— Правда,— погодився Хома.— Що ж, можу тільки побажати тобі щастя на новій дорозі.

2

Поїзд на станцію Юзівка прибув уранці. Опинившись перший раз на цій станції і в цьому районі, Гаєвський не уявляв, що зі станції до міста так далеко.

Ніяких засобів пересування, крім кількох візників перед вокзалом, не було, але й тих не стало, поки надумався взяти одного з них.

Не залишилось іншого способу, як іти пішки. А чемодан дерев'яний, саморобний, важкий, отже, перспектива нести його кілька кілометрів була невесела. Але, як кажуть, козак не без долі. Не відійшов він і півкілометра полем, як побачив візника, що, зробивши один рейс із пасажиром, чимдуж поспішав на станцію за другим. Цим другим став Микола. Візник був із бувалих. Старий єврей-балагула візникував ще за царських часів, знав Юзівку, як своїх п'ять пальців, і дав пасажирові багато цінних відомостей. Він сказав, що шахтоуправління знаходиться в центрі, а що таке центр,— він сам побачить. Що є готель, в якому можна дістати номер за свої гроші, і що це не готель, а картинка, що є ресторан, де можна смачно і недорого пообідати і випити, як хто любить, і багато подібних цікавих речей наговорив балакучий візник.

Миколу цікавили шахти, спосіб найму на роботу, але цих відомостей старий не міг дати, бо такі справи не входили в обсяг його знань.

— Про все ви довідаєтесь в шахтоуправлінні, а як найматись на роботу, то кого це цікавить? Ви ж на роботу шахтаря, думаю, не їдете? Такий панич?

Почувши, що саме це цікавить пасажирів, візник довго на нього дивився з недовір'ям, а переконавшись, що він не жартує, відразу втратив до нього інтерес і вже до кінця подорожі майже не говорив. Він тепер навіть почав побоюватись, чи пасажир заплатить йому бажану суму.

Номер у готелі Микола дістав легко, як і обіцяв візник. Полагодивши всі необхідні формальності, він зайняв невеличку кімнату на другому поверсі з вікнами на головну вулицю. Помившись з дороги, відчинив вікно і, спершись на підвіконня, почав оглядати з вікна незнайоме місто. Саме воно не являло собою нічого цікавого. По головній вулиці одним тротуаром, що йшов попри готель, сновигали люди, зрідка торохкотів серединою бруківки дядько на своїй селянській бричці, ще рідше проїжджав вантажний автомобіль. По другому боці вулиці стояв ряд якихось яток, а за ними вид-нілась

частина базарної площі. За нею височіли нові будинки, деякі з них ще не закінчені. Шахт не видно було з вікна. їдучи з вокзалу* бачив силуети териконів, які досі знав тільки з фотографій і картин. Біля них, певне, й шахти.

Надворі почав накрапати дрібний весняний дощ, за завісою якого сховались далекі будинки і невеличкий шматок обрію, видимі з вікна. Настрій у Миколи помітно зіпсувався. Ентузіазм, з яким він сюди їхав, почав поволі затихати, перспектива — праці глибоко під землею, така ясна в Харкові, тут почала затьмарюватись, як обрій від туману. Але про повернення не могло вже бути мови. Треба було зразу іти в шахтоуправління, брати путівку і завтра на роботу. Проте він цього дня рішив не йти — відклав до завтра, заспокоюючи себе, що з дороги треба відпочити та й оглянути незнайоме місто.

Як тільки дощ ущух, Микола вийшов на вулицю. Дорогу з вокзалу вже більш-менш знав, отож пішов у протилежний бік. Дійшовши до кінця вулиці, звернув на бокову. Тут побачив молодого чоловіка з нівеліром у руках і двох дівчат з мірними рейками, що, видно, готували місце під нову будівлю. На цій вулиці маячіло заледве кілька будинків, а далі — пустир. Микола звернув на базарну площу. Тут віяло пусткою. Крамнички позакривані, як у небазарний день. При виході з базару сиділа стара жінка і продавала жарене насіння. Миколі пригадався двадцятий рік і підлоги театрів, засипані лушпинням соняшниковим, потім недавні роки нестатків, коли це насіння заступало хліб — глушило спазми голоду. Жінка пропонувала купити склянку насіння, але він не купив і вийшов на нову незнайому вулицю, де стояло вряд кілька нових великих будинків. Минув їх і зупинився над широкою і глибокою ямою, на дні якої, мов комашня, копошились робітники — чоловіки і жінки, поглиблюючи її і вивозячи тачками, кінними грабарками і кількома автомашинами землю. Спитав перехожого, що має будуватись, і довідався, що міський театр.

Судячи з обсягу ями, будівля мала бути велика.

Протинявшись ще кілька хвилин незнайомими вулицями, несподівано зупинився перед високим будинком, у якому містилось шахтоуправління. Про це свідчила червона дошка перед входом.

У юнака жвавіше забилося серце. Що робити? Зайти зараз чи почекати до завтра? Вагання тривало одну мить. Раз вирішив — чого зволікати! З цією думкою увійшов у двері будинку.

3

Микола Гаєвський був спочатку трохи неприємно вражений, що тут його ім'я нікому не відоме. Звичайно, нічого дивуватись. Його невеличкі друковані речі, може, дорогі для нього самого, ніяк не могли претендувати на широкий розголос. Крім того, в шахтоуправлінні працювали переважно старі спеціалісти, що не тільки не читали нової української літератури, але й мови української не знали. На чолі управління стояв, правда, робітник-комуніст, колишній шахтар-вибійник, який знав українську мову і говорив нею залюбки, але признався, що не тільки української, але й ніякої художньої літератури не читає, бо часу нема.

— У вільні хвилини від праці читаємо технічні книжки, без цього не можна, коли хочеш керувати таким підприємством, і партійні, звичайно. Коли ж читати белетристику? — говорив начальник шахтоуправління.

Намір Миколи працювати в шахті прийняв схвально тільки начальник, решта ж його помічників — переважно інженери — вважали його бажання екстравагантною витівкою, яка не заслуговує підтримки і навіть уваги.

— Ви яку маєте освіту? — спитав старий інженер в пенсне, з сивою клином борідкою, що слухав Миколину заяву з іронічною усмішкою.

Почувши, що він лісовий інженер, аж підскочив, пенсне злетіло з носа і повисло на золотому тоненькому ланцюжку.

— І чого ви не бачили в шахті? — спитав.

— Досі нічого не бачив, але хочу побачити і шахту, і людей, попрацювати з ними, охреститися шахтною водою.

— Цього ви можете досягнути, не виходячи з кліті,— зіронізував старий інженер.— Але потім що будете робити, як охреститесь?

— Постараюсь описати те, що побачу у шахті.

— Жюль Берн не таке описував, не виходячи із свого кабінету.

— То були інші часи,— не здавався Гаєвський.— Та й то була фантазія, а тут реальність, дійсність.

Вся розмова зі старим інженером — це були цебри холодної води на голову парубка, а проте вони її не охолодили, а, навпаки, підтримали в ній вогонь. Тепер уже нізачо не відступив би від свого наміру.

Начальник управління порадив Миколі поступити на нову шахту 16—17 в Будьоннівському шахтоуправлінні.

— Шахта нова, люди переважно молоді, хоч основні кадри складаються з досвідчених робітників. Там ви побачите всякий народ. Письменникові, на мою думку, саме цього й треба. Там у шахтарському висілку легше знайдете й окрему кімнату.

Прощаючись, він побажав Миколі успіхів в роботі.

— А книжку про шахту мені пришліть, обов'язково прочитаю.

Гаєвський подякував за пораду і вийшов з кабінету. Настрій у нього поправився, бо вже було щось певне, а те, що мало статись уже завтра, звершилось сьогодні. Він вирішив переночувати, а зранку поїхати на місце нової праці.

По вечері знов вийшов з готелю і крок за кроком опинився на тихих вуличках передмістя. По обох боках вуличок дрімали маленькі шахтарські будиночки, ліплені, як видно, нашвидкуруч. Це ще рештки старого побуту, свідки тих старих часів царського режиму, коли шахтарський труд вважався каторжним, а єдиною розрадою шахтаря була пиятика і бійки. В далечині, за висілком, червоніло небо, можливо, від вогнів металургійного заводу, а може, від коксових печей, він не знав, а на тлі заграви бовваніли димарі і терикони шахт.

"Дивний пейзаж! — думав Микола.— І в той же час чудовий, фантастичний: на тлі чорної як смола ночі червона заграва і ці силуети на її рухомому фоні". Він почував

себе щасливим, що побачив ці красоти, його серце сповнилося гордістю за багатства своєї Вітчизни, за їх різноманітність, за людей, що здобувають ці багатства.

А скільки ще не баченого попереду! Скільки він почує і побачить завтра, післязавтра! Яка щаслива думка осінила його приїхати сюди, в центр вугільної промисловості, яке щастя називати себе сином України, радянською людиною!

* * *

Наступного дня, в другу зміну, начальник шахти інженер Криворук Іван Михайлович водив його по підземеллю, знайомив з шахтою.

Іван Михайлович знав Миколу ще з вечорів у Селянському будинку. Будучи студентом Харківського технологічного інституту, він часто заходив до клубу послухати виступи молодих радянських письменників, та й сам потай замишляв зробитись поетом, але швидко переконався, що великим не стане, а посередністю не хотів бути, отже, закинув поезію і взявся до "прози", яка в багатьох випадках перемагає середню поезію і красою, і корисністю,— став будівничим шахт.

Бажання Миколи деякий час попрацювати у шахті сприйняв спочатку з недовір'ям. Справді-бо, що за дивацька забаганка!

Однак, поговоривши серйозно, переконався, що людина має рацію. Коли хочеш описати шахтаря, мусиш пізнати його місце праці.

Іван Михайлович забезпечив Миколу повним шахтарським брезентовим одягом, і от вони вдвох з рудниковими лампами в руках спустились у темне підземелля.

Перше враження, коли людина в кліті поринає в темряву провалля, якому, здається, кінця-краю не видно, і коли з половини дороги її поливає холодною шахтною водою, не можна назвати приємним. Микола, звичайно, не виказував своїх почувань, точніше, страху, а навпаки, намагався триматись як досвідчений шахтар, копіюючи тих байдужих до всіх зовнішніх явищ природи пасажирів, що спускались разом з ним в одній кліті.

Нарешті світло, простір замість вузьких стін криниці, ще каскади води при виході з кліті — і шахтний двір.

Він являє собою величезну печеру, видовбану в середині землі, від якої горизонтально розходились підземні дороги у вічну темряву на боки і одна вертикально вгору, стовбуром, яким він тільки-но спустився.

Микола перший раз у житті вдихнув специфічний запах шахтного повітря.

— Пішли, товаришу, — наче зі сну розбудив інженер свого гостя, що, вийшовши з кліті, став і почав роздивлятись довкола. Він бачив, як тих пасажирів, що спускались з ним у кліті, зразу поглинула темрява, чув, як десь в стороні під землею щось гуло і гриміло, і через кілька хвилин із чорного отвору в стіні печери показався кінь, а за ним вантажені вугіллям вагони. Микола витріщив з подиву очі.

"Невже ще й досі в шахтах коні?"

Тільки тепер він помітив рейки, що двома вузами вибігали перед конем із чорної пащі підземелля.

— Ходім,— повторив інженер, беручи Миколу за руку.

Йдучи за ним по штреку, інженер пояснив, ЩО КОНІ працюють ще в багатьох шахтах Донбасу, де не встигли запровадити нову техніку, що ці тварини приречені на вічну темряву до кінця їх існування.

Микола мимоволі здригнувся.

— Чого ви? — усміхнувся.— Коней шкода?

— Шкода,—підтвердив Микола.—Шкода тому, що вони більше не вдихатимуть весняного повітря, не бачитимуть зеленої травиці, не почують на собі тепла ласкавого сонця...

— Ви, як бачу, сентиментальні,— усміхнувся інженер.

— Ні,— заперечив Микола,— не сентиментальний. Я був на війні, бачив трупи коней і людей, бачив поранених і цілі штабелі замерзлих солдатів. Я, звичайно, не буду плакати над зламаною квіткою чи над убитою ластівкою, але оця темрява зробила на мене гнітюче враження, і я пожалів тварин, засуджених на вічну ніч.

— Ви пробачте, я пожартував,— промовив інженер,— а щодо коней, то вони темряви так гостро, мабуть, не відчують, як люди. Їх тут доглядають, люблять, вони ситі. Чого їм бракує?

— Сонця.

— Правда, але багатьом людям на землі ще бракує сонця. Ходіте, у нас багато роботи.

Інженер повернув у ту чорну пащу печери, звідки вийшов кінь, а Микола, мов сліпець за поводитирем, пошкандибав за ним. Лампочка освітлювала дорогу заледве на два-три кроки перед ними, але інженер ішов упевнено, як той кінь, що недавно проходив цим тунелем. Тунель називався відкаточним штреком. Він був досить високий, так що можна було йти не згинаючись, і широкий настільки, щоб розминутись людям з вагонетками. Але недовго йшли ним, може, десять хвилин, не більше, а там звернули вбік і опинились в пустій виробленій лаві, висотою з 75 сантиметрів. По ній повзком спустились по похилій на новий коридор, що називався квершлагом. Тут Микола звернув увагу на плескіт підземного потоку, що дзюрчав вздовж стіни коридора. Де-не-де блимали світельця шахтарських лампочок, чути було глухі людські голоси. Квершлагом дійшли до забою, де якраз зачищали забій шахтарі-ви-бійники.

— Отут буде ваше місце праці,— сказав інженер до збентеженого і зніяковілого супутника.

Микола винувато усміхнувся.

— Як же я сам сюди потраплю? — зажурився він уголос.

— Про це не турбуйтеся, тут ви не один будете працювати, дорогу покажуть товариші. Зараз не втомились?

Микола похитав головою.

— Втомитись не було від чого,—сказав він,—але пересування в темряві незвичними ходами чомусь увігнало в піт.

— Від незвички,— почувся голос з вибою. Голос ішов чомусь з долу. Микола повернув голову у той бік, звідки линував голос, і побачив на землі людину, що

виконувала якісь маніпуляції біля стіни вугілля, що виблискувало від світла лампочки, на землі.

— Це ви, Арсене Івановичу? — спитав інженер.— Підніміться на хвилинку. Це сам бригадир,— звернувся він до Миколи.— З ним будете працювати. Арсене Івановичу! Скоро ви?

— Зараз! — почулося з землі.

За тим "зараз" з'явився чоловік могутньої будови, вище середнього росту, молодий. Це було видно по очах, що жевріли, мов два вуглики, на чорному, як у негра, замараному сажею обличчі, і по білизні рівних зубів, коли усміхався.

Він привітався з інженером і кивнув головою Миколі.

— Познайомтесь.

Інженер представив бригадирові Миколу і сказав, що він працюватиме учнем у його бригаді.

— Ви навчите цього товариша усіх елементів праці вибійника, усіх прийомів, яких вживаєте самі, добуваючи вугілля, познайомите якомога ширше з шахтою, з людьми, що працюють під землею, особливо з людьми. Ви мене розумієте?

Начальник шахти багатозначно подивився на робітника, але він таки добре не зрозумів, що від нього хочуть, чого він має знайомити учня з людьми, з шахтою... Він зразу догадався, що перед ним не звичайний хлопець, який хоче стати шахтарем, бо таких хлопців, особливо селяків, він бачив у своїй практиці багато. А це був наче не подібний до тих.

— Ви можете пояснити точніше, Іване Михайловичу, бо я не зрозумів усього як слід, — промовив бригадир, час від часу допитливо поглядаючи на новака.

— Що ж вам ще додати до того, що я сказав? — спитав інженер.

— Небагато. Хто цей чоловік? Хай мені пробачить товариш, але я мушу знати, з ким матиму справу.

— Сказати? — спитав інженер, звертаючись до Миколи.

Той кивнув головою.

— Доведеться.

— Вам, бригадирові, скажу, але щоб ніхто більше не знав, — промовив інженер.

Вони відійшли трохи вбік, бо решта членів бригади, зваблені голосами, перестали працювати і почали прислухатись до розмови. Інженер коротко розказав, чого хоче Микола і що саме вимагається від нього як від бригадира.

— Письменник має написати про нас правду, правдиву повість, треба, щоб він добре пізнав те, про що писатиме. До речі,— спитав він під кінець розмови,— ви не знаєте, де б можна товаришеві замешкати на час його роботи в шахті?

— Скільки він думає тут жити?

— Місяць-два, я думаю, досить буде.

— Тоді до Вавиленків.

Начальник шахти зразу захопився за це прізвище.

— Кращого не знайти. Це ж вапі тесть?

— Та так.

Після цієї розмови Микола і господар шахти виїхали на-гора.

Родина, в домі якої поселився Микола Гаєвський, складалась усього з двох людей: господаря дому, Семена Родіоновича Вавиленка, і його дружини, Євдокії Миколаївни. Обоє були люди літні.

Семен Родіонович, тепер уже пенсіонер, прийшов сюди, коли ще ця місцевість, де зараз стоїть його хата, називалась Собачівкою, а Юзівка ще не була містом. Повернувшись з армії в свою рідну Новоселівку, не застав нікого з рідних. Мати вмерла, сестра вийшла заміж і виїхала з чоловіком у Юзівку. Над рідною хатою, до якої вернувся, дах зігнів і провалився. Жити в ній стало неможливо. Не затримуючись в селі і дня, подався на станцію і першим поїздом поїхав за сестрою в Юзівку з твердим наміром стати шахтарем. З того дня, як поступив на шахту, тридцять п'ять років не виходив з неї. Як тільки став вибійником, одружився з бідною робітницею, що працювала на підсобних роботах на поверхні шахти, збудував разом з нею ліплянку і зажив у ній з молодого дружиною. В цій хатині народили вони троє діток і вивели їх у люди. Два сини поженились уже і працюють у Харкові на заводах: один на паровозобудівному, а другий на заводі "Світло шахтаря". Наймолодша ж дочка вийшла заміж за шахтаря-вибійника, що згодом став бригадиром, Арсена Івановича Левченка, з яким уже трохи знайомий наш читач.

Хатина стареньких господарів ділилась на дві нерівні частини. В лівій від входу, більший "половині", що складалась з кімнати і кухні, мешкали самі господарі, права ж, менша, мала всього невеличку кімнатку, в якій до заміжжя мешкала їхня доня Вірочка. Зараз ця кімната пустувала/ і старі з радістю здали її "доброму чоловікові", як їм відрекомендував Миколу їх зять, Арсен Іванович.

Вселившись у кімнатку, Микола зразу почув себе як удома, таким теплом і ласкою обдарували його господарі. Того ж вечора вони запросили його на свою половину на склянку чаю. Туди прийшов зять з дружиною, і Микола засидівся в гостях далеко за північ. Крім чаю, подано дуже смачну вечерю: вареники з картоплею, огірки власного засолу господині, а до того пляшку горілки. Микола з приємністю помітив,, що господар і його зять пили мало, і загалом видно було, що люди скромні, і ніяк це не в'язалось з існуючим уявленням про шахтарів як про людей пропащих, одчайдушних, п'яниць і хуліганів.

По вечері потекли цікаві оповідання тестя і зятя про давні часи і сучасне. Старий оповідав про те, як у 1898 році шахтарі за десяти з половиною годинний робочий день воювали і добились цього двотижневим страйком, як у 1905 році страйкували всі шахти, а в кінці року в грудні місяці за ініціативою більшовиків було створено Раду робітничих депутатів і як каральні загони розправлялись з робітниками.

Семен Родіонович знав історію свого міста і розповідав її хронологічно, рік за роком, від того часу, як ступив своїми ногами на його землю, аж до наших днів.

Микола вбирав у себе слова цікавого оповідача, а що головніше і дати записував у своїй нерозлучній записній книжечці. В його голові виростали цілі розділи майбутньої

повісті.

Про найновіші часи так же цікаво, як і тесть, розповідав його зять.

Арсен Іванович був грамотною людиною і комуніс-том-пропагандистом. Йому пропоновано керівні посади на шахті, але він відпрошувався, переконуючи бюро партосередку і райком, що він потрібний саме під землею, в шахті, що саме там він принесе найбільше користі, подаючи приклад чесної самовідданої праці. З ним важко було не погодитись, і його залишили на улюбленій роботі.

Оповідання обох шахтарів, старого й молодого, Микола слухав з неослабним інтересом, але одно з них його буквально збентежило.

Заговорили про шкідництво. Тоді, в перші роки революції, ворогів її явних і прихованих було вдосталь. Після війни залишились недобитки, і вони, де могли, нишком, як нічні хижаки, виповзали з нір і кусали, кого вдавалось безкарно вкусити.

— Одного разу нам дали знати на поверхню, що в шахті здох кінь,— оповідав бригадир.— Причому найкращий кінь, старий шахтар, улюбленець усієї шахти. Зранку ще возив вагонетки, а надвечір раптом здох. Що було робити? Старого шахтного ветерана вивезли в кліті на-гора і закопали недалеко від терикона. Втрата була відчутна, нового коня не так легко привчити до праці під землею, та й коня такого під рукою не було.

Арсен Іванович запалив цигарку, затягнувся димом і повів далі своє оповідання.

— Не минає два дні, як і другий кінь гине. Тут мене взяла підозра,— наголосив оповідач на останнє слово.— Мені стукнуло в голову, що не своєю смертю погинули коні, а чиясь ворожа рука їх знищила. Розповів я про свій здогад в партбюро, і всі зі мною погодились. Викликали ми ветеринарного лікаря, зробили розтин трупів, бо і того першого ми викопали з землі, і вийшло, що обидва коні загинули від однакової отрути. Виникло питання: хто ж це зробив?

— Цікаво,— промовив Микола.

— Слухайте ж далі, — продовжував Левченко.— Що ворог є на шахті — було ясно, але де він, хто він? Помогло мені знайти ворога моє серце.

— Хто? — не дочув Микола.

— Моє серце, — повторив оповідач.

Микола глянув на нього і усміхнувся, але Левченко, хоч і помітив посмішку, не збентежився.

— Не смійтесь,— сказав він,— часом нутро підкаже вірніше, ніж найкращий друг. Почуєте, що було далі. Найнявся був до нас на роботу молодий дядько з Села. Тоді вербували селянську молодь на шахти. Йшли здебільшого комсомольці, але й інші. Між тими іншими прийшов дядько здоровий, високий, кремезний і чорний мов циган.

Микола весь обернувся в слух, Левченко продовжував:

— Ми таки зразу подумали, що циган. Але, розміркувавши, відкинули цей здогад, бо, мабуть, ні в одній шахті світу цигана не знайти. Прийшов цей чоловік під вигаданим ім'ям, без ніякої посвідки, але його прийняли, бо робітників треба було до зарізу. І от на того цигана впала моя підозра. Кілька днів ходив я як не свій: як бути далі? Доказів

нема, можна образити людину, але не витримав і пішов до прокурора. Розповів, так і так. Прокурор став на мій бік, і цигана заарештували. І що ж виявилось? На слідстві признався, що куркуль, якого мали вивезти, але утік із села і так далі. Про те, що потруїв коней, не признався, але, гїісля того як його вивезли, подібних випадків на шахті не було.

— Прізвища того шкідника не пам'ятаєте? — спитав Микола, коли оповідач замовк.

— Як не пам'ятати. Пам'ятаю. Охрім Супрунович Гиря його справжнє прізвище,— сказав Арсен Іванович.

— Я був певний, що це він,— промовив схвильовано Микола.— Як тільки ви почали описувати його зовнішність, я подумав, що саме про нього буде мова.

Господарі здивовано глянули на гостя.

— Звідки ж ви його знаєте? — спитали майже разом.

Гість оповів історію знайомства з Гирею. Розмова затяглась далеко в ніч, а нікому не хотілось спати,

5

Наступного дня вранці новий шахтар першим прийшов на роботу. Поки прибули решта членів бригади, він уже встиг одягнутись у свою шахтарську робу, що зберігалась в окремій шафці, яку йому вчора по виході на-гора віддано в користування. Сидячи осторонь, придивлявся до нових товаришів, що прожогом убігали в роздягальню. З ними ж доведеться працювати в бригаді. Це була переважно молодь і здебільшого вихідці з села. По тому, як входили, як рухались, як скидали свій одяг і як його клали у шафки, можна було судити про характери і темпераменти майбутніх співпрацівників. Говорили між собою мало, дехто був ще заспаний, видно, тільки-но зіскочив з ліжка і, не вмивавшись, притьмом прибіг сюди. Одягались усі швидко, звично. На нього не звертали уваги, може, робили вигляд, що не цікавляться ним або і зовсім не помічають новачка. Як тільки пролунав гудок, у дверях з'явився бригадир Арсен Іванович. Він був уже в повному шахтарському костюмі і з лампочкою в руці. Привітався з бригадою і посміхнувся Миколі. Виходило, що він прийшов раніш від Миколи і вже встиг побувати в шахті і прийняти зміну від нічної бригади.

— Пішли, хлопці, по інструмент,— промовив ласкаво, як добрий батько, хоч сам не виглядав набагато старшим від молодиків своєї бригади. В інструментальній усе було приготовлено для роботи. Це теж постарався дбайливий Арсен Іванович. Кожен з членів бригади знав, що йому брати, тільки Гаєвський не знав і тому чекав, аж поки усі порозбирають — хто обушок, хто лопату, хто бур і молот. Один шахтар узяв відбійний молоток. Микола побачив його вперше в житті і тільки догадався, що саме це й є інструмент, про який читав уже в газеті як про новий вид техніки у вугле-добуванні. Шаhtar, що взяв цей молоток, був невисокого росту, кремезний і віком, мабуть, найстарший з усієї компанії, навіть старший від бригадира. З того, як він поводився в роздягальні і в інструментальній, спокійно, статечно, розміреними рухами, виглядало, що це досвідчений робітник, який немало літ попрацював під землею. Микола чув, що хлопці називали його дядею Васею, а бригадир величав Василем Петровичем.

Прізвище його було Горлиця, і він чомусь червонів, коли його кликали по прізвищу або коли сам називав себе. На горлицю він таки мало скидався, хіба що характером — м'яким, добродушним. Узявши на плече досить важкий інструмент, вийшов із кімнати, уступаючи іншим місце при віконечку. Микола провів його очима.

— Колись і ви на такому попрацюєте,— промовив бригадир, натякаючи на молоток.— А зараз підберіть собі кувалду з короткою ручкою, відповідно до своєї сили. Тут багато, різної ваги. Візьміть пару бурів, обушок і трійку зубків. Більше вам на перший раз не знадобиться. Ми почнемо з вами від ручного способу добування вугілля, яким сотню літ до нас добували наші батьки, діди і прадіди. Вам це буде корисно.

Одержавши рудникові лампи і вислухавши попередження, що курити в шахті не можна, бригада спустилась у підземелля. Цього разу спускатись було не так страшно, як першого разу, і рудниковий двір, у якому зупинилась кліть, не видався таким похмурим.

Дійшовши до вибою, бригада розійшлась на свої робочі місця, а новака бригадир поставив перед невеликою вугільною стіною і сказав:

— Тут будете працювати. Сідайте поки що, зігнутому важко стояти, я обійду всі робочі місця і зайду до вас, це буде скоро, не знудитесь.

Бригадир пішов, і Микола залишився сам. Йому зробилось не по собі. Пригнічувала ця особлива, могильно мертва тиша. Буває відносна тиша в природі — в степу, в лісі, іноді перед бурею, а буває ранками, вечорами і в літні погідні дні, але та інакша, жива, а тут, у шахті, понура, мертва. Недарма народ створив слова "мертва тиша", можливо, що творцями їх були якраз шахтарі, бо ніде так не пасує ця назва, як до шахти. Її не оживляє далекий стук, що вчувається час від часу, ні шум такого ж мертвого підземного потоку, навпаки, вони підкреслюють тишу. У Гаєвського з'явилося враження, що він у могилі похований живцем, а далекий стук — це удари грудок землі по дерев'яній домовині. Це тривало, зрештою, недовго, одну коротку мить, бо скоро поблизу пролунав ритмічний стукіт відбійного молотка, і той хвиловий страх і сум зникли. Прийшов Арсен Іванович.

— Не знудились чекати? Зараз ми візьмемось до праці.

Він ліг на землю і показав, як підбиратись під пласт обушком. Внизу пласта, що зветься підошвою, є невеличкий прошарок сажі, заледве кілька сантиметрів. Цю сажу треба зубком відбити і відгребти. Заглиблюються від пласта звичайно на довжину обушка, вздовж того відрізка лави, який задано в норму. Сюди входить цілий комплекс робіт. Як лише сажу вигорнено, треба в пласті, що стоїть прямовисною стіною, продовбати кілька шпурів. Робота проста, але не зовсім легка. Півметровий сталевий бур прикладається загостреним кінцем до одної точки в пласті і кувалдою ударяється по тупому кінці. Маніпуляція така ж, як при забиванні цвяха в стіну, з тою різницею, що бур треба після кожного удару кувалди повертати в усі боки, щоб розробити отвір і щоб бур легко входив у нього. Такий процес роботи можна бачити і на поверхні — бурами користуються електромонтери.

Буріння шпурів зайняло більше ніж півзміни, і парубок ледве справився з роботою.

Руки* від незвички боліли неймовірно. Але він не хотів відставати від бригади, бо відпали відбуваються рівночасно. І дійсно, не відстав, бо коли прийшов запальник, то його шпури були готові. Запальник навіть похвалив роботу, патрони входили в отвори легко, і Микола був так задоволений з похвали, що забув біль рук.

Другий день праці пішов легше, третій — ще легше, а через тиждень Гаєвський відмовився від учнівської норми, яку, фактично, щодня перевиконував. В кінці другого тижня навчився закріплювати за собою вибій і став рядовим робітником. Свідомість цього наповнювала його гордістю. Він тішився своєю відвагою, що не

побоявся кинути затишний кабінет для шахти. Хто ще з його товаришів пера на таке здатний? Додому вертався сильним, задоволеним. Де ділись понурі думки. Забулась і Зоя Іванівна. Спав багатирським сном і на брак апетиту не міг поскаржитись. Товариші по роботі по деякому часі довідались, хто він і що. Довго заховати інкогніто не вдалось та й не було потреби. Пізнали його люди, і він сам признався. Дивувались, що проміняв перо на обушок, і будували найдивачніші з цього приводу припущення. Були й такі, що радили перевірити, чи він, бува, не шпигун. Ходили навіть до помешкання Вавиленків, допитувались, перестерігали. Гаєвський не знав про це і не думав. Йому не говорили, щоб не образити. Одного разу, під час відпалів, коли шахтарі відпочивають після виснажливого буріння шпурів, чекаючи, поки не провітрять забоїв, до Миколи підсів Горлиця. Заговорили про відбійний молоток, про те, наскільки швидше і легше ним працювати, про техніку його роботи. Горлиця відповідав на питання, але не те його цікавило, і він повернув мову у потрібне йому річище.

— Навіщо вам ця техніка? — спитав він з усією прямоотою. — Письменник ви, книжки всякі пишете, поезію і тому подібне, і от покинули все: місто, добру квартиру, спокійне місце за столом — і разом з нами, простими шахтарями, сидите оце на дні мокрої шахти і нюхаєте дим відпалів. До чого це вам? Професія шахтаря важка, незavidна. Ви мені звиніть, будь ласка, може, я не так що сказав, але цікаво б почути правду, ви звиніть, прошу.

Питання поставлено руба. Не хотілось відповідати, бо вже не раз чув такі питання і відповідав на них, але не випадало залишити і це без відповіді.

— Кажете, професія незavidна, — промовив Гаєвський. — Не погоджуюсь. Правда, важка, але почесна.

— А що з тої почесності? — махнув рукою Горлиця. — Шахтар є шахтар, і все тут.

У підземеллі гуло, шуміли вентилятори, забираючи і гонячи на поверхню синій дим відпалів. Повітря поволі очищувалось.

— Завжди брудний, замурзаний, — продовжував Горлиця. — Добре, коли сухий забій, а бува, що мокрий. Та й повітря затхле. Бачите, чим дихаємо, — показав на рештки синього димку, що стелився долі.

— Але ви не проміняли б своєї професії, скажімо на плугатаря, — перебив Микола, — навіть коли він трактором оре. Хоч там повітря чисте і сонце світить.

Горлиця задумався.

— Ні, не проміняв би,— промовив по хвилині.

— Значить, ваша професія краща, ніж його? Горлиця знов запнувся, міркуючи, як відповісти.

— Для мене моя професія добра, бо звик, втягнувся, але для письменника, думаю, що ні, не добра.

— Звідки ж ви знаєте? Письменником ви, мабуть, не були? — пожартував Гаєвський.

— Відчуваю,— сказав робітник, піднімаючи очі на співрозмовника.

— Слабкий доказ, — сказав Гаєвський.

— Що саме? — не зрозумів робітник.

— А те, що ви сказали. Відчувати, як ви кажете, чи почувати, замало. Без письменників світ, може, й існував би, але без шахтарів напевно ні.

Горлиця не погодився.

— Колись не було ні письменників, ні шахтарів, а люди жили,— заперечив він.

— Мова йде, звичайно, про сучасний світ,— промовив спокійно Гаєвський,— і ви це знаєте. Без вугілля не було б заводів, фабрик, залізниць, пароплавів, електрики. Лісів? Їх вистачило б на дуже короткий строк, на десятиріччя, а далі — смерть.

Докази були переконливі, і вони дійшли до свідомості шахтаря, але він поспробував ще опиратись.

— Живуть же люди на світі без вугілля десь там в Африці чи Австралії,— сказав він.

Гаєвський бачив, що його співрозмовник настроений сперечатись і переконати його буде важко. Проте й припинити розмову не випадало.

— Дуже мало людей живе без вугілля і в Африці. Ви маєте на увазі ті племена, що в екваторіальних лісах ходять голі і живляться чим попало. Тим, певне, вугілля не треба. Але й вони скоро приєднаються до загальнолюдської цивілізації і будуть користуватись і залізницями, і пароплавами, і електрикою, як користуються ними їх колонізатори. Так що це питання найближчих років.

Горлиця мовчав. Підійшли ще два шахтарі — товариші з бригади — і посідали. Розмови вони не чули,

— При старій власті, мабуть, так не було, щоб, скажімо, барин покинув насиджене місце і поліз у шахту, як ви,— промовив не без іронії молодий селяк Панько Лисий.

Ця фраза, очевидно, була заготовлена заздалегідь, і її знав товариш, з яким прийшов, бо ще Панько не закінчив її, як той хихикнув у кулак.

— Я ж не барин,— заперечив Микола.

— Ну, вообщє, не робочий,— пояснив Панько.

Питання селяка було підготовлене з таким розрахунком, щоб загнати письменника в безвихідь. Він сидів і думав, що той не знайде відповіді. Проте його хитрість не вдалась. Микола сказав:

— Не знаю напевне, може, був такий барин, як ви кажете, а може, й не було. Вірніше, не було. А чому? Та тому, що тоді праця на шахті була каторжною, а тепер стала почесною.

— Що ж змінилось? — почав Панько, не давши договорити фрази.

Гаєвський глянув на парубка: чи він ехидствує, чи справді нічого не розуміє.

— Хіба треба пояснювати? — промовив з серцем. — Ви ж стали господарями шахт, заводів, полів, ви, робітники!

Панько крутив головою і все так же ехидно посміхався.

— Який же я господар, — сказав він. — Господар сам не працює, а наймає батраків, а я сам працюю, значить, я батрак.

— Не батрак, а дурак, — не витримав Горлиця, що досі мовчки слухав суперечку селяка з письменником. Мова молодого шахтаря, що недавно прийшов з села, його спосіб ставити питання обурило. І він не дав відповісти письменникові, самому хотілось, як він сказав, заткнути пельку нахабі.

— Дурне плетеш, дурне агітуєш, — сказав він докірливо, — далі свого носа не бачиш. Ти не знаєш і не поцікавився, хто був хазяїном цієї шахти. Так я тобі скажу: француз, мільйонер. Молодий ти і нерозумний. Пани були до революції господарями шахт, і ясно, що вони в шахтах не працювали, а тепер хто на чолі шахти? Наш, шахтар. А на чолі держави? Такі ж робітники, що недавно покинули станки і по волі таких же робітників перейшли на державну роботу.

Які не переконливі були доводи старого шахтаря Горлиці, а проте впертого селяка не переконали. Він твердо стояв на своєму. В його словах вчувалась зловливість, що межувала з ворожістю.

— Ленін не робітник, — сказав він. Цими словами, видно, хотів обеззброїти обох сперечальників, але даремні були його сподівання.

— Знов не те говориш, — промовив Горлиця. — Не будь Леніна, не було б у нас сьогодні Радянської влади. Ленін не робітник від станка, правда, але хто підготував, скажімо, робоче місце для Радянської влади? Ленін з робітничим класом. Він спирався на робітничий клас. Так я кажу, писатель? — звернувся до Гаєвського.

Той повністю ствердив міркування шахтаря.

— Отож-то, хлопче, — підкреслив Горлиця. — Ти б частіше у клуб заходив, лекції слухав, там дещо почув би і про Леніна, і про робітничий клас, до якого сам прагнеш, і не говорив би дурниць, а то верзеш таке, що гидко слухати.

Розмову перервав Арсен Іванович. Він прийшов сказати, що вибої провітreno.

— У вас добре одірвано, — кивнув у бік Гаєвського. — Видно, що всі шпури були на одному рівні. Вам залишається тільки зачистити стінку.

Микола пішов на своє місце. Під час вентиляції шахти на розмові з робітниками він відпочив і тепер легко справився з зачисткою вибою.

— Ви сильна фізично людина, — похвалив бригадир. — Я не думав, що ви так швидко почнете працювати самотійно.

Похвала бригадира була дуже приємною. Микола сам собі дивувався.

— Ви коли-небудь працювали фізично? — спитав Арсен Іванович.

Микола розповів про свою роботу в млині, а в ранній юності в господарстві діда.

— Я ніколи колись не розумів фрази, що фізична праця облагороджує, — сказав він.

— Коли не занадто важка, — доповнив Арсен Іванович.

— А так, це без сумніву.

б

Минув місяць з того часу, як Микола Гаєвський почав працювати на шахті. З учня він скоро став вибійником, і Арсен Іванович не міг нахвалитись його завзяттям і здібностями. Прийшла і перша заробітна плата. Стоячи в черзі біля віконечка, молодий шахтар так хвилювався, що, коли йому виплатили гроші, не міг розписатись у відомості, бо тремтіли руки. Ні один гонорар, навіть перший гонорар за літературну працю, не був йому такий дорогий, як ця заробітна плата за особисто видобуте вугілля.

Китайці кажуть, що кожна людина повинна посадити в своєму житті хоч одне дерево. Микола подумав, що кожен чоловік повинен добути хоч одну тонну вугілля, адже без вугілля не міг би існувати світ. І тому тим робітникам, що добували чорне золото, повинна бути найбільша честь і слава.

Ця ідея повинна була лягти в основу його літературного твору про шахтарів, про не оспіваний ще робітничий клас.

Після фізичної праці, яка дедалі ставала менш виснажливою, бо він почав звикати до неї, удома знаходив затишок і всі умови для відпочинку. Господарі ставились до нього, як до рідного. Яка це була чудова пара, як вони любили, як шанували одне одного, ці прості старі люди!

У нього створилась була неправильна думка, що на світі рідко трапляються щасливі подружжя, що коли люди одружуються навіть і з любові, то скоро ця любов переходить у звичку, а далі у байдужість, а бува, і в ненависть. Одначе, придивившись до співжиття господарів і їх дітей (дочки з зятем), почав переглядати власні переконання. Він згадав своїх діда і бабу, які життя прожили, мов гоголівські старосвітські поміщики, у взаємній любові і пошані, пригадав батьків; вони ніжно любили одне одного, і, напевне, жодне з них і уві сні не помишляло про зраду. І, нарешті, ця пара. Він бачив щодня, як вони берегли одне одного, як старий намагався виконати якусь жінчину роботу, поки її не було вдома, а потім радів, коли вона приходила, готувалась до тієї ж роботи, аж робота вже зроблена! Так він, наприклад, мив посуд, чистив картоплю, носив воду, палив у печі, підмітав підлоги, щоб якось полегшити працю своїй Дусі. Він любив її так же ніжно, як тоді, коли принесла йому першого сина, а вона завжди бачила його тим чорнявим красивим парубком, із заломленою набакир шапкою, що обнімав її гнучкий стан на перелазі.

Це були сучасні Філемон і Бавкіда, що наче зійшли з "Метаморфоз" Овідія і пішли у світ проповідувати сімейну любов і взаємну дружбу. В їхніх убогих пенатах Микола почував себе чудесно і відпочивав у них прекрасно.

Полежавши з півгодини на дивані з книжкою в руках, яка звичайно вивалювалась з рук по кількох хвилинах, він ішов на "половину" старих, куди його запрошувано на чай. Євдокія Миколаївна ставила на стіл самовар, варення з вишень власного варіння, і починалось чаювання в супроводі приємних розмов. А велись ці розмови майже виключно про шахтарів і шахти. Семен Родіонович цікавився кожною дрібницею,

розпитував, як Микола брав підбій, як вигортав сажу, скільки шпурів просвердлив, як відбувався відпал, а потім відбій і зачистка вибою. Все це цікавило старого, він наче сам проробляв усі ці процеси, переживав разом з Миколою щастя праці.

У ті часи, як ми вже знаємо, всі роботи відбувалися майже виключно вручну. В шахті, де працював Микола, тільки почали запроваджувати відбійні молотки, але це були тільки початки механізації, яка згодом, через кілька років, мала повністю охопити всі процеси шахтних робіт.

— Ви вже мали в руках відбійний молоток? — спитав старий. Він все життя працював у шахтах вручну і на нову техніку дивився досить скептично. Від Миколи він хотів почути правду, без прикрас, про ту нову техніку, а той мало не підскочив з радості, що зможе розповісти про свої досягнення в оволодінні технікою відбійного молотка.

— Я вже працюю ним,— сказав він захоплено.— Хіба Арсен Іванович не говорив вам?

— Я його вже два дні не' бачу, все десь мотається по партійних справах.

— Ось чому ви питаєте! Та сьогодні я вже норму зробив саме відбійним молотком, дорогий Семене Родіоновичу,— похвалився Микола.

— А диви! — вигукнув старий шахтар,— І добре ним орудувати?

— Чудово. Тут не кувалдою гатити півзміни, а за кілька хвилин тонна вугілля. Це, дядю Семене, техніка сьогоднішнього дня, і вона тільки початок. Кувалдам і бурам вже недовго панувати. Їх змете технічна революція, як пролетарська знесла царську владу.

Він висловив цю несподівану метафору і сам усміхнувся. Проте старому образ подобався, і він повторив його дослівно.

— Добре сказано,— промовив, — точно. Поговоривши про сьогоднішній день, Семен Родіо-

нович вертався думкою до минулих часів, згадував свою молодість, працю у хазяїв, говорив про заворушення на шахтах, страйки, про нещасні випадки.

— Мій Сеня три дні був у завалі. Не думала я тоді, що ще коли побачу його живого, — пригадала Євдо-кія Миколаївна один страшний випадок, і в її очах показалися сльози. Ця подія трапилась давно, ще в їхній молодості, але вона не переставала хвилювати й досі.

Старий шахтар глянув на жінку з невимовною ніжністю і гордістю. Глянув і наче засоромився свого почуття, бо відвернув від неї очі і перевів їх на гостя.

— А не сказала, моя куріпочка, хто врятував мене, хто вигріб з-під породи,— промовив Семен Родіоно-вич.— Коли б не вона, не бачити б мені більше світла сонця.

— Не я ж одна,— заперечила дружина старому.

— Е, доню,— заговорив він, як до дитини.— Що ті всі були варті без тебе? Вона,— звернувся знов до Миколи старий,— три дні день і ніч відкопувала мене. Не їла і не спала. І коли вже їй пощастило побачити мене живого, зомліла, сердешна, і тоді її ледве до життя розбудили. Два лікарі приводили її до чуття. Так-то. Їй завдячую своє спасіння, їй, моїй сивій голубці.

Він підійшов до жінки, досить незграбно обняв її за плечі і ніжно поцілував у щоку. Євдокія Миколаївна зашарілась, як маків цвіт.

— Соромно при людях, Сеню, ми уже не молоді. Микола дивився на цю пару і мріяв про те, щоб і

собі знайти таку вірну подругу, як ця проста жінка, щоб так, як ця пара, прожити в щасті родинним і спокої душевним життям.

В перші дні праці в шахті Микола не боявся признатись собі, звичайно, що входив до неї з острахом. Спочатку все лякало: і шматок вугільної брили, що нависав між кріпленням в штреку чи в квершлагу, і покривлений від тягара землі стояк в уклоні або в печі, вигнутий обапіл, що от-от, здавалось, лусне і засипле тебе породу. Понуре враження справляв шум шахтного потоку, що вічно тече рівчаками до помийниці, і не приведи доле, щоб забракувало енергії або попсувались насоси, цей скромний потік вийшов би з берегів і затопив шахту.

Цей шум потоку і капіж з криші асоціювались у Миколи з міфічним поняттям Лети — підземної ріки забуття. Особливо тоді, коли він сам знаходився в незнайомім місці шахти, де не чути іншого звуку, тільки цей безперестанний, монотонний дзюркіт потоку серед вічної темряви.

Одного разу, може, за годину до кінця зміни, Микола відпочивав у своєму забої і думав про те, що життя кожної людини — незбагнений комплекс найрізноманітніших подій і ситуацій, несподіваних і часто майже неймовірних, і немає на світі двох, навіть рідних братів-близнюків, чиє життя було б хоч приблизно взаємоподібне. На цю думку навело його становище, в якому сам опинився. Скільки в його короткому житті, фактично на порозі життя, скільки довелось пережити й перетерпіти! Досить сказати, що довелось брати участь в імперіалістичній війні, а там скільки несподіванок ніс кожен день! Бо дні на війні так же неподібні один до одного, як і людські життя. От він опинився у шахті. Закінчив лісовий інститут з любові до живої природи, а працює зараз в глибинах мертвої природи, далеко від сонця, а ліс тільки віддалено нагадують йому обідрані з кори бруски для кріплення лави. Вони, ці білі соснові стояки, соромливо голі, несуть у собі далекі запахи лісу, хвої, живиці і будять в його мізку нові асоціації. Пригадуються недавні питання старого шахтаря Горлиці і двох молодих вибійників, недавніх селяків, чи проміняв би він перо письменника на обушок вибійника? Він не дав їм тоді задовільної відповіді, а от, залишившись віч-на-віч із своєю совістю, як би відповів на таке питання? Чи проміняв би?

Молодий парубок роздумує над технікою сучасної шахти і признається собі, що зараз не проміняв би. Важка праця, нема що казати, не кожному під силу, але далі вона не буде такою, думає він. Адже обушок уже замінює відбійний молоток, а згодом ще щось люди придумають. Адже є вже й врубова машина, хоч і недосконала, але її колись удосконалять. В усякому разі, обушки зникнуть назавжди, і праця вибійника стане набагато легшою і в десятки, а то й в сотні разів продуктивнішою...

Микола загубив нитку своїх мрій. До чого ж він все це веде? Ага! Ну, а тоді, коли буде введено високу техніку в шахти, коли, наприклад, хтось видумає вугільного

комбайна,— чи тоді він проміняв би? І знов він мусить щиро відповісти, що ні, не проміняв би, бо занадто любить свою творчу працю і не соромиться сказати про це відверто Арсенові Івановичу, своєму бригадирові, що якраз прийшов і наче прочитав з його обличчя, що діється в його душі.

— Скажіть правду, набридло? — спитав проникливий бригадир.— Тільки правду.

Гаєвський глянув на розумне чоло товариша по праці.

— Я вам щиро відповім,— промовив по хвилині.— Робота в шахті, коли вона не занадто важка, добра, як усяка робота. До неї треба звикнути. Я от питав Горлицю, чи він проміняв би свою роботу на професію тракториста, що оре колгоспну землю. І він сказав, що не проміняв би. Ваш тесть говорить про шахту, як про поезію, а він працював у ній ще при капіталістах, обушком і кувалдою. Я колись працював у млині і пам'ятаю, що всі робітники хвалили свою професію і вважали її найкращою. Працю треба любити. Кожна людина повинна вибирати собі професію з любові до неї і тоді буде працювати з охотою, без примусу, праця стане щастям, а не мукою. Тепер скажу про себе,— він обернувся до мовчазного бригадира, що сидів боком і ні словом не переривав його мови.— Я — письменник, люблю свою професію, горджусь нею, і що б я був за людина, якби ні з цього ні з того покинув улюблену працю? А щоб вам довести, що я освоїв вашу професію, про яку хочу правдиво написати, я дам завтра оцим відбійним молотком дві норми.

— Ого! А то як? — зірвався з місця бригадир.— Не жартуєте?

— Побачите. Я уже більше години сиджу, бо не закріплений мій уступ, нема кріпильного матеріалу, та й сам кріпити не берусь, цього не вчився, але коли б зі мною були кріпильники, я сьогодні ще півнорми зробив би.

— Я дам завтра кріпильників.

Арсен Іванович постукав себе пальцем по чолі.

— Слухайте, друже, та ви ж зробите чудо! — сказав він захоплено.— Ви доведете нашим маловірам, що норми занижені, що продуктивність недостатня, що виробіток машини, я маю на увазі відбійний молоток, невідповідний.

— Чого ж ви досі про це не говорили, товаришу бригадир? — ніби жартома спитав Микола.

— Говорив, але не мав підтримки. Сам я ставав до роботи з молотком і доводив, що можна давати більше, але проти виступала мало не вся шахта, і той самий Горлиця, що завжди женеться за довгим карбованцем. Він виробить і більше, але хоче, щоб за це платили, як понад норму, от що.

— Завтра я роблю дві норми, а там побачимо,— твердо сказав Микола.

Наступного дня вранці Микола Гаєвський спускався в шахту в товаристві цілої комісії, на чолі з начальником шахти. В комісії був почесним членом Семен Родіоновіч, звичайними членами Левченко як секретар партосередку і робітник Горлиця, що працював відбійним молотком у другу зміну.

Працював Микола того дня із захопленням. Важкий молот з ревом вгризався в пласт, і з-під його вістря летіли додолу великі і малі брили чорного золота. По двох

годинах напруженої праці одна норма була готова. Микола зачистив стіни обушком і дав місце двом кріпильникам закріпити виробіток. Сам ліг відпочивати.

— Втомились? — спитав Семен Родіонович, що пильно стежив увесь час за майстерною роботою молодого робітника.

— Є трохи,— відповів Микола, витираючи піт з лица і розмазуючи при цьому сажу по своєму обличчю. Він був чорний як негр, білили тільки зуби, коли посміхався.

— А це, виходить, добра штука,— сказав Семен Родіонович, оглядаючи молоток.— То не кувалдою бити по бурі.

— А ви не довіряли,— вставив зять.

— Літня людина важко звикає до нового,— сказав старий шахтар.— Поки не змірить — не повірить.

— Зараз повірили?

— Повілив, бачив цю машину в роботі. Але не те мене дивує, що відбійний молоток добре працює, а це, як письменник так швидко освоїв нашу професію. От що дивно!

— Я ще не закінчив роботи, не перехваліть,— промовив, жартуючи, Микола.

— Та то вже видно, як буде.

Тим часом робітники закріпили виробіток і відійшли на інший участок, а Гаєвський знов взявся до праці. Як на початку зміни, так і після відпочинку парубок орудував інструментом як майстер, і молоток слухався його. Знов полетіли додолу такі потоки вугілля, що відгрібальник ледве встигав їх спускати на штрек, де чекали порожні вагончики — мірила його продуктивності.

Після чотиригодинної напруженої праці, з двома півгодинними перервами, використаними для закріплення вибою, контролер, що заміряв видобуток вугілля, дав знати, що дві денні норми уже виконано.

— Що ж, товаришу бригадир, можна мені і на-гора, чи треба чекати на всіх?

— Вам можна зараз, будь ласка, разом з комісією і виїдете, а я ще тут залишусь.

Того вечора, сидячи з господарями за склянкою чаю, Микола слухав, що говорили про нього шахтарі після того, як він раніше виїхав на-гора. Оповідав зять господарів, бригадир Левченко.

— В основному лають,— говорив, усміхаючись, Арсен Іванович.— Кажуть, приїхав підісланий з центру шахтар, видав себе за письменника і подвоїв нам норми.

За столом всі засміялись.

— Підісланий, значить? — сказав Семен Родіонович.

— Не хочуть вірити, щоб не при звичаєний до фізичної праці інтелігент міг дати дві норми. Але як би там не говорили, а норма буде підвищена, може, дійсно на сто відсотків. Давно треба було це зробити. На вас випала честь,— звернувся Арсен Іванович до Гаєвсько-го,— і шахта вам за це дякує.

— Тепер у шахту страшно й спускатись,— пожартував Микола.

— Нічого,— заспокоїв Левченко.— Ніхто вам нічого не зробить. Сьогодні о восьмій годині загальні збори шахти. Там буде одне питання — збільшення норм виробітку. Ніхто не заперечить, посоромляться, вас посоромляться.

— Як же на інших шахтах? — спитав Гаєвський. — Чи такі ж низькі норми, як у вас?

— Такі самі. Але тепер ми покажемо приклад іншим шахтам.

— Значить, даремно я приїхав, — зрадів Микола. — Буде з чим додому вертатись.

— Я дав замітку в районну газету про ваш успіх, не просивши на це вашої згоди. Ви не образитесь? — спитав його на другий день Арсен Іванович.

Микола сказав, що не має нічого проти.

— Ця замітка буде мені дорожча, ніж похвальна рецензія на книжку. Я тепер постараюсь оспівати мало-оспівану в літературі тему — шахту — з повним знанням справи. Я зрозумів там, на дні вибою, що мої особисті переживання — дрібниці проти цього великого, грандіозного, що розгортається в країні. Нам, письменникам і поетам, не особисте кохання оспівувати та душевні страждання, а людей, що будують фундамент під будівлю комунізму. Я щасливий, що наважився приїхати сюди працювати. Кожна тонна вугілля, добута власними руками, підняття норм виробітку — це цеглина у той фундамент. Я певен, що вони міцно зцементуються з тими цеглинами, що вкложите ви в своєму житті, Арсене Івановичу, і мої нові друзі. Хай вони і лаються, це від невисокої свідомості, вони робітники-початківці, у них ще сільська власницька ідеологія переважає, і згодом вони зрозуміють своє завдання і користь своєї праці.

— Зрозуміють, — запевнив Арсен Іванович. — З ними поки що ведеться недостатня робота, тільки й усього.

Після тої рекордної норми, яку Микола відтепер виконував щодня, про нього заговорила вся шахта і шахтоуправління. Місцевий актив прийняв його як рідного, але багато шахтарів, особливо з нових, лаяли ще довго і по його від'їзді за те, що своїми рекордами дав поштовх до підвищення норм виробітку майже вдвоє.

Від фізичної праці Микола помітно зміцнів. Він з приємністю відчував, як при згині руки м'язи розпирали рукави сорочки, він міцно спав уночі, а вранці вставав свіжий і бадьорий. Повертаючись з роботи, робив записи в блокнотах, яких набрав з собою кілька. Вечорами сам, іноді з Арсеном Івановичем ходив гуляти за місто, щоб ознайомитись з околицями, що їх колись, може, доведеться з якоїсь нагоди описувати. Одного разу, в неробочий день, взяв зранку книжку, палицю в руки і подався в степ помилуватися його весняною красою. Є люди, що над усе люблять гори, хто віддає перевагу лісові, хто волить море, а хто степ. Микола майже однаково любив усі ці творіння природи: захоплювався красою рідних Карпат, дуже любив ліс, бо в лісі проходило його дитинство, і очей не міг відірвати від безмежного українського, мов море, степу, стільки разів описуваного, в піснях і думках оспіваного. Посміхався чудовий ясний день, голубіло безкрає небо, сяло сонце. Над квітучим збіжжям, над мільйонами похилених колосків тремтіла зелена хмарка пилку. Звершалась тайна запліднювання. А над нею щебетали жайворонки весільної, славили весну-красну і її життєдайний день.

Микола йшов вузькою стежкою-коридором, між двома зеленими стінами пшениці, молодий, дужий, щасливий. Був задоволений з себе, з того, що приїхав у Донбас, що працює в шахті, що має залізні м'язи, що не боїться ніякої праці, ніяких труднощів.

"От кого на шахту висилати на лікування: наших неврастеніків, отих інтелігентиків, що вже в тридцять років без снотворних порошоків спати не можуть, а в тридцять п'ять лікуються від безсилля! От кого б сюди!" — думав парубок про деяких своїх знайомих. Думав і йшов усе вперед і вперед, зриваючи по дорозі квіти синіх волошок і червоних маків. Цих чарівних квітів було багато в полі. Зупинився на якомусь горбі. Може, це була могила славного отамана запорозького, а може, ще аж скіфська? Ніхто ніколи не дізнається, які дії, які драми відбувались на цій величній і вічній сцені Землі.

Вдалині бовваніла кам'яна баба. Спершу подумав, що жива людина, але ні, стояла каменем, нерухома. Звідки взялась? Хто її поставив? Коли? Стоїть уже тисячоліття, задивлена в майбутні віки. Давно вмер її творець, як і сотні поколінь, що жили після нього, а баба живе, стоїть. Її миють дощі, сушать вітри, грів сонце. На неї сідають перелітні птахи, бо вона для них тільки місце для перепочинку, спостережний пункт, навіть не опудало. Її безчестять лиси і мисливські собаки, для них це предмет, на якому можна по-собачому відмітитись. І тільки для людини вона пам'ятка мистецтва далеких предків. "Vita brevis, ars aeterna". Миколі приходить на думку цей вислів. "Життя коротке, а мистецтво вічне". Як це підходить до цієї кам'яної статуї! Стояв на вершечку могили і мріяв. Крилата думка піднімала перед ним одну за одною завіси передвічного театру. По сцені проходили цілі покоління і розтавали у мряці... Усвідомлював, що з того часу, як стоїть кам'яна баба, мільйони людей удобрили своїми тілами його рідну землю, а колись усі ті люди, як і він зараз, бачили весну і сонце, любили, боролись, страждали...

Пішов далі. І ось несподівано мрія ударилась об дійсність. Перед очима виринула раптом мальовнича зелена балка. Забіліли хати, тулячись до її берегів, зазеленіли сади, повиягались угору стрункі мітли тополь...

— Село,— зітхнув парубок. Хотів зійти в долину, але було вже пізно, а додому далеко, бо зайшов-таки шмат дороги. Став на горбку, щоб хоч краєм ока побачити, що робиться в селі. За тополями-мітлами, що вишикувались мов на параді вздовж дороги, білили довгі комунівські будівлі, а широке подвір'я між ними заливала якраз барвистою рікою худоба, що вертала з пасовиська. Стадо здіймало ногами хмари куряви, і вона довго висіла над подвір'ям, хоч корови давно розійшлись по своїх стійлах.

Вертався тією самою стежкою, але іншою видавалась тепер природа. Нагріті за день поля немов застигли в чеканні великого таїнства — заходу сонця. В травах принишкли польові коники, замовкли перепели в житах. На землю опускалась прохолода. Поки дійшов до перших будинків селища, сонце сіло за обрій. Йому назустріч здалека йшла пара: чоловік і жінка. І не подумав, що можуть бути знайомі. І як же зрадив, коли пізнав у цій парі Арсена Івановича і його дружину.

— Куди проти ночі? — спитав радісний.

— По вас,— була відповідь.

— По мене? — здивувався. — Щось трапилось?

— Батьки послали, затривожились, як би з вами чого не скоїлось.

— Та невже ж? Як же це зворушливо! — Гаєвський був украй покорений уважністю

простих людей. Так тільки рідні батьки колись за нього тривожились, а це чужі люди, які лише недавно його побачили, пізнали.

— Дуже їм вдячний за турботи,— сказав він.— Що ж могло скоїтись зі мною? Я ж не маленький.

— Не кажіть,— промовила дружина Арсена Івановича — і замовкла. Не моє, мовляв, діло, це справа чоловіків.

— Свято, бачите, сьогодні,— пояснив попереджувальну фразу дружини Арсен Іванович,— Вихідний день, а до того ж учора була получка. П'яних у селищі багато, а де п'яні, там можливе й хуліганство.

— Ну, дякую, дякую. Такі ви всі добрі і хороші, я аж ніяк не заслуговую на стільки ласки.

Парубкові хотілось тут же, на вулиці, обняти цих двох доброзичливих людей. Його переповнювало щастя молодості. Йому не хотілось вірити, що в світі є ще хулігани, розбійники. Чому вони є? Життя ж бо таке прекрасне, і світ прекрасний з його сходом і заходом сонця, з його порами року, з його чудесними фарбами землі.

Увійшли у виселок. Біля одного чепурного будиночка під парканом у пилюці лежав чоловік.

— Туди ми йшли — лежав, і зараз там же,— сказала дружина Арсена Івановича і махнула рукою.

— Хто це? — спитав Микола.

— Відомий п'яниця. Шахтар.

Над лежачим стояла худа, виснажена жінка. Вона кілька разів намагалась підняти п'яного, але він мішком валився на землю. Гаєвський підбіг до жінки і запропонував свою допомогу. Жінка не перечила. ВриД вже так стомилась, його піднімаючи. Микола вхопив п'яного під пахви і, як маленького, поставив на ноги. П'яний хитався на ослаблених ногах і знов упав. Парубок підняв його вдруге, але з тими ж наслідками.

— Даремно стараєтесь,— сказала жінка.— Він доки не проспиться тут, під плотом, додому не піде. Він має другу,— промовила іншим тоном, в якому бриніла лють і ненависть.— Як тверезий, то йде до неї, а п'яного я мушу піднімати, бо маю з ним пару діток.

І зразу померкла радість, що перед хвилиною розпирала груди. Стало соромно і боляче за людину, що через горілку втратила людську подобу і завдала стільки горя дружині і кривди власним дітям.

Пішли з цього місця всі троє сумні, як із похорону, і залишили під тином п'яного, все одно що мерця, і, мов скорботний пам'ятник над ним,— його безталанну, зігнуту горем дружину.

— Вам і таке треба бачити,— промовив Арсен Іванович по дорозі додому.— Напишіть про це в книжці, щоб люди читали і лякались цього страшного, що ще тримається в нашому побуті, як кліщ отруйний. Напишіть, хай молоді шахтарі читають. Може, прочитавши вашу книжку, не один задумається, як у світі жити.

— І ще напишіть,— це вже сказала дружина Арсена Івановича,— напишіть у своїй

книжці, як шахтарі своїх жінок б'ють.

— Ну, не всі ж,— пожартував Арсен Іванович, пригортаючи до себе одною рукою дружину. Вона ласкаво глянула йому в очі і посміхнулась.

— На щастя, не всі,— промовила значуще,— не всі, але багато ще таких. І чого б їм треба? Заробляють добре, у домах міг би бути достаток, так ні, пропиває гроші, совість, б'є найкращого свого друга — жінку.

Микола задумався над цими страшними словами. Стали перед очима любима мати, сестра, добра бабуня, Сашенька, Марія Адамівна, ціла низка улюблених і знайомих жінок, і слово "жінка" виросло до велетенських розмірів. Жінка нас, чоловіків, породила, викохала, винесла на собі весь тягар нашого виховання, витерпіла всі злигодні війни, брала активну участь у революції, боролась з рушницею в руках. Без жінки, нарешті, не існувало б людство, і жінку, тільки тому, що вона дещо фізично слабша (хоч виконує всяку роботу нарівні з чоловіком), деякі типи і досі б'ють. В країні, що будує соціалізм, цей непорядок мусить зникнути раз назавжди.

Довго цього вечора розмовляли в сім'ї Вавиленків на цю тему. Вишукували засобів, як позбутись цих обурливих залишків. Адже ж це спадок старого, безпросвітнього, гнилого побуту.

...З запасом знань і густо списаними сторінками кількох блокнотів Микола збирався до від'їзду в Харків. І^юже, й не поспішав би, але від Хоми приходили щораз частіше листи, в яких він закликав вертатись додому і братись до своєї основної праці.

Вістку про від'їзд квартиранта прийняли господарі мало не з плачем.

— Ми так звикли до вас, так звикли, як до рідного сина,— говорила Євдокія Миколаївна.

— Сумно буде без вас,— вторував жінці Семен Ро-діонович.— Тепер уже навряд чи коли побачимось.

Микола запевняв, що ще не раз приїде, особливо коли почне писати роман про життя шахтарів.

Наступав день від'їзду. Микола розрахувався в бухгалтерії, зайшов до начальника шахти подякувати за щирий прийом, а ввечері улаштував вечерю в домі своєї господині. На вечерю запросив бригадира з жінкою і ще кілька старих шахтарів, з якими під час роботи ближче зійшовся. У той вечір було мало випито, а багато сказано хорошого. Миколу напучували, як свого, як рідного. Під кінець його роботи вся шахта знала, хто він і чого шукав.

— Про мене в книжці напишете? — спитав Миколу сусід за столом, старий шахтар Давид Безгрішний.

— А ви хотіли б?

— Чому б ні? Якби правду написали, я мав би собі це за честь.

— Коли ваша згода,— напишу.

— І моє ім'я там напишете? Буде, що я Давид Безгрішний?

— Буде ім'я і прізвище, якщо тільки ви це дозволите. Бо в романі чи повісті подаються звичайно придумані прізвища людей, яких описуєш, хоч і бачив і знаєш їх

справжні імена. Але якщо людина хоче, щоб у книжці красувалось її справжнє ім'я, чому не задовольнити її прохання?

— А що ви опишете? — не вгавав Давид.— Чи як ми вугілля добуваємо, чи ще про щось?

Микола почав пояснювати, чого вимагається від роману,

— От напишу книжку, прочитаєте і будете знати, як і про що писав.

— Про п'яних теж буде в книжці? — не вгавав старий.

— Буде про п'яних і про тверезих,— засміявся Микола,— про всяке буде.

Микола подумав, чи, бува, не образив старого своєю жартівливою відповіддю, і поспішив перевести розмову на серйозний тон.

— От що,— сказав він.— Я опишу кілька людей на тлі шахти. Там буде і побут, і взаємини між людьми на роботі і вдома, розповім про ваші сподівання і мрії, опишу, як куркулі вам шкодили, коней труїли, як ви з Семеном Родіоновичем три дні в завалі лежали і як вас ваші друзі і ваші дружини визволили. Опишу цікаві околиці Донбасу, родючі поля, що оточують шахти, степи навесні, опишу літо, осінь і зиму, опишу денні і нічні заграви над заводами. Дещо придумаю, звичайно, без цього також неможливо.

— Без видумки не можна,— заявив авторитетно Семен Родіонович, що дуже пильно слухав розмову шахтаря з письменником. — Кожен з нас, хоч і не письменник, оповідаючи про щось, обов'язково додасть чогось свого, щоб цікавіше це оповідання виглядало. Воно й не брехня, оте додане, воно наче рамки для картини.

— Правильно, Семене Родіоновичу, правильно.

У приємних розмовах непомітно минуло півночі. Настала хвилина прощання. Коли гості і господарі встали із своїх стільців, Арсен Іванович попросив ще хвилину уваги.

— Я маю ще одне доручення від колективу, у якому працював наш шановний гість,—почав він.—Мені доручено подарувати йому на пам'ять шахтарську лампочку.

Присутні за столом заплескали в долоні.

— Прийміть же від нас цю лампу на згадку про вашу працю у нашій шахті,— сказав Арсен Іванович, передаючи лампу Миколі.— Хай вона нагадує вам простих, непомітних трударів, що у підземеллях добувають світло для людей.

Парубок сердечно подякував.

Наступного дня вранці Семен Родіонович відвіз його на вокзал на двоколці начальника шахти.

* * *

Повернувшись додому, Микола застав на столі кілька листів із тої категорії, яких, за попередньою умовою з Хомою, той не повинен був йому пересилати на шахту.

Це була переважно кореспонденція від його читачів, яких останнім часом ставало щораз більше. В листах йшла звичайно мова про окремих персонажів із його творів, запити, чому так, а не інакше показав він того чи іншого героя, чому закінчив повість таким сумним епізодом, і таке інше.

Микола любив такі листи, це давало впевненість, що його твори читають і що вони чогось варті, коли читачі листовно вимагають додаткових пояснень тощо.

В одному листі якась особа писала, з якої речі він вивів її, без її згоди, в повісті, не замінивши навіть імені і прізвища.

Це трапилось, звичайно, цілком випадково, бо особи, яка пред'являла ці претензії, він ніколи в житті не бачив і не знав про її існування.

Переглянувши кілька листів, наткнувся на розпечатаний конверт. У ньому був короткий лист, всього два рядки. Ними сповіщалося про смерть Сашеньки.

З дня її смерті минав уже місяць, а він нічого про це не знав, бо Хома не переслав листа.

Прочитавши жахливу звістку, Микола заціпенів з горя. Розпачу. Думки вилетіли геть з голови, і в душі зробилась пуста. Він сів на стілець, похилив голову на стіл і завмер. Над ним, зігнувшись дугою, стояв сумний вечір...

Прокинувшись, побачив, що надворі вже темно. У хату ввійшов Хома.

— Чому ти не попередив мене, що вона вмерла? — спитав Микола.

— Чому? — перепитав Хома, — Не знаю. Мені здавалось, що тобі краще про це не знати. Нічого б не допомогло, а перервало б працю, про яку ти писав, що захоплює тебе і що живеться тобі добре. А крім того, які ти маєш на неї права?

Хома ніяк не міг забути Миколі того безглузлого розриву з коханою дівчиною. Микола мовчав. Він почував, що товариш говорить правду.

— Марії Адамівні я послав листа, висловив співчуття і сповістив, що ти в Донбасі працюєш на шахті.

— Збрехав, значить.

— Цього разу було необхідно.

— Спасибі, що хоч це здогадався зробити. — Хома обурився.

— Виглядає, неначе я справді чимось завинив перед тобою?

— Ні, нічого, я тебе не винувачу, ти поступив правильно, але від цього мені не легше.

— Ти любиш її досі? — спитав Хома.

Микола помовчав.

— Яке це має значення зараз, — промовив по хвилині. — Я відчуваю велику провину перед нею, якої ніколи не спокутую.

Хома слухав понуру мову друга і думав, чи любов може бути вічною. Чи можна все життя любити і навіть тоді, коли кохана не живе більше?

— Я бачив чудовий зразок вірності і любові там, у Донбасі, але це можливо, мабуть, тільки у простих людей, не зіпсованих сучасною цивілізацією.

— Ти так думаєш? — спитав Хома. — А мені здається, — почав він, — що справжня любов триває тільки до фізичного зближення. Прикладів немало в житті і в літературі.

— Так, але Філемон і Бавкіда, Афанасій Іванович і Пульхерія Іванівна, Отелло і Дездемона, — перебив товариша Микола. — Прикладів зразкових, вірних по-друж не менше.

— Може, й так, — погодився Хома. — А що ти скажеш на таке: ти зараз страждаєш, я вірю, що щиро вболіваєш над втратою чудової жінки, але це не заважало тобі, пробач,

плутатись із Зоєю Іванівною і цим зраджувати Сашеньку.

— Зраджувати? З якої речі? Вона мені не жінка і ніколи нею не була, до того ж була заміжня.

— Так, але ж ти її не переставав кохати.

— То цілком інакше явище, тобі цього не зрозуміти.

— Я навіть не претендую на розуміння такої високої мудрості! За кого ти мене маєш?

— За хорошого хлопця, але давай на цьому закінчимо. Ми зачепили вічну і вічно нерозв'язну тему. Залишмо її в спокої.

— Так буде краще,— сказав Хома.

8

Минув рік з того часу, як Микола повернувся з поїздки в Донбас. Увесь цей час він майже не виходив з дому і не вставав від стола. Він любив години творчого піднесення і не проміняв би ні на які інші радощі. Зігнувшись над листом паперу, він відтворював у пам'яті лиця і характери людей, яких пізнав у Донбасі, події, що траплялись під час перебування його в шахті. Протягом цього року сталась важлива подія в його житті, яка відірвала його на кілька днів від роботи, а саме — переселення в нове просторе помешкання. Тепер можна було б одружитись, але він не поспішав, та й Хома не радив.

— Одружитись завжди встигнеш,— говорив він.— Не велике щастя в сімейному житті.

Микола не погоджувався, але не поспішав-таки з одруженням. Зоя Іванівна заходила ще кілька разів протягом року, але кожного разу Микола позбувався її, хоч і делікатно, але наполегливо.

Суботніми вечорами, після праці, заходив до Миколи давній приятель Іван Дума. По тій сумній пригоді в селі він давно одужав фізично і морально, бо й втечу жінки, здавалось, також переболів. На питання, чому вдруге не жениться, відповідав жартома, що хто на гарячому молоці попикся, той і на холодну воду дмухає. Проте Миколі признався, що так, як любив першу дружину, ніколи любити не буде. Якби вернулась — усе простив би і словом не дорікнув би.

Дума працював тепер на будові великого заводу десятником. На цю роботу сам просився, бо знав, що посада начальника для нього непосильна. Для такої посади треба було мати більше теоретичних знань, ніж їх мав Дума.

До його приходу Микола приготівляв у себе в кабінеті пляшку вина, яке любив приятель, і вони вдвох розмовляли про всячину. Іноді з'являвся до компанії Хома. Субота ставала традиційною для сходин друзів. Хома нічого не пив, отже, для нього купувались тістечка або шматок торта. Солодке він любив, як дівчина.

Розмови звичайно велись про буденні життєві події, іноді переходили на політичні теми.

Всі три товариші були щирими патріотами. Один з них, Іван Дума, був членом партії, Микола і Хома — безпартійні, і оце, що друзі безпартійні, завжди турбувало Івана.

— Чому ви не в партії? — питав він, звертаючись то до одного, то до другого.— Чому знехтували ленінський заклик у партію? Адже тоді сотні тисяч передових людей стали членами Комуністичної партії.

Микола сидів похнюпившись. Серйозних оправдань не було.

— Скільки разів ти вже чув мою відповідь, Іване,— сказав він.— Знаєш, що мене не прийняли. Якої ж ти ще хочеш відповіді?

Івана це не переконувало, він твердив своє:

— Подавай ще раз, тепер приймуть.

— Другий раз ризикувати не буду,— упирався Микола.

— Пробуй,— наполягав Іван. Проте Гаєвський не здавався.

— Я не гірший комуніст, ніж ти, хоч і не в рядах партії, — говорив він.

— Ти не несеш партійних навантажень, — переконував Іван.

— Несу,— гордо заявляв Микола.— У своїх книжках я агітую за Радянську владу сотнями тисяч голосів. Спробуй ти мене перекричати!

Не знаходячи нових аргументів, Іван покидав Миколу і звертався до Хоми:

— А от ти що собі думаєш?

Хома усміхався своєю добродушною усмішкою.

— Таких, як я, туди не приймають.

— А яких? — питав Іван, похитуючи своєю великою головою.

— Таких героїв, як ваша милість.

— Ну, ти не смійся,— боронився Іван.— Я знаю, чому в партію не поступаєш, ти не позбувся національної обмеженості.

— А ти хіба звільнився від тої, як кажеш, обмеженості?

— Я?

— Ти.

— Позбувся.

— Брешеш!

— Чого я маю брехати? Я краще знаю, хто я. Микола мовчки слухав, як два приятелі зчепились,

мов півні, коли дійшло до національного питання. Іван Дума говорив логічно, хоч, може, надто запально.

9

На столі задзвонив телефон. Микола зняв трубку і зразу впізнав голос Хоми.

— Звідки дзвониш? — спитав Микола.

— З пошти,— почулось в трубці.

— Що трапилось?

— Ти читав сьогоднішні газети? — спитав на другому кінці провода Хома.

— Ні. А в чому справа?

— Не скажу, читай сам, побачу, чи ти спостережливий,— прогуло в трубці й умовкло. Трубку повісили.

"Що за дурні жарти,—розізлився Микола. — Тепер шукай, чого йому треба".

Він узяв газету в руки і почав уважно переглядати. На першій сторінці були надруковані портрети нового складу Президії ВУЦВІКу. Микола ковзнув очима по знайомих обличчях, які бачив на багатьох портретах, і раптом його зацікавило одне лице, якого не було раніш серед членів уряду. На нього дивилось з портрета трохи змінене, але добре знайоме обличчя Тараса Івановича Лебеденка. Зрештою, це потверджував і підпис під портретом. "Як же цікаво буде зустрітись після стількох років, — подумав Микола.— Скільки можна буде оповісти і почути, адже в розлуці минули такі важливі роки життя. А може, загордився? В його житті відбулись значні зміни. Із простого солдата член уряду! Всяке може бути!"

Як би там не було, вирішив зараз же дізнатись про його адресу. До адресного бюро було недалеко. А через півгодини він стукав у двері незнайомого будинку.

Відчинила літня жінка.

— Вам кого? — спитала приязно. Микола сказав.

— Пробачте, а в якій ви справі, бо Тарас Іванович нездужає.

Микола не дав закінчити фрази. Він попросив передати Тарасові Івановичу, що його хоче бачити давній друг Микола Гаєвський, і він певний, що хворий його прийме і зразу одужає.

Жінці не довелось задовольнити прохання гостя, бо не встиг Микола скінчити фразу, як відчинились двері і в них з'явився сам господар. З криком радості друзі впали один одному в обійми.

— Звідки ви тут узялися? — питав схвильований Лебеденко.— Як мене знайшли? Ну, ходіть, ходіть до хати. Оце мій рятівник,— звернувся він до дружини.— Це той, про кого я тобі оповідав. А це моя дружина Євдо-кія Михайлівна,— представив жінку гостеві.

За хвилину гість і господар сиділи за столом, розмовляли, а господиня заходила у кухні з угощенням.

— Давно в Харкові? — питав Тарас Іванович.

— Давно, уже сім літ,— оповідав Микола.— Як тільки привезли, думав про вас, пригадав, що ви з Харкова, що працювали на якомусь харківському заводі, вирішив при першій же нагоді розшукати вас. І шукав, а знайшов тільки ваш слід. Мій начальник Голубаєв дзвонив у губ-ком, і йому сказали, що ви у Москві на партнавчанні.

— Так було,— сказав Тарас Іванович.— Після навчання вибрали секретарем райкому. На цій роботі побув чотири роки, занедужав, пролежав півроку в лікарні, звідти на курорт, а з курорту в Харків. І ось я знов у рідному місті і...— Лебеденко, не хочачи, зробив паузу,— і член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

— Чудесно, чудесно,— радів Микола.— Зрештою, якби не це, то хто зна, чи скоро зустрілись би. По вашому портрету у газетах дізнався про ваше існування.

Тарас Іванович задоволено усміхнувся. Було приємно почувати, що його ім'я стало широко відомим; було радісним і те, що сказав Микола. Щоб приховати зворушення, він звернув розмову на інше.

— Ви ось краще розкажіть про себе. Адже за сім років багато буває подій в житті

кожної людини.— Він уместився зручніш в м'якому кріслі, щоб краще слухати.

— Ви, може, не знаєте, Тарасе Івановичу, що я вже письменник? — почав Микола.

Лебеденко не знав. Йому зробилось ніяково, що не знає про це, але не хотів кривити душею.

— Не знаю,— сказав.— На жаль, не знаю, художньої літератури майже не читаю, бо завантажений і державною, і партійною роботою. Давно ви стали писати?

Микола сказав, як він з початківця став професіональним робітником пера.

— Писати я почав ще в Могильниці, коли ви у нас стояли на квартирі. Тоді я почав віршувати, а потім пішов воювати і закинув поезію. Відновив її тільки тут, у Харкові. З поезії перейшов на прозу і от зараз я вже маю книжечку віршів, книжечку прози, п'єсу, яка йшла торік у театрі, і зараз працюю над романом із сучасного шахтарського життя.

— Чекайте, чекайте,—перебив оповідача, піднявши угору руку, господар.— Ви кажете, що торік у театрі йшла ваша п'єса? Так я вас зрозумів?

— Ну, так, що ж тут дивного?

Лебеденко похитав головою.

— Для вас, може, і не дивно, але то вже роки минули, як ми бачились, багато води втекло, бач, як виросли! Драматург! Як же називалась п'єса?

— "Переднівок".

— Це, значить, час перед новим урожаєм? Що ж там описано: голод у якомусь селі чи в одному сімействі? У вас на Галичині переднівки завжди були важкі, мені розповідали ваші селяни, і ваш дід говорив.

Микола пояснив, що в п'єсі не про урожай іде мова і не про труднощі на переднівку. В п'єсі поставлена проблема відродження країни, оспівано прекрасне завтра, якого сподівається людство. Про цей переднівок там говориться. В ній розповідається про скромних будівників прекрасного, показано нещасну любов двох молодих людей і багато іншого.

— Словом, п'єсу треба дивитись на сцені, оповідання не дасть уяви про неї.

— Дозвольте, чому нещасна любов? Раз іде мова про прекрасне, треба б і про прекрасну любов,— логічно закінчив господар.

Гаєвський погодився з господарем, що так повинно бути, але часто так не буває.

— Велике щастя родинне, прекрасна любов більше в романах, а в житті якось не так, Тарасе Івановичу.

— Мабуть, у самого так? — спитав несподівано Лебеденко, що пильно стежив за виразом лиця гостя, коли той говорив про невдале родинне життя. Гаєвський не заперечив, що у самого з прекрасною любов'ю не все було гаразд.

— Де ж ішла ваша п'єса? — не вгавав Лебеденко.

— Тут, у Харкові, в Червонозаводському театрі.

— І мала успіх?

— Мала успіх, і навіть досить великий. Особливо добре її приймали робітники. Пізніше її ставили в робітничих клубах.

Господар замовк, а Микола замріявся на хвилину. Він побачив себе в директорській

ложі театру під час вистави і зараз пережив знов те велике почуття радості, як тоді, коли відчув, що його слова, його думки, втілені в образи акторами, сприймають тисячі глядачів. Його очі не раз зволожувались сльозами під час дії. Велике щастя творити. А ще більше — своєю творчістю бути корисним людям!

— Виходили до публіки, кланялись зі сцени? — перебив думи парубка господар.

Микола усміхнувся.

— Виходив, виходив,— сказав він покvapно.— Після другої дії публіка викликала, отже, я вийшов. Трохи страшно було, ніколи я зі сцени з публікою не спілкувався, але не скажу, щоб це було мені неприємно. Любо відчувати, що ти три години тримаєш сотні людей в напруженні, що ті сотні вслухаються в твоє слово, ловлять твою думку і аплодують частково і тобі, не тільки акторам. Може, трохи нескромно так говорити, але це факт.

Леbedенко слухав уважно, не зводячи очей з молодого друга. Він відшукував у ньому риси тих даvноминулих часів, від яких їх обох віддаляла зараз десятирічна давність.

Багато змінилось в усій постаті колишнього Миколи. Тоді ніжне, без заросту обличчя стало тепер мужнім, із худорлявого хлопця зробився сильний мужчина, з рисами суворості. Час і страждання поклали на нього свої сірі мазки.

— Розкажіть, як працювали над п'єсою? — порушив мовчанку Тарас Іванович.

Микола видивився на давнього друга. Чому він задав таке питання?

— Невже це вас цікавить? — спитав, широко здивований.

— А чому б ні? Коли я бачив якусь машину, я завжди цікавився, як її зроблено,— відповів Леbedенко.— А лабораторія письменника мене цікавила більше, ніж якась деталь у машині. Мені завжди кортіло заглянути у ту робітню, побачити, як же твориться повість чи п'єса, але я ніколи не мав такої нагоди, бо не знав особисто ні одного письменника, аж тут він сам прийшов у хату.

Це було, звичайно, наївне бажання, бо можна бачити, як пишеться, а не як твориться те, що пишуть, але щоб хоч трохи задовольнити бажання господаря і давнього Друга, Микола почав від того, що перш ніж взятись до писання він прочитав і перечитав багато п'єс класиків світової літератури і українських, що побував на багатьох спектаклях у театрах, вивчав закони сцени, гру акторів, а водночас виношував сюжет.

— Сідаючи за писання п'єси чи іншого твору, письменник мусить знати, що він хоче сказати читачеві, а потім мусить уміти це подати так, щоб дійшло до слухача і щоб актор міг в ролі, яку йому дали, показати свій талант. Це нелегка штука, я вважаю, що це найважчий жанр, тобто вид художнього твору.

— І довго ж ви писали п'єсу? — спитав Тарас Іванович, не зовсім задоволений з викладу. Йому хотілось почути щось таємниче, щось таке, що не всякому смертному дано, а Гаєвський нічого такого не сказав.

— За півроку п'єса була готова. З трепетом ніс її головному режисерові театру. Знав його за вимогливого і суворого. Залишив п'єсу на його столі і втік з кімнати, не маючи

вже ніякої надії на успіх. Боявся тільки, щоб не сміялись. Уявив, як п'єсу читають серед акторів, що бували в бувальцях. Як вони, що скажуть? Критики іноді жорстокі, несправедливі. Два дні хвилювався, а на третій забув про п'єсу, наче її і не існувало. Аж десь через тиждень одержав листа від дирекції з запрошенням зайти до театру. І тут зазнав першої великої радості: п'єса була ухвалена до постановки.

Гаєвський замовк і витер чоло. Власне оповідання схвилювало до поту.

Лебеденко слухав захоплено.

— Що ж далі? — спитав він.

— П'єса вимагала деяких переробок, — продовжував своє оповідання Гаєвський. — Взагалі ні одна п'єса без таких доробок і переробок не обходиться. Постановником п'єси призначили молодого режисера, який з охотою взявся її ставити. Почалась робота автора з режисером. Прекрасна, творча робота двох молодих митців. Кожну сцену п'єси ми докладно обговорювали, шліфували фрази дійових осіб, дописували нові. Були випадки, що окремі діалоги ми репетирували з режисером як актори, щоб чути, як вони звучать зі сцени. Бо одне — читати п'єсу, а друге — грати її на сцені театру.

— Тепер я збагнув тайну, — сказав задоволено Тарас Іванович. — Я наче сидів у лабораторії письменника і режисера і слідкував за роботою над п'єсою.

— І що ж, цікаво було?

— Цікаво. Творча праця будь-якого митця, чи письменника, чи композитора, чи пейзажиста, для людини недосвідченої в мистецтві цікава. Скільки то людей хотіло б глянути хоч здалека через плече художника, щоб уловити хоч дрібку його тайни.

— А яка ж це тайна, Тарасе Івановичу?

— Яка тайна? Талант.

— Он що! — промовив Микола. — А крім художників усіх мастей, хіба нема талановитих людей? Які тільки винаходи роблять талановиті інженери, а які чудеса роблять металісти, сталевари, слюсарі, а будівники чудесних будівель, палаців, святинь, мостів, а хлібороби, а винахідники нових культур? Було б невесело на світі, якщо б не було талановитих на землі.

— Так що ж, нема тайн? — спитав господар дому.

— Нема, — сказав Гаєвський.

— Яка ж все-таки різниця між вами, конкретно, і звичайним, скажімо, добре грамотним громадянином? — поставив знов питання господар, який все ще шукав чогось надзвичайного в тих, що творять художні цінності.

— Така, яка взагалі буває між двома людьми, бо ж нема на світі зовсім однакових осіб.

Відповідь Гаєвського не задовольнила господаря, і вона таки справді була незадовільною.

— Не погоджуюсь з вашим визначенням художника, — заперечив Лебеденко. — Нема на світі другого Шевченка, нема на світі другого Льва Толстого, немає другого Чехова. Це все ви говорите зі скромності. Художники родяться, а не робляться. Робляться ремісники. Вони бувають і в поезії, і в прозі, а справжні митці родяться. Ви

мене не переконали. А як ваш новий роман? Що це, побутова річ?

— Ні, це зовсім побутова. В романі я показую нову радянську людину — будівника соціалізму. Не минаю, звичайно, труднощів, які стоять на перешкоді нашого будівництва. Між іншим, зберігаю колорит шахти з її специфікою, з її, так би мовити, романтикою, бо в кожній галузі виробництва є своя романтика.

— Треба тільки вміти знайти її,— відізвався Лебеденко.

— Правильно, — погодився Микола.— Я славлю в своєму творі працю рук людських, підкреслюю значення творців усіх цінностей світу — робітників.

— Хороша ідея,— сказав щиро Лебеденко.— Молодець Микола. Як мені приємно це чути! З ваших слів я відчуваю, що роман буде мати велике виховне значення. Велике! — повторював Лебеденко.— Як же я так пропустив таку важливу подію, що ви письменник? Радянський письменник! Це велике слово.

— Ви нічого не втратили, — щиро сказав Микола без вдаваної скромності.— Зараз уже знаєте, а захочете — прочитаєте колись. Другим разом, як буду, принесу вам книжку.

Тарас Іванович подякував. Він вийшов до кухні, щоб поговорити з жінкою про вгощення, бо через три хвилини увійшов разом з дружиною, і вона почала накривати на стіл.

— Як же сімейні справи? — спитав господар. Микола розповів про своє життя.

— Не женився ще,— закінчив він своє оповідання.— На це ще буде час. Досі не мав часу, захопився новим, усім новим, невиданим, нечуваним, прекрасним. Ще встигну.

— Не варто було б відкладати цієї справи у довгий ящик,— промовив Тарас Іванович.

— Тобто одруження?

— Атож. Треба женитись, щоб мати час виховати діток.

— А якщо їх не буде?..

— В сім'ї, де немає дітей, там немає повного щастя,— висловила свою щирю думку господиня, що досі не брала участі в розмові.

Тарас Іванович хотів було зм'якшити суворий вирок жінки, але Микола став на бік господині.

— Ваша дружина правду каже,— ствердив він.— Але може статись і так, що не буде. Тоді для письменника діти — його книги... Не знаю, чи багато людей знає дітей Пушкіна чи Льва Толстого, але твори цих велетнів знають всі. Наш Тарас Григорович не мав діток, хоч і дуже любив їх, зате залишив нам і світові "Кобзаря".

За столом пішли розмови на інші теми. На бажання господарів, Микола розповів про своїх батьків, про сестру, брата, розповів усе, що знав про них з їхніх листів, які одержував тепер досить регулярно. Тарас Іванович переказав найважливіші моменти свого життя протягом останніх семи років.

— Мало ми пожили, а багато пережили з вами,— сказав Тарас Іванович, вичерпавши тему розмови.

Це було видно і без слів. Пережите відбилось на обличчях обох приятелів. На

Миколиному лиці, може, не так різко, бо він був ще зовсім молодою людиною, але лице господаря віддзеркалювало багато страждань фізичних і моральних. Воно стало брезкле, повне, чого не було, коли Лебеденко, ще солдатом, стояв на квартирі у Миколиного діда. Тоді він був худорлявим, рухливим, тепер же рухи його зробились повільні, стримані. Часто хворів.

— Серце зіпсував я собі,— жалівся Тарас Іванович.—Захворів на іспанку¹, а вона дала ускладнення, і от ніяк не прийду до норми.

— І випивати почав потрохи, — вставила дружина.— На серце воно шкодить, він знає це, а стриматись не може.

— Ти мене не видавай,— просився Лебеденко.— Не п'яниця я, стриматись можу, коли це необхідно. Зовсім даремно ти, Євдокіє Михайлівно, мене конфузиш.

— У вас є діти? — спитав Микола, щоб припинити неприємну незлагодуд подружжя.

— Як же, — оживилась господиня.—Дочка заможем, внучка чекаемо, а син в армії, червоним командиром. У нас діти добрі, гарні, нас шанують, не забувають; дочка часто приїжджає. Вона в Сумах мешкає. Там її чоловік працює в земельному відділі агрономом. Він молодий, але статечний хлопець, і вже член партії.

— О, нагадала,— перервав дружину господар.— Ви в партії чи ні?

Микола розповів, як сталось з його вступом до партії.

— Не пробували більше?

— Ні, не пробував.

— Чому?

— Не знаю чому.

— Образились? — спитав Лебеденко.— Я вас не намовляю вступати в ряди партії, це діло вашої совісті, але радянському письменникові треба бути партійним. Така моя думка.

— Думка вірна,—погодився Гаєвський.—Але хоч я і не в партії — мої твори партійні,— сказав він,— Про письменника судять з його творів. Від того, що я не маю в кишені партійного квитка, я не гірший комуніст, ніж мій товариш з квитком; або інакшими словами, коли в мене буде квиток, я не стану кращим.

Лебеденко промовчав.

Микола почав збиратись до виходу.

Іспанка — грип.

— Засидівся я у вас, пора вам відпочивати, а в мене роботи непочатий край. Дуже радий, що знайшов вас. Скоріше видужуйте, Тарасе Івановичу.— Він міцно потиснув його руку, вклонився дружині.

Господарі проводжали гостя аж до воріт і обоє просили заходити до них частіше.

— Коли тільки зможете, ми вам завжди будемо раді.

Микола подякував, дав свою адресу, попросив відвідати і його і пішов додому, думаючи, як добре мусить бути в родині, де чоловік і жінка люблять одне одного і шанують. Ця любов і ласка передаються навіть гостям, що їх відвідують.

Пригадались донбасівські знайомі: Семен Родіонович і Євдокія Миколаївна.

"Там і тут Євдокія, і обидві подібні характером і навіть фігурами... І не так уже мало на світі щасливих подруж, як дехто думає..."

10

...На роман Миколи Гаєвського зразу з'явилося кілька рецензій, і всі суперечливі. Одностайно схвалювано майстерність письменника, але спосіб зображення описуваних подій викликав у деяких рецензентів заперечення. Проте більшість критиків позитивно оцінили роман, підкреслюючи новизну тематики, знання описуваного матеріалу. Книга розійшлась швидко. Її читали і перечитували в інститутах і технікумах, улаштовувано розбори твору і, нарешті, диспут у комуністичному університеті імені Артема, куди запросили й автора.

Для Миколи це була подія неймовірно важлива. Адже яка це була аудиторія! Які були тоді студенти! Не молодики, що кінчили по 8 класів. Це були учасники і герої громадянської війни, люди літні, майже кожен з них був оздоблений як не орденами, то зарубцьованими ранами. Це були люди, які завоювали собі право вчитись у вищій школі кров'ю, це була чудова аудиторія!

Вечір-диспут відкрив ректор університету, колишній робітник паровозобудівного заводу товариш Громов. Після короткої промови він надав слово для доповіді студентові четвертого курсу Кривенкові. На трибуну вийшов ставний ясноокий парубок з буйним каштановим волоссям, одягнений у солдатську гімнастюрку і цивільні чорні штани. Він поклав перед собою папірець з тезами і почав свою доповідь. Коротко спинився на біографії автора, перелічив його твори, сказав про їх значення для нової радянської літератури і перейшов до нового твору — роману "Копри в степу".

— Для чого написана ця книга? — задав питання доповідач. — Чого хотів автор, яку мету ставив перед собою, починаючи цей твір?

Миколі пішов мороз поза шкірою. Яка ж буде відповідь на ці два кардинальні питання? Він глянув на аудиторію — вона слухала, затаївши подих. Обличчя виражали зосередження, але не відповідь. І нарешті слова доповідача, що автор справився із завданням, показав пафос нового будівництва, показав нових людей — будівників нового життя.

— Перед нами живі люди, — говорив доповідач, — Нові, радянські люди. Незважаючи на нестатки, бо нема у нас ще багато дечого, і хліба нема досить, люди працюють самовіддано, бо попереду, в передранкових сутінках, як каже автор, уже сходить зоря щастя, а з нею — нові великі надії.

Микола бачив серед слухачів багато таких, що на згадку про їжу ковтають слину, він бачив це по блідих і подекуди виснажених лицах, але ніхто з них, він був певний, не проміняв би свого голодного життя на сите буржуйське існування, ніхто не віддав би бойової шинелі чи гімнастюрки, що вкривали його спину, за панський одяг. Тоді всі були бідні і всі рівні. І голова ВУЦВІКу Григорій Іванович Петровський, і солдат, і студент університету ходили в сірих шинелях, але перед ними горіли вогні великих сподівань. Це був час революційної романтики, час закладки фундаменту під будівлю, що мала стати видною на весь світ, це був початок побудови соціалізму.

Доповідь студента Кривенка була зустрінута бурею оплесків. Студентські аудиторії завжди бувають цікавими, але ця була особливою.

Почались виступи читачів. Микола зібрав стільки доброзичливих слів і побажань, що їх вистачило б на все життя.

Після офіційного закриття зборів продовжувались розмови автора з окремими читачами. Микола вислухував цікаві зауваження, іноді несподівані, гострі, які примушували добре задуматись. Гаєвський побачив, що

йому є чого повчитись і від своїх читачів. Вражала цілеспрямованість цих людей, які і на мить не хитались у своїх переконаннях, а були певні в перемозі ідеалів, за які воювали на фронті і в мирному житті.

11

Десь у кінці 192... року прибув у Харків із Кам'янця-Подільського приятель Миколи з давніх гімназійних літ Владислав Сміленький зі своєю дружиною. Походив він із сусіднього села, був однолітком Миколи і вчився з ним колись у гімназії в Тернополі. Мав він гарне худорляве обличчя з великими карими очима, хоч фігурою був досить непоказний, нижче середнього росту, трохи сутулий, худий і злегка кульгавий на одну ногу. (Цю пам'ятку він здобув на українсько-польській війні у 1919 році). Але всі ці фізичні вади скрашували його розум і дотепність. Він завжди був життєрадісним, веселим, говірким. Його любили товариші в гімназії, любили в армії майже всі, з ким він сходився ближче.

З Миколою подружився на військовій службі, а в Харкові дружба зробила їх нерозлучними. Дружина Владика, Надя, була дочкою кам'янець-подільського аптекаря. Вийшла заміж за Владислава, не палаючи надзвичайним почуттям, коли той був заступником голови губ-виконкому.

Перший раз він зустрівся з нею в аптеці її батька, куди прийшов офіційно, щоб перевірити його комору, бо надійшли відомості, ніби він ховає в себе деякі не-дозволені речі, і мало не зброю.

Владик поставив двох міліціонерів на сторожі, а їм почав обшук. Проте далеко не дійшов, бо у першій же кімнаті, куди його повів старий аптекар, наткнувся на його дочку і там застряв. Дочка справила на нього сильне враження. Це була молоденька дівчина років вісімнадцяти, чорнява, кароока, з гарним кучерявим волоссям, повними рожевими устами і приємним ніжним голосом.

Познайомившись з дівчиною, він більше нічого не шукав. Посидів з нею для годиться з півгодини, потім відправив міліціонерів до казарми, сказавши, що залишається писати акт обшуку. А через тиждень розписався з нею в загі.

Однак це не зійшло йому даром. Почались розмови, плітки, дійшло до губкому партії. Владика обвинуватили в тому, що зловживав своїм службовим становищем і зв'язався з ворожим непманським елементом.

Обмежилось суворою партійною доганою, але дальше перебування в Кам'янці-Подільському стало неможливим. Він переїхав з молодою дружиною в Харків і став жити у тому самому будинку, де мешкав зараз Хома. Вселився туди, власне, за

протекцією і стараннями Хоми, бо, повернувшись з Кам'янця, мешкав деякий час в готелі, потім кілька днів у Миколиній квартирі, це було для обох незручно, і приятель постарався знайти якомога швидше кімнату для приїжджих. Хома тепер мав змогу бувати у сусідів хоч і щодня. Він, як і Микола, був добре знайомий з Владиком і любив його.

Сміленькі стали другою сім'єю, яку, хоч і не часто, навідував Микола і приймав у себе. Першою були Лу-каші, після того, як Михайло одружився з удовичкою, у якої мешкав. Хоч Микола й любив свого веселого товариша Михайла, але навідувався до нього зрідка. А от до Владика його тягнуло. Він не хотів собі признатись, що вабить його до себе красуня Надя.

Коли ж остаточно переконався, що так воно і є, перестав бувати у Сміленьких. Тоді частіше почали з'являться у домі Гаєвського Сміленькі. Микола інколи ловив на собі гарячі погляди чорних, млосних, східного типу очей Владикової дружини. І цього було досить, щоб почути себе знов у небезпеці.

Довгий час він жив уже спокійно, байдужий до душевних бур, і раптом знов нещастя само лізло в хату. Треба було перед ним рятуватись за всяку ціну, і то зараз, негайно. Але як?

"Поїздка, виїзд із Харкова,— прийшло йому на думку,— виїзд хоч на деякий час, щоб погасити в собі багаття, поки не розгорілось, щоб врятувати честь свою і жінки..." Він-бо дістав добру науку, не забути її довіку.

Не маючи ще конкретної мети, об'явив друзям, що їде в подорож — набратись свіжих вражень, а потім засісти до роботи над новим твором.

Вхопившись згарячу за цю не зовсім визрілу ідею, характерну, зрештою, для його запальної натури, він поволі почав остигати. Пішли роздуми, що дасть ця поїздка? Чи оправдає себе? Чи потрібна вона? Чи не став він жертвою власної видумки? Може, з боку цієї цікавої

жінки не було й помислів, а він сам, своєю фантазією створив неіснуючу небезпеку, від якої хоче втекти. А коли б і була, коли б існувала така небезпека, чи ж не вистачило б сили поконати її на місці, не покидаючи помешкання, бо хіба поїздка, навіть на край світу, могла б запобігти нещастю проти його волі?

Одначе відмовитись від поїздки вже не можна було, і, як тільки усталилась літня погода, він зібрався в дорогу. Пропонував поїхати з ним до компанії Владикові, Хомі, але ті не могли — були зайняті на службі.

Через три дні він був уже в древньому Тбілісі. Оглянув найвизначніші пам'ятники казково прекрасного міста древньої столиці грузинського народу, найняв провідника і пішки рушив по Воєнно-Грузинській дорозі. Більше двохсот кілометрів пройшов, милуючись незрівнянними красотами Кавказу, його стрімкими скелями, глибокими міжгір'ями, бурхливими потоками. Не раз стояв мов зачарований над бездонними прірвами, перед ледівцями або перед альпійськими луками, вкритими килимами не бачених до того квітів. Його очі приковував до себе Казбек, вкритий білим саваном снігу, вид на сніжні верхів'я "Семи братів", його зір потопавав у глибоких ущелинах, де

протікали шумливі кавказькі потоки і ріки.

По дорозі оглядав старовинні грузинські собори, пам'ятники високої культури народу, фортеці, сторожові вежі. Його провідник — літній чабан, який, може, сотні разів у своєму житті проходив цією дорогою, доповнював ці спостереження оповіданнями, легендами, що їх утворив народ цього чудового краю.

Там, в горах Кавказу, Микола в котрий раз пригадав Могильницький ліс і саме той час, коли у них на квартирі стояли російські солдати, а між ними Костя Нада-рашвілі.

"Де він тепер, цей красень грузин? Чи живий ще?"

Микола спитав свого провідника, чи не знає він випадково людини з таким прізвиськом. Провідник сказав, що в Грузії таких прізвиськ багато.

"Чи доведеться коли зустрітись?" — думав Гаєвський. А вітер із-за скелі: "Мабуть, ні, мабуть, ні!"

До повернення в місто Микола побував у знаменитих тбіліських лазнях з природною гарячою водою, відвідав знайомого поета, а ввечері в одному з погребків влаштували на його честь банкет, на якому присутніх було до п'ятдесяти письменників Тбілісі. Він тоді побачив, як виглядає такий банкет у східному, а власне, у грузинському стилі, де не буває жінок, а веселяться самі чоловіки, де летіть рікою чудове грузинське вино, бо нема в світі таких гостинних господарів, як грузини.

Керівником того вечора — тамадою — був відомий поет Грузії.

Микола був щасливий. В його особі грузини шанували молоду радянську літературу України.

Повернувшись з подорожі додому, помешкання, як і сподівався, застав на замку. Ключі були у Сміленьких, які обіцяли навідуватись до його помешкання під час його відсутності.

— Сьогодні вже був хто від них? — спитав Микола.

Двірничка, вітаючи його з приїздом, сказала, що була Надія Яківна, без чоловіка. Довелось іти по ключі.

Микола йшов і думав, щоб застати Владика, бо боявся зустрічі сам на сам з його дружиною.

На жаль, не застав. Виявилось, що Владик виїхав як пропагандист на село, де зараз завершувано колективізацію.

— Владик поїхав туди охоче, — оповідала Надя.

Микола вірив, що це правда. Село переживало небачену в історії революцію: ліквідацію куркульства як класу на базі суцільної колективізації.

Надя зустріла Миколу радісно, проте не пустила до кімнати, поки не переодягнулась. Розмовляли через зачинені двері: він стояв у кухні, вона — в кімнаті.

— Ви б дали мені ключі, не відчиняючи дверей, — просив Микола, — бо я і не вмився з дороги.

Але Надія Яківна і слухати не хотіла.

— Що ви! Де ж би я вас випустила з хати голодного. Руки помийте і у нас.

Даремно Микола просився, клявся, що їсти не хоче, Надя була невблаганна.

Нарешті запросила гостя до кімнати. Микола привітався і мимоволі опустив очі долу. Надя була в такому легкому платті і так неприховано оголена, що він вирішив негайно повернути до виходу.

— Куди ви? — злякалась Надя.

— Додому.

— Чому? Поясніть.

Микола глянув на її злякане обличчя і розсміявся.

— Чого ви? — спитала мало не крізь сльози молода жінка.

— Надю! — почав Микола.— Надіньте інше плаття.

— Чому? — щиро здивувалась вона.—Я думала, що вам сподобається, воно ж цілком пристойне...

— Ось що, Надю,— промовив Микола.— Ми не маленькі з вами, і я буду говорити відверто. Я поїхав у подорож, щоб відійти подалі від спокуси, точніше від вас.

Надя здивовано підняла брови.

— Так, так,—продовжував Микола.—Не вдавайте здивування. Ви чудесно бачили і знаєте, що мені подобається. Але ви жінка мого друга, якого я дуже люблю і шаную. Обікрасти його, навіть коли б він і не знав, я не хочу. Я ще не втратив совісті.

Надя слухала його мову, сильно червоніючи.

— Пробачте,—промовила вона.—На якій підставі ви робите такі далекосяжні висновки? Про яку кражу йде мова?

— Ви знаєте.

— Нічого я не знаю. Ви занадто самовпевнені, Миколо Степановичу. Даремно ви гадаєте, що вам варт тільки поманити пальчиком, і я б пішла за вами.

Микола мовчав, потупивши очі. Він не знаходив, що сказати.

— Чого ви мовчите? Микола взяв себе в руки.

— От, що, Надю, може, й справді я задалеко загнався, але ви, знаючи, яке на мене робите враження, не повинні були кокетувати і... спокушати. Ви кажете, що я самонадіяний, а чого ви одяглись так визиваюче нескромно до зустрічі зі мною?

— Що ви вигадали! — запротестувала Надя.— Яка нескромність? Це звичайне літнє плаття!

Микола поблажливо похитав головою.

— Я й на думці ніколи не мала зрадити чоловіка,— сказала Надя,— а що ви боялись за себе, то це справа ваша.

В мові її було чути образу. Вона вийшла.

Микола стояв ні в тих ні в сих, не знав, чи має чекати, чи йти геть. За кілька хвилин Надя увійшла в скромній білій сукні. Була ще трохи схвильована, старалась не дивитись у вічі. Розмова не клеїлась. Гаєвський встав, його більше не затримували. "І не треба було далеко їздити, щоб дістати такого прочухана від жінки,— думав Микола і усміхався сам до себе, виходячи з помешкання Сміленьких.— Враз отверезила, наче цебром холодної води облила. Спасибі, Надю!"

Повернувся додому задоволений з себе, веселий. В першу чергу вмився, відчинив

вікно в кабінеті і почав переглядати пошту. Було багато газет, які приходили під час його відсутності. На таці лежала купка листів. Серед них і від Зої Іванівни. Їх він відсунув набік, шукаючи чогось цікавішого. Знайшов листа від батька. По поштовому штемпелю бачив, що лист прийшов уже з півмісяця тому. Поспішно розірвав конверт, почав читати.

Батьків лист, як і попередні, був сумного змісту. З усіх листів віяло тугою за ним, Миколою, його найстаршим сином. В усіх листах, як лейтмотив, стояла фраза: чи ще побачимось колись?

У цьому листі батько повідомляв, що па вісімдесят дев'ятому році життя помер дід.

"Доки жили батьки, то здавалось, що ми з мамою ще не дуже старі, а от як померли, то зразу відчували ми тягар старості. До такого віку, до якого дожив дідусь, мені не дожити. Ніколи не мав я тривкого здоров'я, а тепер воно з кожним роком гіршає. І мати твоя почала дуже часто занемагати..."

Микола дочитав до цього місця, відклав листа і зажурився.

Невже і справді ніколи не доведеться побачитись? Як нерозумно влаштований світ! Відходять від тебе назавжди близькі і рідні, а ти не можеш навіть попрощатися з ними, бо тебе розлучили з ними люди, які також мають своїх любимох і близьких, але вони байдужі до страждань інших.

Ті, що стоять біля керма держав, не рахуючись зі своїми масами, не питаючись, чи хочуть вони того, чи ні, оголошують одне одному війни. Ті маси йдуть на смерть, часто не ремствуєючи навіть і найчастіше не знаючи, чому умирають і за що. Та хто дав їм право розпоряджатися людськими життями?! Хто дав їм право розбійничати на чужих землях, руйнувати здобутки культури, пам'ятники старовини, хто їм дозволив сіяти голод, хвороби і смерть?

"Невже пролетарська революція не покладе край усім цим неподобствам?" — задавав собі питання Микола.

"Маю для тебе і приємну вістку,— писав далі батько.— Наш Євген уже став лікарем. Відмінно закінчив інститут у Празі і одержав гарний диплом. Маємо надію, що буде працювати науково.

Зіночка учителює в Янові, я поки що працюю на старій посаді. Не хотілось іти на пенсію, хоч уже сорок п'ять літ праці за мною, але почуваю, що шкільна влада запропонує мені покинути школу для когось молодшого, звичайно, для якогось поляка. Нас, українців, тут не люблять, хоч..."

Батько, видно, хотів написати: "Хоч і живуть на українській землі", —але, мабуть, побоювся цензури і обмежився крапками.

"Викладова мова польська,— продовжував батько,— незважаючи на те, що в класі всього два учні вважають себе поляками, та й ті не вміють по-польськи говорити".

Закінчувався лист сердечними побажаннями і підписами всієї родини. Микола сам просив у листах, щоб усі підписувались власноручно,— аби мати підтвердження, що вони ще живі.

Кожний лист від батьків і родини завдавав Миколі глибокого смутку і вибивав із

колії принаймні на цілий день.

Зараз, на щастя, ніхто йому не заважав, і він поринув у думи. Перед ним лежала ще ціла купа нерозкритих листів, але читати їх не хотілось. Почерк Зої Іванівни на двох конвертах видався йому таким нахабним і крикливим, як сама їх авторка. Він їх навіть не відкривав.

12

Одного літнього дня двірничка принесла з міста сенсаційну новину.

— В місті як виметено,— почала вона своє схвильоване оповідання.— Всі ті "ларки", "церобкоопи", що їх понабудовували під час непу, зараз зовсім пусті. На вітринах порожні пляшки з-під боржому, кофе "Здоров'я" і сірники, а всередині по прилавках пацюки бігають.

— В чому ж справа? — спитав Микола.

— Не перебивайте,— підняла руку жінка.

Вона вже коли мала про щось говорити, то втрачала почуття міри і говорила до самозабуття, так забуває все на світі глухар під час токування.

— Ви слухайте! Пасаж знаєте, пасаж, де була така маса ювелірних магазинів з золотими і срібними речами?.. Боже! Чого там тільки не було! Так увесь той пасаж опечатаний, на вході і виході стоять збройні пости, а всі ці багатства якісь військові вивозять критими машинами під сильним конвоєм у банк.

— Що за причина? — спитав Микола, коли жінка перестала говорити.

— Знаю.

— В чому ж справа?

— Ліквідація непу. Микола відставив набік ручку.

— От що!

"Це цілком логічно,— думав він,— раз на селі йде повна колективізація і знищення куркульства як класу, то ясно, що і в місті треба покінчити з тими розжирілими непманами, які за короткий час нажили величезні багатства".

Микола пригадує 1920 рік і Опродкомгуб, в якому працювала його Сашенька.

Ця установа займала величезний пасаж і заповнювала його вщерть.

З народженням непу пасаж зайнято під крамниці, а Опродкомгуб без жалю виселено.

День і ніч протягом місяця працювали там теслярі, столяри, штукатурі, альфрейники і інші робітники. Вони відновлювали і заново виготовляли зруйновані під час війни і спалені в залізних пічках дерев'яні речі — прилавки, полиці, двері. І от одного дня в ті крамниці почали завозити крам, невиданий протягом довгих років війни і розрухи. Немов за помахом чародійної палички, пусті крамниці заповнювались дорогими тканинами, готовим одягом, взуттям, склом, порцеляною і, нарешті, срібними і золотими речами. Звідки все це бралось, де переховувалось, важко було навіть уявити. Торгуючі ділки на очах багатіли, обростали жиром, гуляли, веселились, хоч немала частина населення ще пухла з голоду.

І ось, нарешті, настав рік великого перелому, і тій розпусті прийшов кінець.

Скінчився неп, зникли непма-ни. Але разом з ними зникли з обігу і всі товари, весь крам.

Це було, звичайно, тимчасове явище, не зрозуміле для рядового обивателя, в тому числі і для двірнички.

— Все буде гаразд, дорога моя помічнице,— заспокоював Микола стару жінку.— Будуть знов повні краму "церобкоопи" і "ларки". Як ви думаєте, непміни могли, а держава не зможе? Смішно так думати. Знайдуться у нас люди свої, чесні, що піднімуть державну торгівлю. Все буде у нас.

— Тепер бозна-що на селі робиться,— не здавалася стара жінка.— Як дядько хліба не дасть, то й держава не допоможе.

Микола усміхнувся.

— От куди ви забрели, тітонько. Хто тільки вас такого навчив! Що значить "дядько не дасть"? Що ж, він сам буде їсти свій урожай чи до Америки повезе продавати?

Двірничка міркувала щось мовчки.

— Ви чули про колгоспи? — спитав Микола.

— Чула. Добра з них не буде. Недавно приїжджала невістка з села, то говорила.

— Що добра не буде?

— Атож.

— Буде, голубко, буде добро. На селах люди об'єднуються в колективи, держава дасть машини, трактори, землю почнуть обробляти машинами, збільшиться урожай.

— Не буде коней, не буде гною, а де, вибачте, г..но, там і зерно,— стояла на своєму жінка.

— Вперті ви, тітонько,— сказав Микола, якого почала вже дратувати стара.— Коней ніхто нищити не буде, коні будуть самі по собі, а машини самі по собі. Але й без коней обійтись зможемо, побільше корівок, і буде м'ясо, буде молоко, буде гній.

Проте баба не давала себе переконати і відійшла нарікаючи.

Микола дивувався: як уперто живуть у людях забобони, заскорузлі традиції. Недарма є приказка: чим горщик накіпів, тим і смердить.

"Як важко працювати зараз на селах,— думав Микола,— там таких, як двірничка, немало".

Він згадав Івана Думу і Владика, що проводили колективізацію в селі.

"Вони творять історію,— думав Микола.— Історію, яка не забудеться в віках. Такі, як Іван Дума, Владик, мов каменярі, кладуть камінні брили під фундамент комунізму".

Тут тільки він зрозумів, що є різниця між ним, безпартійним більшовиком, яким він себе вважав, і членом Комуністичної партії.

* * *

Після розриву з Миколою Зоя Іванівна помирилась із своїм чоловіком. Він "переконався", що вона невинна, і пробачив їй поведінку і ходження в гості до холостяка, а вона обіцяла йому, що забуде його неприємства, якщо він негайно справить їй усі речі, які знищив у приступі свого дурного гніву.

Велика сила звички! Андрій Михайлович позичив гроші у лихваря Віктора Кваші і

таки купив ті речі жінці. Тепер Віктор сміливо заходив до дому Андрія Михайловича, бо ж він зробив йому добродійство, врятував домашній спокій.,

Зоя Іванівна, видимо, примирилась з таким станом речей, хоч у душі чула образу і жаль до Миколи. З невдачею важко примиритись.

Одного разу Віктор приніс їй вістку, що в Миколаївському соборі з'явився новий єпископ.

— Красень, яких мало, чарує жінок англійським пробором на голові і чорною іспанською борідкою. Жінки шаліють за ним, — розписував Кваша і хихикав.— Не моляться богу, а на нього моляться, їй-право.

Зоя Іванівна слухала уважно. Вона не належала до побожних і не ходила до церкви, хоч би з самого лінивства, бо останнім часом розлінилась до краю. Але те, про що говорив Кваша, було нове і для неї цікаве.

— Звідкіля він узявся? — спитала роблено байдужим голосом.

— З Києва приїхав, і не сам, привіз із собою протодиякона з могутнім, чудовим басом. Кажуть, що цей протодиякон співав раніш у якійсь опері, звідки його вигнали за пиятику. Але голос чудовий.

— А як хор? — спитала Зоя Іванівна.

— І говорити нічого. Хор виключний,— торохкотів захоплено Кваша.— Такого, мабуть, на всій Україні нд знайти.

У Харкові, у самім центрі міста, проти будинку Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, стояв нецікавий зовні, такий собі присадкуватий Миколаївський собор. Названо його на честь архієпископа Миколая Мирлікійського, який на Нікейському вселенському соборі, що відбувся на початку IV століття, вдарив по фізіономії свого опонента, священника Арія, за що став святим. Так отой собор з боєм захопила була українська автокефальна православна церква. З боєм, сказано не даремно, бо бійка була, і немала, між активістами-авто-кефалістами, з одного боку, і бабами-перекупками, що не признавали її, з другого. Чоловіки тримались дипломатично осторонь. Були вже навіть свої мученики за віру, бо баби, йдучи на штурм воріт церкви, приносили в залізних горщиках приск, над яким, сидячи на базарі, гріли руки, і тим жаром обсипали своїх ворогів. Проте автокефалісти перемогли.

У ті часи розрухи, голоду, нестач мракобісся розперезалось на всю широчінь. Самих тільки офіціальних, дозволених церков у місті було кілька. Була "жива" церква, "мертва", або тихонівська, українська автокефальна, польська католицька, німецька протестантська, вірменська, а сект і не злічити.

На базарах оперував нижчий сорт мракобісся: хіроманти, астрологи, гадалки, ворожки і ворожбити. Вони носили з собою на дрючках рекламні вивіски у вигляді намальованих долонь або колод карт, в залежності від фаху, яким промишляв той чи інший пройдисвіт. Вся ця братія, і церковна, і світська, була спаяна воєдино вірою в кінець Радянської влади, і кожна діяла по спроможності.

Українська автокефальна церква мала спочатку не багато прихильників, бо нове сприймає обиватель важко. У церкві богослужіння велось українською мовою, тож

знайшлись "учені" теологи, які доказували, що до бога доходить молитва тільки староцерковною мовою, але воно швидко все-таки завоювало собі широку популярність і головним чином співом. Українці — народ співучий, а вже коли йшло про вербування відвідувачів, не скажемо побожних, а просто відвідувачів, то церковне начальство постаралось, щоб і піп умів співати, як оперний артист, і архідиякон вражав своїм басом, не кажучи вже про хор. Хор мусив бути на належній висоті.

Суботніми і недільними вечорами в церкві часто улаштовували після церковної служби концерти, якими можна було заслухатись. На таких концертах виконували твори Бортнянського, Леонтовича, твори, які далеко виходили за рамки церковної музики. У великі траурні дні виконували "Реквієм" Моцарта, в деякі урочисті свята можна було почути хорали Баха і інші зразки вокальної хорової музики.

У цю церкву зачастила Зоя Іванівна. Спершу послухати хор, який справді дуже їй сподобався. Далі, познайомившись з головою церковної ради — домовласником, торговцем, за часів непу, а тепер продуцентом церковних свічок, почала ходити і в будні. Через якийсь місяць її вже можна було бачити між молящими зі свічкою в руці і тацькою в другій, на яку побожні клали свої кровні гроші.

Зою Іванівну вибрали якимсь церковним чином, кимсь ніби членом церковної ради, і почався новий етап у її неспокійному примхливому житті.

13

Незадовго до Нового року вернувся з села Владик Смілейський і майже одночасно з ним Іван Дума, який працював в іншому районі.

Довідавшись про повернення друга, Микола пішов привітати його з приїздом. Владик ставав щораз більше улюбленим приятелем. Це був розумний чоловік, з широким світоглядом, начитаний, політично освічений. До того ж при своїй незламній рішучості мав лагідну вдачу, у товаристві був веселим і дотепним.

Миколу на порозі зустріла Надя. Вона була усміхнена і, здавалось, дуже щаслива.

— Приїхав Владик? — спитав Гаєвський, цілуючи руку ГОСПОДИНІ.'

— Приїхав, але зараз нема вдома. Микола посумнів.

— Де ж він дівся так рано? Я поспішав, щоб його застати, і на тобі!

— Не хвилюйтесь, зараз прийде. Побіг до перукарні, бо приїхав оброслий, як печерна людина. Заходьте в хату.

Микола пропустив господиню вперед і зайшов за нею в кімнату. Тут було тепло, чистенько, прибрано, на столі стояли квіти і два накриття. Господарі, як видно, ще не снідали.

— Ви вже щось їли? — спитала господиня.

Микола подякував, сказав, що вже снідав, але з приємністю вип'є келих вина за приїзд друга.

Заговорили про погоду, що нарешті усталилась у Харкові, про приїзд Владика, про його вигляд та про враження, з якими приїхав.

— Враженнями від поїздки не ділився, не було часу,— сказала Надя.— Прийде, послухаємо.

Микола сказав, що дуже хоче почути з уст свідка, що діялось на селі.

В розмові він старався не дивитись господині в очі. Йому згадалась розмова в цій же кімнаті кілька місяців тому. Про це саме думала і господиня. Коли розмова вщухла і запанувала хвилина мовчанки, Надя підійшла до гостя і, поклавши йому руку на плече, сказала:

— Ви прекрасний друг. Владик щасливий, що має вас.

Микола глянув на молоду жінку, не розуміючи, до чого вона сказала.

— Про що ви? — спитав.

— Ви ж знаєте, — промовила Надя. — Ви хороша, чесна людина.

Слова молодої жінки зворушили Миколу. Він почув себе вищим у власних очах. Адже він, молодий, пристрасний чоловік, переміг спокусу. Це коштувало багато зусиль.

— Я дуже задоволений, — сказав він. — Хотів би я мати таке самопочуття, яке ви маєте зараз. Любити і бути коханим! На жаль, видно, не судилось мені зазнати такого щастя.

— А це чому?

— Не щастить якось у житті. Полюбиш, а до того, що називається щастям, не доходить.

— Ви любили в житті? — спитала, неначе з тінню заздрості, Надя.

Микола глянув в її імлісті прекрасні очі, в яких таївся смуток і бажання.

— Любив.

— Дуже?

— Дуже. Я любив пристрасно, палко, знаю, що так же любили й мене, а проте я не зберіг свого щастя, яке обіцяла мені доля. І ось зараз самотній, один на цілому світі.

Надя із співчуттям подивилась на свого гостя. Вона знала про його любовні історії, знала, що він справді самотній.

— У вас все ще попереду, все. Ви ще дуже молоді. Ви ще будете щасливі. Якщо на світі буває щастя взагалі, — додала по хвилині.

— А ви сумніваєтесь? — спитав Микола. Надя не відповіла.

— От ви психолог. Скажіть, будь ласка, чи можна дюбити і... зраджувати? — задала замість відповіді зовсім несподіване питання. — Це навіть не те слово, але іншого зараз не знаходжу, — додала жінка.

Микола був збентежений.

— Дивне питання, — сказав він по хвилині мовчанці. — Одне поняття ніби виключає друге... А втім, я не знаю...

Він зрозумів, що задати це питання примусили жінку серйозні причини, і відповісти так, як він відповів, недостатньо. Життя — складна штука. Бувають такі ситуації, коли порядність бере верх над пристрасстю, а обов'язок переважає любов. Дивовижні бувають колізії. Що він міг знати, наприклад, про інтимні відносини між Надею і Владиком? Абсолютно нічого. Порядні люди про таке не говорять, а здогади нічого не дають. І аж це питання! Мабуть, нелегко було його задати. А що, коли Надя, маючи чоловіка, залишається завжди фізично незадоволеною? Кажуть, є такі жінки. То

як же їй бути?

— Про що ви так довго думаєте? — спитала нетерпеливо Надя.— Я хочу чути вашу думку. Чи може бути і любов, і зрада разом? Ви мене розумієте? Чи можна Любити чоловіка і коханого одночасно? Ну чого ж мов-

— Може, й можна, — сказав Микола,— проте... проте напевне я не знаю.

Надя була незадоволена з відповіді і вимагала, щоб шн висловив особисту думку, але Микола не хотів, та й ЇЇ було вже часу, бо в кухні почулись кроки Владика, Г&разу вігі Сам увійшов у кімнату.

Побачивши Миколу, зрадів невимовно.

— Хто тобі сказав, що я приїхав? — питав він, обнімаючи друга.

— Серцем відчув,— сміявся Микола.— Ну, я вже не можу дочекатись тебе і твоїх оповідань. Говори, куди їздив, що бачив, що робив?

Єите?

— Що робив? — перепитав Владик. У його голосі чувся смуток.— Що робив? — повторив ще раз Миколи-не питання.— За один раз про це не розповіси, а що бачив — того і пером не описати. От кому треба було їхати, тобі, письменникові! Тобі треба було бути там і на власні очі бачити і описати для наступних поколінь, що там діялось і як діялось, бо це вже ніколи в історії світу не повториться. Буде революція і в інших країнах. Я думаю, що ми ще станемо свідками всесвітньої революції. Можливо, ліквідація капіталізму йтиме інакшим методом, з урахуванням досвіду нашої революції. Адже ми ще без досвіду рівняли вибоїсті дороги історії.

— Невже було так страшно? — спитав Микола. Владик усміхнувся.

— Побачив би, страшно чи не страшно. Ти ніколи не стежив, як маленька пташка, кулик, наприклад, обороняє своє гніздечко і писклять від хижого птаха, собаки чи навіть людини? Він пищить, відводить ворога вбік, намагається його обманути, а коли це не вдається, кидається на нього, не думаючи про власне життя...

— Бачив не раз і щиро подивляв цих маленьких героїв,— сказав Микола.

— Там ішлося про людські гнізда. Звичайно, треба уявити картину, протилежну тій, що я змалював, оповідаючи про пташок. Бо там, власне, діяли пташки-люди, гнізда яких нищили хижаки віками, а зараз вони об'єднались і напали на хижаків. Бачив як маленькі пташки гонять яструба? О, це була складна і важка боротьба. Але давай краще поснідаємо, зголоднів я з дороги, — закінчив Владик вступ до оповідання. Та Микола чекав від нього подробиць.

Надя запросила до столу, і всі сіли. Після чарки, випитої за щасливе повернення додому, Микола почав давати нові питання, що стосувались розкуркулення, і Владик оповідав про конкретні випадки, що мали місце в тих селах, де він бував і працював.

— Один куркуль поставив нам збройний опір. Це був материй глитаї і явний ворог. Він заявив привселюдно, що Радянської влади не визнає і бідноті, що колись лизала йому чоботи, не скориться.

— Бач який! Такого гада не жаль! — вставив Микола.

— Ми і не жаліли. Послухай, що було далі. Став цей потвір з сокирою перед

дверима хати на своєму ганк^ і заявив, що хто тільки зробить крок на ґанок, розколе йому голову, як гарбуз. Я підійшов і кажу: "Дядьку, давайте не будемо сваритись. Довго ви так із сокирою не встоїте все одно, не примушуйте нас вживати крутих заходів".— "Мені життя не жаль,— говорить куркуль.— Я взяв своє за кращих часів, а за цих злиднів не хочу жити".— Воля ваша,— відповідаю йому, — хочете жити чи ні, ви вже нажились, а ми ще не починали, тому виходьте спокійно з хати, сядете в машину, повеземо вас з усією родиною на вокзал, посадимо у вагон, і поїдете собі в інше місце. Там також живуть люди, і ви будете жити". Не слухав, вперся на своєму і стоїть, як бик. "Хоч одному життя вкорочу",— кричить і все себе підігріває, а видно, перед цим самогонки добре хильнув.

Тоді один активіст, спритний хлопець, каже до мене: "Ви ідіть у той бік і заговоріть йому зуби, і ми зараз будемо його мати". Я зайшов збоку, як той бідняк просив, і знов умовляю упертого. Не встигли ми перемовитись і десятьма фразами, як парубок підбіг і схопив його ззаду. Поки куркуль опам'ятався, його вже тягли колгоспники з ґанку на подвір'я. Зразу ж обеззброїли, забрали сокиру, самого зв'язали і кинули на машину. За ним спокійно перейшла вся його родина. Я дозволив забрати з собою всю постіль, білизну, все, що просили, крім сокири. Тої я не дозволив узяти, а віддав її як трофей тому спритному колгоспникові.

— Дітей тобі не жаль було? — спитала Надя, що увесь час уважно слухала оповідання чоловіка.

— У цього куркуля малих дітей не було. А от у однієї родини маленьких діток було шкода, але що робити. *A la guerre, comme à la guerre l.*

— Цей куркуль твоїх діток, гадаю, не пожалів би, коли б його взяла,— промовив Микола.

— Безумовно, не пожалів би. Хіба мало дітей голодувало, а в нього гнила закопана в землі пшениця. Він же хотів голодом примусити здатись на його ласку і не-ласку цілу державу, не те що дітей!

— До речі,— сказав він по хвилині,— ти, Миколо, згадав про моїх дітей. А у нас їх чомусь нема. А чому б то, як ти гадаєш? — звернувся він до Гаєвського.

— Ти спитай жінки, а коли вона не знає, то — лікаря,— відбувся жартом Микола.

На війні, як на війні (франц.).

Надя почервоніла до самого волосся.

— Знайшли тему для розмови,— сказала вона, подивившись докірливо на чоловіка.

Владик зрозумів свою нетактовність, підійшов до жінки, обняв її і ніжно поцілував. Микола подумав: а чи це не відповідь на питання, яке мучило жінку?

14

Тринадцятий рік революції був роком великих зрушень і перетворень в державі.

В країні в основному було завершено колективізацію. П'ятнадцять мільйонів одноосібних господарств об'єднано в колгоспи. Соціалістична система стала панівною в народному господарстві. Капіталістичні елементи знищено дощенту, тим самим ліквідовано експлуатацію людини людиною.

У містах, на заводах і в установах, на шахтах Донбасу, по селах України і всього Радянського Союзу з'явилися нові люди, яких не було ніколи раніш. Це не були якісь приїжджі, а ті самі, що вчора, але... інакші. Усі їх знали по іменах і на прізвище, але іноді самі своїх не пізнавали. Неначе ті люди поскидали з себе стару шкіру, як гнилу одежину, і з-під неї виходили люди нові, свіжі, відмолоділі, з новими поглядами на життя, з новими інтересами і вимогами, з новим ставленням до праці.

На окремих шахтах з'явилися шахтарі, які замість одної виконували по дві і більше норм за зміну. За ними тягнулись інші шахтарі, бригади. З'явилися рекордисти, чого раніше не було. На вимогу робітників на заводах і шахтах плановики і нормувальники переглядали старі норми, виборені колись страйками, а тепер визнані самими робітниками непідходящими, бо свою робітничо-селянську державу робітникові обманювати негоже. При капіталізмі можна було занижувати норми, але при соціалізмі нв годиться, треба їх збільшувати.

Слухаючи по радіо про такі випадки, про ріст свідомості серед робітників, Микола згадував своє перебування на шахті 16—17 Будионівського рудоправління, про свою працю і перевиконання норми на двісті процентів, що стало тоді приводом до перегляду існуючих норм виробітку і незадоволення серед деяких робітників. Зараз серце його переповнювалось гордістю за свою передбачливість. Хоч це, що діялось зараз в цілій країні, переходило межі його передбачень.

Минуло заледве кілька років, а як світ змінився! Щораз частіше з'являлись ентузіасти-виробничники не тільки серед міських робітників, але й по селах, у колгоспах і радгоспах республіки. Росла свідомість радянської людини, а зі свідомістю і добробут її.

Одного разу Микола прочитав у газеті про такого ентузіаста в селі, в якому десять літ тому був у гостях у куркуля Гирі. Цікава вістка не давала спокою. Адже це було знайоме село і перше, з яким ознайомився тут, на Україні. Отже, вирішив поїхати сам, подивитись на нього вдруге, поговорити з новою людиною, про яку писала газета, довідатись, як формувався її світогляд, зрозуміти її психологію.

Хотілось ще обов'язково побувати в колишній хаті Гирі, хто б у ній зараз не мешкав, подивитись на господарство, як воно зараз виглядає у нових господарів. Згадав комнезамівця Вудочку, що про нього розповідав колись Іван Дума, і драму, яка розігралась у куркульській хаті.

Не відкладаючи, поїхав.

Був знов, як і тоді, десять років тому, чудовий весняний ранок. До вокзалу доїхав трамваєм, купив квиток на приміський поїзд і через десять хвилин уже їхав до знайомого села. У вагоні, крім нього, було ще кілька жі-нок-селянок з найближчих сіл, розкиданих вздовж залізниці, які зараз, хоч це був тільки ранок, уже вертались з міста додому. Микола поспробував було розговоритись з одною жінкою, але з його спроби нічого не вийшло. Жінка збивала його короткими репліками, явно не бажаючи продовжувати розмову. Втративши надію розговоритись, відійшов у кінець вагона, став біля вікна і задивився на поля, що пробігали повз нього, закосичені збіжжям не так, як

десять літ тому, коли на них тільки бур'яни жирували. Задивився на ліси і переліски, на гієвеличкі дачні висілки і окремі будиночки серед зелені гаїв.

Чудесно було в природі: світло-сонячно, молодод, зелено.

За ним, на двох суміжних лавочках, розмовляло кілька жінок. Поговоривши про свої господарські справи, заговорили про дорожнечу, про те, що "нема ситцю, нема де лаха купити, нема цвяха в цілому місті, як так далі піде, то й зовсім не можна буде жити".

Якийсь молодий голос потішав, що все це буде, як тільки запрацюють заводи, як держава налагодить важку індустрію, то почне виробляти те, без чого зараз можна обійтись.

Микола мимоволі оглянувся. В кутку, біля самого вікна, сиділа дівчина років вісімнадцяти, худенька, бліда, але в її великих сірих очах світився розум і віра в те, про що вона говорила.

— Як то можна обійтись, — накинулась на неї жінка. — Щоб у держави та ситцю не було! Щоб люди хліба не наїлись досита, відколи Совіцька власть?

— Тут уже, тіточко, ви переборщили, — відізвалась дівчина, — По вас не видно, щоб голодували.

— А чого б я мала голодувати?

— Я ж і кажу, чого б ви мали голодувати, а нарікаєте на Радянську владу, що досі хліба не наїлись.

— Я про людей.

— А ви про себе кажіть, а люди за себе самі скажуть.

Жінка скоса подивилась на дівчину і замовкла. Вона підтягнула ближче до себе свій великий клунок і примостила в ногах, неначе та дівчина самими своїми словами загрожувала її добру.

— Ти мене не вчи, — буркнула.

Розмова в вагоні вщухла. Поїзд сповільнив хід і зупинився на якійсь станції. Жінка з великим клунком і з нею ще дві жінки подались до виходу. На лавочці залишилась молода дівчина з великими сумними очима. Микола хотів було підійти до неї, заговорити, але роздумав. Поїзд уже рушав, а наступна станція була його, треба було самому сходити.

Вийшовши з вагона, Гаєвський забув про дівчину і, не зупиняючись на станції, пішов уже раз ходженою Дорогою в село. Пригадував її через десять років.

Дорога залишилась такою, якою була, але довкола неї змінилась природа. Тоді обабіч дороги зеленіли тільки межі, порослі бур'янами, а ті поля, що вони розмежовували, чорніли запущені, незасіяні. Зараз же, як оком глянь, хвилювались-голубіли суцільні лани колгоспної пшениці, досягаючи аж того краю, де блакитне небо стикається з землею. Над ними висіли на золотих дротиках сонця солов'ї полів — сірі жайворонки — і* наповнювали повітря воскресним дзвоном кришталевих дзвіночків. Природа воскресла з мертвих. Земля, скинувши з себе білу сорочку і умившись дощами, одягла нові зелені шати. Як же вони пасували їй!

Микола йшов і усміхався сонцю, полям і жайворонкам над ними. Він був щасливий, що живе на оновленій землі, що доля судила йому бути свідком відродження країни, розбудженої з зимової сплячки, розбудженої бурями революцій, що доля дарувала йому бути свідком небувалих звершень і слави свого народу.

Він ішов, щоб побачити на власні очі, як у маленькій клітині-комірці будується те нове, велике, небувале. Таких комірок тисячі на всій величезній радянській землі, і з них складається могутня соціалістична держава.

Дійшовши до краю села, побачив жердину, а на ній дощечку з написом: "Дорога до колгоспу". Це було нове, і воно звучало по-новому.

Микола пішов за дороговказом. Колгосп будувався заново на краю села, над невеличкою річечкою. На просторому дворі, обсаженому з чотирьох боків молодими тополями, красувалося вже кілька нових будівель, із яких три приковували до себе особливу увагу: це два типові корівники і третій ще не закінчений. На його даху копирсались теслі. Все це помітив Микола здалека.

Дійшовши до половини подвір'я, побачив високого, дуже худого чоловіка, який, вийшовши з новобудови, поспішав кудись своїми довгими журавлиними ногами.

Порівнявшись з високим чоловіком, Микола зупинився і спитав про голову колгоспу. Високий чоловік уважно подивився на пришельця.

— Його зараз у колгоспі немає,— сказав,— поїхав у Харків на партійну конференцію. А ви хто будете?

Гаєвський назвав себе.

Чоловік умгукиув, видно, прізвище йому нічого не сказало.

— Я радянський письменник,— доповнив дані про себе парубок.

— А-а-а! — Очі у високого заблищали, худорляве обличчя зайнялось усмішкою.—Дуже приємно познайомитись,— сказав він, поволі цідячи слова.— До нашого колгоспу ще ніхто з письменників і не приїжджав. Ви перші. Дозвольте і мені представитись. Я завітую фермою у колгоспі, прізвище моє М'якота Ларивон і по батькові Ларивонович. Чомусь моїм батькам полюбилось це ім'я,— додав, тиснувши руку гостеві.

— Тоді, коли вас хрестили,— сказав Микола,— імена придумували не батьки, а піп, і краса імені дитини залежала від того, скільки попові клали на руку за хрещення.

— Так воно було, — погодився М'якота.— Але чого ж ми стоїмо? Куди б ви хотіли зараз: чи до контори, чи подивитись на господарство?

— Навіщо нам контора, звісно, цікаво на господарство подивитись.

М'якота повів гостя в корівник, де стояло біля ста корів. Тварини були різних порід, і відчувалось, що вони зібрані з цілого села від окремих господарів. Вгодованість корів була середня і нижче середньої. Корівником, як вартовий, ходив з мітлою скотар. Миколі не сподобались прив'язі. На прив'язування і відв'язування тварин витрачалось багато часу, а на випадок небезпеки могло дійти до катастрофи. Він порадив завести інші прив'язі і показав, як вони виглядають на практиці. Завідуючий фермою зацікавився порадою, визнав її слушною і сказав, що обов'язково завтра ж почне

запроваджувати такі прив'язі, бо ланцюги має, давно придбав, а все інше — гайки, кільця — зробить місцевий коваль.

Від цієї поради Микола зразу виріс в очах завідуючого фермою.

У другому такому ж великому корівнику стояв молодняк — ялівки сірої української породи. Це була гордість колгоспу і радість самого М'якоти. Він, запроваджував нову молочну породу, яка згодом мала витіснити весь малопродуктивний, непородистий, різношерстий склад першого корівника.

— Ось корови найближчого майбутнього,— сказав з гордою надією в голосі М'якота.— Це наша старовинна степова порода, якою почали чомусь нехтувати, почали шукати нових пбхід у німців, англійців, а ми в нашому колгоспі вирішили зупинитись на нашій рідній, сірій степовій. Вона і росла, і гарна, і молоко жирне має. Коли її добре годувати, то вона німецьким носа втре. Цей молодняк — це наше майбутнє.

І дійсно, видно було гарний догляд за молодняком, <50 ні одної ялівки нижче середньої вгодованості не було, і чистота більша, хоч і в першому корівнику на чистоту не можна було нарікати.

Третя будівля готувалась під свинарник і вівчарню. Зараз частина тварин тимчасово містилась у нашвидку збитому з дощок сараї, а більшість — по колишніх куркульських дворах. Так були розміщені й коні, поки не побудується стайня у дворі колгоспу.

Микола вийшов з новобудівлі захоплений. Він таки знав толк у тваринах і в приміщеннях для них, але найбільше був зворушений замилюванням і любов'ю до своєї справи самого М'якоти.

— Ви ще не все бачили,— сказав радянський фермер,— найцікавіше я лишив для вас на самий кінець.

Він повів гостя за корівники. Звідтам в кількастах кроках було видно якесь огорожене місце.

"Що б це могло бути? — подумав Микола,— Ага, знаю". Але зробив вигляд, що не здогадується.

— Потерпіть ще трохи,—говорив, задоволено усміхаючись, господар.

Наблизившись на двадцять метрів до огорожі, Микола переконався, що його здогади правильні, це були дві великі силосні траншеї. Стіни одної були облицьовані лозиним пруттям. М'якота чекав, яке враження справлять на гостя ці дві ями. Микола мовчав.

— Ну як? — не витримав автор споруд.

— Добре,— сказав Микола.— Тільки я думав зараз, чи дуже потрібний цей пліт?

— І що?

— Гадаю, що не потрібний.

— Хіба?

— Справді, не потрібний. Грунт глинистий, достатньо міцний. В цьому, зрештою, буде легко переконатись, якщо завантажите одну яму, облицьовану пруттям, а другу не облицьовану. Я певний, що силос у цій, не облицьованій, буде кращим.

— Шкода, що я раніш з вами не зустрівся,— промовив М'якота.— Дорого ця облицювка коштувала, а, бач, користь з неї, кажете, невелика. Ці траншеї — це першина в нашому житті. Освіти спеціальної не маю, але люблю це діло.

— Цього вистачить,— перехопив Микола,— Є любов до діла, буде й діло, будуть і знання, до них підштовхне ота сама любов. А як голова колгоспу, любить він господарство, як і ви?

— Любить, дуже любить. Це робочий, шахтар, його прислала партія. Розумна голова. Воював у Першій Кінній армії Будьонного всю громадянську. І я з ним поруч,— додав несміливо,— Хмара він на прізвище.

— Ви воювали в Першій Кінній Будьонного? Перед очима Миколи розкинулись, мов у кінофільмі,

широкі степи і серед них бійці в будьонівках на замилених конях, тачанки з кулеметами, дими вибухів... За білим офіцером у черкесці і каракулевій папасі мчить, на замиленому коні з шаблюкою в руках оцей високий худорлявий чоловік...

— Чотири рази був поранений,— каже М'якота. Видіння зникає, Микола наче прокидається зі сну.

— І що ж далі? — питає він.

— Видужав і пішов будувати колгосп,— відповідав господар на запитання гостя.— Спершу не клеїлось. Вибрали були головою місцевого, та не справився. У такому ділі треба голови, з людьми маєш справу. Тоді, на наше щастя, прислали нам двадцятип'ятитисячний. Хмара попросився у наше село спеціально, бо знав мене. Ми були бойовими товаришами.

— Як же ви починали роботу? — поцікавився Микола. Він уже готував у голові план нової повісті або хоч оповідання після цього відвідання колгоспу.

— О, багато розповідати,— промовив М'якота і задумався.— Насамперед треба було знайти людей, на яких можна було б покластись, правда? От таких і підібрав собі наш голова. Це були переважно безпартійні, незаможні, але активні, розумні і прихильні нашій ідеї люди. Партійних не було тоді багато, раз-два, та й годі. СЗтих безпартійних він підучив і підготував до партії. Читав їм книжки, давав додому, вів розмови, організував щось подібне до семінару. Словом, просвітив їм голови, і вони стали найвартішими помічниками. Влаштували ми клуб у хаті колишнього багатія...

— Чи не Гирі? — спитав Микола.

— Еге ж, його! — зрадів М'якота.— Хіба знали такого?

— Знав.

Микола оповів, звідки і як запізнав Гирю.

— Так от у його хаті ми й організували клуб і читальню, придбали бібліотеку. Тепер таї* маємо вже свого завідуючого і бібліотекаря. Передплачуємо газети, журнали. Одним словом, залучаємо народ до культури.

— З охотою побував би я в клубі, хотів би подивитись, які зміни в тому господарстві, яке я бачив десять років тому.

— Це легко зробити, ходім,— запропонував гостинний господар.

По дорозі до клубу М'якота продовжував розповідати про найважливіші етапи побудови колгоспу, усього господарства, про допомогу держави, відношення людей до праці.

Переступивши поріг бібліотеки, бо двері клубу на день були закриті на замок, Микола побачив за столом бібліотекарку — дівчину з великими сірими очима, з якою їхав у вагоні.

— Здорові були! — привітав дівчину, — Ми наче вже трохи знайомі з вами?

Дівчина почервоніла.

— Пригадуєте, де ми бачились?

— Я вас бачила у вагоні, — уточнила бібліотекарка.

— Правда, не бачились, а бачили одне одного. Мені сподобалась ваша розмова з тою деbeleю тіткою.

— То така! — махнула зневажливо рукою. — Не нашого поля ягідка.

— Це відчувалось з розмови.

Микола побачив на полиці свою книжку.

— О, моя книжка, — зрадів. Дівчина не зрозуміла.

— Чому ваша? — зробила здивовані очі.

— Як вам сказати, — знітився парубок. — Ви купили, — вона бібліотечна, але написав її я. Отже, вона і ваша, і моя.

— А ви не кепкуєте? — глянула з сумнівом. Микола більше доказів не мав, але виручив М'якота.

— Це, Настусю, справді наш письменник і це таки його книжка. Ти вже її не позичай поки що нікому, я хочу сам прочитати. Тепер буде читати ще цікавіше, коли пізнав автора.

Микола оглянув бібліотеку, картки читачів, які Настуся вела дуже акуратно. Спитав дівчину, чи читала книжку і чи сподобалась їй самій.

Відповідь була втішна. Дівчина сказала, що книжка добра і "має виховне значення". В її юних устах це запевнення звучало трохи гумористично, але авторові було приємно і тому, що книжка має "виховне значення", і тому, що є вже такі серйозні, як ця скромна щупленька дівчина, читачі й на селі.

— Ви б цю дівчинку трохи підгодовували, — сказав Микола М'якоті, коли вони, попрощавшись, вийшли з бібліотеки, — Молочка б їй побільше, така вже вона зелена.

— Вона, бідна, народилась у найважчий час. В дитинстві молока не бачила, а до колгоспу, мабуть, і скоромного не їла. Така вже кволенька й ходить. Зате голівка розумна! Всі книжки, що в бібліотеці, вона попрочитувала, а як промовляє на зборах!

М'якота говорив з великою батьківською ніжністю про худеньку сірооку дівчинку-бібліотекаря і просвітителя колгоспу. Микола слухав і порівнював той час і обставини, за яких він був у цьому дворі десять років тому. Двір Гирі змінився до невпізнання. Тепер залізні ворота були відкриті навстіж. У неділі і в свята тут бавилась і танцювала сільська молодь, грала гармонь, а не скаженіли пси на ланцюгах. У бібліотеці кожного

вечора можна було застати літнього чоловіка, а то й жінку, парубка і дівчину, школяра, що прийшли позичити книжку і віддати позичену. Гирю люди почали забувати, наче й не було такого на світі, а коли хто й згадував, то як поганий сон.

15

В передпокої задзвонив дзвоник. Гаєвський пішов відчиняти, і за хвилину увійшов Хома.

— Кого я бачу? — зрадів Хома, тиснувши руку Влади-кові, що сидів у кімнаті Миколи.— Давненько не стрічались з вами.

— Дуже давно. Чому ніколи не заходите?

— Дорога від мене до вас і від вас до мене однакова.

— Ах, он що! Колись прийду.

— Ні, ні, я жартую,— поспішив Хома, відчувши, що жарт не зовсім дотепний.— Я не рахуюсь візитами і дуже радо відвідую вас. А де ж це господар? — Хома оглянувся позад себе.

— Сідайте, зараз прийде. Як працюється? Що чувати?

— Та нічого, трудимось.

— Жінка мені каже: певне, Хома жениться, що до нас не заходить.

— Ні, не маю такого наміру.

— Не знайшли по собі чи, може, принциповий холостяк?

— Як вам сказати? — Хома помовчав хвилину і, не дивлячись на свого співрозмовника, сказав: — Одружуватись, аби одружитись — я не хочу. А знайти жінку, щоб любила і була вірною на все життя, дуже важко.

Владикові не сподобався його песимізм.

— Це не доказ, — сказав він, — Я одружений, і одружився, недовго розмірковуючи, проте задоволений і щасливий. Жити так, як ви живете, бурлакою, теж не життя. Та й літа минають. Скільки вам? Уже за тридцять?

— На жаль, так,— відповів Хома.— А для чого ви одружились, дозвольте вас спитати?

— Дивне питання.

— Ні, не дивне. Дітей не маєте. Для чого ж тоді женитись? Для задоволення своїх пристрастей? Для вигоди? Це ж нечесно, це ганьба для жінки і для вас

— Дозвольте, дозвольте,— перебив розпаленого дискусанта Владик,— Тут щось не так. Ваша мова пахне аскетизмом чи антифемінізмом, толстовством чи ще чимось подібним, не розберу. Хіба подружжя винне, що не має дітей?

— Тоді ліпше розійтись.

— Це вже інша справа.

— Не інша, а головна.

— Дозвольте. Вам легко сказати — розійтись, бо ніколи не сходились, а на ділі це значно важче, особливо коли любиш.

Розмову перервав Микола. Він приніс дві пляшки любимого цинандалі і поставив на маленький столик у своєму кабінеті, потім приніс чарки і солодке печиво.

— Роздушимо? — спитав, розкорковуючи пляшку.

— З якої це нагоди? — Владик переморгнувся з Хомою.

— Певно, за книжку? — шепнув Хома.

— Книжку, двома пляшками вина? Це була б профанація мистецтва, не може цього бути. Перші книжки він розмочував солідніше.

— Не шукайте причин,— сказав, усміхаючись, Микола,— невже п'ється тільки з якоїсь нагоди... Я радий, що бачу вас у себе, от і вип'єм.

— Значить, з нагоди?

№

— Нехай буде по-твоєму.

— Ні, що не кажіть, а за щось чи під щось випити веселіше,— сказав Хома.

— Дивись, який знавець! — промовив Микола, знаючи, що Хома п'є мало і рідко, хіба що в гостях.— Коли вже вам так хочеться, то вип'ємо за нас з вами, друзі, за наші успіхи в праці і житті. Шкода, що Івана Думи нема. За нього ми також вип'ємо. Скромний, розумний хлопець, а щастя не має в особистому житті. Іван, як і Владик, до речі, багато попрацював на селі, помучився і головою ризикував.

— А,— відмахнувся Владик,— я виконував лиш маленьку роботу.

— З малих потоків постають великі ріки, з малих справ виростають великі,— промовив Микола.— Вип'ємо ж за людей, що так чудесно змінюють світ.

Хлопці цокнулись.

— Цікаво, де твої хрещеники, Владю, хоч би той куркуль, що ви його тоді зв'язали?

— Який це? — поцікавився Хома.

Микола коротко переповів епізод, свідком якого був Владик при ліквідації сільських глитаїв.

— Якщо живий, то десь працює,— сказав Владик.— Колись за безцінь забирав землю від бідноти, тепер по шматку відвойовує у тайги. Мені його не шкода.

В кімнаті запанувала тиша. Слухачі наче чекали, що Владик ще щось скаже.

Він по черзі глянув на обох товаришів.

— Революцію не роблять у білих рукавичках,— сказав Владик.

Хома кинув якусь недоречну фразу. Це обурило Владика, і вони зчепилися, мов півні.

— А чи не пора нам перейти на іншу тему? — промовив раптом Микола, що весь час сидів мовчки, слухаючи словесний поєдинок. Він знав Хому як чесну людину і беззастережно радянську. Він знав його не день, не місяць і не рік, Микола вірив йому і розумів, що він хоче добра народові, що не може бути й мови про зраду, але, вважав, говорити про це — зайве. Адже в державі відбуваються небувалі зрушення, нова Радянська держава, фактично, експериментує, адже не було в історії прикладу, на якому можна б базуватись, вивчати досвід. Сміливий похід проти старого розпочав геніальний Ленін, але такі люди родяться раз в епоху. У Леніна сорок томів філософських творів. Ленін — скеля, яку бачить з усіх боків світ. Коли б він народився раніш на тисячу років — був би богом...

— Про що ти? — розбудив Миколу із задуми Владик.

— Та так, про всяке...

16

Море дрімало. Нагріте за день гарячим промінням липневого сонця, лежало безтурботне, спокійне, заколисане нічною прохолодою. Від берега стелилась срібна, у діамантах, дорога, по якій сходили на землю сни.

Над морем ніч розкинула чорно-синій намет, продірявлений міріадами дірок, крізь які проглядало космічне світло.

На березі, біля самої води, сиділо двоє. Вони недавно викупались у морі, такому теплому, оксамитовому вночі, і тепер сиділи на розстеленому плащі. Жінка здригалась від легкого нервового ознобу, а може, й від щастя.

— Мені так добре зараз, як ніколи,— промовила Зоя Іванівна,— Чому ти нічого не скажеш?

Вона вже була на "ти" з цим малознайомим чоловіком. Це в неї залишилось ще від старих армійських часів,— на фронті в царській армії практикувалось панібратство між офіцерами і сестрами милосердя.

Але поки ми далі поведемо свою повість, треба б розказати, хто був цей супутник Зої Іванівни.

У Миколаївський собор заходив щосуботи на вечерню і щонеділі на обідню чоловік. Не старий і не молодий — невиразного віку, і обличчя його нічим не виділялось. Таких багато на світі: сірих, звичайних. Одне було в нього характерне — очі: чорні, швидкі, спостережливі, проникливі. Про такі кажуть: гіпнотизерські.

Був він чорнявий, середнього росту, худорлявий.

Заходячи до церкви, завжди ставав в одному місці, в сутінках, і зі свого поста стежив за тим, що відбувалось у церкві. Увагу Зої Іванівни звернув на себе тим, що завжди клав на її тацю, коли вона збирала гроші "на окрасу храму", купюру більшу від тих, що звичайно давали миряни. Зоя Іванівна щораз поривалась давати здачу, але він здачі не брав. Це заінтригувало жінку, і вона вирішила познайомитися з ним.

Сталось це зовсім легко.

При черговому обході з тацею вона заговорила з ним, як звичайно, про здачу, він не хотів брати. Тоді вона шепнула йому, щоб чекав на неї біля церкви.

Погодився радо, бо сам хотів з нею познайомитись. З того часу зустрічі стали щораз частіші, і нарешті обоє опинились над морем.

— Мені теж приємно,— відповів байдуже її друг.

— Коли б так гарно було все життя,— заговорила, наче в екстазі, жінка.

Супутник вдав, що не зрозумів її захоплення.

— Сидіти цілий вік над морем було б скучно,— промовив він.

— Я не про море, я взагалі кажу, щоб так, як зараз, було у мене гарно на душі все життя.

— А може, вже пора спати? — протягнув сонно.

Йому набридли сентименти цієї вже досить підтоптаной жінки, та й взагалі, чого

тут тинятись уночі. Це були його відверті думки.

— Що ж, підемо спати,—промовила Зоя Іванівна. Вони встали. Чоловік струсив пісок і дрібні камінці

з плаща, Зоя Іванівна поправила на собі плаття, і вони пішли до своїх жител. Алушта — маленьке містечко: пара санаторіїв, два-три будинки відпочинку, і все.

Будиночок, у якому Зоя Іванівна наймала кімнату з харчуванням, знаходився у горішній частині міста; мешкання її супутника — недалеко від неї. На прощання він потиснув їй руку і побажав доброї ночі.

Зоя Іванівна чекала теплішого прощання, але він вдав, що не помічає цього, і скоро відійшов від її воріт. Зоя Іванівна увійшла в свою кімнату, відчинила вікно, бо повітря в кімнаті було сперте, задушливе. Під стелею дзижчали сонні мухи.

Недавній прекрасний настрій зник, як мильна булька, в очах запекли сльози.

Зоя Іванівна, не роздягаючись, лягла на тверде, скрипуче ліжко, яке вже не одного курортника і не одну ніч бачило на собі, і поринула у спогади.

"Чому я така нещасна? — думала вона.—Вічно хочеться чогось незвичайного. Доб'єшся того, чого хотіла, роздивишся, а воно не те, і знов душевна пустка..."

І ось вона згадала себе маленькою, років п'яти, пригадався великий дерев'яний будинок під бляхою, поділений коридором на дві половини. В одній з них вона мешкала з батьками. Це була невелика, але гарна, світла кімната, в ній стояло дерев'яне ліжко, на якому спали її батьки, кована скриня на коліщатах, скляна шафка для посуду, її ліжечко і столик, під яким вона завжди бавилась ляльками.

По той бік сіней була друга, більша кімната, куди дівчинці заборонялось заходити. Там була батькова корчма. Та Зоя і не поривалась туди и заглядати. Бачила не раз з порога своєї кімнати, коли в сусідню відчинялись двері, що там завжди накурено, завжди гамірно, іноді вилітали звідти п'яні пісні, звуки гармошки, а дуже часто й крики.

Через двері в ту кімнату маленька Зоя бачила свого батька — невеличкого з кирпичним носом чоловічка, який стояв завжди за прилавком і відпускав відвідувачам різні напої.

Мати говорила Зої, що батько торгує. Дівчина добре не розуміла, що це значить, але звикла до цього слова, бо чула його вдома часто.

Батька вона бачила рідко. Він зранку поспішав у корчму, а вертався, коли Зоя вже спала. Походив із бідної селянської родини. Повернувшись з армії, де прослужив кілька років понадстроково, приніс невеличкі гроші, одружився з некрасивою, але досить заможною дівкою, взяв за нею новий будинок зі шматком городу і зайнявся корчмарством.

За кілька років шинкарства розбагатів, але за той час встигла розпиячитись його жінка. Сам не пив, зате жінка пила, і з кожним роком все більше.

Зоя народилась тоді, коли у подружжя взагалі вже не було надії на дитину. Проте одиначку не балували, і росла вона, як билина в полі. Батько любив її по-своєму, але не мав часу нею займатись; мати була байдужа до дочки, ставилась наче до чужої,

можливо, тому, що дуже часто була п'яна.

З раннього дитинства Зоя бачила бруд, пияцтво, хуліганство, розпусту. Чула лайку в усіх її огидних варіантах, слухала сороміцьких пісень. Вона незлюбила своїх батьків і дім, мріяла про те, щоб з нього вирватись. Після закінчення сільської школи і деякої приватної підготовки її віддали до гімназії в губернське місто. Це було на руку матері, бо Зоя, підростаючи, щораз частіше і різкіше дорікала їй пияцтвом.

За сім років перебування в гімназії Зоя і чотирьох канікул не відбула вдома — все їздила то кудись на екскурсію, то до подруг. Інколи це були поміщицькі дочки, де вона й нахапалась панських манер і невластивих їй, селянській дівчині, панських смаків.

З кожним роком вона гарнішала, мужніла, і на сьомий рік навчання в гімназії з неотесаного обрубка зробилась принадною дівчиною. Вона не була красунею, але про неї говорили як про цікаву, гарненьку.

Та гімназію не вдалось закінчити. У сьомому класі її захопила війна 1914 року. Війна покликала в діючу армію хлопця, що останнього року залицявся до неї: це був брат її подруги, син багатого купця, студент медичного факультету Саша Бобров.

Зої здавалось, що не переживе розлуки. І вона подалась за ним, тим більше, що зголосилась в діючу армію і сестра Боброва Люся. Обидві вони записались в школу медсестер, яку тоді наспіх було відкрито в місті, закінчили її, і на фронт.

Проте Зої не довелось зустрітись з коханим — він загинув у перших боях під Перемишлем, і вона залишилась безутішною неофіційною вдовою, бо справді вже була його жінкою. "Таємниця" була відома Люсі, якій Зоя, в приступі відвертості, призналась, а від Люсі про це дізнались його батьки, що їх прикро вразило, бо Для сина вони хотіли іншої жінки. Та по смерті Олександра все було байдуже.

Одначе це мало значення для самої Зої. При нових знайомствах з чоловіками вона видавала себе за вдову офіцера. Їй співчували, але кожен з них був готовий "потішити" молоду вдовичку.

Закінчилась війна, і Зоя Іванівна з георгіївським хрестом IV ступеня вернулась додому.

Батька застала в жалюгідному стані. Мати спилась вкрай.

Побачивши дочку, мати заплакала п'яними сльозами і тут же випросила у неї грошей на горілку, яку сама й випила.

Батько з журби, бо жінка стала непотребом, сильно постарів і занеміг. Зоя, зрозумівши, що життя вдома їй буде, покинула батьківський дім на довгий час.

В місті Курську вона влаштувалась медичною сестрою в лікарні. Цього ж року вийшла заміж за молодого Їфіцера, з яким випадково познайомилась. Він одужував Бід ран, одержаних в одній з останніх сутичок з німцями. Зоя Іванівна намагалась усіма силами його підняти.

За час одужання вони зблизились, а при його виході з лікарні одружились з усіма обрядами в церкві.

Недовго тривало щастя молодих. Настала Жовтнева революція, і з нею людський світ розколовся на кілька таборів, між якими почалась нова, ще запекліша боротьба.

Чоловік Зої вибрав табір білих. В одному бою потрапив у полон до червоних і був розстріляний. Зоя Іванівна залишилась знов удовою. Це був найчорніший етап в її житті. Країну терзав голод. Позбавлена праці в шпиталі як дружина білого офіцера, Зоя Іванівна залишилась без засобів до існування, голодувала. Змушена була вернутись в рідне село. Матері вже не застала, батько старцював.

— їсти у нас нема чого,— сказав він дочці замість привітання.

— Пропили все! — з докором відрубала дочка.

— Пропивали своє,— буркнув батько.

Між батьком і дочкою загострились відносини зразу, з появою Зої на порозі дому. Тоді вона кинула в куток своє немудре майно, що вкладалось в одному чемодані, і пішла розшукувати знайомих. Від батька довідалась, що в школі все ще той самий учитель, який порадив віддати її до гімназії. Пішла до нього. Учитель мав дві дочки, її ровесниці. Зою зустріли добре, обіцяли влаштувати в сільській амбулаторії фельдшерицею. Від подруг довідалась, що її мати останнім часом дуже пила, довела до банкрутства свого чоловіка, а одного разу, під час метелиці, вийшла з хати на вулицю, заблудила, шукаючи дорогу, забрела на цвинтар, упала між могил та там і замерзла. Знайшли її аж на третій день.

Батько не сказав про це дочці, видно, боляче було згадувати ту сумну історію.

Праця в сільській амбулаторії, що містилась в пустій кімнаті сільської хати, без усяких вигод, без достатньої кількості медикаментів і потрібного інструменту, не могла задовольнити жінку, що звикла до міського життя, що зазнала, хоч і ненадовго, деякої розкоші. Але треба було миритись, бо праця давала хоч часткове матеріальне забезпечення їй і батькові, якого взяла на своє утримання.

Звичайними пацієнтами Зої Іванівни були старі бабусі, які в ліках шукали рятунку від голоду, діди, основною хворобою яких була старість. Були й діти. Їх, брудних, немитих, за руки приводили матері. Загалом народ

б76 нецікавий. Зої Іванівні доводилось іноді перед тим, як лікувати, обмивати тих дітей, промивати ті місця на тілі, де треба було ставити банки чи пластир. Поради, щоб дотримувались чистоти, часто були єдиним лікувальним засобом, бо медикаментів згодом не стало зовсім.

Наслухавшись за день стогонів у лікарні, Зоя Іванівна йшла додому, щоб слухати стогони і зітхання батька. І так це тягнулось з дня на день, місяцями.

Одного разу, вернувшись ввечері додому, застала батька мертвим. Того дня він і не скаржився на якесь особливе нездужання. Ідучи на роботу, вона залишила йому, як завжди, сніданок, якого він цього разу не рушив. Викликаний з району лікар констатував смерть від цілковитого виснаження. Довгочасне голодування до приїзду дочки не ьгло бути компенсоване навіть її ретельним доглядом.

Тепер Зоя Іванівна була зовсім самотня і вільна, бо й 'обов'язки доглядати батька від неї відпали. Вона помишляла покинути нудну амбулаторію і знов спробувати щастя в місті, але вісті про те, що місто голодує, і свідомість того, що війна ще триває, стримували від крутого рішення. Проте кінець її мукам прийшов несподівано і якраз

тоді, коли вона менше цього сподівалася.

Якось раз зайшли до неї в амбулаторію два незаможники і запросили до пораненого чоловіка. Був ним районний агроном, присланий з міста для нарізки землі біднішому селянству. І от, коли одного пізнього вечора вертався із сільради до хати бідняка, у якого стояв на квартирі, хтось із-за рогу хати вистрілив у нього, та не попав у груди, як цілив, а в руку. Рана була легка.

Зоя Іванівна швидко перев'язала її. Але тепер щодня треба було приходити на перев'язку в амбулаторію самому агрономові. І він приходив, спочатку неохоче, а потім із щораз більшою ревністю, а коли вже треба було вертатись в район, він освідчився Зої Іванівні і попросив її руки. Зоя Іванівна без особливих роздумів погодилась на шлюб. Під час його щоденних відвідин вона довідалась, що зовуть його Андрієм Михайловичем, що не жонатий, має 32 роки, був офіцером у царській армії, що білим не співчував і, хоч не був членом партії, Радянську владу сприйняв переконано. Почула, що навесні має переселитися в Харків, де йому вже обіцяно посаду бухгалтера в Наркомпроді, бо агрономом більше працювати не хоче, особливо після поранення.

19 В. ГЖИЦЬШЙ, Тг 2

577

Цих даних, а зокрема вістки про переселення в Харків, було досить для того, щоб охоче прийняти пропозицію.

Про те, чи подобаються наречені одне одному, не було й мови ні з його, ні з її боку. Це була угода двох людей жити разом.

Заручившись словом Зої Іванівни, Андрій Михайлович виїхав у район, а через місяць, як було умовлено, прибув за нареченою. Шлюб відбувся в селі, в домі Зої Іванівни, вінчання — в місцевій церкві. Андрій Михайлович вимагав, щоб церемонія відбулась якомога тихше. Свідками в церкві були родина учителя і кілька бабусь, постійних пацієнток Зої Іванівни.

Через тиждень по шлюбі молодожони переїхали в Харків у просторе, заздалегідь придбане помешкання. Життя потекло тихо, спокійно, неначе це подружжя жило разом не тиждень, а цілі роки.

Андрій Михайлович був задоволений зі свого вибору, але Зоя Іванівна, хоч і вийшла заміж добровільно і зажила з чоловіком непогано, чомусь вважала його тимчасовим супутником, і це вбилося їй у голову, як якась *idée fixe* 1. Чому так? Вона, мабуть, не могла відповісти. Андрій Михайлович загалом був порядною людиною, не пиячив, не курив, натуру мав лагідну, покла-дисту. Але для неї цього було замало. Поза очі вона називала його неотесаним мужиком, хоч той мав середню освіту і, будучи офіцером царської армії, серед солдатів користувався пошаною як культурна, ввічлива людина. Проте Зоя Іванівна забрала собі в голову, що вона має знайти якусь знаменитість, людину незвичайну, нерядову, зовсім як чеховська "Попрыгунья".

Спершу по переїзді в Харків вагалась, чи поступити їй на роботу, чи залишатись на утриманні чоловіка. Вирішила, що на роботу поки не піде. Це був час непу, існувала чорна біржа, цінилось золото, а вона продала свою хату-пустку в селі за золоті гроші і

пустила їх в біржову гру. Не маючи загалом комерційного глузду, вона була б втратила все, що мала, коли б хотіла займатись подібними ділами сама. У ті часи на базарах, на біржах аж кишіло від злодіїв. Видерти в жінки з рук гроші чи повний кошик з продуктами, вирізати спину з каракулевого манто — це були звичайні події, до яких всі звикли.

Тоді й підвернувся в компаньйони Зої Іванівни Віктор Кваша.

Андрій Михайлович і не підозрював, що має такого близького приятеля дому.

Які саме наміри мав щодо Зої Іванівни Віктор — не важко здогадатись. Йому було просто вигідно перебувати в такій ролі, але Зоя Іванівна думала інакше. Вона щораз задавала собі питання: чи це вже не той королевич, що їй снівся в гарячкових снах?

Зоя Іванівна втратила надію мати дітей. Для цього було досить доказів в її житті. Але про це вона не говорила, а чоловіка потішала, що поправиться після довготривалої голодовки, і тоді все буде гаразд.

Андрій Михайлович спочатку вірив їй, але, бачачи, що вона поправляється, а дітей нема, робив їй гострі докори. Часто виникали сварки в супроводі плачів та істерики.

Невідомо, чим би закінчилась вся ця історія, коли б не зустріч Зої Іванівни з Миколою. Побачивши його на зборах, упевнилась, що він і є героєм її мрій, і тут же почала штурмувати нову фортецю, але безуспішно. І знов пішли шукання, що довели її до брами церкви.

Українська автокефальна церква на деякий час зайняла її. Не тому, що вона була українська, і не тому, що автокефальна, а тому, що це було щось нове, що в цій церкві вона знайшла заняття, не підозріваючи навіть, що стає знаряддям ворожих замирлів її керівників, які поховались під куполами церкви і вкрились парчевими ризами.

Її, Зою Іванівну, церква не втаємничувала наразі у свої справи. Робота велась добре законспіровано. Навіть своєму зв'язковому, Нечаєві, було доручено самому познайомитись з нею і вивчити, наскільки вона здатна до такої роботи. Зараз він з нею уже над морем з доручення керівництва. Церква має гроші, їй не важко послати свого агента за об'єктом, якого досліджує і вивчає, адже на лоні природи, в певних умовах примітивна людина відкривається, вилазить, як слимак із мушлі, тим більше жінка закохана. Йому було доручено закохати в себе і вдавати закоханого. Чи вдалось це йому?..

Лежачи на своєму скуйовдженому ліжку, Зоя Іванівна якраз думала про те, чи любить вона цю людину?

І дійшла до переконання, що нікого, крім хлопця, що загинув на фронті у перші дні війни, вона по-справжньому не любила. Він перший запалив у ній вогонь пристрасті, і з того часу вже ніхто не міг його погасити.

Вона пригадує події сьогоднішнього дня. З Нечаєм набрали їжі на цілий день і блукали лісом, маючи на меті дійти до підніжжя Чатир-Дагу. Але не дійшли. Знайшли серед лісу галявинку, полягали на ній, загоряли, потім поснули, а як звечоріло, пустилися додому.

Мимоволі приходять їй на думку тема розмови, яку вони вели в лісі. Нечай питав,

чи знайома вона з місцевою українською інтелігенцією, спитав, чи знайома з письменниками, з ким зокрема. Коли Зоя Іванівна розповіла йому про свій роман з Гаєвським, та ще й з прикрасами, щоб надати собі більшої ваги, він почав розпитувати про настрої Гаєвського, з ким дружить, хто його оточує, його особисті уподобання, що любить, чи п'є, чи курить, чи тужить за домом, кого має за кордоном, якою мовою розмовляє вдома...

Нічого не підозріваючи, у своїй простоті душевній, про яку росіяни кажуть, що "простота хуже воровства", Зоя Іванівна розповіла все, що знала про свого колишнього коханця, а може, навіть і більше того, що знала.

Нечай слухав оповідання Зої Іванівни дуже уважно, особливо коли заходила мова про політичний настрій Гаєвського. Він був, наприклад, дуже задоволений, довідавшись, що Миколу не прийняли в партію. Але про це не говорив більше ні слова.

Зоя Іванівна на мить задумалась. "Чому він так розпитував про Миколу? Чим Гаєвський для нього цікавий? Чи, може, ревнує? Чоловіки іноді ревнують до минулого більше, як до сучасного..."

Загалом він якийсь дивний, цей Нечай,— розвивала двою думку Зоя Іванівна.— Після того, як поплавали і вийшли з води, він зробився неласкавий, холодний... Може, тому, що втомився за день?..."

Зоя Іванівна знов порівнює в думці двох людей: чоловіка і Нечая. Всі переваги на боці чоловіка. Вдумавшись, вона приходить до висновку, що Нечай чужий і далекий, що з ним вона не має нічого спільного. їй робиться жаль себе і... чоловіка. Вирішує завтра ж написати йому дуже чулого листа і просити пробачення. Про що саме пробачатись — вона не знає, але їй хочеться сказати йому багато ніжних слів. Ніхто ніколи не давав їй стільки волі і стільки грошей.

"Добрый він,— вирішує вона.— Добрый і дурний".

Стомлена за день, Зоя Іванівна несподівано заснула. Так, як лягла звечора, не роздягаючись.

Наступного дня вона встала з ліжка швидше, ніж звичайно. Від незручного лежання і від твердого ліжка боліли боки. Пригадала, що обіцяла написати чоловікові чулого листа. Поки у господині ще не вставали, поки не прийшов Нечай, вона напише листа.

Зоя Іванівна сіла до столу, умочила перо в чорнило, але ні одна думка не йшла в голову. По півгодинному роздумі здобулась, нарешті, на телеграму такого змісту: "Пришли трохи грошей. Скучно. Цілую. Зоя".

З цим побігла на пошту.

17

Микола дописував черговий розділ роману, коли в двері постукали.

Не хотілось вставати, але стук повторився, і він вийшов у коридор. Не питаючи, хто стукає, відчинив двері. Перед дверима стояв усміхнений Лебеденко.

— Не сподівались? — спитав, простягаючи руку для привітання.

— Більшої приємності не міг сподіватись. Заходьте, будь ласка. Чого ж ви стукали, а

не дзвонили?

— Дуже просто, бо дзвоник не дзвонить. Гість і господар увійшли до кімнати.

— Сідайте, будь ласка, отут, на м'якому,—просив Микола. •

В кабінеті було прохолодно, приємно. Балкон і стіни обвивав дикий виноград, від якого в кімнату падало приємне зеленувате світло. Умебльовання кабінету було просте, але вигідне. Під стіною стояв великий письмовий стіл, вздовж двох стін — шафи з книжками, між шафами — широкий шкіряний диван, коло входу на балкон — вигідне вольтерівське крісло і кілька стільців. На підлозі — великий, на всю підлогу, килим.

Микола посадив гостя на диван, а сам сів біля нього.

— Дуже я радий, що зайшли,— сказав господар.— Розповідайте, я вас так давно не бачив. Ви зараз велика шишка, член ВУЦВІКу. Прийшли пішки чи приїхали?

— Приїхав машиною. Але не тому, що став членом уряду, а тому, що весь час нездужаю.

— Що ж таке з вами?! Такою здоровою були людиною, а от і ходити не можете? Ви, мабуть, перебільшуєте, Тарасе Івановичу. Невже з вами аж так погано? Що ж кажуть лікарі?

— Що кажуть? Серце. Після грипу пішло якесь ускладнення, і серце зіпсувалось. Але годі про це. Улаштувались, як бачу, гарно, помешкання добре, прекрасний кабінет, обстановка — все чудово.

— Не нарікаю ні на помешкання, ні на роботу. Справи йдуть непогано. Помешкання, насправді, дуже вигідне, ізольоване, роботу свою люблю, а от все чогось недостає, родинного щастя не маю.

— Чому? В чому ж справа?

— Ех, Тарасе Івановичу! Не хочеться говорити. Що допоможе, що я вам поплачу в жилетку? Мріяв колись про добру, вірну жінку, таку, якою була моя мати, про діток, але не знайшов ні того, ні другого.

— Чому?

— Чи я знаю? Підеш, кажуть, за бджолою — дійдеш до вулика або до меду, підеш за жуком — дійдеш до гною або до дучки... Була в мене бджілка, та не пішов я за нею...

Микола розповів про Сашеньку, про несподіваний розрив з нею і її сумний кінець. Тарас Іванович задумався.

— Чи це доля всіх художників — не мати щасливого домашнього життя? — промовив він, неначе про се-, бе.— Треба щось робити,— звернувся він прямо до Миколи.—Треба одружитись, але добре,—додав по хвилині.

Микола не відповів. Сидів задуманий. Такі поради чув уже не раз — і цю пропустив повз вуха.

— Не будемо про сумне, Тарасе Івановичу,— сказав.—Я трохи фаталіст, своєї долі, кажуть, конем не об'їдеш. Прийде колись і мій час. Я ще не старий!

— Оце так по-нашому, за це хвалю. Нема чого розлускати нюні!

Микола попросив вибачення і вийшов у другу кімнату. За хвилину вніс малий столик, накритий білою скатертиною, поставив на нього пляшку вина і дві чарки.

Тарас Іванович заявив, що нічого не п'є, але чарку зина випив⁴

— Боюсь тепер усього: і швидкої ходи, і чарки горілки. А до хвороби нічого не боявся. Здавалось, здоров'я залізне, а, бач, в п'ятдесят років став руїною.

Микола почав висловлювати звичайні в таких випадках заспокоєння, які говоряться для годиться. Сам він прекрасно бачив величезні зміни в самій зовнішності цієї дорогої йому людини. П'ятнадцять нелегких літ, що минули з того часу, як він уперше зустрівся з Лебеденком, зробили свою руйнівну роботу.

Щоб відвернути увагу гостя від думок про недугу, Микола почав розпитувати, як іде його робота у ВУЦВІКу, і Лебеденко оживився. Він розповів, що керує сільськогосподарським відділом, що має сильних помічників, учених, агрономів, зоотехніків, ветлікарів, що скоро сільське господарство країни стане на ноги.

— Тепер ви вже не знайдете таких зарослих бур'янами ланів, як то було на початку двадцятих років. У нас на полях заявилися трактори, комбайни, щороку вводяться нові види механізації, а головне, люди звикають до колективної праці. Ламається старий стиль роботи, в селі повіяло новим духом. Хай слабкий, але вже відчутний цей дух соціалізму. За вами черга, товариші письменники. Писати треба про село, про нових його людей, яких не було досі, яких створила революція. Ви б поїхали в колгосп "Авангард", подивились на його корівники, подивились на його свинарники; поїхали б у комуну "Маяк" — теж чудове господарство. Тепер уже до старого нема вороття. Ідемо вперед.

Лебеденко сів на свого улюбленого коника і їхав, їхав...

— Вас цікавить те, про що я говорив? — спитав він, пильно дивлячись Миколі в очі. Він помітив, що Микола, слухаючи, усміхався.

— Дуже,— щиро Сказав Микола,— Це прекрасно, і ви будете приємно вражені, коли я вам скажу, що я був у колгоспі, бачив таких Прекрасних людей, про яких ви зараз розповідали. Я бачив чудового завідуючого фермою — ентузіаста свого діла, комуніста, селянина, не дуже-то й грамотного, але розумного, з широкими обріями... На будівництві тваринницької ферми

• я бачив теслів і їх роботу, бачив клуб і читальню в селі, чого раніше там ніколи не було, бачив завідуючу клубом і бібліотекою-читальнею, молоду комсомолку, уродженку цього ж села. Мало того, я переглянув картотеку бібліотеки і переконався, що село читає книжки. Все це чудесно, Тарасе Івановичу!

Микола наповнив чарки вином.

— Випийте ще чарочку, вино слабеньке, не пошкодить. Вип'ємо ж за нашу дружбу, за перше знайомство в Могильницькому лісі.

— За це вип'ю. Друзі цокнулись.

Під вікном зупинилась автомашина і пролунав сиг-, нал.

— Це вже по мене,— промовив Тарас Іванович з винуватою усмішкою.— Щасливий той, хто може не послуговуватись машиною,— додав сумно.

По тому, як ішов Тарас Іванович, Микола бачив, що він справді хворий.

Вернувшись до помешкання після того, як відпровадив гостя, міркував, як доля

грає людиною. Чи думав, чи хоч снів той солдат-лісоруб, що квартирував у Могильницькій лісничівці, що по нього по п'ятнадцяти роках буде виїжджати державна автомашина?!

18

Надя Сміленька готувалась до прийому гостей на честь дня народження Владика, якому минало тридцять чотири роки. Мали прийти Владикові земляки, його найближчі друзі: Микола Гаєвський, Хома, Михайло Лукаш з дружиною, яка недавно народила йому донечку, з чого він був безмежно щасливий, Іван Дума — безутішний удівець при жінці. Відколи вона безслідно втекла, він вважав її мертвою.

Судячи зі складу запрошених, вечір не заповідався цікаво, але Микола запевнив, що обов'язково буде.

В призначений день і годину, навантажившись кількома пляшками дорогого вина, він взяв із собою книжку, яка нещодавно вийшла другим виданням і якої ще не мав Владик, зробив на титульній сторінці чулий напис і з усім цим добром почвалав на Степовий провулок, № 2, в добре знайомий будинок.

Господаря хати не застав дома — Надя послала до міста ще за якоюсь орудкою, з гостей ще ніхто не приходив. Але, крім Надії Яківни, в кімнаті була ще якась незнайома жінка, яку Микола побачив тут уперше.

Назустріч гостеві пішла господиня дому, привіталась з ним тепло, як завжди. Особлива сердечність зав'язалась у них після того пам'ятного випадку, по його поверненні з подорожі.

Микола поздоровив її з іменинником, і тоді вже Надія Яківна підвела його до незнайомої жінки і представила їй Гаєвського.

— Це, Тасенько, наш друг — письменник, Гаєвський Микола Степанович, а це,— звернувшись до Миколи,— моя щира подруга Таїса Сергіївна Горська. Тепер ви, Миколо, забавляйте мою подругу, а я піду на кілька хвилин до кухні.

Надія Яківна була вся розпромінена — елегантне святкове плаття не скрадало її прекрасних форм, а білий фартушок робив її ще принаднішою, наче ще більше підкреслював її жіночу вроду. Вона завжди чарувала Миколу, і йому треба було багато сили волі для того, щоб поборювати спокусу. Зараз же, побачивши нову жінку, з якою тільки-но познайомився, він забув своє захоплення Надею. Жінка вразила його своєю оригінальною красою.

Це була висока струнка красуня з чудовими глибокими карими очима, шовковими чорними бровами, подовгастим матовим обличчям і соковитими червоними устами. Пишне темно-каштанове волосся вона заплітала в дві коси і укладала їх кружальцями з обох боків зграбної голівки, прикриваючи ними до половини маленькі рожеві вушка. Єдине, що не зовсім гармоніювало з її загальним виглядом, це трохи завеликі кисті рук. Микола зауважив це, вітаючись, але долоні були такі м'які і теплі, що і цей дефект, якщо можна це назвати дефектом, перестав помічати.

Спочатку розмова не клеїлась. Несподівана зустріч і краса жінки зразу наче приголомшили чоловіка. Тася бачила це, але робила вигляд, що не помічає

розгубленості нового знайомого.

— Покажіть мені книжку, яку ви принесли в подарунок Владиславові Петровичу,— попросила вона, щоб вивести гостя із заціпеніння.

Микола не належав до соромливих і сам собі дивувався, що потрапив у такий незвичайний для нього стан.

На прохання гості він, як хлопчик, зірвався з місця, щоб взяти книжку. Жінка, бачачи його заклопотаність, задоволено усміхнулась.

— О, то це книжка, яку ви самі написали,— промовила вона здивовано. Їй чомусь здавалось, що людина, яка пише книжки, мусить бути соліднішою і не буде так хвилюватись в присутності жінки.— Я не знала...

— Вам Надія Яківна представила мене як письменника.

Жінка зніяковіла.

— Правда,— сказала вона,— але я майже не зрозуміла її. Ні, я не так висловилась, Зразу я не вдумалась в значення її слів.

Тася розхвилювалась.

— Я дуже хочу прочитати цю книжку, — заявила вона, піднімаючи на Миколу свої великі чарівні очі,

Микола вже трохи заспокоївся і витримав її погляд.

— Це ви з ввічливості сказали? — спитав.

— Ні, зовсім ні, — щиро запевнила вона.

— Чому ви хочете прочитати цю книгу? Чи тому, що заголовок цікавий, чи того, що познайомились з автором? Ця книжка вийшла вже другим виданням. Коли б хотіли, могли її прочитати і в першому виданні.

Таїса Сергіївна усміхнулась.

— Ви вгадали,— промовила.— Хочу прочитати тому, що познайомилась з автором. Сучасної літератури я, признаюсь, читаю дуже мало. Одного разу взяла книжку — не пам'ятаю автора, — там з першої сторінки війна, кров, білі, червоні, зелені... Перегорнула і... кинула. Взяла другу, там те саме, тільки в першій дія відбувалась у місті, а в другій — на селі. Але і в тій, і в другій суцільна бійка, стрілянина. Не хочу. Надивилась на все це от скільки, — вона підняла над головою руку.— Це, можливо, буде цікавим для нових поколінь, а нам, що самі пережили війну і революцію, бачили звірства і вбивства, хочеться вже прочитати щось про мирне життя... Ось ті, що робили революцію, діти однієї вітчизни, брати, а як вони безжально вбивали одне одного...;

— Щодо братів, я з вами не можу погодитись.

— Чому?

— Який же, скажіть на милість, брат поміщик своєму батракові, чи, скажімо, власник заводу — робітникові, або куркуль — своєму пастухові?

— З класового погляду так, але по крові — вони ж брати? Мова в них однакова, звичай...

— І це не перешкоджало одним експлуатувати інших. А до того ж на території Росії жило немало капіталістів німців, бельгійців, французів^ англійців, які прекрасно знали

російську мову і перейняли всі звичаї російського народу. А найбільший російський поміщик цар Микола? Його родина і цариця хіба не були німецького походження? Але й "свої" пани нічим не відрізнялись від іноземних. Ні. Поміщик, заводчик, куркуль — це одна порода, а батрак, робітник, пастух — зовсім інша. Ви розумієте, про що мова? То, як, я вас питаю, вони — брати між собою, ті дві категорії людей? Таїса Сергіївна замислилась.

— Як вам сказати...

— Отож-бо,— лагідно посміхнувся Гаєвський.

— Думаю, що не брати,— погодилась молода жінка.

— І я так думаю,—повторив Микола.

Таїса Сергіївна хвилинку помовчала, задумалась.

— Дозвольте,— сказала вона,— але під час громадянської війни не одні поміщики воювали, боролись селяни, а може, й робітники — і з одного, і з другого боку.

Микола відкинув і це заперечення. Він сказав, що чимало селян справді воювало на боці білих, але це були куркулі, представники заможного сектора, а частина бідноти була обдурена. Таких було не багато. Що ж до робітників, то їх на боці білих майже не було. Тут Таїса Сергіївна перебільшила. Робітників важко обдурити.

— Але ми залізли в політику, якої ви, здається, не любите,— сказав він.— Мою книжку, якщо там буде про революцію, будете читати?

— Почитаю.

— Чому?

— Тепер, коли я знайома з автором особисто, цікаво буде простежити за його думками, збагнути його погляд на життя. Адже в книжці, крім описів страхіть війни, революції і всякої стрілянини, буде щось і про людей, про їх взаємини, любов. Буде все це?

— Буде.

— Тоді я, безумовно, прочитаю.

До кімнати ввійшла Надія Яківна. Вона постояла біля подружки, спитала, як її розважає Микола, поцілувала її і вийшла. Їй хотілось уже знати, яке враження зробили одне на одного молоді люди, але, на жаль, не помітила ще нічого.

По відході господині розмова пішла іншим струм* ком. Микола довідався, що Таїса Сергіївна півроку тому овдовіла, що за місяць переїжджає з Кам'янця-По-дільського до Харкова, до своєї матері, яка мешкає на Клочківській вулиці.

Мати її, колишня учителька, самотня жінка, вже стара, потребує турботи, і вона, Таїса, єдина її дитина, буде помагати коханій матері.

Миколі приємно було чути, з якою любов'ю і теплом вона говорила про свою матір. Йому хотілось сказати щось ласкаве цій жінці, але він не знайшов таких виразів і висловив те, що спало на думку, що могло здатись навіть пошлим, якщо б було сказане не з такою щирістю, з якою сказав Микола.

— Ви, здається, дуже добрі і ласкаві,— А потім додав тихо: — Тепер так мало таких.

Таїса Сергіївна не погодилась.

— З однієї фрази важко судити про людину,— сказала вона.— Що можна знати про когось, кого перший раз у житті побачиш і посидиш з ним півгодини?

— Іноді серце більше скаже, ніж мова.

— Сумнівно.

Від Таїси довідався також, що вона вчителька, як її мати, що з нового навчального року вона вже працюватиме в харківській школі.

Миколі наче потеплішало на серці від цих слів.

— Прекрасно,— сказав він захоплено.

— Що саме? — усмінулась жінка.

— Те, що ви переїжджаєте до Харкова.

— Он як!

Таїса Сергіївна почервоніла, сама не розуміючи чому, і це ще більше збентежило Миколу. Він поглянув на неї збоку, милуючись принадою її обличчя, осяяного рум'янцем, як поцілунком сонця. Воно було прекрасне, і його образ щораз глибше западав у серце парубка. Тоді таким чудовим видався вечір у тихому харківському передмісті і таким милим гамір далекого міста і самотна зірка на блідому небі, що одним оком заглядала крізь відчинене вікно в кімнату.

В передпокої почувся голос господаря, що вертався з покупками. Скоро він з'явився на порозі кімнати. Друзі обнялись. Микола побажав іменинникові всього хорошего і подарував сво*о книжку.

— Є які зміни в порівнянні з першим варіантом? —

спитав Владик, читаючи присвяту і перегортаючи лисі-ки книги.

— Небагато, але дещо змінено. Я вважаю, що в наш буремний час найважче бути його літописцем,— сказав Микола.— Поки написав книгу, поки її видали, країна зробила вперед такий гігантський крок, що все те, чим ще сам захоплювався, безнадійно застаріло.

— Погоджуюсь,— сказав Владик,— але письменник не статистик і не фотограф, а творець. Художник повинен малювати майбутнє суспільство, і таким, яким воно повинно бути при комунізмі. Письменники повинні бути пророками людства.

Микола глянув на Таїсу Сергіївну. Було цікаво, як вона ставиться до слів Сміленького. Вона уважно слухала і, здавалось, погоджувалась з його думками.

— А чи не забагато ти вимагаєш від нас, друже? — спитав Микола.— Те, що діється в нашій країні,— таке грандіозне і таке сміливе, що його не може передбачити і найбуйніша фантазія.

— Чекай,— посміхнувся Владик,— про фантазію поговоримо пізніше, може, нашій гості не цікава наша розмова?

— Цікава, дуже цікава,— щиро запевнила Таїса Сергіївна.

Однаке розмову довелось перервати, бо прийшов Михайло з дружиною, а майже слідом за ними Іван Дума і Хома.

Всі вони по черзі підходили до Владика і підкреслено жартівливо висловлювали йому побажання, а на стіл клали подарунки. Галина Федорівна подарувала Вла-диківі

пальму, а чоловіки обмежились хто одною, хто двома пляшками коньяку чи вина.

Як тільки гості зійшлись, господиня запросила всіх до столу, і почалась вечеря. Жінок було менше, ніж чоловіків, але вечеря проходила весело. Господар, як завжди, був дотепний, веселив гостей. Микола згадав перший банкет у Харкові, влаштований у Михайла, на Холодній Горі. Учасниками його були Галина Федорівна і Хома, отже, оповідання і спогади про ті часи так. і сипалирь. Пригадувались окремі веселі епізоди, смішні ситуації тієї студентської вечірки. Сміх витав над столом. Зійшлись усі на одному, що той вечір молодості, як тоді назвав банкет Микола, був неповторно веселим і такого, мабуть, вже ніколи не буде.

— Та й не може бути, бо молодість не вернеться,— сказав Микола, але цим викликав щире обурення Наді.

— Чому не може бути? — крикнула вона.— В тридцять п'ять літ ви себе вже старими вважаєте? Сьогодні ми святкуємо тридцятичотириліття мого чоловіка. Так що, він вже старий? Ні, товариші, я з цим не погоджуюсь і думаю, що ніхто з вами, Миколо Степановичу, не погодиться. Ви це нещиро сказали.

— Бувають обставини, Надю...

— Смішне,— не дала йому договорити господиня.— Людина створює обставини. Погані вони у вас — зробіть, щоб були кращими. А то повісить носа — і це в тридцять п'ять років життя, коли воно, власне, тільки починається.

Надя говорила запально, розумно, їй аплодували.

— Браво, Надю, браво! — хвалила дружина Михайла Галина Федорівна.— Признайтесь, Степановичу, що ви трохи порисувались.

Це була правда. Гаєвському хотілось за всяку ціну подобатись Тасі, зробити на неї враження, тому й напустив па себе байронізму, не розрахувавши, що за таких обставин видасться смішним.

Владик задоволено поглянув на жінку і засміявся. Микола встав червоний, збентежений. Він сказав, що почуває себе далеко не старим і було б смішно і кепсько, якщо б так сталось, але іноді обставини складаються так, що людина не то в тридцять п'ять, а й молодша сміятись не може. З ним ніхто не погодився, крім Івана Думи. Цей підтримав думку Миколи, але з ним вже ніхто не сперечався. Усі знали його невдачу в подружньому житті і, щоб не ятрити душевної рани, зам'яли розмову на цю тему.

Розходились пізно ввечері. Таїсу Сергіївну взявся проводити Микола. За ворітьми він взяв її під руку, і вони, як двоє добрих друзів, пішли майже пустими вулицями передмістя.

Можна було взяти візника, але супутниця воліла іти пішки, хоч на Клочківську було далеченько.

По дорозі розмовляли. Таїса Сергіївна спитала, чому він під кінець вечора був сумний, апатичний, яка причина песимізму.

— Адже це у вас було хвилеве?

— Можливо.

— І напущне? Даруйте за відвертість.

— Загалом, мені не слід би нарікати,— промовив Микола,— є здоров'я, що найважливіше для людини, б хороша творча праця, та нема друга.— Він процитував слова поета:

Всегда так будет и бывало, Такой издревле белый свет, Ученых много, умных мало, Знакомых тьма, а друга нет.

— Це ви даремне,— не погодилась Таїса Сергіївна.— Хіба у вас друзів нема? А Владислав Петрович і товариші, що були у Надії Яківни, хіба вони вам не друзі? Ви нещирі, це помітила і сказала вам Галина Федорівна.

— Ви, виходить, недобра жінка, злопам'ятна,— пожартував Микола.

— Бачите, як за короткий час важко пізнати людину. Звечора ви говорили, що я добра, а зараз говорите, що погана. Значить, один раз помилились.

Обоє засміялись.

— Котрий раз?

— Другий.

— Перш за все, ви не перекручуйте, я не сказав погана, а недобра, це ж не однаково.

— Для мене однаково.

Помовчали. Микола як не старався, а на Таїсу Сергіївну справив неважне враження. Видався їй нещирим, манірним. Вона пригадала, як за вечерею він говорив про долю як про заздрісну богиню, яка дає одно, а натомість забирає друге, і зараз їй захотілось перевірити, чи справді він такої думки, чи все це говорилося тільки для того, щоб не мовчати. Саме проходили повз Селянський будинок. Микола показав на нього супутниці.

— Тут народжувалась українська радянська література.

Таїса Сергіївна пропустила цю фразу мимо вух.

— Чекайте,— сказала вона,— я ще не висловила своєї думки щодо вашого твердження, ніби "доля" одно дає, а друге забирає. Це треба розуміти хіба як жарт? Я певна, що в своїх творах ви проводите ідею, що людина є сама ковалем свого щастя, а в своїй практиці йдете по лінії найменшого опору? Чи це личить письменникові? Я педагог, мені цього не хочеться навіть слухати.

Микола не сподівався такої відсічі з боку цієї скромної жінки, що і під час обіду, і весь вечір більше мовчала, тільки жадібно прислухалась до розмови. Зараз вона заговорила, і так, що письменникові зробилось дуже ніяково.

— Бачите, як добре, що я з вами зустрівся, ви вже свій педагогічний метод зуміли застосувати і до мене,— пожартував Микола.

— Не жартуйте,— перебила Таїса.— Я ще замало знайома з вами, може, все це, про що ви говорили, лише ваша письменницька фантазія, може, все це вчинки вашого видуманого героя, а ви їх подаєте як свої.

Таїса Сергіївна підняла на нього очі.

— Пробачте,— сказала,— яке я маю право втручатись у чуже життя, зокрема у ваше — життя письменника, який повинен знати людську душу краще, ніж я. Я вожусь

з маленькими людьми, їхні душі легше розгадати, ви ж маєте справу з дорослими. Отут я мешкаю,— промовила, спиняючись перед невеличким будиночком.

— Шкода.

— Чого шкода?

— Що вже прийшли.

— Це якраз добре. На добраніч.

Прощаючись, Микола сказав, що знайомство з нею принесло йому велику радість. На це Таїса Сергіївна тільки посміхнулась.

Додому вернувся в якомусь новому, давно не бувалому в нього піднесеному настрої. Пізно ліг, але довго заснути не міг. З думки не сходила принадна постать Тасі. На нього дивились з темряви її карі очі, в вухах бриніли, як музика, її розумні, теплі слова.

Другого дня зранку пішов до Сміленьких, щоб, ніби між іншим, ще чогось дізнатись про нову знайому. Була неділя, вихідний день. Господарів застав удома. Вони його дуже радо зустріли, хоч у хаті ще не було прибрано, та й стіл ще був від учора заставлений стравами, яких і половини гості не з'їли.

— Дуже добре, що ти прийшов,— говорив, потираючи руки, Владик.— Ми зараз гарненько поснідаємо. Ти, думаю, нічого не їв?

Микола, справді, прийшов, не поснідавши вдома, бо не було охоти готувати сніданок. Голова була набита думками про чарівну жінку, яку пізнав у цьому домі.

— Як тобі вчорашня гостя? — наче вгадуючи думки товариша, спитав Владик.

— Признаюсь, дуже мені сподобалась,— живо відповів Микола.— Давно не зустрічався з такою милою і розумною жінкою.

— Оце була б тобі дружина,— випалив Владик. Миколі було дуже приємно, що думки товариша цілком співпадають з його таємною думкою.

— Чого ви так почервоніли? — спитала Надя, пильно дивлячись йому в очі.— Не соромтесь.

Микола встав і нервово пройшовся по кімнаті.

— Чого ж тут соромитись! Треба називати речі своїми іменами. Я не знаю, що собою являє Таїса Сергіївна, за один вечір людини не пізнаєш, але що вона мені припала до душі, це факт.

— Вона гарна, знаю її давно і чоловіка знав. Обоє були порядні люди. Жила вона з чоловіком недовго, він трагічно загинув.

— Я знаю, сама мені говорила, — сказав Микола.— Коли вона від'їжджає, не знаєте?

— їде післязавтра, а вернеться через два-три тижні, так що доведеться почекати, — сказала, не приховуючи усмішки, Надя.

Микола подякував за інформацію.

— Дуже сподобалась вам Тася? — спитала вже серйозно Надія Яківна.

Микола кивнув головою.

— Не буду кривити душею,— дуже.

— Щастя, доле,— промовила Надя і вийшла. Приятелі залишились самі.

— Надя побажала мені щастя,— сказав Микола.— Та, мабуть, мені його не бачити.

— Чому?

— Я, мабуть, не сподобався Тасі.

— Дурниці говориш.

— Правду кажу. Вів себе я з нею, як ідіот.

— Як?

— Неприродно, вимушено, рисувався чомусь. Вона це бачила, вона розумна жінка. Що вона про мене подумала?

— Нічого, все це поправимо, не журись,— Владик узяв приятеля за плече і, пропускаючи його вперед, пішов за ним до їдальні.

Вагони трамваїв, що курсували по лінії Парк — площа Рози Люксембург, йдучи згори Пушкінською, при повороті на площу Тевелева мусили круто звертати, майже під кутом 90°, і на цьому місці траплялись часті аварії: вагони сходили з рейок, а пасажирів відбувались травмами і переляком. Нормальному рухові заважав Миколаївський собор, що, мов величезний гриб, виріс на стику двох вулиць — Пушкінської і одної сторони площі Тевелева. Таке становище тривало доти, доки одного разу вагон, зійшовши з рейок на цьому фатальному повороті, не перевернувся і не покалічив пасажирів, та так, що з вагона всі потрапили в шпиталь, а двоє з них на операційний стіл. Тоді вийшла постанова Ради Народних Комісарів ліквідувати собор, тим більше, що він не являв собою архітектурної цінності. Одної ночі собор підірвано.

Повернувшись з Криму, Зоя Іванівна застала на місці церкви величезну купу руїн, на якій копошились десятки робітниць з ломами і лопатами, навантажуючи боем цегли і бетону кільканадцять автомашин, мобілізованих, з усіх підприємств міста.

Вона зупинилась біля групи цікавих, яких ніколи не бракує,— було б на що подивитись, послухати, про що будуть говорити. Зацікавила розмова двох чоловіків, з вигляду робітників якогось заводу.

— Тут, можна сказати, одним ударом убито дві мухи,— сказав один.— Тепер можна буде плавно повернутись трамваю, і, головне, розрушено контрреволюційне гніздо мракобісся.

— Ти кажеш, що там ховалась гідра? — спитав другий.

— Аякже. Того архієпископа їхнього, з англійським пробормом, що то під час кожної промови кивав у бік ВУЦВІКу і кричав на "сильних світу цього", посадили, і цілу компанію з ним.

Якась стара жінка, почувши це, перехрестилась і пішла геть.

— Мабуть, не всіх ще пересадили, бо я чув, що замість цієї церкви дали їм якусь іншу,— промовив другий робітник.

— У Харкові церков вистачає.

Зоя Іванівна слухала, і холодні мурашки пробігли

по спині. Їй кортіло спитати цих розмовників, як це сталось, але побоялась, рівночасно хотілось бігти, дізнаватись, кого заарештовано, за що, яка контрреволюція, чи все це правда. І цікаво було дослухати розмову до кінця. Проте далі йшлося уже про

саму техніку підризу, який зроблено невміло, про руїни, які, дай боже, щоб за місяць вивезли.

Постоявши ще кілька хвилин, прослухавши нарікання кількох жінок на уряд, що дозволив знищити храм божий, Зоя Іванівна відійшла. Хотілось поговорити з кимсь із церковної ради, та не знала ні одної приватної адреси. Була певна, що Нечай у курсі цих справ, але й він не дав їй своєї адреси з якихось його особистих міркувань.

"Що то за телеграма була, по якій він негайно виїхав з Алушти, не давши ніяких пояснень? — думала жінка.— Чи не зв'язана вона з цими подіями?"

Поведінка її нового друга в Криму була не зовсім зрозумілою. Часом він був ласкавий з нею, ніжний, тоді багато говорив, випитував.

Політика була його улюбленим коньком. Він багато знав, багато читав, знав чужі мови, але ніколи не говорив про себе ясно, хто він. Навіть чим займається. З його недомовок можна було зробити висновок, що займається спекуляцією або контрабандою, що десь купує і щось продає, але що саме і де — невідомо.

Одного разу він попросив її, щоб по приїзді в Харків познайомила його з Гаєвським і його товаришами. Як не допитувалась, спочатку не хотів сказати, нащо йому це знайомство. Потім сказав, що сам пробує писати і потребує консультації досвідченого письменника. Зоя Іванівна не повірила. Хіба він сам не міг піти до Гаєвського, якщо йому треба було консультуватись, і кжр доконче потрібно було посередництво, та ще її, знаючи про її з ним взаємини?

Вирішила, що при першій зустрічі поставить питання руба: хто він і що,— рівночасно питає декого з нових знайомих, якщо з них хтось ще лишився на волі, коли правду говорили ті робітники про арешти.

Так міркуючи, опинилась на Старо-Московській вулиці і пішла нею вниз. Вирішила вернутись додому і нападися на чоловіка й Квашу, що не сказали їй про те, що собор зруйновано і архієпископа заарештовано, адже не могли цього не знати.

Не доходячи до моста, побачила здалека Гаєвсько~го? який ішов напроти і також входив на міст з протилежного боку. Дійшовши до середини моста, зупинився і задивився на річку. Він думав, видно, про щось веселе, бо по обличчю блукала, мов золота мушка, легенька посмішка. Зої Іванівни він не бачив і навіть, коли стала біля нього, не звернув уваги. Вона чекала, поки він відверне зір від ріки. Нарешті Микола стрепенувся, підняв голову і зіткнувся з нею. Почервонів і в першу хвилину подався усім корпусом назад, але швидко опанував себе і, здійнявши капелюх, поздоровкався.

— Що ви тут робите? — спитав.

— Те, що й ви. Дивлюсь на воду і думку думаю.

— Чому я не риба, чому не плаваю?

Жарт розрядив атмосферу, і колишні близькі фізично люди заговорили людському.

— Ви не дуже зайняті? — спитала Зоя Іванівна.

— Не дуже.

— Може, відпровадите мене трохи, копу літ не бачились.

Микола погодився.

— Ви вирости за той час,— сказала не то з подивом, не то з жалем.

— На скільки сантиметрів? — обернув у жарт її репліку Микола.

— Ваша книжка мені сподобалась.

— Дуже тішусь.

Звернули на площу Руднева. Недалеко звідси мешкала Зоя Іванівна. В скверику, який переходили, запропонувала сісти на лавочку.

Сіли.

— Що ви зараз робите? — спитав Микола.— Служите десь, працюєте?

— Працюю, але не служу.

— Що ж ви робите, коли не секрет? Зоя не відповіла.

— Спекулюєте?

— Ні, не спекулюю. В церкву ходжу.

— Ви — в церкву? Жартуєте. Що ж ви там робите? Культурно-масову роботу проводите чи молитесь?

— Молюсь.

Жартівливий тон Миколи пропав. Йому зробилось жаль цієї невірнікової жінки. Він не знав, що далі говорити, як реагувати на її мову.

— Ви відкинули мою любов, і я пішла шукати заспокоєння в церкві.

— Невдале вибрали місце.

— То вже видно буде.

Миколі стало раптом страшно нудно. Що б він дав, щоб не сидіти тут з цією жінкою! Але встати і піти було совісно.

— Не будемо про це,— почав він.— Ви вільні поступати, як вам подобається. Я просто був здивований, не знавши за вами релігійності.

— Ви б хоч спитали, в якій церкві я молилась.

— У якій же?

— В українській автокефальній.

— В найбільш контрреволюційній?

— Чому?

— Того не знаю, але чув, що главарів її, в тому числі і архієрея, вивезли.

— Хіба вивезли?

— А ви й не знали?

— Ні, бо я тільки вчора приїхала з Криму і сьогодні побачила зруйнований собор.

— І вам шкода?

— Звичайно, шкода, це ж цінність і окраса міста. Коли вже не церква, то міг там бути музей.

— Людей більше шкода, що загинули від трамвайних аварій. Ви ж знаєте, чому церкву знесли.

— Офіціальну версію знаю, але не вірю.

— Вірте, нічого цінного, ні красивого в цьому соборі не було. Стояв, як гриб

червивий, підточений зсередини червою. Ви знаєте, є щось символічне в цій метафорі. Погодьтеся, що там копошилась черва, в цій церкві, і серед неї — ви!

— Дякую вам.

— Нема за що.

— Облишмо це. З вами хоче познайомитись одна людина,— перемінила тему Зоя Іванівна.

— Що ж це за людина?

— Порядний чоловік, мій знайомий.

— Також церковник?

— Ні, не церковник,— збрехала Зоя Іванівна.

— Чого йому треба?

— Хоче проконсультуватись у літературних справах. Микола не любив тих невдах, переважно графоманів, що тільки забирали час, але зараз відмовити Зої Іванівні не міг.

— Що ж, коли так хочете,— прошу.

— Можна й мені з ним прийти?

— Прошу. Ви теж на консультацію?

Микола встав. Тепер уже можна було йти, не образивши супутницю.

Усю дорогу думав, чому ця жінка, байдужа до всяких вірувань, зробилась раптом церковницею? Як це обгрунтувати психологічно? І єдиною причиною вважав її нічогонероблення. В церкві вона вбивала дорогоцінний час, з яким не мала що робити.

20

Минув рік від останньої зустрічі з Зоєю Іванівною. Микола й забув про неї.

За цей рік він майже не виїжджав нікуди. Сидів удома, працював. Тем назбиралось стільки, що, здавалось, на півжиття вистачить.

Після першого виїзду в колгосп і знайомства з завідувачим фермою він ще двічі виїжджав туди, знайомився з колгоспниками і головою колгоспу, цікавився роботою клубу, був на вечорі співу і танців. Тепер цілими днями писав, систематизував матеріали, будував плани нових творів. Наразі закінчував п'єсу, уривки якої уже читав в театрі, і вони сподобались акторам і режисерові. П'єса мала бути готова до нового театрального сезону.

Через цю вперту працю Микола занедбав зустрічі з Таїсою Сергіївною, на превелике незадоволення Наді, яка сприяла цьому знайомству і хотіла, щоб воно благополучно закінчилось шлюбом цих двох людей, взаємно небайдужих одне до одного.

— Коли ж ви одружитесь нарешті? — допитувалась Надя.

— Як тільки закінчу п'єсу.

— Це ж не пояснення і не відповідь на питання. Ви любите жінку чи ні? Не крутили б їй голову.

— Я ніяких авансів досі не давав.

— А взагалі, ви любите її?

— Мабуть, так.

— На початку знайомства ви були закохані по горло, а зараз "мабуть, так"?

— Давно не бачився з Таїсою Сергіївною, не бачив сонечка, що підігрівало б мою любов.

— Дурниці говорите,— сердилася Надя.— Не любите, от що, не хочете женитись, тому й зволікаєте. Я не знаю, чого ви чекаєте? Вже б пора!

— Приємно почути, що я вже на порі.

— Залиште жарти! Мені треба знати конкретно, без викрутасів, будете женитись чи ні?

— Ех, Надю,— сумно промовив Гаєвський,— у двадцять літ далеко легше вирішується така проблема, ніж у сорок.

— Вам же ще не сорок,— перервала Миколину мову Надя.

— Скоро буде,— продовжував Микола.— Я просто боюсь рішитись на цей крок. Після Сашеньки я, мабуть, нікого не любив досі, а після знайомства з Зоєю Іванівною став боятися одруження. Може, це доля багатьох письменників? Пам'ятаєте, Бальзак одружився із своєю Ганською, маючи п'ятдесят років і незадовго до смерті. Є й інші приклади. Я не відпираюсь,— заговорив він швидко, побачивши, що Надя хоче заперечити.— Тася мені подобається, я часто думаю про неї вільними хвилинами від праці. Можливо, а вірніше певно, я одружусь з нею. Боюсь тільки, щоб жінка не ревнувала мене до письмового стола, до моєї праці, яку я люблю більше, ніж... жінку.

— Тася занадто культурна, щоб ревнувати вас до ваших паперів та щоб вимагати для себе уваги більше, ніж ви можете їй приділити.

— Ви ж не знаєте, яка вона.

— Знаю, знаю і те,— обурилась Надя,— що ви старий, нестерпний холостяк, і більше я вашою долею цікавитись не буду.

— За що ж така жорстокість? — почав проситись Микола.— Не треба сердитись, Надю, закінчу п'єсу і почну думати...

— Про другу? — перебила Надя.

— Ні, ні, серйозно, почну думати про одруження,

— Думайте, я більше не втручаюсь,— закінчила Надя.

Подібних перепалок з Надею за Тасю мав Гаєвський багато. Він здебільшого відбувався жартами, а іноді, припертий до муру, признавався, що боїться втратити волю, боїться, щоб жінка не стала на перешкоді в його праці, щоб не поламала заведеного порядку в його житті. А порядок був такий, що з ранку до вечора він працював у себе за столом, читаючи, пишучи, правлячи коректи, редагуючи, і тільки на короткий час відлучався з хати, щоб поїсти тричі на день і пройтись по свіжому повітрю.

Гаєвський дивувався письменникам, що пишуть мало. Він не вірив у так зване натхнення. Сюжети підказувало саме життя, треба було тільки опрацьовувати їх. Про письменників, що видавали по одній книжці у п'ять років, говорив з погордою. Вважав, що вони просто нероби.

Не завжди працювалось і йому успішно. Були дні, що просиджував за столом, не

написавши ні рядка, але він не давав собі права відриватись від стола. Читав, коли не писалось, але щоденну працю вважав обов'язковою. Шахтар працює вісім годин відбійним молотком, чому ж письменник має право працювати менше, ніж вісім годин щодня?

Якогось вечора його відірвав від роботи дзвінок у передпокою. Микола вилаявся в душі, але пішов відкривати. Перед ним стояв незнайомий, ніколи не бачений раніш чоловік.

— Кого вам? — спитав досить неввічливо Микола. Чоловік не збентежився. Здавалось, він звик до таких прийомів.

— Пробачте,— промовив тихим вкрадливим голосом.— Я насмівся зайти до вас по рекомендації Зої Іванівни, якій ви дали наче згоду на це...

— На що дав згоду? — спитав роздратовано Микола.

— На те, щоб мене прийняти. Це, правда, було давно, ще торік, ви, певне, забули.

Микола почав пригадувати.

— Чи не консультуватись ви хотіли? — спитав, гамуючи в собі роздратування.

— Саме так.

— Чого ж ви так довго тягнули? Це було ще торік.

— Обставини склались так, що не міг зайти. Я прошу, не відмовте мені, я на кілька хвилин.

— Заходьте.

Гість увійшов у передпокій і тут представився, назвавши себе Іваном Івановичем Нечаєм.

— Чим же можу служити? — спитав Микола, посадивши гостя в кімнаті на стілець і сідаючи проти нього.

Гість думав, червонів і мовчав.

Микола встав, щоб дати йому зібратись з думками, і пройшовся по кабінету. Видно було, що гість хвилюється.

— Чому ж не зайшла Зоя Іванівна? — спитав Микола, щоб легше розпочати розмову.— Вона обіцяла тоді, що завітає до мене разом з вами.

— Так воно справді й мало бути,— сказав гість по хвилинній мовчанці.— Ми умовились зайти до вас вже на другий день по тій розмові, але не зайшли, бо трапились події, які не дали змоги здійснити задуманого.

— Що ж це за події, коли не секрет? — спитав Микола.

Нечай завертівся на стільці. Видно, важко було почати.

Микола терпеливо чекав, відвернувшись від гостя, щоб його не бентежити.

— Ви знаєте, які були тоді арешти серед українців,— почав нарешті гість.

— Перший раз чую,— здивувався Микола. Відповідь насторожила гостя.

— Невже не чули? — перепитав він.

— Широ кажучи, не чув. Кого ж саме заарештовано?

— Архієпископа, двох священників, голову церковної ради...

— Ви ж сказали, що посаджено українців? Чи їх ви мали на увазі?

— А то ж кого?

— Розумію.

Микола встав. Він упевнився, що перед ним сидить церковник або ще щось гірше.

— Яке ж це має відношення до мене і до вас? — спитав він, пильно дивлячись в очі гостеві.

— Не знаю, яке це має відношення до вас, але мене тоді також було заарештовано, через те, як догадуєтесь, певно, я і не міг зайти до вас.

— Он воно що! Дозвольте,— спитав Микола знов.— Хто ви такий? Письменник чи церковник? Чому вас заарештовано в їхній компанії?

— Я українець,— сказав Нечай.

— І я українець, а мене, як бачите, не чіпали.

— Ще зачеплять,— проказав з ехидною усмішечкою Нечай.

Цього було вже забагато, Микола не міг стримуватись довше.

— Ось що, шановний гостю,— сказав він.— Я не маю часу і охоти полемізувати з вами на цю тему. Якщо ви тільки з цим прийшли до мене, то я вважаю нашу розмову закінченою.

Нечай встав з крісла.

— Одначе ви не надто гостинні,— зіронізував.— Зоя Іванівна характеризувала вас і як гостинного господаря, і як українця.

— Значить, помилилась,— гаркнув Микола, ставши осторонь від дверей, даючи тим самим знак, що прише-лець може йти геть. Але він стояв.

— Я йшов до вас з відкритою душею, як до близької людини і земляка. Ви ж теж українець.

— Так, але це нічого спільного з церковниками не має, я в бога не вірю.

— А ви думаєте, що я вірю? — висловився, нарешті, Нечай.— Ви думаєте, що архієпископ Олександр у бога вірить? Ви думаєте, що заради кар'єри він перемінив циркуль на хрест? Він інженер за освітою.

— Мене не цікавить такий інженер, що, замість будувати, махає кадильницею.

— Даремно ви таке кажете, він патріот, він для великої ідеї пожертвував собою. Він говорив, що церква ще раз зіграє позитивну роль в історії людства, зокрема автокефальна церква в історії нашого народу.

• — Яку роль? Яку? Микола тепер вже не знав, хто перед ним: махровий ворог, провокатор і шантажист чи божевільний. Але чому Зоя Іванівна рекомендувала його?

— Слухайте, досить теревенів,— сказав він.— Ідіть собі звідси.

Нечай, видно, сподівався такого обороту справи, але й зараз не рухався з місця.

— Піду, можете не турбуватись,— промовив спокійно.— Піду, але скажу ще дещо. Я гадав, що ви кращий, ніж ви насправді.

— Прошу покинути мою хату, — повторив категоричним тоном Микола.

— Не кричіть,— сказав нахабно Нечай, засуваючи праву руку в кишеню.— Я хочу зробити вам попередження, щоб про мій візит ніхто не довідався! Мене ніхто не бачив, як я сюди заходив, і постараюсь непомітно вийти. Згода?

— Там видно буде. Ідіть!

— Дивіться! Я відсидів рік. Якщо б мене ще раз посадили через вас, то вам не здобувати.

— Геть звідси, провокаторе! Геть! — Лице Миколи налилось кров'ю. Він підбіг до стола, вхопив важке мармурове прес-пап'є, але це вже було не потрібно. Його нахабний гість зник за порогом.

Закривши за ним двері на ключ, Микола вернувся в кабінет, сів у крісло, важко дишучи. Що робити? Дзвонити зараз у міліцію? Сказати, що приходив Нечай? Його, напевно, там прекрасно знають, коли вже мали в себе. А ще що? Розповісти про те, що Нечай говорив про арешти церковників і що церква має зіграти якусь історичну роль? Це було б несолідно. Якщо б за цим Нечаєм було щось важливе, його не випустили б на волю. "А може, це Зоя Іванівна задумала мене погубити і підслала провокатора?" — подумав Гаєвський.

Він встав з-за столу і нервово пройшовся по кімнаті.

Був би Владик дома або хоч Іван Дума, він, безперечно, порадився б з ними, але, як на гріх, ні одного, ні другого не було в місті. Іван виїхав у піврічну командировку в Горлівку, а Владик на кілька днів у Москву. З Хомою не хотів ділитися, щоб його даремно не хвилювати, тим більше, що не вважав його досить авторитетним і досвідченим у таких справах. Прийшла на думку Таїса Сергіївна, близька його серцю людина. Але, не знаючи, яке місце сам займає в її серці, відкинув і цю думку.

До пізньої ночі ходив по кабінету, мов той звір у клітці. Кілька разів поривався подзвонити в міліцію, але скільки разів брав, стільки разів клав телефонну трубку на місце.

А Нечай тої самої ночі виїхав з Харкова. Він був певний, що Гаєвський на нього заявить.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА 1

Багато дечого забуває людина з літами. Забуваються люди і речі, забуваються слова і мелодії колисьлюбимих пісень і материні пестоші в дитинстві. Притупляється почуття болю і страху, пригасає полум'я кохання, якщо його не підживляє подих животворного вітру.

Почала забуватись і неприємна сцена з Нечаєм у Миколиному кабінеті, сцена, яка завдала йому колись немало клопотів, немало сумнівів і страху. Багато допоміг Владик, повернувшись через два тижні по тій сцені з командировки з Москви. З ним тоді відбулась довга розмова.

Вислухавши оповідання Миколи, він сказав, що раз уже того типа звільнено, і якщо правда, що дозволено жити в столиці, то можна думати, що його перевірено достатньо. А відносно того, чи треба було повідомити про це органи безпеки, Владик був тої думки, що слід було це зробити зразу, негайно, якщо він вважає того типа підозрілим, не надумуватись кілька днів.

— Не мав з ким порадитись,— виправдувався Микола.— Тебе не було.

— Часом добре і свій розум мати,— пожартував Владик.

Микола опустив голову. Жарт приятеля був не зовсім приємним.

— Не було підстав, розумієш, — хвилювався Микола.— Ну що б я говорив, піднявши зразу телефонну трубку?

— Те саме, що й мені сказав.

— Я боявся, щоб не виглядати несерйозним або ще гірше— фіскалом. Адже той Нечай не робив мені ніяких пропозицій.

— Ти хотів, щоб він тобі з першого знайомства запропонував вступити в свою організацію, чи що?

— Тоді б я знав, що робити.

— Наївний ти чоловік.

— Мене стримувала ще одна обставина.

— Що саме?

— А те, що він прийшов по рекомендації Зої Іванівни.

— Он що!

— Я не хотів вплутувати її в цю брудну справу.

— А коли вона свідомо це зробила? Якщо вона сама вже в їхній організації?

Микола задумався.

— Сумніваюсь, — сказав він.

— А треба було про це подумати. Ти дуже довірливий. Вона ходить до церкви, правда? І, напевне, не молиться?

— А чи я знаю? Я вже зараз нічого не знаю, нічого не розумію.

— Бачиш.

— Ти лякаєш мене, Владику.

— І добре. Це тобі урок, як треба бути обережним. Ти знаєш, у якій атмосфері ми живемо, внутрішня контрреволюція ще не придушена остаточно. Я уявляю собі нашу країну величезним пожарищем. Подивишся, здається, вже всюди вогонь погашено, але в одному місці показався димок. Линули відро води, а в другому місці ще вогник. Це спалахи контрреволюційні, і таких ще треба сподіватись. Розумієш?

— Розумію, звичайно,— промовив Микола.

— Тепер будеш обережніший? Я гадаю, що того твого гостя можна забути. Коли б, кажу, це була якась важлива персона, її б не випустили, так що працюй спокійно.

— Ти певний, що можна бути спокійним?

— На сто відсотків нема певності. Може статись, що його випустили на те, щоб за ним прослідкувати, куди ходить та з ким зустрічається. І таке можливе.

— Думав і я про це.

— У тебе совість чиста?

— Абсолютно.

— Працюй спокійно.

По цій розмові Микола знов засів до роботи, яку було покинув через ту нещасливу історію з Нечаєм. І знов попливли в самоті і праці дні і тижні.

За цей час він написав кілька оповідань для нової збірки.

Дні минали майже непомітно, але вечорами дуже часто заглядала в хату знайома сіра туга за чимсь хорошим, а нездійсненим, що могло прийти, а не прийшло, що могло збутись, а не збулось.

Одного разу йому подзвонили з редакції журналу, що його як "старого шахтаря" (саме так було сказано) просять поїхати в товаристві ще трьох товаришів — поета, гумориста і критика — на тиждень у Донбас для виступів перед робітниками і шахтарями.

В призначений день він поїхав з великою охотою.

Перш за все, товариші, що їхали з ним, були молоді, приємні, веселі, а така поїздка як засіб пропаганди радянської літератури була корисна і з політичного боку, і особливо кожному з них. Самі вони мали змогу знайомити велику аудиторію зі своїми власними творами. Крім усього іншого, Микола мав надію побачитись із своїми друзями з шахти 16 — 17, де він працював шахтарем, і з милими господарями, у яких прожив три місяці на квартирі.

Поселились усі чотири товариші в одній великій кімнаті готелю в центрі міста. Це був той самий готель, до якого довів Миколу два роки тому балагула.

Дуже змінилось місто з того часу. Виросло майже вдвоє. Між вокзалом і містом курсував трамвай, їздили автомашини різних виглядів і марок, а балагул-візників і сліду не стало.

Полагодивши деякі формальності в міськкомі партії і домовившись про час і місце виступів, які там було намічено заздалегідь, хлопці пішли оглядати місто.

Нічого особливого воно поки що собою не являло, але і фундаменти під нові будівлі, і риштування, в яких заховано нові будівлі, говорили за те, що місто росте швидкими темпами. Не було тут ні церков, ні костьолів, як у старих містах; це було нове радянське місто, яких багато виростало на території величезної Вітчизни.

По дорозі до готелю купили на базарі кошик черешень, які саме вивантажували з автомашини, і з цим добром пішли до своєї кімнати. До вечора десятикіло-грамовий кіш черешень спорожнено серед веселих розмов, дотепів і сміху. У місцевий клуб, де мав відбутися перший вечір, усі прибули свіжі і бадьорі. Зал був переповнений. Виступи сприймалися гаряче. Оповідання Миколи з шахтарського життя мало особливий успіх. Про це свідчили численні запити, що надходили до президії.

Наступного дня ввечері мав бути виступ на шахті 16—17. За письменниками мала перед вечором приїхати автомашина. Отже, день до вечора був вільний. Микола вирішив використати його для відвідин старих знайомих і рушив туди зразу по сніданку пішки.

Як же зраділи старі господарі, побачивши його! Спочатку не пізнали, не сподівались, але коли пізнали, тішились, як рідним сином. Семен Родіонович захвилювався, забігав по хаті, і Микола відразу здогадався, в чому справа, і майже силоміць посадив старого на стілець.

— Куди ви, сідайте, Семене Родіоновичу, поговоримо.

— Як же так, насухо?

— Насухо, Семене Родіоновичу.

Микола пояснив, що сьогодні виступ у клубі і тому треба бути тверезим.

— Ви ж знаєте, що я не п'ю.

— Та знаю, тепер рідкість, що молодий чоловік не п'є, а ви, знаю, не п'єте.

— Ви розкажіть краще, як жили тут без мене. Ви обоє, слава богу, добре виглядаєте, не старієте. А як Арсен Іванович? Чи й далі вибійником працює?

— Вибійником,— з гордістю сказав старий шахтар.— Обрали його секретарем парторганізації, але з шахти не виходить. Його щойно не видно, зараз прийде. А як він зрадіє! Ми часто згадуємо вас! Моя Дуся так душі в вас не чує.

Вона саме увійшла, усміхнена, сяюча. Внесла миску огірків, пам'ятаючи, що їх любив, як мешкав у них, Микола, а також накришене сало і яєчню.

— Чим хата багата, прошу,— запросила добра господиня.

— Ну, а той, Дусю!..— видивився на жінку Семен Родіонович.

— Я й забула! Є, як же, я зараз.

Вона пошкандибала в кухню і за хвилину внесла пляшку горілки і чарки.

— Це недоторканий запас,— сказала, усміхаючись, стара жінка.— Якби він знав, куди ховаю, помаленьку вицідив би,— показала очима на чоловіка,— але не знає, от і пригодились.

— Ти в мене молодець, Дусенько,— радів старий.— Я не збираюсь відшукувати твоїх схованок. Ти розумна жінка.

Він ласкаво дивився на свою дружину. В його погляді були любов, дружба і глибока пошана до тієї, що йшла з ним поруч усе життя.

— Може, почекаємо Арсена Івановича? — поспробував Микола.

— Ні, яєчня вистигне,— заперечила Євдокія Миколаївна,— а крім того, він прийде не голодний, його жінка нагодує.

Випили за зустріч, за щастя, і пішла задушевна розмова, як тоді, коли жив у них Микола.

— А ви й досі не женились,— сказала з докором господиня.

— Не встиг ще, Євдокіє Миколаївно.

— Ех, мужчини, мужчини,— похитала сумно головою стара жінка.— Все перебираєте.

— Ні, просто часу не було.

Стара наче не чула Миколиних слів.

— Не пам'ятаєш нашої старої приказки: "Не кайся рано вставши, молодо оженившись".

Микола усміхнувся.

— Першу половину я роблю.

— Не розумію.

— Першу половину приказки виконую — встаю рано, а другу постараюсь виконати ще цього року. Правда, з натяжкою, бо це вже не буде молоді.

— Поспішайте, — промовила господиня,— бо є ще й друга приказка.

— Цікаво!

— Хто до тридцяти не жонатий, до сорока не багатий, той кругом дурень.

Усі засміялись.

— Мені вже небагато бракує,— проказав крізь сміх Микола.

— Чого? — спитав Семен Родіонович, задоволений з дотепу своєї дружини.

— Дуже просто. Адже мені добре за тридцять, а ще не жонатий.

— То, може, до сорока забагатієте?

— Ні, цього не буде. Я й не хочу багатіти. Ми не на те воювали з багачами, щоб самим багатіти.

За сміхом і дотепами не почули, як у кімнату ввійшов Арсен Іванович Левченко, ошелешений гамором і шумом у цій завжди тихій, спокійній оселі.

— Миколо Степановичу, ви це? — промовив з порога, пізнавши, нарешті, гостя і зрозумівши вмить, з якої нагоди тут така радість.

— Я, Арсене Івановичу, я, дорогий. Микола сказав, чого приїхав.

— Ще вчора хотів зайти, так товариші не пустили, а сьогодні таки вирвався. Стужився за вами, як за рідними. Ніколи так добре мені не було, як у цій хаті, серед вас.

Євдокія Миколаївна пустила сльозу від цих слів, і Семен Родіонович був недалекий від розчулення.

— Оповідайте, що у вас на шахті і взагалі в Донбасі. Судячи з того, як росте місто, то справи наче непогані. Як скажете? — питав Микола.

Арсен Іванович сказав, що коли б вороги не заважали, то все йшло б добре.

— Які вороги? — спитав Микола.— Кого ви маєте на увазі?

— Хіба не чули? Нещодавно заарештовано цілу групу шкідників на чолі з інженерами, колишніми власниками шахт, яким наша влада повірила і допустила до роботи.

— У газетах чомусь про це не пишуть, — вставив своє слово Семен Родіонович.

— А навіщо про погане писати,— сказав Арсен Іванович.— Буде процес, тоді напишуть.

— Значить, вороги не перевелись,— промовив сумно Микола. Розмова про шкідників нагадала йому Нечая і душевні тривоги, зв'язані з його візитом.

— Як же їх викрили? — спитав.

— Дуже просто. Упіймали їхнього вербувальника чи агітатора, не знаю вже, як його правильно назвати, шукав він віруючих для своєї релігійної секти серед робітників. Удалось йому завербувати кілька жінок. Почали вони ходити на ці зборища і почали занедбувати свої домівки. Ну, чоловіки запротестували. Один з них під виглядом приверженця проник туди і побачив, що справа не в релігії. Він тоді зразу в ДПУ, того вербувальника забрали, і він тоді викрив усю організацію, яка мала в плані диверсії, затоплення шахт і тому подібні злочини. У наш час треба бути безмежно пильним, не можна гав ловити, ворог йде ва-банк, бути або не бути. Ворога треба нищити.

Микола відчув раптом, як холоне серце. Зразу куди дівався настрої. Він порівняв

себе з тим робітником. Хіба так він поступив би з Нечаєм? Він би, напевно, довго не роздумував, чи чесно взагалі "доносити", чи етично. Він пішов би в органи безпеки і сказав, що думав, а там справа їх розібратись, де правий, а де винуватий.

Микола тепер не мав сумніву, хто такий Нечай. Це такий же вербувальник, як і той, про кого зараз розповів шахтар.

"Значить, я гірший від цього простого робітника, значить, я гірший патріот... Але чому я гірший, чому?.."

20 В4 ГЖИЦЬКІЙ, тл 2

1609

Микола почав шукати причин в джерелах свого виховання, в оточенні з малих літ, в школі, що навчала страху божого і покори, в усіх тих учителях, що тремтіли за свої посади, в тих попах-катехетах, що угнітали найменший прояв свіжої думки. Все це, безперечно, мало вплив на його розвиток, але ж... десятирічне перебування на Радянській Україні могло переродити його докорінно! Могло і переродило, проте залишки у формі тої довірливості, яка не раз йому шкодила, таки є, таки ще не зжиті до краю.

Господарі і їх зять здивовано дивляться, як змінився на обличчі гість.

— Що з вами? — питає стурбована господиня.— На вас лиця нема.

Микола каже, що погано себе почуває. Мабуть, випив зайве, і зараз голова крутиться, і серце наче зупиняється. Він просить пробачення, що стурбував їх.

— Це зараз пройде,— каже він заспокійливо. І справді, блідість проходить. Він бере себе в руки і приходить до норми.— От і все гаразд,— каже він спокійно.

Але недавньої радості вже нема. Микола вважає, що зараз треба вставати і йти, про це він і каже господарям. Вони знов турбуються, просять ще посидіти.

— Ні, я таки піду,— каже він, примушуючи себе говорити спокійно.

— Куди ж ви підете? — бідкається господиня.— Вам же важко.

— Ні,— заспокоює Микола.— У мене вже все в порядку. Піду.

Він встає, дякує за сердечний прийом і починає прощатись.

— До виступу ще далеко, посиділи б, хміль би вийшов,— каже шахтар.

Микола не дає себе переконати.

— Виступати не буду,— каже Микола.— Для виступу сьогодні не надаюсь. Зараз піду до міста. Товаришів застану ще в готелі, попрошу, щоб виступали за мене.

Тієї ж ночі Микола виїхав до Харкова, а вранці вже сидів перед слідчим Державного політичного управління. Він розповів усю історію, яка трапилась з ним, розказав про свої душевні тривоги і, нарешті, про поїздку в Донбас, де він довідався про конкретних шкідників на шахтах і вирішив попередити органи безпеки про відвідини підозрілої людини, на прізвище Нечай.

Слідчий уважно вислухав сповідь Миколи, потім вийняв лист паперу і почав писати.

— Добре, що ви зайшли,— промовив, допитливо дивлячись Миколі в очі.— Але чому так пізно? З того часу, як побував у вас той гість, минуло більше двох місяців. Чому я

зараз повинен вам вірити, що ви не мали зв'язку з тим чоловіком? Яка гарантія, що він не завербував вас, як той вербувальник у шахтарському селищі, про якого ви розповіли?

Сльози стали на очах Миколи.

— Як ви можете таке говорити, товаришу слідчий! — заволав він.

— Я слідчий, я мушу так думати і так говорити. Доведіть, що це неправда, що цього не було.

Микола зрозумів, що справді він не має ніяких доказів. Адже розмова з Нечаєм велась віч-на-віч. Він почув раптом, як кров ударила в голову і слова застрягли в горлі.

— Спитайте Нечая,— видавив з себе нарешті, — я не знаю, хто він, але коли в нього є хоч дрібка елементарної порядності, то він скаже, про що була мова.

Слідчий нервово запалив цигарку.

— Свята простота,— сказав він, затягаючись димом.— І ви думаєте, що мені вистачило б того, що сказав би свідок, властиво і не свідок, а обвинувачений. Ні, це не влаштувало б. Але навіть коли б і влаштувало, ми не могли б наразі його спитати, бо він уже втік із Харкова. Ви допомогли йому втекти.

— Я? — зробив великі очі Микола.— Тоді садіть мене, я винен, я у всьому винен,— заговорив він швидко й нервово.

Слідчий постукав олівцем об стіл.

— Перестаньте, не малодушничайте, ви ж мужчина!

Микола швидко оговтався.

— Пробачте, справді, змалодушничав, бо дуже боляче стало.

— Отже, так,— продовжував слідчий.— Нечая ми знайдемо, нікуди він не дінеться. Хоч, напевне, це не його справжнє прізвище. Ви ідіть додому, спокійно працюйте. Це вам буде урок, як треба бути ПиліМ. Ворог не дремає, не спить і ви. До побачення.

Він простягнув Миколі руку.

— Ви мені повірили? — спитав Микола, прощаючись.

— Коли б не повірив, я вас не відпустив би. Над чим зараз працюєте?

Микола сказав, що працює над романом, у якому буде введений тип на зразок Нечая.

— Пишіть спокійно.

Микола вийшов від слідчого успокоєний і легкий, неначе з нього скинуто важкий тягар. Йому захотілось до людей, поговорити, поділитись своєю радістю.

Він сів в екіпаж, що якраз проїжджав без пасажира, і велів їхати на Степовий провулок, до найближчих Друзів.

Владик нездужав і був удома. Надя клопоталась біля хворого.

— Добре, що прийшли,— сказала вона, впускаючи його в їдальню,— Владик хандрить, хоч би ви його розважили.

— Все буде гаразд, — запевнив Микола, входячи в кімнату у веселому, піднятому настрої, що зразу впало в очі Наді і Владикові. Владик подумав навіть, що Микола напідпитку, чого досі ніколи з ним не бувало.

— Що з тобою? — спитав Владик, вітаючись.

— Ех, брате, що зі мною...

— Мабуть, освідчився Тасі? — здогадалась Надя.

— Що кому, а курці просо,— махнув рукою Владик. Надя образилась.

— Ти міг би свого настрою не показувати хоч при людях,— сказала різко.

Словесна перестрілка між подружжям трохи охолодила запал гостя, але це не завадило йому вже в більш спокійному тоні розповісти, де був і що робив.

— Значить, я мав рацію, що треба було зразу дати знати, куди слід,— промовив Владик,— З тобою милостиво обійшлись. Я не хотів тоді тебе лякати, бо бачив, що ти й без того був украй схвильований, але що ситуація була не з приємних, то це факт.

— Ой неприємна,— ствердив Микола.— Ну, уяви, як ти йому докажеш, що не винен, коли він не хоче вірити.

— Становище незавидне,— промовив Владик, ніби відповідаючи на своє внутрішнє питання.

Друзі замовкли. В хаті запанувала гнітюча тиша.

Щоб розрядити атмосферу, змінити важку тему чимсь зеселішим, Надя, може й невлучно, заговорила про Тасю.

— Я бачила її,— сказала,— і вона навіть не спитала про вас. Явно ображена,— додала тоном докору.

На Миколу слова жінки, здавалось, не зробили ніякого враження.

— Чого їй ображатись? — спитав по хвилиннім роздумі над її словами.— Я їй нічого не обіцяв і не освідчувався.

— Охололи?

— Не охолов, часу не було. П'єсу писав, потім у Донбас їздив, знов треба було засісти до упорядкування матеріалів. Словом, Надю, я вже пояснював вам, не хочеться повторюватись. До речі, в Донбасі почув я гарну приказку, що стосується питання, яке ви ласкаво порушили. Виглядає воно так: "Хто до тридцяти не жонатий, до сорока не багатий, той кругом дурень".

— Як це підходить до вас! — сплеснула руками Надя.

Владик значуще глянув на дружину. Микола помітив.

— Правильно,— погодився з Надею Микола.— Половину цієї глибокої мудрості, чи завдання, я перевиконав. Залишається друга.

— Тепер я певна, що й цю освоїте.

— Можливо.

— А все-таки, без жартів, що ви думаєте робити з Тасею? — спитала Надя, дивлячись Миколі в очі.

— Як це розуміти?

— Не чекайте окремих пояснень, розумієте добре. Ви любите її?

— Люблю,— сказав, подумавши, Микола.

— Якщо б по-справжньому любили, не тягнули б так.

— Люблю по-справжньому.

— Чому ж відкладаєте? Чому угнете? — обурилась жінка.— Чекаєте, щоб і її вам вихогіили з-перед носа?

Останні слова Наді глибоко запали в серце. Чи й справді він має ще раз випустити з рук своє щастя? Згадка про Т?їїсу Сергіївну обдала його серце теплом, і він відразу відчув більшу тугу, що межує з розпачем. Йому видалось раптом, що її вже нема, що хтось справді вихопив і вже не буде рятунку.

Таїса Сергіївна не дівчинка, а розумна жінка. Він не хоче признатись собі, що наче побоюється її, і це датується днем першого їх знайомства. Йому видалось ще тоді, що вона переважає його практичністю, пристосованістю до життя, стійкістю. Боязнь дістати одкоша тримає його на певній віддалі від неї.

Вийшов з дому Сміленьких у мінорному настрої, хоч входив туди бадьорий і веселий. Вертатись до хати не хотілось, почував, що працювати не зможе. Знав, що найкращим лікарем на всякі душевні негоди завжди була природа, головню ліс, що лікував його перші дитячі, а потім і юнацькі сердечні рани.

їхати до лісу було вже пізно, але парком ще можна пройтись. Якраз до зупинки підійшов трамвай. Микола сів у вагон. Тут тільки він збагнув, що давно не був у парку і взагалі давно не був на природі. А любив її в усіх відмінах, в усі пори року. Він умів однаково розчулюватись ніжним проліском і працювитою мурашкою, нескладним колінцем пісні синички і красою березових кіс, обмитих дощовою водою.

Минувши при вході в парк півколо лавочок, на яких сиділи любителі подихати свіжим повітрям, пішов головною алеєю, прямуючи в глухі закутки, щоб почувати себе інтимніше з зеленим оточенням і щоб не зустрітись з кимсь із небажаних знайомих. Хотілось бути самому.

Йдучи, роздумував над розмовою у Сміленьких і особливо над фразою Наді про те, що йому хтось вихопить з-перед носа Таїсу. Дивно, що йому самому це ніколи не приходило на думку. Перш за все, він не мав ніяких підстав думати про неї як про свою наречену. Можливо, Надя говорила з н\$ю, і коли б зробив крок для зближення, він увінчався б успіхом.

В кінці алеї, якою йшов, побачив на лавочці жінку з книжкою в руці.

"Як далеко забралась самітна жінка, і не боїться",— подумав ідучи. У ті часи бандитизм і злочинство не були ще викорінені дощенту. Ночами траплялись ще роздягання перехожих по темних вулицях, були випадки, що й у білий день злодії виривали з рук у жінок торбинки, а чоловікам портфелі. Відвага цієї жінки imponувала, і йому забажалося побачити її зблизька. Він прискорив крок і мало не скрикнув від здивування і радості. На лавочці сиділа та, про яку думав, ідучи сюди,— Таїса Сергіївна.

— Неймовірно, неймовірно,— повторював у захопленні, підходячи до неї.— Яке добре божество привело вас сюди? Коли б ви знали, що думав я, ідучи цією алеєю!

— Що ж таке ви думали? — спитала молода жінка, простягаючи руку для привітання.

Вона була не менше вражена несподіваною зустріччю, ніж Микола. Вона, правда, не показала цього, але рум'янця не могла приховати.— Сідайте,— попросила,

показуючи місце поруч себе.

Микола сів.

— Так про що думали, розповідайте!

— Про вас, Таїсо Сергіївно, про вас.

— Що ж, спасибі, що подумали,— сказала досить байдуже.— Звідки ви тут узялись? На побачення прийшли?

— На побачення, про яке тільки міг мріяти,— сказав захоплено Микола,— але йшов я сюди не з цим.

— З чим же?

Микола не сказав усього, що з ним було сьогодні. Не хотів псувати настрої собі і жінці, оповів тільки, що вертався від Сміленьких, де була мова також про неї, заїхав сюди, щоб помріяти, подумати на самоті.

— І я перешкодила? — спитала Тася.

— Ви втілення моєї мрії, як же ви можете перешкодити?

Таїса Сергіївна споважніла.

— Ви все це говорите для того, щоб щось говорити? — спитала.

Микола зніяковів.

— Недобре це, Таїсо Сергіївно.

— Що саме?

— Оте недовір'я. Невже ви сумніваєтесь у щирості моїх слів? — спитав він з жалем у голосі.

— Сумніваюсь, — сказала твердо жінка.— Сумніваюсь і маю всі підстави сумніватись. Ви говорили приблизно так у перші дні нашого знайомства. Були там слова про захоплення, мрії, і раптом цілий рік вас йе видно і не чути... Минає рік, знову випадкова зустріч і такі ж гарячі слова. Так що ж, все це серйозно?

Микола мовчав, захоплено дивився на прекрасні, сповнені смутком очі молодої жінки. В її словах тремтіли нотки жалю, і жаль її був законний, і слова сумніву щирі. На своє зневажливе цілорічне мовчання він не міг знайти достатніх переконливих пояснень.

— Чого ж мовчите? — спитала знов.

— Не знаю, що вам відповісти,— здобувся, нарешті, Микола,— І тоді було серйозно, і зараз так само, Таїсо Сергіївно. Я закохався в вас в день нашого знайомства, але не відважився тоді сказати вам про це. Ви могли б посміятися з мене. Я вже не хлопчик. Тоді, як ми познайомились, я даремно шукав на вашому обличчі відповіді, яке враження справила на вас моя особа. Я не знайшов і сліду. Я замкнувся в собі і вирішив забути вас. Одначе це мені не вдалось. Про свої почуття я заговорив з Надею.

— Простіше було б поговорити зі мною,— усміхнулась Таїса Сергіївна.— Навіщо вам були посередники?

— Не знаю. Боявся вас.

— От здорово! Ніяк не думала, що вселяю страх у чоловіків.

Вона мимоволі поправила на собі складки елегантного сірого жакета, що облягав її

струнку постать.

— Не в цьому справа,— промовив Микола, не відриваючи від неї закоханих очей.— Я боюсь дістати облиз-ня, я хворобливо боюсь показатись смішним перед жінкою, яку люблю. Я мусив би бути певним, що і мене кохають так же палко, а без того я не хотів ризикувати.

У цей час із рук Таїси Сергіївни випала книжка. Микола і Таїса одночасно нагнулись для того, щоб підняти її з землі, і їх обличчя випадково зіткнулись. Тепло обличчя молодої жінки пройшло немов електричним струмом по тілі парубка, він зовсім втратив самовладання.

— Пробачте,— промовив.

— Нічого. Скажіть, ви досі не знаходили жінки, яка б вас палко любила?

Микола мовчав.

— Чого ж мовчите?

— Знаходив,— відповів по хвилині.— Знайшов, але випустив із рук, дав ухопити її іншому.

— Це вам не робить честі.

— Знаю, тому не хочу, щоб мені зробили це саме вдруге.

Таїса Сергіївна вдала, що не розуміє, про що саме йде мова.

— Ходімо,— сказала раптом, встаючи з лавочки,— мені пора.

Микола видивився на неї, "В чому справа?"

— Може, ви ще хочете посидіти, то залишайтеся, я сама піду.

"От тобі й домовилися",— подумав Микола.

— Чого ж так поспішаєте? — спитав.

— Пізно, вже сонце сідає, а вдома мати сама і нездужає. Ви залишаєтесь?

— Чого б я залишався? Якщо не перечите, піду з вами.

— Ходімо!

Сонце дійсно вже сідало. З-поміж дерев виривався пучок скісних променів і бив їм у вічі, доки не закрили його дерева густіші в кінці парку.

Вийшовши на край алеї, побачили, як могутнє світило спускалось за обрій. Видно було вже тільки невеличкий сегмент, подібний до коцюби, який на очах зменшувався і за мить зник за лінією обрію. Над тим місцем, де сховалось сонце, з'явилась зеленаворожева смужка — хмаринка, якої не видно було досі. Вище неї показалась друга, синяво-фіалкова, обидві з позолоченими краями, і скидались ті дві хмаринки на двох золотокрилих ангеликів з картини якогось із середньовічних італійських художників. Але й цей образ тривав хвилину. Золото погасло на краях хмаринок, і вони розтали, як фарба у воді, надавши тій частині неба сіро-мутного кольору.

У той час, коли на небі зникали останні барви, в серцях двох людей, що стежили за їх грою, укладались вже ясні для обох, дуже подібні почуття. Жінка, що стояла поруч з чоловіком, також стужилась за пестощами і ласкою.

Вона була молода і мала право на життя. В її спраглій уяві пролинули зараз можливі образи спільного життя від буденних до святково інтимних з цим-от чоловіком,

що стояв біля неї і дивився невидючими очима в далечінь, бо і в його душі бриніли такі ж самі мотиви чарівної пісні кохання.

Звичайно, вона б нізащо не призналась, про віщо думала зараз. А чи відкрив би він їй свої думки?

Микола повертає голову до жінки і читає в її очах, вгадує з їх блиску, яким буде вирок, якщо він скаже, що любить її, що обожнює її, що хотів би з нею в парі пройти решту життя.

І він ^арешті каже їй про це. Говорить швидко, боячись, щоб не перервала його мови запереченням.

Але вона слухає уважно. Кожне його слово щільно лягає в її свідомість, як листок на листок в цікавій книжці.

Микола мовкне і чекає. Таїса деякий час вслухається в голос свого серця, потім кладе руку на плече Миколи, і він читає в її очах відповідь на свою палку, щирю мо-бу, відповідь, якої прагнув.

З того пам'ятного дня і часу Таїса Сергіївна стала змістом Миколиного особистого життя. Без неї уже не міг обійтися. Після денної праці в своєму кабінеті вечорами біг до неї, ніс їй свої думки, свої радощі і страждання, свою гарячу любов. Іноді вечорами вона заходила до нього. Тоді вгощав її як добрий господар, і обоє тішилися ілюзією подружнього життя і щастя.

— Коли ж ми нарешті перестанемо ходити одне до одного в гості? — питав Микола.

— Потерпи, коханий, скоро,— відповідала молода жінка,— скоро.

2

Інститут імені Шевченка влаштував в одному із своїх залів постійну виставку творів українських радянських письменників. Виставка називалась "Сто найкращих" і була присвячена десятиріччю української радянської літератури. Кожному із ста письменників був виділений окремий стенд, де під склом лежали твори у вигляді окремих книг у різних виданнях, оповідання, друковані в журналах, переклади з чужих мов. У Гаєв-ського, крім власних, було кілька книг, перекладених з польської мови. На стенді зібрано також критичні статті і рецензії на книги письменника. Для декого із ста були замовлені портрети. З Гаєвського написав портрет старий художник Панькевич, що, як і Микола, не захотів жити під панською Польщею і перейшов на Радянську Україну. Він чув, що ні в одній державі в світі не ціниться так високо мистецтво, як у нас, в Радянській державі, і не пожалів, що приїхав. Для нього, уже старої на той час людини, було створено всі умови для праці. Його, самотнього чоловіка, поселили в окремій кімнаті при музеї на Університетській гірці, він отримав замовлення на кілька копій з оригіналів великих художників, чиї полотна зберігались в музеї; тепер же художник працював над портретами радянських письменників, за що держава платила йому солідні гонорари.

Першим, кого захотів малювати Панькевич, був Гаєвський. Художник сам вибрав його зі списку, як свого земляка. І ось Микола ходив щодня на сеанси в кімнату при музеї на Університетській гірці, а звідти ішов на Клочківську до Тасі. яку мусив щодня

хоч здалеку побачити.

Одного разу, проходячи через площу Дзержинсько-го, він зустрів Тараса Івановича Лебеденка, якого вже дуже давно бачив. Тараса Івановича довго не було в Харкові — виїжджав на Кавказ лікувати своє серце і високий тиск крові.

Від останньої зустрічі, яка відбулась, як встановили друзі, більше року тому, Тарас Іванович дуже змінився. Він постарів і ще поповнішав. Перехід від безпосередньої праці біля верстата на керівну роботу, переважно сидячу, негативно вплинув на стан здоров'я Лебеденка, і зараз, при зустрічі з Миколою, він поскаржився на це.

— Знав би, що таке зі мною скоїться, не пішов би з заводу, — говорив він.

— Може, не так сидяча робота, як ви кажете, а війна, окопи, голод і ота іспанка підкосили ваше здоров'я, — сказав Микола. — В уряді тепер багато колишніх робітників, та не всі ж вони хворі тому, що перейшли на "сидячу" роботу.

— Хто його знає, — махнув рукою Тарас Іванович, — Але це не так важливо, тягнемо якось. Як ти? Мені цікаво, які у твоєму житті зміни/

— Як вам сказати...

— Чекай, чекай, — перебив Лебеденко, — то вже або будемо тикати, або викати. Колись, як ми познайомились, один з нас був ще хлопчиськом, тоді Інакше це виглядало, а тепер із хлопця став літній чоловік і відомий письменник.

— Та це не має значення, Тарасе Івановичу, — промовив Микола. — Хочете, будемо на "ти", а щодо відомого письменника, то чи не забагато цим сказано? Я сам досі не знаю, чи взагалі я письменник?

— А хто ж ти?

— Таж не знаю.

— Ну, ти не дурій, пробач мені на слові.

— Правду кажу, щирю правду. Над цим часто думаю. Я не створив досі нічого гідного нашої епохи, нічого великого, я — так собі, посередність.

Тарас Іванович був іншої думки. Він уже прочитав майже все, що написав Гаєвський, і мав підстави не погоджуватись з ним в оцінці його творів.

Тарас Іванович любив Миколу і завжди був йому вдячний, адже, коли б не цей хлопець, петлюрівці розстріляли б його, а Микола пішов, бач, на риск і врятував від смерті. Лебеденко згадав зараз ту пам'ятну ніч, коли два солдати підійшли під тюрму з папірцем із підробленим підписом слідчого чи прокурора і зажадали випустити ув'язненого Лебеденка на допит. Це вже був другий виклик того вечора, і Тарас Іванович був певний, що цього разу його ведуть на розстріл. З яким важким серцем він вийшов тоді з освітленого коридора вахти в густу темряву холодної ночі! Незнайомий голос скомандував іти вперед. Він ішов і роздумував: куди втікати. Але дула рушниць торкались спини. Найменший рух — і кілька куль пронижуть його тіло, більше він не побачить сонця...

Та раптом такий несподіваний кінець! Як у казці...

Тарас Іванович був захоплений вчинком молодих людей, що на фальшивого папірця витягнули його з петлюрівської катівні, його, революціонера-більшовика, і пустили на

волю. І одним з цих двох сміливців був Микола Гаєвський.

Уся ця картина промайнула в свідомості Лебеденка. Але він повертається до дійсності.

— Так, так,— повторює він уже машинально, бо думки пішли іншими шляхами.

— Про що ти? — питає Микола, бачачи, що Тарас Іванович зараз далеко звідси.

— Ага,— наче прокидається зі сну Лебеденко.— Та так, про різне думав.

Заговорили про політичні справи. Тепер усіх тривожило становище Німеччини, де розперезалась партія фашистів на чолі з Гітлером і добивається влади.

Лебеденко був поінформований з йерших джерел, і йому захотілось поділитись думками з Другом.

— В країні терор,— опрвідав він,-г— Робітничий рух по-звірячому подавлено, заборонено Комуністичну партію, розігнано профспілки. Знаєш, чим це пахне?

— Здогадуюсь,— зітхнув Микола.

— Гітлер проголосив расистську теорію: німці понад усе! Уявляєш, що з цього може вийти?

— Погроми, не інакше.

— На погромах не закінчиться. Там уже утворено нові каральні загони, формуються нові й нові дивізії.

— Значить, війна? — промовив Микола.

— Неминуче.

— Проти нас, звичайно?

— А то ж проти кого? Ясно, що проти нас. Ми їм більмом в оці. Не дадуть нам жити спокійно, не дадуть,— закінчив Лебеденко свою сумну інформацію.— Одна надія на наш народ,— додав він.— Зараз завдання письменників — підготовляти народ до смертельного бою за наші здобутки, за волю.

— Я буду про це писати,— сказав запально Микола, — буду писати.

— Ось тут і треба показати, чого ти вартий,— промовив Лебеденко.— І коли твої твори будуть будити дух у народі, виховувати патріотизм, любов до Батьківщини, тоді ти сміливо зможеш сказати, що ти справжній письменник. Питання не в кількості книг, а в їх якості, користі з них народів. Ще одне,— додав він по хвилині,— тобі відомо чи ні, що в Німеччині існує так званий український уряд, який утворено для того, щоб його посадити в Києві, якщо б німцям вдалось захопити Україну? Це були б німецькі холопи, що, як і в вісімнадцятому році, викачували б хліб і багатства нашої землі для своїх панів. Так от, про це також треба писати письменникам, роз'яснювати, чого прагнуть ті ворожі покидьки.

Микола задумався. Він почав розуміти щораз краще зв'язки між духом українських націоналістичних недобитків за кордоном і нечаями, розісланими ворогами Радянської влади по Україні і всьому Союзу.

Керівникам партії поступали вісті з фронту боротьби з внутрішнім ворогом, і вісті грізні. Лебеденко приблизно в таких тонах представив Миколі суть справи.

Приятелі вже давно дійшли до будинку Всеукраїнського Центрального Виконавчого

Комітету, звідти повернули на Університетську гірку, посідали на лавочку, щоб продовжити розмову, яка їх обох цікавила і яку ніяк не вдавалось закінчити.

Думаючи про стан справ у країні і в світі, Гаєвський аж ніби надто патетично заговорив:

— Я радянська людина в повному значенні цього слова, і майбутнє свого народу бачу в чудесній славі. У моєї Вітчизни протягом останніх кількох літ на руїнах відсталого старого ладу виросла велика індустрія. Харківський тракторний завод, побудований два роки тому, дає сто тракторів на добу. Наш Дніпрельстан в найбільшою гідроелектростанцією в Європі. А що буде через десять років? Яке у нас буде сільське господарство, які у нас перспективи, надії!

— Ти напиши про це,— пожвавішав Лебеденко,—і хоч статтю в газету.

Гаєвський з великою ніжністю глянув на друга.

— Напишу, якщо тобі так треба.

— Коли?

— Та хоч і сьогодні, чого відкладати. Лебеденко зрадів.

— Добре,— сказав поспішно,— завтра принесеш мені, я дам у газету "Вісті". Виклади там свої перспективи, свої великі надії виклади.

Гаєвський обіцяв зробити все, що зможе.

— Тоді прощай, мені пора,— промовив Лебеденко встаючи.— Засиділись ми. Та й холодно чомусь стало. Нездужаю. До побачення.

Приятелі потиснули один одному руки і розійшлись. Тарас Іванович до ВУЦВІКу, а Микола — до музею, на черговий сеанс.

3

Тарас Іванович ішов і думкою вертався до Гаєвського.

"Його видно наскрізь, того Миколу,—думає Лебеденко.— А от чому він самотній і чому ні з ким не дружить, крім земляків-галичан? Він дає пояснення — не п'є, а люди здружуються за чаркою. Це неправильна думка. За чаркою сходяться пияки, а дружба родиться на полі бою, в спільних інтересах, в біді. Зрештою, Микола сам каже, що в пияцьку дружбу не вірить,— розвиває свою думку Тарас Іванович,— Добре, але хто ті галичани? Чи чесні люди, чи, може, його оплутують і втягують у якусь халепу? Треба буде довідатись",— вирішує Тарас Іванович, входячи у двері свого кабінету.

Тут тепло і затишно, незважаючи на те, що кабінет великий і не дуже добре умебльований. Секретарці, що ввійшла за ним, каже, щоб нікого до нього не впускала і сама не заходила, поки не покличе. Він має термінову роботу.

Тарас Іванович сідає за свій робочий стіл у вигідне глибоке крісло і відкидається на його спинку. Він відчуває зараз велику втому. Перш за все, він втомився, розмовляючи з Миколою. А втомився, вже старий...

"Як швидко підкралась старість,— думає він зі смутком.— А мені ж лише п'ятдесят. Це ж тільки половина людського віку. В п'ятдесят літ люди ще женяться, мають дітей і виводять їх в люди..."

За дверима в його канцелярії якийсь шум, хтось до когось добивається, чути голоси

— чоловічий і його секретарки, але він сприймає це, як кризь сон. Він сам собі дивується, що вся оця суєта канцелярська йому чомусь зараз цілком байдужа. Він має "термінову роботу", і зараз йому хочеться помріяти...

Заплющує очі і бачить себе солдатом під час війни. Він живий, рухливий, моторний, легкий. Пригадує окопи над Стрипою, де доводилось зимувати. Зима була люта того року. От сидять солдатики, дрижать, замерзають. Були й справді замерзлі. Тих уже ніщо не рятувало, але більшість тільки мерзла, а не вміла і не хотіла, лінива була порадити собі. Він, Лебеденко, ніколи не куняв, коли холод. Брав у руки саперну лопатку і копав землянку або поправляв бруствер; завжди щось робив, господарював, рухаючись, грівся. І не було випадку, щоб обморозився або простудився...

Пригадує часи голоду на фронті. Кожен солдат перед наступом діставав непорушний запас харчів. Це були консерви і галети. Свавільно ніхто не мав права доторкнутись до цього запасу. Але навіть кара смерті не лякала слабовільних. Більшість солдатів поїдала свої запаси при першій же нагоді, коли не було навіть в цьому ніякої потреби, а потім, коли наступав голодний час,— такі солдати лишались без нічого.

Тарас Іванович був і в цьому дисциплінований. Він був паном над своїм шлунком, мав сильну волю. Не раз йому доводилось ділитись з товаришем, який давно розпрощався із своїм непорушним запасом і тепер дивився на нього жадібними очима. "Колись умів панувати над собою, а тепер не вмію,— думав старий солдат, сидячи у вигідному м'якому кріслі.— Найважче не втриматись раз, другий, а потім пішло і пішло..."

Він знаходить виправдання для себе, і воно цілком справедливе: був час, коли Тарас Іванович до того дого-лодувався, що мало не дістав пелагри. Вона, властиво, уже підбиралась до нього. Почався було нервовий розлад, шлунок, до того часу здоровий, почав різко псуватись, всередині рота боліло. Лікарі спочатку не могли навіть визначити, що з ним, яка хвороба, і аж коли появились рожеві плями на руках, тоді було встановлено діагноз.

Врятувало посилене харчування і якісь там ліки. Тоді він втратив міру і силу панування над собою: їв і їв. Вийшовши з лікарні, не міг пізнати себе в дзеркалі. Звідти на нього дивилось з холодного скла повне до смішного, помолоділе, без зморщок, малознайоме обличчя. З того часу він уже не приходив до колишньої норми і ніколи не počував себе здоровим, а тут ще грип...

Подзвонив телефон — раз, другий, третій.

Тарас Іванович прокинувся від своїх думок. Потягнувся рукою до трубки, але телефон замовк.

"Дуже добре",— подумав старий робітник і знов поринув у свої думки.

Він зажмури́в очі, і легенька дрімота вкрила сірим серпанком його мозок. В канцелярії знов піднявся шум. Тарас Іванович чув навіть уривки фраз, із яких зрозумів, що до нього хтось добивається, а секретарка не пускає, бо він має написати важливий документ.

В канцелярії замовкають голоси. Тиша. Видно, відвідувач вийшов або заспокоївся, і

Тарас Іванович може знов помріяти. Він жалкує, що вийшов на роботу, бо вже зранку почував себе недобре, а потім зустріч з Миколою таки схвилювала його.

Микола для нього як хрещеник, адже він перший розкрив хлопцеві очі на життя, він перший навчив його любити те, що сам полюбив на зорі своєї юності і проніс у своєму серці донині. Гаєвський врятував йому життя, він гордиться своїм учнем.

Тарас Іванович думає, здається, свідомо, наяву, але й немов крізь сон. Він знає, що сидить не вдома, а в своєму робочому кабінеті, що заборонив впускати до себе відвідувачів. Шкода, що не сказав секретарці, що трохи нездужає. "Нехороше брехати,— думає він,— Коли б не збрехав, можна б тепер післати до аптеки за сердечними краплями, а тепер ніяково". Завжди вони з ним, ті краплі, а сьогодні, як на гріх, забув дома. Але нічого, посидить трохи, і все пройде.

Пригадалась чомусь раптом зима в Могильницькій лісі. Чому саме зараз пригадалась? Може, тому, що якийсь холодок, мурашки пробігли по спині... Пробігли і нема, знов стало тепло, навіть цілком тепло. Навіть чоло вкрилось потом. Він бачить себе в кухні лісничого, діда Миколиного. В пекарській печі палає вогонь, і жар від нього іде на всю кухню. Він ясно бачить стару господиню, лісничиху. У неї болить нога, але вона не сяде, а кульгаючи від плити до стола по глиняній долівці, готує їжу для солдатів. Вона завжди добра, уважлива, ласкава до них, чужих їй людей...

"Чому таке верзеться?" — прокидається на мить із півсну Тарас Іванович. Він знає, що давно вже нема ні тої господині, ні її чоловіка, ні навіть тої хати, яка давала їм захист від зимової стужі і воєнних негод.

Він бачить себе там ще не старим, бачить усіх солдатів — своїх товаришів. Ось рудий Сіманов, з великою лопатистою бородою... Його потім убили на фронті; он Жилкін, високий, худий, завзятий співак; он сидить Костя Надарашвілі з братиком Миколи, малим Євгеном... Кажуть, він уже лікарем, той хлопчик, а он... Як же прізвище того, кого зрадила жінка, він йому, неписьменному, листа читав? Ніяк не може пригадати. Він напружує всі мозкові центри, але прізвища не може пригадати, а сірий серпанок, що окутує мозок, все темнішає, все щільніше накриває його, аж в очах темніє, хоч вони давно заплющені... Хоче ще раз розплющити очі, та вже не може, темрява огортає їх і зовні, голова хилиться вперед і падає на груди. Вона важка, мов олов'яна, тягне за собою вбік усе повне тіло, і воно з грюкотом валиться на підлогу.

До кабінету вбігла секретарка і, побачивши свого начальника лежачим на підлозі, заверещала не своїм голосом. На крик жінки поспішили відвідувачі, що недавно так настирливо добивались прийому у члена ВУЦВІКу, підняли його, поклали на диван, але він уже не дихав.

Так умер на посту комуніст, що все своє свідоме життя віддав революції, боровся на фронтах, стікав кров'ю від ран, голодував до повного виснаження і, виборовши для майбутніх поколінь щастя, умер ще далеко не старою людиною, умер, коли треба було жити.

Нагла смерть Лебеденка зробила на Миколу тяжке враження. Спершу не повірив. Як же так — йшли вони разом, розмовляли, сиділи на лавочці, а через якусь годину

після того він скінчив життя?! Та, на жаль, це була правда. Побачивши друга на смертнім одрі, Микола всім єством зрозумів, кого він втратив у цій людині. Це була його опора, на яку міг сміливо покладатись, це був порадник у всіх важливих обставинах. Доки жив Тарас Іванович, Микола нічого не боявся. Він знав, що Лебеденко йому вірить, і він ніколи не підвів би Лебеденка. Тепер не стало друга, і Микола почував ще більшу самотність, просто сирітство...

Похорон відбувся на другий день по смерті Лебеденка. Ховали Тараса Івановича з великими почестями. В похоронній процесії йшли робітники кількох заводів, на яких колись працював небіжчик, грали два оркестри, співав державний український хор. А співав він старовинних пісень, яких, може, ще співано, коли ховали видатних героїв. Коли хор заспівав, по великій юрмі народу, що проводжала домовину, мов завивання вітру серед степу, пішло ридання, і, як колосся від вітру, похилились людські голови.

Микола йшов зразу ж за домовиною і ревно плакав. Він ховав свідка своєї молодості, а то й саму свою молодість. Поруч із ним ішли його друзі: Владик, Михайло, Лукаш, Хома. Всі вони були знайомі з покійним, і всі його поважали.

Коли вертались додому, Микола сказав Владикові:

— Замовив мені старий друг статтю, та не встиг її прочитати. Знаєш, з його смертю я вже неначе не так твердо стою на цій землі.

— Дурниці! Ти вже зайняв у радянському суспільстві визначне місце. Тебе знає молодь, тебе знає робітнича маса, знає партія, ти — радянський письменник, а це звучить гордо, — усміхався Владик, перефразувавши вислів Горького.

Проте слова товариша не заспокоїли. Микола йшов сумний, похнюплений.

— Вісімнадцять років я знав цю людину, — сказав він, наче сам до себе. — Завжди він був однаковий — рівний, розумний, чесний і непримиренний з ворогом...

Миколі пригадався виступ Лебеденка на мітингу в Тернополі в сімнадцятому році, коли в нього стріляв білий офіцер, а потім, багато років пізніше, десь у двадцять третьому році, він чув виступ Лебеденка на мі-

тингу, влаштованому в театрі Мусурі з приводу ноти Керзона. Це була груба, ультимативна нота англійського прем'єр-міністра, одно кільце з цілого ланцюга провокацій британського імперіалізму, і вона викликала нечуване обурення і протести трудящих мас Радянського Союзу. Театр був повний-повнісінький, ніде голці впасти. І ось тоді Микола, може, вперше в житті, почув яскраву промову справжнього революційного оратора.

— В житті це була скромна людина, — продовжував свої думи вголос Микола. — Справжній послідовник і учень великого Леніна.

— Так, велич завжди ходить у парі зі скромністю, — промовив Владик. — Ти зараз куди? — спитав Миколу, коли вони дійшли до площі, де їхні дороги розходились.

— Мабуть, додому, куди ж іще?

— Зайди до мене.

— Нема охоти.

— Зайди. До речі, дуже можливо, що в мене зараз Тася. Щось мені жінка про це

говорила.

Микола не дав себе довго просити, і друзі пішли. Місто шуміло, жило гарячим повнокровним життям.

4

Микола прокинувся до схід сонця. Спати більше не хотілось. У хаті стояла передранкова тиша, яку він так любив удома. Він звик працювати, коли ніхто не заважає своїм співом, реготом, голосною розмовою навіть у сусідів за стіною.

"Зараз встану і сяду писати",— подумав. Але не встав, мріялось...

"Яке було б щастя, коли б цю тишу порушили діти, власні діти! — думав він.— Підходить той вік, коли людина почала оглядатись на задні колеса. Що ж, попереду старість, а хто її звеселить, коли не діти".

Миколі пригадується батьківський дім, брат, сестра. Він найстарший. Всім їм разом років п'ятнадцять, не більше. От мати каже: "Татко по праці в школі ліг на півгодини відпочити, посидьте, діти, тихенько..."

Мати йде до своєї роботи, а вони сидять, переглядаються, і раптом їх нападає нестерпний сміх. Вони не можуть опанувати себе, сміх душить, і це триває доти, доки батько не вийде з кімнати, де він ліг відпочити, і не покартає їх, що не дали заснути. Тоді і сміху більше нема, і соромно, що не дали батькові відпочити, і жаль батька, бо люблять його, а от стриматись від сміху не могли...

"Коли б так мої діти сміялись..." — мріє Микола. Перед очима стає Тася. Струнка, як тополя, вродлива, глибокі карі очі, матове личко, тонко окреслені уста, білі, мов перлини, зуби. А ноги! Які у неї зграбні, красиві ноги! Швидше б одужала її мати! Через недугу старої він так рідко бачиться з милою.

Після чаю сів до свого письмового стола і почав працювати.

Телефонний дзвінок перервав роботу.

"Хто б так рано?" — подумав Микола, піднімаючи трубку.

Почув голос Івана Думи. Голос був змінений, хрипкий. Відчувалось, що людина намагається бути спокійною, але це їй важко вдається.

— То ти, Іване? З приїздом. Коли приїхав?

— Сьогодні вночі. Ти вже не спиш? — чує Микола в трубці.

— Що ти, я вже написав сторінку, тобто одну п'яту щоденного плану.— Що сталося, Іване?

— До тебе можна? — чує Микола замість відповіді.— Ти сам? — упевняється Іван.

— Сам, звичайно, заходь,— запрошує Микола.— До обіду я буду вдома.

Микола повернувся до письмового стола. Цей ранній дзвінок приятеля, його змінений голос і те, що він хоче порадитись, хвилювало. Трапилось щось важливе. Коли б дрібниця, Іван не турбував би так рано.

До приходу товариша Микола вже не писав. Щоб не гаяти часу, сів переглядати ранкові газети.

Іван Дума приїхав швидко. Пропускаючи його в двері, Микола подумав, що з чоловіком щось неладне.

— Сідай, розкажуй, в чому справа? На віях Івана затремтіли сльози.

— Що з тобою, друже? — питав схвильовано Микола.— Заспокойся. Що трапилось? Іван відразу взяв себе в руки.

— Пробач,— сказав він, витираючи хустинкою мокрі від сліз очі і винувато усміхаючись.— Тримався я, тримався, і от бачиш... Цілу ніч не спав, думав-гадав, от нерви і розгулялись. Ні до чого не додумався.

— Та говори, нарешті, в чому справа?

— Мене виключили з партії.

Микола розкрив від здивування рота і опустив руки.

— От так новина! Всього міг сподіватись, але такого аж ніяк.

Приятелі довго мовчали, не знаходячи слів для розмови. В обох було однаково важке гнітюче почуття. І Іван Дума страждав особливо гостро. Він мав стаж, заслуги перед революцією, був переконаний, що перед Радянською владою не згрішив ні на дрібку.

— Що тобі інкримінують? — спитав Микола.

— Нічого,— твердо сказав Іван.— Є, кажуть, якийсь документ, а офіційна версія, що послужила мотивом для виключення, така: мені не вірять, що я син бідняка, що бідняк ніби не міг посилати сина в школу взагалі, а тим більше до Відня. В ЦК мені сказали, що мою справу будуть вивчати. І якщо підтвердиться, що я справді той, за кого себе видаю, то буду прийнятий назад в партію із зарахуванням стажу.

— Ти нікого не знаєш з Першої Кінної, що робила рейд в Галичину? — спитав Микола.— З тобою чей же був хтось у Довгім, пам'ятає, як ти виступав там, може, й заходив до тебе додому.

— Де їх тепер шукати? — промовив Іван, безнадійно розвівши руки.

Микола згадував людей, щоб виручити товариша, але все даремно.

— Ех, коли б жив Лебеденко, на нього можна було б послатись,— зітхнув Микола.

Іван замовк, похнюпився.

Микола глянув на його похилену велику голову, що вже починала лисіти, мимоволі посміхнувся.

— О, ти дуже подібний на поміщицького синка,— зіронізував він,— і фігурою, і манерами.

Микола намагався в цю хвилину відтворити в уяві образ поміщика з Івана Думи. Але при мобілізації всієї своєї фантазії цього не вдалося зробити. Замість палацу, в якому повинен би жити цей утворений фантазією поміщик, стала перед очима знайома Миколі з дитинства хатина із солом'яною стріхою і глиняною долівкою, сільський пічник Тимко Дума, батько Іванів, з величезними мозолястими долонями, і мати Іванова, сварлива жінка, про яку сам Іван колись ще в дитинстві, коли вона його побила батьковим ремінцем, сказав: "Мої мама чисті вар'ятка, вони не питають, а б'ють куди попало". Іван тоді сказав про матір без тіні злоби і без буквального розуміння польського слова "вар'ятка", що значить по-нашому божевільна. Він дуже любив свою матір, а ще більше любила мати його — одинака. Микола пригадав і героя цієї уявної

картини — "малого Івася", босого, з порепаними ногами, в сорочині й білих полотняних, домашнього виробу штанях, що застібалися спереду на великого військового гудзика.

"От так поміщик",— подумав Микола, і після цієї картини з минулого, що, мов сон, промайнула в його уяві, виключення приятеля, вихідця з бідноти, хлопця принципового, розумного, відданого комуніста, ставало більш ніж незрозумілим.

— Ти вже маєш про все це якісь міркування? — спитав Микола.

— Маю. Справа, бачиш, ось у чому, — почав він, повернувшись лицем до Миколи.— Я довго не знав навіть, що й думати. Але ось тут зараз, у тебе, я дійшов до такої думки: ми напередодні війни.

Микола стрепенувся.

— Так, так, не дивуйся,— продовжував Іван.— Гіт-лер встановив у Німеччині терористичну диктатуру. Його таємно підтримує Англія, Америка. Він бешкетує, робить безчинства одно за другим, а ті мовчать, мов у рот води набрали. Чому? Тобі повинно бути зрозуміло. Остання ставка світової реакції проти СРСР на Гітлера, на нього вони покладають свої надії. Отже, війна з ними неминуча. Розумієш?

Микола на знак згоди кивнув головою.

— Все, що ти тут сказав, мені зрозуміло,— промовив Микола,— а от який це має зв'язок з твоїм перебуванням у партії,— ніяк не розумію.

— Дай закінчити,— перервав Миколу Іван уже зовсім спокійним тоном,— Ти знаєш, що по закордонах розсипані недобитки контрреволюції. їх усюди повно: в Польщі, в Німеччині, Франції, Америці... Це переважно люди, які були при кориті. Більшовики розбили їм корито. І вони тепер закричали в свинячий голос, щоб знов його дістати. Самим руки короткі, так вони уповають на Гітлера. Розумієш тепер?

— Ні, не дуже,— щиро признався Микола.

— Слухай далі,— продовжував Іван.— На Радянській Україні теж немало таких, що мріють про "самостійну" Україну. Розкрито ж контрреволюційну організацію СБУ *. Отже, органи безпеки мусять бути особливо чуйні в такий час. Нас, колишніх галичан, чомусь вважають за таких, що могли б бути шкідливими, якщо б Гітлер захопив хоч клаптик України.

— Це ніби можливе? — спитав Микола.

— Хто знає?! Війна — це гра в карти.

— А я думаю, що ні, — заперечив Микола,— На війні не від щастя залежить, а від людей. І від тих, що мають у руках зброю, і від тих, що в тилу. Багато значить і озброєння. Озброєні ми не гірше від них.

— І я такої думки,—сказав Іван.—Тепер не вісімнадцятий рік, і ми не ті, що були тоді. Ми маємо могутню важку індустрію і зброю не гіршу від німців. Але, кажу, партії і державі доводиться перемагати серйозні внутрішні і зовнішні труднощі, що ускладнювались увесь час підривною діяльністю троцькістів, зі-нов'євців, нащадків СБУ, які ховаються під різними личинами. Органи безпеки мусять очистити країну від небезпечних і підозрілих елементів.

— І тому тебе виключили з партії? — не міг знайти виправдання цьому Микола. Івана це, на диво, не збентежило.

— Чому ж би не мали перевірити й мене? Але нічого, я ще буду в партії,— сказав він твердо,— Ти знаєш, я зовсім заспокоївся,— додав він по хвилині,— Всю ніч не міг заснути, думав, а у тебе перестав хвилюватися.

— Добре,— промовив Микола.

— Справді,— підняв голову Іван,— комуністом я залишусь, хоч і без партійного квитка.

Віра товариша в свою правоту і його всепрощення розчулили Миколу. Його стійкість була гідна подиву. Іван Дума встав.

— Я гадаю, що тепер, коли виявлено недовір'я, мене переведуть на менш відповідальну роботу.

— Тобі буде боляче? — спитав співчутливо Микола.

— Ні, мені байдуже,— відповів Іван.— Де поставлять, там і працюватиму. Менше буде грошей? Теж не біда. Жінки не маю, витратити нема на кого.

— Де ти зупинився?

— В "Асторії".

— Чому не в мене?

1 СВУ — Спілка визволення України — контрреволюційна організація.

— Їй-бо, не знаю. Не хотілось заважати тобі...

— Даремне.

Іван потиснув руку товаришеві і вийшов. Микола провів його до дверей і повернувся в кабінет. Зараз він почував себе ще більш самотнім. Кривда, заподіяна Іванові, справила на нього гнітюче враження.

Щоб не сидіти без роботи з своїми невеселими думками, вирішив прогулятись, може, серед людей стане легше. Пішов у бік Університетського саду. Зайшов з Клочківської вулиці, піднявся на головну алею і побачив об'яву, що вже відкрито зоологічний сад. Вирішив відвідати звірят після зимової сплячки. Микола любив цей сад, як і ціле місто. Харків став для нього назавжди дорогим. Тут він знайшов притулок після вигнання з рідного дому, тут полюбив дівчину Сашеньку, тут завершив освіту, в цьому місті став письменником, тут провів найкращі роки свого життя — свою молодість. Купив квиток при вході і увійшов у сад.

Ранок був чудовий. На безкрайньому лазуровому небі —ні хмаринки. Сонце поволі підбиралось до зеніту. Від його тепла наповнювались соками дерева, на газонах пробивалась уже травичка — ніжна, зелена щетинка,— набухали липкі коричневі бруньки на галузках каштанів, сережки на берізках із темних поробились зелено-жовтими — цвіли, де-не-де з'являлись на кущах бузку і агрусу перші ніжні листочки. Повітря пахло розпареною землею.

Весна!

Її славили веселим щебетом синиці, її славили з блакитних просторів неба ключі журавлів.

Не знайшовши заспокоєння розхитаним нервам, Микола покинув зоосад і вийшов на алею, що вела на Сумську вулицю. Десь на половині алеї він побачив на одній з лавочок невеличку стару жінку з хлопчиком років десяти. Жінка була в скромній чорній сукні і чорній старомодній пелерині; сиве волосся її прикривав мережаний чорний чепець. У руках тримала палицю і нею щось рисувала на піску. Хлопчик з цікавістю слідкував за рисунком.

Постаті жінки і хлопчика зацікавили Миколу, як тільки він їх побачив здалека. Щось знайоме було в скупих рухах цієї жінки, щось тягнуло до себе.

Порівнявшись з ними, Микола зупинився. Жінка підняла голову, і тихий зойк вирвався з її грудей, щось подібне до крику того птаха, що він чув у зоологічному саду.

Микола припав устами до спрацьованої руки жінки, а її гарячі сльози впали на його голову.

Хлопчик відійшов від лавочки і на віддалі стежив за цією німою сценою.

Жінка показала рукою місце біля себе, і Микола сів.

— Скільки літ не бачились,— промовила нарешті Марія Адамівна.— Ніколи не зайшли, не поцікавились, чи живу я ще на світі.

Микола не знав, що сказати. Ніякого виправдання він не міг навіть придумати. Ця жінка в найтяжчі часи його життя стала йому матір'ю, вона пригріла його в своїй хаті, як рідного, піклувалась ним, в її домі промайнули потім найкращі дні його життя, і от ніколи й не навідався до старої самотньої жінки.

— Я ніколи не забував і не забуду вас,— промовив він, щоб хоч щось сказати,— не заходив,— він подумав хвилину,— не заходив, щоб не ворухити спогадів про загублене щастя, не ранили вам і собі серця, що не перестало й досі кривавити. І ще не хотів зустрічатись з Юрієм. Жаль маю до нього, вічний жаль. Коли б не він, може, усе пішло б інакше.

— Може, й так,— з чемності погодилась Марія Адамівна.— Юрко зараз у мене не живе.— Одружився і переселився до жінки. Я тепер сама. Марія Василівна умерла торік, восени. Я мешкаю зараз у тій кімнатці, де колись мешкали ви. Решту помешкання здаю внайми і так з того живу.

Помовчали.

— Ви синочка Сашеньки не знаєте? — промовила Марія Адамівна, щоб перервати гнітючу мовчанку.— Це він,— показала головою.

Хлопчик, про якого була мова, бачачи, що на нього не звертають уваги старші, відійшов до другої лавочки і там стежив за роботою мурашок, що збирали на стежці будівельний матеріал для свого гнізда.

— Гарний хлопчик,— сказав Микола, і серце його до болю стиснулось.— Подібний до Сашеньки.

"Такий міг бути й мій",— подумав.

— Я немилосердно покараний,— простогнав він.— Життя мстить мені. Ніколи я вже не зазнаю щастя.

— Ви бездітні? — спитала Марія Адамівна.

— А я не женився.

Марія Адамівна зітхнула.

— Зайдіть коли,— попросила вона, закінчуючи цим розмову. Видно, важкою була для неї ця зустріч, занадто багато спогадів принесла вона з собою.

Микола подякував за запрошення і пішов до виходу з саду. Перед ворітьми зупинився і оглянувся. Біля Марії Адамівни уже стояв її внучок, золотоволосий хлопчина, і про щось розповідав. Микола був певний, що розмова йшла про нього.

Вибравшись на Сумську, повернув праворуч і пішов поволі вниз. Прогулянка не дала заспокоєння, навпаки, ще більше розтривожила душу.

Проходячи повз редакцію журналу, зайшов досередини. Редакція містилась у дворі, в невеличкому флігелі. Незважаючи на відчинене вікно, кімната була повна тютюнового диму. На стінах давно не біленої кімнати красувались карикатури на письменників і не зовсім пристойні ребуси, мальовані вуглем кимсь із художників-карикатуристів.

За секретарським столом сидів сам секретар і димів цигаркою, не виймаючи її з рота, тільки пересуваючи з одного кутика уст у другий. На дивані сиділи два письменники — товариші Миколи. Один з олівцем у руці читав верстку свого оповідання, другий записував щось у блокноті. Обидва курили.

— Чогось, може, хотіли? — ввічливо спитав секретар, відповівши на привітання Миколи.

— Нічого не треба, просто зайшов по дорозі, давно не був.

— До речі, — пригадав секретар, — на столику газета, там рецензія на вашу книжку, хочете — прочитайте.

Микола не без тривоги підійшов до стола. Стаття була досить велика, підписана відомим йому критиком. З перших же слів побачив, що рецензія недоброзичлива. Авторів закидалось безпринципність, неправильне висвітлення дійсності і ще ряд тяжких гріхів...

5

Молодий дубовий лісок потонув зразу в блакитному океані, як тільки з нього вийшов сріблястий ранок, скинувши з себе на землю сірий серпанок імлі, а на його місце прийшов золотосяйний літній день.

На узліссі, на розстеленому покривалі, сиділа молода пара. Вона приїхала сюди удосвіта, щоб побачити схід сонця, простежити, як прокидається зі сну природа.

Зразу було холоднувато, але, як тільки сонце піднялось, потеплішало, і молоді люди, що сиділи досі скулившись, вкриті одним піджаком, випрямились і скинули з плечей піджак, усміхнулись від щастя, зворушені красою природи і раді зі своєї видумки приїхати сюди до сходу сонця.

— Ми ще таки молоді,— сказала Таїса Сергіївна.— Не кожне зважиться в нашому віці покинути серед ночі тепле ліжко і їхати за тридев'ять земель у ліс зустрічати схід сонця.

— Якого, до речі сказати, з-за туману не бачили,— відповів Микола.— Але ти не

жалкуєш, я думаю?

— Ні, я страшенно рада. Таке, може, вже ніколи в житті не повториться, а не забудеться до смерті.

Молоді люди за годину, що просиділи на узліссі, сприйняли стільки нового, цікавого, що його дійсно ніколи не забути, як казки, почуті в дитинстві.

Першим живим створінням, що його побачили, був зайчик. Він вертав, як можна було здогадатись, з нічної праці, бо добував собі десь їжу, може, на колгоспному капуснику або в чийомусь городі, але молоді люди інакше уявляли собі цього казкового боягуза.

— Дивись на цього п'яного гульця,— сказала Тася, що перша побачила сіро-бурого звірика, який, попетлявши, ускочив у ліс, не помітивши людей.— Удома, певне, бідна жінка всю ніч не спала, чекаючи, а він, бач, який красивий пішов. Штани заросив, увесь у грязюці, піджак на ньому порваний...

Заєць ще не вилиняв, і з його боків звисали шматки шерсті. Картина, намальована Тасею, була досить комічною, і Микола щиро сміявся. Він додавав нових мазків, і картина від того ставала ще випуклішою і смішнішою.

— Ти ніколи в такому стані не будеш вертатись додому? — питала жартома Тася.

— Ніколи. Перш за все, я не пиячу, отже, п'яний вертатись не зможу, а по-друге, хіба від тебе можна буде відірватись? Ніяка сила не відірве мене...

А зайчик тим часом, забігши в кущі, збирався відпочивати.

Зайці — нічні тварини. По дорозі в знайомий чагарник він своїми скоками, певне, сполошив пташок, бо тепер вони одна за одною посилали свій "добридень" сонцю.

Першою, здається, синичка проспівала коротеньку пісню і полетіла оббирати галузки і листя від гусені; за нею защебетали зяблики, малинівки, вівсянки; на полі піднялись угору жайворонки, заворкували на дубі-насіннику горлиці, закували зозулі, проквілив у піднебесі яструб, закричала сойка, і ожила молода діброва, славлячи день.

— Чудово тут,— повторила захоплено молода жінка,— Як же ми, мешканці міста, маємо мало змоги користуватись благами природи! Скільки краси проходить повз нас, а ми її не знаємо, не відчуваємо! Який ти розумний, що намовив мене приїхати сюди! Признатись, важко було підніматись серед ночі, зате як зараз легко.

Над лісом проплив ворон, зосереджено розглядаючись на всі боки. Тася проводила його очима, поки не зник у синяві.

— От ми поженимось з тобою і тоді частіше будемо виїжджати з міста на природу. Приїдемо ще колись сюди, поїдемо і до моря. Ти ж не була ще біля моря?

— Не була,— сумно промовила Тася.

— От допишу книжку, роздобуду грошей, і поїдемо в Крим. Звичайно, попередньо зареєструємось і тоді поїдемо на море.

— Так, як колись пани їздили в пошлюбну подорож?

— Приблизно так. Пани жили за чужі гроші, а ми за власні.

— Я гадаю, милий, що з грішми всякий зуміє жити. ~— Уяви, що не всякий,—

заперечив Микола,— Не

всякий. У багатьох людей гроші — самоціль. Є такі гоб-секи, скупі рицарі, складають гроші для грошей, а у нас вони будуть втіленням незалежності.

— Як це розуміти?

— Дуже просто. Захочемо з тобою поїхати в Крим чи на Кавказ — поїдемо, захочеться тобі мати гарну річ — купимо. Доки я не любив тебе, мені ніколи не хотілось мати більше грошей, а зараз хочеться, щоб задовольняти всі твої бажання.

— Це недобре, не говори так,— просила жінка.

— Чому?

— Виходить, що ти тепер працюєш заради грошей? Не треба так говорити, любий. Я ніколи не мріяла про розкоші, я завжди хотіла мати необхідне, а незалежність я розумію в праці. Доки я працюю, я почуваю себе незалежною...

Запанувала мовчанка. Тася сиділа задумана, і усмішка щастя блукала по її обличчю.

— Ти б лягла. Полеж трохи,— попросив Микола,— знаєш східну мудрість: "Сидіти краще, ніж стояти, а лежати краще, ніж сидіти". Ляж і дивись в ту безконечну синяву.

— А ти? — спитала, лягаючи, Тася.

— Я посиджу, я хочу тебе бачити. Ми так рідко буваємо з тобою, сонечко моє, чудова моя. Як я люблю тебе!

— Поцілуй!

Микола припав до її піввідкритого ротика, в якому біліли, манили до себе її білі зуби.

— Я, як п'яниця,— сказав він, відриваючись від її губ, — чим більше п'ю з твоїх уст, тим більше хочеться пити.

— Перед нами ціле життя, питимеш, скільки схочеш. На галузці застукав голосно-сердито дятел. Молоді стрепенулись.

— Злякав, противний,— промовила Тася, сідаючи.— Такий маленький, а рубає, як лісоруб. Ти любиш цього птаха?

— Дуже люблю,— сказав Микола.— Люблю кожну пташку, а найбільше тебе.

— Ну це вже не нове,— усміхнулась приязно.— Але, знаєш,—додала,—про це завжди приємно слухати.

— А казала, що скромна.

— Це щодо грошей. Добре було б їх зовсім не знати.

— До того йдеться.

— Далеко ще йти.

— Може, й не так далеко, як ти думаєш,— сказав Микола.

— А все ж далеко. Треба переробити психологію людини, а це не так легко, коли ти, письменник, передова людина, і кажеш, що гроші — втілення волі чи незалежності.

— Я ж жартував,— почав виправдуватись Микола.— Ти знаєш, як я про це думав. А те, що чоловіки добувають гроші головним чином для жінок, не моя видумка.

— І добре, що не твоя, бо це фальшива думка. Як це "головним чином" для жінок! Нісенітниця. Чоловіки споконвіку здобували засоби існування для нащадків, для сім'ї, це правда, але не забувай, що жінки працювали не менше від чоловіків. І зараз мова про трудову жінку, яка працює нарівні з чоловіком, коли не більше. А якщо є ще такі жінки, що нічого не роблять, тільки експлуатують дурнів-чоловіків, які йдуть заради них на злочин, то таких уже мало, принаймні в нашому суспільстві. Доки в мене працює мозок і ці руки, я ніколи не буду від чоловіка матеріально залежною.

Микола поцілував ту руку, яку вона простягнула до нього, говорячи про свою незалежність.

— То ти не хочеш від мене залежати? — спитав усміхаючись Микола.

— В матеріальному відношенні — ні. Але ми будемо залежати одне від одного на рівних началах, бо будемо любитись, от що, милий мій. Я не можу уявити, що б я робила, коли б не мала своєї професії, не мала б постійної праці. Мені здається, що неробство доводить до злочину. Як ти на це дивишся?

— Цілком погоджуюсь,— сказав Микола. — Я бачив у житті яскраві приклади цього.

Він згадав Зою Іванівну, яка від нічогонероблення докотилась до церковщини. Згадка про цю жінку всього його пересмикнула. Таїса Сергіївна помітила це.

— Ти наче від холоду здригнувся? — спитала вона.

— Ні, це тобі здалося.

Він ніколи не признався б Тасі, про що думав, не назвав би імені жінки, що була колись йому фізично близькою, не назвав би тому, щоб не образити коханої.

Вона лежала зараз горілиць, задивлена на трикутну білу хмарку, що, мов велетенський парус морського корабля, пропливала у безмежному блакитному океані.

— Яких фантастичних форм набирають хмари! — промовила жінка.— Глянь, що тобі ця нагадує?

— Парус. Точно. Ні з чим іншим не порівняєш. Навіть щогла посередині...

— Хочеться на море, побачити справжній парус,— промовила сумно.

— Тепер побачиш, кохана,— заспокоював Микола.— Побачиш море, купаєшся в ньому.

— Як би це було хороше!

— Буде, рідна моя.

— Ти любиш мене?

— Дуже. Ти чарівна, незвичайна.

— Незвичайна? — здивувалась жінка.—Ні, найзвичайніша, яких у нас мільйони. Я вірю, що ти щиро сказав ці слова, бо любиш, але я вже не перша чую їх від тебе. Комуś ти вже говорив такі слова, і також щиро, і та жінка вірила, як і я, і була права, бо ти говорив те, що думав, ти говорив правду.

— Правду,— промовив Микола,— Інакше й не могло бути. Коли б я пізнав тебе раніш інших, можливо, нікому більше таких слів не говорив би... Я думаю, що ти не ревнуєш до минулого?

Таїса Сергіївна запевнила, що не ревнує.

— Я також любила, мала чоловіка, смерті якого, здавалось, не переживу, а бач, пережила, і сьогодні з тобою на лоні природи, і люблю тебе щиро. Треба, щоб ти мене так же любив і щоб я була в тебе останньою коханою.

— Так воно буде, запевняю тебе.

— Вірю. А тепер, мабуть, пора й додому,— сказала Тася.— Поки дійдемо до станції, мине година, а вдома матуся сама, і ще нездорова.

— Ти ж залишила з нею сусідку.

— Сусідка — не рідна дочка.

— Правда.

— Матуся сама мене відпустила, їй шкода було, що я всю зиму удома просиділа, її доглядаючи.

— Чи ми з тобою одружимося? — спитав несподівано Микола.

Таїса здригнулась.

— Чому ти так спитав? — Вона здивовано глянула на коханого.

— Боюсь, щоб лиха доля не позаздрила моєму щастю...

б

Мати Таїси Сергіївни поволі поправлялась від своєї недуги, і вже можна було конкретно говорити про день шлюбу. Вирішили записатись у загсі 30 жовтня.

Це був день народження Тасі, її мати зв'язувала з цим днем якісь, їй одній відомі, події і вважала його щасливим, точніше, таким, що має принести щастя. Микола знехотя погодився на цей срок, бо надворі стояв тільки вересень, а до тридцятого жовтня доводиться довго чекати, але робити нічого, не хотілось перечити матері коханої.

За цих два місяці Микола мав закінчити роман і здати до друку. Працював тепер дуже наполегливо, хоч погода стояла чудесна, справжня літня. Сонечко так і кликало щодня на лоно природи, в парк або ліс

Одного такого радісного осіннього дня відірвав його від праці дзвінок у передпокої. Спочатку хотів було не відзиватись: подзвонять, мовляв, і підуть, але вагання тривало недовго, бо подумав, що гостем могла бути й Тася або хтось із друзів, яких він завжди радий був бачити, як би не був завантажений працею. Не вагаючись, пішов до дверей. На питання, хто дзвонить, почув голос знайомий і дуже небажаний. За дверима відповідала Зоя Іванівна.

Миколі мороз пішов по шкірі. Чого їй треба? Не пустити було неможливо. Він відчинив двері.

Увійшла схвильована, червона від швидкої ходи і спеки, некрасива, похабна.

— Не сподівались? — проговорила не привітавшись і пішла попереду господаря в знайомий кабінет.

— Правду кажучи, не сподівався,— промовив Микола, не підозрюючи, чого прийшла ця жінка. Вона давно вже не заходила, і він був певний, що про нього забула.— Що ж трапилось? — спитав.

— Дайте передихнути,— відповіла, сідаючи в крісло. Микола почекав хвилинку, але цікавість мучила, і

він задав ще раз те саме питання.

— Автокефальну церкву закрили,— промовила трагічно, як театральна актриса.

Микола зітхнув з полегшенням. Він думав, що вона прийшла з чимсь неприємним для нього особисто. Заспокоївшись, сказав, що ту церкву вже давно пора було закрити, а ще краще й зовсім не відкривати.

— І ви це кажете? — зітхнула Зоя Іванівна.— Ви це кажете? — повторила, ефектно нахиливши голову.

— Чому ж мені не казати? — спитав Микола, здивовано глянувши на гостю.— Я давно говорив вам про своє відношення до всякої церкви і до автокефальної зокрема. І дуже дивувався, що ви устрили в чужу вам і зовсім не природну для вас атмосферу. Яке ви маєте відношення до тих людей, що заховались під крила церкви, як курчата під квочку, думали, що їх хвостів не видно? Органи безпеки давно їх бачили і нарешті прихлопнули квочку. Одну висадили в повітря, а другу закрили ідеологічно.

— Вам смішно? — спитала Зоя Іванівна, бачачи усмішку на лиці господаря.

— Мені радісно, — сказав він.— Радісно, що закрито гніздо тьми і мракобісся, що знищено вершу, у яку потрапляло багато дрібної невинної риби, якій, може, доведеться колись покутувати, радію, що порвано нарешті сіть, у яку потрапили і ви. Чого ви туди пішли? Чого? І мені напакостили, підіславши провокатора, якогось Нечая, щоб поганьбити моє добре ім'я. Ну, чого ви там не бачили?

Зоя Іванівна кинула злий погляд на Гаєвського.

— Через вас пішла туди,— промовила злобно.

— Через мене? — витріщив очі Микола.

— Так, через вас. Не вдавайте з себе здивованого,— поспішила Зоя Іванівна.— Ви мене вигнали, як собаку.— В очах жінки показалися сльози,— я опинилась мов серед Пустелі, без надій і сподівань. Для жінки це страшна трагедія. Як письменник, ви це повинні були знати. Я мусила знайти якусь віддушину, щоб не збожеволіти. Мені подала руку церква, і я пішла за нею.

Микола підняв руку, наче просячи слова у Зої Іванівни.

— Що це значить, як це розуміти? — спитав.— Хто конкретно подав вам руку? Нечай?

— Це вас не стосується, — відповіла грубо.

— Дозвольте, раз ви вже прийшли сюди і почали про церкву, то я хочу в'яснити, чого туди ходять такі люди, як ви?

— Молитись.

— Ви ж ніколи раніш не молились, ви атеїстка.

— Ви цього не знаєте.

— Можливо,— погодився Микола.— Раз ви вже ходили по церкві з тацею і збирали гроші "на прикрасу храму", то можливо, що й молились. Я все-таки дивуюсь,— промовив він по деякій паузі,— дивуюсь, що людина може аж так низько впасти, що

погодиться на таку роботу.

— На яку роботу? — спитала Зоя Іванівна.

— Та от ходити по церкві та вижебрувати від обдурених людей трудові копійки.

— Чого то ви почали мені мораль читати? — визвірилась Зоя Іванівна.

Гаєвський нахмурих брови.

— До слова прийшлося,— сказав він.— Зрештою, чого ми будемо переливати з пустого в порожнє? Яке мені діло до вас, і до церкви, і до вашої роботи? Що ви мені ще мали сказати?

— А ви вже, може, маєте охоту мене ще раз за двері виставити?

Хотілось сказати, що вона вгадала, але з делікатності не сказав. Він тільки попросив, щоб швидко говорила, що їй треба, бо він зайнятий, його чекає невідкладна робота.

Одначе Зоя Іванівна не слухала, у неї була своя невідступна думка, яка й привела її сюди.

— Так от чого я прийшла,— почала вона.— Я прийшла порахуватись за зневагу, яку ви вчинили тоді наді мною.

Оце було нове.

— Яку зневагу? Про що ви говорите?—отетерів Микола.

— Ти витиснув мене, як лимон, і викинув,— перейшла вже на "ти" Зоя Іванівна.

Вона сиділа бліда, губи дрижали, очі були як у збожеволілої. Микола зразу й подумав, що вона хвора психічно.

Якось рік тому Гаєвський в групі письменників, на запрошення директора, відвідав величезну лікарню пси-хічнохворих на так званій Сабуровій дачі. Там письменників поділили на три групи, кожній приділили лікаря-психіатра і водили по палатах з різними видами того тяжкого захворювання. Микола попав у групу, яку очолила лікар-жінка, і вона повела своїх гостей по жіночих палатах. Там він надивився на багато різних хворих, серед яких запам'яталась одна буйна, чомусь дуже схожа на Зою Іванівну. Може, тому зараз його гостя пригадала йому Сабурову дачу і ту нещасну хвору.

— Зое Іванівно,— почав він примирливо,— я ніколи не запрошував вас до себе і не спокушав. Ніколи не давав вам ніяких надій, не робив ніяких обіцянок, ні ілюзій, навпаки, багато разів просив залишити мене в спокою. Чого ж ви хочете?

— Помсти! — була коротка, патетична відповідь.

— За що? — почав говорити з нею, як з хворою.

— За те, що покинув мене, що вигнав, як собаку. Тепер настав час розплати.

Мову цієї жінки не можна було вважати нормальною. Микола так і поставився до неї.

— І що ж, ви прийшли мене вбити? — спитав спокійно.— Самі надумали, чи церква вас цьому навчила?

— Облиш церкву! — крикнула люто.

— Чого ж, церква воювала завжди не тільки хрестом, але й маузером. Може, й вас

вона підслала до мене,— промовив Микола.— До того, як ви почали ходити до церкви, я не помічав за вами такої войовничості.

Зоя Іванівна усміхнулась недобре.

— Мало мене знав. Але я не вбити прийшла,— сказала вона.— Це була б замала кара для тебе. Я хочу, щоб мучився все життя. Ти знайшов дівчину і думаєш женитись? Але цього не буде. Чуєш, не буде!

Вона стукнула рукою по столу.

Миколі нарешті набридло патякання цієї жінки, і він вирішив негайно позбутися її.

— От. що, Зоє Іванівно,— сказав,— ідіть собі додому, не маю часу і охоти з вами балакати. Робіть, що хочете, але йдіть від мене, і то зараз.

Йому перед очима стала Тася. Промайнула думка, що ця жінка може зробити і їй якусь кривду. Вирішив попередити кохану про розмову з Зоєю Іванівною.

Тим часом Зоя Іванівна сиділа, не рухаючись з місця. В її очах горіли хворобливі вогники.

Микола бачив, що криком нічого не вдіє, вирішив спробувати ще раз поговорити з нею ласкою.

— Звідки у вас стільки злоби, Зоє Іванівно? — почав він. — Я ж вам нічого поганого не зробив. Я тільки попередив нещастя, яке могло статись, коли б здійснилась ваша хвороблива мрія і ми поженились. Це була б суцільна мука, повірте, це була б сімейна трагедія. Ви повинні бути мені вдячні, що я знайшов у собі достатньо сили покінчити з тим ненормальним романом, а ви незадоволені...

— Ви даремно все це говорите,— перейшла знов на "ви" Зоя Іванівна.

— Чого ж ви хочете?

— Покиньте вашу Таську.

— Для чого це вам?

— Я не хочу, щоб вона тішилась тим щастям, яке ви від мене відібрали.

— Зоє Іванівно,—почав він,—у вас хворобливе уявлення про щастя. Ніякого щастя у нас з вами не було і не могло бути. Я не любив вас ніколи, як і ви мене.

Вона сиділа деякий час мовчки, опустивши голову, і, здавалось, не слухала, що говорив Микола. Нарешті підвелась. В очах горів той же хворобливий вогник. Микола не мав сумніву, що це приступ душевної хвороби.

— Ви покинете Таську чи ні? — спитала з притаманною такого роду хворим упертістю.

Микола, бачачи її настрій, хотів було сказати, що покине кохану, але вагання тривало менше ніж хвилину. Відмовитись від Тасі навіть на мить, не мав сили, і він сказав, що не покине її ніколи.

Зоя Іванівна повернулась і тихо, без слова подалась до дверей. Так же спокійно відчинила сінешні двері і мовчки вийшла з дому.

Микола сів і задумався. Чого хотіла ця жінка?

Не міг нічим іншим пояснити, як тільки її божевіллям. "Треба б повідомити Тасю, чого доброго, піде й до неї, і хто знає, чим може такий візит скінчитись".

З цим вийшов з дому... Щоб ще застати Тасю в школі, треба було поспішати, і він так швидко йшов вулицями, що почав звертати на себе увагу перехожих.

Дійшов до Університетського саду і пішов головною алеєю, у той час майже безлюдною, зате оздобленою найхімернішими візерунками тіней, що на неї ки-дали придорожні дерева.

Деся посередині алеї сидів на лавочці чоловік і читав газету. Микола окинув його професіональним оком і побачив, що чоловік був коротко підстрижений, сидів без головного покриття, носив темні окуляри і мав невеличку русяву борідку. На цьому, може б, і скінчилось, але коли він почав наближатись, то чоловік, який, видно, пі- знав його, закрив лице газетою. Це вже заінтригувало.

"Хто б це міг бути?"

Микола пішов далі повільніше, пригадуючи, звідки йому знайома ця людина. Не витримав і по кількох кроках обернувся. Якраз у цю саму мить незнайомий встав і пішов у сторону виходу. І тут тільки по характерній спині чоловіка Микола пізнав Нечая. Тепер він не мав уже найменшого сумніву, що це був його колишній не-прошений гість. Не допомогли окуляри, борідка і коротка стрижка. Виганяючи його з кабінету, Микола запам'ятав його спину і піджак з хлястиком. Це був точно він. Стало питання: що робити в цю хвилину? Слідчий сказав тоді, коли Микола був у нього, що Нечай втік і ховається. Першою думкою було дати знати органам безпеки. Як же це зробити? — задумався на хвилину. Бігти зразу туди — далеко, та й Тася... їй треба попередити за всяку ціну. Та божевільна жінка може з'явитись у неї кожної хвилини і завдати лиха.

І, Глянув на годинника, була друга година. Тася в школі, і буде там ще з годину. До школи Зоя Іванівна не наважиться піти. За годину можна дійти до міліції і вернутись. Але знов нове питання: коли там затримують для протоколу чи ще для якихось формальностей, то за той час може трапитись нещастя з Тасею. В останню хвилину прийняв рішення бігти до Сміленьких, послати Надю до Тасі з попередженням про загрозу, а самому від Владика подзвонити в органи безпеки. З тим рішенням вибіг на Клочківську. На щастя, йшла вільна таксомашина. Затримав і велів везти себе на Степовий провулок.

Микола не знаходив собі місця в машині, йому здавалось, що вона йде черепашачим ходом, хоч машина йшла на найвищій дозволений швидкості і через десять хвилин він уже дзвонив до Сміленьких.

Вийшла Надя. Вона аж злякалась, побачивши його таким схвильованим і збудженим.

— В чому справа? Що з вами? — спитала стривожена жінка.

— Ходіть у хату, все розкажу. Микола оповів друзям, що з ним сталося.

— Біг до Тасі, щоб попередити її про погрози божевільної, а, бачите, зустріч з тим типом пригнала мене сюди.

— Чого ж зразу не поїхав у ДПУ?

— Хотів просити Надю піти до Тасі, попередити її, щоб береглась, і від тебе

подзвонити.

— Дзвони, Надя піде, не турбуйся. Дзвони! Миколу зразу ж з'єднали із слідчим, і він розповів,

кого бачив у саду. Проте слідчому було цього мало, і він просив Миколу зайти самому.

— Бачите, — сказав Микола, кладучи на важіль трубку, — добре зробив, що до вас зайшов. Хто знає, як довго мене затримає слідчий, а за той час що може скоїтись з Тасею?

— Нічого з нею не трапиться, — заспокоїв Владик. — Зоя Іванівна на таку акцію не здатна. Ця міщанка любить перш за все себе і ризикувати своєю волею і добробутом не буде.

— А коли вона справді ненормальна? Коли у неї ота *idée fixe*? Все може бути. Ти б бачив, яка вона!

— Не турбуйся, біжи туди.

У слідчого Микола пробув зо дві години. Він розповів йому все, слідчий акуратно записав. Не хотів лише говорити про свій зв'язок з Зоєю Іванівною, зберігаючи в ній жінку, але слідчий нагадав про неї сам.

— Чому ви умовчали про ваші взаємини з громадянкою Горьованою? — спитав слідчий незадоволено.

Така обізнаність слідчого спантеличила і злякала. Микола густо почервонів і на прямо поставлене питання не знав що й відповісти.

— Чого ж ви нічого не сказали про Зою Іванівну? — повторив слідчий питання.

Він відвернувся і запалив цигарку, щоб дати час заспокоїтись. Він бачив, яке враження зробила на Миколу обізнаність з його інтимними справами.

— Чому ж мовчите? — спитав третій раз слідчий. Микола стрепенувся.

— Ви, мабуть, розумієте, що порядний чоловік не буде розповідати про жінку, з якою був у близьких стосунках, тим більше, коли вона заміжня.

— Мене ці близькі стосунки не обходять, — обірвав досить неввічливо слідчий. — Мене цікавлять її зв'язки з автокефалістами.

Питання було кардинальне. Тепер стало ясно, чому слідчий цікавиться ним самим.

— Звідки ж я можу про це знати? — здвигнув плечима Микола. — Я з ними не маю нічого спільного.

— Вона не говорила з вами про це ніколи?

— Говорила, що ніби через те, що я її покинув, пішла шукати "віддушини" в церкві.

— Чому ж саме в автокефальній? Вона росіянка.

— Тому, говорила вона, що там гарний хор. Слідчий нервово постукав торцем олівця по столі.

Йому не сподобалась відповідь.

— Вас вона запрошувала в церкву? — спитав знов. Микола сказав, що запрошувала послухати хор, більше ні про що не було мови.

Підписавши протокол, який зачитав слідчий, Микола почав спускатись вниз по

сходах. Ішов з важкими думками. Який жах! І все це наробила дурна істерична баба. Обплутала, як дурника, і виставила на загальне посміховисько і вічні муки.

Микола пригадав Нечая, і холодний піт виступив на чолі. Хіба Нечай не міг чогось наговорити!

Проходячи коридором, він побачив раптом, як з якоїсь кімнати вийшла жіноча постать і почала підніматись угору по східцях. Лиця жінки не бачив, бо в коридорі тьмяно горіло світло, але по фігурі майже точно пізнав Зою Іванівну.

"І вона тут!" — жажнувся. І ще тяжче стало на душі.

7

Усю ніч Гаєвський ходив по своєму кабінету, навіть не роздягаючись. Не пробував лягати, бо знав, що не засне, а лежати на одному місці і не спати — гірше, ніж ходити по хаті. Сон відібрали події вчорашнього дня, зокрема візит у слідчого: "Що той слідчий тепер думає про мене? — міркував Микола.— Якщо Зоя Іванівна замішана в якійсь антирадянській організації, то його законно можуть запідозрити в співучасті, адже він був з нею в близьких, інтимних стосунках!"

Миколу охоплював жах, якого він ніколи не відчував. Не втрати волі жахався він, бо сто разів страшніше виявитися ворогом в очах тисяч читачів, знайомих і друзів, в очах тих шахтарів, з якими працював і які вважали його за свого, тих студентів, що приймали його в своєму університеті як рідного, товаришів-письменників, художників, що вірили йому, батьків і рідних в Галичині, які звідам дивились на нього, покладали великі надії як на представника свого роду на оновленій радянській землі, який, на їх думку, мав внести і свою частку в їхнє визволення з-під ярма пілсудчини,— і раптом його запідозрили в зраді ідеї, за яку він горів і боровся своїм пером! Чим довести, що це не так? Хто знає, що сьогодні наговорила та божевільна, адже вона погрожувала помститись. А що скаже Нечай, коли його впіймають? Адже він може сказати, що йому прийде на язик. Він напевне пам'ятав, як його Микола викинув колись за двері своєї хати. Що ж робити? Куди податись, хто порадить?..

Втомлений майже цілонічною ходьбою, він заснув над ранок важким мертвецьким сном.

Розбудив телефонний дзвінок. Глянув на годинника, була восьма година. Заточуючись, як п'яний, підійшов до апарата.

—> Як твої справи? — почулось на другому кінці проводу.— Чому не подзвонив учора?

Говорив Владик. Він, видно, також хвилювався, коли подзвонив так рано.

— Пізно вернувся і сам не знаю, чому не подзвонив,— щиро признався Микола.

— Ти задоволений із свого візиту? — почулось знову у трубці.

Микола зам'явся. Що було казати?

— Подібні візити не можуть належати до приємних,— сказав він тихо.—Зрештою, побачимось особисто, поговоримо.

— Коли зайдеш? — спитав Владик.

Микола відповів, що постарається зайти не гаючись, після чого поклав трубку на

місце.

Цілонічні роздуми не дали бажаного заспокоєння. Він знав, що і Владик не знайде поради. Може, звернутись до ЦК партії,— стрельнула думка.— А з якої речі? Тому тільки, що він має сумніви, чи йому вірять, що чесний і непричетний до ворожих антидержавних організацій? Це все не те. Але щось треба робити, треба рятувати своє ім'я і честь за всяку ціну. Вирішив піти в письменницьку партійну організацію, поговорити про ситуацію, яка склалась навколо нього. Йому здавалось, що вже весь світ знає, що його викликали до слідчого. Йому здавалось, що деякі товариші-письменники вже цураються його і зневажають.

З такими думками і важким серцем увійшов у кабінет секретаря партійної організації, але й там не знайшов заспокоєння.

Секретар прийняв його дуже прихильно, поспівчував, сказав, що вірить йому, безперечно, але сам не компетентний вирішувати подібні питання, та й питання конкретного, власне, нема, бо це тільки здогад, що йому не вірять, нічого більше.

Микола вийшов на поріг і став мов на роздоріжжі. Куди йти? І йому чомусь видалось, що перед ним нема більше доріг, що всі вони закриті важкими шлагбаумами. Але це тривало одну мить, він відігнав від себе геть занепадницьку думку. Всі ці страхи — продукт хворобливої фантазії, це розхитані нерви, ось що це таке,— заспокоював він себе. "Я ж не самотній,— говорив сам з собою,— у мене чудесна наречена, моя вірна Тася, у мене друзі: Владик, Іван, Хома, Михайло. Ці мені, безумовно, вірять і в потребі заступляться за мене". Від цієї думки роз'яснилось в його душі. Так буває в природі, коли після довготривалих дощів вигляне сонце. Тоді враз всіма барвами заграє, засміється день.

8

Минали сірі осінні дні і тривожні ночі. Микола зовсім розучився спати. Він спішно закінчував роман, щоб якомога швидше здати рукопис до видавництва. Працював днями і засиджувався до пізньої ночі. Харчувався абиде. Снідав у кафе, частіше готував чай на примусі. Обідав теж де попало, звичайно сам, іноді з Тасею. Зустрічався з нею все рідше. Через непевність становища запис у загсі відкладено на невизначений час. Микола запевняв, що скоро все направиться, з'ясується його становище і тоді все буде гаразд.

Одного разу несподівано прийшов Іван Дума, щоб попрощатись.

— Чому попрощатись? Куди ти? — злякався Микола.

Іван сказав, що їде до Севастополя на постійну роботу. А на питання, чому так далеко, відповів, що йому потрібний кримський клімат, так радять лікарі, а по-друге...

— Хочу подалі від Харкова. Ти мене розумієш? Микола прекрасно розумів, що Іванові у Харкові

важко.

— Добре, що їдеш звідси, Івасю,— сказав він.— Треба б, може, і мені виїхати кудись подалі. Тепер ще важче мені буде без тебе.

— З дому пишуть? — спитав Іван, щоб відвести від нього сумні думки.

— Давно не було листа,— відповів сумно Микола.— В останньому листі між рядками можна було читати, що скрутно їм живеться.

Товариші помовчали.

— Довго ти ще сидітимеш один, як пустельник? — спитав Іван.

Микола стрепенувся від несподіваного питання.

— Не знаю,— сказав.

— Як то не знаєш? Чи що трапилось? — злякався товариш. Він все ще пам'ятав власне одруження.

— Ні, не те, що ти думаєш,— сказав Микола.—

З того боку все в порядку. Треба ще дещо підготувати, роман закінчити...

Миколі не хотілось говорити про свої сумніви і страхи. У товариша свої клопоти, навіщо додавати зайвих.

— Скоро одружусь,— сказав роблено просто.

— Тягнути нічого, коли все вирішили,— порадив Іван.— Дай знати, коли це буде, хай хоч поздоровчу телеграму пришлю, коли сам не зможу приїхати.

— Добре, дам знати,— сказав Микола, проте не зовсім вірив, що це збудеться.

— Ну, бувай здоровий, я їду,— промовив встаючи Іван.— Квиток у кишені. З місця напишу.

Друзі обнялись на прощання і вийшли.

* * *

У місяці жовтні на Україні бувають іноді дуже гарні, теплі дні. Сонечко тоді таке ласкаве і наче трішки винувате, що вже не може так гріти, як улітку. Повітря тоді таке чисте, прозоре, і голос далеко чути...

В один із таких чарівних днів Микола довго блукав по парку, немов прощаючись з ним перед його довгою зимовою сплячкою. У парку було безлюдно і зовсім тихо. Гомін міста сюди майже не долітав, пташки не щебетали, бо давно вже відлетіли у вирій. Тож чути було і тихий шелест листя, що падало з дерев додолу. Дерев швидко скидали з себе дорогі осінні шати. За кожним, навіть легеньким подихом вітру летіли, мов рої метеликів, жовті листочки беріз, тополь, кленів. Каштани давно вже поскидали свої великі багатопалі листки. Не скинула ще всього свого бурого листу липа, і дуб не хотів розставатись із своїм порідлим кучерявим чубом, хоч його вже не раз цієї осені білили ранкові морози. Трава всюди пожовкла, повигорала за літо, купки стрижених кущів тут і там, вздовж паркових доріжок, мов їжаки, повиставляли свої безлисті колючі спини, готові поколотити кожного, хто доторкнеться.

Набродившись до втоми, Микола сів на лавочку відпочити. Вже кілька днів він не може ні працювати, ні навіть сидіти вдома. Його дратують телефонні дзвінки, дрібні відвідувачі, двірничка, навіть поштар, якого завжди з нетерпінням чекав. Він уже кілька днів гуляє або сидить у міській бібліотеці, де так тихо, пересиджує довго в ресторанах чи кафе, де снідає і обідає, а сьогодні вирішив скористатися з погоди і пройтись до парку. Йому хотілось на самоті обдумати, що робити. Сьогодні після шкільних занять Тася мала зайти до нього додому, щоб остаточно домовитись, чи

розписуватись тридцятого, як було вирішено.

Що ж він скаже сьогодні коханій? Які аргументи приведе, щоб переконати її в необхідності відстрочити шлюб? Вона, нарешті, може зневіритись, може подумати, що він шукає штучних приводів до розлуки. Бо не можна такої справи відтягати до безконечності.

Поки Микола сидів і думав над своїм невеселим становищем, погода почала несподівано швидко псуватись. Сонце, що недавно так ласкаво поглядало на світ, закрили густі олов'яні хмари, і вся природа враз змінилась: парк став сірим, холодним, буденним, з півночі подув різкий морозний вітер. Збиралось на дощ. Микола зірвався з лавки, глянув на годинника. До приходу Тасі залишалось небагато часу, а треба було ще доїхати до міста, пообідати нашвидкуруч та й купити якогось печива для дорогої гості. Він не боявся, що вона, не заставши його, буде чекати під дверима, бо мала ключі від його помешкання, хіба що забула б узяти їх з дому. З того часу, як вона стала вже його офіційною нареченою, а ті заручини відбулись на бажання матері Таїси майже за старим звичаєм, вона заходила до його помешкання, коли його й не було вдома, щоб поприбирати в хаті, а часом і зварити дещо до його приходу. До офіційного запису в загсі залишались раховані дні, і сьогодні він мав знов відтягнути цей обряд.

Поки доїхав з парку до міста, поки пообідав та й накупив дечого на підвечірок, надворі уже стемніло. Сподіваного дощу не було, але вітер дув холодний і провіщав сніг. Вулиця, на якій мешкав, була майже безлюдна. Недалеко від його дому на розі провулка стояв якийсь чоловік, мабуть, когось піджидаючи. Микола не звернув на нього уваги, тим більше, що лице людини на таку віддаль і в присмерку важко розпізнати. Його цікавила перш за все Тася, і він поспішив глянути на вікно, чи світиться в хаті. Але в кабінеті, що виходив вікном до вулиці, і в їдальні ще не світилось, значить, Тася ще не приходила. Тоді увійшов у свій під'їзд.

В помешканні, в якому незабаром опинився, було тихо і затишно. По чистих вигладжених занавісах на вікнах, яких не було вранці, по квітах у вазочці на столі, по чистоті в приміщенні пізнав руки дбайливої жінки. Це вже робота не двірнички. Тут господарила майбутня господиня його дому. Вона вже була і кудись вийшла. Скоро буде. Він швидко скинув верхній одяг, і тільки встиг покласти на стіл пакунки, як у передпокої різко забряжчав дзвоник. Тася так не дзвонила. Її дзвінки короткі і не такі різкі, але Микола не мав часу про це думати, він сподівався її, нікого іншого, і тому, не гаючись, побіг до дверей. Не питаючи, хто дзвонить, тремтячими руками відчинив двері і прикипів на місці. На порозі, замість любимої жінки, стояв Нечай. Він був без бороди і без окулярів, такий, яким його бачив Микола перший раз у себе. На блідому аскетичному обличчі прищельця горіли, мов два вуглики, його очі. Поки Микола встиг опам'ятатись і заявити протест проти нахабного вторгнення, гість уже був у коридорі.

— Чого вам? Чого вам? — крикнув Микола. — Ідіть собі геть! Геть звідси!

Але замість відповіді він почув різкий тріск, який буває від ламаної сухої деревини, запах диму і біль у грудях. Микола втратив притомність і повалився на підлогу...

Прийшов до пам'яті, коли відчинились вхідні двері і подуло холодним повітрям.

Дзвінка не чув.

Тася подзвонила, як завжди, але, не дочекавшись, щоб їй відчинили, відкрила двері своїм ключем.

Не важко вгадати, що відчула жінка, побачивши коханого долі, в крові. Але це була мужня жінка. Першим непереможним почуттям було врятувати людину, і вона кинулась до пораненого.

— Що з тобою, рідний? — лепетала. — Що ти наробив?

Вона була певна, що Микола сам хотів заподіяти собі смерть. Вона знала його нервовий стан останнім часом, і її здогади були недалеко від правди. Але Микола заперечив легеньким порухом голови.

— Нечай, — прошепотів він.

Тоді вона зрозуміла, чия це робота. У хаті перед її приходом був ворог. Погрози Зої Іванівни здійснились. Микола був у піджаку. Щоб як слід перев'язати рану, треба було його повернути, а це могло ще гірше наробити. Побачивши, що сама не дасть ради, побігла до телефону, викликала швидку допомогу, а тоді повернулась до пораненого. Підклала йому під голову малу подушечку — свій подарунок на його іменини, а більше нічого не могла зробити. Уся пола піджака і сорочка були в крові. Їй самій неможливо було добратись до рани. Побігла ще раз до телефону. З лікарні їй відповіли, що швидка допомога виїхала. І справді, тільки вона поклала трубку, як прозвучала сирена під вікном. Через кілька хвилин з'явився лікар з санітарами. Коли вони підняли пораненого з підлоги, Тася побачила долі папірець, що був закритий полою піджака. Вона підняла його і сховала в кишеню. Вона все ще не була певна, чи не сам стріляв у себе Микола. Можливо, в папірці була його остання воля. Упевнившись, у яку лікарню повезуть Миколу, вона пішла в кабінет і прочитала, що було написане в записці. Там було надруковане на машинці таке: "Зрадникові нації, ворогові народу і церкви смерть". Підпису не було, не було й дати. Тася знов зняла трубку і подзвонила про випадок у Державне політичне управління, а потім — Сміленьким.

Не минуло й години, як у приймальній великої міської лікарні зібрались друзі Миколині, чекаючи кінця операції.

Почувши про нещастя від Тасі, Владик дав знати Хомі, і вони всі троє, Владик з жінкою і Хома, на таксі приїхали в лікарню.

Тасю застали вже в приймальній, ходила схвильована з місця на місце, прислухаючись до кожного шелесту в передопераційній. Просилась туди, але санітарка мала наказ не впускати.

— Як його справи? — спитав пошепки Владик, переступивши поріг приймальної.

Тася здвигнула раменами.

— Чи я знаю? Лікар швидкої допомоги сказав, що куля пройшла в п'яти сантиметрах від серця. Але поки я прийшла, він дуже зійшов кров'ю. Скільки він лежав з простреленими грудьми, не можу знати.

— Коли б не ти, він, може б, вже й не жив, — сказала Надя, цілуючи заплакане личко подруги.

— Може. Така його доля.

— Яке щастя, що ти з'явилась у нього,— не вгавала Надя.— Тепер він твій навіки.

— Залиш її в спокою,— сказав Владик, незадоволено глянувши на дружину.— Знайшла місце і час бавитись у пророцтва.

— А ти не слухай,— образилась Надя.

— Хай би тільки вижив, а тоді нехай буде, чий хоче,— сказала Тася, щоб утихомирити подружжя.

Владикові цікаво було почути, що було в записці, яку знайшла Тася, а тут Надя пристає з дрібницями.

— Все, що для вас, чоловіків, дрібниці, для нас, жінок, має першочергове значення.

— Ну добре, добре, що було в записці, Тасю? — спитав Владик.

Тася повторила зміст записки. Чоловіки задумались.

По добрій хвилині Хома сказав, що цим доведено непричетність Миколи до контрреволюційної організації. Кров'ю доведено.

— Він і не потребував доводити,—заперечив Владик.

— Як ні? Викликали ж.

— Викликали як свідка, а не обвинуваченого. Ви не плутайте.

У дверях показалась санітарка і попросила говорити тихіше.

Чоловіки обірвали розмову.

— Як іде операція? — спитала Тася, неначе ця санітарка, сидячи в передопераційній, могла знати більше, ніж вона сама.

Дівчина сказала, що операція повинна скоро закінчитись, бо триває вже довго, і зачинила за собою двері.

Відвідувачі поринули кожне в свої думки, але всіх об'єднувало одно бажання, щоб хворий вижив.

Минуло ще з півгодини у важкому, гнітючому чеканні, і нарешті візок з оперованим Миколою викотили з операційної. З того, що оперованого повезли в палату, видно було, що він живий. Ще кілька хвилин напруженого чекання, поки хірург мив руки, і нарешті він з'явився в приймальній, зустрінутий чотирма людьми, що з затаєним диханням чекали його вироку.

Лікар усміхнувся і сказав:

— Буде жити.

— Спасибі вам,— витерла сльози Тася.— Отже, ще не все втрачено. Ще справдяться надії.

1959-1962 рр.

Кінець другої книги